ЗБОРНИК РАДОВА
ВИЗАНТОЛОШКОГ ИНСТИТУТА
XVII

БЕОГРАД
1976

ЗБОРНИК РАДОВА
ВИЗАНТОЛОШКОГ ИНСТИТУТА
XVII

INSTITUT D'ÉTUDES BYZANTINES
DE L'ACADÉMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS

RECUEIL DES TRAVAUX
DE L'INSTITUT D'ÉTUDES BYZANTINES
XVII

Rédacteur

GEORGES OSTROGORSKY
Directeur de l'Institut d'Études byzantines

Comité de rédaction:

Franjo Barišić, Sima Ćirković, Vojislav Djurić, Božidar Ferjančić, Ivanka Nikolajević, Georges Ostrogorsky, Svetozar Radojčić

BEOGRAD
1976

YU IFFN 0584-9888

ВИЗАНТОЛОШКИ ИНСТИТУТ
СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ

ЗБОРНИК РАДОВА
ВИЗАНТОЛОШКОГ ИНСТИТУТА
XVII

БЕОГРАД
1976

Ова књига је објављена уз финансијску помоћ
Републичке заједнице науке Србије

На основу мишљења Републичког секретаријата за културу СРС, број 413-138/73-02 од 15. II. 1973. године, ова књига ослобођена је плаћања посебног републичког пореза на промет производа и услуга у промету

Издаје: Византолошки институт САНУ, Београд, Кнез Михајлова 35

Штампа: Издавачка установа „Научно дело“, Београд, Вука Караџића 5

САДРЖАЈ — TABLE DES MATIÈRES

Зборник радова Византолошког института, XVII, 1976.
Recueil des travaux de l' Institut d'études byzantines, XVII, 1976

А. П. КАЖДАН

СОЦИАЛЬНЫЕ ВОЗЗРЕНИЯ МИХАИЛА АТТАЛИАТА*

Нет нужды специально доказывать, что византийский историк XI в. Михаил Атталиат не был безликим анналистом, объективизирующим регистратором разнородных событий; печать индивидуального[1], личного, субъективного так или иначе наложена на его повествование: он сам оказывается действующим лицом своего рассказа и непосредственным наблюдателем рассказываемых событий, он высказывает суждение по поводу описанного и организует свой рассказ с помощью искусных и искусственных средств — речей, описаний, вставных эпизодов, риторических инвектив и т. п. Возникает вопрос, является ли индивидуальное у Атталиата суммой обособленных суждений, выражающих его произвольно-личное отношение к явлениям, или оно составляет известную систему взглядов, связанную с интересами, потребностями, устремлениями определенной социальной прослойки. Вопрос этот тем более уместен, что в историографии — при отсутствии систематического анализа воззрений Атталиата — высказывались по этому вопросу суждения, отнюдь не совпадавшие между собой. В самом деле, Г. А. Острогорский характеризует Атталиата как приверженца военной феодальной аристократии[2], в изображении Ф. Тинефельда Атталиат выступает с позиций богатого частного собственника, идеализирующего вместе с тем Вотаниата — представителя малоазийской военной аристократии[3]; наконец, по мысли Г. Г. Литаврина, историк был „выразителем интересов синклита", хотя и не видел в военной аристократии своих непосредственных врагов.[4] Кем же был Атталиат в действительности — приверженцем феодальной аристократии, идеологом высшего столичного чиновничества (синклитиков), „просто" крупным собственником или,

---

* В статье приняты те же сокращения, что и в кн.: *А. П. Каждан*. Социальный состав господствующего класса Византии XI—XII вв. М., 1974, стр. 267—270.

[1] Об индивидуальном в византийской литературе см. *H.-G. Beck*, Das literarische Schaffen der Byzantiner, Wien, 1974, S. 21.

[2] *G. Ostrogorsky*, Geschichte des byzantinischen Staates, München 1963, S. 262.

[3] *F. H. Tinnefeld*, Kategorien der Kaiserkritik in der byzantinischen Historiographie, München 1971, S. 136, 140.

[4] В кн.: Кек., стр. 77 и сл. Ср. также *Г. Г. Литаврин*, Ответ рецензенту, ВВ 36, 1974, стр. 172.

может быть, представителем еще какого-то слоя? По-видимому, без всестороннего анализа текста „Истории" ответить на этот вопрос нельзя. Попробуем проделать такой анализ.[5]

Что Атталиат идеализирует в своем изложении Никифора III Вотаниата, настолько очевидно, что было бы бесцельным занятием нагромождать аргументы в доказательство этого тезиса. Есть однако три вопроса, которые встают в этой связи. Во-первых, в какой степени искренним является отношение историка к императору, при котором он писал и которому посвятил свою книгу? Думается, что презумпция неискренности сослужит нам худую службу и приведет к гиперкритическим, неплодотворным сомнениям. Почему-то Атталиат не написал свою книгу ни при Романе IV, ни при Михаиле VII, когда он тоже занимал высокие посты и, видимо, пользовался расположением государей, — однако в первые же месяцы короткого правления Никифора III он приступил к сочинению панегирика, завершение которого к тому же Е. Цолакис относит к периоду после низложения и смерти этого государя.[6] Во-вторых, нам важно не только, *кого* хвалит писатель, но и *за что* он хвалит своего героя. Идеализированный, пусть далекий от действительности образ царя есть тем не менее плод авторского самораскрытия, воплощение представлений историка о „добром" правителе[7] — и с этой точки зрения образ Вотаниата остается красноречивым даже при презумпции неискренности. В-третьих, существенно, как образ идеального государя, созданный Атталиатом, соразмеряется с традиционным „царским идеалом", сложившимся в Византии.

Античные представления о необходимых правителю достоинствах были суммированы ритором III в. Менандром, разработавшим схему энкомия императору, служившую в дальнейшем образцом для построения так называемого βασιλικὸς λόγος, адресованного царю панегирика. Схема Менандра включала в себя упоминание о родине и семье героя, хотя прославление предков отнюдь не стало необходимым энкомиастическим элементом. Ритор рекомендовал описывать физические достоинства героя и полученное им образование, но главным в панегирике должны были быть деяния государя. Четыре основных добродетели, почерпнутые из платоновско-аристотелевской этики, служили, по Менандру, украшением идеального императора: мужество (ἀνδρεία), справедливость (δικαιοσύνη), целомудрие или воздержанность (σωφροσύνη) и разум (φρόνησις). Эти качества вместе с сопутствующей герою удачей

---

[5] При анализе учитываются чтения обеих рукописей, Парижской (*П*) и Эскуриальской (Э), о которых см. *A. Pertusi*. Per la critica del testo della „Storia" di Michele Attaliate.—JÖB, 7, 1958 (некоторые дополнения: *А. П. Каждан*. Критические заметки по поводу изданий византийских памятников. — ВВ, 18, 1961, стр. 282—284), *H. Thurn*. Textgeschichtliches zu Michael Attaleiates.—BZ, 57, 1964, — а также конъектуры: *S. Röckl*. Studien zu byzantinischen Geschichtsschreibern. — „Blätter für das Bayer. Gymnasialschulwesen", 20, 1884, S. 278—282.

[6] *E. Th. Tsolakis*. Das Geschichtswerk des Michael Attaleiates und die Zeit seiner Abfassung. — „BYZANTINA", 2, 1970, S. 263.

[7] Таковы, в частности, энкомиастические оценки Константина X и Михаила VII у Пселла — см. *Я. Н. Любарский*. Исторический герой в „Хронографии" Михаила Пселла. — ВВ, 33, 1972, стр. 98 и сл.

определяли его реальные успехи: его военные победы, его мудрое управление, под которым понималось введение умеренных налогов, осуществление правого суда, человеколюбие и доброта к подданным.[8]

Византийская политическая фразеология сохранила многие, хотя отнюдь не все формулы схемы Менандра. Анализ преамбул к императорским грамотам привел Г. Хунгера к констатации следующих основных элементов „царского идеала":

1) Царская власть происходит от бога, что тесно переплетается с идеей любви государя к богу и его подражания богу;

2) Государь заботится о подданных, является их пастырем;

3) Государь осуществляет правый суд;

4) Государь а) творит добро (εὐεργεσία, букв. „щедрость") и б) выказывает человеколюбие.[8a]

Сходную шкалу элементов царского идеала дают и некоторые произведения византийской публицистики, прежде всего так наз. речь Юстина II к Тиверию, изложенная Феофилактом Симокаттом, повторенная затем Феофаном и по-своему пересказанная более поздними историками — вплоть до Зонары и Никифора Каллиста.[9]

Речь Юстина II в изложении Феофилакта-Феофана содержит следующие элементы царского идеала (я следую за В. Е. Вальденбергом, опуская некоторые пункты личного характера):

1) Теократическое обоснование царской власти, что соответствует п. 1 списка Хунгера.

2) Осознание своей заботы о подданных, что проявляется в максиме: „Почитай свою власть" (т. е. относись к ней ответственно)[10], а также в предписании не строить политику на крови подданных, не воздавать злом за зло, не быть высокомерным и относиться к подданным как к детям и челяди, что в общем и целом соответствует п. 2 по Хунгеру. Вальденберг характеризует эти требования как „патриархально-патримониальный принцип", что мне представляется терминологически неудачным и противоречащим его собственной оценке (см. прим. 10).

---

[8] *J. A. Straub*. Vom Herrscherideal in der Spätantike. Stuttgart, 1939, S. 153—156.

[8a] *H. Hunger*. Prooimion. Wien, 1964, S. 49—154.

[9] См. *В. Е. Вальденберг*. Речь Юстина II к Тиверию. — „Изв. АН СССР. Отд. гуман. наук", 1928, № 2, стр. 111—140. Ср. его же. Речь Юстина II в древнерусской литературе. — „Доклады АН СССР", 1930, № 7, стр. 121. См. еще *З. В. Удальцова*. Идейно-политическая борьба в ранней Византии. М., 1974, стр. 282; *И. С. Чичуров*. Феофан — компилятор Феофилакта Симокаты. — АДСВ, 10, 1973, стр. 205. В сущности тот же круг понятий (благочестие, целомудрие, правосудие, щедрость, человеколюбие) составляет стержень царского идеала в так наз. зерцалах князей. Одно из древнейших среди них принадлежит диакону Агапиту (VI в.); к нему текстуально близки соответствующие пассажи „Варлаама и Иоасафа". См. *K. Praechter*. Der Roman Barlaam und Joasaph in seinem Verhältnis zu Agapets Königsspiegel. — BZ, 2, 1893, S. 445—447.

[10] В. Е. Вальденберг (Речь Юстина II к Тиверию, стр. 121 и сл.) расширительно понимает этот совет как наказ относиться к власти не как к личной собственности.

3) Особое отношение к высшим социальным группировкам. Юстин рекомендует а) присутствующих рассматривать как все государство или как его символ и б) заботиться о своих воинах. Вальденберг с полным основанием видит в последнем пункте представление о войске как основной опоре трона — однако мне осталось непонятным, откуда он выводит, что власть, по Юстину, не должна была находиться в руках высших сословий. Вопрос об отношении к синклиту и воинам не находит прямой аналогии в клише императорских преамбул.

4) Справедливость отправления власти, что выражено здесь не в общем принципе правосудия, как в преамбулах (п. 3 по Хунгеру), но в конкретном совете не внимать сикофантам, что Феофан неожиданно превращает в принцип: „Не принимай стратиотов".

5) Обеспечение собственности за имущими и наделение неимущих. Вторая половина этого тезиса точно соответствует „щедрости" преамбул (п. 4а), тогда как первая половина с некоторой натяжкой может быть сопоставлена с „человеколюбием" (п. 4б). Попытка Вальденберга усмотреть в последнем совете Юстина призыв к равномерному распределению материальных благ между общественными классами[11] не кажется мне обоснованной.

Переработка речи Зонарой вносит существенные коррективы в формулу царского идеала.[12] Прежде всего Зонара добавляет в начало речи отсутствующие у использованного им Феофана слова о том, что царь должен чтить бога, благодетельствовать (εὐεργετεῖν) подданным (п. 4а по Хунгеру) и защищать несправедливо обиженных (п. 3). Идея божественного избранничества уступает место обратно направленной мысли о богопочитании как обязанности государя. Помимо того, Зонара вводит два конкретных наказа: сдерживать произвол (πλεονεκτεῖν) стратиотов, что как бы усиливает поправку Феофана к п. 4 по Феофилакту, и обеспечить состоятельным лицам спокойное (ἀνεπιφθόνως) владение имуществом, по возможности помогая неимущим. П. 5 по Феофилакту-Феофану трансформируется таким образом в интересах имущих.

Таким образом, можно констатировать, что византийский царский идеал включал в себя следующие основные элементы: 1) богоизбранничество и его коррелят — богопочитание, 2) деятельную заботу о подданных, воплощающуюся 3) нравственно — в правосудии, 4) экономически — в сохранении имущества подданных и в щедрости.

Основные моменты традиционного царского идеала на лицо и у Кекавмена: 1) царь поставлен богом (Кек., стр. 274.9) и господь может в единый миг низринуть царя (стр. 290.2—5); 2) царю надлежит быть отцом подданных (стр. 284.8—10); 3) царь заботится о том, чтобы стратиоты, синклитики и граждане получали по делам своим (стр. 284.17—19), особое внимание уделяя армии (стр. 276.11, 290.15—16); близкие и родня царя не должны никого обижать (стр. 286. 1—6); 4) царь творит правый суд (стр. 274. 11—13), не допуская лжеобвинителей (стр. 274. 23) и льстецов (стр. 290. 10). П. 5 Феофилакта-Феофана значительно

[11] *В. Е. Вальденберг.* Речь Юстина II в древнерусской литературе, стр. 121.
[12] *Его же.* Речь Юстина II к Тиверию, стр. 135—137.

ослаблен: Кекавмен ограничивает благодеяния (εὐεργεσίαι) только достойными (стр. 276. 7—9). Зато тема благочестия развернута в полную силу: царь должен действовать в страхе божьем (стр. 284. 16—17), повинуясь благочестивым законам (стр. 274. 7). К этому присоединяется несколько конкретных советов: не возвышать иноземцев (стр. 278. 8), заботиться о провианте и оружии (стр. 288. 21—25), о флоте (стр. 290. 18), регулярно посещать подчиненные области (стр. 296. 15—16).

Учитывая общевизантийский социально-психологический фонд царского идеала, обратимся к парадигме идеального государя, которая служит у Атталиата завершением повествования (в отличие от Феофана, у которого, как это показал И. С. Чичуров в неопубликованной диссертации, парадигма — образ Константина Великого — составляет исходный пункт рассказа). Панегирическая характеристика Никифора III у Атталиата складывается из следующих элементов:

1) Знатность (ἡ τοῦ γένους μεγαλειότης — Аттал., стр. 216. 21). Вотаниат происходил от Фок (стр. 217. 5—6), а те в свою очередь — от знаменитых Фабиев (стр. 218. 11—12). Род Вотаниатов славный (стр. 233. 22), сам царь благороднейший (εὐγενέστατος — стр. 285. 16. Ср. стр. 240. 11. О благородстве его предков — стр. 287. 19—20). Знатность Вотаниата — не абстрактная формула: Атталиат не ограничивается упоминанием легендарных предков — Сципионов и Эмилия Павла (стр. 218. 22—220. 11), но рассказывает о славных деяниях отца и деда героя (стр. 230. 1—237. 12). Семья Вотаниатов воспринималась в конце XI в. как знатная не одним Атталиатом — даже Вриений, аристократичнейший византийский историк того времени, называл Никифора III одним из благороднейших людей с Востока (Вриен., стр. 117. 13—14).

2) Воинская доблесть. Всеми, восклицает Атталиат, овладела любовь к новому государю, когда они узнали — наряду с его родовитостью (τὸ γένος περιφανές) — также о его славе в битвах (Аттал., стр. 255. 9—12), о его мужестве, равном знатности, ибо ни одна крупная война не прошла без его участия (стр. 255. 12—15). Многократно описывает историк военные подвиги своего героя. На протяжении 11 суток он со своим отрядом выдерживал натиск печенегов — деяние, какого не свершали ни древние, ни ныне живущие ромеи или „персы“ (стр. 42. 19—22). В битве при Никее всех более отличился славный (περιβόητος) Вотаниат, унаследовавший от знатного рода воинскую доблесть (стр. 56. 1—5). В 1064 г. славный Вотаниат отчаянно сопротивлялся переправе узов через Дунай (стр. 83. 10—18). Он спас Романа Диогена в сражении с савроматами (венграми) (стр. 97. 20—23). Во время мятежа варягов Никифор III не задрожал и не обратился в бегство, как поступил бы иной, но вместе с немногими оборонялся под градом стрел (стр. 295. 8—16). Вотаниат участвовал в походе Иоанна Дуки против мятежного Руселя. Он советовал не переправляться через Сангарий, вынудив Руселя самого перейти через мост, но Дука не внял „отличному совету“ и был разбит (стр. 185. 20—186. 8). Продолжатель Скилицы, пересказывающий этот эпизод, ничего не сообщает об отличном совете, но

зато подчеркивает, что Вотаниат бежал с немногими людьми (Скил. Прод., стр. 158. 17). Подробнее о бегстве Вотаниата говорит Вриений (Вриен., стр. 75. 13—16), признающий, впрочем, его мужественным (ἀνδρεῖος) воином. Атталиат сообщает иначе: „упомянутый полководец“, не дрогнув и не испугавшись, отошел со своими людьми к укрытию (Аттал., стр. 186. 10—12). И в этой ситуации писатель не упускает возможности подчеркнуть родовитость героя, унаследовавшего от предков воинскую доблесть (стр. 185. 16—20): мужество и благородство Вотаниата постоянно оказываются в одном ряду (ср. еще стр. 302. 15).

3) Человеколюбие и справедливость. Уже во вводной речи (прооймионе) Атталиат вслед за стратиотским воспитанием героя (стр. 3. 5—7) отмечает его другие достоинства: он был человеколюбив, миролюбив и чужд надменности (стр. 3. 7—9). Вотаниат сиял добродетелью и истиной, его украшали доброта и справедливость (стр. 239. 7—8). Он милосерд: после подавления мятежа никого не подверг членовредительским наказаниям, проявил „всеобщее сочувствие“ и по несказанной своей доброте всем сохранил имущество (стр. 293. 23—294. 4). Как никто другой, он умел улучшать человеческие судьбы, утешать в беде и наделять обиженных (стр. 303. 5—8). Он даже намеревался удалить с „лица земли“ (Деян. 17:26) всякую несправедливость и беззаконие (стр. 280. 2—4). Константинополь ценил в нем непобедимость и щедрость, скромность, доброту, отсутствие надменности, никогда не обвиняя Вотаниата в беззаконии (стр. 255. 18—23).

4) Щедрость. И это качество Вотаниата писатель отмечает уже в прооймионе: „Богатство твоей благости ты щедро изливал на всех“ (стр. 3. 12—13). Фраза имеет двойное значение. Конечно, πλοῦτος τῆς σῆς ἀγαθότητος — прежде всего „совокупность твоих добродетелей“, но слово πλοῦτος, богатство, употреблено здесь намеренно, к тому же вместе с наречием ἀφθονώτατα, щедро. Чуть ниже Атталиат раскрывает метафору: император оделял подданных всевозможными чинами, дарами, щедрыми (ἀφθόνοις) пожалованиями, каких не знали его предшественники (стр. 4. 2—5). Тема щедрости возникает вновь и вновь с вариациями: царь — истинная виноградная лоза (Ио. 15:1), по доброте своей расточающая богатство (стр. 261. 13—15); в сравнении с его щедростью детской забавой кажутся Пактол и Хрисороя, приносившие золото в землю лидийцев (стр. 273. 22—274. 1); поток царских благодеяний и даров неистощим, так что он не мог бы сказать вместе с Александром Македонским: „Сегодня я не царствовал“, если он никого не облагодетельствовал в этот день, — таких дней не бывало (стр. 280. 5—8). Картина приобретает утопический размах, когда Атталиат уверяет, что не было просящего, которого тотчас бы ни удовлетворил царь (стр. 274. 21—22), и что забота (ἐπιμέλεια — изд.: ἐπιμένεια) о благодеяниях была всеобщей (стр. 275. 1—2); даже бедняки становились богатыми, щедро вознаграждаемые теми, кого наградил царь (стр. 276. 6—8). Иногда в энкомий Атталиата проникают конкретные или псевдо-конкретные черты: тут и земельное пожалование, исчисляемое

в сто литров (стр. 274. 14), раздачи чинов, должностей, полей, золота, а также освобождение от эпирий (стр. 274. 17—20), освобождение плебса и знати от долгов (стр. 283. 8—10), уничтожение недоимок и пожалование „симпафий“ (стр. 283. 19—21), оделение стратиотов дарами и опсониями (стр. 306. 12—15). Недаром все недоумевали,пораженные, не понимая, из каких источников черпал Вотаниат такие дары (стр. 275. 2—9). Тема щедрости Вотаниата усиливается еще и тем, что его широте противопоставлена скупость его предшественников — Константина X и Михаила VII (см. ниже).

Щедрость Вотаниата, по-видимому, произвела сильное впечатление на современников. Продолжатель Скилицы, обычно опускающий все панегирические высказывания об этом императоре, тем не менее специально добавляет, что царь с корнем уничтожил все долги казне (или повинности — τὰς δημοσιακὰς ὀφειλάς), так что и названия их не сохранились (Скил. Прод., стр. 179. 9—11). Более сложно отношение к щедрости Вотаниата у Вриения. Историк-аристократ называет Никифора III ἐλευθεριώτατος, великодушнейшим, что само по себе не плохо, ибо великодушнейшим оказывается и предок писателя, узурпатор Никифор Вриений (Вриен., стр. 128. 10). Однако Вотаниат великодушней разумного, что приводит к великому смятению (стр. 128. 12—14). В чем же Вриений усматривает чрезмерное „великодушие“, или щедрость императора? Издавна существовали два источника наград, рассуждает он, и Никифор III щедро прибегал к обоим: высшие чины (ἀξιώματα) он раздавал каждому желающему (παντὶ τῷ αἰτοῦντι) и так же поступал с должностями (ὀφφίκια), так что расходы превысили поступления, платить стало нечем и казначейство опустело (стр. 129. 1—18). Легко видеть, что Вриений опускает именно те формы „щедрости“, которые выдвигал на передний план Атталиат: раздачу земель и прощение недоимок. Он осуждает то, что должно было привлекать константинопольских вельмож, а не феодальную знать, — раздачу чинов и должностей. При этом он осуждает Вотаниата как раз за то, что восторгало Атталиата: император одарял *всякого* просящего — не только тех, кто своим положением „заслужил“ награду. В этом отношении Атталиат расходится с Кекавменом, по мысли которого награды должны доставаться только достойным (см. выше).

5) Богоизбранность. Атталиат не устает повторять, что Никифор III стал царем по божьему решению (ψῆφος) (Аттал., стр. 3. 10, 263. 10—11, 264. 2—3, 284. 19—20, 292. 19—20, ср. стр. 239. 12—13, 296. 13), по божьему гласу и суду (стр. 257. 14). Его поддерживает божья десница (стр. 265. 1), божественная сила (стр. 214. 3—7, 268. 14—15, 302. 6), он богом избранный (стр. 269. 10) и богом данный государь (стр. 277. 11—12). Его бескровная победа — знак его веры и вместе с тем его предызбрания богом (стр. 271. 9—10). С богоизбранностью перекликается мотив подражания богу, или богоподобности: появление Вотаниата подобно явлению бога (стр. 251. 14—16, 272, 6, 281.10—11), его действия — богоравны (стр. 282. 6, 293. 24), сам он богоподобный образец (стр. 322. 19). Мотив богоизбранности Никифора III знаком

и Вриению, но тот вкладывает его в уста самого Вотаниата (Вриен., стр. 132. 3—4), тем самым отстраняясь от подобной мысли.

6) Благочестие. Атталиат постоянно именует императора христолюбивым (Аттал., стр. 279. 17), благочестивейшим (стр. 319. 13), боголюбивым (стр. 213. 10, 282. 8, 284. 13) — хотя (если только я не ошибаюсь) благочестие не включается в те перечисления достоинств Вотаниата, на которые уже приходилось ссылаться. Христолюбие василевса выражалось прежде всего во внешнем благочестии: праздновании господних праздников и дней памяти мучеников (стр. 319. 14—16), присутствии на заутрени и дневном богослужении (стр. 319. 20—320. 7), выходах в храмы св. Софии и Апостолов (стр. 320. 8—12). Неожиданно Атталиат заявляет в этой связи, что знал у императора единственный недостаток (ἐλάττωμα) — его жадность, ибо обладая земным царством, он хотел за свои величайшие благодеяния овладеть небесным и вечным (стр. 322. 5—9).

7) Наконец, сравнительно мельком отмечает писатель разум Вотаниата (стр. 314. 21), умелое управление (стр. 306. 7), подбор нужных людей (стр. 288. 20—21), стремление к знанию (стр. 4. 13—14). Дни и бессонные ночи отдавал император чтению (стр. 4. 22—5. 2), государственным делам и правосудию (стр. 312. 1—3). Эти скупые упоминания, по всей видимости, не отвечали действительным талантам Вотаниата, которого Продолжатель Скилицы считал простоватым (Скил. Прод., стр. 185. 28—29), вялым (стр. 186. 9—10). Вриений также пишет о простоватости (Вриен., стр. 156. 17, 157. 5—6) и легкомыслии царя (стр. 158. 19): хотя прежде Вотаниат был разумным человеком и хорошим воином, для престола он не годился (стр. 5. 11—15).

Итак, парадигма правителя складывается, по Атталиату, из знатности, воинской доблести, человеколюбия (справедливости или правосудия) и щедрости, к чему прибавляются также благочестие (коррелят богоизбранности) и разум, хотя позиция двух последних качеств на шкале добродетелей оказывается до некоторой степени условной. Попробуем проверить полученные результаты по характеристикам, которые Атталиат дает предшественникам Никифора III. Константина Великого отличало воинское искусство и благочестие (Аттал., стр. 217. 20—22), — определение весьма примечательное, если учесть, что Феофан не уделяет полководческим талантам Константина сколько-нибудь серьезного внимания. Никифор Фока оценен в духе Льва Диакона: он благочестив, мудрый советчик, мужественный полководец (стр. 223. 12—13); он осмотрителен и справедлив (стр. 227. 6), мужествен и благочестив (стр. 228. 14). Атталиат специально замечает, что Фока совершенно подобен своему потомку — Никифору Вотаниату (стр. 228. 14—16). Оценка Михаила IV также позитивна: он оставил память о своей добродетели (стр. 10. 13—14), которая выразилась, видимо, в благочестии (стр. 8. 18—19) и в победе над болгарами, одержанной несмотря на тяжкую болезнь царя (стр. 10. 1—6).

Более сложны и противоречивы отзывы о следующих государях. Михаил V по началу был хорош своей щедростью к синклиту и другим

подданным (стр. 11. 9—11), а также своим правосудием (стр. 11. 12—15), но затем показал себя неблагодарным и несправедливым (стр. 15. 5—7). Столь же противоречиво-двузначно оценивается Константин IX. Сперва писатель определяет его как аристократа и уроженца столицы, более щедрого, чем его предшественник (стр. 18. 5—12), мужественного воина, лично отражавшего натиск русских в 1043 г. (стр. 20. 16—21. 15) и осуждавшего робость полководцев (стр. 35. 8—9), законодателя, внимательного к правосудию (стр. 21. 16—22. 2) и милостивого к мятежникам (стр. 22. 12—13), — мы узнаем в этом портрете парадигматические качества: знатность, воинскую доблесть, щедрость, справедливость и человеколюбие. Как бы подводя итоги достоинствам Константина IX, Атталиат пишет, что он был человеком знатного рода, царственно щедрым, заботившимся об отражении врагов (стр. 47. 15—18), преисполненным царских милостей (βασιλικῶν χαρίτων) (стр. 48. 1—11). Вместе с тем его тянуло к роскоши, к любовным забавам, к шуткам мимов (стр. 47. 19—21), его жадность (πλεονεξία) облегчила наступление сельджуков (стр. 44. 19). Вообще в конце жизни с ним произошла перемена[13]: по словам Атталиата, он подверг жестоким гонениям состоятельных людей (εὐποροῦντες), налагая на них несправедливые иски и новоявленные поборы (καινοφανῆ ζητήματα καὶ προβλήματα) (стр. 50. 12—20). В этом важном месте, к сожалению, недостаточно ясно, кого имеет в виду историк под εὐποροῦντες. Согласно переводу А. Грегуара[14], император „набросился" на наиболее могущественных из сборщиков податей, обложил их всевозможными штрафами, обременил вымышленными долгами. Ключевое для перевода слово προστεθείς Грегуар понимает „набросившись" (s'attaquant), однако естественнее осмыслить его вместе с латинским переводчиком как „соединившись", conjunctus. Тогда фраза дает совсем иной смысл: „Соединившись с ужаснейшими из форологов (τοῖς δεινοτέροις τῶν φορολόγων ἀνδρῶν — перевод Грегуара: plus puissants является известной натяжкой), которых гражданский язык именует секретиками, он коварно наложил решительно на всех [ἄρδην ἁπάντων... κατεσοφίσατο — речь идет именно решительно обо всех (ср. ἄρδην ἅπαντες — Xen. Anab. 7, 1. 12), а не только о могущественных форологах] непредвиденные поборы (ζημίας) и придуманные недоимки (λοπάδας) и таким образом (ἐντεῦθεν — добавлено по Э, изд. опускает) высосал жизнь из сколько-нибудь состоятельных, подвергая их несправедливым искам и новоявленным поборам". Следовательно, Атталиат защищает здесь — вопреки Грегуару — не форологов, а состоятельных собственников, подвергшихся налоговому взысканию. Наконец, Атталиат упрекает Константина IX за

[13] Латинский и французский переводчик (*H. Grégoire*. Michel Attaleiatès. Histoire. — Byz., 28, 1958, p. 358) понимают текст так, что Константин IX в прежние годы предавался неге, а за два года до кончины обнаружил неожиданную перемену (μεταβολὴν... ἀνυπονόητον ἐπεδείξατο). Однако после Μονομάχος возможно поставить запятую и понимать фразу иначе: „Таким Мономах был в прежние времена, а в многообразной неге и роскоши за два года до кончины обнаружил неожиданную перемену".

[14] *H. Grégoire*. Michel Attaleiatès..., p. 358.

расследование имущественных прав церквей и монастырей (стр. 51. 3—8) и завершает рассказ о нем молвой, будто небесный удар покончил с царем, пытавшимся нарушить установленный порядок благочестивого управления (стр. 51. 10—12).

Михаил VI не вызывает уважения Атталиата: человек, воспитанный в гражданских нравах, он управлял до воцарения се[кретом][15] стратиотской казны (стр. 52. 19—21); он не царил доблестно, но был простоват и беззаботен, полностью подчиняясь людям из окружения покойной Феодоры (стр. 52. 22—53. 2. Ср. стр. 52. 15—18). Только один его поступок заслуживает уважения: в 1057 г. царь не позволил гвардии сражаться с заговорщиками, ибо считал человеконенавистничеством и себялюбием — заставлять людей гибнуть ради себя (стр. 58. 19—59. 2).

Чрезвычайно сложна оценка Исаака I, суть которой можно понять, сравнивая ее с высказываниями Продолжателя Скилицы. Как известно, текст анонимного историка[16] в основном совпадает с рассказом Атталиата — тем важнее и плодотворнее отметить различия между ними. Согласно Атталиату, Исаак происходил из знати, славной на Востоке (стр. 53. 11—12); его мужество и подвиги были известны и подданным, и варварам (стр. 59. 22—60. 1); своих сторонников он оделял щедро (стр. 60. 5—6). Но сказав это, писатель переходит к критике: его замечания, как и в разделе о Константине IX, затрагивают прежде всего сферу фискальной политики. Исаак был тяжким форологом для обязанных государственными повинностями (стр. 61. 1—2). Он урезал раздачу должностей (ὀφφικίων) (стр. 61. 2—3), и отовсюду, словно жадный ловчий, добывал средства (стр. 61. 3—4). Он конфисковал земли частных лиц (см. ниже), а также монастырские (τῶν φροντιστηρίων — лат. tribunalium juridicorum явно ошибочно) владения (стр. 61. 8—11), что казалось делом противозаконным или нечестивым (стр. 61. 13—14).

Уже „аранжировка“ критических высказываний Атталиата его эпитоматором выявляет их различие и позволяет прощупать нюансы воззрений Атталиата. Словам о тяжком форологе (Скил. Прод., стр. 104. 3—4) предшествует объяснение государственной необходимости акций Исаака: воинские части, говорит хронист, пришли в негодность и ромеи повсюду теряли земли, что император считал бесславием (стр. 103. 20—104. 3) — тогда как Атталиат довольно нейтрально сообщает, что василевс нуждался в деньгах для оплаты войск, ибо предстояли войны (Аттал., стр. 60. 18—23). Продолжатель опускает далее фразу о жадном ловчем и, что особенно важно, перестраивает оценку земель-

---

[15] Конъектура И. Караяннопулоса: *J. Karayannopulos*. Byzantina symmeikta, I. — „BYZANTINA“, 5, 1973, p. 105 sq. А. Пертузи предлагал σε(μνότερον) или σε(μνοπρεπῶς) — *A. Pertusi*. Per la critica..., p. 65, n. 30.

[16] Е. Цолакис выдвинул гипотезу, что продолжение хроники принадлежит самому Скилице (в кн.: Скил. Прод., стр. 76—99); ее принимает также И. Турн, издатель Скилицы (Скил., стр. IX и сл.), Вопрос, однако, остается открытым: см. рецензии *P. Speck*. „Hellenica“, 22, 1969, S. 478 f., *А. П. Каждан*. — ВВ, 32, 1971, стр. 260, а также рецензию на Кек. — *F. Tinnefeld*. — „BYZANTINA“, 6, 1974, S. 441.

ных конфискаций: да, они казались делом противозаконным или нечестивым — но кому? Тем, кто судит легкомысленно и путано (Скил. Прод., стр. 104. 10—12). Это, пожалуй, прямая полемика эпитоматора с Атталиатом.

Но этого мало. Хронист вводит в свой рассказ два новых момента. Во-первых, Исаак, хотя и захватил власть незаконно, позднее поступил хорошо, отрекшись от нее и чистосердечно раскаявшись в содеянном (стр. 108. 13—17); в монастыре он полностью повиновался игумену и выказывал скромность и смирение (стр. 109. 3—7), — все это сказано гораздо эмоциональнее, чем в сухой констатации Атталиата (Аттал., стр. 69. 6—8). Во-вторых, только Продолжатель дает „анналистическую" характеристику Исаака, или точнее перечисление его свойств: „По характеру устойчивый, духом скромный, пониманием острый, рукою сильный, разумом бойкий, опытный в военном деле, страшный для врагов, к окружающим благосклонный, к наукам прилежный" (Скил. Прод., стр. 110. 20—22). По всему видно, что оценка Продолжателем и самого Исаака, и его фискальной политики более позитивна, нежели у Атталиата.

В характеристике Константина X у Атталиата преобладают негативные черты: до воцарения Константин был щедрым и не ведающим зла, но испортился под воздействием придворной лести (Аттал., стр. 77. 13—19). На первых порах император проявлял умеренность и скромность (стр. 71. 9—11. Ср. стр. 75. 16—17), в дальнейшем же обнаружились два его порока или, вернее сказать, были нарушены два важных пункта шкалы царских достоинств. Во-первых, Константин с пренебрежением относился к военному делу (стр. 76. 4—5, 77. 5—6), его войска состояли из негодных людишек (стр. 85. 8), а стратиоты превратились в сикофантов (стр. 76. 10—12. Эту тему усиливает Скил. Прод., стр. 112. 8—11). Во-вторых, его отличала скупость (φειδωλόν) и забота о выколачивании государственных налогов (стр. 77. 2—3. Ср. стр. 80. 10, 84. 7—8, 85. 2), т. е. отсутствие „вотаниатовской" щедрости. К этому присоединяется и правосудие навыворот — любовь к сикофантству и „секретские поборы" (стр. 76. 7—9), т. е. поборы, осуществляемые, как при Константине IX, „ужаснейшими из форологов", которых именовали секретиками. Расширение государтсвенных доходов и выслушивание частных тяжб (стр. 76. 1—3) — таковы две страсти царя, заставлявшие его забыть о военном деле. Атталиат прямо связывает скупость Константина X с его поражениями: так, Ани был потерян, ибо правитель не понимал, как помогает в необходимый момент щедрая рука (стр. 82. 18—20); лучшие воины покидали армию из-за сокращения опсония (стр. 78. 23—79. 3).

Описывая любовь Константина X к сутяжничеству, Продолжатель вносит существенное дополнение: император судил лицеприятно, непереносимо обременяя динатов (Скил. Прод., стр. 112. 14—16). Это про-динатское высказывание, совпадающее с попыткой оправдать Исаака I, позволяет прощупать социальные тенденции эпитоматора, а вместе с тем умолчание об анти-динатском правосудии Константина интересно и для общественного лица Атталиата. О чем еще умолчал

он, о каких достоинствах своего отрицательного героя счел нужным не говорить? В связи с известием о гибели узов в 1065. г. Продолжатель сообщает, что все связывали неожиданный успех с благочестием василевса (стр. 116. 1—4), и повествует о посте и литании Константина, за которыми последовало дивное знамение (стр. 115. 17—23). Оба эти места отсутствуют у Атталиата: благочестие — достоинство по его номенклатуре, и совершенно ни к чему украшать Константина X таким свойством (Благочестивейшим называл Константина и Пселл — Пс. Хрон., II, стр. 140, § 3. 8).

Константин X принадлежал к знати, — так, во всяком случае, воспринимал его Пселл (§ 6. 3—5), а позднее Вриений возводил род Дук к современникам Константина Великого (Вриен., стр. 13. 6—10). Тем показательнее, что Атталиат не хочет ничего знать о благородном происхождении Дук, хотя и не полемизирует с Пселлом, как это сделал Зонара (Зон. III, стр. 675. 18—676. 8).

Забота Константина X о правосудии (то, что Атталиат считает сутяжничеством) отмечалась другими писателями (Пс. Хрон. II, стр. 146, § 16. 1—10, Вриен., стр. 23. 1—6), и это свойство, с каким бы знаком мы его ни воспринимали, составляло индивидуальную черту его характера. Что же касается отношения к военному делу и к податям, то Вриений молчит об этом, а Пселл до известной степени оправдывает Константина: тот заботился о стратиотских каталогах (Пс. Хрон. II, стр. 139, § 2. 11) и разумно пополнял казну (стр. 139, § 3. 1—8).

И в образе Романа IV Диогена наличествует не весь набор шкалы достоинств (или их антитез) или во всяком случае они освещены неравномерно. Главное внимание отведено воинским доблестям: царь жертвовал жизнью (по Э: τὴν ἑαυτοῦ ψυχὴν θέντος) во имя благоденствия страны ромеев и сражался с воинственнейшими племенами (Аттал., стр. 176. 9—11), заботился о военном устройстве (стр. 101. 20—21, 102. 1—5). Он ученик Ареса (стр. 104. 7—8), мужественно сражавшийся и одерживавший победы (стр. 108. 1—4, 114. 2—22), даже при Манцикерте он отчаянно сопротивлялся (стр. 163. 17—19). Число подобных пассажей легко расширить, Продолжатель обычно их сохраняет, да и другие писатели отдают должное воинскому мужеству Романа, даже враждебные ему, как Вриений (Вриен., стр. 42. 9—14), для которого Диоген — виновник упадка империи (стр. 55. 14—17). Правда, ненавидящий Романа Пселл полемизирует с этим мнением и называет успехи царя мнимыми (Пс. Хрон. II, стр. 159, § 13. 8, стр. 160, § 17. 3—5). Других достоинств Романа Атталиат практически не знает: мимоходом сказано что он дышал благородством (Аттал., стр. 99. 10). Продолжатель опускает эту фразу, Пселл отмечает знатность Романа только по материнской линии (Пс. Хрон. II, стр. 157, § 10. 2), Зонара, напротив, называет и его отца благородным (см. ниже). Бегло говорит Атталиат и о великодушии Диогена (Аттал. стр. 106. 17—19). Упомянуты и его анти-достоинства, прежде всего жестокость (антитеза человеколюбия): он умертвил всех турецких пленных (стр. 127. 15—21), приговорил воина к урезанию носа за кражу осленка (стр. 152. 23—153. 12). Кроме того, Роман кичлив (стр. 127. 22—128. 3) — черта его характера, положенная в

основу литературного портрета Пселла.[17] Наконец, ему присуща и скаредность (стр. 144. 20—21). Таким образом, характеристика Романа IV применительно к шкале ценностей оказывается смещенной. Все заслонено одним его качеством — достоинствами воина, несмотря на которые он пришел к поражению при Манцикерте и к трагической гибели в гражданской войне.

Михаил VII, непосредственный предшественник Никифора III, — анти-герой „Истории", и его образ строится вне обычной шкалы достоинств. Атталиат подчеркивает две черты в характере императора: неспособность управлять страной и безразличие к судьбам подданных. Ключем к характеристике Михаила являются слова писателя по поводу поставления низложенного царя в митрополиты. „Эта должность, — замачает Атталиат, — казалась соответствовавшей природе царствовавшего прежде (т. е. Михаила), ибо ему были свойственны простота, неопытность в жизненных вопросах и неспособность понять царские обязанности" (стр. 303. 20—23). Эта мысль о простоте (ἁπλότης καὶ ἀφέλεια — стр. 180. 14—15) Михаила повторяется неоднократно: он не обладал разумом и опытом для решения важных дел (стр. 208. 12—14), вел себя по-детски (стр. 257. 18. Ср. стр. 182. 10—11), поступал не по-царски, но как неразумный тиран и привел „авзонов" к гибельной пропасти (стр. 214. 10—13). Его правительство действовало неразумно и беззаботно (стр. 243. 19). Безразличие к подданным иллюстрируется рядом эпизодов. Когда в Константинополе разразился голод, царь ничего не давал бедствующим (стр. 211. 14—17). Не прекращались ежедневные несправедливости (ἀδικημάτων — опущено изд.) и беззаконные судилища. Словно ромеям не грозила война, божий гнев или нищета, власти по-прежнему поступали как богоненавистники и тираны, а все царские помыслы и замыслы (καὶ ἐννόημα — опущено изд.) сводились к тому, чтобы поступать несправедливо со своими, обманывать их и охотиться за самой их жизнью (стр. 212. 4—11). Царь несправедливо расправился с адрианопольскими стратиотами, принесшими жалобу на злоупотребления властей, и весь город осуждал неразумие Михаила (стр. 210. 1—20). После возвращения из плена Иоанна Дуки василевс думал только о том, чтобы захватить Руселя — а набеги турок, убиение множества христиан, разграбление поселений, запустение всего Востока он считал второстепенным (стр. 198. 10—19). Расправившись с Руселем, он лишил государство могущественного защитника (стр. 207. 13—16). Нагнетая подобные эпизоды и постоянно повторяя деконкретизированные суждения, Атталиат избегает показывать конкретные свойства анти-героя: он, правда, казался справедливым (стр. 180. 5—6) и раздавал человеколюбивые обещания (стр. 169. 19—20), но судил не по-царски и осуждал людей под неблаговидными предлогами (стр. 200. 5—7). Он был скуп (стр. 211. 14—15, 279. 18—19), что, впрочем, не помешало его преемнику найти дворец пустым, лишенным золота, серебра и драгоценных тканей (стр. 277. 13—16).

[17] См. *Я. Н. Любарский*. Исторический герой..., стр. 109 и сл.

Продолжатель подчас еще сильнее подчеркивает негативные черты Михаила VII (Скил. Прод., стр. 157. 22—24, 170. 5—6 и особенно 171. 2—10), тогда как Пселл посвящает своему ученику подлинный панегирик, столь же, впрочем, деконкретизированный, как и обвинения Атталиата: он наделяет царя сдержанностью (Пс. Хрон. II, стр. 173, § 2. 4—5), разумом (§ 2. 13—14), образованностью (стр. 174, § 4. 2—7), безразличием к плотским радостям (§ 3. 3—6), осведомленностью в податном деле (стр. 173, § 2. 15—18). Оценка Врис ния резко отрицательна; как и Атталиат, он подчеркивает простоту, легкомыслие, глупость, неопытность Михаила VII (Вриен., стр. 56. 18, 57. 12, 73. 8—17, 103. 22, 108. 7—8, 125. 22), хотя и признает чистоту его нрава (стр. 126. 5). Вриений отмечает и некоторые конкретные особенности характера царя, которые могли бы попасть и на палитру Атталиата, если бы не его стремление к максимальной деконкретизации: трусость (стр. 102. 3—4), нерешительность (стр. 122. 8—10), отсутствие щедрости и нежелание награждать полководцев (стр. 104. 18).

Можно констатировать, что при построении образов предшественников Никифора III Атталиат обычно пользуется тем же набором качеств, при помощи которых он описал парадигматического героя: знатность, мужество, справедливость, щедрость, благочестие и ум составляют и в этих случаях шкалу, на которую наносятся конкретные сведения. Правда, в каждом отдельном случае набор качеств оказывается неполным (полностью всеми наделен лишь Вотаниат), или их заменяют анти-качества (глупость вместо ума, скаредность вместо щедрости, сутяжничество вместо справедливости), или достоинства государя с течением времени вырождаются и уступают место своим антитезам, или, наконец, характер оказывается суженным до одного качества, что превращает василевса в аллегорию. Как бы то ни было, этический идеал Атталиата сформирован из жесткого набора свойств.

Сопоставление шкалы достоинств Атталиата с „каталогом" Хунгера и речью Юстина II показывает, что наряду с традиционными элементами (справедливость, человеколюбие, щедрость, богоизбранность и благочестие) историк включает два новых понятия — знатность и военную доблесть. Понятие знатности только внедрялось в византийское общество: по-видимому, до XI в. оно не включалось не только в число царских добродетелей, но и в число достоинств вообще. Рядоположение знатности с воинской доблестью выделяет Атталиата среди его современников, отличая его, в частности, от Пселла: хотя тот и другой признают ценность благородства, Пселл ставит выше дарование нежели аристократическое происхождение, а гражданские достоинства — чем доблести воина.[18]

Воинская доблесть, по-видимому, не включалась в царский идеал Феофана: как известно, его не смущали боевые успехи ненавистных ему императоров-иконоборцев. Антикизирующая историография X в. разработала несколько образов императоров-полководцев (особенно был

[18] *Я. Н. Любарский.* Исторический герой..., стр. 99. Ср. также *А. П. Каждан.* Социальный состав..., стр. 33—36.

героизирован Никифор Фока), но воинская доблесть не сразу вошла в парадигму императора. Обратимся еще раз к Кекавмену, который наставляет василевса заботиться о стратиотах (Кек., стр. 276. 11), держать наготове провиант и оружие (стр. 288. 21—25), снаряжать флот (стр. 290. 18). Кекавмен называет войско славой царя и силой дворца (стр. 290. 15—16). Но высказывая все это, писатель лишь развивает мысль Юстина, переданную Феофилактом и утерянную Феофаном: заботься о воинах. О личном воинском мужестве государя он ничего не хочет знать в то время, как предъявляет царю требование регулярно посещать подвластные земли и фемы (стр. 296. 15—16), т. е. активно участвовать в администрации. Более того, Кекавмен перечисляет те же, что и Менандр, четыре качества, необходимых василевсу: мужество (ἀνδρεία), справедливость, целомудрие, разум — делая при этом две оговорки: во-первых, он имеет в виду лишь душевное (ψυχική) мужество, т. е. не воинскую отвагу, а во-вторых, мужество и разум — не абсолютные добродетели, но могут быть употреблены ко злу (стр. 288. 12—16).

В отличие от Кекавмена его младший современник Феофилакт Ифест, будущий архиепископ Болгарии, ставил воинские доблести на первое место среди императорских достоинств. Не думай, наставлял он своего воспитанника, юного Константина Дуку, что ты сможешь заставить повиноваться себе служителей Ареса, если они увидят тебя в золоте и порфире, а не в панцире полководца (PG 126, col. 268 BC). Конечно, образованный оратор Феофилакт мог в своих поучениях отдать дань античной традиции — недаром он подчеркивает в частности, что государь получает власть от народа (col. 273), — и все-таки можно предполагать, что полководческие элементы царского идеала у Феофилакта и Атталиата — не просто плоды литературных упражнений, но прежде всего выражение определенных общественных перемен.

Есть еще один тип памятников, который подкрепляет наше предположение, что именно в XI в. военная доблесть включается в официальный набор императорских достоинств: с середины этого столетия на монетах стало появляться изображение царя в воинском одеянии.[19]

Традиционные элементы царского идеала подчас приобретают под пером Атталиата своеобразно-конкретные очертания. Понятия справедливости и несправедливости занимают естественное место в терминологии нашего писателя, который был не только историком, но и юристом. Мы читаем, что куропалат Мануил Комнин наказывал стратиотов, совершавших несправедливость (Аттал., стр. 139. 8—9), и наоборот, деятельность логофета-евнуха Никифорицы определяется как „политическая несправедливость“ (стр. 184. 11). Какой, однако, смысл вкладывается в эти понятия? Иной раз Атталиат в соответствии с традиционной фразеологией говорит об общей пользе (стр. 78. 7, 237. 10—11) и осуждает чрезмерную заботу о личной выгоде (стр. 195. 19—22, 196. 23), о „несправедливом и богомерзком интересе“ (стр. 197. 2, ср. стр. 204.

[19] *Ph. Grierson*. Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection, III, 1. Washington, 1973, p. 126.

9); правда, бросается в глаза, что понятие общей пользы встречается в „Истории“ не слишком часто: можно даже отметить ряд мест, где Продолжатель счел целесообразным ввести термины τὸ κοινῇ σύμφερον или ἡ κοινὴ λυσιτέλεια там, где они отсутствовали у Атталиата (Скил. Прод., стр. 100. 16—17, 123. 20—21, 126. 2—3, 177. 10. Последний пассаж относится к туркам). В применении к древним римлянам Атталиат одобрительно противопоставляет заботу о спасении и величии родины страсти к приобретению богатств (стр. 220. 11—14), но в описании византийских событий оппозиция „общественное-личное“ трансформируется обычно из имущественных отношений в этические. Воины Константина IX при приближении отрядов Льва Торника бежали к Силиврии и толпились в воротах, стараясь опередить друг друга (стр. 23. 15—16). В битве при Иераполе войска Романа IV проявили трусость и неопытность: когда арабы и сельджуки громили один из отрядов, другие не пришли ему на помощь — воины отсиживались в лагере, продолжая заниматься своим делом (стр. 113. 4—7). В обоих случаях личное спасение поставлено выше общего дела. Наоборот, императрица Евдокия во имя общего блага нарушила принесенную ею клятву (стр. 100. 15—19) и так же ради спасения многих был ослеплен мятежник Вриений (стр. 292. 6—8).

Мы видим, что этический конфликт общественного и личного решается Атталиатом в пользу государственных интересов. Но переходя к имущественной сфере, писатель резко смещает акценты: он выступает как защитник частной собственности и противник конфискации земли. Исаак I, стремясь увеличить земельный фонд государства, лишил многих частных лиц их имуществ, презрев хрисовулы, гарантировавшие их собственность (стр. 61. 5—8), — народ осуждал эту конфискацию (стр. 70. 1). Когда Василий Малеси оказался в плену, наградой ему была конфискация и как следствие — бесчеловечное разорение его детей (стр. 188. 2—5). Снова возвращаясь к этому сюжету, Атталиат возмущается, что Малеси был лишен всего, словно злой противник (стр. 192. 21). Причиной мятежа Нестора писатель считает известие о том, что его дом и имущество были отписаны казне под предлогом, что Нестор неправильно израсходовал врученное ему золото, причем ему даже не дали отчитаться (стр. 205. 19—206. 4). Издавна „скалы“ — пристани находились в собственности владельцев соседних участков суши — Михаил VII лишил их собственнических прав под разными негодными предлогами (стр. 278. 7—17), зато Вотаниат вернул им все (стр. 279. 24). После смерти государя его слуги обычно лишались имущества, приобретенного трудами и потом (стр. 316. 20—21) — и опять-таки Никифор III выступил против этого несправедливого порядка (стр. 318. 7). Атталиат восхищается тем, что сторонники Вотаниата бежали к нему, не взирая на кары и конфискацию имущества (стр. 238. 18—19), тогда как милосердный Вотаниат не лишал имущества мятежников, но прощал и даже награждал их (τὴν φιλοτιμίαν εἰργάσαντο — видимо, надо читать εἰργάσατο) (стр. 294. 4—7); он не лишил бунтовщика Константия Дуку ни движимого, ни недвижимого имущества (стр. 305. 7—8).

Высказывания Атталиата составляют определенную систему: его отношение к конфискациям однозначно отрицательное и, наоборот, отказ Вотаниата от конфискаций вызывает одобрение писателя. Вполне вероятно, что справедливость, сочетающаяся в представлении Атталиата с человеколюбием, должна расшифровываться в социальном плане как охрана частной собственности от посягательств государства, как уважение к правам собственности. Заметим однако, что того про-динатского оттенка в идее охраны собственности, который мы отмечали при сопоставлении Продолжателя Скилицы с Атталиатом и который проступает также в передаче Зонарой речи Юстина II, в „Истории" заметить нельзя.

При таком понимании традиционной „справедливости" становится яснее и идея щедрости. Уже Г. Г. Литаврин противопоставил трактовку щедрости у Атталиата и некоторых современных ему писателей, в том числе Кекавмена и Пселла, которых он называет „блоее здравомыслящими" (в кн.: Кек., стр. 77. Ср. стр. 81). В самом деле, в мемуарах Пселла мы находим развернутое осуждение императорской расточительности: Василий II, по словам Пселла, оставил неисчислимые богатства (Пс. Хрон. II, стр. 115, § 52. 7—10), которые растрачивал Константин VIII (стр. 116, § 52. 15—17), а за ним Роман III (§ 53. 11). Михаил IV на некоторое время приостановил это большое зло (§ 54. 2—3), но если бы он полностью прекратил раздачи, то рисковал поплатиться жизнью (§ 54. 7—8). Константин IX иронически назван благодетелем (стр. 117 § 55. 4), а Феодора подражала ему (§ 55. 18—19). Короче говоря, нужны были сильные средства, чтобы покончить с расточительностью (стр. 118, § 57. 4—5), но Исаак I взялся за дело чересчур круто (§ 58. 12—16. Ср. стр. 120, § 59. 30—32).

Однако можно ли быть уверенным, что расточительность василевсов Пселла и щедрость героя Атталиата тождественны друг другу? Атталиат говорит о земельных пожалованиях, о прощении недоимок, о денежных дарениях, т. е. о разных формах *передачи государственной собственности в частные руки*, Пселл же упрекает императоров в другом: они возводили дома из дорогого камня, почитали храмы, насаждали рощи, границы обводили венком садов и лужаек, они одаряли деньгами и недвижимостью обители, — такое название они дали своим сооружениям. Они растрачивали средства на удовольствия (ἀπολαυστικὸς βίος), на строительство, на бездельников (стр. 119, § 59. 7—21). И чуть выше Пселл замечает: „Они исчерпали царскую казну на свои похоти (εἰς τὰς οἰκείας ... ἐπιθυμίας — аллюзия на II Петр. 3:3), используя государственные подати не на воинские соединения, но на гражданские раздачи (εἰς πολιτικὰς χάριτας) и роскошь" (§ 59. 2—5). Расточительство, против которого выступает Пселл, оказывается несколько иным явлением, нежели любезная Атталиату щедрость, — это „непроизводительное", бесплодное расточение средств на „сладкую жизнь" и мишурный блеск. Примечательно при этом, что в энкомиастических сочинениях, т. е. в максимально обобщающем жанре Пселл отчетливо сближается с Атталиатом в оценке щедрости. Он прославляет Константина IX, отверзшего золотоносные жилы и пустившего целые реки из царских

истоков (Сафа MB V, стр. 108. 15—17); он сравнивает эти дары с Атлантическим морем и вытекающими из Эдема реками (стр. 110. 6—7); он восхищается раздачами (χάριτας — то самое понятие, которое ссуждалось в мемуарах!) в пользу подданных и щедростью (τὸ ἄφθονον излюбленное слово Атталиата) благодеяний (стр. 136. 31); он сравнивает, наконец, этот льющийся из казны поток с традиционным символом щедрости — с Пактолом (стр. 137. 2—5).

Различие жанров? Различие понятий? Изменение взглядов? Или беспардонность политикана, хвалящего нынче то, что сам высмеивал вчера? Ответить на эти вопросы — не задача данной статьи. Я только хотел показать, что противопоставление Пселла и Атталиата в этом пункте оказывается не столь простым.

Итак, используя традиционную фразеологию, говоря вслед за многими византийскими публицистами о справедливости и щедрости, Атталиат вкладывает в эти термины социально определенный смысл: его милосердие и правосудие — это прежде всего защита частной собственности, а щедрость — ограничение государственной доли прибавочного продукта в пользу его частновладельческой доли. Выраженная в шкале императорских достоинств социальная программа Атталиата могла бы быть истолкована как выражающая интересы феодальной знати — если бы только не то обстоятельство, что Продолжатель Скилицы подверг Атталиата переработке как раз с динатских позиций, а аристократ Вриений осудил идею щедрости в осмыслении Атталиата.

Чтобы продвинуться дальше по пути анализа социальных воззрений Атталиата, попробуем теперь рассмотреть его отношение к разным социальным группировкам византийского общества, чтобы понять, интересам которой из них могла соответствовать подобная шкала ценностей. По словам Г. Г. Литаврина (в кн.: Кек., стр. 78), „привычным миром“ Атталиата „стала жизнь двора, столицы, синклита, чиновной бюрократии“. Действительно, синклит — „привычный мир“ нашего историка: Е. Христофилопулу насчитала около 30 мест в „Истории“, где упомянуты синклит и синклитики.[20] Возникает однако вопрос, в какой мере внимание к синклиту составляет специфику Атталиата.

Что для Пселла синклит столь же „привычный мир“, как и для Атталиата, не нужно специально обосновывать. Гораздо неожиданнее оказываются результаты сопоставления Атталиата с его эпитоматором, которого Литаврин считает, как и Кекавмена, выразителем „чаяний и надежд“ военной аристократии провинций (в кн.: Кек., стр. 71 и сл.). Я не исключаю подобной оценки Продолжателя Скилицы: проделанная выше конфронтация суждений его и Атталиата в какой-то степени ее подтверждает. Можно было бы ожидать в таком случае, что отношение обоих писателей к синклиту окажется неодинаковым. Именно так рассуждал Литаврин. „Ясно, — я цитирую, — что он (Продолжатель. — А. К.), как и Кекавмен, стоял вне синклита, а Пселл, Атталиат и

[20] *Aik. A. Christophilopoulou.* Ἡ σύγκλητος εἰς τὸ Βυζαντινὸν κράτος. Athenai ,1949, p. 140. Я исключаю из ее списка упоминания проэдров и протопроэдров, но следовало бы добавить еще стр. 186 и 256.

Скилица или входили в него, или были с ним тесно связаны. Кекавмен упоминает синклитиков лишь один раз..., Продолжатель Скилицы тоже довольно равнодушен к синклиту". И Литаврин ссылается на три места из хроники (в кн.: Кек., стр. 71). Рецензируя его издание, я заметил, что равнодушие Продолжателя к синклиту — результат недоразумения, ибо кроме трех указанных мест можно привести не менее восьми других.[21] Отстаивая свой тезис, Литаврин возразил, что упоминания хронистом синклита „протокольно-безразличны и ни о чем не свидетельствуют".[22] Пусть так, но разве сама по себе дюжина упоминаний о синклите на протяжении небольшой хроники (84 страницы по изданию Е. Цолакиса) не свидетельствует против „равнодушия" хрониста к этому учреждению, не показывает, что синклит для него тоже привычный мир? Посмотрим, однако, имеется ли сколько-нибудь существенная разница в трактовке синклита Атталиатом и его эпитоматором. Ниже я рассматриваю только ту часть „Истории", которая перерабатывалась Продолжателем, — она начинается с царствования Исаака I.

1. *Места, имеющиеся только у Атталиата*

а. Роман Диоген предан суду первых членов синклита (Аттал., стр. 98. 13) — у Продолжателя рассказ о суде над Романом вообще сильно сокращен.

б. Роман IV принимает в Хрисотриклине турецкого перебежчика (Хрисоскула), собрав синклит с обычной торжественностью (стр. 142. 11—13). Весь эпизод Продолжателем сильно сокращен. Если усматривать в рассказе Атталиата иронию (см. его критический портрет Хрисоскула — стр. 142. 16—19, ср. Скил. Прод., стр. 141. 27—28), отсутствие упоминания синклита в хронике можно расценить как молчаливое оправдание синклита.

в. После разгрома при Манцикерте Атталиат встретил в Трапезунде кое-кого из первых членов синклита (Аттал., стр. 167. 8—10). Продолжатель опускает эпизод, как все факты биографии Атталиата.

г. Михаил VII обращается к гражданам и членам синклита (стр. 186. 21—22) — Продолжатель, как обычно, опускает речь целиком.

д. Михаил VII, собрав „герусию", сообщил о поражении Руселя от турок (стр. 192. 5—6) — у Продолжателя рассказ о Руселе вообще сокращен.

е. Синклит окружал Михаила VII во Влахернах, когда в св. Софии горожане провозгласили Вотаниата царем (стр. 256. 9—17).

ж. Вотаниат щедро наградил членов синклита (стр. 275. 12—19).

з. Вотаниат называет Вриения врагом священного синклита и собора (стр. 293. 15).

и. Вотаниата провозгласили царем синклит, собор и народ (стр. 298. 1—2).

---

[21] *А. П. Каждан.* К вопросу о социальных воззрениях Кекавмена. — ВВ, 36, 1974, стр. 161.

[22] *Г. Г. Литаврин.* Ответ рецензенту, стр. 172.

к. Вотаниат предложил первым членам синклита взять в жены дочерей императрицы Евдокии (стр. 304. 16—17).

л. При известии о мятеже Константия Дуки вся герусия и избранные члены синклита поклялись в верности Вотаниату (стр. 308. 5—9).

м. В синклите все одобрили закон Вотаниата (стр. 314. 19—20).

н. Горожане и синклит одобрили другой его закон (стр. 318. 12—14).

о. Вотаниат выходил в праздничные дни к советникам и синклитикам (стр. 319. 21).

II. *Места, имеющиеся у обоих писателей*

а. Константин X наградил многих из людей рынка и членов синклита (стр. 71. 12—13) — Продолжатель (стр. 111. 15) ставит на первое место синклитиков: „многих из синклита и народа".

б. Узы получают титулы синклитиков (Аттал., стр. 87. 18—22, Скил. Прод., стр. 116. 7—8).

в. Герусия сочувствует Диогену (Аттал., стр. 99. 16, Скил. Прод., стр. 122. 19).

г. По Атталиату (стр. 100. 13—14), члены синклита вместе с августой Евдокией и патриархом размышляли о спасении государства. Кто-то из советников предложил в цари Диогена (стр. 101. 3—4). Продолжатель излагает другую версию: Евдокия боялась синклита и патриарха и не решалась выйти замуж (Скил. Прод., стр. 123. 1—3). Патриарх (это был Ксифилин, которого хронист высоко ценит — стр. 117. 13—21) согласился на брак Евдокии с его братом Вардой, — оставалось только убедить синклит (стр. 123. 17). Патриарх добился этого лестью и деньгами (стр. 123. 23—25).

д. Роман IV награждал синклитиков (Аттал., стр. 122. 14—16, Скил. Прод., стр. 133. 19—20).

е. Роман IV раздавал ругу мегистанам синклита (Аттал., стр. 143. 5—7) — по Продолжателю, „войску и синклиту" с добавлением, что руга состояла не только из золота, но и из шелковых тканей (стр. 142. 5—7).

ж. Кесарь Иоанн и Михаил VII приближали и чтили членов синклита (Аттал., стр. 169. 16—17). Этого места у Продолжателя нет, но чуть выше он подчеркивает, что члены синклита вместе с кесарем Иоанном совершили переворот в пользу Михаила VII (стр. 152. 17).

з. Синклит провозглашает Вотаниата царем (Аттал., стр. 270. 5, Скил. Прод., стр. 178. 3).

III. *Места, имеющиеся только у Продолжателя Скилицы*

а. Константин X обращается к синклиту и всему народу (Скил. Прод., стр. 111. 11—12) — по Атталиату (стр. 70. 16), только к коллегиям.

б. Косьма, будущий патриарх, которого хронист высоко ценит, не принадлежал ни к синклиту, ни к духовенству (Скил. Прод., стр. 176. 7—14).

в. Вотаниата провозгласили царем могущественные люди Востока и прочие архонты-синклитики (стр. 172. 1—3).

г. Вотаниату сватали дочерей синклитиков (стр. 181. 23—26).

д. Из-за Борила и Германа Вотаниат стал в тягость выдающимся синклитикам, уязвленным тем, что эти фавориты поднялись над всеми (стр. 186. 2—3).

Можно констатировать отсутствие сколько-нибудь серьезного различия в отношении обоих историков к синклиту: и тот, и другой наблюдают за ним с вниманием, отмечая и протокольную роль синклита, и его отношение к государю. Оснований считать Продолжателя более равнодушным к синклиту, чем Атталиат, по-моему, нет. И если он включает анекдот о подкупленных патриархом синклитиках (II г), то вместе с тем он — на стороне синклита, возмущенного „подлыми“ фаворитами Никифора III (III д). Продолжатель опускает бо́льшую часть эпизодов, рисующих трогательное единство Вотаниата и Синклита (I ж-о) — но не для того, чтобы осудить синклит, а потому что эпитоматор не разделяет восторгов Атталиата перед Никифором III. Наоборот, умалчивая об участии синклита в приеме Хрисоскула (I б) или о сочувствии синклита Михаилу VII (I г-е), хронист, может быть, хотел по-своему „реабилитировать“ это учреждение. Короче говоря, я не вижу принципиального отличия в оценке синклита у историка — „выразителя интересов синклита“ (Атталиат) и историка, сочувствующего военной аристократии провинций (Продолжатель Скилицы): синклит пользуется равным уважением обоих.

Равнодушия к синклиту не проявлял и такой идеолог военной аристократии, как Вриений. Он неоднократно отмечает участие синклита и синклитиков в общественной жизни при Михаиле VII (Вриен., стр. 48. 8, 101. 14—17) и особенно при Вотаниате (стр. 118. 12—16, 120. 19—20, 121. 8, 122. 21), когда император награждал не только стратистов и синклитиков (они мыслятся как два высших разряда общества), но и каждого желающего (стр. 129. 5—7). Только при Алексее I начнется оттеснение синклита на второе место, после клана царских родственников — в XI в. он еще воспринимался как естественное правящее учреждение империи ромеев. Им нельзя было пренебрегать, как и царской властью. Монархизм оставался общей нормой византийского политического мышления: можно было осуждать царя, но не принцип царской власти. То же mutatis mutandis относилось в XI в. к синклиту — без него нельзя было представить Византию. И даже Кекавмен, который (в уцелевшем тексте) только раз упомянул синклитиков, говорит о них с заботой: пусть не уменьшают ругу ни стратиотам, ни синклитикам, ни горожанам (Кек., стр. 284. 17—18). Отношение к синклиту, оказывается, не дает оснований провести убедительный социальный водораздел между писателями XI в. Попробуем найти другие пути для выяснения социальных симпатий и антипатий Атталиата.

В окружении своего героя Никифора III Атталиат отмечает две группировки. Первую составляют „ближние" (οἰκειότατοι καὶ ἐγγύτατοι), которые характеризуются не социально или функционально, а скорее этически: они превосходят других знаниями и умом (γνώσει καὶ λόγῳ), проявляют непритязательность и дружелюбное отношение ко всем и совершенно чужды кичливости. Вторые — воины, те, кто получил стратиотское воспитание и отличается физической силой (Аттал., стр. 321. 13—18). Контекст Атталиата не дает оснований сомневаться: „ближние" Никифора III это гражданская знать. И вот что неожиданно: несмотря на восхваление мужества как важнейшего элемента царского идеала, Атталиат не только ставит „ближних" на первое место, но и вообще проявляет к этому разряду знати больше интереса и внимания, чем к военной аристократии. Подводя итоги сражению при Манцикерте, историк специально отмечает судьбу трех лиц: двое из них погибли, третий попал в плен. Все трое по своим функциям (и, насколько можно судить, по семейным связям) принадлежали к гражданской знати: начальник прошений Лев, муж, выдающийся своими знаниями и умом (та же формула, что и в общем определении „ближних"); магистр и протасикрит Евстратий Хиросфакт; „протосвест" (по Продолжателю, протовестиарий, — может быть, протовест?) Василий Малеси, один из первых при государе, превосходивший многих умом (λόγῳ) и опытом, — Атталиат наделяет его странной должностью логофета вод (стр. 167. 11—17). Ни один из полководцев в этой связи не назван, хотя общие соображения заставляют думать, что число пострадавших военачальников должно быть большим, да и сам писатель позднее упоминает дуку Феодосиополя (имя не названо), попавшего при Манцикерте в плен (стр. 168. 9—10). По всей видимости, особенности подбора объясняются известной близостью автора либо персонально к этим лицам, либо вообще к их кругу. Наконец, Атталиат с сугубым сочувствием относится к разряду царских слуг, несущих, по его словам, постоянную службу, днем и ночью, в жару и мороз (стр. 316. 12—15), их тяжкий труд сочетается с постоянным страхом перед государем (стр. 317. 19—20).

Присмотримся к оценкам отдельных представителей гражданской знати, попадающих на страницы „Истории", и к судьбе этих оценок у Продолжателя Скилицы.

Безоговорочно лестные отзывы дает Атталиат двум императорским фаворитам: Льву Параспондилу и Иоанну Сидскому. Лев — разумный и опытный муж, управлявший в соответствии с законом и установивший порядок в стране (стр. 52. 1—8). Гораздо более сдержана характеристика Льва у Пселла, несмотря на то, что философ заступался за Параспондила перед патриархом и императором.[23] Иоанн выделялся умом (λόγῳ) и активностью, а также приятностью характера, добродетелью и добрым отношением ко всем. Евнух Иоанн проявил доброту, политичность, ласковость, отзывчивость, доступность. Соединив с царскими слабо-

[23] *Я. Н. Любарский*. Пселл в отношениях с современниками. I. Михаил Пселл и Лев Параспондил. — ВВ, 34, 1973, стр. 72—77.

стями (речь идет о Михаиле VII) собственные добродетели, он сделал государя приятным для подчиненных (стр. 180. 7—16). Чуть ниже писатель снова представляет Иоанна благожелательнейшим и разумнейшим мужем (стр. 182. 13). Краткая характеристика Продолжателя в основном соответствует этому с той только разницей, что эпитоматор переносит акцент с этических определений на деловые: отмечая, что евнух был украшен всякими добрыми свойствами, он прежде всего подчеркивает энергичность и ловкость Иоанна, его искусство и ревностность в управлении (Скил. Прод., стр. 155. 9—13). Симпатия к Иоанну Сидскому может найти объяснение в том, что митрополит Сиды управлял всеми делами при Никифоре III (Зон. III, стр. 725. 3—4), однако параллельная характеристика Льва Параспондила позволяет предполагать, что эта категория лиц (царские слуги) пользовалась вообще расположением Атталиата.

Без каких-либо характеристик Атталиат упоминает племянников патриарха Кирулария (Аттал., стр. 57. 8), назначенных Исааком I на высокие должности (стр. 60. 10, Скил. Прод., стр. 103. 9—10), — по другим источникам мы знаем, что они занимали высокие должности в гражданской администрации.[24] Столь же нейтрален писатель к Протевонту (изд.: πρωτεύοντα, но на самом деле это патроним), которого Константин предполагал себе в преемники (стр. 51. 14—15).

О начальнике прошений Льве[25] и протасикрите Евстратии Хиросфакте, погибших при Манцикерте, речь уже шла. Продолжатель, сообщая о их смерти, снимает положительную характеристику, данную Атталиатом (Скил. Прод., стр. 152. 1—2). Упомянутый вместе с ними Василий Малеси затем опять появляется в поле зрения Атталиата: он освободился из плена, и кесарь Иоанн приблизил его к себе за его разум и знания [φρονήσεως τε (изд. опускает частицу) καὶ γνώσεως] (стр. 187. 15—18). Эпитоматор в обоих случаях (Скил. Прод., стр. 152. 2—3, 158. 25—26) ограничивается фактической справкой и опускает похвалы в адрес Малеси. Один лишь Атталиат сообщает, что Русель высоко ценил умного и опытного Малеси, используя его как „язык и руку" в государственных делах (Аттал., стр. 187. 18—23). Малеси отговаривал Руселя от мира с Михаилом VII — многие считали, что он поступал так из ненависти к василевсу, но „мой друг" клятвенно отрицал это (стр. 187. 23—188. 10). Попав после поражения Руселя в руки Михаила, он уговаривал царя выкупить у турок кесаря и Руселя, но император пренебрег советом и сослал Малеси, конфисковав (вторично) его имущество (стр. 192. 13—21). О ссылке и конфискации имущества Малеси вскользь упоминает эпитоматор (Скил. Прод., стр. 160. 10—13).

---

[24] *Я. Н. Любарский*. Пселл в отношениях с современниками (Пселл и семья Кирулариев). — ВВ, 35, 1973, стр. 91 и сл.

[25] Другие источники XI в. упоминают начальника прошений Льва, но вопрос об идентификации остается открытым — см. *R. Guilland*. Le Maître des Requêtes. — Byz., 35, 1965, p. 103.

Великий этериарх Роман (конъектура И. Зегера: Стравороман[26] — не нужна: Атталиат часто опускает патронимы и вообще имена), по словам Атталиата, один из вернейших Никифора III, умевший говорить и слушать, опытный в дипломатических переговорах (Аттал., стр. 286. 10—12). Продолжатель сообщает патроним Романа (Скил. Прод., стр. 179. 19—20), опуская хвалебный отзыв. Зато только он сообщает, что Стравороман расправился с Никифорицей, замучив его под пытками вопреки приказу царя; хронист добавляет, что Стравороман заботился не о государственных сокровищах, укрытых Никифорицей, а только о том, чтобы устранить могущественного временщика (стр. 186. 12—19).

Может быть, гражданским чиновником был и Петр Ливелисий (у Атталиата ошибочно: Ливелий), антиохиец, чью образованность — в ромейской и сарацинской науке — прославляет историк (Аттал., стр. 110. 20—23), и куда сдержаннее — эпитоматор (Скил. Прод., стр. 129. 6—9).

В отличие от этих положительных или нейтральных характеристик оценка Атталиатом логофета Никифорицы однозначно неприязненная. Ему посвящена большая инвектива (стр. 180. 19—183. 3), сохраненная эпитоматором (Скил. Прод., стр. 155. 14—156. 19). Он интриган (Аттал., стр. 180. 20—22, Скил. Прод., стр. 155. 16—17) и клеветник (Аттал., стр. 181. 1—3. Продолжатель добавляет: „корыстолюбец" — стр. 155. 18—20); Михаил VII возвысил его на погибель государства ромеев и сам полностью попал в его руки (Аттал., стр. 182. 6—9, Скил. Прод., стр. 156. 1—4). Оба писателя перечисляют преступления Никифорицы: обвинения и иски к невинным людям, суды в интересах казны, а не справедливости, полные и частичные конфискации, постоянные тяжбы (Аттал., стр. 182. 22—183. 1, Скил. Прод., стр. 156. 14—17). К этому только один Атталиат добавляет „многочисленные φισκοσυνηγορίαι" (стр. 183. 1—2), что означает „государственные иски". Обвинения в адрес логофета рассеяны по всей „Истории" (стр. 184. 10—12, 202. 3, 204. 14—16, 205. 3, 206. 1—2, 208. 17—18, 250. 7—8, 301. 21—23), иногда их повторяет эпитоматор (Скил. Прод., стр. 157. 21—22, 166. 19—20). Остановлюсь из них только на одном пространном пассаже: по словам Атталиата, Никифорица делал при Михаиле VII все, что хотел, и лишил царской любви ближайшую родню василевса, будто бы замышлявшую на царство. Он раздавал чины и пронии — за немалые взятки. Он был дьявольски сребролюбив и жадно стремился приобретать недвижимость (Аттал., стр. 200. 12—201. 3). Продолжатель опускает эти обвинения, но дальнейшее они излагают оба: логофет приобрел монастырь Евдом в харистикий (κατὰ δωρεάν), выпросил у царя земли и щедрые доходы (προσόδους ἀφθόνους по Э — изд.: ἀφθόρους) и под видом монастыря владел огромным богатством (стр. 201. 4—11, Скил. Прод., стр. 162. 2—7). И вновь Атталиат повторяет: Никифор при помощи подкупа приобретал частное имущество (κτήσεων ἰδικῶν по Э — изд.: εἰδικῶν)

[26] *J. Seger*. Byzantinische Historiker des X. und XI. Jahrhunderts, I. München, 1888, S. 120.

и огромные усадьбы, он не переставал наживаться, выставляя обоснованием мирскую неустойчивость и собственную нужду (стр. 201. 12—19. Продолжатель опускает).

Не жалует Атталиат и близких к Никифорице людей. Таков Михаил Никомидиец (*Э* и *П*: Μιχαὴλ τοῦ Νικομηδέος, изд.: Νικομήδου), помогавший евнуху оклеветать августу Евдокию (стр. 181. 3—4). Место это трудно для понимания: Г. Вайс трактует его так, что логофет оклеветал Евдокию из зависти к Михаилу Никомидийскому, понимая φθόνῳ каузально, а следующий за ним род. падеж τοῦ συνεξυπηρετουμένου καὶ συνδιενεργοῦντος αὐτῷ М. как gen. subj.[27]. Однако такое рассуждение кажется мне натянутым. В род. падеже естественнее видеть gen. absol., для глагола ἐξυπηρετέω словарь Лиддл—Скотта дает первое значение assist to the utmost с дополнением τῇ παρανομίᾳ (Lys. 12. 23), что в точности соответствует словоупотреблению Атталиата: φθόνῳ ... συνεξυπηρετέω, содействовать в завистливом поступке. Да и по существу толкование Вайса мало вероятно: клевета на государыню была делом слишком ответственным, чтобы Никифорица решался на такой шаг из ненависти к другому чиновнику, — им руководили более серьезные причины. Итак, Михаил Никомидиец был сподвижником евнуха Никифорицы при Константине X. Отмечу сразу же, что это имело место до отправки Никифорицы наместником Антиохии и (уже при Романе IV) Пелопоннеса и Эллады.

Вторично Атталиат упоминает Михаила в связи с его смертью. Писатель называет его монахом, ипертимом, родом из Никомидии, возглавлявшим гражданское управление (видимо, после бегства Никифорицы) и характеризует как ворчливого и надменного человека, неодобрительно относившегося к щедрости Вотаниата (стр. 296. 20—297. 1). Оба пассажа опущены Продолжателем.

Сподвижником Никифора был великий этериарх Давид, который по приказу логофета насильственно вытащил из алтаря св. Софии архиерея (стр. 271. 13—17). Продолжатель, хотя и упоминает о бегстве Никифорицы и Давида на запад (Скил. Прод., стр. 178. 20—21), тем не менее не считает нужным рассказать о насилиях этериарха.

Прежде всего бросается в глаза, что Продолжатель Скилицы более сдержан в своем отношении к гражданской знати, нежели Атталиат. Он, как правило, убирает или ограничивает их похвальные характеристики, а на репутацию Страворомана набрасывает тень. Он, правда, опускает порочащие отзывы об обоих сподвижниках Никифорицы — Михаиле Никомидийце и Давиде, но его отношение к самому логофету не менее враждебно, чем у автора „Истории". Более того, Продолжатель вводит несколько собственных суждений о константинопольских кругах, — они негативны. Только Продолжатель упоминает о деятельности Борила и Германа, приближенных Никифора III. Борила он называет доблестным и энергичным рабом царя (Скил. Прод., стр. 179. 2—3), т. е. дает ему примерно ту же оценку, что Иоанну Сидскому,

[27] *G. Weiss*. Oströmische Beamte im Spiegel der Schriften des Michael Psellos. München, 1973, S. 209, A. 316.

но затем с неодобрением отзывается о своевольном управлении обоих „рабов“, из-за которых Вотаниат стал в тягость синклитикам (стр. 185. 30—186. 2). Еще примечательнее резкие отзывы Продолжателя о Пселле, которого хронист считает дурным советником Романа IV и виновником порочной политики Михаила VII (стр. 141. 15—16, 152. 22—24, 156. 7—8, 171. 6—10). Мы можем констатировать, что Продолжатель Скилицы враждебен или безразличен почти ко всем упомянутым им представителям гражданской знати.

Позиция Атталиата иная: одних представителей этой социальной группировки он высоко ценит, других (это относится к окружению Никифорицы) резко осуждает. Нельзя ли выяснить, что за часть гражданской знати вызывает его интерес и симпатию? Далеко не о всех упомянутых Атталиатом лицах мы знаем что-либо помимо им же сообщаемых сведений. И все-таки кое-какие наблюдения можно сделать. Во-первых, писатель явно расположен к одной части придворных, к тем „ближним“, которые направляли политику Никифора III: помимо Иоанна Сидского, сюда скорее всего относятся чиновники, фигурирующие без патронимов; о непопулярных Бориле и Германе Атталиат предпочитает хранить молчание. Во-вторых, он выказывает внимание к особому разряду гражданской знати, которая пыталась в XI в. выдвинуть из своей среды полководцев: сюда относятся Малеси, Протевонты, Хиросфакты и Кируларии; последние к тому же состояли в родстве с военноаристократическими родами.[28] Стравороманы, в сущности, занимали промежуточную позицию между военной и гражданской знатью: двое из них (Роман Атталиата и Мануил — современник Алексея I) отправляли полувоенную должность великого этериарха; в XII в. среди них - дука Крита и военный инженер.[29] Представителей „чистой“ гражданской знати, типа Сервлиев, Анзасов, Зонар, Атталиат практически игнорирует.

Этому тезису противоречит широко распространенная в историографии идентификация Михаила Никомидийца с Пселлом, развитая в последнее время П. Готье.[30] Идентификация эта строится на совпадении трех формальных элементов: оба лица были Михаилами, монахами и ипертимами, и так как другого значительного монаха-ипертима в XI в. мы не знаем, то Михаил Никомидиец и есть Пселл. Думаю, однако, что при распространенности в Византии как пренома Михаил, так и монашества совпадение оказывается недостаточным для идентификации, тем более что существует ряд несовпадающих и противоречащих пунктов в биографиях этих двух лиц. Прежде всего, Пселл был родом из-под Константинополя, и Готье приходится слова Атталиата: τὸ γένος ἔλκων ἐκ Νικομηδείας — распространять только на *семью* Пселла, что является простой натяжкой. Почему Атталиату так важно было, что

[28] *А. П. Каждан*. Социальный состав..., стр. 135, прим. 69, стр. 136, прим. 74, стр. 162, 211.

[29] См. *P. Gautier*. Le dossier d'un haut fonctionnaire d'Alexis Ier Comnène, Manuel Straboromanos. — REB, 23, 1965, p. 169—172.

[30] *P. Gautier*. Monodie inédite de Michel Psellos sur le basileus Andronic Doukas. — REB, 24, 1966, p. 159—164.

семья Михаила происходила из Никомидии, если сам он уроженец окрестностей столицы? Почему Атталиат в другом (не цитируемом у Готье) месте прямо называет Михаила Никомидийцем? Далее, Михаил Никомидиец умер в 1078 г., тогда как предисловие к „Диоптре" Филиппа Монотропа заставляет предполагать, что Пселл был в живых еще в 1097 г. Готье предполагает, что аттрибуция предисловия Пселлу возникла только в XIII в. Аналогичным образом сохранились и стихи Пселла, суммирующие литургическую протеорию Николая Андидского, действовавшего около 1085—1100 гг., которые признают псевдэпиграфом[30a], но у нас есть и другие основания думать, что Пселл пережил 1081. г. Одна из речей Пселла адресована Алексею Комнину (Сафа MB V, p. 228. 20), — правда, Готье утверждает, что она в действительности была обращена к Роману IV, но он не анализирует текст, а ведь Пселл говорит в этой речи, что Константинополь, уже стоявший на коленях, вновь оправился (стр. 229, 5—6): такое определение, вполне отвечавшее ситуации в начале царствования Алексея I, не могло относиться к Роману IV. Более того, мы находим параллель этим словам в послании Пселла „василевсу Комнину", в котором исследователи обычно видят Исаака I: Ромейское царство, уже павшее на землю, ты восстановил и вернул ему прежнюю красоту и величие (стр. 300. 1—5). Ты отогнал варвара, продолжает Пселл, вторгавшегося повсеместно, и обратил в бегство того, кто казался непобедимым (стр. 302. 2—4). Вряд ли так можно было сказать о печенегах, разбитых Исааком I — ситуация когда варвары наступали „повсеместно", имела место при Алексее I. И именно к Алексею прекрасно подходят слова о том, что царь победил варваров хитростью, еще до начала войны, разобщив противников и частью приблизив к себе, частью же отвергнув (стр. 302. 21—24). Я. Н. Любарский обратил внимание еще на одно обстоятельство: в эпитафии Константину Лихуду, написанной после 1075 г., Пселл расточает неумеренные и выпадающие из контекста похвалы Исааку I, расходящиеся с той оценкой, которую писатель дал этому василевсу в „Хронографии". Любарский допускает, что подобный панегирик был написан уже в царствование Алексея I.[31] Итак, если существует ряд сочинений Пселла, создание которых с большой вероятностью относится ко времени после 1081 г., было бы весьма рискованным допускать, что оратор умер вместе с Михаилом Никомидийцем в 1078 г. Далее, Михаил Никомидиец был тесно связан с Никифорицей — Пселл же, хотя и состоял с ним в переписке (уже при Романе IV, т.е. после заговора Никифорицы против Евдокии)[32], близких отношений с евнухом не поддерживал и даже не упомянул о нем в „Хронографии". Наконец, нет совершенно никаких данных, что Пселл стоял во главе государственного управления в начале царствования Никифора III.

[30a] *J. Darrouzès*, Nicolaos d'Andida et les azymes, REB 32 (1974) 199—210. Ср. *H.—G. Beck*, BZ (1975) 175.

[31] *Я. Н. Любарский*, К биографии Иоанна Мавропода, Byzantinobulgarica IV (1973) стр. 50. Ср. его же рец. на кн. *P. Анастази*, BS 32 (1971), p. 329, n. 4.

[32] *Я. Н. Любарский*. Пселл в отношениях с современниками (Пселл и фемные судьи). — RESEE X, 1972, № 1, p. 24.

Готье не обращает внимания на то, что Атталиат expressis verbis говорит о Пселле (хотя и не называет его по имени) и дает ему совсем другую оценку, нежели Михаилу Никомидийцу: „проэдр философов“ при Константине IX (а это не кто иной, как Пселл) превосходил всех в наши дни знаниями (Аттал., стр. 21. 19—20). Для Атталиата Пселл — прежде всего ученый, а не политический интриган, как Михаил Никомидиец. С другой стороны, Продолжатель, ненавидящий Пселла, опускает оба пассажа, относящиеся к Михаилу Никомидийцу, — в его представлении эти лица не идентичны.

Среди всей гражданской знати Атталиат недвусмысленно выделяет логофета Никифорицу и его окружение. Какова природа критики Никифорицы Атталиатом? Нельзя ли ограничить отношение писателя к всемогущему фавориту Михаила VII личной неприязнью, порожденной, допустим, недовольством установления хлебной монополии в Редесто, где Атталиату принадлежали земельные владения? Конечно, трудно отрицать возможность личной вражды историка к логофету — и все-таки его позиция несводима к личным причинам: Атталиат связывает с Никифорицей отчетливую политическую линию, программу неограниченного фискализма, противостоящего щедрости Вотаниата.

Продолжатель Скилицы, как мы видели, в общем и целом сохраняет мнение Атталиата о Никифорице. Только в конце он добавляет рассказ о том, как Стравороман погубил заключенного в тюрьму евнуха, и в этом рассказе проскальзывает новый и чуждый Атталиату мотив: окружавшие Никифора III знали, что стоит логофету увидеться с царем, как тот вновь поставит евнуха за его многоопытность (ὡς πολύπειρος) во главе всего управления (Скил. Прод., стр. 186. 7—9). Это представление о Никифорице как редкостно опытном администраторе воспринято и Вриением, несмотря на его нескрываемую враждебность к логофету. Это был „человек искусный, энергичный, украшенный разумом и опытный во многих делах, глубокомудрый и к тому же умеющий замесить события лучше, чем Перикл, говорят, умел запутать Элладу“ (Вриен., стр. 56. 11—16). Характеристика, разумеется, не однозначная, и эта неоднозначность сохраняется дальше: он обошел царя, убедив его пренебречь кесарем Иоанном (стр. 56. 19—20), чья деятельность евнуху не нравилась (стр. 73. 9); он хотел погубить Иоанна Вриения (стр. 105. 13); его отличала суровость, проявлявшаяся в том, что временщик не награждал полководцев (стр. 104. 19), — вместе с тем он одобрил Никифора Вриения (стр. 101. 8) и даже собирался бежать к нему после низложения Михаила VII, но был выдан Вотаниату и бесчеловечно замучен под пытками (стр. 127. 20—128. 4). Таким образом, Вриений судит о Никифорице мягче Атталиата: с аристократическим презрением он считает недопустимым, чтобы ромейские стратиги были игрушкой в руках евнуха (стр. 105. 2), но признает опыт логофета и не отрицает возможности союза между аристократической фамилией Вриениев и деловым логофетом.

Кекавмен дает Никифорице сугубо позитивную характеристику, называя его выдающимся и разумнейшим человеком, опытным в военном и гражданском управлении, острым (ὀξύτατος — в переводе Лита-

врина: „очень резкий“), хорошо понимающим и говорящим (Кек., стр. 266. 23—27). Этот отзыв по существу совпадает с суждением Вриения, также признававшего логофета энергичным, разумным и опытным, — с той только разницей, что эти деловые качества не заслоняли от Вриения анти-аристократических тенденций политики евнуха. Литаврин оценил слова Кекавмена, исходя из презумпции неискренности, поскольку Кекавмен писал при жизни временщика и его покровителя Михаила VII, а его отзыв звучит полным диссонансом со всеми высказываниями писателя (в кн. Кек., стр. 68, 553 и сл.). Впрочем, Литаврин и сам не исключает вовсе возможности того, что Кекавмен писал после смерти Никифорицы (стр. 110); что же касается презумпции неискренности, то это весьма рискованное средство исследования. К тому же в политических взглядах Кекавмена я не усматриваю сколько-нибудь разительного диссонанса с его оценкой Никифорицы. В самом деле, Кекавмен настороженно относится к тому, что получило в историографии наименование „семейственной политики“ императоров (стр. 286. 5—6), но согласно Атталиату, Никифорица как раз и был противником „семейственной политики“ (см. выше). Щедрость царей, о которой говорит Кекавмен (стр. 278. 1) — не в стиле Атталиата, она ограничена и распространяется лишь на отличившихся (стр. 276. 23—24). Кекавмен помнит, что Константин IX своими тратами разорил Ромейское государство (стр. 288. 1—2), он выступает против податных льгот — экскуссий (стр. 292. 23) — в отличие от Атталиата, который признавал „подлинно свободными“ лишь тех, кто свободен от страха перед повинностями (Аттал., стр. 284. 6—9). Программа Кекавмена соответствует тем принципам фискализма, за осуществление которых Атталиат как раз и упрекал Никифорицу, хотя в другом месте Кекавмен наставляет стратига бороться с несправедливостями фиска и его чиновников (Кек., стр. 152. 23—25). Наконец, то раздражавшее Атталиата ощущение нестабильности бытия, к которому апеллировал Никифорица (см. выше), составляет стержень кекавменовского мироощущения.

Итак, анализ отношения Атталиата к отдельным представителям гражданской знати приводит к противоречивым выводам: он сочувствует части придворных во главе с Иоанном Сидским, проявляет интерес к тем слоям столичной знати, которые тянулись к военной службе, с безразличием проходит мимо „чистой“ чиновной знати и резко враждебно относится к тем кругам чиновничества, которые осуществляли политику фискализма. Эта противоречивость отношения Атталиата, к разным прослойкам гражданской знати соответствует в какой-то мере наблюдению Г. Вайса о сложности политической позиции византийского чиновничества XI в., которое могло примыкать к разным политическим группировкам.[33] Но сделав все эти оговорки, вправе ли мы все-таки говорить об Атталиате как о выразителе интересов синклитиков?

Конечно, по своему жизненному положению, по семейным и дружеским связям Атталиат принадлежал к чиновной знати. Е. Цолаки с

[33] *G. Weiss*. Oströmische Beamte..., S. 90—105.

считает его уроженцем Константинополя.[34] Он судейский чиновник, достигший высоких титулов магистра и проэдра, автор юридического сочинения. Ему принадлежала недвижимость в Константинополе и Редесто — как городские усадьбы, так и сельские угодья. Его сын Феодор тоже служил по судебному ведомству — мистографом (ММ V, стр. 317. 12). Судьей и протонотарием был некий Николай Ата[л]и[а]т, известный по печати XI в.[35] Возможно, что чиновниками были протоспафарий Георгий[36], анфипат Михаил[37] (если только он не тождественен историку) и Мануил[38], — все известные по печатям с изображением богородицы. Загадочной остается фигура ученика Феофилакта Болгарского Иоанна Атталиата, служившего под началом дуки (?) Атталии (PG 126, col. 465 С.). Родня жены писателя принадлежала к столичной знати — в ее среде были протоспафарии и асикриты, владельцы земли в Константинополе.[39] При этом, как и Пселл, Атталиат — новый человек. „Начав со скромного и чужого (ξένης) положения, я стал одним из членов синклита и принадлежал к числу видных советников“, — так говорит он о себе в уставе основанного им монастыря (ММ V, стр. 294. 18—19). Итак, он был синклитиком — но был ли он идеологом синклитиков?

Проблема эта осложняется тем, что мы не имеем „точки отсчета“, т.е. такого памятника XI в., который мог бы с безусловностью считаться выражением мировоззрения столичной знати. Пселла по его положению и симпатиям следовало бы отнести к этому разряду, но Пселл слишком большой мыслитель и художник, чтобы остаться в рамках какой-либо конкретной группировки. Я высказал предположение, что к этой же группировке относится и Кекавмен. Было бы нелепо отрицать различия между Кекавменом и Пселлом — и по масштабам, и по трактовке отдельных вопросов, но как мне кажется, они сходятся в некоторых кардинальных пунктах: в сдержанном отношении к родовитости, в одобрении политики Михаила VII, в приверженности к „умеренному“ фискализму. Мы видели, что во всех этих случаях Атталиат противостоит как Кекавмену, так и Пселлу.

Пожалуй, среди писателей следующего за Атталиатом поколения идеологом столичной знати можно признать историка и канониста Иоанна Зонару. Хроника Зонары — в основном компилятивное сочинение, в изложении событий XI в. восходящее главным образом к Скилице, его Продолжателю и Пселлу. Чтобы элиминировать суждение источников Зонары, я пользуюсь ниже только его самостоятельными раз-

---

[34] *E. Th. Tsolakis*. Aus dem Leben des Michael Attaleiates. — BZ, 58, 1965, S. 5—7. Напротив, Г. Г. Литаврин (Ответ рецензенту, стр. 172) называет Атталиата „провинциалом по происхождению“.

[35] *Б. А. Панченко*. Каталог моливдовулов. — ИРАИК, 13, 1908, стр. 121, № 418.

[36] *G. Schlumberger*. Mélanges d'archéologie byzantine. Paris, 1895, p. 245 sq., № 83. Ср. *K. M. Konstantopoulos*. βυζαντιακά μολυβδόβουλλα. Athenai, 1917, № 519.

[37] *G. Schlumberger*. La sigillographie de l'Empire byzantin. Paris, 1884, p. 438.

[38] *V. Laurent*. Les bulles métriques dans la sigillographie byzantine. Athènes, 1932, № 341.

[39] *W. Nissen*. Die Diataxis des Michael Attaliates von 1077. Jena, 1894, S. 28 f.

делами или же его вставками. В отличие от „Истории" Атталиата хроника Зонары не завершается парадигмой императора — Алексей I, царствование которого заполняет последнюю часть (совершенно самостоятельную) этого сочинения, не является идеалом для писателя, считающего, впрочем, что идеальных царей вообще не бывает (Зон. III, стр. 767. 12—19). Зонара, правда, признает ряд достоинств Алексея: он не был надменным или кичливым, подвластным гневу или жадным до денег, он милосерд, не склонен к скорым расправам, умерен, доступен, не обжора и не пьяница (стр. 765. 7—17). Но подобные добродетели, продолжает Зонара, украшают простого человека, ему достаточно быть умеренным, справедливым, негневливым, целомудренным (впрочем, Зонара отнюдь не считал Алексея целомудренным — стр. 747. 3—9). Царю надлежит обладать любовью к правосудию, заботиться о подданных и соблюдать древние гражданские законы (стр. 766. 6—11). Алексей же не соблюдал установленного, но старался все изменить, делами распоряжался не как общественными, выступая не управителем (οἰκονόμος), а господином (δεσπότης) и считая царство собственным домом (οἶκος οἰκεῖος) (стр. 766. 12—16).

Собственно говоря, именно здесь, а не в речи Юстина II (см. выше) мы встречаемся с патриархально-патримониальным, сеньориальным принципом управления империей — и Зонара решительно высказывает свое отрицательное к этому отношение. Проявление же сеньориального принципа он видит в системе раздач в пользу родни и слуг императора. „Родственникам и некоторым из слуг Алексей раздавал целые повозки государственных денег (τὰ δημόσια χρήματα), щедро наделял их ежегодными выдачами, так что они приобрели большие богатства, окружили себя свитой, достойной царей, а не частных лиц, получили усадьбы, похожие по размеру на города, а роскошью — на владения царей" (стр. 767. 2—8).

Эту социально-политическую критику Алексея I Зонара переносит на прошлое, осуждая родню Михаила IV (стр. 604. 16—605. 2) и несвободных людишек, иноплеменников и варваров, которым покровительствовал Константин VIII (стр. 569. 14—17). В обоих пунктах Зонара совпадает с Кекавменом и противостоит Атталиату, осуждавшему Никифорицу за расправу с родней Михаила VII и, как мы увидим далее, высоко ценившему иноземцев на византийской службе. Довольно сдержан Зонара и в оценке военной аристократии. Он не одобряет своекорыстных полководцев Василия II, которых страшили военные успехи царя: они думали, что уверенный в себе василевс перестал бы относиться к ним с уважением (стр. 548. 17—549. 3). По словам Скилицы, Михаил VI хвалил Катакалона Кекавмена, чьи подвиги принесли полководцу славу (Скил., стр. 483. 13—17), — Зонара, переделывая это место, уверяет, что Михаил VI бранил Катакалона за дурное управление, обременительное для подчиненных (Зон. III, стр. 654. 16—655. 3), — по-видимому, Зонара переносит на Каткалона фразу, которая, по Пселлу (II, стр. 84, § 3. 11—18), была адресована Исааку Комнину. В оценке самого Исаака Зонара в общем следует, хотя и не буквально, за Пселлом, подчеркивая, что государь стал ненавистен всем, даже

стратиотам (Зон. III, стр. 668. 6—12). Рассказ Продолжателя Скилицы о чеканке Исааком монеты с изображением царя, вооруженного мечом (Скил. Прод., стр. 103. 3—4), Зонара усиливает, приводя слова василевса, будто бы называвшего меч своим царством (Зон. III, стр. 666. 2—3). Зонара прямо полемизирует с Пселлом (не названным по имени), отрицая древность рода Дук (см. ниже), хотя в отличие от Пселла признает знатность отца Романа Диогена (стр. 684. 4—8). В оценке Константина X, Романа IV и Михаила VII он следует оценкам Атталиата или его эпитоматора, но и Никифор III не пользуется сочувствием Зонары, осуждающим его, в частности, за женитьбу на Марии, супруге его предшественника (стр. 722. 13—15).

Мы уже видели, что в пересказе речи Юстина II Зонара в общем виде предупреждал против произвола стратиотов. Это, однако, не значит, что он не понимал значения армии для государства. Он прямо полемизировал с Василием Кесарийским, советовавшим воинам, чьи руки обагрены кровью, три года воздерживаться от причащения. Зонара называет совет Василия тягостным, ибо он обрекает на полное отторжение от христианского общества стратиотов, и особенно наиболее доблестных, тех, кто сражается за братьев, защищая их свободу. Если бы они боялись обагрить руки, варвары господствовали бы повсюду, и не осталось бы нигде ни благочестия, ни целомудрия (PG 138. col. 637 CD). В осознании государственной необходимости армии Зонара не уступает Кекавмену.

Критика Алексея I Зонарой позволяет понять и отношение историка к фискализму. Алексей, как мы видели, виновен в том, что раздавал государственные средства родне и „министериалам“. Он не копил деньги, и после его смерти в казне обнаружилось немногое (Зон. III, стр. 765. 8—11). Он взыскивал налоги — но Зонара осуждает его не за самый факт налоговых взысканий, а за измышление новых поборов и повинностей (стр. 737. 15—738. 3). И обращаясь мыслью в прошлое, Зонара опять-таки осуждает как чрезмерный податной гнет (стр. 578. 5—13), так и чрезмерное расточительство государей (стр. 646. 14—18, 667. 1—7). Перед нами уже знакомая нам концепция „умеренного“ фискализма, отличающегося от щедрости Атталиата.

Чтобы понять сущность воззрений Зонары на государственную власть, надо обратиться к образу другого царя — Василия II. Скилица написал обширный раздел о Василии, избежав, по сути дела, характеристики императора, — он лишь говорил об антидинатской политике царя (Скил., стр. 336. 92—96, 340. 91—96), о ненависти к нему динатов (стр. 332. 59), о трениях с патриархом Сергием (стр. 347. 76—80, 365. 96—98). Перерабатывающий его Зонара вставляет недвусмысленную характеристику: Василий с течением времени от своих побед возгордился и стал стремиться к тому, чтобы подданные не чтили, а боялись его; он направлял военную и гражданскую политику не по обычаю, а руководствуясь своей волей или желанием (Зон. III, стр. 561. 6—11). Пусть по-человечески Василий II не похож на Алексея I, ибо он надменен и гневлив (стр. 554. 7—9) — в политическом плане их роднит самоуправство. О финансовой политике Василия историк также отзы-

вается неодобрительно: царь наполнил казнохранилище (стр. 561. 17—562. 6), но деньги лежали под спудом, без употребления, являя собой пустое бремя (стр. 562. 10). Так переходит Зонара от мысли о разумном фискализме к идее разумной щедрости.

Что же противопоставляет Зонара царской патримониальности? Его суждения на сей счет недвусмысленны. Вина Василия II состоит в том, что он не привлекал разумных людей, отличавшихся родовитостью (τῷ γένει) или образованностью (λόγῳ) (стр. 561. 11—14). Как и Пселл, Зонара отличается от Атталиата тем, что рядополагает знатность не воинской доблести, а образованности. С еще большей социальной определенностью Зонара выражается о временах Алексея I: „Он не чтил и не заботился должным образом о членах синклита, но скорее стремился унизить их" (стр. 766. 17—19). К синклиту Зонара относится с особым уважением, подчеркивая, например, что конфискации Исаака I затронули не только плебс, но и герусию (стр. 667. 18). Права Константинополя считаться вторым (после Рима) царственным градом он обосновывает наличием здесь как царского престола, так и синклита (PG 137, col. 488 C). Царские советники, знатные и образованные люди, должны были и имели право нравственно ограничивать царское самовластье: комментируя 84-е апостольское правило, Зонара прямо отстаивает право на критику в адрес царя (PG 137, col. 212 AB) — соответственно и Кекавмен считал для царя необходимостью иметь нелицеприятного советника, смело обличающего промахи и пороки государя (Кек., стр. 292. 6—8).

Уже в изложении речи Юстина II проявилась позиция Зонары в отношении к бедноте: он откровенный защитник имущих, он заботится об охране *их* собственности и ограничивает благотворительность „возможностями". В духе этого принципа толкует канонист 11-е правило Халкидонского собора, подчеркивая, что бедняк (πτωχός) не должен пользоваться преимуществами в суде и что долг с бедняка надлежит взыскивать по всей строгости (PG 137, col. 429 C). В хронике Зонара пренебрежительно говорит о городской черни: ὄχλος и слуги некоторых синклитиков составляли негодное войско, оборонявшее столицу от Льва Торника (Зон. III, стр. 628. 4—8), чернь высмеивала мятежного Феодосия Мономаха (стр. 656. 7—10), чернь поддерживала Вотаниата против Алексея Комнина (стр. 728. 10—12).

Зонара, таким образом, выражал мысли представителей столичной знати, синклитиков.[40] При этом его отношение к Пселлу было враждебным, и он перенимал у Продолжателя Скилицы обвинения в адрес философа, учившего Михаила VII сочинять ямбы в то время, как страна находилась в бедственном положении (стр. 714. 12—14). Зонара и Пселл, по всей видимости, принадлежали к разным лагерям высшего чиновничества. Сравнивая же с Зонарой Атталиата, мы видим между ними столь существенные различия, что невозможно безоговорочно относить Атталиата к выразителям интересов высшей гражданской знати.

[40] См. об этом *F. H. Tinnefeld*. Kategorien der Kaiserkritik..., S. 144 f.

Мы отмечали, что мужество составляло один из необходимых элементов шкалы царских добродетелей Атталиата. В известном противоречии с этим находится другое сделанное нами наблюдение: Атталиат ставит военное сословие на второе место в окружении Никифора III и в сопоставимых условиях уделяет ему меньше внимания, чем гражданской знати. Допустимо ли в таком случае говорить о нем как о выразителе интересов военной аристократии? Чтобы ответить на этот вопрос, следует опять-таки рассмотреть отношение Атталиата к отдельным представителям этого социального слоя.

Образы мужественных полководцев наполняют „Историю". Георгий Маниак — славный воин, разрубающий противника пополам. Он огромен, широкоплеч, ужасен видом и дает отличные советы (Аттал., стр. 19. 5—10). Он муж кровожадный и доблестный (стр. 18. 6). Однако отношение к Маниаку довольно сдержанное — во всяком случае его удивительная гибель расценена как результат божественного решения (стр. 19. 10—21). Феодор Алиат до какой-то степени напоминает Маниака. Он знатен, доблестен на войне [γενναίως (изд. опускает) τὰ πολεμικά] и дивен видом — огромен и тяжел (стр. 170. 11—14, 171. 18—19, Скил. Прод. стр. 153. 7—8). Если Маниаку писатель не дает определенной оценки, то Лев Торник явно не пользуется его расположением: Атталиат осуждает грабежи его войск и затеянную им гражданскую войну, которая была не лучше набега иноплеменников (Аттал., стр. 23. 19—21), что не мешает ему назвать одного из сторонников Торника — Ватаца — доблестным, разумным и опытным в военном деле мужем (стр. 29. 9—11). Мужествен и Василий Феодорокан, перескочивший на вражеский корабль, где он сражался в одиночку, перебив и побросав в воду всех противников (стр. 21. 7—14). Не менее отважен Михаил Докиан, который, будучи взят в плен, убил вождя скифов и сам погиб „благородной смертью", истерзанный врагами (стр. 34. 17—24).

Подробно пишет Атталиат о нескольких полководцах из рода Комнинов. Старший из них — куропалат Мануил, поставленный на высокий пост Романом IV (стр. 138. 19—23, Скил. Прод., стр. 139. 9—11). Сперва Атталиат не дает ему никакой характеристики, замечая лишь, что после его назначения империя испытала трудности и беды (Аттал., стр. 139. 1—2, Скил. Прод., стр. 139. 11—12). Отпустив Мануилу несколько сомнительных комплиментов (он не вел себя младенчески, был разумен при необходимости и справедлив) (Аттал., стр. 139. 3—10, Скил. Прод., стр. 139. 13—15), писатель переходит к поражению Мануила (Аттал., стр. 140. 5—6, Скил. Прод., стр. 140. 5—6). Позднее он еще раз напоминает о трупах воинов Мануила (Аттал., стр. 147. 20—23, Скил. Прод., стр. 144. 6—8).

Его брат Исаак напал на турок ночью, но попал в плен (Аттал., стр. 183. 20—184. 5, Скил. Прод., стр. 157. 13—17: слова, что Исаак сражался мужественно, ибо не хотел обратиться в бегство, опущены эпитоматором). Младший из братьев Алексей, несмотря на юность, не уступал никому в разуме и мужестве (Аттал., стр. 199. 11—14, Скил. Прод., стр. 161. 17—18). Ниже писатель повторяет, чуть расширив, ту же характеристику (Аттал., стр. 289. 3—5, Скил. Прод., стр. 180.

12—13), после чего следуют имеющиеся только у Атталиата слова о верности Алексея Никифору III и о том, что он получил от царя наказ, выполняя который и одержал победу (Аттал., стр. 289. 5—8).

Полководцы из рода Дук — кесарь Иоанн и его сыновья Андроник и Константин — несколько раз упоминаются на страницах „Истории", но с поразительной последовательностью Атталиат воздерживается от распространенных этических оценок, ограничиваясь обычно попутной констатацией их титулов и должностей. Лишь мимоходом он замечает, что Дуки были скорее завистниками, чем советниками (я пытаюсь сохранить игру слов συνέδρους — ἐνέδρους) (стр. 101. 22—23), что Роман IV держал при себе Андроника как заложника (стр. 106. 1—2), что Иоанн опасался, как бы его не сочли изменником (стр. 193. 6—11), что он вел себя надменно (стр. 185. 12—13) и был разбит Руселем (стр. 186. 7—8), что Андроник бежал из армии (стр. 168. 16—17). Изменники и трусы — такими предстают Дуки, если суммировать намеки Атталиата. Касаясь же Константия, брата Михаила VII, писатель выражается однозначно: действия Константия наполнили Восток смутой (стр. 309. 13), позорно и противозаконно, он, враг царя, способствовал успеху турок (стр. 309. 21—23), его мятеж — венец в сокрушении порядка и в дурных деяниях его рода (γένος) (стр. 310. 1—5). Продолжатель, хотя и опускает этическую окраску рассказа о Константии (Скил. Прод., стр. 185. 1—9), отнюдь не симпатизирует Дукам: он вставляет фразу о том, что кесарь Иоанн и пасынки Романа IV дурно распорядились ромейскими делами (стр. 124. 15), и подчеркивает активную роль Иоанна, его сыновей и Пселла в низложении Романа IV (стр. 152. 16—23).

Резко отрицательно относится Атталиат к сопернику Вотаниата Никифору Вриению. Вриений показал себя трусом при Манцикерте (Аттал., стр. 154. 3—14, 155. 12—16, Скил. Прод., стр. 145. 16—22, 146. 3—8), бесславно сражался против печенегов (Аттал., стр. 262. 22—23), а соплеменников отягощал налогами (стр. 263. 1—4. У эпитоматора все гораздо мягче). Затем его образ окрашивается мифо-космическими чертами: он — Бриарей возвеличившийся, не желающий занять второе место и подчиниться царю (стр. 284. 22—23). Неумолимый, суровый, надменный, он жаждал пролить христианскую кровь и ценой человеческой плоти приобрести царскую власть (стр. 285. 11—15). Чванливо грозил Вриений сдвинуть с места землю и море (стр. 286. 1—3). Писатель даже ставит под сомнение знатность Вриения — во всяком случае в сравнении с Вотаниатами (стр. 287. 19—288. 10). Самое ослепление Вриения он готов оправдать (стр. 291. 17—292. 9). Этой пристрастной антипатии к Вриению у Продолжателя нет (Скил. Прод., стр. 179. 12—181. 7). Недоброжелателен Атталиат и к Иоанну Вриению, которого обвиняет в поджоге Константинополя (Аттал., стр. 252. 4—11. У Продолжателя нет). Отзыв о Василаки значительно мягче, но и в этом случае писатель подчеркивает неразумие мятежника (стр. 298. 13—14) и то, что он пренебрег благодеяниями царя, не принял во внимание урок Вриения и погубил себя, поддавшись глупым и лживым надеждам (стр. 298. 21—299. 2).

Некоторые полководцы представлены трусливыми: помимо Дук и Никифора Вриения, таковы Иосиф Траханиот, обратившийся в бесславное бегство (Аттал., стр. 158. 15—19, Скил. Прод., стр. 147. 13—18), проэдр Павел, покинувший Романа IV в беде (Аттал., стр. 168. 11—12, Скил. Прод., стр. 152. 15—16), не названный по имени евнух — „сатрап болгар“ (это Василий Монах), действовавший трусливо и коварно и попавший в им же расставленную западню (Аттал., стр. 37. 14—15, 38. 8—15, 39. 8—10).

Продолжатель Скилицы, как мы видим, обычно сохраняет суждения Атталиата о представителях военной знати, хотя и смягчает отрицательную характеристику Вриениев. Вместе с тем он почти ничего не добавляет к этим суждениям. Тем более показательно сообщение эпитоматора о поставлении Катакалона Кекавмена куропалатом (Скил. Прод., стр. 103. 17—19). Оно, по всей видимости, почерпнуто у Скилицы (Скил. стр. 500. 84—88), для которого Катакалон — любимый герой. Атталиат молчит о нем — даже в рассказе о мятеже Исаака Комнина: по Скилице, именно Катакалон играл в нем главенствующую роль (особенно стр. 487. 26—30), у Атталиата же она переходит к Вотаниату (Аттал., стр. 56. 1—5).[41] В конце хроники Продолжатель сообщает о назначениях на важные посты некоторых представителей военной знати: Александра Кавасила и Льва Диаватина, а также о судьбе дочери Феодула Синадина (Скил. Прод., стр. 185. 20—25).

Сдержанность Атталиата в оценке военной знати обнаруживается особенно ярко при сопоставлении „Истории“ с „Записками“ Вриения, которые по сути дела являются повествованием о героизме аристократических фамилий — Комнинов, Дук, Вриениев, Траханиотов.[42] Примечательно при этом, что к иноземцам на византийской службе Атталиат относится, пожалуй, с большим расположением, нежели к собственной военной знати. Филарету Врахамию в „Истории“ даны две разноречивые характеристики. Сперва писатель говорит о нем как о муже, достигшем стратиотской вершины (περιωπήν — изд.: περιοπήν), но отличающемся дурным образом жизни, в том числе жаждой наживы и славы (Аттал., стр. 132. 10—16, Скил. Прод., стр. 136. 19—24). Ниже, однако, идет речь только о его сопротивлении туркам и о том, что он стал верным рабом Вотаниата (Аттал., стр. 301. 7—20, Скил. Прод., стр. 184. 6—12). Хачатур — муж доблестный, выказавший многие добродетели (Аттал., стр. 137. 1—2, Скил. Прод., стр. 138. 11—13): он принял сторону низложенного Диогена, сочувствуя ему и помня о его благодеяниях (Аттал., стр. 172. 2—8). Липарит доблестно вел себя в турецком плену. Султан поражался не только его родовитости и доблести, но и высоким свойствам его души и ума, а царь наградил за верность ромеям (стр. 45. 8—23). Авсиналия оба писателя называют

[41] О поединке Вотаниата с франком Рандульфом рассказывает и Скилица (стр. 497. 59—498. 69), но он подчеркивает, что на помощь Вотаниату пришли „другие“.

[42] См. *A. Carile.* La „Hyle historias“ del cesare Niceforo Briennio. — „Aevum“, 43, 1969, p. 254—264.

коварным и воинственным (Аттал., стр. 107. 10—11, Скил. Прод., стр. 128. 1), но далее их оценки расходятся: эпитоматор подчеркивает его разум и осторожность (стр. 128. 5—6), а Атталиат — скупость и трусость (Аттал., стр. 107. 22). Зато Атталиат всячески восхваляет воинские доблести Криспина (стр. 124. 21—22, 171. 3—6, Скил. Прод., стр. 134. 20) и Руселя (Аттал., стр. 148. 22, 185. 9—10, Скил. Прод., стр. 144. 14, во втором случае эпитоматор говорит лишь о чванливости варвара — стр. 158. 9—10). Атталиат (и только он) скорбит о том, что воин, подобный Руселю, не был по достоинству оценен и использован для борьбы против турок (Аттал., стр. 207. 4—13).[43] Писатель говорит и о доблести других латинян (стр. 35. 12—19, 46. 20—47. 7).

Уже „просопографический анализ" „Истории" заставляет осторожнее относиться к возможности видеть в Атталиате выразителя интересов византийской провинциальной аристократии, нежели это можно было бы предположить по его панегирику Никифору III. Не только Вриении и Дуки, но и Комнины, Василаки, Траханиоты не вызывают подлинной симпатии писателя. Он более расположен, повторю еще раз, к военной знати латинского и кавказского происхождения, а также к тем гражданским семьям, которые выдвигали из своей среды полководцев. Может быть, в этой связи прояснятся и общие взгляды Атталиата на армию и военное искусство. Разумеется, необходимость заботы об армии признается писателем в полной мере. Его любимый герой, Никифор III, полон заботы об армии и, наоборот, Атталиат осуждает правителей, не желавших давать опсоний воинам, подвергающим себя опасностям в битвах (стр. 95. 17—19). Это — по всей видимости, общее место расхожей византийской политической мудрости. Даже Пселл хвалит Константина X за заботу о стратиотских каталогах (Пс. Хрон., II, стр. 139, § 2. 11), поучает Романа IV необходимости собирать стратиотов, составлять каталоги, привлекать союзников (стр. 158, § 12. 3—4). Заслуга Исаака I в том, что он, укрепив войско, пресек варварские набеги и уничтожил корни бедствий (стр. 119, § 59. 25—29), тогда как при Михаиле VI дела страдали, поскольку стратиоты бедствовали (стр. 142, § 7. 25—26). И даже в письмах Пселл гордится своими военными заботами (Сафа MB V, стр. 470. 21—23) и дает советы полководцу (Пс. Соч. II, стр. 240. 13—21). Аналогичные советы мы найдем и у Кекавмена: заботься о воинах, не урезай им ругу, ибо стратиот воздает за нее кровью (Кек., стр. 276. 21—23) (эти слова точно соответствуют приведенной выше фразе Атталиата), не распускай и не разоряй войско (стр. 292. 14) и т. п.

Но при всем понимании государственной необходимости в войске (формула восходит еще к речи Юстина II) Атталиат сдержан в суждениях о стратиотах. В окружении Вотаниата, говорит он, были люди мягкие и доступные, не те, кто по-стратиотски (κατὰ στρατιώτας) отличается суровым и неукротимым нравом (Аттал., стр. 321. 18—20). В заслугу отцу императора он ставит и то, что Михаил не гонялся за пустой

[43] О расположении Атталиата к Руселю см. *F. H. Tinnefeld.* Kategorien der Kaiserkritik..., S. 142 f.

славой, не вел себя надменно, как поступают многие стратиоты (стр. 236. 17—19). Оба эти места опущены Продолжателем, третье же он подвергает переработке, подчеркивая тем самым свое отличие от Атталиата. Тот рассказывает, что Мануил Комнин не только собрал войско, но и заботился о законопорядке (τῆς εὐνομίας... φροντίζων); он наказывал тех стратиотов, кто позволял себе несправедливость (τοὺς ἀδικοῦντας τῶν στρατιωτῶν), налагая кары за беззаконие (τῆς ἀτασθαλίας) (стр. 139. 7—9). Эпитоматор переворачивает все отношения, ибо по его словам, полководец заботился не только о законопорядке (οὐ τῆς εὐνομίας μόνον... φροντίζων), но и о войске (Скил. Прод., стр. 139. 16—17). По мысли Атталиата, полководцу нужно защищать население от стратиотов, от их необузданности и надменности — хронисту эта мысль чужда, он ее отбрасывает или перекраивает.

Византийские писатели XI в. выступают обычно сторонниками военной тактики, основанной на хитрости. По словам Скилицы, Варда Склир, численно уступавший русским, стремился „обойти" их с помощью военного обмана (στρατηγικαῖς... ἀπάταις), искусства и хитрости (Скил. стр. 288. 23—26) — и писатель подробно повествует, как русских заманили в засаду (стр. 289. 31—66). Тот же Варда Склир обманул (ἐξαπατήσας) стратопедарха Петра, сделав вид, будто, кормит свои отряды и не собирается начать сражение, а сам внезапно двинул другую часть войска, уже готовую к бою (стр. 319. 93—4). Но и сам Варда Склир оказался жертвой обмана (ἀπάτη), когда осажденный им в Никее Мануил Эротик приказал насыпать в хлебные хранилища песок, лишь сверху прикрытый зерном, и отослал к Склиру видевших зернохранилища пленных засвидетельствовать, что в Никее хлеба еще на два года, — после чего Склир пошел на соглашение с Эротиком (стр. 323. 14—29). Хитростью и обманом (τὸν δόλον καὶ τὴν ἀπάτην) Евстафий Дафномил взял неприступные укрепления болгарина Ивача (стр. 360. 53—362. 38). Арабы были обмануты (φεναχισθέντες) Георгием Маниаком, после чего он ночью напал на них, беззаботно почивавших после пира, перебил их и захватил 280 верблюдов (стр. 381. 38—382. 56). И арабы пускались на хитрость: так, они явились к Эдессе с ящиками, где была скрыта тысяча воинов, заявили, что идут к царю с подарками и попросили разрешения переночевать в городе, рассчитывая ночью овладеть им, — случайно их затея провалилась (стр. 403. 32—404. 49).

Достойным преемником Склира оказывается Катакалон Кекавмен: он обманул арабов, осаждавших Мессину, и одержал грандиозную победу (стр. 407. 22—45); турок, вторгшихся в Васпуракан, он заманил в засаду и разгромил (стр. 449. 61—77). Впрочем, Катакалон был прежде всего сторонником активных действий, не раз встречая в этом противодействие других полководцев, боявшихся выступить без царского приказа и бесславно медливших (стр. 450. 85—451. 44, 452. 63—65, 468. 22—30).

Сходные истории о военных хитростях рассказывает и Кекавмен. Он рекомендует стратигу применять хитрости и засады (Кек., стр. 134. 29—30), нападать внезапно [αἰφνίδιον (Кек., стр. 166. 26. Ср. ἐκ τοῦ αἰφνιδίου — стр. 138. 15, 142. 20—21) — одно из излюбленных слов

Скилицы][44] и рассказывает истории, удивительно похожие на новеллы Скилицы о военной хитрости. Такова, к примеру, повесть о топархе Товия, пославшем в византийскую крепость тысячу вьючных животных, груженных хлебом, будто бы в подарок, — а на самом деле проводники каравана, оказавшись в крепости, вытащили припрятанные мечи и овладели византийским поселением (Кек., стр. 170. 6—21); повесть эта весьма напоминает фаблио Скилицы о тысяче ящиков. Такой же характер носит и рассказ о Воиславе Дуклейском, перехитрившем стратига Рагузы Катакалона Клазоменита (стр. 170. 17—172. 21), или новелла о стратиге Сервии Маргирине, которого болгары захватили в плен в бане (стр. 174. 18—176. 7).

Напротив, Атталиат предпочитает рассказы о прямом мужестве: быстрое нападение Никифора Фоки приносит ему победу над критскими арабами (Аттал., стр. 227. 11—17); в стремительном порыве Михаил Вотаниат опрокинул болгар и усеял поле сражения трупами (стр. 231. 13—17); Роман IV опрокидывает турок (стр. 126. 2—127. 14). Сравнительно редко и без особого сочувствия описывает Атталиат военные хитрости. Обман (ἀπάτη) обычно применяют у него турки (стр. 105. 17—18) или лица, которым он не симпатизирует, как советники Романа IV перед Манцикертом (стр. 160. 9—18). Василаки хотел ночью ударить на Алексея Комнина, но тот разгадал его „засады" (стр. 299. 18—300. 1), — согласно эпитоматору, Василаки не удалось „украсть победу" (Скил. Прод., стр. 183. 10—15). Только Продолжатель применяет формулу Скилицы, сообщая, что Никифор Карандин „обманом и коварством" (ἀπάτῃ δὲ καὶ δόλῳ) одержал верх над франками у Бриндизи (стр. 169. 13—19).

В „рыцарственной" трактовке военной тактики Атталиат до известной степени близок Вриению. Вриений передает несколько фаблио об обмане: Исаак Комнин обманул антиохийского патриарха Эмилиана прикинувшись больным (Вриен., стр. 96. 7—98. 4), Алексей Комнин обманул амасийцев, объявив, будто ослепил Руселя (стр. 90. 12—91. 2), он же убедил Тутаха обманом захватить Руселя и выдать его ромеям (стр. 87. 15—18), а во время битвы против Вриения распустил ложный слух, будто его противник пал (стр. 139. 14—20), — однако все эти маленькие хитрости лежат, собственно говоря, за гранью военного дела. В битве же герои Вриения меньше всего обращаются к засадам и коварным уловкам: обычно засады устраивают враги ромеев (стр. 41. 13—16, 85. 15), иной раз, впрочем, и Алексей Комнин (стр. 84. 22, 91. 15), но об этом повествуется мимоходом. Напротив, они врываются в ряды врагов (стр. 60. 7—20), в сомкнутом строю отражают превосходящие силы противника (стр. 69. 1—19), забираются на городские стены (стр. 112. 1—2). Алан Арават один выходит против

[44] Я насчитал 22 случая употребления слова αἰφνίδιον и родственных у Скилицы на стр. 295—498 и только 4 у Атталиата. При этом трижды Продолжатель употребляет его там, где Атталиат его избегает (Скил. Прод., стр. 114, 6, 127. 8, 159. 8). Напротив, оно лишь однажды опущено эпитоматором (Аттал., стр. 242. 13), — но в этом случае он не приводит весь эпизод целиком.

отряда турок и, чтобы не обратиться в бегство, отгоняет прочь своего коня; пораженный в руку турецкой стрелой, он вытащил стрелу из раны и ею же убил врага (стр. 71. 17—72. 7). Андроник Дука мог спастись, но оставался на поле боя, пытаясь освободить взятого в плен отца (стр. 76. 9—13). Никифор Вриений бился героически, хотя и был ранен (стр. 40. 2—3, 18—20). О своих героях Вриений пишет: „доблестно сражался“ (стр. 60. 3—5, 138. 9), „доблестно оборонялся“ (стр. 144. 5), — доблесть, а не ἀπάτη выдвигается здесь на передний план.

Между обоими писателями, однако, существовало расхождение по вопросам военной тактики, проявившееся в сложной проблеме о роли советников Романа IV. Роль советников Диогена по-разному трактуется историками этого царствования. По Пселлу, кичливый Диоген страдал неизлечимой болезнью василевсов, — пренебрегая другими людьми, он обращался только к самому себе за советом (Пс. Хрон. II, стр. 159, § 14. 3—5). Другое решение предлагает Продолжатель Скилицы: перерабатывая фразу Атталиата о том, что советники удержали Романа от преследования сельджуков, разбивших Мануила Комнина (Аттал., стр. 141. 8—14), он придает событиям обобщенный смысл. Он соединяет этот пассаж с более ранним замечанием Атталиата о турецком наступлении и распространении ереси (стр. 96. 22—97. 6) и опускает конкретный казус — ситуацию после поражения Мануила Комнина, после чего говорит, что советники не пустили императора на войну (Скил. Прод., стр. 141. 6—14). Мало того, он добавляет к рассказу Атталиата имена советников: Никифор Палеолог, Константин Пселл и кесарь (Иоанн Дука), которые тяготились Романом и были ему враждебны как человеку мужественному и яростному (ἀνδρὶ γενναίῳ καὶ θυμοειδεῖ) (стр. 141. 14—21).

Атталиат о советниках Романа подробнее говорит в другой связи. После победы над турками у Ларисы (близ Кесарии) император решил прекратить поход и распустить войско (Аттал., стр. 128. 7—10). Он созвал войсковых судей („нас одних“, как подчеркивает писатель — стр. 128. 22—23) и, изложив им свой план, спросил их мнение. Все одобрили — только Атталиат молчал (стр. 129. 6—9). Царь обратился непосредственно к нему, и Атталиат, как ни хотел избежать ответа, должен был говорить (стр. 129. 9—17). Он произнес речь о том, что не одобряет царское решение, поскольку враги еще не разбиты (стр. 129. 18—131. 11). Его слова запали Роману в душу, и царь повел было войска дальше к Евфрату (стр. 131. 12—15), но затем переменил направление и свернул с намеченного пути (стр. 132. 2—4).[45] В сокращении Продолжателя событиям придан совсем иной оттенок: весь эпизод с судьями и речь Атталиата опущены, говорится лишь, что план вернуться домой был признан негодным и царь двинулся прямо к Евфрату (Скил. Прод., стр. 136. 12—13).

[45] Изложение этого эпизода (без сопоставления с Продолжателем и Вриением) см. *Eud. Th. Tsolakes*. ῾Ο Μιχαὴλ ᾿Ατταλειάτης ὡς κριτικὸς τῶν ἐπιχειρέσεων καὶ τῆς τακτικῆς τοῦ πολέμου — „BYZANTINA“, 1, 1969, p. 202.

Совершенно по-иному проблема военной стратегии Романа представлена Вриением. На военном совете решался вопрос, где встретить турок, на своей или на чужой территории (Вриен., стр. 35. 15—19). Кое-кто дерзостно (θρασύτερον) и из лести (κολακικώτερον) советовал не ждать, а идти на [Эк]батаны Мидийские. Только магистр Иосиф Траханиот и дука Запада Никифор Вриений (именно им сочувствует автор) умоляли царя остаться, укрепить города и выжечь равнины, дабы лишить врага продовольствия (стр. 35. 21—36. 7). Однако они пели в уши глухому, и царь послушался льстецов, а не тех, кто давал здравый совет (стр. 36. 12—14). Аналогичным образом и накануне Манцикерта было отвергнуто осторожное решение и под влиянием льстецов одержало верх худшее мнение — сражаться, не дожидаясь подхода подкреплений (стр. 40. 10—14).

Итак, помимо Пселла, создавшего образ кичливого императора, пренебрегавшего советами, остальные писатели подчеркивают активную роль советников Романа IV, хотя роль эта интерпретируется различно: по Продолжателю, Роман вопреки воле был удержан от похода советниками; по Атталиату, он пренебрег призывом [автора] к энергичным действиям; по Вриению, он, наоборот, последовал совету льстецов, „зарвался" и погубил все дело. Если не считать суждение Атталиата отражением позиции „льстеца" Романа IV (как поступает Вриений), в его словах можно видеть доведенную до предела концепцию „рыцарственности". При этом эпитоматор — в своей критике Пселла и его покровителей — идет, мне кажется, еще дальше. Оба они расходятся не только с Пселлом, не только с Кекавменом, рекомендовавшим стратигу при наступлении врага не принимать боя, но отходить, стараясь разбить противника по частям[46], но даже с аристократом-воином Вриением, отнюдь не пренебрегавшим осторожностью. Пожалуй, наиболее „дерзостное" решение вопроса о военной тактике в литературе тех лет принадлежит, как это ни странно, армейскому судье Атталиату. Итак, мы вынуждены констатировать противоречие: не будучи по своим симпатиям выразителем интересов военной аристократии, Атталиат последовательнее всех своих современников прославлял военное мужество, соединенное со знатностью, и „рыцарственную" военную тактику.

Может быть, мы приблизимся к решению задачи, рассмотрев отношение Атталиата к духовенству? Анализ здесь затруднен тем, что суждения историков о духовных лицах и особенно о патриархах еще более подчинены привычным стереотипам, чем высказывания о царях и полководцах. И все-таки элементы личного, индивидуального отношения удается проследить и в этом пункте. Показательна перемена, наблюдаемая в „Обозрении истории" Скилицы, который при изложении событий конца X в. решительно занимает процерковную позицию. Он осуждает всякое ущемление церковных интересов. (Скил., стр. 274.

[46] Кек., стр. 160. 5—16. Кекавмен вообще рекомендовал полководцу быть не трусливым и вместе с тем не чересчур отважным (ἀνδρεῖος), сочетая смелость с коварством и хитростью (стр. 136. 17—19), и в случае нужды откупаться от врага (стр. 150. 15—19). Г. Г. Литаврин определяет его с полным основанием как „сторонника оборонительной тактики" (в кн.: Кек., стр. 365, прим. 223).

51—58, 285. 19, 375. 65—67), а духовных лиц наделяет всевозможными достоинствами. Таковы в его глазах патриарх Полиевкт (стр. 244. 93—94, 260. 83—85, 285. 24—26), монахи Феодор (стр. 286. 58) и Василий Скамандрин (стр. 287. 68—69), синкел Стефан (стр. 317. 44—46), патриарх Сисиний (стр. 340. 6—7), анкирский митрополит Михаил (стр. 386. 71—73). Напротив, после рассказа о правлении Василия II или Романа III тон меняется: казалось бы, Михаил IV поступал праведно, основывая монастыри — но нет, ведь он творил добро не на свой счет, а на средства казны (стр. 397. 64—398. 74, 405. 67—72, 408. 51—53). Константин IX был щедр к церквам (стр. 477. 61—73) и тратил большие средства на реконструкцию Манаганского монастыря (стр. 476. 44—54), но Скилица не одобряет этого, поскольку государь добывал деньги с помощью дурных и незаконных поборов. Духовенство XI в. оценивается хронистом без особого сочувствия: патриарх Алексей подкупен (стр. 391. 5—8), солунский митрополит Феофан жаден (стр. 402. 83—3), Антоний Пахис недостоин быть епископом (стр. 400. 29—31), а Кируларий представлен обманщиком (стр. 498. 45—49), виновником грабежей в столице (стр. 499. 62—67), зачинщиком мятежа против Михаила VI (стр. 499. 72—73). Пожалуй, наиболее неожиданным выглядит рассказ Скилицы о ненавистном ему Иоанне Орфанотрофе, которому во сне явился Николай Мирликийский, чтобы излечить Иоанна от нарыва (стр. 397. 52—57). Наивная легенда несет на себе, я бы сказал, анти-житийный отсвет, ибо святой приходит на помощь гнусному мерзавцу.

„Анти-клирикальной" направленности последней части хроники Скилицы в сочинении Атталиата нет. Патриарх Алексей именуется в соответствии со стереотипами „святейшим мужем" (Аттал., стр. 16. 1—2), а в столкновении Кирулария с Исааком I писатель явно принимает сторону патриарха. Кируларий отечески наставлял царя и отучал от лести (стр. 62. 10—19), но царю захотелось освободиться от нравоучений и избавиться от строгого патриарха (стр. 62. 19—63. 1). И он, „заострив коварство", обнажив меч и обнаружив гнев (стр. 63. 6—8), бесчестно изгнал Кирулария. Далее следует панегирик патриарху, который в бедствиях выказал душевное благородство и стойкость (стр. 63. 20—64. 14), так что посланные к нему митрополиты вернулись в столицу, восхваляя изгнанника (стр. 65. 8—14). Было предвещано, что Кируларий сопричислится к „славным в подвиге и святости" (стр. 65. 17—23), и Исаак I стыдился его добродетели, не зная, как поправить свой проступок (стр. 66. 1—3). Прославление Кирулария отличает Атталиата не только от Скилицы или Пселла[47] — даже эпитоматор занимает в оценке спора патриарха с Исааком I другую позицию.[48]

[47] См. об этом *Я. Н. Любарский*. Пселл в отношениях с современниками (Пселл и семья Кирулариев). — ВВ, 35, 1973, стр. 92—100. Вопреки Я. Н. Любарскому (стр. 97 и сл.) я не вижу в рассказе Атталиата о низложении Кирулария никакого намека на Пселла.

[48] Н. Скабаланович (Византийское государство и церковь в XI веке. СПб., 1884, стр. 386) допускает, что Продолжатель использовал здесь „неизвестный источник". Им могла быть и устная традиция.

Он акцентирует надменность Кирулария (Скил. Прод., стр. 104. 24—105. 5), опускает все энкомиастические детали и эпитеты, перелагая вину с царя на патриарха.

Патриарха Константина Лихуда Атталиат восхваляет, и оссбенно за щедрость, которой пользовались многие (Аттал., стр. 66. 12—19, Скил. Прод., стр. 106. 6—7, 19—22). Иоанн Ксифилин в его изображении мудр, образован, добродетелен, опытен в гражданских делах (Аттал., стр. 92. 16—18), он отличился в монашестве, так что по достоинству стал преемником Лихуда (стр. 92. 20—93. 3). Лихуд и Ксифилин — виднейшие интеллектуалы XI в., связанные дружескими отношениями с Пселлом, хотя с течением времени Ксифилин, видимо, отошел от прежних позиций, и Пселлу пришлось защищать античную образованность от своего прежнего единомышленника.[49] К Ксифилину с глубоким уважением относился и Кекавмен.[50] Продолжатель Скилицы, в общем сохраняя энкомиастический тон Атталиата (Скил. Прод., стр. 117. 13—21), неожиданно отходит от этой оценки и вводит эпизод, негативно характеризующий патриарха — анекдот о том, как Ксифилин добивался престола для своего брата Варды (стр. 123. 9—23). Последний патриарх, о котором говорят Атталиат и его эпитоматор, — Косьма. Только Продолжатель повествует о поставлении Косьмы, сопровождая рассказ панегириком. Косьма не принадлежал к знаменитым в столице людям — ни к синклиту или клиру, ни к славящимся образованностью или делами. Он монах из Иерусалима, высоко чтимый царем (Михаилом VII) за свою добродетель. Светской науки он не коснулся, но был украшен разнообразными достоинствами (стр. 176. 7—14). Атталиат молчит об этом, равно как и о том, что его герой, Никифор III, получил венец из рук Косьмы (стр. 179. 5). Только в другой связи, в рассказе о низложении Михаила VII, он упоминает „святейшего патриарха" старца, превзошедшего добродетель и преодолевшего земные страсти (Аттал., стр. 303. 15—18). Стереотипная характеристика лишена живых черт симпатии, отличающих вставку Продолжателя. При этом отзыв Атталиата имеет еще и ту особенность, что поклонник Лихуда и Ксифилина не включает невежество в светских знаниях в перечень достоинств патриарха.

Другие иерархи лишь изредка выступают на страницах „Истории". С большим уважением отзывается Атталиат о не названном по имени митрополите Икония. В нем писатель ценит не только благочестие, но прежде всего смелость, с какой митрополит выступал против Никифорицы. Иерарха схватили в алтаре св. Софии, но Михаил VII, устыдясь его παρρησία, не подверг его наказанию (стр. 258. 19—259. 21). Продолжатель опускает весь эпизод, зато он говорит об иконийском митрополите как об одном из главных участников низложения Михаила

[49] См. *Я. Н. Любарский*. Пселл в отношениях с современниками (Иоанн Мавропод, Иоанн Ксифилин, Константин Лихуд). — Пал. сб. 23, 1971, стр. 136—143.

[50] Кек., стр. 264. 24—30. Г. Г. Литаврин (Ответ рецензенту, стр. 173) допускает, что Кекавмен благоволил Ксифилину из корыстных соображений — поскольку патриарх помог его свату.

VII (Скил. Прод., стр. 178. 3). Напротив, митрополит Никомидии был активным сторонником Михаила VII, и Атталиат утверждает, что он тиранически управлял своей кафедрой и стал всем ненавистен (Аттал., стр. 278. 19—279. 13). Загадочным образом, Атталиат ни разу не упоминает антиохийского патриарха Эмилиана, который был активным сторонником Вотаниата: по характеристике Вриения, это был коварный и энергичный человек, лучше всякого другого умевший вызывать беспорядки и движение плебса (Вриен., стр. 121. 5—7).

Можно думать, что Атталиат относился с уважением к высшей церковной иерархии, особенно к патриархам-политикам, какими были Кируларий, Лихуд и Ксифилин. В соответствии с этим историк одобряет мероприятия Исаака I, расширившего привилегии Великой церкви и предоставившего патриарху право назначать должностных лиц для управления церковным имуществом (Аттал., стр. 60. 11—17, Скил. Прод., стр. 103. 10—15). Наоборот, Атталиат осуждает Константина IX, лишившего церкви и монастыри их ситиресиев (Аттал., стр. 51. 3—8), и особенно Михаила VII, ограбившего храмы, считавшиеся богатыми (стр. 260. 7—10). Зато Вотаниат все вернул церквам (стр. 274. 22—23, 277. 19—21). К монастырям же отношение Атталиата более настороженное. Хотя конфискации Исаака I у монастырей воспринимались как ограбление святынь, они представляются писателю полезными, ибо император освободил монахов от не подходящих для их звания забот, научил их нестяжательству, а их соседей-крестьян избавил от монашеских посягательств (стр. 61. 13—21, Скил. Прод., стр. 104. 11—17). Атталиат воздерживается от восхваления монашеских добродетелей, что отличает его от Продолжателя, прославившего не только монашеские подвиги патриарха Косьмы, но и ἀρετή монаха Панарета, воспрепятствовавшего браку Вотаниата с Евдокией, вдовой Константина X и Романа IV (стр. 182. 1—4).

Уже сопоставление позиций Атталиата и Продолжателя в отношении церкви и монашества обнаружило известное различие их взглядов на образование: эпитоматор настороженно относится к светским знаниям (что в общем совпадало с позицией Кекавмена), тогда как Атталиат ценил науку и, как уже было сказано, отметил, что „проэдр философов" превзошел знаниями всех современников. Конечно, Атталиату далеко до полиматии Пселла — его апелляции к античности поверхностны и не переходят рамки обычного справочника: он упоминает Ареса (Аттал., стр. 104. 7—8), Диониса (стр. 85. 10—12) и эпитет „вакхический" (стр. 252. 3—4, 259. 12), Геракла (стр. 235. 5), Бриарея (стр. 284. 22), лестригонов и циклопов (стр. 225. 21), Алоадов (стр. 264. 4—5), сирен (стр. 216. 10—11), сторуких великанов (стр. 229. 5—6). Все эти мифилогические персонажи, кроме Ареса (Скил. Прод., стр. 126. 7), опущены эпитоматором. Отбрасывает Продолжатель и отсылки к Гомеру (Аттал., стр. 32. 21, 219. 7—8, 283. 21—22), Гесиоду (стр. 133. 21—134. 1), Геродоту (стр. 227. 1—2), комедиографии (стр. 99. 15—16), Агафию (стр. 90. 17—22), равно как и упоминания Александра Македонского (стр. 231. 5—6, 280. 7—8). Знаменательнее, однако, чем крохи античной премудрости, составлявшие общее место византийской обра-

зованности[51], та „наивная натуралистичность", которая придает своеобразие „Истории" Атталиата. В самом деле, ни один из историков XI в. не относится с таким вниманием ко всякого рода необычным явлениям в природе. Дело не в том, что Атталиат отмечает рождение трехногой птицы или козлоногого ребенка с одним глазом во лбу (стр. 211. 2—4), появление кометы (стр. 91. 17—92. 2, Скил. Прод., стр. 117. 6—12) или бесплотного огня (Аттал., стр. 241. 10—242. 3), что он удивляется, как руки усопшего Кирулария сохранили знак благословения (стр. 66. 6—11, Скил. Прод., стр. 105. 23—106. 2) или как гробница Исаака I наполнилась влагой (Аттал., стр. 69. 17—18, Скил. Прод., стр. 109. 19), — такие заметки обычны для средневековой историографии. Но Атталиат идет дальше. Он подробно описывает удивительных животных, приобретенных Константином IX: слона (Аттал., стр. 48. 14—49. 16) и „камилопардала", в котором легко узнать жирафа (стр. 49. 17—50. 11). Он задумывается о природных причинах грома и о механизме его действия, высмеивая простецов, думающих, что гром рожден огромным драконом (стр. 310. 19—311. 17). Его интересуют причины землетрясений — правда, в этом случае писатель возражает против естественно-научного объяснения (оно встречалось еще у Фотия)[51a], ищущего разгадку в движении воды и воздуха в глубинах земли, и возвращается к религиозному истолкованию этого явления (стр. 88. 20—89. 21). Географические горизонты Атталиата, хотя и смутны, но довольно широки: он даже упоминает, что Ганг достигает в ширину $4^1/_2$ миль (стр. 44. 1). В предисловии Атталиат специально оговаривает, что необычные явления (καινοπρέπων χύσις) не должны быть обойдены и забыты (стр. 5. 17—19). При этом у Атталиата отсутствует тот суеверный страх перед знамениями, который переполняет Льва Диакона: обращаясь к „необыкновенным знакам" (ἀπροόπτοις σημείοις) (стр. 5. 10—11), писатель движим любознательностью, а не паникой перед „ужасными, невиданными, грозными явлениями на небе", как менее, чем за столетие до него выражался Лев.[52]

Таким образом, ни в отношении к синклиту, ни к военной аристократии, ни к церкви нам не удалось проследить у Атталиата сколько-нибудь своеобразной или хотя бы однозначно определенной позиции. Совершенно другой результат дает конфронтация высказываний Атталиата и Продолжателя Скилицы относительно городского населения, ремесленников и торговцев. Ни в одном пункте различие между ними так не бросается в глаза: Атталиат многократно упоминает о горожанах, их хозяйственной и политической деятельности — и почти во всех случаях Продолжатель пренебрегает известиями такого сорта. Приводимый ниже список относящихся сюда свидетельств систематизирован

---

[51] Их можно найти, к примеру, у Вриения: цитаты и отсылки к Гомеру (Вриен., стр. 94. 16, 154. 1, 154. 20), цитата из Еврипида (стр. 156. 1—2), упоминания Перикла (стр. 56. 16), Брасида (стр. 72. 1—3), Александра Македонского (стр. 94. 11—13), Сципиона (стр. 58. 8—10) и т.п.

[51a] См. Theophanes Continuatus. Bonnae, 1838, p. 673. 11.

[52] Leo Diaconus. Historia. Bonnae, 1828, p. 4. 5—14, 17—18.

по типу известий. Сообщения, относящиеся ко времени до Исаака I, не имеющие, следовательно, параллели у Продолжателя, заключены в скобки. Пропуски у Продолжателя специально не оговариваются.

I. *Общие упоминания плебса*

[а. Весь плебс столицы приветствует Исаака Комнина (стр. 58. 9—10)].

б. Наступление Руселя угрожало правителю и всему плебсу (стр. 186. 17) — у Продолжателя (стр. 158. 22) только „царю".

в. Горожане Константинополя (οἱ τῆς πολιτείας) и синклит (Аттал., стр. 318. 12).

г. Оба писателя рассказывают о голоде при Михаиле VII, но только Атталиат специально говорит о горожанах (δημοτικοί), не получавших „утешения" от царя (стр. 211. 16—17). По его словам, гибли не только чужаки, но и люди из константинопольских „димов" (τῶν τῆς πόλεως δήμων) (стр. 211. 21—22). О „димах" во множественном числе историк говорит и в другом месте (стр. 233. 3).[53]

II. *Толпа как активная сила*

[а. Активное участие плебса (ὄχλος, πλῆθος) в свержении Михаила V (стр. 14. 10—17): толпа, разогнав войска, не рассеялась, как если бы она была лишена вождя, но укрепилась, словно руководимая свыше (стр. 14. 23—15. 2); она разрушала дома вельмож и уничтожала богатства, накопленные неправедно, в стенании бедняков (стр. 15. 15—17)].

б. В заговоре против Константина X участвовали стратиоты и царская охрана (стр. 72. 13—15). Толпа не поддержала заговорщиков, и их охватил страх (стр. 74. 5—10, о волнении плебса см. еще стр. 73. 14—16). У Продолжателя (стр. 111. 25—26) идет речь только о роли мегистанов в событиях.

в. Вриений посылает войска к Константинополю, уповая на то, что граждане (πολῖται) в гневе на Михаила VII (Аттал., стр. 250. 7—8, Скил. Прод., стр. 174. 21—22), но жители столицы не испугались войск (Аттал., стр. 250. 23—24, Скил. Прод., стр. 175. 2—3) и возненавидели Вриения (Аттал., стр. 252. 13—15).

г. Сходка константинопольских горожан (τὸ τῆς πόλεως συνάθροισμα) провозглашает Вотаниата царем. Они собираются (ἐκκλησιάζοντες) в храме св. Софии и считают себя „демократически" действующими (δημοκρατουμένους). Атталиат противопоставляет народ синклиту, окружавшему Михаила VII (стр. 256. 9—17). Прочитанный в „экклисии" хрисовул Михаила VII вызвал презрение и насмешки (стр. 257. 1—3).

д. Вотаниата провозглашают царем синклит, собор и οἱ δημοτικοί (стр. 298. 1—2).

[53] О равнозначности словоупотребления δῆμος и δῆμοι см. *A. Cameron*. Demes and Factions. — BZ, 67, 1974, p. 75—82.

е. Константий Дука затевает мятеж против Никифора III при поддержке дурных советников из стратиотов и плебса (стр. 307. 16).

III. *Городские организации*

[а. Σύλλογος в столице после смерти Михаила IV, как обычно после переворота (стр. 10. 19—20)].

б. Συνάθροισμα см. II г.

[в. В событиях 1057 г. участвуют стратиотские подразделения и отряды плебса (δημοτικὰ συντάγματα), которые по своему усмотрению устанавливают власти в городе (стр. 58. 14—17)].

г. Константин X собрал городские корпорации (τὰ σωματεῖα τῆς πόλεως) и произнес перед ними речь (стр. 70. 16) — в изложении Продолжателя (стр. 111. 11—12) корпорации исчезают и вместо них появляется синклит и δημοτικόν.

д. Аналогичным образом Михаил VII обратился с царского кресла к πολῖται и синклитикам (Аттал., стр. 186. 20—22).

IV. *Рынок и другие формы городской хозяйственной активности*

[а Люди рынка (οἱ τῆς ἀγορᾶς) украшают Константинополь перед пасхальным выходом Михаила V (стр. 12. 10. Ср. стр. 12. 19)].

б. Константин X раздает награды людям рынка и синклитикам (стр. 71. 12—13) — Продолжатель (стр. 111. 15) говорит о синклите и плебсе (ὁ δῆμος).

в. При подавлении заговора против Константина X (см. II б) правительственные войска проходят διὰ τῆς ἀγορᾶς (Аттал., стр. 74. 5) и здесь, на рынке (κατὰ τὴν ἀγοράν), к ним присоединяется замешкавшийся и, видимо, замешанный в заговоре эпарх (стр. 74. 15—19).

г. Михаил VII прежде всего привлек на свою сторону членов синклита, но кроме того, обратился с обычными речами к людям рынка, раздавая им щедрые обещания (стр. 169. 14—20).

д. В составе константинопольского населения Атталиат называет и людей рынка (стр. 270. 8), что у Продолжателя (стр. 177. 23—24) передано неопределенно — городской народ, ὅσον ἐν ἀστικοῖς καὶ δημοτικοῖς.

[е. Во время мятежа 1042 г. были разгромлены лавки (κραββατῖναι) купцов (Аттал., стр. 14. 9)].

[ж. Феодора назначает рыночные власти (ἀρχὰς... ἀγορανομικάς) (стр. 16. 22—23)].

з. После низложения Михаила VII лица, совершившие переворот, назначают власти для охраны дворца и для поддержания порядка на рынке (τὴν ἀγορανομικὴν εὐταξίαν) (стр. 270. 24—25), а также командиров флота (стр. 271. 1—2). Продолжатель (стр. 178. 14—15), опуская „рыночный порядок“, говорит о властях на суше и на море.

и. Весьма подробно описывает Атталиат константинопольские „скалы“ — пристани, укрепленные бревнами, где останавливались и

вели обмен купцы, прибывавшие на грузовых судах и по суше (стр. 278. 2—7).

к. Вотаниат с уважением относился к ремеслам — см. VI д.

V. *Различные слои городского населения*

а. Видные горожане разделялись на „партии" (стр. 270. 13—14, Скил. Прод., стр. 178. 4—5).

б. Многие горожане, обладавшие властью (τῶν ἐν ἐξουσίαις πολιτῶν — лат. переводчик считает их магистратами, но это некоторое насилие над довольно неопределенным текстом), которые не привыкли покидать город (изд.: βαδίζειν καὶ ἀποστάδ... — может быть, надо ἀποστατεῖν?), добрались до Никеи, чтобы приветствовать Вотаниата (стр. 272. 18—21).

в. Праздное население столицы (ἀργοί) и бедняки (πένητες) ютились в эмволах и вели жизнь паразитов или, скорее, попрошаек, являясь в дома награжденных царем и поздравляя их (изд.: προφημίζειν, надо προσφημίζειν) (стр. 275. 22—276. 4).

VI. *Отношение Вотаниата к горожанам*

а. Михаил, отец императора, не презирал горожан (ἀστικοί), не избегал общения с πολῖται (стр. 236. 11—22).

б. Многие ἀστικοί, узнав о провозглашении Вотаниата царем, были охвачены радостью и, покинув семью, двинулись к нему в М. Азию (стр. 238. 11—17). Чуть ниже писатель говорит о πολῖται и крестьянах (стр. 239. 21—22).

в. В Константинополе его безумно любили (стр. 251. 14), горожане встречали его войска с великой радостью (стр. 267. 15).

г. Вотаниат содействовал горожанам (стр. 255. 11—12), награждал их и своих соратников (стр. 276. 16—18), давал награды плебсу, как и вельможам (стр. 283. 10).

д. Перечислив всех, к кому был расположен Вотаниат (воины, ученые и т. п.), писатель добавляет: „Не сказать ли нечто большее? Он распространил свои благодеяния вплоть до ремесел (βαναύσων τεχνῶν), и они ведь городу (τῇ πολιτείᾳ) и людям служат на пользу" (стр. 281. 7—10).

е. Вотаниат вернул прежним владельцам „скалы" (см. IV и), отобранные у них Михаилом VII (стр. 278. 15—17, 279. 22—23).

VII. *Провинциальные города*

Я оставляю в стороне простые упоминания городов или упоминания с неопределенными эпитетами, как например „приморские города" (Аттал., стр. 89. 22—90. 1, Скил. Прод., стр. 116. 16), и учитываю только описания или характеристики.

а. Наиболее подробно описан Редесто, в котором находились владения Атталиата. Писатель возмущается установлением хлебной монополии в Редесто, отчего страдали и моряки, и горожане, и крестьяне (Аттал., стр. 202. 19—20) — „несчастные купцы и крестьяне", как говорит он в другом месте (стр. 203. 19—20). Весь эпизод, изобилующий подробностями (стр. 201. 19—204. 12) сжат Продолжателем (стр. 162. 9—12) до нескольких строчек. Он опускает, в частности, уникальное известие о требовании наемных работников (μισθαρνοῦντες) повысить им заработную плату в условиях дороговизны (Аттал., стр. 204. 5—6). В дальнейшем писатель упоминает о разрушении фундака (стр. 248. 14—249. 3) — сооружения, откуда осуществлялся контроль за хлебной торговлей, и об укреплении городской гавани (стр. 249. 13—15).

б. Иконий выделялся величиной и многолюдностью, числом домов и другими благами, он вскармливал разнообразную живность (стр. 135. 11—13, Скил. Прод., стр. 137. 20—22).

в. В Кесарии турки ограбили храмы и вывезли драгоценные врата гробницы св. Василия (Аттал., стр. 94. 2—10, Скил. Прод., стр. 119. 21—120. 2).

г. Холодный источник близ Кесарии, где есть все блага: прозрачная вода, густые чащи, изобиловавшие травами (τῆς ποᾶς — изд.: ποῆς) и дававшие лес, всевозможные цветы — розы и лилии, — одним словом, сельский город (ἀστυκώμη καὶ ἀγρόπολις) (Аттал., стр. 146. 11—18). Продолжатель (стр. 143. 24—26) сокращает пассаж, опуская описание.

д. Арце благоприятно расположен, и туда прибывало множество товаров из Персии, Индии и остальной Азии (Аттал., стр. 148. 5—10). Продолжатель (стр. 148. 10—14) сообщает о взятии Арце турками, но описания города у него нет.

е. Анфия (район Тавра) лежит у подножия высоких гор, богата водой, травами, хлебом, это — пуп или сокровищница земли (Аттал., стр. 133. 4—7, Скил. Прод., стр. 137. 1—2 — с сокращением). В изданном тексте Атталиата: „пуп той земли" (τῆς γῆς ἐκείνης), но Э дает ἐκεῖνος, связывая с ὀμφαλός. У Продолжателя просто: „пуп земли".

ж. Крепость Азад в Сирии — в горах, хорошо укрепленная, защищенная каменными предвратными сооружениями (Аттал., стр. 117. 5—8, Скил. Прод., стр. 132. 3—5).

з. Иераполь, близ которого широкие равнины, где теплая от жара земли и воздуха вода орошает луга (Аттал., стр. 111. 18—23, Скил. Прод., стр. 129. 17—18).

и. Ани — многолюдный город, защищенный ущельями, скалами и глубокой рекой, и укрепленный стенами (Аттал., стр. 79. 14—20), его жители — купцы (стр. 81. 16). Продолжатель (стр. 113. 13—15) едва упоминает Ани.

к. К ряду провинциальных городов Атталиат прилагает термин πολιτεία: Иконию (стр. 135. 10—11, 136. 20), Хонам (стр. 140. 15—16), Арце (стр. 148. 13), Редесто (стр. 203. 6).

Можно видеть, что Атталиат в самом деле проявляет значительный интерес к гордскому населению и к его торгово-ремесленной деятель-

ности. Такой интерес необычаен для византийского историка XI в., и эта из ряда вон выходящая особенность подчеркивается последовательным пренебрежением эпитоматора к этому кругу фактов. Действительно, Продолжатель либо вовсе опускает упоминания о горожанах (I б, в, г, II б, г, д, е, III д, IV в, г, з, и, V б, в, VI а—е), либо заменяет точные выражения мало определенными (III г, IV б, д). Только в нескольких случаях мы можем констатировать сохранение эпитоматором формул Атталиата (II в, V а) и, если я не ошибаюсь, ни разу он не добавляет от себя фактов „городской тематики". До сих пор я оставлял в стороне известия о провинциальных городах, но и в этом разделе позиция Продолжателя весьма показательна: он сохраняет (иной раз сокращая) неопределенно-топографические описания Атталиата (VII б, в, е, ж, з и до какой-то степени VII г) и опускает все данные о торговле (VII а, д, и). Более того, можно говорить не просто об интересе Атталиата к городской жизни, но о его благосклонном внимании. В этом отношении особенно существенно подчеркивание расположения к горожанам Никифора III (VI), которому даже приписаны слова о полезности ремесел для общества (VI д).

На первый взгляд представляются трудно совместимыми внимание Атталиата к горожанам и прославление знатности, включая панегирик малоазийскому магнату Вотаниату. Правда, в „Истории" Вотаниат представлен другом горожан и чуть ли не покровителем ремесел. Однако не является ли столь противоречивое сочетание свойств созданием энкомиастической риторики, которую всегда хочется упрекнуть в отрыве от действительности?

„Записки" Вриения позволяют констатировать, что этот кажущийся противоестественным союз Вотаниата с горожанами действительно имел место. Уже в предисловии к „Запискам" (для нашей задачи несущественно, принадлежит ли предисловие самому Вриению или же было написано другим современным автором)[54] аристократический историк возмущается тем, что плебс (δῆμος) неразумно поддерживал мятежного Вотаниата, ибо — поясняет он — в людях всегда зло берет верх над добром, а толпа (πλῆθος) вообще склонна радоваться переворотам (Вриен., стр. 5. 7—10). Плебс выступал против попытки знати передать престол после низложения Михаила VII его брату (стр. 7. 5) — иными словами, он стоял за Вотаниата. И позднее, в основном тексте, Вриений возвращается к той же теме: Вотаниат стремился привлечь на свою сторону πολῖται (стр. 128. 6—8, 11—12) и — что особенно важно для понимания позиции Атталиата — Никифор III выказывал себя щедрым, чтобы приобрести расположение города (πόλισμα) (стр. 129. 18—20). Это не значит, конечно, что Вотаниат — „городской" царь: на его стороне также синклит и духовенство (стр. 118. 12—14), но вместе с ними — неопытная в военном деле толпа ремесленников (βάναυσον) (стр. 123. 7). То же самое подтверждает и Зонара: он рассказывает, что в 1081 г., когда Алексей Комнин поднял мятеж против Никифора III,

---

[54] См. *J. Seger*. Byzantinische Historiker... I, S. 83—106.

Константинополь обороняли от узурпатора неопытные толпы, собранные из „рыночных“ и плебса (Зон. III, стр. 728. 10—12).

Мне кажется, что теперь можно подвести некоторые итоги. Михаил Атталиат происходил от незнатных родителей. Даже если он родился в Константинополе, его патроним выдает связь с Атталией, провинциальным городом на малоазийском побережье, в феме Кивиреотов. Связь с этим ареалом он во всяком случае сохранил: основная часть описаний провинциальных центров в „Истории“ приходится на район Каппадокии—Киликии—Армении—Сирии, а не Македонии, где были владения Атталиата. Его интерес к городской тематике позволяет предполагать, что Атталиат был выходцем из торгово-ремесленных кругов, — хотя доказать этот тезис немыслимо.

Сделав карьеру на судейском поприще, Атталиат по своему социальному и имущественному положению вошел в ряды синклитиков, столичной гражданской знати. Но это отнюдь не значит, что он стал ее идеологом. Ясной программы, которая бы отражала интересы синклитиков, подобной программе Зонары, у Атталиата нет. Я старался показать, что частые упоминания синклита в „Истории“ не служат показателем социальной позиции ее автора, но отражают общевизантийскую концепцию, согласно которой синклит является необходимейшим учреждением в системе византийского государственного порядка. Идея императорского советника, нравственно ограничивающего всевластного государя, не находит у Атталиата развития. Фискальная организация и суд — два главных ведомства византийской автократии решительно осуждаются, писатель противопоставляет им идеальную щедрость, распространяющуюся на *все* слои общества, и правовые гарантии частной собственности. В разработанной Атталиатом шкале императорских добродетелей специфические доблести, близкие гражданской знати, практически не находят себе места: даже разум и административная активность (то, что всего более занимает Зонару) оказываются где-то на периферии „царского идеала“. Соответственно правительство константинопольской гражданской знати, возглавляемое фаворитом Михаила VII логофетом Никифорицей и все окружение Никифорицы, находит в „Истории“ самое последовательное осуждение.

Проблема, однако, осложняется тем, что в XI в. столичная знать не составляла ни социально, ни политически гомогенной среды. Не говоря уже о том, что грани между „чиновной бюрократией“ и военной аристократией были в ту пору „еще весьма проникаемыми“[55], внутри самого разряда синклитиков имелось множество градаций, что приводило к многообразию политической и идейной ориентации разных слоев столичной знати. Дистанция от Кирулария (или Симеона Богослова) до Пселла была чрезвычайно велика и оставляла место для самых разных оттенков. Административное место и личные связи привязывали Атталиата, если не к „сословию“ синклитиков в целом, то к каким-то слоям внутри него, причем скорее это была группа Кирулария и Ксифилина,

[55] *Г. Г. Литаврин*. Ответ рецензенту, стр. 172. Ср. *А. П. Каждан*. Социальный состав..., стр. 210 и сл.

нежели интеллектуалы из окружения „проэдра философов". В этой связи становится еще более вероятным, что „друг" Атталиата Василий Малеси и судья-поэт Малеси, корреспондент Пселла, — разные лица.[56] Может быть, наиболее близкими людьми для Атталиата среди гражданской знати были императорские „министериалы" и представители тех семей синклитиков, которые рассчитывали проникнуть (и время от времени проникали) в военную администрацию.

Не менее сложен и вопрос об отношении Атталиата к военной аристократии. Здесь мы столкнулись с явным противоречием: настороженное (в духе Зонары) отношение к стратиотам и к военачальникам из знатных фамилий, а вместе с тем принятие военноаристократического идеала (введение в шкалу царских доблестей родовитости и мужества), который получает под пером Атталиата гипертрофированное развитие: писатель идет дальше аристократа Вриения в прославлении рыцарственной отваги. Решение этого противоречия, видимо, нужно искать в том, что Атталиат, сам не принадлежа к военной знати, выступал в союзе с какой-то ее частью.

В самом деле, этот ревностный защитник частной собственности, в том числе и на пристани, этот наблюдатель за рынком и движениями городской толпы, этот далекий от „столичного патриотизма" почитатель провинциальных городов, способный объявить один из них „пупом земли" (один из официальных эпитетов Константинополя), этот образованный правовед с его довольно скептическим отношением к благочестию и к монашеству, с „наивной натуралистичностью", далекий от книгочейства Пселла, воспитанный не античной наукой, а живой любознательностью, выступает панегиристом одного из вождей феодальной аристократии, который, как мы видели, определенным образом заигрывал с византийским плебсом.

Трагедия Византии XI в. состояла как раз в том что городские начала не выделились здесь в самостоятельную политическую и идейную силу. Провинциальный город был подчинен местным магнатам и фемной администрации, столица — двору и чиновной знати. „История" Атталиата отражает эту беспомощность горожанина, вступающего в прямой союз с феодальными силами против бюрократического фискализма. Горожанин, развивающий идеал знатности, рыцарского мужества, бесхитростной воинской отваги, прославляющий щедрость, — что может быть более парадоксального для медиевиста-западника, более далекого от стандартов Западной Европы классического средневековья с ее оппозицией Рейнеке и Изегрима? В „Истории" Атталиата Изегрим и Рейнеке выступают в одном лице — и Рейнеке не уйти живым из этой противоестественной упряжки. Но гибель византийского Рейнеке дело будущего. На какое-то время союз феодальных сил и провинциального города подготовил, по-видимому, социальную базу империи Комнинов. „История" Атталиата — памятник, фиксирующий предысторию этого союза.

---

[56] О необоснованности этой идентификации см. *A. Každan*, Ja. Ljubarskij. Basile Malésès encore une fois. — BS, 34, 1973, p. 219 sq.

Дополнение

Полемизируя с Вайсом в истолковании фразы Атталиата (стр. 181, 3—5), я истолковал ее как Родительный самостоятельный, что на самом деле неверно (на невозможность такого понимания этого места обратил мое внимание в письме ко мне Ф. Тиннефельд, который защищал толкование Вайса). Текст, однако, нуждается в небольшой конъектуре, после которой он становится, на мой взгляд, прозрачным: запятую, стоящую перед τῆς, следует поставить перед φθόνῳ. Тогда перевод будет примерно таким: „[Никифор] был удален из царского окружения по интригам (букв. из-за зависти) служившего вместе с ним и содействовавшего ему (в клевете на императрицу?) Михаила из Никомидии“. Еще раз должен повторить, что текст Атталиата не дает никаких оснований для отождествления Михаила Никомидийского и Пселла.

Зборник радова Византолошког института, XVII, 1976.
Recueil des travaux de l' Institut d'études byzantines, XVII, 1976

LUJO MARGETIĆ

ZNAČENJE I PORIJEKLO RIJEČI TEPČIJA I DAD

O tepčiji i dadu naših srednjovjekovnih izvora mnogo se pisalo, ali se do zadovoljavajućeg rezultata nije došlo. Ovaj rad predstavlja pokušaj da se te dvije prilično nejasne riječi razjasne na razmjerno nov način.

A. O TEPČIJI

O značenju riječi tepčija u srednjovjekovnim hrvatskim, bosanskim i srpskim izvorima izneseno je nekoliko mišljenja.

Još 1888. god.[1] Rački je zastupao stajalište da tepčija nije drugo nego comes curiae, dakle pomoćnik i zamjenik kraljev u sudskoj službi, upozoravajući da se ista osoba u nekim ispravama naziva tepči, a jednom prilikom curialis comes. S njim su se složili Mažuranić[2], Skok[3], Srkulj[4], Šišić[5], Lanović[6] i Dabinović[7] — da navedemo samo najvažnije znanstvenike. Mažuranić je razlikovao tepčiju (suca, comes curialis) od tepčice (to bi bio deminutiv, dakle, radilo bi se o zamjeniku dvorskog suca). Po Skoku je vjerovatno da je comes curialis prvobitno i maior domus, tj. upravitelj kraljeva imanja i cubicularius, tj. nadzornik soba.

Naprotiv po Novakoviću je tepčija starješina tjelesne vladareve straže.[8]

Spomenimo još i usamljena gledišta Mijuškovića i Truhelke. Po prvome je tepčija nadzornik nad blagajnom, kovnicom[9], a po drugome nadzornik nad dvorskim momcima.[10]

U novije vrijeme odustalo se od daljnjih pokušaja objašnjavanja uloge tepčije na dvorovima naših srednjovjekovnih vladara. Tako se Tarancv-

---

[1] *F. Rački*, Nutarnje stanje Hrvatske prije XII stoljeća, Rad XCI, 1888, 152.
[2] *V. Mažuranić*, Prinosi za hrvatski pravno-povjestni rječnik, X, 1922, 1446—1448.
[3] *P. Skok*, Studije iz srpsko-hrvatskoga vokabulara, Rad 222, 1920, 132—135.
[4] *S. Srkulj*, Povijest Hrvata, Srba i Slovenaca, Zagreb 1921, 46.
[5] *F. Šišić*, Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara, Zagreb 1925, 671.
[6] *M. Lanović*, Ustavno pravo Hrvatske narodne države, Rad 265, 227.
[7] *A. Dabinović*, Hrvatska državna i pravna povijest, Zagreb 1940, 128.
[8] *St. Novaković*, Vizantijski činovi i titule u srpskim zemljama XI—XIV veka, Glas SAN, LXXVIII, 1908, 199—202.
[9] *D. T. Mijušković*, Branič VI, 1899, 126 i d.
[10] *C. Truhelka*, Državno i sudbeno ustrojstvo Bosne u doba prije Tvrtka, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini XIII, 1901, 105.

ski[11], Solovjev[12], Janković[13], Ćirković[14] i Mihaljčić[15] ograničavaju na izjavu da se o tepčiji ništa ne zna pouzdano. Kostrenčić[16] ne spomine tepčiju. Rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika ne donosi ništa novo[16a], a N. Klaić se ograničava na Mažuranićevo tumačenje njegove funkcije[17]. Tepčiju usputno spominju i drugi.[18]

Što se pak tiče porijekla riječi tepčija, čini se da prevladava uvjerenje da se radi o riječi slavenskog izvora. To je utvrdio još Miklošić[19] dovodeći je u vezu sa crkveno-slavenskim tepǫ, udaram, ali i s potepati se, tepac. Slično tvrde i Novaković[20] i Mažuranić[21]; Truhelka[22] po uzoru na Miklošića traži vezu s kajkavskom riječi tepac, tj. mladić (ipak, u donekle pogrdnom smislu); Skok je s izvjesnom dozom skepse našao vezu s glagolom tepiti = topiti, grijati[23], dovodeći na taj način naziv tepčija s njegovom prvotnom funkcijom „glavnog grijača dvorskih prostorija", da se tako izrazimo. Uostalom i Rački se još 1888. god. zauzeo za slavensko porijeklo te riječi.[24]

Od vladajućeg mišljenja odudara jedino Jirečekova[25] teza da se radi o riječi staro-turskog izvora odnosno Solovjeva[26] teza da se radi o ostatku avarske dvorske terminologije.

Da vidimo najpre oblike, u kojima se ta riječ javlja u našim izvorima. Naši izvori spominju analiziranu riječ u nekoliko varijanta:

1. Hrvatski izvori

Riječ se pojavljuje isključivo u izvorima što se odnose na XI st., tj. na razdoblje hrvatskih narodnih vladara. Nailazimo na ove oblike:

a) tepti[27], tepci[28],

---

[11] *T. Taranovski*, Istorija srpskog prava u Nemanićkoj državi I, Beograd 1931, 198.

[12] *A. Solovjev*, Predavanja iz istorije slovenskih prava, Beograd 1939, 93.

[13] *D. Janković*, Istorija države i prava feudalne Srbije, Beograd 1961, 55; *isti* u Istoriji države i prava jugoslovenskih naroda, Beograd 1962, 68.

[14] *S. Ćirković*, Istorija srednjevjekovne bosanske države, Beograd 1964.

[15] *R. Mihaljčić*, Tepčija (Enciklopedija Jugoslavije 8, 1971, 328).

[16] *M. Kostrenčić*, Nacrt historije hrvatske države i hrvatskog prava, Zagreb 1956, 130.

[16a] Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika XVIII 1962, 210, col. 2.

[17] *N. Klaić*, Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku, Zagreb 1971, 393—394.

[18] O ulozi tepčije u diplomatskoj službi v. *A. Babić*, Diplomatska služba u srednjovjekovnoj Bosni, Radovi Naučnog društva BiH 5, Sarajevo 1960=Iz istorije srednjovjekovne Bosne, Sarajevo 1972, 111.

[19] F. Miklošić, Etymologisches Wörterbuch, Wien 1876, 352.

[20] *Novaković*, n. dj. 499.

[21] *V. Mažuranić*, na n. mj.: Možda smijemo misliti i na tepanje kao udaranje ubojitim oružjem, bojnim batom itd.

[22] *Truhelka*, na n. mj.

[23] *Skok*, na n. mj.

[24] *Rački*, na n. mj.

[25] *K. Jireček—J. Radonić*, Istorija Srba II, Beograd 1952, 20. Jireček upozoruje na riječ tapu kod srednjoazijskih Turaka („znaci, nalik na rune kojima se obilježavaju stada različitih plemena").

[26] *Solovjev*, na n. mj.

[27] CD I, 116—119, br. 85 (poslije 1. rujna 1070) = *Rački*, Doc. 81—84, br. 61.

[28] CD I, 141—142, br. 110 od 9. X 1075. =*Rački*, Doc. 106—107, br. 88; CD I 169—170, br. 134, 1076—1078 = *Rački*, Doc. 112—113, br. 93; CD I 188—189, br. 149 od 8. IX 1089 = *Rački*, Doc. 148—149, br. 124; CD I 105—106, br. 78, 1066—1067 = = *Rački*, Doc. 62—63, br. 45.

b) tepizo[29], teuco[30],
c) tepciza[31]

2. Srpski izvori

Riječ se pojavljuje u XIII i XIV st. i to u oblicima tepči (tepčii)[32] i tepčija.[33]

3. Bosanski izvori

Riječ se pojavljuje u izvorima počevši od XIII st. u obliku tep'čija (tepačija).[34]

Čini se da nema sumnje da je oblik tepizo, teuço latinizirana riječ, koju je pisar koristio da bi se što bolje uklopila u latinski tekst. Radi se o obliku treće muške deklinacije: tepizo-onis. Nadalje, kao da nema sumnje da se u oblicima tepciza i tepčija treba vidjeti slaviziranu riječ tipično slavenskim nastavcima: -ica i -ija. Konačno, oblici tepačija i tepizo upućuju na to da se u riječi početno nalazio i neki završni vokal: tep'>tepi (tepa). Na osnovi svega toga možemo zaključiti da je osnovni oblik riječi s kojim je na našim područjima ona započela svoju daljnju evoluciju morao biti *tep'ti>tepti (tepci, tepči).

Po našem mišljenju porijeklo te riječi treba tražiti u grčkoj riječi τοποτηρητής, koja je u Bizantu označavala visokog vojnog funkcionara. Taj oficir, locoservator, vicarius, zamjenik, namjesnik[35] pojavljuje se i u Južnoj Italiji, i to u zadnje doba bizantske vlasti na tom području, tj. potkraj X i tijekom XI st.

I dok kod Konstantina Porfirogeneta nalazimo pravilan naziv τοποτηρητής[36], dotle je u Južnoj Italiji naziv te funkcije proživio bitne i za nas značajne promjene.

Tako nalazimo na naziv tepoteriti u nekoliko izvornih vijesti iz kraja X i početka XI st. Npr. 992. god u jednoj ispravi spominje se Smaragdus

---

[29] CD I 87—88, br. 64, 1060 = *Rački*, Doc. 51—56 br. 40; CD I 148—153, br. 116, 1070—1076 = *Rački*, Doc. 161—165, br. 133; CD I 167, br. 130, 1078 = *Rački* Doc. 118, br. 100.

[30] CD I 148—153, br. 116, 1070—1076 = *Rački*, Doc. 161—165, br. 133.

[31] CD I 116—119, br. 85 (poslije 1. rujna 1075) = *Rački* Doc. 81—84, br. 61: tepciza; CD I 188—189, br. 149 od 8. IX 1089. = *Rački* Doc. 148—149, br. 124: (t)epkiza; CD I 196—197, br. 157 oko 1090. = *Rački* Doc. 98, br. 81: tepciza.

[32] Za XIII st. v. podatke u *Novaković* n. dj. 201; za XIV st. v. *Novaković*, Zakonski spomenici srpskih država srednjega veka, Beograd 1912, 638 (hrizovulja Stefana Dečanskog iz 1326. god.) i *A. Solovjev*, Odabrani spomenici srpskog prava, Beograd 1926, 77 (god. 1300).

[33] *Novaković*, Vizantijski činovi...., 201—202; *Solovjev*, n. dj. 116 (god. 1330).

[34] *Novaković*, n. dj. 201—202; Solovjev, n. dj. 104 (god. 1322), 188 (god. 1400); *F. Šišić*, Iz arkiva u Körmendu, Vjestnik kr. hrv.-slav.-dalm. Zemaljskog arkiva VII, 1905, 218 (god. 1340), 219 (god. 1345), 221 (god. 1354), 222 (god. 1357); *Ć. Truhelka*, n. dj. 73 (god. 1397).

[35] *Du Cange*, Glossarium ad Scriptores Mediae et infimae Graecitatis, Lugduni 1588, 1585, s. v. τοποτηρητής: vicarius, lociservator, locum tenens, usp. *H. Stephanus*, Thesaurus graecae linguae, Paris 1848—1854, VII, 2308.

[36] *A. Vogt*, Constantin Porphyrogénète, Le livre des Cérémonies II, Paris 1962[2] (prvo izdanje 1939) 17, c. 50.

imperialis protospatharius et tepoteriti ton scolon.[37] Isprava iz 1021. god. spominje carskog tepoterita[38], a prema jednoj vijesti o bizantskom napadaju na južno-talijanski grad Trani među visokim bizantskim funkcionarima uz katapana i patricija nalazimo još i jednog tepoterita. Za naše je pak istraživanje o porijeklu riječi tepčija izvanredno zanimljiv podatak da se u jednoj ispravi iz god. 985. spominje taj funkcionar pod nazivom tepotati.[39]

Riječ je dakle u Južnoj Italiji u X i XI stoljeću doživjela ovaj razvoj: topoteretes-tepoteriti-tepotati, ili drugim riječima, ona je već u Južnoj Italiji doživjela najveće i najbitnije promjene. Treba samo predpostaviti oblik *tep'titi i veza između navedene grčke riječi i našeg srednjovjekovnog tepčije uspostavljena je na više nego zadovoljavajući način.

Razvoj izgleda dakle ovako:

— u Južnoj Italiji: topoteretes>tepoteriti>tepotati

— predpostavljeni prijelazni oblik *tep'titi

— u Hrvatskoj, Srbiji i Bosni: tepti>tepci-tepčija (tepačija, tepizó, teuzo). I drugi slavizirani oblik, tepčica, ne smije se shvatiti kao deminutiv, već kao još jedan slavizirani oblik: *tep'titi>tepciza (tepči).[40]

Značenje riječi uspješno je objašnjeno već u Račkoga: tepčija je comes curialis. Međutim, našim tumačenjem porijekla riječi tepčija postaje razumljivim ne samo zašto se comes curialis nazivao upravo tepčija, a ne nekako drukčije, već i činjenica da u srednjovjekovnoj Srbiji nalazimo na tepčije različitog ranga, tzv. tepčije velike i male.

Tepčija je, rekli smo, vojni funkcionar, zamjenik, namjesnik. U tom svojstvu on je bio kraljeva desna ruka na dvoru, on je bio comes curialis. Međutim, kao kraljev lokalni vojni zamjenik odnosno namjesnik on je vršio funkciju vojnog komandanta u pojedinim mjestima i kao takav imao dakako niži rang od kraljeva zamjenika na dvoru.[41]

B. O DADU

U izvorima što se odnose na razdoblje hrvatskih narodnih vladara nailazimo na dvorskog funkcionara pod nazivom dad, ded.[42] Povjesnici se

---

[37] Il Cartulario del monastero di S. Benedetto di Conversano, Montecassino 1892, 27; *E. Mayer*, Italienische Verfassungsgeschichte von der Gothenzeit bis zur Zunftherrschaft I, Leipzig 1909, Neudruck Aalen 1968, 407.

[38] Codice diplomatico Barese, Bari 1897 i d., IV, 15.

[39] v. *E. Mayer*, na n.mj.

[40] Dakako, da glasovne promjene nisu dokumentirane upravo u onom vremenskom slijedu kojeg zahtijeva u tekstu opisani pravac razvoja. Ali, to je sasvim razumljivo. Niti su sve glasovne promjene dokumentirane niti se evolucija odigravala na identični način na svakoj naseljenoj točki (vojnom logoru, naselju, gradu).

[41] Usp. Italiju, gdje se komandanti pojedinih castra nazivaju vicarius ili toporeta: *Leicht*, Storia del diritto italiano, Il diritto pubblico, Milano 1966, 57.

[42] Dada nalazimo u falsificiranim ispravama što se odnose na samostan sv. Krševana (CD I 105—106, br. 78, god. 1066—1067, Nin = *Rački*, Doc. 62—63, br. 45; CD I 112—114, br. 82, god. 1069, Nin = *Rački*, Doc. 72—74 br. 55; CD I 116—119, br. 85, poslije 1. rujna 1070 = *Rački*, Doc. 81, br. 61; CD I 119—120, br. 86, poslije 1. rujna 1070 = *Rački*, Doc. 84—85, br. 62; CD I 120, br. 87, poslije 1. rujna 1070 = *Rački*, Doc. 84—85, br. 62; CD I 126—128, br. 93, god. 1072, Nin = *Rački*, Doc. 91—94 br. 71), zatim u zadarskom kartularu sv. Marije (CD I 129, br. 95, god. 1070—1072 = *Rački*,

razilaze u tumačenju tog izraza. Lucije se zadovoljava time što kaže: Dad sive Ded Avus vel senior.[43]

To objašnjenje zadovoljilo je lingviste.[44] Rački je smatrao da je ded „župan koji je upravljao dohodkom dvorskoga gospodarstva, na zapadu maior domus“[45] pa je to mišljenje uglavnom i prihvaćeno.[46] U njega je posumnjao samo V. Mažuranić i zbog postojanja visoke funkcije djeda u bosanskoj crkvi predložio mišljenje da je hrvatski dad „neki dostojanstvenik duhovni“[47] i Jireček koji ga uspoređuje sa čašću na bizantskom dvoru τατᾶς τῆς αὐλῆς.[48] Dakako da to nije potpuni pregled svih autora koji su spomenuli dada.[49] Uostalom, takav potpuni pregled jedva da bi bio koristan s razloga što se više-manje radi o usputnim opaskama.

Dakle, vladajuće mišljenje smatra da je dad upravitelj kraljevskih dohodaka, uopće dvorskog gospodarstva i da je dad zapravo djed, tj. „praslavenski i sveslavenski naziv za očeva i materina oca“ i da se radi o staroj baltoslavenskoj riječi (Skok).

Pa ipak, tumačenje nije potpuno zadovoljavajuće. Djed kao dvorski funkcionar nije poznat u drugim slavenskim državnim formacijama pa je u najmanju ruku čudno što se takav naziv u tom smislu pojavljuje jedino u hrvatskoj državi narodnih vladara XI st.[50]

Doc. 96—97, br. 77; CD I 147, br. 130, god. 1078 = *Rački*, Doc. 118, br. 100), nadalje u Supetarskom kartularu tzv. Iura sancti Petri de Gumai (CD I 196—197, br. 157, poslije 1090 = *Rački*, Doc. 98, br. 81), a spominje se i u jednoj ispravi iz 1183. god. (CD II 184—185, br. 181, 9. veljača 1183, Zadar: (...) curtem (...) quam Druzinico dedo (...) cum assensu Cresimiro regis monasterio beati Grisogoni (...) tradiderat). Češći je oblik dad, dat (pet puta), a pojavljuje se i oblik ded, det (tri puta).

[43] *J. Lucius*, De Regno Dalmatiae et Croatiae libri sex, Francoforti 1666, 96.

[44]. *A. Bartal*, Glossarium mediae et infimae latinitatis regni Hungariae, Lipsiae 1901, 194; P. *Skok*, Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, I, Zagreb 1971, 411 s. v. djed: za doba hrvatske narodne dinastije ē>a potvrđen: dad.

[45] *F. Rački*, Nutarnje stanje..., 152.

[46] Npr. *V. Klaić*, Povijest Hrvata I, Zagreb 1899, 131; *Srkulj*, n. dj. 46; Šišić, n. dj. 671; *Lanović*, n. dj. 223; *Dabinović*, n. dj. 128; *Kostrenčić*, n. dj. 130; *Janković*, n. dj. 130; Lexicon latinitatis Medii Aevi Iugoslaviae, I, Zagreb 1973, 344.

[47] *Mažuranić*, n. dj. II, 1909, 245, s. v. djed.

[48] *Jireček*, n. dj. 23. Spomenimo da je moderna bizantologija utvrdila da je pravi naziv tog funkcionara τὰ τῆς αὐλῆς ἐπιμελούμενος. V. *L. Bréhier*, Les institutions de l'empire byzantin, 1970² (prvo izdanje 1949), 123.

[49] V. još npr. o dedu u *I. Strohala*, Pravna povijest dalmatinskih gradova I, Zagreb 1913, 251—254.

[50] *Jireček*, n. dj. II, 23, spominje službu djeda oko god. 1307. i na srpskom dvoru, ali nam se čini da takve službe nije bilo na srpskom dvoru i da spomenuti osamljeni podatak (*F. Miklošić*, Monumenta serbica spectantia historiam Serbiae, Bosniae, Ragusii, Viennae 1858, 69) treba drukčije tumačiti. U okvir našeg razmatranja ne ulazi dakako ni bosanski djed — glava bosanske crkve.

U drugim slavenskim pravima poznate su izvedenice iz riječi djed, ali ne i dvorska čast djed, s određenim pravnim sadržajem. Tako npr. u slovenskom pravu postoji dedno pravo (= nasljedno pravo), dedič (= naslednik). V. *S. Vilfan*, Pravna zgodovina Slovencev od naselitve do sloma stare Jugoslavije, Ljubljana 1961, 257 i d.; *isti*, Rechtsgeschichte der Slowenen, Graz 1968, 159—160. U srednjovjekovnoj Češkoj pravni pojam dědici označavao je slobodne ljude koji su prodali svoj slobodni posjed vlastelinu i od njega ga primili natrag u obliku nasljednog zakupa. V. npr. *O. Peterka*, Rechtsgeschichte der böhmischen Länder, Reichenberg 1928, Neudruck Aalen 1965, 53. Slična pravna ustanova zvala se kod Poljaka dziedzictwo. Tako npr. *J. Bardach*, Historia państwa i prawa Polski I, Warszawa 1965,

I zato je po našem mišljenju učinila pravilno N. Klaić kad je posumnjala u sva dosadašnja tumačenja i izjavila: I najzad tko je dad, čast koja se u ovoj iskvarenoj formi dva puta pojavljuje u spomenutom kartularu?[51]

Nije li povezivanje dada s djedom izvršeno u nauci ipak u prvom redu zbog obične glasovne sličnosti tih dvaju riječi? Povezivanje dada i djeda moglo bi se uspješno braniti onda kad bi i na dvorovima drugih slavenskih srednjovjekovnih kraljeva postojala čast sličnog imena — ili kad bi se moglo pronaći nekog drugog npr. lokalnog funkcionara sličnog imena. Jer konačno, to je ono najvažnije: radi se o funkcionaru. Zato smatramo da smo ovlašteni tražiti osobu sličnog položaja i sličnog naziva na izvanslavenskom području. I zaista, u beneventanskoj kneževini, povezanoj s langobardskim kraljevstvom tek vrlo slabim vezama, nalazimo u VIII st. na duddus-a, kao jednog od najvažnijih funkcionara na kneževskom dvoru. Naziv[52] je zapravo identičan: duddus-dad, dat, det, a nema sumnje da je i funkcija ista ili slična. Ali koja funkcija? Naime, zanimljivo je da je beneventanski duddus isto tako tajanstven kao i hrvatski dad. U novije vrijeme istaknuti talijanski znanstvenici priznaju da im je duddus nejasan i kao naziv i kao funkcija.[53] Nagađa se da bi duddus mogao biti tesaurarius[54], a Mayer je dokazao[55] nakon izvjesnih kolebanja da duddus nije ni major domus, upravitelj imovine ni predstojnik kancelarije, pa bi po njegovu mišljenju još bilo najvjerojatnije da se radi o sucu i o prethodniku franačkog comes palatii. Porijeklo riječi traži Mayer u sjeverno-njemačkom pokliku joduthe, ali brani svoje stajalište bez ikakva žara. Po Mayeru bi izlazilo da je sudačka čast s nazivom duddus (ili slično) morala postojati i na drugim germanskim područjima, ali da je slučajno zabilježen samo u Beneventu.

Ukratko, po nekima je duddus thesaurarius, po drugima comes palatii, a neki se ne mogu odlučiti u vezi sadržaja funkcije.

Duddus i dad su zaista slični po mnogome: oboje su visoki dvorski funkcionari; oboje se pojavljuju isključivo u južnoj Italiji i zapadnom dijelu Balkana, dakle na područjima koja se nalaze u neposrednom susjedstvu; oboje nemaju nikakvih sličnosti s nazivima germanskih i slavenskih dvorskih

---

293 kaže: Póznej podległą własność chłopów określano najczęściej jako dziedzictwo (haereditas), a chłopów posiadających nadziały z prawem własności użytkowej jako dziedziców (haeredes).

Nije nevažna ni okolnost što ni ugarsko srednjovjekovno javno pravo ne poznaje funkcionara koji bi nosio naziv izveden od riječi djed premda je inače poznato da je u mađarski jezik preuzet izvanredno velik broj pravnih termina iz slavenske pravne terminologije. Dovoljno je podsjetiti na nádorispán (= dvorski župan, palatin); tavernicus (od slav. riječi tovar, camerarius). V. *Akos v. Timon*, Ungarische Verfassungs-und Rechtsgeschichte, Berlin 1904, 174 i d. *I. Zaytay*, Introduction à l'étude du droit hongrois, Paris 1954, 32. Usp. *L. Margetić*, Do sintenze, Dometi, god. 3, broj 8, 1970, 73—74.

[51] *N. Klaić*, Diplomatička analiza isprava iz doba narodne dinastije (II dio), Historijski zbornik XIX—XX, 1966—67, 248—249.

[52] Duddus se pojavljuje npr. god. 715, 719. i 752. V. *Mayer*, n. dj. 185.

[53] Najbolji talijanski poznavalac južnotalijanske povijesti, Michelangelo Schipa, nije siguran o kakvoj se funkciji radi kod duddusa (v. Enciclopedia italiana VI, 1930, s. v. Benevento, 633). Usp. i Dizionario enciclopedico italiano, Roma 1956, 108, IV: duddus — di etimo incerto.

[54] *P. S. Leicht*, Storia del diritto italiano, Il diritto pubblico, Milano 1966, 172—173; Dizionario enciclopedico..., 208.

[55] *Mayer*, n. dj. 185—188, 272.

funkcionara u drugim dijelovima Evrope; oboje se nalaze u onom dijelu Evrope koji je bio u sastavu ostrogotske države u prvoj polovici VI st., a koji je nakon toga bio sve do XII st. u ovisnosti u prvom redu od bizantske civilizacije i kulture. Smatramo da nas nesumnjiva sličnost naziva i funkcija i politička i kulturna veza s Gotima i Bizantom upravo sile na pokušaj pronaći vezu tog naziva s nečim sličnim u Bizantu i možda čak u Gota.

Po našem mišljenju nije nemoguće da duddus i dad vuku svoje porijeklo od srednjovjekovne grčke riječi τὸ τοῦλδον, koja je označavala ukupnost osoba, životinja i stvari (kola, alat, živežne namirnice, rezervno oružje i odjeća itd.), što su pratili bizantsku vojsku.[56] Riječ je barbarska, a možemo pretpostaviti da su je uveli možda upravo Goti. Potvrdu za to nalazimo u Knjizi o ceremonijama Konstantina Pofirogeneta, gdje se u glavi 92. opisuju ceremonije u vezi s tzv. „gotskom igrom". „Gotska igra" je stilizirani ples četvorice maskiranih Gota koji simbolizira borbenost i hrabrost gotskih četa i njihovu privrženost bizantskom caru. U jednom određenom trenutku Goti pjevaju vojničke napjeve, miješajući gotske, latinske i grčke riječi i stvarajući tako neki čudni jezik, koji nam dočarava barbarstvo vojnih jedinica bizantskog carstva i koji već ni bizantski glosatori Konstantinova djela nisu razumjeli, a možda ga nije razumio ni sam Konsnantin koji ga je pokušao što vjernije transkribirati. Među ostalim, Goti pjevaju i ovo: τοῦ γεγδεμα. δὲ τουλβελε. νικάτω τουλδο.[57] Bez obzira na interpretaciju nejasne gotske pjesme ostaje činjenica da su Bizantinci X st. među razne „egzotičnosti" koje karakteriziraju Gote ubrajali i posebno vojničko rimsko-gotsko narječje i da su riječ τουλδο osjećali ne samo kao barbarsku, već upravo kao gotsku — ili uopće germansku.[58]

---

[56] τὸ τοῦλδον spominje se u zakonskim tekstovima pocevši od VIII st. Tako Ekloga, XVIII (*J. et P. Zepos*, Jus Graecoromanum, II, Leges imperatorum Isaurorum et Macedonum, Athenis 1931, 60—61) uređujući podjelu plijena odobrava καὶ ἡ μερὶς τῶν ἐν τοῖς τούλδοις ἀπερχομένων, što je *C. A. Spulber*, L'Eclogue des Isauriens, Cernautzi 1929, 77 preveo ovako: Et proportionelle au gain qu'on a fait à la guerre, tel qu'il est consigné dans l'inventaire, sera aussi la part de ceux qui ont été destinés à la garde des bagages. Sličnu odredbu naći ćemo u Πρόχειρος νόμος, c. 40 (*J. et P. Zepos*, n. dj. 227—228) i u Ἐπαναγωγὴ τοῦ νόμου, 40 93 (*J. et P. Zepos*, n. dj. 368) Uostalom, usp. i Ἑξάβιβλος II, 6,5 C. Harmenopulosa iz cca 1345, izd. Heimbach, Lipsiae 1851.

Za nas je osobito zanimljivo da se ista odredba nalazi i u bizantskim pravnim spomenicima IX—XII st., tj. u Ecloga privata aucta, 18 (C. *E. Zachariä v.Lingenthal*, JusGraeco-Romanum IV, Lipsiae 1865, 48), Ecloga ad Prochiron mutata, 33 (C. *E. Zachariä v. Lingenthal*, n. dj. 138) kao i Prochiron Legum, 35 (*F. Brandileone—V. Puntoni*, Prochiron Legum, Roma 1895, 263), gdje se kaže da dio dobiva i ὁ καταλειφθεὶς φύλαξ ἐν τοῖς τούλδοις ἤγουν ἐν τῷ φουσσάτῳ odnosno kako je Brandileone preveo: (svoj dio dobiva i) custos apud sarcinas, h. e. in castris relictus. Vidi se da je u XII st. već bilo potrebno uz staru riječ τοῦλδον dodati i uobičajenu φουσσάτον. Usp. *Du Cange*, Glossarium mediae et infimae latinitatis III, 580, col. 3 i 4. i *Du Cange*, Glossarium ad Scriptores mediae et infimae graecitatis, 1589, col. 1—2. τοῦλδον se dakako vrlo često spominje i u bizantiskim Taktikama. V. npr. Tactica Leonis IV, 29: καὶ τοῦλδόν ἐστιν ἡ ἀποσκευὴ (...) τῶν στρατιωτῶν, τοῦτ' ἐστὶ παῖδες τε καὶ ὑποζύγια καὶ τὰ λοιπὰ ζῶα καὶ εἴτε ἕτερον πρᾶγμα πρὸς ὑπηρεσίαν τοῦ φοσσάτου.

[57] *A. Vogt*, n. dj. II 183.

[58] Τοῦλδον nalazimo i u Zapadnoj Evropi, u obliku Toudis, Tauldis, Taudis i u uglavnom vrlo sličnom značenju. *Du Cange*, VIII, 205, col. 2 s. v. tuldum: impedimenta, quae nullo ordine in castris jacent.

U svakom slučaju, oficir u bizantskoj vojsci koji je bio na čelu pratećih neboračkih jedinica, mi bismo možda rekli intendantske službe, nosio je — bar među barbarskim trupama — najvjerojatnije naziv s korijenom τουλδ —.

Nije li vjerojatno da se šef intendantske službe barbarskih kneževa odnosno kraljeva, koji su bili najbliže bizantskom utjecaju, tj. u Beneventu i Hrvatskoj, zvao istim nazivom? Naime, čini nam se nespornim da je etimološka veza dosta dobro zajamčena: tuld(us)>duddus> dad, pogotovo ako uzmemo u obzir i oblik, koji je prvonavedena riječ poprimila na Zapadu: tauldis — taudis — toudis.

Tuld-dud-dad-ded bio bi dakle neka vrst primitivnog i rudimentarnog majordoma, osobito na manje razvijenim dvorovima koji su zbog svog u prvom redu vojničkog karaktera i zbog svoje velike mobilnosti bili sličniji vojnom logoru bizantskog stratega nego bizantskom carskom dvoru.

Čini nam se da još jedan podatak govori u prilog našeg tumačenja. U Hrvatskoj je dad nestao u isto vrijeme kad i tepčija — propašću države narodnih vladara, ali na dvoru ugarsko-hrvatskih kraljeva nalazimo već od XII st. na tavernika, koji po funkciji odgovara u potpunosti hrvatskom dadu, u smislu našeg objašnjenja, a njegov naziv potječe od slavenske riječi tovar, što također u cijelosti odgovara našem tumačenju riječi dad. Tavernik je naime bez sumnje početno u prvom redu vodio brigu nad ljudima i stvarima što su pratili kraljev dvor i opskrbljivali ga svim osnovnim životnim potrepštinama, a tek se kasnije razvio u čuvara kraljeve riznice i odgovornu osobu za kraljeve nekretnine i posebno u vrhovnog suca nad kraljevskim gradovima. Njegovo ime međutim govori sasvim jasno o njegovoj početnoj osnovnoj funkciji: tavernik se brine o kraljevom tovaru. Položaj u hierarhijskoj ljestvici i funkcija tovarnika zaista u cijelosti odgovara hrvatskom dadu i beneventanskom dudu.

Ostaje ipak nejasno zašto se dad pojavljuje na hrvatskom dvoru tek sredinom XI st. Možda je šef intendantske službe malog hrvatskog kraljevstva došao do većeg značenja tek nakon što su se kraljevski prihodi znatno povećali, osobito nakon proširenja hrvatske vlasti nad dalmatinskim gradovima. Čini nam se da možda nije posve slučajno što se na hrvatskom dvoru tepčija pojavljuje prvi put tek 1060. god. i što prvu vijest o dadu imamo u 1067. god., tj. upravo u onoj godini u kojoj nestaju tribuni kao svjedoci u ispravama samostana sv. Krševana[59], što smo na drugom mjestu pokušali

U bizantijskim izvorima šef tuldona zove se τουλδοφύλαξ, ὁ ἐπάνω τοῦ τούλδου, φύλαξ ἐν τοῖς τούλδοις.

Nije vjerojatno da su ga tako zvali barbarski vojnici u rimskoj vojsci.

[59] Iznimke kao da potvrđuju pravilo. S jedne strane postoji doduše jedna isprava iz god. 1105 (CD I 126—128) u kojoj se nalaze tribuni spomenuti u svojstvu uglednih svjedoka, ali po svemu se čini da su oni u tu ispravu ubačeni nespretnošću falsifikatora. S druge strane, dvije isprave iz IX st. (CD I 3—8, br. 3 od 4. ožujka 852, Biaći, Vojvoda Trpimir poklanja solinskoj nadbiskupiji crkvu i samostan sv. Jurja Putaljskog i CD I 22—25, br. 20 od 28. rujna 892, Biaći, Vojvoda Muncimir potvrđuje prvonavedenu ispravu) u popisu svjedoka navode razvijeni vojvodski dvor u kojem među ostalim častima nalazimo i na čast zuppanus palatii koji bi odgovarao kasnijem tepčiji i na mnoge druge časti (camerarius primus, camerarius secundus, camerarius tertius!) među kojima bismo možda mogli tražiti budućeg dada, ali se bez sumnje radi o falsifikatima (*N. Klaić*, O Trpimirovoj darovnici kao diplomatičkom i historijskom dokumentu, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, LXII, 1960, 105—155; *ista*, Diplomatička analiza... II, 237 i d.), koji su očito

objasniti nestankom faktične bizantske vlasti u Dalmaciji.[60] Upravo se nameće misao da je slabljenje i nestajanje bizantske vlasti u Dalmaciji dozvolilo jačanje hrvatskog kraljevstva, a to je imalo za posljedicu i jačanje njegove ekonomske snage i organiziranje kraljevskog dvora na odgovarajući način. To dakako ne znači da i prije sredine XI st. na hrvatskom dvoru nisu postojali tepčija i dad, već samo to da su oni tek u to doba postigli veće značenje.

C. ZAKLJUČCI

1. U nauci se do sada tvrdilo da je riječ tepčija koja označava visoku čast na srednjovjekovnom hrvatskome, bosanskom i srpskom dvoru slavenskog porijekla. Analize ove studije su pokazale da je ta riječ preuzeta iz bizantske terminologije te da potječe od riječi τοποτηρητής, zamjenik, koja je u Južnoj Italiji doživjela glasovnu promjenu u topoteriti-tepoteriti-tepotati i koja se putem *tep'titi povezuje s tepti i dalje s tepci, tepciza, tepčija, tepizo i slično.

2. S obzirom na porijeklo riječi, tepčija je zamjenik pa on može označavati najvišu funkciju na dvoru (comes palatii) koju on vrši kao kraljev zastupnik i zamjenik u najvažnijim djelatnostima (npr. kao predsjednik kraljevskog suda), a može označavati i kraljevog predstavnika i zamjenika u lokalnoj upravi, kao npr. u srednjovjekovnoj Srbiji.

3. Za riječ dad, koja označava visoku funkciju na srednjovjekovnom hrvatskom kraljevskom dvoru tvrdilo se da je slavenskog porijekla. Kako se čast pod takvim ili sličnim imenom ne nalazi na ruskom, poljskom i češkom dvoru, vjerojatnije je da je treba povezati s beneventanskim duddus-om, a ovu opet s bizantskom riječi germanskog porijekla τοῦλδον koja označava prtljag u širem smislu (kola, vuču, provijant) koji je pratio vojsku na pohodu. Hrvatski dad i beneventanski dud bili bi po tom tumačenju na čelu kraljeve intendantske službe te bi ih trebalo povezati s kasnijim tavernikom ugarsko-hrvatskog kraljevskog dvora, također visokom časti, nosilac koje je početno rukovodio kraljevim tovarom, po čemu je i dobio svoje ime.

---

slabo upotrebljivi za pravno-povijesnu analizu. Upozorujemo osobito na okolnost koju je N. Klaić izvanredno jasno istakla, naime, da se u franačkim vladarskim ispravama svjedoci pojavljuju tek u XI st., ali dakako ne kao consentientes.

U XI st. svjedoci su dakako važni element isprave, bez obzira na to, tko ju je izdao. Smatramo da će biti od interesa skrenuti pažnju na ispravu što ju je 1074. god. izdao comes Amico, toliko značajan za hrvatsku povijest, koja sadrži darovanje nekih nekretnina crkvi sv. Mihajla Arkanđela u južno-talijanskom gradiću Terlizzi. Ona započinje: (...) ego Amicus gratia Dei inclito comes do atque offero... Nakon toga dolazi dispozitiv pa duhovna sankcija, a nakon toga Amico kaže: et in hoc subscriptiones manibus his subtus signo sancte Crucis feci et alios meos fideles iussi facere. Et quod scripsit illam Mel subdiaconus et notarius in predicto mense et indictione nominata (Signum). + Signum proprie manus mee qui supra Amico. + Signum proprie manus mee Azo. + Signum proprie manus mee Bernardo Lantardo. + Signum proprie manus mee Pantaleo termarcha. ἐγο.... Γεώργιος... ὁ τουγοση ὁ υἱος τοῦ κόμετος... (slijedi još nekoliko slabo čitljivih potpisa na grčkom). *F. Carabellese*, Codice diplomatico Barese III, Bari 1899, 27—28. Dakako da potpisani fideles nisu consentientes jer im Amico naređuje da stave znak.

[60] v. *L. Margetić*, Tribuni u srednjovjekovnim dalmatinskim gradskim općinama, Zbornik Radova Vizantološkog instituta 16 (1975) 25—53.

Lujo Margetić

IL SIGNIFICATO E L'ORIGINE DELLE PAROLE TEPČIJA E DAD

Riassunto

Le conclusioni alle quali arriva l'autore di questo studio sono le seguenti:

1. Per la parola tepčija, che indicava un'alta carica alla corte medievale croata, bosniaca e serba, nella scienza si sosteneva finora che fosse di origine slava. Le analisi compiute dal autore dimostrano che questa parola è stata rilevata dalla terminologia bizantina e che trae origine dalla parola τοποτηρητής, vicario, che nell'Italia meridionale subì una trasformazione: topoteriti — tepoteriti — tepotati e tramite tep'titi si collega con tepti, tepci, tepciza, tepčija, tepizo ed altre.

2. Siccome il significato della parola tepčija è vicario, essa può pure designare la più alta carica alla corte (comes palatii), che egli effettua quale rappresentante del re e sostituto nelle attività più importanti (p. e. presidente del tribunale reale), ma può anche definire il rappresentante del re e sostituto nell'amministrazione locale, come p. e. nella Serbia medievale.

3. Anche per la parola dad, che definiva un'alta carica alla corte croata reale nel Medio evo, si asseriva fosse di origine slava. Siccome tale carica sotto questo nome non si trova alle corti russa, polacca e ceca, è più probabile che bisogna collegarla alla parola duddus del principato di Benevento, e questa alla parola bizantina di origine germanica τοῦλδον che significa grosso modo bagaglio (carri, traini, vettovaglie) che accompagnava l'esercito in marcia. Il dad croato ed il dud del principato di Benevento starebbero secondo questa interpretazione a capo del servizio reale d'intendanza e bisognerebbe collegarli al successivo tavernicus che alla corte reale croato-ungarica denotava altresì un'alta carica e che inizialmente dirigeva il carico reale dal quale ricevette pure il nome.

Зборник радова Византолошког института, XVII, 1976.
Recueil des travaux de l' Institut d'études byzantines, XVII, 1976

МИЛОШ БЛАГОЈЕВИЋ

СЕЧЕНИЦА (ΣΕΤΖΕΝΙΤΖΑ), СТРИМОН (ΣΤΡΥΜΩΝ) и ТАРА (ΤΑΡΑ) У ДЕЛУ ЈОВАНА КИНАМА

Византијско-нормански антагонизам који је трајао деценијама, довео је средином XII века до поделе европских држава на два табора, тако да су се на једној страни налазили: Византија, Млеци и немачки владар Конрад III, док су на другој страни били: Нормани, Французи, Велфи, Угарска и Србија.[1] Стварање моћне антивизантијске коалиције којој су приступили, поред осталих, Угарска и Србија представљало је уједно и непосредну опасност за северозападне делове Византије. Уочивши сву опасност која је отуда запретила, византијски цар Манојло I Комнин одлучио је да се најпре обрачуна са ближим и слабијим противником, тј. са Србијом. Цар је са војском упао у Србију већ 1149. године, освојио је и разрушио: град Рас, затим, утврђења у области која се зове „Никава" да би на крају заузео и град Галич.[2] Приметни византијски успеси нису дали очекиване резултате, пошто је Србија издржала сва пустошења и разарања. Манојло Комнин био је приморан да следеће године (1150) предузме нов напад. За коначан обрачун вршене су озбиљне припреме и на једној и на другој страни, а Србија је у ту сврху добила и војничку помоћ из Угарске. О узроцима и последицама српско-византијских сукоба, као и о току војних операција, до сада је расправљало више научника и саопштило низ значајних закључака. У најновије време извршена је темељна, обимна и свестрана анализа српско-византијских односа, како средином, тако и током XII века, па би било излишно свако шире разматрање ових историјских збивања.[3]

[1] *Г. Острогорски*, Историја Византије, Београд 1959, 360. О проблему учешћа Србије у коалицијама европских држава недавно је расправљала Ј. Калић (Византијски извори за историју народа Југославије, том IV, Посебна издања Византолошког института САНУ, књига 12, Београд 1971, 22, 23, нап. 38 — у даљем тексту само: Византијски извори IV).

[2] *Ј. Калић*, Рашки велики жупан Урош II, Зборник радова Византолошког института 12, Београд 1970.

[3] Ј. Калић, Б. Ферјанчић и Н. Радошевић саопштили су резултате својих великих истраживања у већ цитираној едицији: Византијски извори IV, где су истовремено и упозорили на сва мишљења о српско-византијским сукобима током XII века. Пошто ће се у овом раду говорити само о неким топонимима које помиње Јован Кинам, потребно је скренути пажњу да је Ј. Калић саопштила своје резултате, не

Из низа отворених питања за које наука није пружила задовољавајуће објашњење, треба издвојити називе појединих локалитета чији географски положај још увек није утврђен, а који се најтешње везују за српско-византијске сукобе. Не треба посебно ни доказивати колико непоуздана убикација замагљује и отежава разумевање одређених историјских догађаја. Међу топонимима и хидронимима чија је убикација несигурна, а који се помињу у српско-византијским ратовима 1150. године, налазе се: Сеченица, Стримон па и Тара, о чему ћемо расправљати у овом раду.

СЕЧЕНИЦА (Σετζενίτζα)

Сеченицу као један од локалитета, који се најтешње везује за вођење српско-византијских ратова 1150. године, изреком помиње византијски историчар и писац Јован Кинам (Σετζενίτζαν).[4] На основу овог обавештења и Кинамовог описа српско-византијских борби 1150. године, поједини научници тражили су или изједначавали Сеченицу са селом Сочаницом на десној обали Ибра (северно од града Звечана), затим, са реком Ситницом на Косову пољу и најзад, са Сјеницом преко које је водио средњовековни пут из долине Ибра за Полимље и даље на запад све до обала Јадранског мора.[5] Сва се наведена мишљења темеље на одређеним историјским чињеницама и језичкој сличности која постоји између Кинамове Сеченице, на једној страни и Сочанице, Ситнице или Сјенице, на другој страни. Но и поред свих аргумената који иду у прилог наведеним тумачењима, мишљења смо да Сеченицу треба тражити на другој страни.

Једва десетак километара од Ниша у правцу северозапада налази се и данас село Сечаница. Смештена је на левој обали Ј. Мораве у подножју планине М. Јастрепца и нешто северније од ушћа Нишаве у Ј. Мораву.[6] Језичка сличност између назива села Сечанице и Кинамове Сеченице је знатно већа него између Сеченице и Ситнице или Сјенице, па чак и Сочанице. Већа језичка сличност није и једини разлог због чега би требало изједначавати Кинамову Сеченицу са Сечаницом код Ниша. Колико је могло да се утврди нишка је Сеченица постојала као насеље и у првој половини XV века. Према турском катастарском попису из 1444/45. године, ово је село припадало тимару нишког кадије.[7]

само уз текстове Јована Кинема и Никите Хонијата (Византијски извори IV, 1—171), већ и у посебним студијама од којих неке за ову расправу имају посебан значај (Види нап. 2; *Ј. Калић*, Област Смилис у XII веку, Зборник радова Византолошког института 14—15, Београд 1973, 29—38).

[4] Ioanis Cinnami epitome rerum ab Joanne et Alexio Comnenis, Bonnae 1836, 105, l. 10 (у даљем тексту: Cinn.).

[5] На сва наведена мишљења упозорава Ј. Калић (Византијски извори IV, 25 нап. 45).

[6] За утврђивање географског положаја Сечанице, као и других локалитета о којима ће се расправљати, коришћене су географске карте, секције 1:100.000, у издању Војно-географског института у Београду. Сва растојања између појединих локалитета мерена су ваздушном линијом.

[7] *О. Зиројевић — И. Ерен*, Попис области Крушевца, Топлице и Дубочице у време прве владавине Мехмеда II (1444—1446), Врањски гласник IV, Врање 1968, 395, 410. Аутори још упозоравају да у оригиналу пише: „Селчаница“.

Постојање Сечанице још у првој половини XV века без сумње указује и на већу старост насеља које је лежало у близини Ниша. Знатна старост насеља и највећа могућа језичка сличност између Кинамове Сеченице и Сечанице, упућује на закључак да је у питању једно те исто село. Пре него што се овај закључак прихвати, мора се проверити колико је он у складу са Кинамовим излагањем.

У науци је до сада више пута интерпретиран Кинамов податак из којег се сазнаје: да је Манојло I Комнин, пре напада на Србију, најпре сакупио своју војску код Ниша (ἐπὶ Ναϊσὸν τὸ στράτευμα ἤγειρεν).[8] После овог податка, Кинам саопштава читав низ драгоцених чињеница, да би на једном месту посебно истакао: „А цар постави логор на средини пута који води у Сеченицу“[9] (βασιλεὺς δὲ ἐπὶ μέσης τῆς εἰς Σετζενίτζαν φερούσης τὸν χάρακα πηξάμενος). Мишљења смо да између сакупљања војске код Ниша и постављања логора на пола пута између Ниша и Сеченице постоји природна и логична веза. Војска која је била сакупљена код Ниша, није логоровала у самом граду већ негде изван градског насеља. Нико не сумња да се византијска војска заиста сакупила код Ниша, али је она боравила у логору који се налазио 4—5 километара северозападно од града. Према томе Кинамов податак о подизању логора на „средини“ пута између Ниша и Сеченице, не само да се не супротставља изједначавању Сеченице и Сечанице, већ овај закључак још више поткрепљује.

СТРИМОН (Στρυμών)

После окупљања византијске војске код Ниша, Манојло I Комнин покушао је најпре да спречи спајање српске и угарске војске. Предузете су све мере предострожности да до тога не дође па је византијска војска прошла кроз жупу Лугомир, одакле се упутила према Сави, а затим скренула према Дрини. Угарску војску први је открио и са њом се сукобио један мањи и слабији византијски одред. Цар је био обавештен о томе па је послао у помоћ део своје војске под командом протосеваста Јована.[10] Сада је Византинцима пошло за руком да потуку Угре, који: „бежећи стуштише (се) до самог тока реке Стримона“ (φεύγοντες ἐς τὸ τοῦ ποταμοῦ Στρυμόνος ῥεῦμα καθῆκαν ἑαυτούς).[11]

Поставља се питање: где се налазио овај Стримон и о којем је Стримону реч. Научници су одавно приметили да не може бити ни говора о правом Стримону (Струми) који лежи, не само далеко на југоистоку од Ниша, већ се тада налазио и дубоко у унутрашњости Визан-

[8] Византијски извори IV, 26, 27, в. нап. 48 и 49. Cinn. 104, l. 2.

[9] Cinn. 105, l. 9—11. У наводницама је стављен превод Кинамовог текста како га је саопштила Н. Радошевић (Византијски извори IV, 29), што ће се и у даљем излагању чинити. Пошто нам је било омогућено да се за поједина питања консултујемо са преводиоцем Кинамовог текста, то и на овом месту изражавамо своју најтоплију захвалност Н. Радошевић.

[10] О свим овим догађајима исцрпно расправља Ј. Калић (Византијски извори IV, 26—29).

[11] Cinn. 105, l. 5—6; Византијски извори IV, 29.

тијског царства. Покушавајући да разреше ову нелогичност, поједини научници изједначавали су Кинамов Стримон са реком Дримом, док су други сматрали да је у питању река Дрина. Овом последњем тумачењу нагињала је већина научника, али је Ј. Калић упозорила: да постоје озбиљне тешкоће код таквог тумачења пошто Кинам „помиње тачно реку Дрину (Δρυνᾶ)“.[12] Имајући у виду ову чињеницу и верујући да је Кинам добро познавао положај правог Стримона, онда се тешко може и претпоставити да је направио тако крупну омашку. По нашем мишљењу Кинамов Стримон треба тражити на другој страни и то на оном простору где је лежала „Заструма“ која се помиње у српским средњовековним исправама.[13]

У једној хиландарској повељи коју је издао цар Урош 1360. године, саопштава се поред осталог: да је жупан Вукослав поклонио Хиландару своју баштинску цркву са свим поседима. Црква се налази „под Петрусом“ (град Петрус), а припадала су јој следећа села: Лештије, Мутница Доња, Брестница и село Невидово у Заструми.[14] Црква „под Петрусом“ и њени поседи нису дуго били потчињени Хиландару. Непромишљеним газдовањем хиландарских монаха сви црквени поседи били су доведени „до послѣдняго запоустѣня“[15], па су се синови жупана Вукослава пожалили цару Урошу на овакво стање. Цар Урош изашао је у сусрет жалби и молби жупанових синова, на тај начин што је цркву „под Петрусом“ ослободио потчињености Хиландару, односно вративши јој њен првобитни статус. Наследници жупана Вукослава обновили су црквено властелинство и потчинили су јој следећа села: Лештије, Брестницу, село влахе Голубовце, село Сињи Вир и село Видово у Заструми.[16] Географски положај готово свих насеља која су у првом или другом случају била потчињена „цркви под Петрусом“ може се прилично једноставно утврдити. Имена ових села сачувала су се практично непромењена све до наших дана, а сеоска насеља распоређена су источно и јужно од Параћина на удаљености која је мања од 10 километара. У исправама је само за села Невидово и Видово изреком било наглашено да леже у „Заструми“. Пошто сва црквена села леже у околини Параћина, онда се већ одмах може претпоставити да су Видово и Невидово били такође у околини Параћина, као и сама „Заструма“. Одмах треба истаћи да данас постоје два Видова, Горње и Доње.[17] Оба насеља леже јужно од Параћина и удаљена су од града 6—7 километара.

[12] Византијски извори IV, 29 нап. 56.

[13] Недавно смо расправљали о положају „Заструме“, али не и Кинамовог „Стримона“ (*М. Благојевић*, Манастирски поседи крушевачког краја, Крушевац кроз векове, Крушевац 1972, 31, 32). Пошто се у овом случају ради о прецизном утврђивању географског положаја значајног хидронима — Стримона, мора се већа пажња обратити и географском положају „Заструме“.

[14] *С. Новаковић*, Законски споменици српских држава средњег века,Београд 1912, 437—439; *А. Соловјев*, Повеље цара Уроша у хиландарском архиву, Богословље II (1927), 288—290. Исцрпније о свим црквеним поседима: *М. Благојевић*, Манастирски поседи крушевачког краја, 29—34.

[15] *А. Соловјев*, Једно суђење из доба кнеза Лазара, Архив за правне и друштвене науке, књ. 35, бр. 3 (март 1929), стр. 5 (посебног отиска).

[16] *А. Соловјев*, н.д. стр. 5.

[17] О утврђивању географског положаја села Г. и Д. Видова види нап. 5 и 13.

Село Доње Видово лежи на самој обали (десној) В. Мораве, док се Г. Видово налази у непосредној близини Д. Видова, али је удаљено од реке 1—2 км. Није искључено да су оба насеља постојала и у XIV веку, с тим што се једно звало Видово, а друго Невидово. У сваком случају и једно и друго насеље је лежало у „Заструми", па више није тешко утврдити и географски положај „Заструме".

Средњовековна Заструма као посебна територија простирала се јужно од Параћина и уз десну обалу В. Мораве. Овде морамо приметити да се Заструма у свим српским исправама помиње само уз село Видово и Невидово, што је далеко и од Струме (Стримона) и Струмице. За разлику од „Заструме", Струма (Стримон) и Струмица се чешће срећу у српским повељама. Сада већ није тешко наслутити где треба тражити положај Кинамовог Стримона. Захваљујући чињеници што је сачуван опис међа села Видова, могуће је утврдити положај Стримона и објаснити зашто је Кинам употребио назив Стримон. Приликом поклањања села Видова цркви „под Петрусом" у сачуваној исправи забележено је следеће: „село Видово ȣ Застрȣми сь вьсѣми мегями", а затим се одмах даље саопштава да ове међе иду: „на Врановȣ тополȣ и посрѣд острова гльбливскога излѣзло на Стрȣмень на Грабови бродь".[18] Пошто се у наведеном цитату, поред Заструме, помиње још и „Струмен", лако ће се закључити зашто је Кинам у свом спису употребио назив „Стримон". Не треба посебно ни подсећати како је код Словена од грчког Стримона постала Струма, а сада имамо обрнут случај да је код једног византијског писца од словенског „Струмена" постао Стримон. Међа села Видова полазећи од тзв. „Вранове тополе", пресецала је неко глибово острво да би изашла на „Струмен", односно на „Грабови брод". Под Грабовим бродом подразумева се речни прелаз који се у конкретном случају разликује од околине, не само по томе што се река на овом месту прелазила, већ и по томе што земљиште није било глибовито или муљевито. Изгледа да је речно корито на овом месту имало чврсту подлогу па би се управо за овај део речног тока и могао везати назив Струмена. У сваком случају целокупно разматрање о Кинамовом Стримону уверава нас да је у питању део тока В. Мораве који се налазио око 6—7 км. јужније од данашњег Параћина. Приобални појас који се налазио на десној обали В. Мораве називао се још и средином XIV века „Заструма". Велика језичка сличност између Стримона и Струмена је очигледна па можемо бити потпуно сигурни да је Кинам имао у виду само овај хидроним, а не прави Стримон, нити реку Дрину.

ТАРА (Τάρα)

После сукоба византијске и угарске војске код „Стримона" или „Струмена" који се налази нешто јужније од Параћина, византијски одред прогонио је Угре све „до реке Тара" (ἐπὶ Τάραν τε ποταμόν) а потом се вратио.[19] Манојло I Комнин није учествовао у овом походу, већ

[18] Види нап. 15.
[19] Cinn. 105, 1. 8; Византијски извори IV, 29.

се налазио са главнином своје војске код Ниша.[20] Цар се овде задржавао, углавном, због тога што није могао да утврди где се налазио српски велики жупан са својом војском, али када је од заробљених Срба сазнао да ће им убрзо доћи у помоћ војни одреди из Угарске, Манојло се одлучио да покрене своју војску од Ниша. У овом походу Византинци нису срели непријатеље све до реке Таре. Кинам сада и по други пут изреком помиње Тару (Τάρα)[21], али и у овом, као и у претходном случају, није саопштен правац којим је византијска војска допрла до Таре.[22] У првом случају византијски одред под командом протосеваста Јована пошао је из Ниша, потукао је Угре јужније од Параћина тј. у близини Стримона (Струмена) и прогонио их све до Таре. У другом случају главнина византијске војске пошла је из Ниша и опет стигла до Таре.

Утврђивање географског положаја реке Таре, научницима није задавало веће тешкоће. Узимало се као нешто сасвим природно да је Кинам под Таром имао у виду добро познату југословенску реку Тару која после спајања (става) са Пивом ствара реку Дрину.[23] Овај закључак ма колико изгледа логичан не би се смео једноставно прихватити из више разлога. Редослед историјских догађаја које помиње Кинам, а посебно редослед и географски положај свих локалитета који се најтешње везују за српско-византијско ратовање 1150. године, доводе у озбиљну сумњу поменути закључак.[24] Кроз садржај Кинамовог описа похода Манојла I Комнина против Србије 1150. године, може се проверити колико је изражена сумња и оправдана.

Композиција Кинамовог излагања може се поделити на три одељка. У првом или уводном одељку Кинам упознаје читаоца са општом сликом главних догађаја и узроцима византијско-угарских сукоба. Угарска је настојала да стави Србију под свој утицај са чим се Византија није могла никако сложити, док је Србија свакако уз угарску подршку покушавала да постане потпуно независна од Византије. Манојло Комнин кренуо је са војском да потчини Србију, на шта је угарски краљ одговорио слањем војне помоћи Србима. Византијска војска сакупила се код Ниша. Први и најхитнији задатак ове војске био је да спречи и

---

[20] J. Калић је сасвим тачно закључила: „да цар Манојло није учествовао лично ни у првом ни у другом сукобу са Угрима" (Византијски извори IV, 30 нап. 59). Из тога свакако следи да се цар налазио са главнином своје војске која је логоровала код Ниша, тј. између Ниша и села Сечанице.

[21] Cinn. 105, l. 15.

[22] На основу познавања мреже средњовековних путева по Србији, могао би се уцртати и правац којим би се војска од Ниша кретала до реке Таре у Црној Гори (Уп. Византијски извори IV, 30 нап. 59). Пошто постоји и поузданији начин утврђивања основног правца, не бисмо се ослањали искључиво на трасе средњовековних путева.

[23] Исцрпно о Тари: *Б. Милојевић*, Долина Таре, Пиве и Мораче, Цетиње 1955, 3—36. Тара је дуга 144 км, али од тога 78 км припада чувеном кањону Таре чија дубина местимично прелази и 1000 м. Постоје свакако и проширења речне долине као што су код: Колашина, Матешева, Мојковца и сл.

[24] Још једном напомињемо да Кинам поред Ниша помиње: Сечаницу, Стримон, односно Струмен, Лугомир, Саву и Дрину. Сви се ови хидроними и топоними налазе северно и северозападно од Ниша. Пошто у том правцу води ток историјских збивања, онда би и Тару требало тражити на простору између В. Мораве и Дрине.

сузбије оне угарске одреде који је требало да притекну у помоћ Србима. Да би се остварио овај циљ, византијска војска прошла је кроз жупу Лугомир, одакле се упутила и стигла до близо Саве, а затим, окренула према реци Дрини која је у то доба представљала политичку границу између Босне и „остале Србије". На овим се обавештењима и завршава Кинамов уводни део излагања.[25]

Следећи или други по реду одељак упознаје читаоца са првим или почетним византијско-угарским борбама. Један византијски одред пошао је да набави сточну храну па је сусрео Угре и сукобио се са њима. Цар је обавештен о овом сукобу, па шаље у помоћ протосеваста Јована са војском. Протосеваст Јован побеђује Угре који се повлаче и беже до Стримона, односно до Струмена код Параћина, а византијска војска их гони и прати све до Таре. У овом одељку саопштен је и значајан податак: да се логор византијске војске налазио између Ниша и Сеченице, односно Сечанице. Цар се дуже време задржавао у овом логору због тога што није знао где се налази српски велики жупан, али када је обавештен да ће Србима убрзо стићи војна помоћ из Угарске, покренуо је своју војску од Ниша и дошао до Таре. После доласка на Тару почиње трећи одељак у којем се веома исцрпно приказује ток битке која је у науци позната као битка на Тари.

Када се упореде обавештења из првог и другог дела Кинамовог текста, уочиће се веома значајне разлике. У првом делу је дата уопштена слика најважнијих збивања, док се у другом одељку саопштавају драгоцени али и ситнији детаљи. Имајући у виду наведену чињеницу, постојећој разлици потребно је посветити дужну пажњу.

У првом одељку саопштава се да је цар сакупио војску код Ниша, али се тек у другом одељку прецизира да се војни логор налазио на половини пута између Ниша и Сечанице. У првом одељку се још каже да је цар у Нишу сазнао да Угри шаљу помоћ Србима, али се тек у другом одељку даје објашњење када је и како је то цар сазнао. Он је ту вест чуо од заробљених Срба који су рекли да ће им угарска помоћ врло брзо стићи. Наведени примери јасно показују да се одређени подаци из првог и другог одељка односе на један те исти догађај, па се слободно може закључити да се такви подаци међусобно допуњују и у хронолошком погледу потпуно поклапају. Сада већ неће бити више ни тешко да се утврди правац којим је византијска војска стигла до Таре. У првом одељку саопштава се: како се Манојло I Комнин побринуо да његова војска прође кроз жупу Лугомир, па је продужила и стигла близо Саве, а затим је окренула према Дрини. Све је то учињено због тога да би се Византинци сукобили са Угрима, који су напредовали у том правцу, пре него што се споје српски и угарски одреди. У другом одељку Кинам нас обавештава када је Манојло покренуо своју војску од Ниша и где је са њом стигао, али не помиње и правац којим се војска кретала. Цар је одлучио да покрене своју војску од Ниша тек пошто је овде сазнао

[25] Од реченице: τοῦ δὲ Ῥωμαίων στρατοῦ προσωτέρω χωροῦντος... почиње други одељак и завршава са доласком Манојлове војске на Тару (Cinn. 104/5, l. 24).

од српских заробљеника да ће Угри доћи брзо у помоћ Србима. На свом путу до Таре, Манојлова војска нигде није срела непријатеље, тј. Угре. Наведени подаци из првог и другог одељка о кретању византијске војске међусобно се допуњују и односе се на један те исти догађај. За кретање војске на правцу: Лугомир—Сава—Дрина Кинам не каже ни одакле је та војска пошла ни где је стигла. За војску која полази из Ниша, Кинам само истиче да је стигла до Таре, али изоставља правац кретања. Поред тога и прва и друга „војска" има исти циљ, тј. спречавање доласка угарских одреда у Србију, и најзад, ни прва ни друга „војска" не сукобљава се и не среће Угре на свом походу. Све наведене чињенице јасно показују да то нису две посебне војске, већ само једна коју води Манојло I Комнин. Манојлова војска пошла је из Ниша у правцу севера, прешла В. Мораву, прошла кроз жупу Лугомир, стигла у близину Саве и окренула према реци Дрини. На овом походу Византинци нигде нису срели непријатеље, односно Угре, све док нису дошли до реке Таре.

Уколико би се пошло од тога да је Кинам имао у виду црногорску реку Тару, онда би се са усвајањем горњег закључка отворило неколико питања на која би се тешко могао дати поуздан одговор. Само би се по себи наметнуло питање: којим су правцем Византинци и Угри стигли до Таре. Пут од Саве до Таре у Црној Гори није ни кратак ни лак, а Кинам ипак не саопштава ни један детаљ са тог путовања, што је врло чудно. Када би византијска војска некако и стигла до Таре, пред њом би искрснуо око осамдесет километара дугачак кањон Таре, где је речно корито местимично усечено по 1000 и више метара. Једва би се могло и претпоставити да овако тешко проходан крај није заслужио да се бар једном речју помене у Кинамовом делу. Остављајући по страни све претпоставке и нагађања зашто је и како је до тога дошло, прави разлог овој појави треба тражити у начину Кинамовог излагања. Напред је више пута поменута чињеница да је византијска војска из Лугомира стигла близо Саве, а затим окренула према реци Дрини и дошла на Тару. Кинам уопште не каже да је ова војска стигла до Дрине, па чак ни да се приближила Дрини, већ једноставно саопштава да су Византинци на правцу Сава—Дрина дошли до Таре. Прва тачка до које је византијска војска стигла била је Тара, а не Дрина, па Кинамову Тару треба и тражити између Саве и реке Дрине. Врло добро је позната чињеница да на десној обали Дрине постоји и планина Тара. Узимајући у обзир ову чињеницу, Кинаму се ипак не би смело приписати да је ток Дрине у подножју планине Таре назвао реком Таром. Ограђујући се од овакве интерпретације, потребно је истаћи да на правцу кретања византијске војске од Саве према Дрини, постоји и поток Тара који се западно од Ваљева улива у реку Јабланицу.[26] Овде треба још подсетити да се река

---

[26] О томе шта се све називало Таром у ваљевској Подгорини, исцрпна обавештења даје Љ. Павловић. Тара је главни извор у селу Ситарице, а истим се именом зове и поток који постаје, поред поменутог, још од неколико јаких извора. Поток се улива у Јабланицу. Део села Ситарице који се сматра и старијим насељем назива се такође Тара. Поред тога, Таром се назива и једна коса са врхом од 563 метра надморске висине. На коси има шума и испаша па се и оне једноставно називају Тара

Јабланица спаја код Ваљева са реком Обницом, стварајући тако реку Колубару. Постојање потока Таре у ваљевској Подгорини и кретање византијске војске на правцу: Лугомир—Сава—Дрина, упућује на закључак да је Кинам заиста имао у виду поток Тару, леву притоку Јабланице, а не реку Тару у Црној Гори. У прилог оваквом тумачењу, одговарао би и сам опис битке. Пре почетка битке и српска и византијска војска стајала је постројена на супротним обалама реке очекујући да пређе у напад, затим, и на једној и на другој страни учествовали су велики одреди коњаника у борби, и најзад, цар је тражио неко уздигнутије место да би имао бољи преглед битке. Све ове чињенице указују да је поприште борбе било неко заравњеније земљиште, какво би се једва могло наћи дуж целог тока црногорске реке Таре. Занимљиво је приметити да Кинам у опису битке више не помиње Тару, већ једноставно говори о реци и обалама реке. Овоме се не би придавао већи значај, када се не би знало да се византијска војска улогорила на Тари и да ток потока Таре по дужини једва прелази 3 километра. Логор српске војске налазио се „недалеко" од византијског, али није био на Тари пошто би Кинам то свакако нагласио. Пре него што је дошло до битке, и српска и византијска војска изашла је из својих логора, а византијска претходница отишла је толико далеко да је цар морао брзо јахати да би је сустигао. У царевој пратњи налазио се и царев стегоноша, али се његов коњ од брзог јахања заморио и почео је заостајати. Ова чињеница јасно показује да се византијска војска прилично удаљила од свог логора, односно од Таре, пре него што је ступила у борбу. Пошто је борба започела на обалама реке, где се и једна и друга војска постројила, онда ову „реку" не би требало изједначавати са Таром, већ са Јабланицом у коју се Тара улива или Обницом па чак и са Колубаром која настаје после спајања Јабланице и Обнице.[27] Остављајући ово питање отвореним, може се ипак са сигурношћу закључити да је до битке дошло у близини Ваљева, односно у ваљевској Подгорини. На прихватање ваљевског краја као подручја где је дошло до жестоке битке између Срба и Византинаца, али истовремено и до сарадње српске и угарске војске, упућује и чињеница што се управо на овом простору касније усталио српско-угарски погранични појас. Колико је познато, Угарској је припадао Љиг, Топлица, Колубара и долина Обнице као и цело подручје које се простире на

(*Љ. Павловић*, Колубара и Подгорина, Насеља IV, Београд 1907, 363, 739, 740, 923, 934, 935).

Дужина тока Таре износи око 3,5 км (мерено ваздушном линијом), а Тара је од Ваљева удаљена око 13 километара и налази се западно или мало југозападније од града Ваљева. Поток Тара као и цео крај истог имена налази се између река Јабланице и Обнице. Растојање између ових река, мерено преко села Ситарице којем припада и Тара, износи око 5 километара. За начин мерења растојања између појединих локалитета види нап. 6.

[27] Јабланица и Обница удаљене су од Таре највише 2—3 км (в. нап. 26), а Колубара око 13 км. Јужно од Таре налази се поље или котлина коју пресеца Јабланица, где је могло доћи до битке између Срба и Византинаца. Ово се поље назива Поћута. Као простор за битку могло је послужити и поље Понуре кроз које протиче Обница. Већих, пространијих и равнијих површина има знатно више у долини Колубаре. За Понуре и Поћуту види: *Љ. Павловић*, 381, 350, 364, 365, 380, 739, 945—947, 984—986).

север све до Саве, док су у састав српске државе улазили крајеви који леже јужније од ваљевске Подгорине.[28] Неће се погрешити ако се каже: да су зачеци стварања овог пограничног појаса постојали већ средином XII века и да су проистицали из српско-угарске сарадње.[29] Могло се очекивати као сасвим природно да ће до сарадње и заједничког дејства српске и угарске војске доћи најпре негде у пограничном подручју, а не у дубокој унутрашњости српске државе. Све што је напред речено упућује на закључак: да Кинамову Тару треба тражити и изједначавати са потоком Таром у ваљевској Подгорини, а никако са познатијом југословенском реком Таром.

Ослањајући се на утврђивање географског положаја локалитета који се најтешње везује за српско-византијске сукобе 1150. године, као и на композицију Кинамовог излагања, могуће је и реконструисање главних догађаја из тих сукоба. Византијска војска сакупила се код Ниша и улогорила на пола пута између Ниша и села Сечанице, тј. 4—5 километара изван града. Још док је трајало прикупљање војске, један византијски одред изашао је из логора да набави сточну храну и сукобио се са Угрима који су пролазили „путем". У питању је по свој прилици деоница познатог цариградског пута која је долином В. Мораве водила за Ниш. Пошто овај одред није могао да задржи Угре, цар је послао у помоћ део своје војске под командом протосеваста Јована који је потукао Угре. До другог сукоба византијске и угарске војске дошло је јужније од Параћина, па су поражене угарске снаге морале да беже све до Стримона, односно српског Струмена који се налази 6—7 км јужно од Параћина. Одред протосеваста Јавана прогонио је Угре све до Таре, одакле се поново вратио у Ниш. Манојло I Комнин дознао је у Нишу од заробљених Срба да им убрзо долази у помоћ угарска војска. Ове заробљенике могао је довести једино протосеваст Јован са свог похода. Цар се одлучио да покрене своју војску од Ниша с циљем да онемогући спајање српских и угарских одреда. Византинци су ушли најпре у жупу Лугомир, пре-

---

[28] *М. Динић*, Западна Србија у средњем веку, Археолошки споменици и налазишта у Србији — I. Западна Србија, Београд 1953, 23—30.

У науци је одавно позната чињеница да је Стефан Немања осамдесетих година XII века освојио, поред осталог, и следеће жупе: Левач, Белицу и Лепеницу. Све три жупе захватају територију која се налази између леве обале В. Мораве и Гледићких планина, па и нешто северније од ових планина. Описани простор који је Немања освојио припадао је Византији, али је зато знатно већа територија која се од Гледићких планина простире све до Дрине припадала Србији. Цео овај простор улазио је у састав српске државе, како за време Стефана Немање, тако и у доба његових претходника. Полазећи од чињенице да је угарска војска, која је пошла да помогне Србима, стигла у ваљевски крај и да се овде придружила војсци српског великог жупана, с разлогом се може узети да је и северна граница српске државе средином XII века допирала бар до Ваљева.

[29] Стабилизовање српско-угарског пограничног појаса било је, не само ометано, већ и за више година прекинуто војном интервенцијом Византије. Манојло I Комнин предузео је читав низ војних похода како би Угарску потчинио свом утицају и како би је у територијалном погледу раздвојио од Србије, што му је и пошло за руком (Исцрпно о овим борбама: Византијски извори IV, 67—101). Тек после Манојлове смрти и унутрашњих нереда у Византији, доћи ће до поновног успостављања српско-угарског пограничног појаса.

шавши В. Мораву највероватније негде око Параћина. Из Лугомира се византијска војска упутила према Сави где се и очекивао прелазак Угара, али како на свом походу није срела противника, упутила се према Дрини са истим циљем. У свом кретању стигла је у ваљевски крај и улогорила се на потоку Тари. Маневар који је извео Манојло I Комнин није успео, пошто су се српске и угарске снаге спојиле пре него што је цар стигао до Таре. На основу ове чињенице могло би се закључити да је угарска војска прешла Саву пре него што су Византинци стигли до ове реке, или су се пребацили нешто западније од места где их је Манојло очекивао са својом војском. У сваком случају, стигли су у ваљевски крај пре Византинаца. Пошто је на овом подручју дошло до одлучне битке између Византинаца, на једној и Срба и Угара, на другој страни, било би целисходније назвати ову битку битком код Ваљева, а не битком на Тари.

Целокупно досадашње разматрање посебно нас уверава да је Јован Кинам располагао са прецизним обавештењима о називима појединих локалитета у Србији XII века. Он је веома поуздан у навођењу имена, не само великих река, градова и области, већ и мало познатих локалитета као што су: Смилис[30], Струмен, односно Стримон, Сечаница и речица Тара. За Јована Кинама може се слободно рећи да је чинио најмање могуће грешке и у географском положају и у називу самог локалитета.

Miloš Blagojević

SETZENITZA (SEČENICA), STRYMON ET TARA DANS L'OEUVRE DE JEAN KINNAMOS

Résumé

Relatant les événements de la campagne de Manuel Ier Comnène contre les Serbes et les Hongrois en 1150, Jean Kinnamos fait mention de ces régions, localités et rivières qui se trouvaient sur la route que suivit l'armée byzantine. Les noms de certaines localités et de certains cours d'eau, que Kinnamos avait notés, ne sont pas encore identifiés avec précision et d'une façon certaine. C'est précisément le cas de Sečenica, Strymon et Tara.

L'auteur du présent travail signale que Sečenica (Σετζενίτζα) de Kinnamos et le village médiéval de Sečanica sont identiques, c. à d. qu'ils désignent une localité qui s'est maintenue jusqu'aux temps les plus récents. Sečanica actuelle est située au nord-ouest de la ville de Niš, à une distance d'environ 12 km.

[30] Исцрпно о Смилису: *Ј. Калић*, Област Смилис у XII веку, ЗРВИ 14—15 (1973), 29—38.

Strymon de Kinnamos n'a pas été identifié, par la plupart des savants, à Strymon bien connu qui se jette dans la Mer Egée, mais il a été cherché quelque part en Serbie. Dans son travail M. Blagojević appelle l'attention sur le fait qu'une partie du cours de la Grande Morava, portait, au XIVe siècle encore, le nom de Strumen (Стрꙋмень), tandis que la zone s'étendant des deux côtés de Strumen, était nommée Zastruma (Застрꙋма). La rivière de Strymon (Στρυμών), dont le nom a été noté par Kinnamos, serait par conséquent, identique au nom serbe de Strumen (Стрꙋмень), désignant une partie du cours de la Grande Morava. Strumen et Zastruma se trouvaient à environ 10 km au sud de la ville de Paraćin et à environ 70 km au nord-ouest de Niš.

Partant de ces et des autres faits, M. Blagojević a conclu que Tara de Kinnamos ne pouvait être identifiée à la rivière de Tara qui traversait les régions centrales de l'Etat médiéval serbe, mais que c'était la petite rivière, ou plutôt le ruisseau de Tara qui coule à une dizaine de kilomètres à l'ouest de la ville de Valjevo. A proximité de cette Tara eut lieu, en 1150, la bataille décisive entre les armées serbe et byzantine.

Зборник радова Византолошког института, XVII, 1976.
Recueil des travaux de l' Institut d'études byzantines, XVII, 1976

МИРЈАНА ЖИВОЈИНОВИЋ

СВЕТА ГОРА У ДОБА ЛАТИНСКОГ ЦАРСТВА

У бројним историјама о Светој Гори релативно мало је написано о ономе шта се тамо дешавало у времену од 1204. до 1261. године.[1] Историчари Латинског и Никејског царства и Епирске деспотовине у својим радовима углавном епизодно говоре о приликама на Светој Гори у то доба. Свакако да је главни узрок томе ћутање самих светогорских монаха о новонасталој ситуацији. Из времена после 1204. године па скоро све до обнове Византијског царства нема ни једног протатског или било којег другог акта који би био издат од стране самих Светогораца. То очигледно показује постојање ванредног стања у „земљи монаха" када је борба за опстанак потиснула све друге видове њихових уобичајених делатности.

Иако на периферији збивања и такорећи удаљена од тока догађаја, Света Гора је веома брзо постала примамљив плен за латинске освајаче. У распарчаном Византијском царству Света Гора се нашла у склопу Солунске државе крсташа на челу са маркизом Бонифацијем Монфератским.[2] Пошто је загосподарио Солуном у јесен 1204. године, Б. Монфератски се, поверивши чување града својој супрузи Марији и једном гарнизону, постарао да прошири своју власт над суседним још неосвојеним областима. Неки од његових присталица, ломбардијски, бургундијски и други барони, учврстили су се на Халкидику одакле су лако могли стићи и на Свету Гору. За утврђивање времена доласка Латина на Свету Гору веома је значајан податак који даје св. Сава говорећи о преносу Симеонових моштију у Србију. Он каже: „... настадоше многи метежи у том крају, јер прошавши Латини и заузеше Цариград, бившу грчку земљу, чак и до нас, и улегоше и ту у свето место, пошто је настао велики метеж". И нешто даље наставља: „И мада је

---

[1] *Г. Смирнакис*, Τὸ Ἅγιον Ὄρος, Атина 1903, 71—75; *К. Влахос*, Ἡ χερσόνησος τοῦ Ἁγίου Ὄρους Ἄθω καὶ αἱ ἐν αὐτῇ μοναὶ καὶ μοναχοὶ πάλαι τε καὶ νῦν, Волос 1903, 51—52; *Ph. Meyer*, Die Haupturkunden für die Geschichte der Athosklöster, Leipzig 1894, 50—53; *П. Успенский*, История Афона III/2, С. Петербург 1892, 73 сл; *М. Гедеон*, Ὁ Ἄθως, Цариград 1885, 136.

[2] *Б. Ферјанчић*, Почеци солунске краљевине (1204—1209) ЗРВИ 8/2, 1964, 101—116, је показао да Солунска држава првих година свога постојања, до 1209. године, није имала статус краљевине, како се то до сада у науци сматрало.

био велики метеж у тим земљама ... прођох према реченом, кроз огањ и воду, цео и сачуван и ничим неповређен. И дођох са часним моштима у Хвосно".[3] Из овога се јасно види да је св. Сава пренос очевих моштију извршио после доласка Латина на Свету Гору, а то је било највероватније у зиму 1205/1206. године, пошто је сахрана у Студеници обављена фебруара месеца.[4] У складу са поменутим подацима о акцијама Б. Монфератског предузетим у јесен и зиму 1204 — 1205. године може се закључити да су Светогорци већ током прве половине 1205. године претрпели најезду освајача са Запада. Тиме се Света Гора нашла у сфери грандиозних планова папе Иноћентија III (1198—1216) о унији грчке и латинске цркве, те су светогорски монаси осетили све тешке последице настојања да се ти планови реализују.

О понашању Латина на Светој Гори у њиховом настојању да присиле монахе да приђу Латинској цркви сазнаје се из списа савременика тих догађаја, охридског архиепископа Димитрија Хоматијана. У питању је веома интересантан документ охридског синода коме је председавао сам Димитрије Хоматијан и који је имао за циљ да осуди приступање латинској цркви.[5] У њему се говори да је светогорски монах Григорије Икодомопул, преваливши дуг пут, дошао у Охрид и испричао пред синодом да су „прваци италијанског свештенства вршили силан притисак како би се цело наше (тј. светогорско) свештенство приклонило власти римског папе, тако да се при богослужењу, када чинодејствујући врше помен архијереја, помиње он (тј. папа), и да се прихвате обичаји римске цркве" (πολλὴν μὲν γὰρ προέθεντο βίαν οἱ τῆς Ἰταλικῆς ἱερατείας προϊστάμενοι, ἵνα τὸ καθ' ἡμᾶς ἅπαν ἱερατικόν τε καὶ τὸ μοναχικὸν ὑποκλίνωσι τῇ ἐξουσίᾳ τοῦ Πάππα τῆς Ῥωμῆς, ὥστε καὶ ἀναφέρειν ἐκεῖνον ἐν τοῖς καιροῖς, καθ' οὓς εἰώθασι μνήμην τῶν ἀρχιερέων οἱ τοῦ βήματος τίθεσθαι, καὶ τοῖς ἔθεσι τῆς Ῥωμαίων ἐκκλησίας ἀκολουθεῖν). Свакако да је прихватање помињања папе у молитвама требало да буде главни знак примања латинске цркве, односно сједињавања грчке и латинске. Међутим, приликом доласка Латина, Светогорци су „изузев малобројних, остали веома упорни у очувању својих правила" и стога су Латини, према речима монаха Григорија, „оне који се нису дали убедити немилосрдно изложили малтретирању и разним злостављањима и повредама имовине". Упркос томе, једино су монаси Ивирци напустили своју веру и обичаје и њихово прилажење

---

[3] Живот Светога Симеона Немање од св. Саве, изд. *Вл. Ћоровић*, Списи св. Саве, Београд — Ср. Карловци 1928, 171. 23—26; прев. *Л. Мирковић*, Списи св. Саве и Стевана Првовенчаног, Београд 1939, 132.

[4] Још је *Д. Анастасијевић*, Је ли Свети Сава крунисао Првовенчаног? Богословље X/1—2, Београд 1935, 240, нап. 39, био мишљења да је „Сава пренео очеве мошти из Хиландара у Студеницу 1205 г". И у новије време у вези са тим *Ф. Баришић*, Хронолошки проблеми око године Немањине смрти, Хиландарски Зборник 2 (1971) 51, је закључио да је „пренос извршен не много после 1205"; и *Р. Новаковић*, О години преноса Немањиних моштију из Хиландара у Студеницу, Ibid. 1 (1966) 113, је сматрао „да је пренос обављен пре 1207. или најкасније у зиму између 1206. и 1207. године".

[5] *J. B. Pitra*, Analecta sacra et classica. Spicilegio Solesmensi parata VI, Parisiis — Romae 1891, 245—250, даље *Pitra*.

Латинима управо је био разлог доласка монаха Григорија у Охрид. Он је тада, износећи ток догађаја, дао веома значајан и интересантан податак о томе да су Ивирци, део монаха манастира Ивирона, од почетка његовог оснивања живели у заједници са Грцима, а једино су били подељени језиком. У новим и веома неповољним околностима за светогорске монахе ти „Ивирци се нису одупрли сили, како је било исправно учинити и ништа нису предузели, а кукавно су се сагласили са италијанским наредбама". Затим су дошли папском кардиналу који се налазио у Солуну и „у потпуности су се предали вољи папе и следили су латинске обичаје" (ὅλους ἑαυτούς τῷ θελήματι τοῦ Πάππα παρέδωκαν καὶ τοῖς λατινικοῖς ἠκολούθησαν ἔθεσιν).[6] Пошто документ веома прецизно наводи да је то био кардинал папе (ὁ τοῦ Πάππα καρδινάλιος), у питању може да буде једино кардинал Бенедикт, презвитер од Св. Сузане, који је, као легат Инокентија III са специјалним овлашћењем да реформише грчку цркву, по други пут боравио у Солуну у лето 1206. године.[7] Ивирци су својим доласком у Солун дали двоструку заклетву послушности: папском кардиналу и преко њега папи. То је било у складу са праксом спровођеном приликом подвргавања грчких епископа, игумана и свештеника латинској цркви. Они су полагали заклетву своме латинском старешини, а поред тога су папи свечано обећавали послушност.[8] Чин прилажења монаха Ивираца латинској цркви био је у потпуности обављен, јер, како обавештава монах Григорије, „одмах, у знак тога заједништва, драговољно ставише своје руке у њихове", тј. латинских прелата (αὐτίκα δὲ καὶ τὸ τῆς κοινωνίας σημεῖον ἔφηναν, τὴν τῶν χειρῶν ἑαυτῶν δηλαδὴ πρὸς τὰς ἐκείνων χεῖρας ἑκούσιον ἐμβολήν).[9] Све што је изнео монах Григорије, давање заклетве уз обећање послушности и прихватање латинских обичаја, показује да су монаси Ивирци стварно приступили латинској цркви. Григорије је затим тражио да сазна да ли је „некажњиво" (ἀνεπιτίμητον) да он и монаси са њим живе заједно са Ивирцима. Синод је, прелазећи преко онога што је Латинима и Грцима заједничко, осудио оно у чему се разликују, и стога одлучио да „није допуштено да се Грци ни у којој прилици друже са Ивирцима као и

---

[6] Ibid. 246. Користим прилику да се захвалим проф. Ф. Баришићу на пријатељској помоћи при преводу изворних текстова.

[7] Cf. *E. Gerland*, Geschichte des lateinischen Kaiserreiches von Konstantinopel I: Geschichte der Kaiser Balduin I. und Heinrich 1204—1216, Homburg v.d. Höhe 1905, 98 и *W. Norden*, Das Papsttum und Byzanz, Die Trennung der beiden Mächte und das Problem ihrer Wiedervereinigung bis zum Untergange des byzantinischen Reiches, Berlin 1903, 192, нап. 2.

[8] Тако се у писму папе Инокентија III од 8. марта 1208. године цариградском патријарху каже: „... да неки грчки епископи који су се вратили у твоју надлежност, положише ти стварно заклетву верности, а нама обећаху послушност" (P. L. 215, 1353: Lib. XI, 23; *A. Potthast*, Regesta Pontificum Romanorum inde ab anno 1198 ad annum 1304, I (Berlin 1874), reprint Graz 1957, No. 3320, даље *Potthast*, Regesta); или у писму цару Хенриху од 7. марта 1208. године исти папа каже: „Теби је корисно да се Грци, како клерици тако и лаици, врате у покорност римској цркви ... и цариградском патријарху". (P. L. 215, 1352: Lib. XI, 21; *Potthast*, Regesta No. 3318).

[9] *Pitra*, 246.

њиховим једномишљеницима, јер су упрљани италијанским обичајима и веровањима, која је наша црква одбацила".[10]

Упадљиво је да се касније нигде не подсећа на овакво држање монаха Ивираца. Тако у хрисовуљи Михаила VIII Палеолога од јануара 1259. године манастиру Ивирону наводи се само да је „манастир био погођен од латинских разбојника, а калуђери су се растурили".[11] Исто тако, нема вести ни о Амалфитанском манастиру који ће, касније, у другој половини XIII века, доживети последњу етапу свога пропадања.[12]

О прилажењу монаха неког другог светогорског манастира, изузев поменутих Ивираца, у изученим писаним изворима нема уопште помена. Другим речима, Светогорци су се скоро у целини одупрли притиску латинских прелата, остали су доследни својој вери, одбацили су унију. Па ипак, у новонасталој ситуацији није им пошло за руком да, бар привидно, сачувају своју традиционалну аутономију. Наиме, кардинал Бенедикт, као делегат папе Инокентија III, донео је одлуку, у лето 1206, којом се Света Гора ставља под врховну власт латинског епископа од Севасте или Самарије.[13] Уследило је и потврдно писмо Инокентија III самаријском епископу од 27. новембра 1206. године у коме се каже: „Уступање Свете Горе које ти је брижљиво учинио љубљени син Бенедикт ... услед нужде садашњег времена ... наређујемо да се чврсто поштује" (Concessionem de Monte—Sancto, tibi provide factam a dilecto filio, Benedicto ... necessitate temporis instantis perspecta ... praecipimus firmiter observari).[14] Из истог писма се сазнаје да је ову одлуку, као што је, уосталом, било и у случају решавања још неких питања у вези са солунском црквом, кардинал Бенедикт донео једино уз сагласност (accedente consensu) Бонифација Монфератског. Међутим, после нешто више од три године, 30. марта 1210, Инокентије III је у писму „О чувању светогорских манастира" споменуо само да је кардинал Бенедикт, презвитер Св. Сузане, „сматрао да треба поверити севастијанском епископу ... чување манастира Свете Горе, за које се зна да се непосредно тичу апостолске столице" (Sebastiensi episcopo ... custodiam monasteriorum Montis Sancti, quae ad sedem apostolicam immediate pertinere dicuntur, duxerit committendam); пристанак, тада већ одавно покојног, Б. Монфератског је изостављен.[15] Предаја Свете Горе у надлежност латинском

---

[10] Ibid. 248—249: ...ὡς οὐκ ἐξόν ἐστι ἐν οὐδενὶ κοινωνεῖν τοὺς Γραικοὺς τοῖς Ἴβηρσι μοναχοῖς, καὶ ὅσοι τούτοις ὁμόφρονες, ὡς ἀναμαξαμένοις τῶν Ἰταλικῶν ἐθῶν τε καὶ θρησκευμάτων, ὅσα τῆς καθ' ἡμᾶς ἁγίας γεγόνασιν ἔκβλητα. Cf. *D. Nicol*, The Despotate of Epiros, Oxford 1957, 81 сл; *J. Longnon*, L'Empire latin de Constantinople et la principauté de Morée, Paris 1949, 137 и 139.

[11] Према садржини хрисовуље код *F. Dölger*, Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches III, München—Berlin 1932, No. 1867.

[12] Cf. *A. Pertusi*, Monasteri e monaci italiani all' Athos nell' alto Medioevo, Le Millénaire du Mont Athos 963—1963. Études et Mélanges I, 230—231; *idem*, Nuovi documenti sui benedettini Amalfitani dell' Athos, Aevum 27/5, Milano 1953, 420—421; *J. Leclerq*, Les relations entre le monachisme oriental et le monachisme occidental dans le haut moyen âge, Le Millénaire du Mont Athos II, 59.

[13] Самарија је најчешће носила назив Севастија, cf. *Gerland*, op. cit. 89, нап. 4.

[14] P. L. 215, 1030: Lib. IX, 192; *Potthast*, Regesta No. 2920.

[15] P. L. 216, 229: Lib. XIII, 40; *Potthast*, Regesta No. 3952.

епископу била је у складу са постојећом тенденцијом да се највећи и најутицајнији грчки манастири повежу са римском црквом.

Епископ од Севасте је успео да се неколико година одржи на Светој Гори захваљујући првенствено околностима изван ње, а ни у коме случају привржености или послушности самих светогорских монаха. Наиме, после смрти Б. Монфератског 1207. године у Солуну је преовладала странка ломбардијских барона чија је намера била да прошире Солунску државу уз помоћ трупа доведених из Италије и тако је ослободе зависности од цара у Цариграду.[16] Без обзира на неуспех њихове замисли, севастијски епископ је нашао потпору код суседних, бунтовнички расположених барона, стварних господара државе којима, у датим околностима, није ишло у прилог да Света Гора буде у делокругу царске власти. Тако је он саградио, како обавештава папско писмо од 17. јануара 1214. године, „уз помоћ световне руке" тврђаву унутар ватопедског метоха Просфориона, дакле на самој граници Свете Горе.[17] И до данас постоји кула те тврђаве позната под именом Франгокастрон (Φραγκόκαστρον).[18] У њој је сакупио помоћнике, које папа назива разбојницима (latrunculis congregatis in quodam castro), и са њима је пљачкао светогорске манастире односећи из њих драгоцене златне и сребрне предмете. Када би поверовао да може и новац да извуче од монаха, подвргавао их је разноврсним мучењима.[19]

У том општем грабљењу страдали су архиви многих манастира. Тако се у хоризми манастиру Зографу, највероватније цара Михаила VIII Палеолога, каже да је манастир Каракала у време навала Италијана „са осталим које је имао покретним и непокретним стварима изгубио и исправе које су му припадале" (μετὰ τῶν ἄλλων ὧν εἶχε κινητῶν καὶ ἀκινήτων πραγμάτων ἀπώλεσε καὶ τὰ προσόντα ταύτῃ χαρτῷα δικαιώματα).[20] Такођер, у акту апографевса Димитрија Апелмене, од марта 1300, којим је извршио разграничавање неких метоха манастира Ксенофонта у Каламарији читамо да је „манастир још пре много година, када је (о, казно божја) био освојен од италијанских пирата, претрпео уз остале невоље, и отимање старих исправа за своје поседе" (αὕτη καὶ γὰρ πρὸ χρόνων ἤδη πολλῶν πειραταῖς Ἰταλοῖς γεγονυῖα (ὢ θεοῦ κριμάτων) ἁλώσιμος, μετὰ τῶν ἄλλων δεινῶν και τῶν ἐπὶ τοῖς αὐτῆς κτήμασι παλαιγενῶν δικαιωμάτων ἀφαίρεσιν πέπονθεν).[21] То је касније отворило могућно-

[16] Cf. *Longnon*, Empire latin 106.

[17] P. L. 216, 957: Lib. XVI, 168; *Potthast*, Regesta No. 4883. Вид. *Успенский*, История Афона 75—76.

[18] Вид. *Смирнакис*, нав. дело 72 и 431.

[19] P. L. 216. ibid.

[20] Actes de Zographou, Actes grecs, publiés par *W. Regel*, *E. Kurtz* et *B. Korablev*, Виз. Временник 13 (1907) Приложение No. 35. 33—34. Пошто је индикт нечитак издавачи аката су ову оризму датирали са јуном 1342? *F. Dölger*, Regesten IV, München—Berlin 1960, No. 2612 је указао да „оризма може припадати Михајлу VIII или чак и ранијем времену".

[21] Actes de Xénophon, publiés par *L. Petit*, Виз. Временник 10 (1903), Приложение No. 2. 9—11. Издавач аката погрешно је прочитао уместо Димитрије, Константин Апелмене. Вид. о томе *V. Laurent*, La Macédoine orientale à l'époque byzantine, REB 6 (1948) 81—82. *П. Успенский*, Второе путешествие по Святой Горе Афонской (1858, 1859 и 1861), Москва 1880, 65—66, сматра да се податак овог акта односи на 1285. годину.

сти за нове спорове између појединих манастира, пошто нису били у стању да на основу даровног или неког другог акта докажу своје право на спорни метох. Из истог разлога многи светогорски манастири већ 1259. године траже од Михаила VIII Палеолога да им се потврде њихова имања.[22]

Од навала и пљачкања Латина нису остали поштеђени ни поседи светогорских манастира изван Свете Горе. Тако се у поменутој хоризми Михаила VIII Палеолога наводи да је проастион Лонцијана (ἡ Λοντζιάνη τὸ προάστειον) катепаникија Завалатија, око којег су манастири Зограф и Каракала водили дугогодишњи спор, „у време смутњи и пометњи за италијанске тираније био доспео у потпуну пустош па за мало и до пропасти“ (ὑπὸ δέ γε τῶν κατὰ τοὺς τότε καιροὺς προβασῶν καὶ ἐν τῶν ἀνωμαλιῶν τε καὶ συγχύσεων ἐκ τῆς τῶν Ἰταλῶν τυραννίδος εἰς ἐρήμωσιν παντελῆ καταντήσασα καὶ μικροῦ δεῖν εἰς ἀφανισμόν).[23]

У тешком и неподношљивом положају, Светогорци траже излаз и обраћају се за помоћ латинском цару Хенриху, вероватно почетком 1209. године, када је он, споразумевши се са регенткињом Маријом, учврстио своју власт у Солуну.[24] Хенрих је предузео извесне мере да би ограничио неконтролисану моћ епископа од Севасте. Историчари Латинског царства се не слажу у тумачењу једне вести Х. Валенсијена која се односи на делатност цара Хенриха и која гласи: „Li empereres s'atourne et garnist le castiel et la toure dou vesque de Sabbas“.[25] Ж. Лоњон сматра да је реч „о тврђави која доминира градом (Солуном) и извесној кули званој епископа од Севасте“.[26] Г. Герланд је мишљења да је цар поставио свој гарнизон у утврду коју је епископ од Севасте подигао на Светој Гори.[27] Без обзира на поменути извор и разлике међу наведеним тумачењима остаје чињеница да је цар Хенрих интервенисао на Светој Гори. Јасну потврду за то пружа писмо Иноћентија III од 17. јануара 1214. године Светогорцима у коме се, у вези са уклањањем епископа од Севасте, каже: „И одатле је, по захтеву правде, свргнут од царске власти“ (exinde iustitia exigente per imperatoris potentiam est dejectus).[28] Свакако је цар Хенрих тада створио своје упориште на Светој Гори, пошто му је у сукобу са ломбардијским баронима, чије поприште борбе се пренело у Тесалију, било важно да обезбеди несметани довоз провијанта морем. Можда је поставио и своју војну посаду чији командант је преузео заштитну власт над Светом Гором.

---

[22] В. стр. 90.

[23] Zogr. 35. 30—33; израз ἡ τυραννὶς τῶν Ἰταλῶν свакако се односи на време латинске власти у томе подручју, уп. *С. Кириакидис*, Βυζαντιναὶ Μελέται II—V, Солун 1937, 67.

[24] *Gerland*, op. cit. 150, говорећи о овој молби Светогораца указује да се цар „може бити већ споразумео са патријархом у погледу Свете Горе“. О томе вид. и *Д. Анастасијевић*, Година преноса моштију св. Симеуна из Хиландара у Студеницу, Богословље 1 (1926) 71—72.

[25] Henri de Valenciennes, Histoire de l'empereur Henri de Constantinople, éd. *J. Longnon*, Paris 1948, 637, стр. 92.

[26] *Longnon*, ibid. нап. 3.

[27] *Gerland*, op. cit. 178.

[28] P. L. 216, 957: Lib. XVI, 168.

Тако је латинском цару Хенриху запала улога ослободитеља и спасиоца светогорских монаха. Овај важни догађај оставио је трага и у једној ликовној представи коју Д. Папти, половином прошлог века, описује овим речима: „При дну великог брода цркве манастира Велике Лавре, са леве стране, налази се слика која представља веома угледног франачког владара са круном на глави и другим обележјима меровиншких краљева. Он у рукама држи фасаду једне цркве коју је вероватно подигао сопственим средствима".[29] Ова слика је, дакле, постојала у цркви Велике Лавре још првих деценија XIX века. Очигледно је била у лошем стању јер поменути аутор спомиње да је запис на њој нечитљив. Не наводећи извор грчки историчари Г. Смирнакис и К. Папаригопулос, знајући за ову слику, тврде да је на њој био представљен цар Хенрих, и то у знак захвалности Лавриота за обнову манастира.[30] Ваља, међутим, напоменути да руски историчар и путописац Свете Горе П. Успенски, који веома детаљно описује њене старине и знаменитости, ову слику уопште не спомиње. То би упућивало на закључак да је она нестала још у првој половини XIX века.

Удаљујући епископа од Севасте са Свете Горе, цар Хенрих се истовремено обратио папи, као највишем духовном ауторитету. Инокентије III је 30. марта 1210. године упутио хераклијском архиепископу и епископима кардијском и термопилском акт којим је, оптужујући епископа од Севасте да је светогорске манастире „сам многоструко оптеретио и такве грозоте починио које нису достојне да буду поменуте" (ipse illa multipliciter aggravarit, easque committat enormitates, quae non sunt dignae relatu), наредио поменутим прелатима да „удаљивши га сасвим од чувања тих манастира, ове манастире предате уз сагласност ... Марије, бивше славне царице цариградске, ... некој поузданој особи до доласка нашег легата у царство Ромеја.[31] Из овога произилази да се светогорски манастири, после уклањања епископа од Севасте, по своме положају у суштини нису разликовали од осталих царских, односно краљевских манастира солунске државе, што је било резултат Хенрихове црквене политике. Он се, наиме, још 10. марта 1208. године, споразумео са Инокентијем III да над царским манастирима Латинског царства папи припадне врховна власт у духовним стварима (spiritualibus), а цару у световним (temporalibus).[32] Тиме су ови манастири били ослобођени врховне власти надлежних епископа и архиепископа, а истовремено су сви они, тј. латински и грчки епископи и архиепископи и игумани царских манастира de toto imperio Romaniae, били дужни да полажу Хенриху заклетву верности. То се, међутим, није односило на Свету Гору, све док се

---

[29] *D. Papety*, Les peintures byzantines et les couvents de l'Athos, Revue de deux mondes, јуни 1847, стр. 777, цит. према *J. Müller*, Historische Denkmäler in den Klöstern des Athos, Slavische Bibliothek oder Beiträge zur slavischen Philologie und Geschichte I, Wien 1851, 131, нап. 3; вид. *Гедеон*, нав. дело, 136, нап. 122.

[30] *Смирнакис*, нав. дело 72; *К. Папаригопулос*, Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους V, Атина 1896, 40.

[31] P. L. 216, 229: Lib. XIII, 40: ... a custodia monasteriorum ipsorum penitus amoventes...; *Potthast*, Regesta No. 3952.

[32] P. L. 215, 1365: Lib. XI, 41; *Potthast*, Regesta No. 3325.

налазила под влашћу епископа од Севасте. Ситуација се променила када је Хенрих узео Светогорце у заштиту од поменутог епископа. Цар се, изгледа, тада споразумео са регенткињом Маријом у погледу светогорских манастира, што је папа, како смо видели, потврдио својим писмом од 30. марта 1210. године. У исто време папа се обратио поменутим хераклијском архиепископу и епископима кардијском и термопилском (29. III. 1210), тражећи да се и краљевски манастири солунске државе изузму из власти епископа и архиепископа и „захтевао од њих (тих манастира) да исказују дужно поштовање Марији, некад славној цариградској царици".[33] Тако су и светогорски и краљевски манастири солунске државе уживали заштиту регенткиње Марије. Она је, премда се удајом за Бонифација Монфератског вратила латинској цркви, сачувала симпатије за грчко свештенство и чак га је подржавала у непослушности према латинским прелатима.

Благонаклоно држање цара Хенриха према Светогорцима у исто време наводи на помисао да су у то време светогорски манастири, бар неки од њих, приступили унији. Ускоро се, међутим, показало да ни заштита коју је цар Хенрих покушао да обезбеди светогорским монасима није била ефикасна. По свој прилици је и нови командант кастрона настојао искористити свој положај, тако да је безбедност манастира и даље била угрожена. Због тога су Светогорци сматрали за најбоље да се обрате директно папи и од њега затраже заштиту. Крајем 1213. године Инођентију III упућено је изасланство, о којему се једино сазнаје из поменутог папског писма које је, 17. јануара 1214. године, уследило као резултат ове интервенције Светогораца. Ту се каже да су монаси, како би осујетили евентуалне узурпације власти над Светом Гором, „понизно нас замолили да, потврдивши ваше слободе, удостојимо се примити вас под покровитељство наше и блаженога Петра" (... nobis humiliter suplicastis, ut vestris vobis libertatibus confirmatis sub beati Petri ac nostra protectione vos suscipere dignaremur).[34] Инођентије III је изишао у сусрет жељи светогорских монаха изражавајући бираним речима своју „очинску бригу" за њихову безбедност и спокојство те, потврђујући исправност њихове жеље, своје писмо закључио овим речима: „... примамо под покровитељство блаженога Петра и наше сопствено, лица и место где ви служите Богу, такође својину и имања која вам сада по праву припадају, или која ће вам у будуће припасти", (... personas et locum ... possessiones etiam et omnia bona vestra, quae in presentiarium rationabiliter possidetis vel in futurum ... poteritis adipisci sub beati Petri et nostra protectione suscipimus).

Ова свечана форма којом је папа изразио узимање свих манастира Свете Горе под заштиту апостолске столице, као и чињеница да ни једном речи није споменуо постојање раскола између Рима и Свете Горе, чијим манастирима (наводи их три стотине) је одао врло ласкавим речима велику хвалу и признање, потврђује изнесено мишљење да је Света Гора у то време приступила унији. Уз то, папино писмо показује

[33] P. L. 216: 228—229; Lib. XIII, 39; *Potthast*, Regesta No. 3950.
[34] P. L. 216, 957: Lib. XVI, 168.

да је тада дошло до зближавања светогорских манастира, на првом месту Велике Лавре и Рима.[35] Оно је упућено игуману „Светога Атанасија и осталим игуманима и монасима Свете Горе". То такођер значи да су Светогорци у то време признавали врховну власт римског папе, што су, како смо видели, једини монаси Ивирци учинили раније. Папска кореспонденција, наиме, јасно показује да је папа узимао у заштиту само оне грчке црквене установе чији су поглавари пришли латинској цркви. У складу са тим Иноћентије III је, узимајући светогорске манастире под своју заштиту, потврдио њихове слободе и привилегије, које су им од давнина припадале.[36] Да је то значило прихватање основних начела латинске цркве показује аналоган податак папског писма од 29. марта 1210, да „грчки клер солунске дијецезе, који се повратио у послушност пресветој римској цркви", има права уживања свих оних слобода и привилегија које је имао пре доласка Латина.[37]

Остаје донекле отворено питање колико дуго је Света Гора признавала супремат римског папе. То је сигурно трајало за живота Иноћентија III чија је личност, како се види, доминирала грчком црквом од 1204. до 1216. године. Његово мишљење и сагласност били су неопходни у решавању свих важних црквених питања. Премда је све послове у Латинском царству могао обављати само преко својих легата, папска кореспонденција показује да је он будно пратио ток догађаја у новоствореном Царству, да је интервенисао у решавању најразноврснијих проблема појединих цркава и манастира, те да је био веома добро упознат и са делатношћу појединих латинских прелата који су често пута гледали само своје интересе. Инoћентије III је свакако био свестан да су Латини, после пљачкања Цариграда, оставили на Грке крајње лош утисак. Осуђујући такво њихово понашање, он је јула 1205. године писао: „Како да се грчка црква, потиштена толиким невољама и прогонствима, врати црквеном јединству и оданости папској столици, када је у Латинима видела само пример уништавања и дело тмине, тако да од њих зазире више него од паса?"[38] Уклањање епископа од Севасте са Свете Горе било је примерно кажњавање таквог понашања.[39] Међутим, заштите од стране цара и папе, олакшавајући светогорским монасима тешкоће у које су запали успостављањем латинске власти, истовремено су их заузврат приморале да, макар и привремено, одступе од својих обичаја и догми. Због тога су Светогорци једва чекали прилику да се врате старој традицији православља.

---

[35] Cf. *G. Hofmann*, Rom und Athosklöster, Orientalia Christiana 8/1 (1926) 8; *Усиенскій*, История Афона 74.

[36] P. L. 216, ibid.: Libertates autem et immunitates rationabiles et antiquas ac etiam approbatas, prout in vestris privilegiis dicitur contineri, vobis et per vos monasteriis vestris auctoritate apostolica confirmamus et praesentis scripti patrocinio communimus.

[37] P. L. 216, 229: Lib. XIII, 41; *Potthast*, Regesta No. 3951.

[38] P. L. 215, 699: Lib. VIII, 126; *Potthast*, Regesta No. 2564. Cf. *R. L. Wolff*, The Latin Empire of Constantinople, 1204—1261, A History of the Crusades II (1189—1311) Madison 1969, 196—197.

[39] Вид. *П. Григориоу*, Σχέσεις καθολικῶν καὶ ὀρθοδόξων, Атина 1958, 160.

Године 1216. умрли су и Инокентије III и латински цар Хенрих који су десет година радили заједнички са истим циљем. Инокентијев наследник папа Хонорије III (1216—1227) могао је само да претендује да задржи утицај свога претходника, те је и он примио Солунску краљевину под своју заштиту, која је постојала само теоријски.[40] Над Светом Гором није могао остварити никакав утицај и светогорски монаси су по свој прилици тада престали да признају врховну власт римског папе. Тако је св. Сава, када је 1216/17. напустио игуманство манастира Студенице, после договора са братом Стефаном, стигао на Свету Гору у време када су њени монаси већ напустили унију.[41] Не само да су се Светогорци потпуно вратили православљу, него се у њиховој политици у то време појавио известан заокрет према патријарху у Никеји. То потврђују Савини биографи који кажу да су светогорски монаси примили Саву, пошто је у Никеји био посвећен за архиепископа (1219) са одговарајућим почастима. Теодосије прича да су тада „сви који су живели у Светој Гори" долазили у Хиландар да би примили од њега благослов. И наставља „А кад чу прота и сви игумани од великих и малих манастира, како је патријарх дао Светоме власт посвећивања по области својој, сви по реду призиваху Светога у своје манастире, и с којима Свети свршивши свету службу, посвећиваше им попове и ђаконе и чатце".[42] Доментијан посебно спомиње да је братија Велике Лавре прославила долазак архиепископа Саве у њихов манастир.[43]

Сигурно је да су вести о одступању Светогораца од латинске цркве стигле и до папе Хонорија, јер се он у писму упућеном 12. априла 1223. приору крсташа Негропонта љути на њих и спомиње их као „монахе Свете Горе непослушне Светој Столици и бунтовнике" (monachos Montis Sancti inobedientes Sedi Apostolicae ac rebelles).[44] Међутим, из наведеног причања Савиних биографа види се да се стање на Светој Гори постепено средило и да је живот тамошњих монаха почео узимати уобичајени ток.

Епирски владар Теодор I Анђео (1215—1230) отпочео је успешну борбу против Латинског царства непосредно после смрти цара Хенриха, чији наследници нису имали његову дипломатску вештину и способности. Теодор је заузео већи део источне Македоније и крајем 1224. ушао у Солун,и тиме учинио крај латинском краљевству. За кратко време је настао предах у ратовању и уобичајене делатности су се почеле нормализова-

---

[40] *A. Potthast*, I Regesti de Romani Pontefici dall' anno 1198 all' anno 1304, osservazioni storico-critiche dell' *Abbate Pietro Pressuti*, Roma 1874, p. 108; cf. *P. Lemerle*, Philippes et la Macédoine orientale à l'époque chrétienne et byzantine, Paris 1945, 183.

[41] Да се Сава пред одлазак из Србије споразумео са Стефаном обавештава Доментијан, Живот Св. Саве и Св. Симеуна, изд. *Ђ. Даничић*, Биоград 1865, 111; прев. *Л. Мирковић*, Животи Св. Саве и Св. Симеона, Београд 1938, 313. О разлозима за овај Савин одлазак на Свету Гору в. детаљно *Анастасијевић*, Је ли Свети Сава крунисао Првовенчаног? 248—253, где је наведена и литература о томе.

[42] Живот Св. Саве, написао Теодосије, изд. *Ђ. Даничић*, Биоград 1860, 132—133; прев. *М. Башић*, Старе српске биографије, Београд 1924, 184—185.

[43] Доментијан, нав. дело, 223; прев. *Мирковић*, нав. дело 119.

[44] *P. Pressuti*, Regesta Honorii Papae III, Roma 1888—1895, II, No. 4305. Cf. Hofmann, Rom und Athosklöster, 8; *Pertusi*, Monasteri e monaci italiani all' Athos, 230; *idem*, Nuovi documenti sui benedettini Amalfitani, 421.

ти. О томе донекле сводочи један приватни акт којим је, 11. априла 1227. године, Андроник Дука Петралифа даровао Хиландару село Мунзени у области доње Струме.[45] И из описа посете св. Саве Светој Гори у лето 1228. године, види се да су прилике на њој биле сређене[45a] Међутим, превласт Теодора Анђела врло брзо је угрозио његов ранији савезник бугарски цар Јован II Асен (1218—1230) и марта 1230. код Клокотнице на Марици Теодор је био поражен и ослепљен. Међу територијама које је бугарски цар освојио била је и Света Гора, тако да су светогорски монаси за извесно време признавали његову врховну власт.[46] Јован Асен је, попут цара Душана, који је посетио Свету Гору средином XIV века, такође стигао током априла 1230. године у манастир Зограф, богато га обдарио и то потврдио писменом исправом.[47] О томе сведочи опис напада на манастир Зограф 10. октобра 1275. године од стране присталица уније који, премда испуњен легендарном садржином, има историјску подлогу. У њему се каже: „Запалили су пирг цара Асена и цео је изгорео са црквом, изгореле су књиге и посуде црквене и златни епитрахиљи и вредне завесе и све друге црквене ствари".[48] Међу царевима који су споменути као дародавци тих предмета је и „велики Јован Асен". Свакако је у питању била помоћ коју је поменути цар дао за изградњу пирга. Интересантно је напоменути да је у манастиру Зографу до данас сачувана традиција која сматра Јована II Асена за манастирског ктитора.[49] Овом приликом бугарски цар је посетио протат и Велику Лавру и издао им хрисовуље које су још увек постојале у време када је бугарски патријарх Евтимије Трновски боравио на Светој гори после 1365.[50] И манастири Ивирон и Ватопед су, такође, тада добили привилегије. Први хрисовуљу којом је Јован Асен, поред осталог, потврдио право Ивирона над Богородичиним манастиром (Ἐλεοῦσα) код Струмице.[51]

---

[45] Издали су га *A. Soloviev*, као додатак уз Un inventaire des documents byzantins de Chilandar, Seminarum Kondakovianum 10 (1938), 46—47 и *P. Грујић*, Три хиландарске повеље, Зборник за историју Јужне Србије и суседних области 1 (1936), 4—5.

[45a] Доментијан, нав. дело 277—280; прев. *Мирковић*, 162—164, и *Теодосије*, нав дело 172—173; прев. *Башић*, 215—216.

[46] *Йор. Иванов*, Български старини из Македония, (София 1931) репринт 1970, 432; в. *В. И. Златарски*, История на Българската държава презъ срѣднитѣ вѣкове III (1187—1280), София 1940, 342.

[47] О томе говори „сводна хрисовуља" Зографског манастира: *А. Соловјев* — *Вл. Мошин*, Грчке повеље српских владара, Београд 1936, бр. 45. 84 сл. и 225—229. Уп. *Ив. Дуйчевъ*, Приноси къмъ историята на Иванъ Асеня II, Списание на Бълг. Академия на наукитѣ и изкуствата LXVI/3 1943, 153—158.

[48] Текст је објавио *Иванов*, нав. дело, 439; уп. *Дуйчевъ*, Приноси 158—159 и *idem*, Le Mont Athos et les Slaves au moyen âge, Le Millénaire du Mont Athos II, 137.

[49] О томе в. *Дуйчевъ*, Приноси, 159, нап. 55 и 56.

[50] Вид. *П. Сырку*, К истории исправления книг в Болгарии в XIV веке, I/1, Время и жизнь патриарха Евтимия Терновского, С. Петербург 1893, 553; сам патријарх Евтимије Трновски у Житију св. Петке спомиње ове хрисовуље: *Иванов*, нав. дело, 432. Уп. *Дуйчевъ*, Приноси 152 и 159, и *Златарски*, нав. дело 347—348.

[51] Та хрисовуља је споменута у синодалном решењу патријарха Манојла II (1244—1255) од 4. маја 1250. године у вези са спором између манастира Ивирона и струмичког епископа око имања манастира Богородице Уп. *Дуйчевъ*, Приноси 160.

Ватопед је добио хрисовуљу о даровању села Семелтона у серској теми са имунитетским повластицама.[52]

Делатност Јована Асена није се на томе зауставила. У црквеном погледу он је покушао да потчини Свету Гору, као и солунску област уопште, новооснованој патријаршији у Трнову. О томе обавештава веома интересантан грчки текст чији анонимни аутор је највероватније монах манастира Ватопеда, где је текст и пронађен.[53] Према овоме, дакле, светогорском извору, новопостављени трновски патријарх Григорије је, „противно канонима“, рукоположио за новог митрополита Солуна Михаила Пратана. У исто време, да би смањио делокруг његове власти, бугарски патријарх је настојао да му отргне епископију Јериса, уздижући је на ранг митрополије. Међутим, Светогорци нису хтели да признају ни трновског патријарха, ни новопостављеног митрополита Солуна, ни епископа, односно митрополита Јериса. Због тога су се представници светогорских монаха појавили на састанку у Галипољу (пролеће 1235) и пред бугарским и никејским царем, трновским и цариградским патријархом и другим црквеним великодостојницима изнели своју оптужбу против трновског патријарха и митрополита Солуна. Међу исправама на којима су заснивали своја права најважнији је био декрет Алексија I Комнина о слободи Свете Горе.[54] Њиме су светогорски монаси сасвим оправдали своје захтеве за потврду самосталности Свете Горе. Архијерејски синод је у потпуности удовољио њиховим тражењима и одлучио да „ниједан од архијереја неће имати власт над Светогорцима“ (παρ' οὐδενὸς τῶν ἀρχιερέων τοὺς 'Αγιορείτας ἄρχεσθαι). Решено је да ће епископија Јериса задржати раније место у црквеној хијерархији, а њеног епископа постављаће и даље митрополит Солуна. Уз то је потврђена раније важећа одредба да епископ Јериса нема никаквих епископских права у светогорским манастирима (μηδεμίαν ἄδειαν ἔχοντα ὡς ἐπίσκοπος ἐν ταῖς εὑρισκομέναις σεβασμίαις μοναῖς κατὰ τὸ ἅγιον ὄρος), изузев обављања одређених богослужбених обреда. Уколико се, пак, примети да се он не придржава одлука синода, на иницијативу прота замениће га други архијереј.[55] Ове одредбе о немешању епископа Јериса у светогорске послове истовремено су значиле да светогорски манастири не подлежу ни плаћању дажбина овом епископу, иначе

---

[52] Ову хрисовуљу је открио и објавио *М. Ласкарисъ*, Ватопедската грамота на царь Иванъ Асѣня II, Български Старини XI (1930), стр. 5.

[53] Објављен је код *Meyer*, op. cit. 187—189. Текст овог документа који се чува у протатској архиви издан је у недавно објављеним актима протата: Actes du Prôtaton, éd. *D. Papachryssanthou* (Archives de l' Athos VII) Paris 1975, app. I, d, где су наведена ранија издања и литература у вези са овим документом.

[54] *Meyer*, op. cit. 188. 27—29 и Actes du Prôtaton, app. I, d. 13—14. Овај декрет објавио је *Meyer*, op. cit. 183. 33 сл. Cf. *Dölger*, Regesten II, München—Berlin 1925, No. 1171. Документ је нестао из архиве протата и стога није објављен у Actes du Prôtaton. Издавач аката, *D. Papachryssanthou* (ibid. стр. 266) указује на тешкоће у утврђивању аутентичности, као и трансформација кроз које су прошли акти, упућени Светогорцима, из времена Алексија I Комнина (1081—1118).

[55] Actes du Prôtaton, app. I, b, 1—8. О осталим издањима тога текста в. ibid. стр. 267.

обавезних за манастире епископске дијецезе. Управо ова независност у црквеном погледу чинила је суштину аутономије Свете Горе.

После 1235. читавих десетак година нема ни једног званичног акта који би био упућен светогорским монасима. Свакако да је после те године престао утицај Асена II који је био заокупљен борбом против никејског цара Јована III Дуке Ватаца (1222—1254). Са друге стране, после битке код Клокотнице у Солуну су се смењивали владари великих амбиција а малих могућности. Деспот Манојло, брат побеђеног солунског цара Теодора Анђела, који је и сам узео царску титулу, у власти је држао једино Солун и ужу околину. Ни његови наследници, солунски деспоти, најпре Јован Анђео (око 1240—1244), па затим Димитрије (1244—1246), синови ослепљеног Теодора, нису у повољнијем положају, па је Јован Анђео већ 1242. био принуђен да призна врховну власт Јована III Ватаца.[56] Оно што није полазило за руком господарима Солуна још мање је било остварљиво за епирског деспота Михајла II Анђела (1230—1268) који је, иначе, показао много успеха у ширењу и јачању своје власти.[57]

Немоћ поменутих владара да под своју власт обухвате ширу територију, укључујући и Свету Гору, указује да су на томе подручју прилике током дужег времена биле несређене. У то време Света Гора је изложена пиратерији. Тако од Доментијана дознајемо да, када је св. Сава као архиепископ стигао на Свету Гору, тамо „беху многи разбојници, по мору не даваху никоме да се где појави".[58] И у Житију српског архиепископа Јоаникија прича се да је, у време када је он први пут боравио у Хиландару са својим учитељем, такође будућим архиепископом Савом II, дакле негде крајем четврте деценије XIII века или можда нешто раније, „тада била велика напаст и нестројно ратовање од насиља безбожних гусара у томе месту ... Јер много пута биваше ухваћен од ових и љуто мучен и чињаху му многе пакости".[59] И у Житију архиепископа Саве II такођер читамо да он „претрпе многе напасти и искушења од

[56] О томе в. детально: *Б. Ферјанчић*, Тесалија у XIII и XIV веку, посебна изд. Виз. Инст. 15 (1974) 54 сл; *исти аутор*, Деспоти у Византији и јужнословенским земљама, посебна изд. Виз. Инст. 8 (1960) 62—63.

[57] Нема основа да се прихвати мишљење *А. Милиаракиса*, Ἱστορία τοῦ βασιλείου τῆς Νικαίας καὶ τοῦ δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου (1204—1261), Атина 1898, 356, и *И. Романоса*, Περὶ τοῦ δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου. Ἱστορικὴ πραγματεία, Крф 1895, 25, да је деспот Михаило II Анђео „учинио богате дарове светогорским манастирима Дохијару и Светом Павлу". То се сматрало на основу списка повеља светогорских манастира које је, према једном каталогу П. Успенског, дао *J. Müller*, Historische Denkmäler den Klöstern des Athos, 198—199. Међутим, већ је *П. Успенский*, История Афона 92—93 тачно закључио да је те хрисовуље издао цар Михаило VIII Палеолог. Касније су научници утврдили да је повеља за коју се сматрало да је издана манастиру Св. Павла стварно упућена Есфигмену и само се случајно нашла у архиву Св. Павла. *J. Lefort*, у новом издању есфигменских аката (Actes d' Esfigménou Archives de l' Athos IV Paris 1973, стр. 183) навео је сва ранија издања и литературу о овој хрисовуљи.

[58] Доментијан, нав. дело 223; прев. *Мирковић* 118.

[59] Животи краљева и архиепископа српских, написао архиепископ Данило и други, изд. *Ђ. Даничић*, Загреб 1866, 280—281; прев. *Л. Мирковић*, Данило II архиепископ, Животи краљева и архиепископа српских, Београд 1935, 213.

морских разбојника".[60] Да је Света Гора средином XIII века била „изложена нападима, са копна и са мора, страних и домаћих морских и копнених ратника" (... τοῖς ἔκ τε γῆς ἔκ τε θαλάσσης αὐτῇ προσβάλλουσι ξένοις τε καὶ αὐτόχθοσι θαλαττοπλόοις καὶ πεζοπόροις ...), обавештава и протатски акт из 1313. или 1314. године.[61] И у хрисовуљи Михаила VIII Палеолога (јануар 1259) манастиру Ивирону каже се да су гусари уништили манастирске исправе.[62] Резултат таквог несређеног и несигурног стања било је пропадање многих манастира током прве половине XIII века.[63]

Улазак Јована III Ватаца у Солун децембра 1246, могло би се очекивати, Светој Гори доноси не само ослобођење од пљачкашких похода него и извесну нормализацију стања. И доиста, неке очуване вести управо на то указују. Наиме, сама чињеница да се у хиландарском инвентару (из прве половине XIV века) спомиње „Калојана цесара Ватаца хрисовул с печатију", поуздан је доказ да је Јован Ватац обдарио овај манастир.[64] П. Успенски, коме овај инвентар није био познат, сазнао је из неког другог извора за поменуту хрисовуљу као и то да је изгорела са „другим старијим споменицима" у пожару који је захватио Хиландар 1722. године.[65] Уз то, поменути аутор обавештава да је никејски цар даровао Хиландару „недељно еванђеље, написано златом у два ступца на одличном пергаменту и велики комад животворног дрвета", што указује да је дошло до директног контакта између Јована Ватаца и Хиландара, а можда и монаха других светогорских манастира. Нема никаквих вести о томе какво је било стање на Светој Гори за време краткотрајне владавине сина Јована Ватаца, Теодора II Ласкариса (1254—1258).

Долазак на власт Михаила VIII Палеолога (децембра 1258. или јануара 1259) довео је Свету Гору у веома повољан положај. За узајамну сарадњу постојали су обострани интереси. Светогорцима је било стало да им цар потврди имовинска права, јер су многи манастири, као што је споменуто, изгубили своје исправе. Тако је, излазећи у сусрет тражењу монаха, Михаило VIII издао хрисовуље Ивирону и Есфигмену (јануар, јуни 1259) о потврђивању ранијих поседа и даровању нових.[66] Новом цару, против кога је била створена јака опозиција на челу са патријархом Арсенијем, било је веома важно да, у моменту учвршћивања своје власти, стекне ослонац на Светој Гори. Због тога Михаило VIII издаје хрисовуље, не само на захтев монаха, него и по сопственој вољи. Такве хрисовуље добили су јануара 1259. године манастири Велика Лавра

[60] Данило, ibid. 273; прев. *Мирковић* 206.
[61] Actes de Kutlumus, éd. *P. Lemerle* (Archives de l'Athos II) Paris 1945, 9. 21.
[62] *Dölger*, Regesten III, No. 1867.
[63] Вид. *М. Живојиновић*, Светогорске келије и пиргови у средњем веку, Београд 1972, 31 сл.
[64] *Soloviev*, Uu inventaire de documents byzantins de Chilandar 31.
[65] *Успенский*, История Афона 87.
[66] *Dölger*, Regesten III, No. 1867; Esph. app. A, в. горе нап. 57.

и Есфигмен, обе издате са истим циљем.[67] Поред уобичајене потврде привилегија и додељивања нових, у хрисовуљи Великој Лаври говори се о високом престижу Свете Горе на којој изузетно место припада овом манастиру. Неке одредбе ове хрисовуље указују да је за време нестабилних прилика прве половине XIII века игуман Велике Лавре изгубио од својих прерогатива, те је Михаило VIII сматрао за потребно да поново утврди достојанство игуманског положаја.[68] Овакав благонаклон став према светогорским монасима Михаило VIII је настојао да задржи и касније.

Mirjana Živojinović

LE MONT ATHOS À L'ÉPOQUE DE L'EMPIRE LATIN

Résumé

Dans le nouveau Empire Latin, créé en 1204, le Mont Athos s'était trouvé dans le cadre de l'État de Salonique dont le chef était le marquis Boniface de Monferrat. Les Latins étaient arrivés au Mont Athos au cours de l'année 1205 déjà, et en été 1206 le légat pontifical, cardinal Benoît, mit le Mont Athos, avec le consentement de Boniface de Monferrat, sous la juridiction de l'évêque de Sébaste. En dépit d'effroyables pillages et vexations auxquels étaient exposés les moines du Mont Athos de la part des Latins, les moines du monastère Iviron seuls avaient adhéré, en été 1206, à l'église latine et se sont soumis au pape.

Dans leur situation difficile et intenable, les moines du Mont Athos cherchent une issue et s'adressent à l'empereur latin Henri, probablement au commencement de l'année 1209 déjà. L'attitude bienveillante de l'empereur Henri envers les moines du Mont Athos fait penser qu'en ce temps-là les monastères du Mont Athos, du moins certains d'entre eux avaient adopté l'union. Henri prit certaines mesures visant à limiter le pouvoir de l'évêque de Sébaste et ensuite il bannit celui-ci. Le témoignage de ces faits est une donnée de la lettre pontificale du mois de janvier 1214 ainsi que la mention de la représentation figurée d'Henri comme libérateur de la Grande Laure. Comme la protection que l'empereur Henri avait essayé d'assurer aux monastères du Mont Athos n'était pas efficace, les moines s'adressèrent directement au pape. Le résultat de cette intervention des moines du Mont

[67] Хрисовуљу Великој Лаври делимично је издао *С. Евстратиадис*, 'Ιστορικὰ μνημεῖα τοῦ Ἄθω, 'Ελληνικά II (1929) 352—353; cf. *Dölger*, Regesten III, No. 1866. Esph. 6, датирана је децембар 1258-јуни 1259. О датирању, ранијим издањима и литератури за ову хрисовуљу в. ibid. стр. 59—61.

[68] Cf. *G. Rouillard*, La politique de Michel VIII Paléologue à l' égard des monastères, Revue des Etudes Byzantines I (1943) 73—84.

Athos auprès d'Innocent III fut que celui-ci, par sa lettre susmentionnée du mois de janvier 1214, a mis, dans une forme très solennelle, les moines du Mont Athos sous sa protection, rendant hommage, en paroles extrêmement flatteuses, à leurs monastères. Ceci induit à conclure qu'à cette époque le Mont Athos avait adhéré à l'union et qu'à cette époque un certain rapprochement a eu lieu entre les monastères du Mont Athos, en premier lieu la Grande Laure, et Rome. Le successeur d'Innocent III, le pape Honorius III n'a pas pu garder l'influence de son prédécesseur, bien qu'il eût pris, lui aussi, le Royaume de Salonique sous sa protection. Selon toute apparence les moines du Mont Athos avaient cessé alors de reconnaître l'autorité suprême de l'évêque de Rome et dans leur politique il y eut une certaine ré-orientation vers le patriarche à Nicée. Le témoignage en est l'accueil cordial que les moines du Mont Athos ont fait à l'archevêque serbe Sava, consacré à Nicée en 1219.

Lorsque le prince d'Epire Théodore I l'Ange avait pris Salonique en 1224, il se produisit un bref répit: les guerres cessèrent et les activités usuelles commencèrent à se normaliser. Pourtant, il fut bientôt menacé par l'empereur bulgare Jean II Asen dont l'autorité, après la bataille de Klokotnica (mars 1230) s'étendit aussi sur le Mont Athos. En 1235 les représentants des monastères du Mont Athos prirent part à la réunion de Gallipoli et réussirent à faire renouveler la reconnaissance de l'indépendance ecclésiastique du Mont Athos, ce qui constituait l'essence de l'autonomie de celui-ci. L'inexistence des documents officiels qui seraient adressés aux moines du Mont Athos après l'année 1235, permet de conclure que les despotes d'Epire et de Salonique n'étaient plus en état de soumettre à leur pouvoir aussi le Mont Athos. L'impuissance de ces souverains a, de toute façon, favorisé pendant longtemps le maintien des conditions chaotiques dans ce territoire. En ce temps-là le Mont Athos était en proie à la piraterie.

L'entrée de Jean III Vatatzès à Salonique, au mois de décembre 1246, apporta au Mont Athos non seulement l'affranchissement des expéditions des pilleurs, mais aussi une certaine normalisation des conditions. Ceci est indiqué par certains renseignements que nous fournissent les documents de l'époque, en premier lieu la chrysobulle munie de sceau que Jean Vatatzès avait délivrée au monastère de Chilandar. L'arrivée au pouvoir de Michel VIII Paléologue a placé le Mont Athos dans une situation très favorable. L'intérêt à la collaboration était mutuel. Les moines du Mont Athos tenaient à la confirmation de leurs droits de propriété par le nouvel empereur, car nombre de monastères avaient perdu leurs chartes au temps des désordres dans la première moitié du XIIIe siècle, et surtout pendant la domination des Latins. A Michel VIII il importait beaucoup de s'assurer l'appui au Mont Athos au moment de la consolidation de son pouvoir. Pour cette raison il délivrait des chrysobulles non seulement à la demande des moines mais aussi de sa propre initiative. Michel VIII tâchait de garder cette attitude bienveillante envers les moines du Mont Athos même à l'avenir.

Зборник радова Византолошког института, XVII, 1976.
Recueil des travaux de l' Institut d'études byzantines, XVII, 1976

М. В. БИБИКОВ

СВЕДЕНИЯ О ПРОНИИ В ПИСЬМАХ ГРИГОРИЯ КИПРСКОГО И „ИСТОРИИ" ГЕОРГИЯ ПАХИМЕРА[1]

Вопрос о византийской пронии, её сущности и формах, несмотря на то, что имеет уже немалую историографию, до сих пор является дискуссионным.[2] Я бы сказал, что классическим трудом нужно считать книгу Г. А. Острогорского.[3] Однако многие сведения используемых специалистами авторов всё ещё остаются вне поля зрения исследователей; имеются и совсем не тронутые материалы. Учитывая сложность указанной проблемы, необходимо привлечь максимальное количество текстов, учесть все имеющиеся данные. В этой связи важно обратить внимание на сообщения к. XIII /н. XIV вв. о пронии писем Григория (Георгия) Кипрского и исторического сочинения Георгия Пахимера.

Данные эпистолярного наследия Григория Кипрского[4] практически не привлекались учёными[5]; свидетельства Пахимера о пронии учтены лишь частично. При этом некоторые использованные в литературе фрагменты из Пахимера приведены не полностью или с ошибками, что побуждает обратиться к ним вновь.

---

[1] Считаю своим долгом выразить глубокую признательность А. П. Каждану, оказавшему мне большую помощь в работе с анализируемыми в этой статье материалами.

[2] Из последних работ следует отметить — *М. Н. Андреев*, Ватопедската грамота и въпросите на българското феодално право, София 1965, стр. 48; *A. Hohlweg*, Zur Frage der Pronoia in Byzanz, BZ 60, 1967; *К. В. Хвостова*, Особенности аграрноправовых отношений в поздней Византии (XIV—XV вв.), Москва 1968, стр. 205—224; *G. Ostrogorsky*, Die Pronoia unter den Komnenen, ЗРВИ 12, 1970; *Е. П. Наумов*, К истории византийской и сербской пронии, ВВ 34, 1973; *A. Fisher*, A Note on Pachymeres' De Andronico Palaeologo, Byz., 40, 1970 (1971); *M. Angold*, A Byzantine Government in Exile, Oxford 1975, 124 sq.

[3] *Г. Острогорски*, Пронија. Прилог историји феудализма у Византији и јужнословенским земљама, Београд 1951 (*G. Ostrogorskij*, Pour l'histoire de la féodalité byzantine, Bruxelles 1954).

[4] Издано: *S. Eustratiades*, EPh., tt. I—V, Alexandria, 1908—1910. Пользуюсь случаем поблагодарить И. И. Шевченко за любезно присланную ксерокопию издания.

[5] См. рецензию *А. П. Каждана*: Регесты актов константинопольского патриаршества, вып. IV, „Историко-филологический журнал", Ереван, 3, 1972, стр. 281—285.

В одном из писем[6] Григорий Кипрский сообщает о молодом стратиоте, отец которого — стратиот в районе Скамандра — Хрисокомпас после смерти матери юноши, отправив его, способного уже по возрасту нести стратиотскую службу, в армию, остался жить в доме с новой женой (№ 129 — порядковый номер письма по изданию, — ЕРh., III. 295, 6—12). Этому, — пишет Григорий, — воспротивились родственники молодого стратиота со стороны матери особенно потому, что и прония, и дом (или вообще — хозяйство), и всё, что досталось при условии службы юноши (ἥτε πρόνοια ἥτε οἰκία καὶ ὅ, τι ἕτερον ἐτύγχανεν ἐφ' ᾧ στρατεύειν ὠφείλετο) перешло от матери к нему (ЕРh., — III. 295, 12—15). Как видно, прония здесь рассматривается как условный институт: отец нёс стратиотскую службу, и сын, теперешний хозяин всего этого, связан обязанностью служить.

О прониях, которыми владеют стратиоты, неоднократно упоминает Пахимер. В известном пассаже[7] он повествует о наделении прониями при Иоанне III Ватаце малоазийских акритов, благодаря чему последние получили возможность беспрестанно богатеть (I. 16, 2—12). Правда, здесь историк говорит о прошлом, пусть недалёком. В другом месте Пахимер рассказывает, что в результате турецкого наступления в 1303 г. ромейские воины не только ослабли, но и, лишившись проний, бросив восточные земли, направлялись на запад, спасая единственно свою жизнь (2. 389, 10—11). Замечу попутно, что Б. Т. Горянов предлагает (Поздневизантийский феодализм, Москва, 1962, стр. 106) ошибочный перевод этого пассажа, и толкование его, процитированного к тому же лишь частично („Силы ромеев, — говорит он [т. е. Пахимер — М. Б.], — были не только ослаблены, но и погублены прониями", т. е. вырвана середина фразы, понятая как законченное предложение), привело к выводу, не имеющему ничего общего с данными текста („У Пахимера мы находим отчётливое понимание того разлагающего влияния, которое оказывала феодализация на государственный аппарат империи, на её обороноспособность", — там же, стр. 106).

Ещё один случай владения прониями стратиотами встречается у Пахимера в сообщении о назначении командующим на востоке Иоанна Тарханиота, который провёл ἐξίσωσις, т. к. многие стратиоты увеличивали свои пронии, в то время как другая часть разорялась, лишаясь их (2. 258, 16—18; 2. 259, 1).[8] Всё это, как будто бы, говорит об условном характере пронии.

Вместе с тем в приведённом тексте Григория Кипрского сообщается, что прония перешла к юноше от матери (μητρόθεν). Владение пронией женщинами[9] обычно связывается исследователями с развитием пронии уже в наследственный институт.[10] В связи с этим нельзя не напомнить

[6] Все приводимые в статье письма Григория относятся ко времени его патриаршества, т. е. к 1283—1289 гг.

[7] См. *Г. Острогорски*, Пронија..., стр. 41—42.

[8] Г. Острогорский указывает это место (Пронија..., стр. 67), не сообщая о „выравнивании".

[9] См. *А. П. Каждан*, Аграрные отношения в Византии XIII—XIV в., Москва, 1952, стр. 218—219.

[10] См. *Г. Острогорски*, Пронија..., стр. 123—126 и др.

ещё о двух характерных известных фрагментах из Пахимера, где речь идёт о передаче пронии по наследству, о пожизненных црониях (I. 92, 9—12; I. 18—22). Обращает на себя внимание, однако, что прония, передаваемая женщине, детям (даже ещё не родившимся), упоминается в известиях только о семьях стратиотов (пусть уже умерших или оставивших службу).

Рядом с сообщением о предоставлении стратиотам Михаилом VIII Палеологом пожизненных проний у Пахимера рассказывается о црониях членов синклита. Здесь уже ничего не говорится о праве передачи проний по наследству, но только об их увеличении (I. 97, 15—18). А в другом месте упоминается об имуществе (в том числе и црониях) схваченного Константина Порфирогенита — брата василевса Андроника II, которое целиком переходит в государственную казну (2. 161, 12—16).

Таким образом, прония в рассмотренных текстах предстаёт в разнообразных видах: это — и владение, предоставляемое государством в условную временную собственность, и, вместе с тем, превращаемое в определённых случаях в наследственное. При этом государство может при необходимости отбирать пронию, т. к. оно сохраняет после её дарования право верховной собственности в отношении неё.[11]

С примером этого мы сталкиваемся в письме Григория Кипрского, где речь идёт о крещёном турке Петре-Андронике, которого до принятия им христианства звали Фахратином, и его детях, пришедших к патриарху с просьбой о ходатайстве за них перед василевсом. Григорий же не может скрыть от них того, что слышал, а именно, что пронии они будут лишены, или даже уже лишены, переселят их в земли Фракии или Македонии, где они и будут нести военную службу вместе с другими отрядами, сформированными из турок. При этом им будет выдаваться ситиресий, и сверх того, будет выделена земля дла пахоты (№ 159, — EPh., IV, 119, 1—12).

Здесь уместно обратиться к вопросу о сущности пронии. В понимании этого термина современные учёные расходятся. Распространена концепция пронии как условного земельного пожалования.[12] Наряду с этим прония рассматривается как пожалование невещных прав[13], как право на строго ограниченное количество (ποσότης) государственных налогов, взимаемых с определённой территории.[14]

[11] Ср. *Г. Осйрогорски*, Пронија..., стр. 45.

[12] *Г. Осйрогорски*, Пронија..., стр. 37; *М. Я. Сюзюмов*, Внутренняя политика Андроника Комнина, — ВВ, 12, 1957, стр. 60—64; *Г. Г. Литаврин*, Болгария и Византия в XI—XII вв., Москва, 1960, стр. 157; *Б. Т. Горянов*, Поздневизантийский феодализм, стр. 130—134; *К. В. Хвостова*, Некоторые вопросы византийской пронии, — ВВ, 25, 1965, стр. 228; *Е. П. Наумов*, К истории византийской и сербской пронии, стр. 22, 28; *M. Lascaris*, Рецензия на кн. Г. Острогорски, Пронија..., — Byz., 21, 1951, p. 223—231.

[13] *H. Glykatzi*-Ahrweiler, La concession des droits incorporels. Donations conditionnelles, — „Actes de XII-e Congrès International des études byzantines", t. II, Beograd, 1964, p. 110.

[14] *А. П. Каждан*, Аграрные отношения..., стр. 208—213; *он же*, Формы условной собственности в Византии в X—XII вв., — „XXV Международный конгресс востоковедов. Доклады делегации СССР", Москва, 1960, стр. 5.

Приведённые до сих пор тексты, как мне кажется, не дают основания (при учёте двух противоположных концепций) для альтернативного вывода. При толковании смысла употреблённого в этих текстах термина скорее можно отметить совпадение представлений о реальном земельном участке и невещных правах прониара. Так, пожалуй, не будет натянутым такое понимание рассмотренного пассажа в письме Григория Кипрского о Хрисокомпасе (№ 129, — EPh., III. 295), если с термином οἰκία („дом“, „имущество“, „хозяйство“, но здесь — определено условием службы, а не просто „нажитое“) связывается представление о реальном, вещественном владении собственностью, в то время как термин „прония“ имеет здесь оттенок значения невещного права, некоторой владельческой привилегии. Не думается, что такая последовательность перечисления в тексте случайна, или же, что слова употреблены как синонимы. Однако наличие такого нюанса не исключает возможности того, что речь идёт о праве на посотис с учётом *вполне определённого* земельного участка, т. е. термин, имея в виду право на известное „использование“ территории, указывает и на само „используемое“ феодальное поместье.

Думается, та́к же неоднозначно употребление нашего термина в других приведённых здесь текстах.[15] В другом случае говорится, как Андроник II хотел привлечь деспота Элтимира, экзарха Круна, против Святослава Болгарского. Он послал дары и обещал почтить его прониями от земли ромеев (προνοίαις ἐκ τῆς 'Ρωμαίων) (Pachym., 2. 407, 4). Мне кажется преждевременным понимание здесь пронии только как земельного участка. Вернее следует говорить о некотором комплексе обещаемых привилегий. Аналогичный пронии термин „икономия“ у Пахимера употребляется и в значении „поместье плюс денежные средства, получаемые с него“. Некий Савва, совершая объезды, посягал на икономии служителей церкви, захватывая и присваивая себе доходы (2. 162, 18—163, 4). Т. е. здесь в понятие икономии включаются и доходы прониаров.

Но рассмотрим ещё несколько отрывков из Пахимера о пронии, где упоминается конкретная территория.

В сочинении историка рассказывается, что некогда деспоту Иоанну такие острова, как Лесбос и Родос, а также многочисленные большие земли на материке были предоставлены εἰς αὐτάρκη πρόνοιαν (I. 321, 8—10). Т. е. не сама земля была пронией, но она была дана для осуществления на ней определённых прав её собственника, названных пронией. В другом случае говорится об Иване Асене, который до провозглашения его болгарским царём земли в районе Скамандра имел αὐτάρκως... εἰς πρόνοιαν (I. 438, 14—19). Опять прония — это не земля, а право, владельческая привилегия. Итак, для характеристики пронии в этих фрагментах, думается, применима формула К. В. Хвостовой: „... прония в

[15] Прибавим сюда ещё известное (см. *Г. Острогорски*, Пронија..., стр. 67) место из Пахимера (2. 407, 11—14). Здесь я воздерживаюсь от фиксации параллелизма в употреблении слов πρόνοιαι — κτήματα.

широком смысле — это различные формы попечительства над определённой территорией или церковными объектами".[16]

Обратимся, наконец, к текстам, в которых прония фигурирует как денежная сумма.

Пахимер сообщает, что для отправки византийского войска в Димитриаду нужны были денежные средства, которые и были получены путём изъятия десятины от пронии у владельцев проний (2. 68, 16—69, 3). В другом случае для содержания воинов-наёмников Андроник II тоже потребовал десятую часть доходов прониаров (τὸ τῆς ἐφ' ἑκάστου προνοίας δέκατον) (2. 209, 11—12).[17] По свидетельству Пахимера, в начале 1304 г., когда с востока наступали турки, для обеспечения приглашённых подразделений каталанцев василевс, помимо таких методов, как порча монеты и конфискация хлеба у крестьян, приказал собрать треть от проний (καὶ τῶν κατὰ δύσιν προνιῶν ἥπτετο, καὶ τὸ τρίτον ἐκ τούτων ἀφῄρει) (2. 493, 14).

Термин „икономия" также встречается у Пахимера в значении денежных доходов. В рассказе о Константине Порфирогените говорится, что он получил от отца икономии — свыше шестидесяти тысяч золотых с целью увеличения их по возможности до ста тысяч (2. 157, 10).

Итак, под пронией подразумеваются и денежные суммы, часть доходов прониаров.

В заключении приведу ещё один интересный текст, не использованный специалистами. Пахимер рассказывает, что в 1307 г. часть клириков, лишённая икономий и должностей, потеряла возможность получения доходов. Они пожаловались Андронику II (2. 642, 6—14). В результате чего им было назначено патриархом по шесть, а кому и по восемь иперпиров в год (2. 642, 17—18). Это составило половину руги (2. 645, 20—646, 1). Василевс же сказал, что эта сумма ничтожно мала (2. 642, 18—643, 1; 646, 1—2). Но и она не была получена (2. 643, 1). И историк приводит письмо клириков патриарху Афанасию[18], в котором те жалуются на своё бедственное положение. Вспоминая о выделенной им подачке (которая оказалась половиной руги), они замечают, что, когда наступает время службы, патриарх требует от них службы, как будто бы их икономии целиком остались за ними (2. 646, 11—13). Т. е. деятелям церкви, имевшим икономии и лишённым затем их, как бы в возмещение убытка выделяется часть руги. В письме Афанасию клирики считают несоответствующим требованиям, предъявляемым к ним, то вознаграждение, которое получается ими за их труд — лишь часть их икономий. А это и есть, как об этом говорится в тексте рядом, часть руги. Термин „икономия", таким образом, употребляется здесь в значении, близком с термином „руга" (или „рога").

В сходном с этим аспекте можно рассмотреть и приведённый выше отрывок из письма Григория Кипрского о крещёном турке Петре-

[16] *К. В. Хвостова,* Особенности аграрноправовых отношений, стр. 221.
[17] Оба эти места приводит *Б. Т. Горянов,* — ук. соч., стр. 103.
[18] Ср. *V. Laurent,* Regestes des actes du patriarcat de Constantinople, IV (1), N. 1661, Paris, 1971.

-Андронике (№ 159, — EPh., IV, 119, 1—12). Там в возмещение отобранной у владельца пронии предоставляется как пахотная земля, так и ситиресий.

Следовательно в определённых случаях прония (и икономия) имеют широкое значение, близкое по смыслу с жалованием, в частности — с ругой и ситиресием.

Таким образом, приходится констатировать многозначность термина „прония" (и „икономия"), встречаемого у Григория Кипрского и Пахимера. С одной стороны, это — определённые права владельца пронии на известную территорию и сама земля, на которую распространяются его права, с другой — доход прониара, институт, обеспечивающий поступление этого дохода владельцу (или владельцам) пронии, наконец, — денежные средства, исчисляемая в монетах сумма.

Столь же разнообразен и состав прониаров. Судя по приведённым источникам, ими были и представители высшей знати — сын (Михаил IX, сын Андроника II — Pachym., 2. 407, 11—14) и брат (Константин Порфирогенит — Pachym., 2. 161, 8—16) василевса, крупные провинциальные феодалы (Pachym., 1, 321, 8—10; 1. 438, 14—19; 2. 407, 4), члены синклита (Pachym., 1. 97, 15—18), и церковь (Pachym., 2. 162, 18—163, 4), и стратиоты (Pachym., 1. 16—18; 2. 389, 10—11 и др.). Соответственно и размеры владений прониаров различны — от островов (Pachym., I. 321, 8—10) до совсем, по-видимому, небольших участков (Pachym., 2. 258, 13—259, I; Greg. Cypr., — EPh. IV, 295, 6—12).

Мысль о неоднoплановом характере этого института в XIII — XIV вв. уже встречалась в специальных работах.[19] На основании изучения актового материала к выводу о сложности византийской пронии к. XIII—XV вв., о многообразии определяющих её черт пришла и К. В. Хвостова.[20]

Следовательно, говоря о поздневизантийской пронии, нужно иметь в виду её комплексный характер, всегда учитывать конкретное содержание употребляемого в том или ином источнике термина. Интересно и другое: чем объяснить, что такие авторы, как Григорий Кипрский и Пахимер, отнюдь не увлекавшиеся экономическими вопросами[21], многократно (особенно Пахимер) говорят о столь специфической и важной социально-экономической категории, как прония, в то время как, например, Иоанн Кантакузин не уделяет ей внимания? ... Ответ на многие возникающие вопросы, конкретизация самого понятия термина,

---

[19] Например, *А. П. Каждан*, Аграрные отношения..., стр. 213. Ср. *Г. Острогорски*, Пронија..., стр. 69—70.

[20] *К. В. Хвостова*, Особенности аграрноправовых отношений..., стр. 214, 218—219.

[21] Григорий, например, сам с некоторым пренебрежением выражает своё отношение к торгово-хозяйственной деятельности (№ 134, — EPh., IV. 19, 27—30), он указывает, что всевозможные аграрноправовые проблемы — вне сферы интересов патриарха (№ 150, — EPh., IV. 106, 21—25). Но дело не только в декларациях. Оба автора, рассматриваемые в натоящей статье, действительно мало занимаются этой стороной жизни.

более чёткое и полное представление об эволюции изучаемого института, думается, могут быть достигнуты на основе статистической обработки и систематизации по возможности всех сведений о пронии.

СОКРАЩЕНИЯ

ВВ — Византийский временник
ЗРВИ — Зборник радова Византолошког института
EPh — Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος
Byz. — Byzantion
BZ — Byzantinische Zeitschrift

Зборник радова Византолошког института, XVII, 1976.
Recueil des travaux de l' Institut d'études byzantines, XVII, 1976

ЉУБОМИР МАКСИМОВИЋ

ПОРЕСКИ СИСТЕМ У ГРЧКИМ ОБЛАСТИМА СРПСКОГ ЦАРСТВА

Углавном је само стручњацима познато колико нерешених питања, или сумњи у досадашња решења, искрсава приликом сваког озбиљнијег покушаја да се истражи државни механизам Српског Царства. На први поглед, међутим, ова чињеница није тако извесна, будући да се неке поставке, никад сасвим доказане, већ дуго одржавају захваљујући својој „очигледности“. Тек у новије време почињу сазревати услови да оне буду подвргнуте модификовању или, чак, оспоравању. То је само једна страна проблема. С друге стране, постоје и врло бројни, слабо истражени, или потпуно неистражени елементи државне структуре Царства, чије расветљавање још није доспело у жижу научног интересовања, а који су често у бити много сложенији, него што би се по њиховом изгледу могло закључити.

Претходне напомене односе се у највећој мери и на тему овог написа — порески систем у некадашњим византијским областима, првенствено оним које је освојио Стефан Душан. Тај систем, у склопу појава које одређују устројство српске државе из времена Стефана Душана, заслужује посебну пажњу истраживача. Јер, због изузетног значаја самих пореза и службе убирања пореза у животу сваке средњовековне државе, тадашњи системи опорезивања, па и онај у Српском Царству, представљају један од најчвршћих ослонаца за реконструисање карактера читаве државне структуре. Осим тога, привредни развитак и друштвене односе такође можемо добрим делом упознати управо преко распореда дажбина и степена њихове заступљености. Са ових разлога, проучавање пореског система у новоосвојеним, доскора византијским, областима Српског Царства може допринети да се разјасни у којој мери је заиста био очуван византијски карактер тих области. Но, пре него што се окренемо овим питањима, неопходно је обратити пажњу на неке општије појаве, битне за разумевање развитка државних институција Српског Царства, па следствено томе и његовог пореског система.

*

Класичним је већ постао податак Нићифора Григоре о томе како је, након проглашења Царства, Душан званично санкционисао разлике

које су у његовој држави постојале између старих српских земаља и области постепено одузиманих од Византије, почев још од времена краља Милутина: „А већ је са сином (sc. Урошем) читаву државу поделио: њему је дао да влада, по српским обичајима, земљом од Јадранског мора (κόλπου τοῦ Ἰονίου) и реке Дунава до града Скопља, коју земљу и велика река Вардар, спуштајући се одгоре, одваја, а себи (је узео), према ромејском начину живота, ромејске земље и градове, одатле (sc. од Скопља) па до пролаза код христопољских кланаца".[1] Душанов гест није био без преседана — већ је краљ Милутин, освајач Скопља, завео доста одређену поделу државе на „српску и грчку земљу".[2] Али, сада је ситуација била сасвим другачија. За разлику од Милутиновог доба, огромне византијске територије обреле су се током једног релативно кратког раздобља у границама српске државе. Тиме је морала бити још више наглашена позната спорост њиховог инкорпорисања у нову средину. Спорост, видљива усталом већ из чињенице да је околина Скопља, заузета почетком Милутинове владе, пола века касније још увек сматрана, бар према Н. Григори, више ромејском по особинама, него српском.[2a]

Данашња сазнања о унутрашњем развитку Српског Царства чине споменути Григорин податак у основи неспорним. Друго је питање, међутим, какву стварну ситуацију он одражава. У том погледу наука још није дошла до јединствених схватања, нити су постојећа, више-мање различита, довољно продубљена. Претерано је, свакако, мишљење које претпоставља постојање *два* посебна управна система и *две* сасвим одвојене владарске канцеларије у држави подељеној на *две* одређене целине, односно претпоставља постојање непромењеног византијског јавног живота у новоосвојеним областима Српског Царства.[3] Оваквим гледањем доводи се, у ствари, у сумњу административно јединство државе, што с разлогом не наилази на одзив у данашњем синтетичком погледу на средњовековну српску историју.[4] Колико је рањиво схватање

---

[1] Nic. Gregorae Byzantina Historia, XV 1: (Bonnae) II 747. 5—12. Преведен је читав одломак, због одступања у односу на досадашње преводе. Уп. *Т. Флоринский*, Южние Славяне и Византия во второй четверти XIV в., II, С.—Петерсбург 1882, 107; Историја народа Југославије (даље: ИНЈ), I, Београд 1953, 358 сл. Други историчар епохе, Јован Кантакузин, далеко је шкртији у изразу: „Себе је прогласио царем Ромеја и Срба, а сину је препустио назив краља" /Cantacuzenus III 89: (Bonnae) II 552. 1—2./

[2] Уп. ИНЈ I, 362.

[2a] Уп. и Кантакузинов податак о њему наклоњеним становницима Скопља средином XIV века (Cant. IV 19: III 134. 5—135. 1).

[3] В. *Флоринский*, н. д., 112 сл., 130 (који као доказ користи многе повеље, наводно Душанове, за које је касније наука утврдила да су византијске); *К. Јиречек — Ј. Радонић*, Историја Срба (даље: *Јиречек*), II, Београд 1952, 4; *Т. Тарановски*, Историја српског права у немањићкој држави (даље: *Тарановски*, Историја), I, Београд 1931, 166, 246 сл.; *А. Соловјев — В. Мошин*, Грчке повеље српских владара (даље: *Соловјев—Мошин*), стр. XCVII сл.; *М. Ивковић*, Установа „младог краља" у средњовековној Србији, Ист. гласник 3—4 (1957) 70, 77 сл.; имплицитно и ИНЈ I, 363 (в. међутим сл. напомену).

[4] ИНЈ I, 359: „Све ово не значи да је држава стварно била подељена на две управне области. Душан је стварно управљао читавом државом која је имала један-

о државно-правној подели Српског Царства на основу некаквог наслеђеног и старинског принципа удеоних области, најбоље се види по контрадикцијама у које се пада његовим прихватањем и из којих се излаз обично тражи заклањањем иза разлике, у овом случају мало убедљиве, између de iure извршене, а de facto неспроведене поделе државе.[5] Данашња схватања о суштини овог проблема двојства, настала уосталом не одскора, нагласак стављају на традиционалне, у првом реду економске и друштвене разлике између српских и византијских области.[6] Ове разлике, ипак, нису битније утицале на политичко и управно јединство државе, утолико пре што је на новоосвојеним територијама некадашњи владајући слој био добрим делом замењен, нарочито у војним пословима, придошлицама из редова српске властеле.[7]

Очевидно је да је основни чинилац политичког и управног обједињавања српских и византијских земаља у Царству представљала личност Стефана Душана. Али, објашњење да се он наметнуо као такав чинилац искључиво снагом свог личног ауторитета — које је у овој или оној мери данас присутно у свести људи — представљало би једностран прилаз.[8] Исто је тако било значајно Душаново настојање да

ствено законодавство. 'Краљ Срблњем' Урош, уосталом, није могао ни вршити лично власт, пошто је имао непуних десет година". Уп. и *M. Dinić*, Dušan, Enc. Jug. III, 183.

[5] Тако Тарановски, наводећи више разлога, инсистира на подели државе, као на оживљавању старе традиције удеоних области (Историја I, 166, 242 сл.), да би затим довео у питање не само стварни резултат овог геста, него и његов формално-правни аспект: „На овом месту нас не занима иначе важно питање, да ли је наведена подела била стварно спроведена у живот како у погледу фактичке владавине Урошеве тако и у погледу територијалног разграничавања између домаћег српског и реципираног византијског права" (247). Још је упечатљивији пример *А. Соловјева*, Законодавство Стефана Душана цара Срба и Грка (даље: *Соловјев*, Законодавство), Скопље 1928, 72 сл., који говори не само о стварној подели државе, чиме је Србија унутар Царства стављена у положај сличан положају Хрватске у Краљевини Угарској, него и о непосредној власти коју над њом има Урош — rex iunior, да би одмах затим истакао да је у питању „само декорација" како због снаге Душанове личности која сасвим потискује малолетног Уроша, тако и због евидентне измешаности становништва (етничке) и правних утицаја, што онемогућава доследну територијалну поделу на области српског и грчког права. Најзад, *М. Ивковић*, н. д., 70, 77 сл., залажући се за извесну дуализацију власти, проистеклу из постојања Урошеве посебне територије, види настављање ове традиције у каснијем односу цара Уроша и краља Вукашина. Међутим, однос краља Вукашина према цару Урошу морао је и у правном смислу, а не само фактички, бити другачији од односа Душана и његовог сина, већ на основу чињенице да Вукашин себе назива „господин Земљи српској и *Грком* (подвукао Љ. М.) и Западним странам" (*F. Miklosich*, Monumenta Serbica, Viennae 1858, 180).

[6] За новија схватања о „традиционалним" разликама в. *Сūт. Сūтанојевић*, Цар Душан, Брасштво 16 (1921) 49; *Г. Осūтрогорски*, Душан и његова властела у борби са Византијом, Сабрана дела IV, Београд 1970, 193 сл.; *исūти*, Историја Византије, Београд 1959, 487 сл.; *М. Благојевић*, Земљорадња у средњовековној Србији (даље: *Благојевић*, Земљорадња), Београд 1973, 339 сл.

[7] Промене у владајућем слоју, које су видљиве већ у време краља Милутина, побуђивале су широко интересовање историчара, па упућујем само на резултате највећих синтетичких дела: *Јиречек* I, 221 сл.; ИНЈ I, 346, 364 сл., *Осūтрогорски*, Историја 488; *исūти*, Серска област после Душанове смрти (даље: *Осūтрогорски*, Серска област), Београд 1965, 80—103 (=Сабрана дела IV, 531—560).

[8] Против оваквог прилаза врло је лепо излагање, са аспекта Душановог наслеђа, *Р. Михаљчића*, Крај Српског Царства, Београд 1975, 11 сл.

буду изграђене трајније правне основе обједињавања разнородних области у држави. Иако нису познате све стране овог настојања, може се са сигурношћу указати на два значајна момента.

Први моменат везан је за само царско достојанство. Наиме, у царској титули Стефана Душана, кадгод она садржи етничке или територијалне атрибуте, било по византијском или српском церемонијалу, на једном или другом званичном језику, прво се наводе Србија или Срби, а затим Романија или Грци.[9] Такав поступак би био без преседана за средњовековна монархијска схватања, да је Урош добио, у својству престолонаследника, управу над Србијом као издвојеном целином у државно-правном погледу. Јер у средњем веку, у Србији као и на другим странама, престолонаследник са оваквим ингеренцијама обавезно управља другоразредном облашћу државе, облашћу која следствено свом рангу има мање значајно место у комплетној титулатури врховног владара. Стога се чини да однос Уроша према Душану, а затим и Вукашина према Урошу, као и однос Србије према целини државе, нису од стране савременика третирани као однос различитих правних субјеката које повезује само царски скиптар.[9a]

Други моменат представља још значајније сведочанство о покушајима да се оствари трајније уједначавање институција и јавно-правног живота Царства. То је издавање Законика са важношћу за читаву територију државе, чија је сврха била да се, између осталог, дотадашње разлике у правној традицији између старих српских и задобијених византијских области замене уједначеним нормама.[10] Огромна је била важност овог подухвата за изградњу темеља на којима би се уздигло доследно спроведено управно јединство Царства. Али, с друге стране, Законик није систематски обухватио, а није то ни могао да учини, устројство и пословање државних органа. Стога је задатак историчара био да утврде, имајући на уму споменуту иницијалну важност Законика, којим се путевима и са колико успеха под Душановом владом радило на стварању обједињујућих спона унутар државне структуре. Овај задатак, укључујући и истраживање пореског система, није ни издалека обављен. Шта више, као да су у науци били гласнији и конкретнији покушаји да се не само дословно прихвати податак Нићифора Григоре о управној подели Царства на Србију и Романију, него и да се у другим изворима

[9] За атрибуте који се јављају у српској царској титули в. *Љ. Максимовић*, Грци и Романија у српској владарској титули, ЗРВИ 12 (1970) 63—66. Колико је наведени Душанов поступак био промишљено изведен, најбоље се види по томе што његов полубрат Синиша-Симеон, који није ни имао власт у Србији, заводи потпуно обрнуту царску титулатуру. В. исто, 75.

[9a] Уп. горе, нап. 5.

[10] О овом питању је много писано, па доносим само нека мишљења која репрезентују различита раздобља у последњих 50 година: *Соловјев*, Законодавство 74; *М. Костренчић*, Душанов Законик као одраз стварности свога времена, Зборник у част шесте стогодишњице Законика цара Душана, I, Београд 1951, 42; ИНЈ I, 359; *Б. Недељковић*, О саборима и законодавној делатности у Србији, Законик цара Стефана Душана, I, Београд 1975, 57. Прихватање византијских правних традиција имало је са наведеног разлога велики значај за читаву државу, па је недовољно објашњење да је њихов продор остварен „... вероватно у вези управо са потребама српских управника у области где је важило византијско право“ (ИНЈ I, 363).

пронађе још података који би могли да сведоче у истом смислу.[11] Зато је неопходно поново размотрити изворе који су коришћени на овакав начин.

Постоје свега три документа из доба цара Душана, који су досад, уз спомињану вест Н. Григоре, навођени као доказ о постојању стварних консеквенци поделе власти између Душана и Уроша. То су: (а) потврдна хрисовуља за поседе Хиландара из 1348. године, (б) уговор са Дубровником од 20. септембра 1349. и (в) повеља серском митрополиту Јакову из 1353. године.[12]

Из хиландарске повеље као доказ је узиман осми параграф (према Новаковићевој подели документа), у коме се прво каже: **И сико оүзаконивше исписасмо имена метохиꙗмь всѣмь по Срьблехь и по Романии,** да би затим, под посебним насловима, било наведено 38 српских села и метоха (наслов: **Села по земли срьбской**) одвојено од 24 „грчка" села и метоха (наслов: **И земльꙗ греческа, и сьꙗ зи села сь междами и сь правинами си**).[13] Примећено је већ да ова подела у географском смислу одговара како садржини Григорине вести, тако и зонама различитих начина привређивања: на једној страни су Плав, Зета, Морава, Пилот, Липљан, Призрен и Полог, а на другој су Просек, Штип, Брегалница, Струма, Струмица, Редина и, можда, Скопље.[14] Међутим, ово разграничење, које почива на неоспорним разликама у начину живота „српских" и „грчких" земаља, ишчезава у истој повељи оног тренутка када се излагање пренесе на административно подручје. Већ следећи, девети параграф гласи: **И сиꙗзи села и метохие освободин царство ми оть всѣхь работь, иже се обрѣтаю мале и велике по земли царства ми. И да ними не облада ни кефалие, ни кнезы ни севасты, ни властеле царства ми, развѣ икономие, коихь посила светаа црькви и игоүмень и братіа.**[15] Очевидно је да се наведени параграф односи на читав претходни, осми параграф, дакле и на „српска" и на „грчка" села и метохе Хиландара. Из тога, чини се, произлази да не само врховни владар, него и његови подручни органи управе остварују своја овлашћења непосредно и подједнако како на српској, тако и на грчкој територији. Тако ови одломци Душанове хрисовуље Хиландару сведоче пре о постојању јединственог државног апарата у провинцији, него о неким његовим разграничењима по територијалном принципу, зависно од простирања цареве или краљеве надлежности.

Уговор са Дубровником од 20. септембра 1349. узиман је као други документ који представља сведочанство о подели државне територије између Душана и Уроша, будући да обилује изразима „земља царства ми и краљева", „тргови царства ми и краљеви", „властела

---

[11] Уп. *Тарановски*, Историја I, 246 сл.; *Соловјев*, Законодавство 72 сл.

[12] За текстове уп.: (а) *Ст. Новаковић*, Законски споменици српских држава средњег века (даље: Зак. спом.), Београд 1912, 420—423; (б) исто, 169—172; (в) Гласник СУД 24 (1868) 241—248.

[13] Зак. спом. 420—423.

[14] Поред дела нав. у напомени 11, уп. и *Благојевић*, Земљорадња 342, који сматра да Скопље није намерно прибројано ниједној групи.

[15] Зак. спом. 423.

царства ми и краљева".[16] Ни у овом случају нема никаквог доказа о евентуалној подељености компетенција између цара и краља или о постојању двоструког управног апарата. Напротив, постоје бројни докази о неокрњеној надлежности *цара* и *његових* органа по свим питањима од важности за обе уговорне стране. Тако се у уговору истиче да, ако Дубровчани буду оробљени или на други начин оштећени у „земљи царства ми и краљевој", сву штету треба да надокнади и кривца гони „царство ми".[17] Ако дође до суђења Дубровчанима по трговима „царства ми и краљевим", таква ће се суђења обавити по законима „родитеља и прародитеља царства ми", а пред судом „царства ми".[18] Исто тако, евентуалне сукобе између двеју страна решава, политичким или војним средствима, искључиво цар.[19] Најзад, повељу — уговор издао је само цар Душан, код кога се, како је у документу наглашено, и чува једина копија која се налази у Србији.[20]

Трећи, и последњи, документ који на овом месту треба споменути је хрисовуља цара Душана из 1352/53 (6861) године, којом је серском митрополиту Јакову поклоњена, заједно са имањима, црква Св. Николе под Кожљем на Пшињи.[21] У ствари, хрисовуљи је придружена и кратка потврдна повеља краља Уроша[21a], и то је разлог због кога је сматран оснаженим чувени податак Нићифора Григоре о разграничењу цареве и краљеве власти. Постојање Урошеве повеље, међутим, само по себи не пружа такве доказе, а јасно је, у контексту досадашњих разматрања, да такве доказе и не може да пружи. Престолонаследник Урош, који се и на овом месту традиционално назива српским краљем, својом повељом само се кратко и сажето придружује очевој одлуци. Јер, у хрисовуљи цара Душана којој је Урошева повеља додата, даривање серске митрополије не врши се само у царево име, него у име читаве владарске породице. Доследно и поновљено, ту се каже да су дародавци цар Душан, царица Јелена и краљ Урош.[22] Природно је што Урош, престолонаследник на прагу пунолетства, оснажује сопственим потписом своје учешће у том чину, али се из ове околности не може извући закључак о његовим посебним ингеренцијама у једном делу државе.

Са наведених разлога, извесно је да евентуални дуалитет администрације Српског Царства не би могао да има ослонац и природно извориште у концепцији врховне власти. Она се исказивала као јединствени чинилац, како у спољној тако и у унутрашњој политици. Тиме је била створена могућност за бар делимично превазилажење давнашњих

[16] Исто, 169, 170.
[17] Исто, § II, 169 сл.
[18] Исто, §§ VI и VII, 170.
[19] Исто, § XIV, 171.
[20] Исто, § XXIV, 172.
[21] Стара српска писма, ed. *архим. Леонид*, Гласник СУД 24 (1868) 241—247.
[21a] Исто, 248.
[22] Исто, 241, 243 сл. Почетак документа је оштећен, али је очигледно да је садржавао спомен читаве породице, по формули која је затим још три пута употребљена: Душан, Јелена, Урош. У ствари, прави дародавац била је царица Јелена.

традиционалних разлика које су у организацији локалне управе постојале између српских и византијских земаља. На основу свега што је овде речено, јасно је да је та могућност на неки начин морала да буде искоришћена.

У ствари, из времена Царства запажа се у домену државне управе својеврстан српско-византијски амалгам управних метода и институција. С једне стране, као што је познато, званична титулатура најистакнутијих великаша изразито је територијализована у том смислу, што се на југу додељују византијске, а на северу српске титуле.[23] У размерама и на начин који данас нису нажалост познати, у старом, српском делу државе управља се, како сазнајемо из једне повеље, „по обичајима српским", мада истовремено такви управљачи, по тој истој повељи, не носе само српска (војвода, кнез), него и византијска достојанства (севаст, кефалија).[24] С друге стране, као што је такође давно познато, византијска правна схватања и управни поредак продиру у Србију знатно пре Душана, већ од краја XIII и почетка XIV века, чиме је у многоме била промењена и физиономија српског чиновништва.[25] У доба Царства овај процес досеже врхунац, што се можда најбоље види на примеру чиновника са звањем кефалија. Али, истовремено се може запазити и обрнуто струјање утицаја, мада мање интензивно, које је словенско достојанство жупана увело бар у неке области, одузете од Византије.[26]

[23] Уп. *Јиречек* II, 24; *M. Dinić*, Dušan, Enc. Jug. III, 183.

[24] Зак. спом. 720. То је Душанова повеља (око 1355) манастиру Св. Николе у Добрушти на левој обали Белог Дрима, на путу Призрен — Албанија (уп. *В. Петковић*, Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа I, Београд 1950, 215). Манастирска имања налазила су се у Добрушти, Пилоту, Призрену, Горожупи, Коритнику, дакле у некадашњим српским, а не византијским земљама. Уп. *Соловјев*, Законодавство 73; *Благојевић*, Земљорадња 342. Наведено место у повељи Соловјев везује за методе административног управљања у целини, а *И. Божић*, Доходак царски, Београд 1956, 10 и *Благојевић*, Земљорадња 343, испитали су га и посебно у односу на дажбински систем и имунитетна права.

[25] О сукцесивном усвајању византијског права у српској држави в. *Тарановски*, Историја I, 148 сл. Како наводи *Соловјев*, Законодавство 64 сл., у Србији су усвајана не само нова чиновничка достојанства, него и правна терминологија нарочито аграрна и грађанско-правна, као и земљишни појмови у техничком смислу. За последње уп. и *Благојевић*, Земљорадња 322. Судство такође показује јачи византијски утицај од времена Милутина. Уп. *А. Соловјев*, Судије и суд по градовима Душанове државе, Гласник СНД 7/8 (1930) 147—164; *В. Мошин*, Византијски утицај у Србији у XIV веку (даље: *Мошин*, Виз. утицај), ЈИЧ 3 (1937) 157 сл.; *М. Живојиновић*, Судство у грчким областима Српског Царства, ЗРВИ 10 (1967) passim. За неке сличности између једног и другог друштва, које су олакшавале ове утицаје, уп. *Тарановски*, н. д., 83 сл., 86 сл. Међутим, понекад се преузимање византијских институција тражи и тамо где га није било. Тако се у ИНЈ I, 363 износи да се византијске генералне судије задржавају и у Душановој служби, док је ова дужност била, у ствари, преузета тек за његових наследника у Серској држави и Тесалији. Уп. *Г. Острогорски*, Васељенске судије у Серу, Сабрана дела IV, Београд 1970, 259; *Љ. Максимовић*, Византијска провинцијска управа у доба Палеолога (даље: *Максимовић*, Управа), Београд 1972, 149 н. 45; *Б. Ферјанчић*, Тесалија у XIII и XIV веку, Београд 1974, 252.

[26] О овој узајамности и двостраности утицаја у развитку локалних органа власти в. *Тарановски*, Историја I, 202 сл. Овде неће бити разматрани судски органи који немају непосредну везу са устројством пореског система.

У Византији је за владавине Палеолога, нарочито од почетка XIV века, кефалија постао најтипичнији представник локалних управних власти, свакако један од симбола државне структуре тог времена.[27] У исто време, с почетка XIV столећа, ова институција је широко преузета у Србији, уз непрестано потискивање традиционалних локалних поглавара — жупана. За царевања Стефана Душана у српским земљама се практично свуда сусрећу кефалије, тако да и у самом Законику за жупана, као носиоца локалне власти, више није било места.[28] Српске кефалије су, као и кефалије у Византији, старешине градова са њиховом околином и обављају разноврсне дужности управног, судског, истражног, па чак и војног карактера.[29] Области којима они управљају, мада носе домаћи назив — жупа, такође су организоване по угледу на области византијских кефалија и обично се састоје од града са непосредном околином на коју се често и преноси име града.[30]

Описана управна структура типична је како за српске, тако и за грчке области Српског Царства. За ове потоње, разуме се, у далеко већој мери.[30a] Одузете од Византије, те области су могле најлакше да послуже као узор за промене које српски владари XIV века уводе у провинцијску управну организацију. Али, коликогод наслеђена организација некадашњих грчких земаља била типично византијска, њихово инкорпорисање у српску државу довело је, као што је већ наведено, до појаве жупана у тим земљама.[31] Шта више, кад се има у виду недо-

---

[27] Уп. *Максимовић*, Управа 71—100.

[28] Уп. *Јиречек* II, 16 сл.; *С. Ћирковић*, Допуне и објашњења уз *Сш. Новаковић*, Село, Београд 1965, 222. — *C. Jireček*, Das Gesetzbuch des serbischen Caren Stephan Dušan, Arch. f. sl. Philol. 22 (1900) 209 успео је и да покаже како у једној области кефалија потискује жупана. Наравно, ови жупани немају никакве везе са оним моћним властелинима који и много касније носе исто достојанство. Не схватајући потпуно значај појаве кефалија у Србији, *В. П. Грачев*, Сербская государственность X—XIV вв., Москва 1972, 293 сматра да жупани, као представници власти, ишчезавају због јачања крупних феудалаца.

[29] За Византију в. *Максимовић*, Управа 88—97. За Србију: *Јиречек* II, 17, 118, 285; *Д. Алимпић*, Управне власти у старој српској царевини, Београд 1921, 84 сл. (неоригинална књижица, али са каткад врло добрим запажањима).

[30] В. чл.127 Душановог Законика: „... грађани тога града и жупа која је предео тога града". Уп. *Новаковић*, Село 23 и н. 8, 25 сл. (жупа као фискално-управна јединица), 28 (врсте жупа), 222 (*Ћирковић*, Допуне и објашњења); *Јиречек* II, 17, 364; *В. Мошин*, Акти из светогорских архива (даље: *Мошин*, Акти), Споменик СКА 91 (1939) 46 (жупа=катепаникон). За византијски протопип овакве жупе— катепаникион — уп. *Осшрогорски*, Серска област 94 (=Сабрана дела IV, 549); *Максимовић*, Управа 43—50; *Грачев*, н. д., 187 сл. Овакве адм. јединице нису једнообразно уобличене, што је лепо запазио још *Алимпић*, н. д., 132.

[30a] Сачуван је, ипак, један конкретан податак о жупи на Струми тј. о увођењу новог назива за катепаникион. Cf. *P. Lemerle*, Actes de Kutlumus (Archives de l'Athos II), Paris 1945, App. II, p. 228. 3. Убицирање према *Осшрогорски*, Серска област 95 (=СД IV, 550). Разуме се, израз жупа био је далеко ређи у грчким областима од жупана, јер се титуле лакше преносе од административно-географских термина. Излагање *Грачева*, н. д., 191 сл. о дугом задржавању катепаникија дубоко на територији српске државе — до Призрена—, уз оштро разликовање жупа од катепаникија, не изгледа нарочито убедљиво.

[31] Осим код *Тарановског* (в. горе, нап. 26), овај продор назива жупана у византијске области дотакнут је и у ИНЈ I, 363.

вољност изворног материјала који стоји на располагању истраживачима српске и византијске управне структуре, спомињање оваквих жупана може се сматрати учестаним. Наиме, у равно пет наврата они се спомињу у изворима. Њихов третман, при томе, није уједначен. У две хрисовуље цара Душана за светогорски манастир Ватопед, из маја 1346. и априла 1348. године, појављују се тзв. „кефалствујући жупани" (κεφαλατικεύοντες ζουπάνοι).[32] Овај израз примењен је оба пута у формулама забране кршења имунитетних права, дакле тамо где повеље византијског типа, без обзира да ли су настале у Цариграду или у Србији, најчешће и спомињу кефалије, али обично као οἱ κεφαλατικεύοντες.[33] Ова разлика је утолико упадљивија, што се у првој од наше две повеље постојање кефалија различитих рангова подвлачи у сасвим византијском маниру: μερικῆς κεφαλῆς καὶ καθολικῆς.[34] Другачији је приступ провинцијским управним функционерима различитих рангова у Душановој простагми из фебруара 1352. за манастир Св. Анастасије код Зихне, у којој наилазимо на изузетну формулу: „... нико од општих кефалија или месних жупана што су под царством ми" (οὐδεὶς τῶν ὑπὸ τὴν βασιλείαν μου εὑρισκομένων κεφαλάδων καθολικῶν ἢ μερικῶν ζουπάνων).[35] Разлика између кефалије и жупана, мада не у рангу, јавља се и у хрисовуљи цара Уроша, издатој манастиру Лавре Св. Атанасија октобра 1361 (οὔτε γὰρ ζούπανος, οὔτε κεφαλή).[36] Најзад, аутор Јањинске хронике, говорећи о политици епирског деспота Томе Прељубовића (1366—1384), износи да је деспот многу властелу одликовао било достојанством кефалије или достојанством жупана, при чему је очигледно да су и једни и други локални функционери власти (Τότε τοὺς ὑπάρχοντας (var. lect. ἄρχοντας) αὐτῶν, τοὺς μὲν κεφαλάδας κατέστησε, ἄλλους δὲ ζουπαναίους τετίμηκε).[37]

Веома је значајно, с обзиром на наша сазнања о византинизацији српске провинцијске управе још од времена краља Милутина, што се споменути жупани јављају и више деценија касније, у широким просторним и временским оквирима. И важније од свега, ови жупани јављају се на византијским подручјима која су се тек мало година, од Душанових освајања између 1342. и 1348, налазила у српским рукама. Све то показује да њихова појава није случајна, као и да њихов спомен не представља пуки терминолошки анахронизам. Али то показује такође да њихов

[32] *Соловјев-Мошин*, бр. 11, 55—56; бр. 18, 92—93 /cf. *F. Dölger*, Aus den Schatzkammern des Heiligen Berges (даље: *Dölger*, Schatzk.), München 1948, Nr. 125/.

[33] В. *Максимовић*, Управа 71 и н. 35. Потпуну збрку у излагању о жупанској титули прави *Грачев*, н. д., 262 сл., не увиђајући да њени носиоци не припадају увек истом слоју, односно да она нема увек исто значење, мада касније и сам говори о овој појави (294 сл.).

[34] *Соловјев—Мошин*, бр. 11, 70. Уп. *Максимовић*, Управа 79, 83, 87.

[35] *Соловјев—Мошин*, бр. 23, 14—15 (= *A. Guillou*, Les Archives de Saint-Jean-Prodrome sur le Mont Ménécée, Paris 1955, Nr 43, 10).

[36] *Соловјев—Мошин*, бр. 28, 50. Cf. *Dölger*, Schatzk. Nr 126. У српском препису из новембра 1361. ово место гласи нешто другачије: **ни жѹпань ни кефалиꙗ ни кнезь** (в. *Соловјев—Мошин*, бр. 28, 48—49).

[37] Ed. *S. C. Estopañan*, El legado de la basilissa María y de los déspotas Thomas y Esaú de Joannina, II, Barcelona 1943, XXIII, 6—7.

спомен није сведочанство о некаквом прелазном стању у коме би српски органи власти још животарили пре него што се коначно повуку пред административним апаратом заснованим на визатијским узорима. Појава ових жупана пре се може схватити као сведочанство о извесном продору традиционалних српских институција на некадашње византијско тло.[38] Не би требало да ова околност буде неочекивана, кад је у питању држава која израста и на српским и на византијским традицијама. Али она то помало јесте, с обзиром на изнету чињеницу о постепеном ишчезавању чиновника са рангом жупана у српским земљама. Стога је утолико теже било шта прецизније рећи о ширини и евентуалној систематичности продора овог достојанства на југ.[39]

*

Читаво досадашње излагање имало је за циљ, као што је на почетку рада истакнуто, да укаже на неке моменте који оповргавају схватања о консеквентно спроведеном дуализму администрације Српског Царства. Показало се да се у управном систему Царства испољавају, посредно или непосредно, бар два значајна чиниоца обједињавања: (а) настојање цара Душана да створи чвршће основе заједништва српских и грчких земаља, доношењем јединственог законодавства и вођењем одговарајуће спољне и унутрашње политике; (б) узајамно преузимање управних институција у оба дела државе, при чему је њихова византијска компонента добила одлучујућу превагу. Другим речима, овај последњи чинилац обједињавања условио је постојање релативно византинизоване администрације у српским земљама, али и уношење неких традиционално српских елемената у области које је Србија задобила од Византије.

Непотпуност изворних података, међутим, не омогућава прецизну и детаљну реконструкцију појава о којима је овде било речи. Шта више, оне можда нису довољно јасне чак ни у основним цртама. Али неоспорно је њихово постојање, а тиме и постојање могућности да утичу на образовање и устројство пореског система. У држави, у којој се може запазити тежња за политичко-административним уједначавањем области са раз-

[38] У српским документима такође има индиција, истина мање сигурних, о оваквим појавама. Још *Соловјев*, Законодавство 64 сл. указао је на околност да се у Милутиновој повељи манастиру Св. Ђорђа код Скопља (1300) може осетити српски карактер судства, само донекле византинизованог, које делује на доскора византијској територији. Касније је детаљну анализу помешаних српских и византијских пореских обавеза у тој повељи дао *Божић*, Доходак царски 12 сл. Исто тако, овде већ навођени девети параграф Душанове повеље Хиландару (1348), изгледа да сведочи о могућности да се српски чиновници и порески инструменти појаве у Македонији, јужније него у Милутиново доба. Међутим, из ових момената не можемо извући сасвим сигурне закључке, јер подаци који о њима сведоче нити су прецизни, нити шире посведочени. Уз то, у питању су документи настали на српском језику, тако да је могуће да њихова терминологија унеколико „посрбљује" конкретну ситуацију. Такав случај имамо, рецимо, са Урошевом повељом Лаври (1361), у чијем су грчком оригиналу и српском препису чиновници наведени на донекле различит начин (в. горе, нап. 36).

[39] *Estopañan*, о. с., I, 204 покушао је да јасније одреди положај кефалија и жупана у доба њихове заједничке појаве у Епиру, али није отишао даље од навођења познатих општих чињеница које је о овим достојанствима утврдила српска историографија.

личитим традицијама, није ни порески систем могао остати у потпуности изван оваквих тенденција. Зато сада са више сигурности можемо поставити хипотезу да овај систем у освојеним, некадашњим грчким областима не представља потпуну копију одговарајућих византијских институција.[40]

Развијање изнете хипотезе намеће, међутим, велику опрезност и одговорност приликом доношења закључака. У том истраживању никако се не сме губити из вида чињеница да се структура дажбина у средњовековним државама заснивала превасходно на одређеним друштвено-економским условима, тако да су у овој материји чисто административни захвати могли да донесу само веће или мање корекције, али не и да се исказују као одлучујући чинилац. Изнета околност карактеристична је и за просторне и временске оквире који омеђују наше истраживање. У Србији XIV века, како је данас већ утврђено, постојала су чак три велика подручја са различитим облицима феудалне ренте, па тиме и са различитим методима опорезивања.[41] Новчаном рентом, односно практично византијским пореским системом, биле су покривене јужне области тј. подручје Душанових освајања, где су због краткотрајности српске власти преовлађивали друштвени и економски услови затечени у моменту освајања.[42] Колики је био значај ових — не свуда једнаких — услова и у

[40] А. Соловјев и В. Мошин, издавачи знамените и овде често навођене збирке „Грчке повеље српских владара", полазећи од исправне поставке да су стварни инспиратори текстова већине тих повеља били светогорски монаси, истакли су тезу да се у њима „... набрајају данци и институти који су били преписани из пређашњих византијских повеља, а нису постојали у српском јавном животу" (стр. CV). Следствено томе, ако је већ долазило до таквог, изразито механичког преписивања, поставља се озбиљно питање у којој се уопште мери ове повеље могу користити за проучавање уређења грчких области у Србији цара Душана (исто). Чини нам се да овакво становиште, иако у њему има логике, није најсрећније изабрано. Византијске институције не набрајају се само због механичког преписивања, мада је и тога било, будући да нова власт није могла давати привилегије које немају никакве реалне подлоге. Душанове повеље су у овом погледу морале да пролазе кроз одређену редакцију. Објашњење треба тражити у томе да се у освојеним областима економско-финансијски поредак није могао изменити преконоћ, тако да у њима превасходно живе наслеђене византијске институције. Отуда оне у првом реду и фигурирају у повељама, односно ипак постоје, да поновимо већ употребљени израз, „у српском јавном животу". В. следећу напомену.

[41] Уп. *Благојевић*, Земљорадња 337—340. Према убедљивим закључцима аутора, радна рента имала је најистакнутије место у старим крајевима Србије, у границама пре великих освајања која су почела пред крај XIII века. Натурална рента је преовлађивала у областима освојеним до почетка XIV века, за Милутинове владе. Области освојене у доба Душана представљају треће подручје, подручје новчане ренте. Аутор је такође показао (397) да византијски порески систем није могао у целини да буде увезен у крајеве са већ створеном одговарајућом српском традицијом, јер се као савршенија творевина налазио изнад потреба и могућности тих крајева. Стога је и преузиман само у неким, прилагођеним облицима. Наведеним гледиштем конкретизована су ранија мишљења о утицају византијског пореског система, утицају чији резултат ипак није био изједначавање пореских метода и институција на територији читаве српске државе. В. *Божић*, Доходак царски 10 сл.; *G. Ostrogorsky*, Das byzantinische Kaiserreich in seiner inneren Struktur, Historia mundi VI, Bern 1958, 471 (= Сабр. дела II, 46).

[42] *ОсШрогорски*, Серска област 57 (=Сабр. дела IV, 503); *Благојевић*, Земљорадња 340.

самој Византији, најбоље се види по томе, што је на огромном подручју будућих српских освајања, за византијске власти постојао порески систем који се не би могао сматрати општевизантијским моделом. На Пелопонезу и у Малој Азији јавља се толики број пореза, непознатих у византијским областима на европском копну, да се може говорити о регионализацији пореског система позновизантијске епохе према ова три велика и географски одвојена подручја.[43] Разуме се да су институције које је Србија преузимала од Византије ради уређивања сопствених провинција, могле да долазе из само једног од ових подручја — балканског. У тим релацијама кретала су се и наша истраживања.

Упоређивање византијских повеља и грчких повеља српских владара, везаних за области које су Срби у Душаново доба одузели од Византије, чак и без залажења у детаље открива једну велику разлику која постоји између ове две врсте докумената у погледу навођења дажбина. Наиме, у имунитетним формулама византијских повеља порези су поименично наведени много ређе, него у одговарајућим формулама грчких повеља из канцеларије цара Душана и његових наследника. За једну повељу византијског цара није необично да само уопштеном фразом о ослобођењу од бивших, садашњих, па и будућих пореза, говори о имунитетним правима. Повеље српских владара издате на грчком језику, слично њиховим повељама насталим на српском језику, само изузетно пренебрегавају конкретно набрајање (бар неких) пореза и дажбина.[44] Ова разлика није случајна и значајнија је него што то изгледа на први поглед. Она најбоље показује да грчке повеље српских владара нису просте копије византијских докумената. Без обзира каквог порекла биле, дажбине које се у њима наводе представљају, управо због споменуте околности, сведочанство о стварним приликама, стварно постоје и нису одраз некритичког преузимања византијских формулара.[45] Њихово чешће навођење у српским, него у византијским повељама, свакако је одраз жеље носилаца имунитетних права да та права у очима нове власти буду конкретизована, а тиме и обезбеђенија.

Имунитетне привилегије, изузев кад је у питању потпуни имунитет, одређене су навођењем пореза на које се протежу, пореза од којих носилац привилегија бива на тај начин ослобођен. Упоређивање имунитетних формула византијских повеља и грчких повеља српских владара указује на извесне разлике између дажбина које се појављују у једној и

[43] Испитивања која сам вршио у овом смислу, показала су да се у Малој Азији јављају следећи порези, непознати на Балкану: κοπὴ καὶ κατιβιβασμὸν ξυλῆς, στυπάξουγγον, κανάβις, ὑγρόπισσον (πισσοϋγρύπισσα), καύσις καρβωνίων, ἐξέλασις ζευγοαμαξίων, ἀγάπη, μηνιατικόν, ἁλατότελος, ξενότελος λεγόμενος, δόσις ἐξοτύπων, δόσις γειμόρου. Има доста и пелопонеских „уникатаˮ καμπανιστικόν, μεσιτικόν, ζυγαστικόν, μετριατικόν, παχιατικόν, γομεριατικόν, ὀψώνιον, ἁλιευτική, τετραμοιρία, μαγειρία, ἀντίναυλον, ἐξωπρασία, κοσμιατικόν, ἐργαστηριακόν, μεταξιατικόν, ἀπαίτησις τοῦ πανίου. С друге стране, у овим регионима није откривено постојање знатног броја пореза, типичних за балканске провинције Византијског Царства.

[44] Уопште узевши, грчке повеље српских владара далеко су сличније византијским него српским повељама, па објашњење за другачију ситуацију кад је у питању навођење пореза треба тражити изван домена дипломатике.

[45] В. горе, нап. 40 и 41.

другој групи докумената. Ове разлике појачавају друге, већ споменуте, разлике између самих имунитетних формула, које проистичу из неједнаког степена учесталости спомињања појединих пореза. То значи да се у грчким повељама српских владара може наићи на дажбине којих нема у византијским повељама, иначе готово идентичним са њима по спољашњем изгледу и многим заједничким формулама.[46] И обратно, у византијским повељама постоје дажбине које се не јављају у грчким повељама српских владара. Исто тако, могуће је запазити нека пореска давања у документима владара и једне и друге земље, али у околностима које онемогућавају да се између таквих дажбина истог порекла, а различите судбине, стави знак једнакости.

Можда најзначајнији случај међу варијететима којих нема у византијским повељама, представља појава нових натуралних давања на доскора византијском тлу, дакле тамо где су се одавно готово све дажбине обрачунавале у новцу. И то не само у доба византијске него, као што смо видели, и у доба српске власти. Стога су, то је сасвим разумљиво, ове нове натуралне дажбине веома ретке. Свега на два места у грчким повељама српских владара може се наићи на формулације — непознате у византијским повељама — које упућују на постојање оваквих давања: (a) ἀπαίτησις τοῦ σίτου καὶ τῶν ζώων, (b) συνδοσία γεννημάτων[47]. Сами по себи, изрази ἀπαίτησις и συνδοσία употребљавани су у Византији, први (нарочито широко) за означавање сваког потраживања у најширем смислу речи, други као једно нарочито задужење пореског карактера.[48] Први израз, у наведеном значењу, било да стоји само стално или везан уз неки конкретни порез, чест је и у грчким повељама српских владара[49],

[46] Издавачи грчких повеља српских владара изнели су, помало насупрот другим својим идејама (в. горе, нап. 40), следеће схватање: „Кад је цар Душан заузео византијске области, он је почео да побира тамо старе византијске данке, а сем тога увео је плаћање нових данака — оних који су се до онда плаћали у Србији" (стр. XCV—XCVI). Неопходно образложење овог далекосежног постулата, међутим, није уследило. Није ни могло уследити, јер се ни данас не види којим би аргументима могао да буде овако изричито потврђен. Душан, истина, говори у општој хрисовуљи светогорским манастирима (нов. 1345) да их ослобађа данака државних, царских καὶ τῶν τῆς κραλότητος ἡμῶν (*Соловјев—Мошин*, бр. 5, 52—53), али изгледа да ова формула, с обзиром на тренутак у коме настаје, више изражава страх калуђера од пореза које би нова власт могла собом донети, него што представља сведочанство о необично брзом уношењу српских пореза у новоосвојене земље.

[47] (а) *Соловјев—Мошин*, бр. 5, 51; (б) бр. 15, 57. Издавачи су сматрали да је прва дажбина вероватно натуралног карактера (стр. 491).

[48] Самостална употреба израза ἀπαίτησις врло је честа у уопштенијим деловима имунитетних формула (ἀπαίτησις καὶ δόσις, ἀξ. καὶ συζήτησις, δημοσακὴ ἀπαίτησις etc.), а исто тако често означава и убирање неког посебног пореза (ἀπαίτησις ζευγαρατικίου etc.). Отуда и уопштени израз за пореског чиновника — ἀπαιττητής, о чијој судбини в. *Максимовић*, Управа 131 н. 98. Други термин — συνδοσία — означава нарочиту врсту пореза, одређиваног према тренутним потребама државе за додатним средствима. Cf. *Dölger*, Schatzk., Hr. 4, 86 Bem. У три маха јавља се и συνδοσία (δόσις) πλωΐμων: Actes de Xéropotamou, ed. *J. Bompaire*, Paris 1964, Nr 8, 17; *Fr. Miclosich — J. Muller*, Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana (даље: MM), IV, 343; *Dölger*, o. c., Nr 37, 52—53. Рче је вероватно о регрутовању веслача за ратне бродове. Cf. *Dölger*, o. p., Nr 1/2, 29 Bem.; Nr 37, 52 Bem.

[49] В. *Соловјев—Мошин*, index s. v. (ἀπαίτητις).

други у њима не постоји. Необичност употребе оба израза у наведеним формулацијама је очевидна, па је неуобичајен морао бити и карактер тако формулисаних дажбина. Ипак, најзначајнија околност, која и одређује карактер оба давања, огледа се у томе што се у повељама српских владара, уређеним по византијским узорима, за означавање пореза од житних приноса употребљавају исти технички термини као и у византијским повељама — ζευγαρατίκιον, σιταρκία.[50] Исти је случај и са наше две повеље. У њима је пре дажбина које су у питању, на првом и најважнијем месту, наведен ζευγαρατίκιον.[51] Очевидно је, дакле, да се уз врло раширени „житни“ порез или порезе, наплаћиване свакако у новцу, у новоосвојеним крајевима Душанове државе каткад приступало убирању жита (и стоке) на једној другој основи[52]. Дословни смисао израза „потраживање жита и стоке“ и „(заједничко) давање жита“ указују на карактер те основе.

Наведени примери показују да је завођење српске власти могло допринети установљавању, макар привременом, дажбина које се не могу повезати са неким конкретним, у Србији уобичајеним, пореским наметом, али чије је српско порекло несумњиво. Осим њих, није непозната ни појава чисто српских дажбина, чак и под оригиналним називом, и то далеко од центра српске државе. У хрисовуљи тесалијском манастиру Богородице у Ликусади од новембра 1348. године, цар Душан потврђује манастирску имовину и раније стечена имунитетна права, дајући једном врло уопштеном формулом ослобођење од свих пореза, али без иједног њиховог конкретног назива, изузев τῆς ποζοβίτζης καὶ τῆς λεγομένης πρεσέλιτζας.[53] Идентификација ових термина као позоба и приселице, познатих дажбина средњовековне Србије, очигледна је и одавно је извршена.[54] Њихова појава управо у Тесалији није случајна.

---

[50] О суштини ових новчаних пореза, разлозима за њихово поистовећивање, али и тешкоћама оваквог идентификовања, в. *Соловјев—Мошин* 442 сл., 491, који у основи прихватају идентичност зевгаратикија и ситаркије. *F. Dölger*, Zum Gebührenwesen der Byzantiner (даље: *Dölger*, Gebührenwesen), Etudes dédiées à la mémoire d'A. M. Andréadès, Athénes 1940, 57 n. 87 сматрао је да идентичност ових дажбина, иако није немогућа, тек треба да буде доказана, али је касније прихватио овакву идентификацију као могућу. Cf. *Dölger*, Schatzk. Nr 53, 43 u. 50 Bem., Nr 63, 27 Bem., Nr 63, 27 Bem. Г. Острогорски оба пореза сматра земљарином позновизантијског доба, повезује их, али се не изражава у прилог њиховог поистовећивања: зевгаратикион је десетак од плуга или јарма и представља најважнији допунски сељачки намет, а ситаркија је главни порез. Уп. Византийские писцовые книги, Byzantinoslavica 9 (1948) 246, 296 сл. (= Сабр. дела I, 51, 107); К истории иммунитета в Византии, Виз. Врем. 13 (1958) 74 (= СД I, 434); Радоливо, ЗРВИ 7 (1961) 72 (= СД IV, 204). Слично и *D. A. Zakythinos*, Crise monétaire et crise économique à Byzance du XIIe au XVe siècle (даље: *Zakythinos*, Crise), Athènes 1948, 66.

[51] *Соловјев—Мошин*, бр. 5, 50; бр. 15, 55.

[52] Овакво ванредно убирање основних прехранбених артикала, жита и стоке, могло је да има и карактер реквизиције за потребе војске, нарочито у првом испитиваном случају. Јер, ради се о документу (општа хрисовуља светогорцима) који је издат непосредно после освајања (нов. 1345) крајева на које се односи (Сер, залеђе Св. Горе, долина Струме), у време када је српска војска још увек била смештена на светогорским имањима. Уп. *Соловјев—Мошин*, бр. 5, 43—46.

[53] *Соловјев—Мошин*, бр. 20, 96—99, односно 98—99.

[54] Исто, 482.

У земљи која је тек непосредно пре издавања Душанове повеље пала у српске руке, још је била стационирана бројна коњица која се морала прехрањивати из локалних извора. Тесалија, житница Грчке и земља развијеног коњарства, имала је могућности да издржава војску освајача који су собом донели сопствене методе да то издржавање и обезбеде — позоб за коње и приселицу за војнике.[55] Терет није био лак и манастиру у Ликусади је очигледно било посебно стало да га се ослободи.

Неке од дажбина које се јављају у грчким повељама српских владара познате су и из византијских повеља, али уз извесне разлике у терминима употребљеним за њихово означавање. Ове разлике нису само формалне природе, с обзиром на околност да грчке повеље српских владара дословно копирају техничке термине који се налазе у њиховим византијским узорима. Ипак, ако је између оваквих дажбина на српској и византијској страни немогуће стављање знака једнакости, то не значи да је немогуће и проналажење њихове суштинске сличности. Тако (а) βελανίδιον (жировнина) из повеље Синише Палеолога епирском великашу Јовану Цафи (1361)[56] има пандан у дажбини βαλανίστρον (βαλάνιστρον) византијских повеља[56a], док се (б) ἐξέτασις τοῦ ἀλλοτρίου ἅλατος (контрола туђе соли), некако натегнуто додата дажбинама у имунитетној формули Душанове повеље манастиру Зограф (1346)[57], може довести у вези са συστολὴ τοῦ ἀλλοτρίου ἅλατος византијских повеља.[57a] Најзад, (в) ἐξέλασις ἀνθρώπων (спремање људи за војне потребе) у Душановој повељи манастиру Ксенофон (1352)[58] представља уопштенији вид конкретнијих намета у византијским повељама: ἐξέλασις πεζῶν, ἐ. κονταράτων, ἐ. πλωΐμων.[58a] За све ове дажбине карактеристично је да су изузетно ретке; наведене су свака по једанпут у исправама српских владара (однос 1:17). Иако ни њихови византијски пандани не спадају у чешћа и познатија пореска давања, ипак заузимају значајније место у повељама са конкретизованим имунитетним формулама (однос — (а) 1:9,32; (б) 1:11; (в) 1:9,32). На жалост, још увек није могуће детаљније реконструисати карактер наведених намета, било да се јављају на српској или византијској страни, односно није могуће јасно одредити

[55] Слично и *Ферјанчић*, Тесалија 233. Ово тумачење приселице, као намета за издржавање државних службеника у пролазу или кантоновање војника, коси се са аргументованим резултатима *М. Благојевића*, Оброк и приселица, Ист. часопис 18 (1971) 165—188, који приселицу сматра колективном надокнадом штете од разбојника и лопова. Али податак из ликусадске повеље ближи је ранијем раширеном и познатом, мада од Благојевића с правом оспореном, схватању приселице. Не видим, како би овај податак, који је Б. у свом раду превидео, могао да се уклопи у његово гледиште, јер се не само слаже са ранијим тумачењима приселице, него и одговара ситуацији у Тесалији. Могуће је, међутим, да право решење за Ликусаду још увек измиче.

[56–56a] *Соловјев—Мошин*, бр. 32, 67. О различитој садржини ове дажбине у Србији (жировнина) и Византији, уп. исто, 408 сл.; *Мошин*, Виз. утицај 151 н. 13. Није сигурно који је од ова два узора ближи усамљеној дажбини из Епира и Синишине повеље.

[57–57a] *Соловјев—Мошин*, бр. 9, 57—58. Уп. коментар — исто, 388 сл.

[58–58a] *Соловјев—Мошин*, бр. 25, 36. За конкретнији вид ове дажбине у Византији уп. *Dölger*, Schatzk. Nr 4, 86; Actes de Philothée, edd. *W. Regel*, *E. Kurtz*, *B. Korablev*, Виз. Врем. 20 (1913) Nr 3, 96; Nr 4, 99; MM IV, 4, 18, 21, 249, 288; MMV, 13. Cf. *Zakythinos*, Crise 68.

сличности и разлике у њиховим особинама. Извесно је, међутим, да оне, једне и друге, постоје.

Посебан проблем за истраживача представља тзв. гувелиатик (γουβελιάτικον, κουβαλιατάκια), дажбина која се у два маха јавља у грчким повељама српских владара, а свега једном у византијским исправама.[59] Овај однос је утолико упадљивији, што је испитивање вршено на 66 византијских повеља које садрже поименично навођење пореских намета, док на другој, српској страни има свега 17 таквих повеља. При томе, једини спомен гувелиатика у византијском материјалу налази се у једној повељи Јована V за манастир Хиландар, а испитивања спроведена у вези са овим радом показала су да византијске повеље издате у корист Хиландара имају унеколико специфичан приступ навођењу дажбина. Наиме, њихове имунитетне формуле прилично оскудно набрајају конкретне порезе, тако да се велики број дажбина, чак и врло чувених, уопште не налази у повељама српског манастира.[60] Није то једина необична околност. Усамљени спомен гувелиатика у византијским документима, који се уз то свакако односи на територије под српском влашћу, утолико је чудноватији, што једна од Душанових повеља, у којима је ова дажбина наведена, нуди следеће објашњење: „... тзв. гувелиатик, чије убирање бејаше уобичајено у држави Ромеја" (τὸ λεγόμενον γουβελ'άτικον, ὅπερ ἦν σύνηθες ἀπαιτεῖσθαι ἐν τῇ τῶν Ῥωμαίων ἀρχῇ).[61] Читав заплет унеколико разјашњава споменута повеља Јована V, једини византијски документ у коме се наводи гувелиатик. Имунитетна формула ове повеље садржи 11 различитих пореза, али не и гувелиатик.[62] Тек на крају читаве повеље, готово као додатак кога се састављач накнадно присетио, спомиње се ослобођење парика од гувелиатика, као неке врсте пореза карактеристичне за околину Солуна (τῶν κεφαλαίων ἐν τῇ χώρᾳ τῆς θεοσώστου πόλεως Θεσσαλονίκης ἀπαιτουμένων παρὰ πάντων, τοῦ τε γουβελιατικοῦ καὶ τοῦ καλουμένου ξυλαχύρου).[62a] И стварно, све три познате повеље са споменом гувелиатика односе се првенствено на манастирска имања у солунском крају (Каламарија, Халкидика). Само локалним карактером ове дажбине може се, засада, објаснити и њено занемаривање у византијским повељама, занемаривање утолико изразитије што се огромна већина владарских исправа овог времена односи на области око и између Струме и Вардара.

Иако све што је овде речено не доприноси спознавању карактера гувелиатика, његова судбина је прилично јасна. То је била локална

---

[59] *Соловјев—Мошин*, бр. 11, 45—46 (1346); бр. 25, 35 (1352); Actes de Chilandar, ed. *L. Petit*, Виз. Врем. 17 (1911) Nr 138, 59 (1351). За претпоставке и контроверзе око нерешеног питања гувелиатика в. *Соловјев—Мошин* 415 сл., јер новију реч наука још није изрекла.

[60] Тако у хиландарским повељама нема следећих важнијих дажбина које се појављују не само у византијским, него и у грчким исправама српских владара: ἀήρ, ἀγγαρεία, διμοδαῖον, ἐννόμιον, εὕρεσις θησαυροῦ, ζευγαρατίκιον, παρθενοφθορία, παραγγαρεία, ψωμοζημία, φονικόν (φόνος), χάραγμα.

[61] *Соловјев—Мошин*, бр. 11, 45—46 (мај 1346).

[62] Doc. Nr 138, 21—24 (јули 1351).

[62a] Ib., lin. 58—60. Ксилахирон је, истина, познатији (в. нап. 73), али изгледа не и за састављача повеље, који се нашао побуђен да дода епитет καλούμενος.

дажбина, можда значајна, али шире узевши готово непозната у Византији. За српске власти, после освајања солунског и светогорског залеђа, гувелиатик искрсава као потпуно непознат појам. Наведено објашњење из повеље цара Душана показује да није био ни преузет у порески систем освајачеве државе. По свој прилици су калуђери Ватопеда, у чију је корист издата ова повеља, уврстили и гувелиатик у своје тражење имунитетних привилегија, управо у време када, непосредно после успостављања српске власти на светогорским границама, читава Света Гора тражи и добија такве привилегије (пролеће 1346). Издавач повеље, у недоумици пред непознатом дажбином, нашао је за сходно да је објасни као ромејску институцију. Србима је она и остала страна, будући да шест година касније Душанова повеља за манастир Ксенофон доноси сасвим искварен, мада препознатљив, облик — χουβαλιατάκια.[63] Тако је створена парадоксална ситуација да се један порез чешће јавља у српским, него у византијским документима, а да под српском влашћу, по свему судећи, буде у ствари полузаборављен.

Нису сви локални порези делили судбину гувелиатика. Неки међу њима одржавају се доста дуго у одређеним подручјима, преживљавајући смене разних господара. У овом погледу карактеристична су три пореска намета из Епира, које доноси једна хрисовуља Синише Палеолога (1361): βιολογία, καπνολογία, πρεβένδα.[64] Идући даље у прошлост, на ове дажбине наилазимо у (а) даровници (1323—1335) епирског деспота Јована II Орсинија манастиру Богородице Ликусадске у Тесалији (βιολόγιον, πρεβέντα), у (б) његовој повељи (1330) митрополији Јањине (καπνολόγιον, πρεβέντα), а затим и у (в) чувеној хрисовуљи (1319) Андроника II, којом су Јањини потврђена сва права и привилегије (између осталог, порески имунитет даје се и за βιολόγιον и καπνολόγιον).[65] Додајмо свему томе да је Синишина повеља издата великашу Јовану Цафи Урсину као накнада за исправе које је раније поседовао, а затим у пожару изгубио, и да је заједно са тим исправама била уништена и опширна хрисовуља цара Душана, чије одредбе највећим делом потврђује управо ова повеља.[66] Врло је вероватно да је и Душанова хрисовуља садржавала бар неку од наведених дажбина. Све оне, као што се види, без обзира на порекло и карактер, у тој мери су одговарале регионалним условима да их разни господари Епира, па и српски владар, укључују у порески систем својих држава.[67]

---

[63] *Соловјев—Мошин*, бр. 25, 35 (напомена) и коментар на стр. 415. Није нимало сигурно да је гув. порез на кошнице, како мисли *Zakythinos*, Crise 67, 67 н. 8, само на основу тога што у савременом грчком језику χουβέλι значи кошница, тим пре што у Византији постоји посебан порез на пчеле (μελισσοεννόμιον).

[64] *Соловјев—Мошин*, бр. 32, 66—68.

[65] (а) Издање: *N. Bees*, Fragments d'un chrysobulle du couvent de Lycousada (Thessalie), Mélanges G. et O. Merlier, III, Athènes 1957, 486. Аутор и датум: *G. Ostrogorsky*, Das Chrysobull des Despoten Johannes Orsini für das Kloster von Lykusada, ЗРВИ 11 (1968) 205—213; (б) *И. А. Романос*, Περὶ τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου, Крф 1895, 132 сл.; (в) ММ V, 83.

[66] *Соловјев—Мошин*, бр. 32, 1—10, 21—26.

[67] Садржина све три дажбине није коначно решена, мада постоје убедљива тумачења. Уп. (βιολόγιον, καπνολόγιον): *Соловјев—Мошин* 413, 451; *Dölger*, Gebühr-

Проучавање грчких повеља насталих у Србији открива занимљиву чињеницу да је, упркос богатству имунитетних формула, знатан број византијских пореза и дажбина остао изван видног поља њихових аутора. При томе, неке дажбине, а међу њима има и значајних и релативно непознатих и ретких, уопште се не могу идентификовати на подручју под новом, српском влашћу: ἄπληκτον, λιμναῖον πάκτον, σιτόκριθον, συνδοσία (δόσις) и с. πλωΐμων, διάρια, ἀλώπια, καμίνων καύσις, ἀνεπιγνωστίκιον, σκαλιάτικον, ἐξέτασις ζευγαρίων, κομμέρκιον, δόσις ἐξοτύπων, δόσις οἰνοελαίου, итд.[68] Другу групу пореза, начелно далеко познатијих од споменутих, чине они порези који постоје и на српској и на византијској страни, али чији су византијски називи тако бројни, да неки међу њима нису тачно или нису уопште преузети у српске владарске повеље на грчком језику: ὠφέλεια[69], χοιροπρόβατον,[70], προβατοδεκατία[71], κονταρατίκιον[72], ξυλόσυρμα[73], πο-

enwesen 55 sq.; (πρεβέντα): *Ostrogorsky*, o. c. 213. Изузев у објашњењу Острогорског о превенди, ове дажбине се не третирају као регионална појава. Али оне то јесу, јер изван Епира није забележено њихово постојање. Податак из 1262. г. о земљи која је, на о. Патмосу, καταγεγραμμένη ἐν τοῖς... βιολογίοις (MM VI, 212), сведочи само о далекој етимолошкој вези између једног од наших пореза и патмоских пореских спискова. Са тих разлога врло је сумњива емендација Соловјева и Мошина у једној оштећеној есфигменској повељи: [βι]ολογίου κονταράτων (бр. 14, 68—69). Далеко је убедљивија емендација (ζευγ)ολογίου κονταράτων, у новом издању есфигменских аката: Actes d'Esphigménou, ed. *J. Lefort*, Paris 1973, Nr 6, 71. Ни чињеница да је прва од наведених повеља деспота Јована Орсинија упућена једном тесалијском манастиру, не слаби тезу о везаности наших дажбина за епирско тло. Јер, деспот је манастиру потврдио не само његова имања у Тесалији, него и поклонио нека имања у Епиру (око Арте). Cf. *Bees*, o. c. 485; *Ферјанчић*, Тесалија 196. Дажбине које су у питању свакако се односе на ова потоња имања.

[68] Већина наведених пореза и намета није имала значајније место ни у самом византијском пореском систему, а неки током XIV века и ишчезавају (напр. καμίνων καύσις, ἀλώπια, δόσις οἰνοελαίου). Неки су, пак, од великог значаја, па је утолико интересантније да нису преузети у Душаново време: ἄπληκτον као један од, истина ређих, синонима за познати митат (cf. *Dölger*, Schatzk., Nr 1/2, Bem.; *Zakythinos*, Crise 68), λιμναῖον πάκτον (cf. *Zakythinos*, o. c., 66), συνδοσία (в. горе, нап. 48), ἐξέτασις ζευγαρίων као вероватни синоним за ζευγολόγιον (cf. *Dölger*, o. c. Nr, 38, 48 Bem.). За разлоге због којих не треба очекивати да је у Србији могао бити преузет κομμέρκιον уп. *Максимовић*, Управа 137 н. 130. Далекосежан значај може да има и непреузимање ἀνεπιγνωστίκιον-а, пореза на сељаке неуписане у порески регистар (cf. *Dölger*, o. c., Nr 4, 66 Bem.; Nr 38, 48 Bem.). Значи ли то да таквих сељака или, чак, таквих спискова није било у Србији?

[69] У нашој старијој литератури офелија је била проглашена синонимом за зевгаратикиј (о зевг. в. горе, нап. 50). Уп. *Соловјев—Мошин* 444; *Мошин*, Акти 213 н. 50. Г. Острогорском се ово изједначавање са разлогом чинило неубедљивим (Критике: Сабр. дела II, 375). По њему, ради се о врло сличним порезима који се не јављају заједно, већ један уместо другог [Виз. писц. книги 297 (= Сабр. дела I, 107 сл.)].

[70] Дажбина свакако идентична са προβατοχειροδεκατεία из једне Душанове повеље: *Соловјев—Мошин*, бр. 2, 49 (= *A. Guillou*, Les Archives de Saint-Jean-Prodrome sur le Mont Ménécée, Paris 1955, Nr 39, 33).

[71] Свакако десетак од оваца, познат из српских докумената, коме у грчким повељама српских владара у извесној мери одговара προβατοχειροδεκατεία (*Соловјев—Мошин*, бр. 2, 49).

[72] О овој дажбини в. *Dölger*, Schatzk., Nr 37, 52 Bem. За могућу варијанту у Српском Царству в. горе, нап. 58—58а и одговарајући део текста.

[73] За ову дажбину уп. *Dölger*, o. c., Nr 37, 53 Bem., који је објашњава као вожење дрва за било какве сврхе. То је, у ствари, синоним много познатијег израза

ριατικόν[74], πέσημον φοσσάτου.[75] Најзад, трећа група дажбина позната је из византијских и српских повеља писаних на српском језику, али не и из грчких повеља српских владара: οἰνομέτριον[76], οἰκομόδιον[77], νόμισθρον.[78]

Разуме се, ово све не значи да свака дажбина која се не појављује у повељама српских владара писаним на грчком језику, заиста није постојала у јужним, од Византинаца отетим, областима Србије. Да их тамо није било бар у већини таквих случајева, може се поверовати због богатства имунитетних формула ових повеља, у којима се конкретни порези, као што је већ истакнуто, наводе чешће него у византијским повељама. То богатство и јесте најјачи контраст споменутом ћутању.

ξυλάχυρον (довоз дрва и сламе) који се јавља и у грчким повељама српских владара. Уп. *Соловјев—Мошин*, index, s. v.

[74] Синоним за израз διμοδαῖον („бродарина") — познат и под српском влашћу — како су утврдили већ *Соловјев—Мошин* 423 сл., што је у науци оспоравано све до *Г. Осшрогорског*, К истории иммунитета в Византии, Виз. Врем. 13 (1958) 82 н. 123 (= Сабр. дела I, 446 н. 123).

[75] Релативно чест синоним у Византији за добро познати митат војске. Cf. *Zakythinos*, Crise 68. Истина, у Душановој повељи манастиру Есфигмен јавља се πέσημον, али без ближе одреднице (*Соловјев—Мошин*, бр. 15, 55). Издавачи, као добри познаваоци византијских повеља, тачно су уочили о чему је реч (уп. коментар, стр. 481), али до потпуне идентификације са митатом војске нису дошли, као уосталом ни први издавачи есфигменских аката (Actes d'Esphigménou, edd. *L. Petit* — *W. Regel*, Виз. Врем. 12, 1906, Nr 13, 45). Тек је последњи издавач есфигменских аката прочитао заједно појмове који су дотад раздвајани: μιτάτου πεσήματος [Actes d'Esphigménou, ed. *J. Lefort*, Paris 1973, Nr 23, 31 et n. ad lin. 31 (p. 146)].

[76] Одавно је примећено да овој дажбини одговара наметак вин'ни српских повеља. Уп. *Мошин*, Виз. утицај 150 сл. Додали бисмо да је још чешћи десетак вински, за који *Божић*, Доходак царски 14, с разлогом сматра да је наслеђен од Византије. Утолико је занимљивије што се у грчким повељама српског порекла не наилази ни на какву дажбину у вези са вином.

[77] У науци владају неподељена мишљења да византијском οἰκομόδιον одговара комот у српским и бугарским земљама, као позајмљена врста обавезе. Уп. *Р. Грујић*, Властелинство Св. Ђорђа код Скопља од XI—XV века, Гласник СНД 1 (1925) 65; *Соловјев*, Законодавство 65 и н. 2; *Мошин*, Виз. утицај, 150; *Dölger*, Gebührenwesen 52. Таква сагласност не влада и у оцени карактера ове дажбине, која највероватније представља плаћање пореском чиновнику за мерење жита. За контроверзе уп. *В. Г. Василевский*, Материалы для внутренней истории византийского государства, ЖМНПр 210 (1880) 369; *Соловјев*, н. д., 65 и н. 2; *Мошин*, Акти 215 н. 67; *Г. Осшрогорски*, Критике, Сабр. дела II, 375; *Dölger*, o. c., 52 sq.; *idem*, Schatzk., Nr 1/2, 30 Bem.; Nr 37, 52 Bem.; *J. Bompaire*, Sur trois termes de fiscalité byzantine, Bull. Corr. Hell. 80 (1956) 625—31. Разлог за непостојање комота у грчким повељама српског порекла можда је открио *Мошин*, Виз. утицај 151, кад је уочио да се к. не појављује ни у српским повељама после времена краља Милутина. Ово утолико пре што се ни византијски οἰκομόδιον, како се чини, не јавља после 1321. године (Actes d'Esphigménou, ed. *J. Lefort*, Paris 1973, Nr 16, 84).

[78] Везу иномистра са византијским номистром уочио је још *Мошин*, Виз. утицај 150. На пашњаке као подручје његовог убирања указао је коначно *Zakythinos*, Crise 67. Додајмо да пример ове дажбине веома лепо показује колико су понекад неухватљиви путеви преношења утицаја. У грчким повељама српских владара номистрон не постоји, што и није много чудновато, с обзиром да се и у Византији ретко јавља (између 1266. и 1342), а у виз. Македонији никако. Cf. MM IV, 352 (Макринитиса); MM V, 83 (Јањина); повеље Јована Орсинија (Епир; в. горе, нап. 65 (а) и (б)); MM V, 261 (тесалски Фанарион). Утолико више изненађује околност што се иномистро у српским документима појављује тек у раздобљу између 1350. и 1400. године. Уп. Зак. спом. 461, 512, 514, 759.

Али у ситуацији када готово сва наша сазнања о средњовековним дажбинама почивају управо на увођењу имунитетних права, којима се оне de facto укидају на одређеном подручју, непомињање неке дажбине у имунитетној формули може да значи и њено изузимање из проглашене привилегије, њено даље задржавање као инструмента фиска. Таква могућност била је врло често остваривана, што је очигледно из ноторне чињенице да се не налазе *сви* познати порези у *свакој* имунитетној формули *сваке* повеље, било византијске или српске. У крајњој линији, међутим, није битно које су одређене дажбине на новоосвојеним територијама под српском влашћу биле уклањане из фискалне политике или су, напротив, биле остављене изван домета имунитетних привилегија, као живи део пореског система. Битно је да постоји извесна разлика између фискалне политике српске државе и одговарајуће политике Византијског Царства, и то управо у крајевима где српска власт широко преузима византијске институције у наслеђе.

Више пута је овде истицана чињеница, и иначе добро позната, да је у доскорашњим византијским областима порески систем Душановог царства превасходно настао преузимањем затечених институција после повлачења противника. Тај порески систем стога се упадљиво разликује од одговарајућег система у границама српске државе, успостављеним пре XIV века. Разлике се не огледају искључиво у карактеру једног и другог система, зависно од одговарајуће друштвено-економске основе, о чему је већ било речи. То је, несумњиво, најважнији моменат. Но, ове разлике се огледају и у томе, што извесне значајне дажбине постоје само у јужним областима, а неке само у северним областима Српског Царства. Тако се искључиво на југу сусрећу, рецимо: ἀήρ, κατεργοκτησία, ψωμοζημία, χάραγμα, διμοδαῖον, εὕρησις θησαυροῦ (проналазак блага) и, наравно, мистериозни γουβελιάτικον.[79] Али, с друге стране на југу не постоје, на пример, дажбине: војска, војница, понос, провод и све основне дажбине натуралног карактера.[80] Преостаје, ипак, знатан број дажбина, преузетих и пре Душанових освајања проширивањем византијских утицаја, које се јављају у оба основна пореска система, — српском и грчком — Српског Царства. То су: βιγλιατικόν (бигла, градобљуденије), φονικόν (вражда), ζευγαρατίκιον (волоберштина), κα-

---

[79] За већину наведених пореза је сасвим природно очекивати да их у Србији и није могло бити. Гувелиатик је, као што је показано, везан за солунски крај. Катергоктисија — данак за изградњу лађа — везана је за приморске крајеве. Аир је остао специфичан за Византију као целина судских глоба претворених у сталан порез (уп. *Максимовић*, Управа 142), док се две његове познате ставке — φόνος (φονικόν) и παρθενοφθορια — појављују у Србији као познати, али бар у повељама ретки, намети вражда (в. нап. 81) и девичји разбој. У Законику (чл. 192) појављује се сличан појам — разбои владич'ски. Уп. *Н. Радојчић*, Душанов Законик, Београд 1950, 140. За ψωμοζημία в. *Dölger*, Schatzk., Nr 3, 46 Bem.; *Zakythinos*, Crise 68. За литературу о харагми уп. *Dölger*, o. c., Nr 31, 51 Bem.; Nr 53, 53 Bem. Досад најбоље тумачење димодеона у: *Соловјев—Мошин* 423 сл.

[80] Појединачно посматрано, у некадашњим византијским областима непознат је знатан број пореза пореклом из Србије. То је јасно већ из чињенице да се српски утицаји, уопште узевши, далеко мање уочавају у некадашњим византијским земљама, него византијски утицаји на северу.

στροχτισία (градозиданије, кућезиданије), ангарија и гарепсање, десетак од стоке и на једној и на другој страни, митат (оброк и, можда, приселица), βελανίδιον (жировнина), итд.[81] У Србији северно од Скопља, будући да су прилагођавана тамошњим економским условима, ова пореска давања по карактеру више-мање одступају од византијских узора. Ту врсту разлика данас је практично немогуће систематски истражити, иако у њима лежи основни узрок, као последица различитог начина остваривања феудалне ренте, споменуте нејединствености у начину убирања пореза на територији Српског Царства.[82]

На основу свега што је досад речено, несумњиво је да је знатан број пореза у три велика региона — српске земље, византијске земље под српском влашћу, византијске земље под влашћу Цариграда — имао заједничко порекло. То заједничко, византијско порекло евидентно је, дакле, чак и у српским земљама где су време, другачији економски развитак и другачија схватања донели у преузетим деловима пореског система велика одступања од прототипа. У неким је случајевима ово заједничко порекло видљивије, у некима је више скривено, па је понекад велики ризик упустити се у његово утврђивање. Ако пођемо само од сигурних примера, и то оних чешћих, упоређивање заступљености оваквих пореза у три споменута региона на занимљив начин потврђује изложене резултате овог рада. У ствари, и то је необично важно подвући, ово упоређивање је практично немогуће извршити, уколико се придржавамо само територијалног начела. Упоређивање се мора вршити између три пореска система који се у повељама јасније огледају од географских региона које у основи представљају, али за које нису чврсто везани.[83]

---

[81] Знатан део наведених синонима прилично је јасан и у науци одавно откривен: *Мошин*, Виз. утицај 150 сл. Скренућемо ипак пажњу на неке моменте. Вражда у Србији је много комплекснија појава од виз. фоникона са којим је сродна [уп. *С. Ћирковић*, Допуне и објашњења у *Ст. Новаковић*, Село, Београд 1965, 224 и, нарочито, *Острогорски*, Виз. писц. книги 300 сл. (= Сабр. дела I, 111)]. За аргументе у прилог везе волоберштине са зевгаратикијем в. *Божић*, Доходак царски 15 сл. За однос ангарије и српских данака в. нап. 84 (а). О систему десетка у Византији и Србији уп. *Божић*, н. д., 14. О неким недоумицама око приселице в. горе, нап. 55, а за жировнину — нап. 56—56а. Овде није споменута основна дажбина средњовековне Србије — соће —, јер у основи је то била, и поред угледања на византијске узоре, српска творевина. О соћу је веома много писано, али је довољно упутити на изванредна излагања *Божића*, Доходак царски 16 сл. 19 сл., 35.

[82] О овим тешкоћама уп. *Божић*, н. д., 11.

[83] На основу свега што је речено, очигледно је да је у српској „Романији" долазило до сустицања српских и византијских традиција. У грчким повељама српских владара ова је чињеница само делимично видљива. Другу групу извора требало би тражити у оним српским повељама које се односе на споменуте територије, а не на српске земље. Међутим, овај материјал је веома тешко подврћи одговарајућој анализи, јер српска терминологија која се у њему јавља може да буде последица превођења и језичког усклађивања, а не сведочанство о продору српских дажбина далеко на југ. Због тога није увек могуће разлучити порески систем од географског региона. Само два примера: (а) још су *Соловјев—Мошин*, стр. XCVI приметили да две српске повеље Душана манастиру Пантелејмону садрже соће, као карактеристичан српски данак, док две његове грчке повеље истом манастиру за соће не знају; (b) евидентне разлике између наведених чиновника, српских и византијских, постоје у грчком и српском тексту једне Урошеве повеље Лаври Св. Атанасија (уп. горе, нап. 36).

Следећа табела показује у коликом се проценту од укупног броја испитаних повеља појављује неки од пореза заједничког порекла.[84]

Табела 1.

порез / регион	χαστροκτισία градозидање	κανίσκια кошарштина	βαλάνιστρον βελανίδιον жировнина	μελισσο-εννόμιον десетак пчелињи	ἀγγαρεία гарепсати копање и др. работе[а]	μιτάτον оброк псари геракари итд.
српски	47%	3%	14%	10%	100%	100%[в]
српско-византијски	76%	6%	6%	12%	47%	41%
византијски	70%	9%	11%	24%	42%	46%

Очигледно је, колико год су наведени проценти условни, да је пореска политика у грчким областима Српског Царства била у већини случајева сличнија византијској, него српској пореској политици (4 од 6 примера). Само је код намета на гајење пчела овај однос упадљиво измењен. То све није случајно. Упоређивање најважнијих и најчешћих пореза или сродних група пореза, оних који се појављују како у визатијским исправама, тако и у грчким повељама српских владара, показује карактеристичне разлике у пореској политици Србије и Византије на једном практично истом подручју. Ова чињеница се лепо види из следеће табеле:[85]

Табела 2.

порез / регион	ἀήρ	βιγλιατικόν	ἐννόμιον χοιρονόμιον προβατονόμ.	εὕρη(ε)σις θησαυροῦ	ζευγαρατίκιον σιταρκία	ξυλάχυρον	ὀρ(ε)ική	ἀγγαρεία παραγγαρεία	ψωμοζημία	φόνος φονικόν	χοιροδεκατία προβατοδεκατ.
српско-византијски	29%	12%	53%	18%	88%	35%	29%	59%	41%	29%	18%
византијски	18%	17%	36%	14%	100%	11%	44%	70%	27%	20%	32%

---

[84] Проценти наведени у табели су заокружени, јер проценти у децималима, које је дало њихово израчунавање, нису сврсисходни због релативне вредности свих ових навода. — (а) У ову рубрику су са српске стране урачунати: копање винограда, вршидба, гарепсање, жетва, орање, сенокоша, разне работе. Да ови намети имају значај византијске ангарије XIV века, в. *Сū. Новаковић*, Село, Београд 1965, 152—154 (*С. Ћирковић*, Допуне и објашњења 230); *Соловјев—Мошин* 378 сл.; *Dölger*, Schatzk., p. 191; *Zakythinos*, Crise 68. — (b) Стопостотна заступљеност пореза у овој и претходној колони долази одатле, што се у неким повељама налазе две и више врста обавеза које припадају једној истој групи. У таквим условима, ниједна повеља са поименичним навођењем пореза није остала без иједне дажбине из групе.

[85] Проценти у овој табели израчунавани су и заокруживани по истим принципима као у претходној табели.

Ако имамо у виду да ова анкета не може бити сасвим прецизна, разлике мање од 14—15% између заступљености појединих пореза у једној и другој групи, могу се сматрати занемарљивим. Разлика од 14—15%, или чак и знатно већа, ипак се јавља готово код половине наведених случајева (5 од 11). Упадљиво је, при томе, да су обично у питању дажбине на стоку или дажбине у вези са прехраном стоке.[86] Другу, мању групу чине две дажбине (ψωμοζημία, ξυλάχυρον) које спадају међу последње изданке опорезивања у натури на византијском тлу.[87] Значајно је да су обе далеко чешће заступљене у Српском, него у Византијском Царству. Све то показује да је у грчким областима Српског Царства вођена пореска политика по византијским узорима, али знатно другачија у домену сточарства и натуралних давања.[88] Није могуће са сигурношћу тврдити, мада је вероватно, да се у овој чињеници огледа утицај српских традиција које су нови господари собом донели.

Резултати овог рада, као што често бива у медиевистици, нису ни математички јасни, ни сразмерни обављеним испитивањима. Али чини нам се да они творе солидну основу за доношење следећег закључка: порески систем у грчким областима Српског Царства преузет је од Византије, али уз немале промене које је собом донело успостављање нове власти. Многобројни елементи овог система, као и начин изграђивања државне управе у тим областима, указују да промене о којима је реч представљају одраз политичких и административних покушаја да се што више уједначи физиономија два основна региона Српског Царства. У границама тадашњих могућности и схватања, уз неуједначене економске услове и са мало времена на располагању, на овом путу се није могло далеко одмаћи.

---

[86] Две дажбине — ἐννόμιον, ὀρ(ε)ική —, од којих се прва јавља у више варијаната, свакако представљају данак у новцу на стоку, али у вези са местом и начином њене исхране. Уп. *Соловјев—Мошин* 431, 473 сл. (пашнина, горнина); *Dölger*, Schatzk., Nr 3, Bem.; Nr 53, 52 Bem. u p. 208 (Weidegebühr, Bergsteuer). *Zakythinos*, Crise 66 sq. је у свом тумачењу мање прецизан.

[87] За ксилахирон в. горе, нап. 73. Други порез, условно га можемо назвати хлебнина, представља обавезу испоручивања хлеба по одређеној, ниској цени. Cf. *D. A. Xanalatos*, Beiträge zur Wirtschafts-und Sozialgeschichte Makedoniens im Mittelalter, München 1937, 49; *Dölger*, Schatzk., Nr 3, 46; *Zakythinos*, Crise 68.

[88] У вези са натуралним давањима, подсећамо на ἀπαίτησις τοῦ σίτου, о чему је већ било речи (в. горе, стр. 113 сл.).

Ljubomir Maksimović

LE SYSTÈME FISCAL DANS LES PROVINCES GRECQUES DE L'EMPIRE SERBE

Résumé

Le présent travail est un essai d'expliquer, par une étude du système fiscal, dans quelle mesure a été conservé le caractère byzantin des provinces grecques de l'Empire serbe. L'hypothèse émise que leur caractère a été, d'une certaine façon, modifié est appuyée par le fait que l'organisation administrative de la Serbie manifestait des tendances vers l'intégration, c. à d. vers la diminution des différences entre les provinces serbes et les provinces grecques. Il n'existe pas une division administrative en deux grandes régions, les principes fondamentaux de l'organisation byzantine, avec les céphales comme fonctionnaires locaux typiques de l'époque, pénètrent dans les provinces serbes et y deviennent dominants. Dans une moindre mesure, on remarque de tels mouvements aussi en sens inverse: les župans serbes apparaissent dans les régions byzantines récemment conquises.

Un tel développement de l'administration a dû produire, dans une certaine mesure, des répercussions sur la structure du système fiscal. Au sud de l'État, dans les territoires conquis par Etienne Dušan, a été en vigueur le système byzantin d'imposition. Ce système est visible dans les formules d'immunité des chartes en langue grecque, octroyées par les souverains serbes, formules qui, pourtant, ne sont pas de simples copies des modèles byzantins correspondants. Dans ces chartes on fait mention de certains impôts en nature, inconnus à Byzance, visant en premier lieu à assurer l'approvisionnement en vivres pour l'armée. De l'autre côté, dans ces chartes apparaissent certaines taxes qu'on connaissait aussi en Byzance, mais à dénominations aussi modifiées et en proportions à tel point différentes qu'il est évident que l'établissement du nouveau pouvoir a amené, dans ce cas également certains changements. Finalement, de nombreuses taxes byzantines n'apparaissent pas du tout dans les chartes grecques des souverains serbes, même lorsque certaines de ces taxes ont été adoptées dans les provinces septentrionales, serbes, de l'État des Nemanjić.

Dans ces provinces serbes il existait un système fiscal qui différait, sous nombre de rapports, de celui qui était connu dans les provinces méridionales, grecques, de l'État. Un grand nombre d'impôts, héritage de Byzance, sont, bien entendu, identiques dans l'une et l'autre des régions susmentionnées. Mais la fréquence de leur apparition dans l'une et dans l'autre région, est souvent très différente, tandis que dans la région grecque de l'Empire serbe les déviations peuvent être observées même par rapport au prototype byzantin du système fiscal. Ces différences de pourcentage dans la fréquence de l'application des impôts dans les provinces byzantines sous la domination serbe et dans les provinces sous celle de Constantinople, sont particulièrement apparentes dans le cas des taxes ayant trait à l'élevage.

Tout ceci démontre que le système fiscal dans les provinces grecques de l'Empire serbe fut adopté de Byzance, mais avec des modifications considérables qui ont résulté de l'établissement du nouveau pouvoir. Ces modifications représentent le reflet des tentatives politiques et administratives visant à unifier les physionomies de deux régions fondamentales de l'Empire serbe. Les grandes différences économiques entre ces deux territoires et l'insuffisance de temps quant à ces tentatives, ont eu pour résultat, un demisuccès.

Зборник радова Византолошког института, XVII, 1976.
Recueil des travaux de l' Institut d'études byzantines, XVII, 1976

БОЖИДАР ФЕРЈАНЧИЋ

ПОСЕДИ ПРИПАДНИКА РОДА ПАЛЕОЛОГА

Процес феудализације Византијског царства који је добио јачи замах од XI века, када власт потпуно преузима аристократија, довео је до политичког и економског издвајања богатих и угледних породица.[1] Те промене, појачане доласком на власт рода Комнина (1081) и успоном војног племства, а окончане тек падом царства (1453), обогаћују слику Византије читавим низом нових облика феудалне својине и институција. Једна од карактеристичних појава специфичног византијског феудализма несумњиво је разграната и доминирајућа улога царске породице, иако је она у моменту преузимања власти била само један од моћних аристократских родова који су са истих позиција ступали у борбу за царску круну. Припадници те најмоћније феудалне породице — владајуће династије стичу, уз свесрдну цареву подршку, све важније позиције у јавном животу царства: они заузимају најодговорнија места у административном и војном апарату, а постају и први поседници апанажа које јасно обележавају почетак процеса дезинтеграције државне територије.[2] Бројна владајућа породица гранала се у низ бочних изданика који су се, употребљавајући царско презиме, трудили да очувају макар и формалну везу са царским домом, а цар је настојао да им осигура што већи и уноснији фонд непокретне имовине. Као и свака феудална аристократија, тако је и византијска, сачувала изразито земљопоседнички карактер, а својина над земљом представљала је основ њених економских позиција.[3]

Остваривању принципа потпуне политичке и економске превласти владајуће породице приступио је још Алексије I Комнин (1081—1118)

[1] Уп. нека новија истраживања о томе: *А. Каждан*, Об аристократизации византийского общества VIII—XII вв., ЗРВИ 11 (1968) 47—53; *G. Ostrogorsky*, Observations on the Aristocracy in Byzantium, Dumbarton Oaks Papers 25 (1971) 14—17; *Љ. Максимовић*, Византијска провинцијска управа у доба Палеолога, Београд 1972, 7—18; *А. П. Каждан*, Характер, состав и эволюция господствующего класса в Византии XI—XII вв., BZ 66 (1973) 47—60.

[2] О том појавама в. *Б. Ферјанчић*, Деспоти у Византији и јужнословенским земљама, Београд 1960, 126—140; *W. Barker*, The Problem of Apanages in Byzantium during the Palaiologan Period, Βυζαντινά 3 (1971) 105—122; *Љ. Максимовић*, Постанак и карактер апанажа у Византији, ЗРВИ 14 (1973) 103—154.

[3] *Ostrogorsky*, Aristocracy 29.

који није намеравао да власт дели са познатим феудалним родовима X века, већ је најважнија места у државној управи и војсци поверавао Комнинима, а са таквом политиком су наставили и његови наследници. Врло сликовито звуче оптужбе Јована Зонаре да је Алексије I Комнин сматрао себе господарем (δεσπότης) царства, а да је царску палату изједначио са својим приватним домом. Рођацима и својим људима Алексије I Комнин давао је новац из државне благајне, па су они подизали велелепне куће које су подсећале на царске палате.[4]

Привремено прекинут катастрофом од 1204. године и полустолетним постојањем Латинског царства (1204—1261), процес јачања угледа и моћи царске породице настављен је појачаним интензитетом до краја византијске историје. Нова царска породица Палеолога (1259—1453) стицала је још веће поседе и привилегије него Комнини у XI и XII веку, а тиме је несумњиво својим бројним члановима обезбеђивала доминантну улогу и политичком војном и економском животу царства. Битно обележје те економске моћи била је земљишна својина, па су припадници разгранате породице Палеолога, као уосталом и други аристократски родови времена развијеног византијског феудализма, стицали нове земљишне поседе и привилегије.[5]

У овом раду обратићемо пажњу на земљишне поседе бројног и разгранатог стабла рода Палеолога, али ћемо оставити по страни домене цара и његове супруге који су, због јако израженог сакралног карактера царске личности, у Византији ипак представљали сасвим специфичан вид земљишне својине. Зауставићемо се на личним поседима других чланова царске куће, пре свега оних којима је по тадашњим државно-правним нормама био затворен пут ка царској круни; то су цареви синови или браћа који најчешће носе високе дворске титуле. Истовремено ћемо посматрати и поседе других чланова разних грана царске фамилије који су задржавањем презимена Палеолог чували макар и формалну родбинску везу са царем. Резултати оваквог истраживања неће бити увек потпуни, јер извори, претежно повеље, садрже случајне и расуте податке о непокретној имовини неких чланова рода Палеолога.

Поред Палеолога у позној Византији постојао је још низ моћних аристократских породица које су такође располагале пространим земљишним поседима, али су Палеолози, као рођаци носилаца врховне власти, уживали знатне привилегије, недоступне осталим византијским феудалцима. Таква предност није била безначајна и подстицала је бројне велможе да ступају у сродство са владајућом породицом, како би могли да своме имену додају и епитет Палеолог, али треба нагласити да су и сами Палеолози тражили да ступе у сродство са другим феудалним родовима, јер су тиме проширивали базу своје политичке моћи.

[4] Zonaras III, ed. Bonn. 766 sq. Cf. *Ostrogorsky*, Aristocracy 9 sq.

[5] Ситуацију те епохе *Ostrogorsky*, Aristocracy 18 карактерише следећим речима „The holding of large estates, fortified by privilege, which become the chief factor in Byzantine social history in the eleventh century, reached its apogee during the Palaelogan empire especially in the fateful era of the forteenth century".

Тај, у знатној мери привилегисан положај припадника царске породице, јасно илуструју подаци докумената. Из 1283. године потиче повеља Георгија Калоиде, прокатимена Смирне[6] који је неколико година пре тога поклонио манастиру Лемвиотиси метох св. Георгија; то имање је међутим хтео да узме царев братић (ἐξάδελφος) протосеваст, протовестијар и велики доместик. Уплашен моћју и угледом тога човека (βιασθεὶς καγὼ διὰ τὴν δυναστείαν καὶ τὸ μεγαλεῖον ἀνθρώπου), Георгије Калоида му је повељом уступио овај метох.[7] Маја 1293. године цар Андроник II Палеолог потврђује хоризмом манастиру Лемвиотиси право на метох Аманариотису „περὶ τὴν χῶραν τοῦ Γενικοῦ", посед који су монаси већ раније добили царском хрисовуљом. Међутим, пре извесног времена тај метох је присвојио Порфирогенит (πρὸ καιροῦ δὲ κατεκρατήθη τὸ τοιοῦν μετόχιον παρὰ τοῦ μέρους τοῦ πορφυρογεννήτου) и доделио га Студитском манастиру. Сада је цар наредио судији фосата Константину Хилу да посед врати Лемвиотиси.[8] Чини нам се да су у праву Ф. Делгер и Х. Арвелер који верују да је реч о Константину, млађем брату Андроника II Палеолога са којим цар никада није био у добрим односима. Константин Палеолог је 1293. године обновио цариградски манастир св. Јована Продрома у Студиону[10], па је желео да монахе подари неким новим поседима, користећи у њиховом стицању ауторитет свога положаја у најужој царској породици.

Прилазећи испитивању поседа чланова владајуће куће Палеолога, поћи ћемо од оних најугледнијих и цару најближих, који су у пуној мери могли да користе привилегије свога блиског сродства са самим царем. То су царева браћа, као и млађи синови, личности које у нормалним приликама нису могле да гаје амбиције усмерене према царском престолу, намењеном царевом најстаријем сину и савладару. У доба Палеолога ти људи обично носе деспотско достојанство, а Р. Гилан наглашава да су деспоти поседовали куће, достојне свога угледа и ранга, са људима и послугом; осим тога цар им је додељивао апанаже и бројне поседе, чији су приходи били намењени њиховим личним потребама.[11]

---

[6] О тој личности cf. *H. Ahrweiler*, L'histoire et la géographie de la région de Smyrne entre les deux occupation turques (1081—1317) particulièrement au XIIIe siècle, Travaux et Mémoires 1, Paris 1965, 157 sq. Она и датира документ у 1283. годину. Уп. *Максимовић*, Виз. управа 102 сл.

[7] *F. Miklosich — J. Müller*, Acta et diplomata graeca medii aevi IV, Vindobonae 1872, 102 sq. (Даље М. М.). Што се тиче личности овог царевог рођака (ἐξάδελφος) чије име није у повељи наведено, можда је у питању Михајло Тарханиот Палеолог, син Марте, сестре цара Михајла VIII. Он је заиста прво био велики доместик а постао је, вероватно после 1283. године и протовестијар. Cf. *A. Papadopulos*, Versuch einer Genealogie der Palaiologen 1259—1453, München 1938, No. 24; *R. Guilland*, Le Grand domestique, Echos d'Orient 37 (1937) 57 (=Recherches sur les institutions byzantines I, Berlin — Amsterdam 1967, 411).

[8] M. M. IV, 272 sq.; *F. Dölger*, Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches IV, München 1960, No. 2154.

[9] Ibid. No. 2154; *Ahrweiler*, Smyrne 150, 175. О личности Константина Палеолога cf. *Papadopulos*, Genealogie No. 37.

[10] *R. Janin*, La géographie ecclésiastique de l'empire byzantin. Les églises et les monastères, Paris 1953, 446 sq.

[11] *R. Giulland*, Le Despote (ὁ δεσπότης), REB 17 (1959) 67 (=Recherches II, 9).

Да би илустровали ове уопштене, али тачне констатације, потражићемо податке о непокретној имовини чланова најуже царске породице, који су носили највиши дворски чин деспота. Међу тим припадницима дома Палеолога по угледу а и по времену деловања најпре долази Јован, млађи брат оснивача царске династије Михајла VIII Палеолога, човек који је као севастократор и деспот[12] имао истакнуто место у историји обновљене византијске државе. Захваљујући своме положају и угледу, деспот Јован Палеолог свакако је стекао бројне земљишне поседе, расуте по читавој територији царства, од чега је остао забележен само понеки детаљ. Додуше, о поседима Јована Палеолога говори нам историчар Г. Пахимер, прецизирајући да је Михајло VIII своме брату дао острва Родос и Лесбос (Митилену), као и многе поседе на копну (νῆσοι γὰρ πᾶσαι τὸ πρότερον Μιτυλήνη λέγω καὶ Ῥόδος, καὶ κατὰ γῆν πλεῖστά τε καὶ μέγιστα οἱ εἰς αὐτάρκη πρόνοιαν ἦσαν), али да му их је после одузео због страха да деспот не угрози положај Михајловог наследника и млађег цара Андроника.[13] Свакако да се овде не ради ни о каквој пронији, већ о личним поседима царевог брата Јована са којих је он убирао велике приходе, потребне за вођење живота који би одговарао његовом угледу.[13a] Деспотови копнени поседи, које поред великих острва апострофира Г. Пахимер, вероватно су се налазили у Тесалији, што показују повеље његове канцеларије, дароване великом манастиру Макринитиси поред Волоског Залива.[14]

У документима друге половине XIII века има података и о појединим поседима деспота Јована Палеолога. Цар Михајло VIII Палеолог имао је у близини Свете Горе заједничке поседе са братом деспотом Јованом, а томе су припојили и нека имања са сељацима, одузета од Лавре св. Атанасија. Касније је Јован Палеолог хтео да се нагоди са монасима, па им је доделио нека села са два чамца за риболов, с тиме да он и манастир деле приходе од тих села.[14a] То деспотово даровање потврдио је Михајло VIII Палеолог хрисовуљом од априла 1263. године.[14b]

Повељом (хрисовуљни сигилион) од априла 1271. цар потврђује Хиландару село Кастри (Градац) на Струми[15], које је манастиру даровао „пресрећни деспот Јован Палеолог".[16] Хрисовуљним сигилионом од

[12] О титуларном путу Јована Палеолога в. *Б. Ферјанчић*, Севастократори у Византији, ЗРВИ 11 (1968) 175—177; *Ферјанчић*, Деспоти 36—38.

[13] Pachymeres I, ed. Bonn. 321. Cf. *P. Charanis*, On the Social Structure and Economic Organization of the Byzantine Empire in the Thirteenth Century and Later, Byzantinoslavica 12 (1951) 106; *Ostrogorsky*, Aristocracy 22.

[13a] *Г. Острогорски*, Пронија, Београд 1951, 66 сл. (=Сабрана дела I, 208); *Ostrogorsky*, Aristocracy 22; *Максимовић*, Генеза и карактер апанажа 120.

[14] Исто 121.

[14a] Текст документа је веома оштећен, тако да се од назива села само чита „καὶ τὸ ἥμισυ τῆς Γρ(αδίτσης)".

[14b] *F. Dölger*, Aus den Schatzkammern des Heiligen Berges, München 1948, 32—34, No. 4.

[15] Кастри (Κάστρι), село у катепаникиону Струме, често се среће у хиландарским актима. Уп. *Г. Теохаридис*, Κατεπανίκια τῆς Μακεδονίας, Солун 1954, 83.

[16] Actes de Chilandar I, ed. *L. Petit*, Виз. врем. 17 (1911) 17 sq., No. 7; *Dölger*, Reg. III, No. 1978. Та повеља цара Михајла VIII Палеолога споменута је и у инвен-

јуна 1277. године цар потврђује Хиландару село Кастри на Струми περιιστάμενον δὲ εἰς ποσότητα ὑπερπύρων πεντήκοντα, а које је добијено „од пресрећног деспота Јована Комнина".[17] Чини нам се да се из ових података сме закључити да је деспот Јован Палеолог држао село Кастри (Градац) на Струми, дакле да је имао непокретна добра у областима где су се налазила и главна имања светогорских манастира.

Располажући несумњиво и другим поседима у долини Струме, деспот Јован Палеолог је могао да показује сличну дарежљивост и према другим монашким обитељима Атоса, а хтео је да своје име овековечи подизањем неке задужбине у овој земљи монаха. Деспотову пажњу привукао је запустели манастир Ксиропотам, па је он одлучио да овде обнови порушена здања и да у њих унесе нови живот.[18] У повељи Константино Спартина, који маја 1295. године продаје виноград од 6 модија Макарију, игуману Ксиропотама, наглашава се да је манастир подигао покојни деспот Јован Палеолог.[19] Као ктитор деспот Јован Палеолог морао је да свој манастир подари и новим поседима, па се у хрисовуљи Михајла VIII Палеолога Ксиропотаму од децембра 1275. потврђују и поседи добијени од царевог брата деспота Јована.[20] Иако се не прецизира где су се ти поседи налазили, морамо их такође тражити у долини Струме, где су била и имања која је деспот подарио Хиландару.

Ови скромни подаци повеља говоре само о неким поседима Јована Палеолога и то о онима који су се налазили у европским деловима царства, где је деспот често боравио. Међутим, као члан најуже царске породице деспот Јован Палеолог имао је кућу за становање у самој престоници, о чему посредно говори и један занимљив документ на који је недавно обратио пажњу В. Лоран. У писму патријарха Григорија Кипранина (1283—1289), упућеном крајем децембра 1284. године Андронику II Палеологу, наводи се случај неког цариградског месара који је у престоницу дотерао 600 оваца, али су га пред градским капијама сачекали кувари и трпезари деспот Јована и захтевали четвртину стада

тару грчких аката манастира Хиландара. Cf. *A. Solovjev*, Un inventaire de documents byzantins de Chilandar, Seminarium Kondakovianum 10 (1938) 31, 33.

[17] Actes de Chil. I, 18 sq., No. 8; *Dölger*, Reg. III, No. 2031. Овде се помиње и хоризма Михајла VIII Палеолога за коју Ф. Делгер верује да је издата између априла 1271. и јула 1277. године. Cf. *Dölger*, Reg. III, No. 1979.

[18] О улози Јована Палеолога у животу Ксиропотама cf. *J. Bompaire*, Actes de Xéropotamou, Paris 1964, 9, 21.

[19] Ibid. 100—102, No. 12.

[20] Ibid. 92 sq., No. 10. Ж. Бонпер верује да је деспот Јован Палеолог издао и повељу о томе. Постоји и фалсификована хрисовуља Андроника II Палеолога, датирана са августом 1302. године, која поред осталих поседа потврђује манастиру Ксиропотаму куће у Солуну, као и две цркве Богородице и св. Георгија; све је то добијено од „љубазног нећака (ἀνεψίου) царства ми, блаженог деспота господина Јована Комнина Палеолога". Cf. Actes de Xéropotamou 234, No. γ. Није убедљива претпоставка Ж. Бонпера (ibid. 108) да је овде реч о паниперсевасту Јовану Палеологу (1327) који никада није био деспот. Редови овог фалсификованог акта пре упућују на претпоставку да је његов састављач погрешно навео степен сродства деспота Јована Палеолога према цару Андронику II, уневши термин нећак (ἀνεψιός) уместо стриц (θεῖος). Мање је вероватно да је погрешно приписао чин деспота панипeрсевату Јовану Палеологу.

за кућу свога господара. Дошло је до оштрог сукоба пред цариградским капијама, па је интервенисао и градски епарх, наредивши да овце треба да се врате месару. Међутим, сутрадан се пре свануhа зоре појавио сам деспот Јован и заповедио својим људима да месару узму не четвртину оваца већ 200 комада, што је изазвало жестоке протесте власника који је замолио патријарха за интервенцију.[21] Захваљујући убедљивом тумачењу В. Лорана према коме је овде реч о брату цара Михајла VIII Палеолога, овај документ добија за нас изванредан значај, јер показује да је деспот Јован Палеолог имао у престоници велику кућу, прави двор, са мноштвом разне послуге која се бринула о снабдевању господаревог дома, користећи се и деспотовим личним ауторитетом. Трошкове које је захтевала ова пространа кућа у престоници, а и раскошан живот који је одговарао угледу царевог брата, деспот Јован Палеолог обезбеђивао је са поседа у унутрашњости од којих нам је познат само незнатан део.

Сличне податке документи дају о структури и карактеру добара деспота Јована Палеолога Млађег (1286—1307), најстаријег сина цара Андроника II и Ирине Монфератске.[22] Из хоризме цара Андроника III Палеолога (август 1321) синовима покојног Александра Еврипиота сазнајемо да су они поседовали селиште Пунгион у близини Солуна[23], које је покојни деспот Јован Палеолог уступио њиховом деди а у замену за неке куће у Солуну; те куће је после даровао солунском манастиру Богородице Одигитрије. Занимљиво је да се у документу наглашава да је селиште (παλαιοχώριον) Пунгион припадало као наследно добро деспоту Јовану Палеологу, а да су ту замену простагмама потврдили цареви Андроник II и Михајло IX Палеолози.[24]

О идентификацији деспота Јована Палеолога, споменутог у овој повељи, не може бити никаквог двоумљења, јер је он означен као стриц (θεῖος) младог цара Андроника III Палеолога, па је свакако у питању Јован, најстарији син Андроника II Палеолога и Ирине Монфератске. Тиме и подаци овог акта добијају за нас одређену важност, јер говоре о деспотовом селу у Каламарији које је овај заменио за куће у Солуну. Дакле, још један припадник најужег круга царске породице има поседе североисточно и источно од Солуна, где су се налазили и главни комплекси добара светогорских манастира.

Међутим, царски син деспот Јован Палеолог Млађи имао је, већ по своме угледу и положају, непокретну имовину и у самој престоници. О томе сведоче и подаци хрисовуље Михајла IX Палеолога (децембар

---

[21] Није нам приступачно издање овог писма (cf. Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος 4, 1909, 11—15), па његов садржај наводимо по регесту В. Лорана. Cf. *V. Laurent*, Les regestes des actes du patriarcat de Constantinople IV, Paris 1971, 261—264, No. 1474; *V. Laurent*, Note sur la date de la mort du despote Jean Paléologue le frère puîné de Michel VIII, BZ 62 (1969) 260—262.

[22] За податке о њему cf. *Papadopulos*, Genealogie No. 61.

[23] Село се налазило у Каламарији. Уп. *Теохаридис*, Κατεπανίκια 75.

[24] Actes de Chil. I, 153 sq., No. 67; *Dölger* IV, No. 2662. Простагме Андроника II и Михајла IX Палеолога *Dölger*, Reg. IV, No. 2389, 2631 датира у време око јуна 1317. године.

1316) који своме брату Теодору Монфератском додељује куће (οἰκήματα) близу манастира Богородице Памакаристе у Цариграду[25]; те куће су раније припадале покојном деспоту Јовану Палеологу „μετὰ καὶ τῶν ἐν αὐτοῖς ἐνοικιαστῶν ὀσπητῶν τοῦ 'Αμπελίου καὶ τῶν 'Υδρομυλώνων".[26] О раскошном изгледу и величини ових деспотских кућа — дворова у Цариграду јасно сводочи податак да је млади цар Андроник III Палеолог после коначног преузимања власти у Цариграду (1328) једно време са породицом боравио у кући свога стрица деспота Димитрија Палеолога који је у грађанском рату био на страни старог цара Андроника II.[27] Куће царевих синова у Цариграду нису се по изгледу и удобности много разликовале од царске палате.

Као и остали чланови уже царске породице, тако је и Јован Палеолог Млађи несумњиво располагао знатном непокретном имовином, али су неки лични сукоби у кући Палеолога отежали финансијски положај младог деспота. Између 1301. и Ускрса 1303. године патријарх Атанасије (1293—1303) на молбу Андроника II Палеолога пише царици Ирини Монфератској и интервенише у корист младог деспота који нема довољно средстава да води живот какав би одговарао његовом угледу и рангу.[28] Тешко је одгонетнути шта је изазвало деспотове новчане тешкоће, али је његов сукоб са мајком био дубљи и озбиљнијег карактера, јер у писму из истог времена патријарх Атанасије тражи од цара Андроника II Палеолога да примора Јована да поздрави мајку Ирину Монфератску.[29]

Деспот Јован Палеолог умро је доста млад у пролеће 1307. године, а људи из његове куће у Цариграду дошли су патријаршијском синоду, жалећи се на несрећу која их је снашла и страхујући да ће после господареве смрти запасти у крајњу беду. Патријарх и остали учесници синода саветовали су им да пре свега посвете пажњу својој младој господарици Ирини коју је рана деспотова смрт двоструко погодила: остала је млада удовица, а и сама се нашла у тешкој ситуацији.[30] Ти занимљиви подаци показују да се и сам деспот Јован Палеолог налазио у тешкој новчаној

---

[25] О томе манастиру cf. *Janin*, La géographie ecclésiastique 217—222.

[26] *F. Cognasso*, Una crisobolla di Michele IX Paleologo per Teodoro I di Monferrato, Studi bizantini 2 (1927) 46 sq.; *Dölger*, Reg. IV, No. 2330. Из хрисовуље са цара Михајла IX Палеолога види се да је главни цар Андроник II Палеолог хрисовуљом доделио Теодору Палеологу ове куће у престоници. Cf. *Dölger*, Reg. IV, No. 2384.

[27] Cant. I, 311; *R. Janin*, Constantinople byzantine, Paris 1964, 335 sq. Cf. *U. V. Bosch*, Andronikos III. Palaiologos, Amsterdam 1965, 165 sq.

[28] *Laurent*, Regestes IV, 571 sq., App. No. 6.

[29] Ibid. 570 sq., App. No. 5. Пре Ускрса 1303. године патријарх Атанасије саветује цара да пусти деспота Јована Палеолога да оде у Италију и тамо преузме поседе које је раније имала царица Ирина Монфератска. Cf. Ibid. 574—576, App. No. 8.

[30] Ibid. IV, 459 sq., No. 1664. В. Лоран верује да је млада деспотова удовица Ирина, иначе ћерка Нићифора Хумна, остала осиромашена и због пљачкања Каталанаца у Тракији и Македонији. Cf. *V. Laurent*, Une princesse byzantine au cloître: Irène Eulogie Choumnaina Paléologine fondatrice du couvent τοῦ Φιλανθρώπου Σωτῆρος, Echos d'Orient 29 (1930) 83, n. 6; *Laurent*, Regestes IV, 460. То свакако претпоставља да је и сам деспот Јован Палеолог имао поседе у Тракији и Македонији.

ситуацији, а сведоче и о оправданом страху његових људи и дворске послуге у престоници да ће после господареве смрти остати без средстава за живот, јер је млада деспотова удовица Ирина одлучила да се одмах замонаши.[31]

У току владе Андроника II Палеолога (1282—1328) извори често спомињу деспота Константина, царевог сина још из првог брака са угарском принцезом.[32] Деспот Константин Палеолог је извесно време управљао Солуном и околином (1321—2), па се може предпоставити да је имао поседе у широј области око града, али извори дају о томе тек незнатна обавештења. Фебруара 1321. године Андроник II Палеолог обраћа се сину деспоту Константину и налаже му да монаси Хиландара несметано поседују планину Матицу (ἡ πλανηνὴ ἡ Μάτιστα) у близини Мелника, у чему их омета деспотов човек (ἄνθρωπος) неки Пулулос.[33] Та усамљена вест сведочи да је и сам деспот Константин Палеолог имао поседе у околини Мелника, само што се они не могу ближе одредити.

Одлука црквеног суда у Серу из доба српске власти (октобра 1348) констатује да је Алипијски манастир имао метох у области око Јежове заједно са присељеницима ἐγχωρίῳ τινὶ ὀνόματι Κατζουλοφανερημίτας. Сада су архонтопули из Сера правили сметње манастиру Кутлумушу у поседовању тога метоха, због чега су монаси донели на суд старе исправе, наиме даровну повељу „блаженог и покојног деспота Ромеја, господина Калиста Палеолога“, као и другу даровну повељу „покојног протостратора Теодора Синадина“.[34] Издавач повеље П. Лемерл је исправно предпоставио да овај деспот Калист може бити само деспот Константин Палеолог који се пред крај живота заиста замонашио под тим именом.[35] За нас је ова идентификација необично значајна, јер дозвољава да наслутимо још један посед деспота Константина Палеолога који се налазио код Јежове. У тексту решења црквеног суда у Серу стоји да су монаси Кутлумуша показали даровну повељу деспота Ромеја Калиста, дакле споменуто је монашко име, што искључује могућност да је деспот Константин Палеолог издао овај даровни акт као управник или намесник једног дела царства са седиштем у Солуну. Узимајући монашку ризу под именом Калист, деспот Константин Палеолог оставио је своје административне и војне функције, па је тада могао да монасима подари поседе који су били његова лична својина: у овом случају то је био метох код села Јежове са присељеницима. Што се тиче акта простратора Теодора Синадина, највероватније је да се ради о повељи једног државног функционера коју су монаси тражили да би сигурније држали некадашњи метох деспота Константина (Калиста) Палеолога.

---

[31] *Laurent*, Regestes IV, 460, No. 1664.
[32] О њему cf. *Papadopulos*, Genealogie No. 60; *Ферјанчић*, Деспоти 90—92.
[33] Actes de Chil. I, 135, No. 56.
[34] *P. Lemerle*, Actes de Kutlumus, Paris 1945, 91—93, No. 21.
[35] *F. Dölger*, Die Urkunden des Johannes Prodromos Klosters bei Serrai, Sb. d. bayer. Akad. d. Wiss, Philol.—Hisor. Abt. 1935, Heft 9, 35; *Lemerle*, Actes de Kutlumus 91 sq.

Прокатимен Драме Лав Калогном[36] саставио је између 1317. и 1334. године опис (περιορισμός) Мавровуна, поседа који је манастир Ксиропотама имао у катепаникиону Јерисоа. На почетку описа међа каже се да је посед почињао од места названог Армениаста, близу морске обале ἔνθα διαχωρίζονται τὰ τοῦ Παλαιολόγου κῦρ Κωνσταντίνου δίκαια.[37] Очигледно да су се овде у околини Јерисоа, на самим прилазима Свете Горе, налазили поседи неког члана куће Палеолога, па је издавач акта Ж. Бонпер покушао да одгонетне о којој личности се ради. Он даје неколико алтернатива: деспот Константин, други син цара Андроника II Палеолога и Ане Угарске, протосеваст Константин, који је умро после 1345., нећак цара Андроника II и најзад Константин, син Михајла Палеолога Тарханиота, такође даљи царев нећак. Ж. Бонпер је склон да поверује да се у акту Ксиропотама говори о деспоту Константину Палеологу, мада сам признаје да томе знатно смета околност што је изостављен високи чин деспота који је Константин носио до краја живота. Да би то објаснио он предпоставља да је повеља настала пре Константиновог проглашења за деспота[38], или да је њен састављач једноставно заборавио да спомене Константинову високу титулу. Чини нам се да је сам Ж. Бонпер највише склон претпоставци да је повеља настала у времену између 1322. и 1329. године, када се деспот Константин Палеолог налазио у немилости, због чега је и изостављена његова висока дворска титула.[39] Међутим, ниједно од датих образложења не изгледа нам убедљиво, јер није могуће објаснити како је царев син Константин, који је у ово време био још жив[40], споменут без своје високе титуле. Због тога деспота Константина Палеолога свакако треба искључити из комбинација за идентификацију личности споменуте у повељи манастира Ксиропотама. Највероватније нам изгледа да је у питању протосеваст Константин Палеолог, који је у то време још био жив, а такође се налазио у сродству са царем Андроником III Палеологом.[41]

У историји светогорских манастира значајно место има деспот Андроник Палеолог, трећи син цара Манојла II и Јелене Драгаш[42], који је скоро читаву деценију (1415—1423) поседовао као апанажу Солун са околином. Документи атоских монашких обитељи дају неколико занимљивих података о имовини деспота Андроника Палеолога. Он је нарочито водио бригу о манастиру Дионисија који је и лично посетио, непосредно после стварног преузимања власти у Солуну и

---

[36] О Лаву Калогному cf. *Dölger*, Schatzk. 83.

[37] Actes de Xéropotamou 176, No. 22.

[38] Таква комбинација је апсолутно неприхватљива, јер Ж. Бонпер као да заборавља да је Константин постао деспот још 1292. године. Уп. *Ферјанчић*, Деспоти 90; *Guilland*, Despote 61 (=Recherches II, 5).

[39] Actes de Xéropotamou 175 sq.

[40] Деспот Константин Палеолог вероватно је умро 1333—4. године. Уп. *Ферјанчић*, Деспоти 92.

[41] О протосевасту Константину Палеологу cf. *Papadopulos*, Genealogie No. 48; *R. Guilland*, Le Concierge du Palais, REB 3 (1945) 208 (=Recherches I, 254).

[42] О деспоту Андронику Палеологу cf. *Papadopulos*, Genealogie No. 93; *Ферјанчић*, Деспоти 97—99; *Б. Ферјанчић*, Деспот Андроник Палеолог у Солуну, Зборник Филозофског факултета X—1, Београд 1968, 227—235.

околини (1415).[43] Октобра 1418. године деспот Андроник Палеолог издаје хоризму поводом селишта Марискин у Касандрији[44], које је манастир Дионисија добио још од цара Јована VII Палеолога (1403—1408), а то је простагмом потврдио и главни цар Манојло II Палеолог.[45] Преузимајући посед, монаси су се обавезали да ће овде о своме трошку подићи кулу[46], али због многих неприлика нису могли да испуне ту обавезу, па је деспот Андроник Палеолог одлучио да сазида тај пирг; зато је задржао право да овде насељава присељенике (προσκαθημένους ἀνθρώπους) који ће после његове смрти припасти манастиру. Шта више, деспот Андроник Палеолог ће убирати приход (εἰσόδημα), а и половину пореза (τέλος) са овог имања, док је друга половина вероватно припала манастиру. У повељи се наглашава да деспот све то чини, јер му је због болести пријатно да борави у овом крају, а монаси Дионисија обавезали су се да ће сваке суботе у службама спомињати његово име.[47]

Смисао и суштина овог необично занимљивог акта сасвим су јасни: уз обавезу да ће саградити кулу деспот Андроник Палеолог преузео је од манастира Дионисија село Марискин где је имао право не само да насељава сељаке присељенике, него и да убира већи део прихода. Највероватније је да је деспот Андроник Палеолог намеравао да у Марискину направи једну од својих резиденција у коју би чешће навраћао из Солуна, а тамо саграђена кула и доведени присељеници требало је да обезбеде сигурност и удобност деспотовог боравка.[48]

Међутим, и поред великог пријатељства са деспотом Андроником Палеологом монаси Дионисија нису могли бити задовољни секуларизацијом једног манастирског поседа. Зато је деспот и издао нову повељу (септембра 1420) којом манастиру Дионисија потврђује земљу од 10 зевгара у околини селишта Марискин; сељаци који обрађују ову земљу даваће десетак манастиру, а у државну благајну слаће само εἴκοστον τῆς γεωργίας. Монаси су добили дозволу да овде населе ἀνθρώπους ξένους καὶ τῷ δημοσίῳ ἀνεπιγνώστους, који би остали слободни од било каквог државног потраживања. Истовремено деспот Андроник Палеолог

---

[43] *N. Oikonomidès*, Actes de Dionysiou, Paris 1968, 15, 105.

[44] О положају села и његовим локалитетима детаљно уп. Actes de Dionysiou 116—118.

[45] Уосталом, сам деспот Андроник Палеолог издао је марта 1417. хоризму којом манастиру Дионисија потврђује право на посед села Марискин; у деспотовом акту се такође спомиње даровање Јована VII и потврдна простагма Манојла II Палеолога. Cf. Actes de Dionysiou 101—103.

[46] Зидање куле највероватније је диктирано турском опасношћу. Cf. Actes de Dionysiou 104; *М. Живојиновић*, Светогорске келије и пиргови у средњем веку, Београд 1972, 115 сл.

[47] *Dölger*, Schatzk. 84—86, No. 30 (овде је повеља датирана у 1417. годину); Actes de Dionysiou 103—106, No. 17. О садржају документа в. *Живојиновић*, Келије и пиргови 115 сл.

[48] Анализирајући садржај овог занимљивог акта, Н. Икономидис каже: „Il s'agit d'un accord de caractère quasi privé, les parties contractantes étant le despote et le couvent, sans que le fisc ou ses agents soient nulle part mentionnés". Мало даље исти аутор констатује да је деспот Андроник Палеолог преузео сва власничка права на село Марискин. Cf. Actes de Dionysiou 104.

додељује монасима и један рибњак.[49] Из новембра 1421. године потиче акт четворице функционера деспота Андроника Палеолога (Стефан Дука Радин, Константин Палеолог Инеот, Димитрије Хидромен и Јован Радин) о међама поседа од 10 зевгара који је близу села Марискин припадао манастиру Дионисија.[50] Што се тиче села Марискин, деспот Андроник Палеолог га је задржао као посед свакако до свога одласка из Солуна (1423) а можда чак и до смрти (4. марта 1429).

Међутим, не треба веровати да је деспот Андроник Палеолог само одузимао поседе и приходе светогорским манастирима, јер неки његови документи показују супротне поступке. У повељи од августа 1421. године деспот Андроник Палеог наводи да су монаси Ватопеда одавно поседовали селиште Ланца[51] за које су му годишње плаћали 72 перпера; сада је од те суме деспот поклонио Ватопеду 50 перпера, који се давати на празник св. Апостола.[52] Непосредно по преузимању власти у Солуну деспот Андроник Палеолог је 2. фебруара 1415. године (хронологија по Ф. Делгеру) доделио манастиру св. Павла комад земље за засађивање маслињака, као и четири мерице соли годишње од једне солане у Касандрији.[53] Осим тога, Стефан Дука Радин, кефалија Касандрије, издаје маја 1419. године по наредби свога господара деспота Андроника Палеолога повељу са даровањем селишта св. Димитрија у Касандрији руском манастиру св. Панталејмона.[54]

У архиви манастира св. Пантелејмона чува се недатирана повеља Николе Промундина, логариаста деспотових имања, који је на крају и потписан као ὁ δοῦλος τοῦ ἁγίου μου Αὐθέντου τοῦ πανευτυχεστάτου Δεσπότου καὶ λογαριαστὴς τῶν κτημάτων τῆς βασιλείας αὐτοῦ Νικόλαος Προμουντηνός. Испуњавајући господареву наредбу, он монасима св. Пантелејмона дарује земљу у области Равенеикије, дакле на источној страни Халкидике[55], а у пределу названом Покрента (τοῦ Ποκρεντοῦ) који је припадао деспоту. Повеља даје и детаљан опис међа поседа који „почиње од истока више села Тимота и од тамошњег природног камена силази по гребену (ῥάχωνα) и пролази кроз деспотово старо гумно (μέσον

[49] Ibid. 107—109, No. 18. Уп. *Живојиновић*, Келије и пиргови 116. Та деспотова повеља спомиње се и у знатно каснијем акту патријарха Максима III од марта 1477. Cf. Actes de Dionysiou 167—170, No. 33.

[50] Ibid. 114—121, No. 20. У акту се спомиње и деспотова хоризма (септембар 1420), а наглашава се да су његови чиновници два пута мерили земљу.

[51] Село се налазило на североисточном крају Халкидике у катепаникиону Рендине. Уп. *Теохаридис*, Κατεπανίκια 85.

[52] *Аркадије Ватопедски*, Ἁγιορειτικὰ ἀνάλεκτα ἐκ τοῦ ἀρχείου τῆς μονῆς Βατοπεδίου, Γρηγ. ὁ Παλαμᾶς 3 (1919) 333 сл. Још априла 1421. деспотов човек Стефан Дука Радин дарује тих 50 перпера манастиру Ватопеду. Cf. Ibid. 334 sq.

[53] *F. Dölger*, Epikritisches zu den Facsimiles byzantinischer Kaiserurkunden, Archiv für Urkundenforschung 13 (1933) 67 (= Byzantinische Diplomatik, Ettal 1956, 99).

[54] На крају повеље кефалија Стефан Дука Радин потписан је као слуга (δοῦλος) царев, али и деспота Андроника Палеолога. Уп. Акты руского на св. Афоне монастыря св. великомученика Пантелеймона, Киев 1873, 202—206, No. 26; *Г. Острогорский*, Византийские писцовые книги, Byzantinoslavica 9 (1948) 226 (= Сабрана дела I, Београд 1968, 28).

[55] *Теохаридис*, Κατεπανίκια 76.

τοῦ δεσποτικοῦ παλαιολωνίου); затим се прелази на попис тога имања који је имало 6 домаћинстава.[56]

Овај занимљиви документ поставља пред истраживача извесне проблеме, а његов садржај је необично важан за нашу тему. Издавачи су повељи посветили само неколико редака коментара, не покушавајући чак ни да приближно одреде њену хронологију; у погледу израза „деспотово старо гумно“, остали су у недоумици да ли се радио о поседу византијског великодостојника или неког архијереја. Можда у идентификацији власника поседа може бити двоумљења, јер је познато да свештена лица у Византији често имају епитет деспот, па се чак и ословљавају са δέσποτά μου. Међутим, за нас је овде занимљив спомен царевог брата — деспота који је поседовао земљу у области Равеникије, а у чијој се служби и налазио Никола Промундин. Полазећи од драгоцених детаља да је овај деспот брат владајућег цара, Г. Острогорски и П. Лемерл скоро истовремено, али независно један од другог, закључују да је у питању деспот Андроник Палеолог, а да је попис Николе Про- састављен између јула 1425. и марта 1429. године: terminus post quem одређује долазак на престо Андрониковог старијег брата Јована VIII Палеолога (21. јул 1425), а terminus ante quem деспотова смрт 4. марта 1429. године.[57] Тиме смо добили обавештења не само о још једном личном поседу деспота Андроника Палеолога у Равеникији, на истоку Халкидике, већ смо сазнали и за његовог чиновника — логариста деспотових имања Николу Промундина. У трактату Псеудо-Кодина логариаст двора (λογαριαστὴς τῆς αὐλῆς) налази се при дну хијерархијске лествице, а дужност му је да се стара о платама свих људи на двору.[58] Податак да су и деспоти могли имати таквог чиновника сведочи да су располагали знатном непокретном имовином.

Релативно малобројни подаци о личним добрима царских синова и браће — деспота ипак дозвољавају да се изведу и неки општији закључци. Ти припадници најужег круга царског дома имају, пре свега, раскошне и простране куће у самом Цариграду, где проводе известан део живота. Са друге стране деспоти поседују и пространа имања у унутрашњости, а користећи свој привилегисан положај припадника царске куће, они тај земљишни фонд повећавају. Наш расположиви материјал — повеље евидентирају само личне поседе деспота у области око доње Струме и на Халкидици, тамо где су се већином налазили и поседи светогорских монашких обитељи. Сигурно је да су деспоти

---

[56] Акты Пантелеймона 208—212, No. 27. Новије издање *P. Lemerle*, Un acte du despote Andronic Paléologue (?) pour le couvent de Saint-Pantéleimon, Orientalia Christ. Periodica 13 (1947) 564 sq. *Б. Панченко*, Крестьянска собственность в Византии, Известия русск. археол. инст. в К/поле 9 (1903) 197 сл. само парафразира садржај катастарског пописа.

[57] *Осшрогорский*, Писцовые книги 226 сл. (= Сабрана дела I, 29 сл.); *Lemerle*, Uu acte 566—570. У краткој белешци Ф. Делгер (BZ 43, 1950, 77) изражава сумњу да је деспот Андроник Палеолог после одласка из Солуна (1423) могао имати поседе у околини града. Он верује да ова повеља говори о деспоту Јовану, брату цара Михајла VIII Палеолога.

[58] Pseudo-Kodinos, Traité des offices, ed. *J. Verpeaux*, Paris 1966, 139, 186 sq.

поседовали лична имања и на другим странама територије царства, али о њима нема података у сачуваним изворима.

Већ смо нагласили да је царска породица Палеолога била веома разграната, па се у изворима срећу подаци и о поседима других њених чланова, али се нажалост ти поседници не могу увек идентификовати. Занимљиво је напоменути да подаци тих повеља претежно потичу из бурних година XIV века и да су, као и у случајевима деспотских личних поседа, углавном ограничени на територије око доње Струме и на Халкидици.

Цар Андроник II Палеолог јуна 1321. године хрисовуљом потврђује бројне поседе манастиру Хиландару, па и село Оздравикион „како га је имао и поседовао и љубазни братић (ἐξάδελφος) царства ми, покојни Михајло Палеолог".[59] Дакле, село Оздравикион, недалеко од доње Струме[60], пре него што је припало Хиландару, било је власништво Михајла Палеолога за кога се каже да је братић цара Андроника II Палеолога. У питању је Михајло, син севастократора Константина, млађег брата оснивача династије Михајла VIII Палеолога; рођен је после 1261. а умро је пре јуна 1321. године, јер је у тексту ове хиландарске повеље означен као покојник (ἐκεῖνος).[61] Село Оздравикион је почетком XIV века представљало лично добро Михајла, брата од стрица цара Андроника II Палеолога, али се из овог усамљеног податка не може видети ни величина поседа, а ни то да ли га је Михајло задржао до краја живота или је село већ пре његове смрти припадало монасима Хиландара.

Из архива манастира св. Јована Продрома код Сера познат је недатирани акт Јована Палеолога који хартофилаксу епископије Литице дарује њиву звану Понирон у Пигадиону; њива се заједно са засађеним стаблима ораха даје као посед хартофилаксу и његовој деци.[62] На крају акта је Јован Палеолог потписан као ὁ δοῦλος τοῦ κραταιοῦ καὶ ἁγίου ἡμῶν αὐθέντου καὶ βασιλέως.[63]

Издавач документа А. Гију покушава да ближе одреди личност дародавца а тиме и време настанка његове повеље. Полазећи од спомена епископије Литице, која се ретко среће у изворима, он сматра да је повеља сигурно настала пре друге половине XIV века, јер је између 1342. и 1354. године епископија у Литици подигнута у ранг митрополије.

[59] Actes de Chil. I, 141—143, No. 60. То понавља хрисовуља Андроника II Палеолога од септембра 1321. (ibid. 158—160, No. 70), као и хрисовуља савладара Андроника III Палеолога од јуна и септембра 1321. године. Cf. Ibid. 143—145, No. 61, 160—162, No. 71. Андроник II Палеолог потврђује хрисовуљом од јуна 1321. године Хиландару поседе у Оздравикиону, Георгили, Солуну и другим местима; нас нарочито интересује село Оздравикион за које се каже да је неки свештеник Модин имао овде земљу од 3000 модија, коју су његови синови поклонили манастиру, али нема спомена о Михајлу Палеологу. Исто и у хрисовуљи сацара Анроника III Палеолога од јуна 1321. Cf. Ibid. 145—147, No. 62, 148—150, No. 63.

[60] Уп. *Теохаридис*, Κατεπανίκια 87.

[61] О Михајлу, сину севастократора Константина Палеолога cf. *Papadopulos*, Genealogie No. 6.

[62] *A. Guillou*, Les archives de Saint-Jean-Prodrome sur le mont Ménécée, Paris 1955, 42 sq. само каже да се ова епископија налазила у области Солуна.

[63] Ibid. 42 sq., No. 3. Пигадион је село у околини Зихне. Уп. *Теохаридис*, Κατεπανίκια 93.

Са друге стране А. Гију верује да у личности дародавца акта треба препознати деспота Јована Палеолога Млађег, сина цара Андроника II и Ирине Монфератске који је у времену између 1304. и 1307. године боравио у Македонији. А. Гију потпуно искључује могућност да би то могла бити и даровна повеља паниперсеваста Јована Палеолога, јединог сина Константина Палеолога, дакле синовца цара Андроника II који је био ожењен ћерком великог логотета Теодора Метохита.[64] Аргумент који је коначно убедио А. Гијуа да се ради о деспоту Јовану, сину цара Андроника II Палеолога, јесте изјава да ће одлука повеље остати на снази εἰ δ' ἴσος καὶ ἀνατρέψωσιν οἱ αὐθέντες καὶ ἀδελφοί μου τὴν παροῦσαν μου πρᾶξιν. Паниперсеваст Јован Палеолог није имао браће и сестара, па није ни могао говорити о својим αὐθέντες καὶ ἀδελφοί. Напротив, деспот Јован Палеолог могао је да под господарима разуме Михајла IX Палеолога и деспота Константина Палеолога, а под браћом Теодора Монфератског и деспота Димитрија Палеолога. Верујући да је у питању деспот Јован Палеолог, А. Гију датира овај документ у време пре његове смрти 1308. године.[65]

Ово тумачење нам не изгледа довољно убедљиво, јер у тексту нема ниједне дипломатичке одлике деспотских повеља које се већ јасно разазнају почетком XIV века. На примерима повеља деспота Димитрија Палеолога види се да су оне називане наредбама (παρακέλευσις), да имају у тексту епитет царство ми (ἡ βασιλεία μου) који припада деспотима, као и једноставан потпис црвеним мастилом ὁ δεσπότης.[66] Пошто горе анализирани документ нема ниједну од наведених карактеристичних особина повеља деспотске канцеларије из почетка XIV века, сигурно је да његов дародавац не може бити деспот Јован Палеолог. Можда је најприродније помислити на паниперсеваста Јована Палеолога, али не инсистирамо на томе решењу, јер у изворима прве половине XIV века наилазимо на више чланова рода Палеолога који су носили име Јован.

Цар Андроник III Палеолог издао је између септембра 1324. и августа 1325. године великом примикирију Јовану Палеологу, данас само у фрагментима сачувану хрисовуљу, доделивши му земљу τῆς Κασαγρίας са правом да овде може да врши побољшање и да насељава елевтере и туђинце (ξένοι).[67] Можда се проблем идентификације ове личности може повезати са питањем дародавца горе анализиране повеље манастира св. Јована Продрома на Меникејској Гори, јер се у оба случаја помиње Јован Палеолог, али без навођења икакве титуле; осим тога, оба документа потичу приближно из истог времена — прве половине XIV века. У брижљиво прикупљеним просопографским подацима за прву половину XIV века Р. Гилан наводи неколико припадника дома

[64] О паниперсевасту Јовану Палеологу cf. *Papadopulos*, Genealogie No. 38.

[65] *Guillou*, Archives 43.

[66] *Б. Ферјанчић*, О деспотским повељама, ЗРВИ 4 (1956) 89—114; *G. Ostrogorsky*, Autour d'un prostagma de Jean VIII Paléologue, ЗРВИ 10 (1967) 75 sq. (=Сабрана дела III, 364 сл.).

[67] *Сп. Ламброс*, Πλαστὰ χρυσόβουλλα, Νεος Ἑλληνομνήμων 17 (1923) 329; *Dölger*, Reg. IV, No. 2514. Cf. *R. Guilland*, Le Primicier (ὁ πριμμικήριος), le Grand primicier (ὁ μέγας πριμμικήριος), REB 14 (1956) 153 (= Recherches I, 318).

Палеолога који су носили име Јован: Јован, примикирије из времена између 1342. и 1358. године, затим велики примикирије Јован, коме Андроник III Палеолог 1324/5. године потврђује посед τῆς Κασαγρίας, паниперсеваст Јован, син Константина Палеолога, који је око 1307. године ожењен ћерком великог логотета Теодора Метохита и најзад велики контоставл Јован, који се спомиње око 1321. године.[68] Дакле, Р. Гилан верује да је у хрисовуљи Андроника III Палеолога из 1324/5. године реч о великом примикирију Јовану Палеологу, па је можда он даровао и имање хартофилаксу епископије у Литици.

У архиви Ксенофонта постоји фрагмент пописа манастирских поседа у катепаникиону Апра (полуострво Лонгос); у опису међа имања Вурвура каже се да оно κλείει ἐντὸς τὴν 'Αγίαν Τριάδα καὶ τὸν τόπον τὸν παρὰ (τοῦ) Παλαιολόγου κυροῦ Κωνσταντίνου τῇ αὐτῇ μονῇ προσενεχθέντα.[69] Иако овај попис није датиран, основну хронолошку оријентацију даје опис поседа истог манастира који је новембра 1320. године саставио апогравефс Солуна, јер се овде дословно понављају речи о поседу који је монасима Ксенофонта дао Константин Палеолог.[70] Међутим, ни та хронолошка оријентација која упућује на прве деценије XIV века много не помаже у идентификацији овог Константина Палеолога који је имао добра на полуострву Лонгосу. Није наведена никаква титула која би олакшала препознавање ове личности, а у то време има доста чланова куће Палеолога са именом Константин. Можда је у питању Константин Палеолог, син протостратора Михајла Главе Тарханиота.[71]

Поред директног власништва над добрима у долини Струме и на Халкидици чланови рода Палеолога су као ктитори стицали индиректна имовинска права над поседима манастира. Ниже ће бити речи о великом стратопедарху Алексију и великом примикирију Јовану Палеолозима, који су били ктитори светогорског манастира Пантократора, а овде ћемо само навести хрисовуљу Андроника II Палеолога од октобра 1326. године. Документ је издат манастиру Филотеја а на молбу царевог нећака протосеваста и протовестијара Андроника Палеолога, ктитора ове монашке обитељи.[72] У питању је свакако Андроник Палеолог, син Ане, сестре цара Анроника II и Михајла Димитрија Кутрула, човек који је у грађанском рату стајао на страни старог цара Андроника II Палеолога, па том околношћу треба и објаснити издавање ове хрисовуље.[73]

---

[68] *Guilland*, ibid. 153 (= Recherches I, 318). О великом контоставлу Јовану Палеологу cf. *R. Guilland*, Le Grand connétable, Byzantion 19 (1949) 107 (= Recherches I, 473).

[69] Actes de Xénophon, ed. *L. Petit*, Виз. врем. 10 (1903) 40, No. 4.

[70] Ibid. 57, No. 7. О практицима манастира Ксенофонта уп. *Осшрогорский*, Писцовые книги 208—210 (= Сабрана дела, I, 9—11).

[71] О њему в. *Papadopulos*, Genealogie No. 24.

[72] Actes de Philothée, ed. *W. Regel*, Виз. врем. 20 (1913) 18 sq., No. 6; *Dölger*, Reg. IV, No. 2559. Постоји и ранија хрисовуља истог цара монасима Филотеја из 1292 (cf. Actes de Philothée 16 sq., No. 5), али *Dölger*, Reg. IV, No. 2146 категорички тврди да је у питању фалсификат.

[73] О Андронику Палеологу в. *Papadopulos*, Genealogie No. 50; *R. Guilland*, Le Protovestiaire, REB 2 (1944) 217—219 (= Recherches I, 225 sq.). Протовестијар

Најзад, са 1363. годином датирана је једна повеља Јована V Палеолога манастиру св. Апостола код Созопоља, документ који је у садашњој верзији вероватно фалсификат, али који се састоји из три дела преузета из аутентичних повеља. Први део каже да је манастир св. Апостола подигао царев стриц Атанасије Палеолог, а у осталим одељцима говори се о правима Атанасија Палеолога на манастир св. великомученика Кирика, који се такође налазио у Созопољу.[74] Очигледно да је и овде у питању неки члан породице Палеолога који се чак назива царевим стрицем, али се ништа више не може рећи о тој личности.[75]

У првој половини XIV века у крају око Сера срећемо још једног поседника из фамилије Палеолога. Марта 1333. године цар Анроник III Палеолог хрисовуљом дарује монаху Јакову из Зихне манастирић Богородице са црквом св. Атанасија у Зихни, као и имање од 200 модија а од поседа Алексија Палеолога у селу Толосу; тај посед се налази близу земље пансеваста севаста и царевог дворанина (οἰκεῖος) Константина Ахијарита. Хрисовуља одређује да Јаков треба да добија и 20 перпера од Јевреја из Зихне.[76] Октобра 1353. године неки монах из Зихне уступа манастиру Хиландару дохијара Михајла и кир Венијамина, као и земљу у околини Зихне, а у пределу Ламотата, близу покојног господина Алексија Палеолога Хортаца и Василика.[77] Најзад, марта 1355. сељаци из Зихне продају Хиландару њиву у пределу Ламотата, око села Толоса а близу земље коју је манастир купио од Палеологине Хортацене.[78] Сасвим је сигурно да се у сва три документа спомиње иста личнсст: Алексије Палеолог Хортацис, поседник из околине Зихне. Он је за владе Андроника III Палеолога (1333) поседовао село Толос, југозападно од Зихне, а у акту из времена српске власти над овим крајевима (1353) споменут је већ као покојник; његова удовица продала је неке породичне поседе у Толосу (пре марта 1355) манастиру Хиландару. Међутим, остаје нејасно у каквом је сродству Алексије Палеолог Хортацис био са царском породицом.

Из августа 1344. године потиче повеља цара Јована V Палеолога Ксенији Султанини, чији је супруг покојни Алексије Султан Палеолог[79] имао пронију у вредности од 380 перпера, која се налазила περί τε τὴν Ῥέσενα καὶ τῆς περιοχῆς τοῦ νησσίου. После Алексијеве смрти посед је

Андроник Палеолог постављен је 1326. године за архонта Берата. Уп. *Максимовић*, Виз. управа 39.

[74] *J. et P. Zepos*, Jus graecoromanum I, Athenis 1931, 690 sq.; *Dölger*, Reg. IV, No. 3093, 3094.

[75] *Papadopulos*, Genealogie No. 131 наводи монаха Атанасија Палеолога за кога каже да је био пријатељ Нићифора Григоре.

[76] *Guillou*, Archives 96—98, No. 28; *Dölger*, Reg. IV, No. 2793. О садржају повеље уп. *Панченко*, Крест. собственность 185.

[77] Actes de Chil. I, 297 sq., No. 141. О Алексију Палеологу Хортацу уп. *Papadopulos*, Genealogie No. 121.

[78] Actes de Chil. I, 299—301, No. 142.

[79] Из византијских извора познат је Димитрије Палеолог звани Султан, синовац селџучког султана Аз-ед-дин Мелека, који је 1261., бежећи од Монгола са оцем дошао у Византију. Овде се оженио са неком Мелаином и са њоме имао троје деце. Cf. *Papadopulos*, Genealogie No. 109. Врло је вероватно да је Алексије био син Димитрија Султана Палеолога.

требало да наследи његов син, али је удовица монахиња Ксенија Султанина тражила да и она добије део тога имања са рентом од 100 перпера.[80] Случај удовице Ксеније Султанине нарочито је занимљив, јер је сасвим јасно да је њен покојни супруг држао пронију, коју је после његове смрти наследио син. Међутим, сада је монахиња Ксенија Султанина тражила и добила свој део у вредности годишње ренте од 100 перпера, који је тиме изгубио карактер проније, јер она као монахиња није могла да обавља војну службу.[81] Вредно је обратити пажњу и на место где се налазила пронија Алексија Султана Палеолога: у повељи се каже да је била код Ресене и код τῆς περιοχῆς τοῦ νησσίου, што се највероватније односи на Касандрију. Значи да су световни поседи, у овом случају проније, постојали и на томе полуострву, где су се претежно налазила имања светогорских манастира.

Документи који дају податке о поседима Палеолога, углавном потичу из архива светогорских манастира, па се њихови подаци и односе на област солунског залеђа, око доњег тока Струме и Халкидика. Баш ти крајеви су крајем прве половине XIV века изложени тешким разарањима: прво су преко њих прохујали вихори грађанског рата у Византији, а затим је дошла српска власт Стефана Душана. Сасвим је природно да су такви потреси изазвали поремећаје и у имовинским односима, осиромашивши и довевши у тежак економски положај бројне византијске феудалце, па међу њима и чланове породице Палеолога. Неки великаши су напуштали поседе, склањајући се од освајача, неки су опет пришли Стефану Душану и задржали своја имања и привилегије. Последице тих бурних промена осећале су се у овим крајевима и после успостављања византијске власти, непосредно после турске победе на Марици (1371), што лепо илуструју подаци савремених докумената.

Велика доместикиса Ана Кантакузина Палеологина[82] у акту од августа 1373. године каже да је са супругом, великим доместиком Димитријем Палеологом[83], поседовала имање Маријану у Каламарији.[84] Каламарија је дуго била под влашћу Срба а сада је тај крај поново припао Ромејима, али Ана и њен супруг нису били у могућности да обнове и подигну опустошено имање у Маријани, па су одлучили да га продају манастиру Дохијару за 600 перпера; имање је у ствари вредело више, па је вишак требало да се сматра као прилог за покој душе Ане, њеног супруга и њених родитеља. На крају Ана наглашава да посед продаје уз сагласност „светог мог господара великог доместика и законите деце

---

[80] *W. Regel*, Χρυσόβουλλα καὶ γράμματα τῆς ἐν τῷ Ἁγίῳ Ὄρει Ἄθῳ ἱερᾶς καὶ σεβασμίας μονῆς τοῦ Βατοπεδίου, Ст. Петербург 1898, 20—21, No. 5; *F. Dölger*, Facsimiles byzantinicher Kaiserurkunden. München 1931, No. 31; *Dölger*, Reg. V, No. 2896; *Панченко*, Крест. собственность 201.

[81] *Г. Остирогорски*, Пронија, Београд 1951, 87 сл. (= Сабрана дела I, 234 сл.).

[82] О њој в. *D. Nicol*, The Byzantine Family of Kantakouzenos (Cantacuzenus) ca. 1100—1460, Washington 1968, No. 45.

[83] *Papadopulos*, Genealogie No. 135; *Guilland*, Le Grand domestique 58 (=Recherches I, 413 sq.).

[84] Маријана се налазила на југу Каламарије, близу обале залива који се пружа између Лонгоса и Касандрије. Уп. *Теохаридис*, Κατεπανίκια 73.

и других нам, великог примикирија Јована Палеолога и Кантакузине госпође Евдокије".[85]

Још исцрпнија обавештења о овом интересантном случају даје нешто касније простагма цара Јована V Палеолога из фебруара 1375. године. Ту се каже да је царев сгриц велики примикирије Димитрије Палеолог, хтео да прода имање Амаријану, али да нико од суседа, који су имали право прече куповине, није желео да плати тражену суму од 2000 перпера. Зато је Димитрије Палеолог одлучио да свој посед прода манастиру Дохијару за 600 перпера, а да му остатак цене поклони за спас своје душе. Сада су, после две године, монаси солунског манастира Акапнија, на основу права суседства, тражили власништво на село Амаријану, али је цар Јован V Палеолог својом простагмом потврдио права манастира Дохијара.[86] Знатно каснија простагма цара Манојла II Палеолога (јануар 1409) такође наглашава да су монаси Дохијара купили посед Амаријану од велике доместикисе Палеологине.[87]

У повељи од августа 1375. године Алексије Палеолог каже да је село Јанчиште поседовао још његов отац велики хетеријарх Михајло Каваларије, после чије је смрти требало да га наследи он као син. У томе га је омео долазак српске власти, шта више нови господари Срби даровали су то село руском манастиру св. Пантелејмона.[88] После протеривања Срба и обнове византијске власти Алексије Палеолог је покушао да поново добије своје наследно имање, али у томе није успео, јер су монаси св. Пантелејмона поседовали царску хрисовуљу као доказ о својим правима на село Јанчиште, док Алексије Палеолог није имао ништа чиме би потврдио своја права, будући да је био заробљен од Турака и да су му сва документа пропала. Због свега тога Алексије Палеолог је одлучио да и сам поклони село Јанчиште монасима св. Пантелејмона, али уз право да ступи у манастир као аделфатор. На

---

[85] *Х. Кшенас*, Χρυσόβουλλοι λόγοι τῆς ἐν τῷ Ἄθῳ ἱερᾶς Βασιλικῆς πατριαρχικῆς καὶ Σταυροπηγιακῆς Μονῆς Δοχειαρίου, Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας βυζ. σπουδῶν 4 (1927) 300—305, No. 8. Ана Кантакузина Палеологина продаје село Маријану са свом земљом, разним дрвећем, виноградима, изграђеним воденицама, местима са млинове, правом на воду, са парицима и присељеницима. О овом акту и његовом садржају cf. *P. Lemerle*, Philippes et la Macédoine orientale, Paris 1945, 215; *Guilland*, Le Primicier 153 (=Recherches, I, 318); *Г. Осшрогорски*, Серска област после Душанове смрти, Београд 1965, 39, 149 сл. (=Сабрана дела IV, 481, 618). О великом примикирију Јовану Палеологу биће ниже речи, а за личност Евдокије Кантакузине cf. *Nicol*, Kantakouzenos No. 46.

[86] *Dölger*, Schatzk. 64—66, No. 20; *Dölger*, Reg. IV, No. 3145; *Осшрогорски*, Серска област 61 сл. (=Сабрана дела IV, 509). Скоро идентичан текст има акт патријарха Филотеја од јануара 1375. године. Cf. *Х. Кшенас*, Σιγιλλιώδη καὶ ἄλλα πατριαρχικὰ ἔγγραφα τῆς ἐν Ἄθῳ ἱερᾶς βασιλικῆς, πατριαρχικῆς καὶ σταυροπηγιακῆς μονῆς τοῦ Δοχειαρίου, Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας βυζ. σπουδῶν 5 (1928) No. 13.

[87] *Кшенас*, Χρχσ. λόγοι 307—308, No. 10; *Dölger*, Reg. IV, No. 3322.

[88] Село Јанчиште код Сера спомиње хрисовуља Стефана Душана манастиру св. Пантелејмона од јануара 1348. Уп. *А. Соловјев—В. Мошин*, Грчке повеље српских владара, Београд 1936, 128, No. 17. Септембра 1353. године цар Јован V Палеолог потврђује манастиру св. Пантелејмона село Јанчиште, али без спомена ранијег власника Уп. Акты Пантелеймона 170—177, No. 21; *Dölger*, Reg. IV, No. 3011.

крају повеље је потпис ὁ δοῦλος τοῦ κραταιοῦ καὶ ἁγίου ἡμῶν αὐθέντου καὶ βασιλέως Ἀλέξιος ὁ Παλαιολόγος.[89]

Подаци горе наведених докумената врло су занимљиви, како за нашу тему, тако и за добијање општије слике о променама у областима које је Византија после битке на Марици (1371) преотела остацима Српског царства. Велики доместик Димитрије Палеолог са супругом Аном, а и Алексије Палеолог, спадају у оне византијске феудалце који су се повукли пред налетом Стефана Душана, али су после обнове византијске власти над овим крајевима (1371) похитали да поново преузму своје некадашње поседе. У томе су наишли на непредвиђене тешкоће, које су свакако у истој, ако не и у већој мери, погађале и друге феудалне поседнике, јер не треба изгубити из вида чињеницу да су овде у питању чланови рода Палеолога: за великог доместика Димитрија Палеолога се каже да је царев стриц, док се за Алексија Палеолога не наводи у каквом је сродству био са Јованом V Палеологом.[90]

Међутим, погрешно би било уопштавати ову констатацију и сматрати да су сви припадници дома Палеолога, па и остали феудалци, који су преузимали поседе у областима преотетим од Срба, запали у економске и имовинске тешкоће. Било је византијских великаша, па и оних из куће Палеолога, који су само добили од насталих промена. Очигледан пример за то су браћа велики примикирије Алексије и протосеваст Јован Палеолози, синови већ споменутих великог доместика Димитрија Палеолога и Ане Кантакузине Палеологине.[91] То су две занимљиве личности из бурних времена почетка друге половине XIV века, великаши који су се истакли у борбама против Срба и поновним освајањем византијских области на северној обали Јегејског Мора. Захваљујући исцрпним истраживањима П. Лемерла и Г. Острогорског, добро је позната каријера ових великаша[92], тако да ћемо овде покушати само да проникнемо у обим и карактер њихове непокретне личне имовине, знатно увећане даровима цара Јована V Палеолога, датим као награда за успехе у борби против Срба.

Хрисовуља Јована V Палеолога од 9. марта 1357. године, сачувана само у италијанском преводу, дарује браћи великом примикирију Алексију и протосевасту Јовану тврђаве (castelli) Хрисопољ и Анакторопољ, као и оближње острво Тасос; та места су браћа освојила у походима против Срба крајем 1356. или почетком 1357. године, па су им она и

[89] Акты Пантелеймона 184—186, No. 23. О садржају акта уп. *В. Мошин*, К вопросу о составлении хрисовулов у южных Славян и в Византии, Юбилейный сборник русского археол. общества в Королевсте Югославии, Београд 1936, 108; *F. Dölger*, Empfängerausstellung in der byzantinischén Kaiserkanzlei, Archiv für Urkundenforschung 15 (1938) 406 (=Byz. Diplomatik 166).

[90] *Papadopulos*, Genealogie No. 130 само региструје овај једини податак о Алексију Палеологу.

[91] После убедљивих аргумената Г. Острогорског не може бити никакве сумње да су браћа Алексије и Јован припадали лози Палеолога, и то као синови великог доместика Димитрија Палеолога. Уп. *Осшрогорски*, Серска област 147—154 (=Сабрана дела, IV, 615—624); *Ostrogorsky*, Aristocracy 24.

[92] *Lemerle*, Philippes 206—213; *Осшрогорски*, Серска област 1 сл. (=Сабрана дела IV, 433 сл.).

додељена као награда за успехе на бојном пољу.[93] Убрзо после тога, већ априла 1357. године, цар Јован V Палеолог издаје нову хрисовуљу и потврђује дар светогорског прота Доротеја који је келију Рабдуха, запустелу због турских провала, уступио великом примикирију Алексију Палеологу да је обнови о своме трошку и да је поседује као ктитор заједно са братом протосевастом Јованом.[94]

У даљим борбама против Срба браћа Алексије и Јован Палеолози постигли су још нове знатне успехе, заузевши Христопољ, у времену између априла 1357. и фебруара 1358. године.[95] Као награду за то они су напредовали у титулама: Алексије је постао велики стратопедарх, а Јован је добио чин великог примикирија; тада су добили на управу и освојени град Христопољ.[96] Зато су у акту патријарха Филотеја велики стратопедарх Алексије и велики примикирије Јован Палеолози означени као архонти Христопоља[97], а с друге стране велики примикирије Јован Палеолог[98] августа 1373. године пише из Христопоља млетачком дужду Андрији Контарену и, између осталог, обавештава га да је са покојним братом преотео неке градове од Турака и Срба, а да му их је цар даровао као наследно добро. На крају Јован Палеолог тражи право млетачког грађанства.[99]

О могућностима ширења личних поседа браће Алексија и Јована Палеолога занимљиве податке пружа повеља Ане Торникине, издата у

---

[93] *M. Thomas—R. Predelli*, Diplomatarium Veneto-Levantinum sive acta et diplomata res Venetas, Graecas atque Levantis illustrantia II, Venezia 1899, 166 sq., No. 98; *Dölger*, Reg. V, No. 3061; *Lemerle*, Philippes 206; *Г. Осшрогорски*, Христопољ између Срба и Византинаца, Зборник Филозофског факултета VIII—1, Београд 1964 (=Споменица М. Динића) 337; *Осшрогорски*, Серска област 29 (=Сабрана дела IV, 468; *Ostrogorsky*, Aristocracy 25.

[94] Actes de Pantokrator, ed. *L. Petit*, Виз. врем. 10 (1903) 3—4, No. 2; *Dölger*, Reg. V, No. 3063; *Lemerle*, Philippes 207; *Осшрогорски*, Христопољ 337; *Осшрогорски*, Серска област 29, 121, 128 (=Сабрана дела IV, 468, 582, 591); *Ostrogorsky*, Aristocracy 25, n. 93. *Живојиновић*, Келије и пиргови 66 наглашава да су Алексије и Јован Палеолози добили ову келију под истим условима како би се она уступила неком манастиру. Овде су они подигли манастир Пантократора. *Charanis*, Social Structure 121 каже да термин ктитор (κτήτωρ) „means owner possesor of property" и да се тако звао свако ко је поседовао неко имање. Као пример П. Харанис наводи Алексија и Јована Палеолога који су у царском документу названи ктитори келије Рабдуха. Иначе браћа Алексије и Јован Палеолози саградили су у Амфипољу кулу (1367) на којој је био натпис „'Ανεγέρθη ὁ πύργος οὗτος τῆς νέας μονῆς τοῦ Παντοκράτορος, διὰ συνδρομῆς καὶ ἐξόδου τῶν πανευγεστάτων κτητόρων 'Αλεξίου καὶ 'Ιωάννου τῶν αὐταδέλφων ἐν ἔτει 'σωοε' καὶ δὴ Θεοδωρίτου μοναχοῦ". Cf. *Lemerle*, Philippes 208 sq. (Није нам приступачна публикација *P. Perdrizet*, Voyage dans la Macédoine première, Bulletin de Correspondance Hellénique 18, 1894, 428).

[95] За хронологију в. *Осшрогорски*, Христопољ 339 сл.; *Осшрогорски*, Серска област 31 (=Сабрана дела IV, 470 сл.).

[96] Није сачуван царев акт којим би Алексије и Јован Палеолози добили на управу Христопољ. Cf. *Ostrogorsky*, Aristocracy 25.

[97] M. M. I, 476. На основу тога *Lemerle*, Philippes 208 закључује да су браћа „Alexis et Jean gouvernent ensemble la ville de Christoupolis".

[98] У акту погрешно стоји да га је писао Алексије Палеолог који је умро пре млађег брата Јована. Cf. *Lemerle*, Philippes 209 sq.

[99] Diplomatarium Veneto—Levantinum II, 165, No. 99. Актом од 10. јануара 1374. године дužд додељује права млетачког грађанства великом примикирију Јовану Палеологу. Cf. Ibid. 164 sq., No. 98.

Христопољу августа 1358. године. Ана каже да је у области Завалтије (северозападно од Пангајске Горе) на реци Панаку одавно имала наследно добро Велцисту (ἡ Βελτζιστα), али су те крајеве освојили Срби. Како су сада међутим велики стратопедарх Алексије и велики примикирије Јован Палеолози већ преотели неке византијске области Србима, Ана Торникина се нада да ће ускоро освојити и крај око Завалтије, где се налазе њена имања, па им дарује половину тих својих поседа за манастир Пантократора на Светој Гори.[100] Лепе наде о даљој рестаурацији византијске власти нису се оствариле, тако да се Ани Торникини није пружила прилика да покаже своју дарежљивост према браћи Алексију и Јовану Палеолозима.

Из августа 1374. године потиче повеља великог примикирија Јована Палеолога[101] и његове супруге Ане Асанине који манастиру Пантократора поклањају виноград Лака близу Старограда; монаси с једне а Јован Палеолог и његова супруга са друге стране убираће по половину прихода са овог имања, али ће после њихове смрти посед потпуно припасти монасима.[102] Јуна 1392. године патријарх Антоније потврдио је бројне поседе манастиру Пантократора, па и оно што му је даровао покојни велики примикирије Јован Палеолог; то су саграђена кула на острву Тасосу са храмом Јована Крститеља, храм св. Георгија, земља Мармаролимна са виноградом, баштама и воденицама, затим друга земља код Јевреокаста до Сидерокавсија, као и читав проастион св. Марине а до винограда званог Билили (Μπιλῆλή); још се даје манастирић св. Бесребреника εἰς τὴν Καχὴν 'Ράχιν са виноградима, њивама, маслинама и бадемима на месту званом Каладина.[103]

Уз тестамент Јована Палеолога, о коме ће касније бити речи, то су углавном сви подаци о поседима ове двојице истакнутих великаша који су искористили промену ситуације у северном јегејском приморју и знатно увећали своју непокретну имовину. Међутим, тиме није исцрпљен проблем личних добара браће Алексија и Јована Палеолога. У новијим истраживањима учињени су покушаји да се одреди карактер поседа које су они држали почетком друге половине XIV века, после успеха у борби за обнову византијске власти у областима северних обала Јегејског Мора. У недавно објављеној расправи о византијској аристократији Г. Острогорски сматра да су браћа Алексије и Јован Палеолози, владајући градовима у јегејском приморју и острвом Тасосом, имали фактички исти положај поседника апанажа као на пр. царски синови у Мореји, Солуну или на обали Црног Мора.[104] Љ. Максимовић такође верује да су Алексије и Јован Палеолози уствари поседовали на

[100] Actes de Pantocrator 4—7, No. 3; *Lemerle*, Philippes 210; *Острогорски*, Христопољ 337 сл.; *Острогорски*, Серска област 29 (=Сабрана дела IV, 468).

[101] Старији брат, велики стратопедарх Алексије умро је пре краја 1371. године. Уп. *Г. Острогорски*, Света Гора после Маричке битке, Зборник Филозофског факултета XI—1, Београд 1970, 280, н. 24.

[102] Actes de Pantocrator 8—10, No. 5; *Lemerle*, Philippes 210; *Guilland*, Le Primicier 153 (=Recherches I, 318).

[103] М. М. II, 216—220.

[104] *Ostrogorsky*, Aristocracy 26.

северној обали Јегејског Мора апанаже које су имале сличан карактер као и други апанажни поседи. На другом месту он наглашава да је острво Тасос било „приватна апанажа моћне браће великог стратопедарха Алексија и великог примикирија Јована Палеолога“.[105]

Свакако да су ове констатације о карактеру поседа тачне, али нам се чини да подаци докумената показују да је структура добара браће Палеолога нешто сложенија и разноврснија. У већ наведеном писму млетачком дужду Андрији Контарену (август 1373) велики примикирије Јован наглашава да му је тврђаве, преотете од Срба и Турака, византијски цар доделио као наследно добро.[106] И у повељи од августа 1375. године, којом велики примикирије Јован Палеолог поклања монасима Пантократора виноград, речено је да је царском хрисовуљом тврђава Хрисопољ дата ἡμῖν κατὰ λόγου γονικότητος. Монаси треба да виноград држе не само сада ὅτε ὑπάρχομεν εἰς τὸν παρόντα τόπον ἔχοντες τὴν πρόσκαιρον ταύτην ἀρχήν, ἀλλὰ εἴτε τὴν πόλιν καταντήσωμεν εἴτε εἰς τὴν Θεσσαλονίκην εἴτε ἀλλαχοῦ που.[107]

Већ је обраћена пажња на околност да је Хрисопољ добијен као наследан посед[108], али је П. Лемерл отишао корак даље, покушавајући да направи разлику у карактеру власти браће Алексија и Јована Палеолога над Хрисопољем с једне и Христопољем са друге стране. Реченицу која каже да монаси треба да држе виноград не само ὅτε ὑπάρχομεν εἰς τὸν παρόντα τόπον ἔχοντες τὴν πρόσκαιρον ταύτην ἀρχήν он тумачи као да се односи на Христопољ (ὁ παρὼν τόπος) у коме је и настала ова повеља Јована Палеолога потписана од епископа града, као и четворице функционера епископије. Дакле, П. Лемерл сматра да подаци ове даровне повеље јасно одређују разлику у карактеру власти браће Алексија и Јована Палеолога над ова два града: Хрисопољ су они држали као наследни посед, док су у Христопољу имали само управну власт.[109]

Ако анализирамо структуру поседа браће Алексија и Јована Палеолога можемо закључити да су они као лична добра поседовали Хрисопољ, Анакторопољ и острво Тасос, а да су управљали Христопољем, облашћу око ушћа Струме и неким другим крајевима преотетим од Срба.[110] Врло је вероватно да је то њима било дато као нека врста апанаже, са статусом какав су имали и слични поседи на другим странама царства (Мореја, Солун), али те територије нису биле њихова лична својина.

Иако су после успешних борби против Срба и Турака стекли значајне личне поседе, браћа Алексије и Јован Палеолози нису их све задржали до краја свога животног пута. Додуше, старији од њих,

---

[105] *Максимовић*, Виз. управа 97, 51.

[106] Diplomatarium Veneto—Levantinum II, 165 sq., No. 99.

[107] Actes de Pantocrator 8—10, No. 5.

[108] *Charanis*, Social Structure 106 sq.; *Lemerle*, Philippes 210.

[109] *Lemerle*, Philippes 210 sq.; *Максимовић*, Генеза и карактер апанажа 140.

[110] *Lemerle*, Philippes 209. О управи над ушћем Струме сведочи простагма цара Јована V Палеолога од фебруара 1358. године која налаже Алексију и Јовану Палеолозима да се млин у Хандаку врати манастиру Зографу. Cf. Actes de Zographou, ed. *W. Regel*, Виз. врем. 13 (1907) 94 sq., No. 40; *Осӣрогорски*, Серска област 29 (=Сабрана дела IV, 468).

велики стратопедарх Алексије умро је још пре краја 1371. године, али се зато из неких докумената лепо види шта је задржао до краја живота млађи брат, велики примикирије Јован Палеолог. Остало су свакако већ освојили Турци Османлије.

У тестаменту великог примикирија Јована Палеолога (август 1384) говори се само о острву Тасосу, које је Јован са покојним старијим братом Алексијем добио од цара, а браћа су уложила велики напор и знатна материјална средства да побољшају прилике на опустошеном острву.[111] Сада велики примикирије Јован Палеолог дарује манастиру Пантократора, који је подигао заједно са старијим братом, неке поседе на Тасосу: храм св. Јована Продрома са кулом, са целом тврђавом и кућама у њој, затим луку и земљу која се налази око свега тога. У повељи се даје и детаљан опис међа дарованог поседа, а на крају текста, иза потписа самог великог примикирија Јована Палеолога и неких светогорских игумана, налази се додатак који одређује да ако неко од двоје деце databaseдародавца, Палеологопул или Дука затражи аделфат, треба да га добије у манастиру Пантократора или неком његовом метоху.[112] Маја 1386. године патријарх Нил потврдио је тестамент великог примикирија Јована Палеолога и његове дарове манастиру Пантократора.[113] Подаци ових повеља, а нарочито тестамента великог примикирија Јована Палеолога, показују да му је од велике непокретне имовине остало само острво Тасос, док су остала добра браће Алексија и Јована Палеолога изгубљена у бурним временима друге половине XIV века, када су у области северног јегејског приморја већ продирали Турци.

Досада смо пратили податке докумената светогорских манастира о поседима припадника рода Палеолога, сконцентрисаним у областима доње Струме, као и полуострва Халкидике, где су те монашке заједнице имале највећи део имања. Сем ретких изузетака, ти подаци потичу из XIV века, док су касније ове области постале плен турских освајача и биле изгубљене за Византију. У првој половини XV века царство, поред Цариграда са околином и Солуна, држи територије на далеком Пелопонезу, па смо покушали да и на тој страни пронађемо неке податке о поседима припадника породице Палеолога, али су добијени резултати сасвим незнатни. Из повеља деспота Томе Палеолога (1451) сазнајемо да су Димитрије Палеолог Дермокаит и Јован Росатас добили башту у околини Патраса „од брата ми господара и цара који је тада био деспот", али је Димитрије Палеолог Дермокаит одлучио да своју половину баште прода Николи Авурину и деспот Тома Палеолог одобрава ту продају.[114]

---

[111] Из повеље Петра, епископа Полистила (јул 1363) сазнајемо да је уз дозволу великог стратопедарха Алексија Палеолога обновљен манастир Константина и Јелене на Тасосу. Cf. Actes de Pantocrator 7 sq., No. 4.

[112] Ibid. 10—15, No. 6; *Lemerle*, Philippes 212.

[113] Actes de Pantocrator 16—19, No. 7. Цар Манојло II Палеолог потврдио је хрисовуљом од јануара 1394. бројне поседе манастиру Пантократора, па и оно што је монасима дао покојни велики примикирије Јован Палеолог. Cf. ibid. 19—23, No. 8; *Dölger*, Reg. V, No. 3242.

[114] Датум ове повеље није јасан. У првом издању (cf. M. M. III, 258) на крају стоји ознака октобра месеца IV индикта, што би одговарало октобру 1441. године. Међутим, у документу се спомиње повеља Томиног старијег брата цара Константина

Свакако да су чланови рода Палеолога поседовали још низ добара у Мореји, али је остао забележен само овај један податак о имању Димитрија Палеолога Дермокаита.[115]

Да би се добила потпунија слика о економској моћи и привилегисаном положају рода Палеолога, морамо обратити пажњу и на неке гране тога породичног стабла, које су такође присвајале царско презиме. Ради се о припадницима других феудалних родова који су сматрали да женидбом са неком Палеологином стичу право да своме имену придају царско презиме. Још од оснивача нове династије Михајла VIII (1259—1282) Палеолози су ступали у сродство са другим аристократским породицама, учвршћујући тиме несумњиво своје позиције.[116] Испреплетаност родбинских веза Палеолога са другим породицама веома добро илуструје натпис са иконе из манастира Мегаспилеон, где је споменут Јован Дука, Анђео, Палеолог, Раул, Ласкарис, Торник, Филантропин и Асен.[117] Свакако да великаши који су се ородили са царском кућом нису без разлога узимали и царско презиме Палеолог, јер су од тога очекивали, а и имали, конкретне користи: привилегисан положај према евентуалним супарницима из других великашких родова. Чак је и моћни велики доместик Јован Кантакузин, већ на поодмаклом путу своје политичке каријере, узимао презиме Палеолог. У повељама Андроника III Палеолога манастиру св. Јована Продрома код Сера (марта 1332 и априла 1334) каже се да је ктитор ове свете обитељи царев зет велики доместик Јован Палеолог Кантакузин.[118]

О личним поседима чланица рода Палеолога које су своје презиме а и имовинска права преносиле на супруге, први јасни подаци потичу из повеља XIV века. Јула 1325. године цар Андроник II Палеолог хрисовуљом потврђује манастиру Зографу имање Превисте код Струме, вредности 300 номизми, а која је било својина „љубазне нећаке царства ми, велике Дукене госпође Теодоре Палеологине".[119] У питању је нека

XI Палеолога, коју је он даровао још као деспот, што јасно показује да је повеља деспота Томе Палеолога настала између 6. јануара 1449. и 29. маја 1453. године (cf. *D. Zakythinos*, Le decpotat grec de Morée I, Paris 1932, 229, n. 2), али у томе временском размаку нема ниједне године која би се слагала са IV индиктом. У доцнијем издању *Сп. Ламброса*, Παλαιολόγεια καὶ Πελοποννησιακά IV, Атина 1930, 231 стоји као датум октобар XIV индикта, на основу чега издавач датира повељу у 1445. годину. Међутим, тај индикт може дати само 1451. годину и ова хронологија се слаже са подацима документа. Cf. *Dölger*, Schatzk. 81.

[115] О њему cf. *Papadopulos*, Genealogie No. 141.

[116] *Charanis*, Social Structure 107.

[117] *Г. Сотириу*, Ἡ εἰκὼν τοῦ Παλαιολόγου τῆς μονῆς τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου, Ἀρχαιολ. Δελτίον 4 (1918) 30—44 верује да је у питању Јован, син деспота Димитрија Палеолога, који је умро још као дете. Cf. *D. Zakythinos*, Le despotat grec de Morée II, Athènes 1953, 213.

[118] *Guillou*, Archives 91—95, No. 26, 106—108, No. 32; *Dölger*, Reg. IV, No. 2782, 2802, 2810.

[119] Actes de Zographou 48—50, No. 22. Исти цар потврђује септембра 1325. године Зографу многа имања, па и село Превисту, али не наводи да је то раније била својина Теодоре Палеологине. Исто се може рећи за хрисовуљу Андроника II Палеолога из септембра 1327, као и Андроника III Палеолога од марта 1328. године. Cf. Ibid. 52, No. 23, 58—61, No. 26, 61—64, No. 27.

рођака владајуће куће, која је чак означена као нећака цара Андроника II Палеолога, али је тешко одређено рећи о којој личности се ради, јер се име Теодора често јавља међу Палеологинама. Можда је реч о Теодори, кћери Теодоте Главене Тарханиотисе и познатог војног команданта Хандрина; она је рођена између 1275 и 1280. године, а потицала је из рода Марте, сестре Михајла VIII Палеолога.[120]

У хрисовуљи Андроника III Палеолога од маја 1329. године, међу поседима Ватопеда, потврђују се гостионица у Водену, затим четири воденице, виноград, башта и кућа за издавање у Водену; све су то монаси купили од „љубазног стрица царства ми, покојног великог стратопедарха Анђела", после чије смрти им је то предала „љубазна тетка царства ми, велика доместикиса Евгенија Палеологина, што је потврђено и царском простагмом.[121]

Текст ове занимљиве повеље пре свега поставља пред истраживача проблем идентификације споменуте две личности. Што се тиче великог стратопедарха Анђела, Ф. Делгер верује да се ради о Анђелу Тарханиоту Палеологу, сину Михајла Главе[122], али се поставља питање велике доместикисе Евгеније Палеологине, која не стоји у вези са споменутим Анђелом, јер би у томе случају носила епитет велике стратопедархисе.[123] Реч је о Евгенији, четвртој кћери Ирине Еулогије, сестре цара Михајла VIII Палеолога[124] која се пре 1290. године удала за великог доместика Сиргијана и сасвим је природно што у повељама има епитет велике доместикисе.[125] Међутим, тешко је протумачити појаву Евгеније Палеологине у овој повељи, где она ипак на неки начин располаже делом поседа покојног великог стратопедарха Анђела које је он раније продао монасима Ватопеда.

Међу великашима који су сродством са царском кућом стекли право да узму презиме Палеолог необично је занимљив протостратор Теодор Палеолог Синадин, чија се богата каријера одвија кроз прву половину XIV века.[126] Теодор Палеолог Синадин је унук Ирине Еулогије, сестре цара Михајла VIII Палеолога.

О поседима овог феудалца, богате каријере, говори пре свега повеља самог протостратора Теодора Синадина Дуке Палеолога који 24. децембра 1333. продаје манастиру Хиландару воденицу на реци

---

[120] *Papadopulos*, Genealogie No. 26; *Nicol*, Kantakouzenos No. 21.

[121] *Regel*, Χρυσόβουλλα 17; *Dölger*, Reg. IV, No. 2746; *Панченко*, Крест. собственность 200 сл.

[122] *Dölger*, Reg. IV, No. 2746. О њему в. *Papadopulos*, Genealogie No. 25.

[123] То исправно констатује *St. Binon*, A propos d'un prostagma inédit d'Andronic III Paléologue, BZ 38 (1938) 151.

[124] О Евгенији Палеологини cf. *Papadopulos*, Genealogie No. 34a .

[125] *Guilland*, Le Grand domestique 57 (=Recherches I, 412); *Binon*, Prostagma 145.

[126] О томе в. *Papadopulos*, Genealogie No. 13; *R. Guilland*, Le Protostrator, Byzantion 19 (1949) 168 sq. (Recherches I, 485 sq.); *Lemerle*, Actes de Kutlumus 68 sq.; *Љ. Максимовић*, Последње године протостратора Теодора Синадина, ЗРВИ 10 (1967) 177—186; *Максимовић*, Виз. управа 13. Протостратор Теодор Синадин умро је свакако пре априла 1346, што се види из повеље Стефана Душана манастиру Филотеју. Уп. *Соловјев—Мошин* 87, бр. 8; *Максимовић*, Последње године 179.

Панаку, а у селу Кримни код Зихне, заједно са земљом од 50 модија у близини воденице; све је то продато за 300 перпера.[127] Шта више, сам Андроник III Палеолог потврдио је монасима Хиландара млин Панакс у селу Кримни који је царев стриц протостратор Теодор Палеолог Синадин продао манастиру.[128] Јануара 1338. године доместик тема Константин Макрин саставио је детаљан опис добара манастира Ксенофонта, споменувши и метох св. Недеље у околини Струме а πλησίον τῶν Θερμῶν Ὑδάτων са виноградом, млином и земљом. Тај метох добио је простагмом царев стриц протостратор Теодор Палеолог Синадин, али га касније поклонио монасима Ксенофонта.[129] Из хрисовуље Стефана Душана (април 1348) манастиру Филотеја сазнајемо још за неке поседе Теодора Палеолога Синадина у околини Зихне и села Кримне. Српски цар поклања Филотеју убирање пореза од 6 перпера, земљу, право на риболов, виноград, водојаже, парике и присељенике Цаиновог метоха, зевгаратикион од њих као и других људи, а све је то раније држао Душанов стриц покојни протостратор Синадин.[130]

У манастиру Кутлумушу чува се повеља, датирана са XII индиктом а потписана ὁ δοῦλος τοῦ κραταιοῦ καὶ ἁγίου ἡμῶν αὐθέντου καὶ βασιλέως ὁ πρωτοστράτωρ; издавач П. Лемерл са правом верује да се ради о акту Теодора Палеолога Синадина.[131] Садржај повеље врло је занимљив, јер Теодор Палеолог Синадин дарује Алипијском манастиру парика Филомата из области Јежове са свом имовином и стварима, али и са паричким правима. Поред тога протостратор поклања и земљу од 800 модија од својих поседа у околини Јежове које је добио „милошћу моћног и светог нашег господара и цара".[132] Пошто је у повељи записан XII индикт, П. Лемерл је датира у 1328. или 1343. годину. У новијем истраживању Љ. Максимовић се са правом одлучује за 1343. годину, јер се у тексту наглашава да је област око Јежове остала пуста, што се вероватно односи на упаде Срба.[133] У фрагментима практика поседа манастира св. Јована Продрома, састављеног између 1339. и 1342. године, спомиње се и нека воденица у Серу, купљена од Синадина за кога Љ. Максимовић верује да је протостратор Теодор Палеолог Синадин.[134]

Наведени подаци говоре само о једном делу имања протостратора Теодора Палеолога Синадина у крају око Сера и Зихне. Ту је прото-

[127] Actes de Chil. I, 256—258, No. 123. Уп. *Максимовић*, Последње године 181. У тексту је споменута хрисовуља цара Андроника III Палеолога, издата дакле пре децембра 1333. године. Cf. *Dölger*, Reg. IV, No. 2804.

[128] Actes de Chil. I, 259 sq., No. 124; *Dölger*, Reg. IV, No. 2811. Занимљиво је напоменути да ова хрисовуља нема уписане речи црвеним мастилом, као ни завршна слова датума. На крају текста је царев потпис црвеним мастилом.

[129] Actes de Xenophon 80, No. 11; *Максимовић*, Последње године 181.

[130] *Соловјев—Мошин* бр. 8, 75—87; *Максимовић*, Последње године 181.

[131] *Lemerle*, Actes de Kutlumus 68.

[132] Ibid. 69 sq., No. 14. У акту црквеног суда у Серу (октобар 1348) спомиње се метох код Јежове, чији је део Алипијском манастиру даровао покојни протостратор Синадин. Cf. Ibid. 92, No. 21.

[133] *Максимовић*, Последње године 179, н. 11.

[134] *Guillou*, Archives 116, No. 35; *Соловјев—Мошин* бр. 42, 29. Уп. *Максимовић*, Последње године 180, 183.

стратор добијао и неке нове поседе, захваљујући даровањима цара Андроника III Палеолога, баш као што показује повеља Алипијском манастиру из 1343. године. У области око Сера спомињу се и имања наследника протостратора Теодора Палеолога Синадина. Цар Јован VI Кантакузин потврђује јула 1351. године хрисовуљом бројне поседе манастиру Ивирону, па и земљу код Сера, добијену од „кћери Палеолога Синадина".[135] Нема сумње да се ради о ћерки протостратора Теодора Палеолога Синадина која је наследила део очевих поседа. Врло је вероватно да се овде, око Сера и Зихне, налазио већи део поседа Теодора Палеолога Синадина, мада Р. Гилан наглашава да је протостратор имао палату и лична имања у трачком граду Визи.[136]

О неким поседима породице Палеолога дају податке и повеље из српске владарске канцеларије. Тако се у манастиру св. Јована Продрома код Сера чува недатирана хрисовуља Стефана Душана, која је свакако настала у последњим месецима његове владе, између 1. септембра и 20. децембра 1355. године.[137] Повеља је издата на молбу цареве тетке госпође Ирине Хумно Палеологине која је у околини Зихне као наследно добро поседовала село Толос, па је монасима св. Јована Продрома поклонила тамошњи запустели храм св. Јована са имањем (αὐλοτόπιον) од 25 модија. Касније је Ирина Хумно Палеологина хтела да остатак поседа у селу Толосу прода манастиру, али је, притиснута болешћу, одлучила да га монасима поклони и сада је молила да цар Стефан Душан потврди ову њену одлуку.[138] Ова занимљива повеља показује да је Ирина Хумно Палеологина била господарица пространих имања у околини Зихне, од којих је један део поклонила манастиру св. Јована Продрома код Сера.[139] С обзиром на околност да Стефан Душан потврђује ово даровање, може се претпоставити да је Ирина Хумно Палеологина прихватила промену господара и да је после српског освајања Сера (септембра 1345) пришла српском владару.

О поседу чланице дома Палеолога, удате за великог стратопедарха Димитрија Цамплака, сазнајемо из једне ватопедске повеље. Акт је издат августа 1362. године и њиме велики стратопедарх Димитрије Цамплак даје монасима Ватопеда четвртину поседа званог Галик близу Солуна. На крају је потписан сам велики стратопедарх, а и његова супруга као велика стратопедархиса Евгенија Палеологина Цампла-

[135] *М. Гедеон*, Πατριαρχικαὶ ἐφημερίδες, *Атина* 1906, 44—49; *Dölger*, Reg. V, No. 2980; *F. Dölger*, Zu den Urkunden des Athosklosters Iberon, Ἑλληνικά 9 (1936) 212—214 (=Byz. Diplomatik 178—180); *Максимовић*, Последње године 181 сл.

[136] *Guilland*, Protostrator 168 (=Recherches I, 485).

[137] *Соловјев—Мошин* бр. 27; *Guillou*, Archives 142 sq.

[138] *Соловјев—Мошин* бр. 27, 197—199; *Guillou*, Archives 142—144, No. 46; *Панченко*, Крест. собственность 189 сл.

[139] У списку повеља манастиру св. Јована Продрома регистрована су три акта: 1. повеља (ἀφιερωτήριον) из 6864. (1. септембра — 20. децембра 1355) којом Ирина Хумно Палеологина поклања манастиру цркву у Толосу и имање од 25 стрема; 2. повеља (πωλητηρίον) из истог времена којом Ирина продаје монасима земљу од 846 стрема у Толосу; 3. повеља (ἀφιερωτήριον) из истог времена којом Ирина даје манастиру све што јој је у Толосу остало после продаје споменутих 846 стрема. Cf. *Guillou*, Archives 29 sq.

цониса.[140] Велика стратопедархиса била је директно повезана са домом Палеолога и то преко оца, великог папије и протосеваста Константина Палеолога, који је имао епитет стрица цара Андроника III Палеолога.[141]

Из времена после обнове византијске власти у крајевима око Струме потиче занимљива повеља Теодоре Палеологинe Филантропине. Децембра 1376. године она поклања манастиру Филотеја, за покој душе нећака Алексија Палеолога који је страдао у рату, село св. Георгија, названо Верцицикон (τὸ Μπερτζίτζικον) код Сера са свим атаром и правима као и са τῇ ἐν αὐτῷ οὔσῃ λίμνῃ καὶ τῷ ἐν αὐτῷ λόγκῳ. Иначе село је било својина Теодориног оца, што је хрисовуљом потврдио још цар Андроник III Палеолог,[142] али је оно према очевом тестаменту припало Теодорином брату — оцу споменутог рано преминулог Алексија Палеолога, за покој чије душе Теодора и поклања посед манастиру.[143]

Свакако да би било врло драгоцено открити који се чланови куће Палеолог помињу у овом акту и тим питањем се већ позабавио његов издавач М. Гудас. За Теодору Палеологину Филантропину он верује да је кћи Михајла IX Палеолога, која је била удата за трновске цареве Теодора Светослава и Михајла Шишмана[144], али која се после повратка у Византију удала за неког припадника породице Филантропина. Ако прихватамо ову прилично убедљиву идентификацију, онда добијамо неколико података о имовини чланова најужег круга царске породице. Јер, Теодора Палеологина Филантропина каже да је село Верцицикон имао њен отац — Михајло IX Палеолог, као и брат, који би једино могао бити рано преминули деспот Манојло, један од синова цара Михајла IX. Према томе би и Алексије Палеолог, који је наследио посед, али који је рано изгубио живот у рату, био син деспота Манојла Палеолога.

Досада смо посматрали поседе чланова рода Палеолога за које се може констатовати да су својим положајем а и сродством са царем осигурали посебне предности како у стицању добара, тако и у њиховом несметаном поседовању. Међутим, током времена род Палеолога се све више гранао, разбијајући се често у сасвим посебне породице, које нису увек стајале у међусобној вези. Неке од споредниjих грана царског стабла остале су у самој престоници, док су се друге повукле у унутрашњост царства, губећи постепено везу са царским домом. Разуме се да

---

[140] *Г. Теохаридис*, Οἱ Τζαμπλάκωνες. Συμβολὴ εἰς τὴν βυζαντινὴν μακεδονικὴν προσωπογραφίαν τοῦ ΙΔ′ αἰῶνος, Μακεδονικά 5 (1961—1963) 139—141; *R. Guilland*, Le Stradopédarque et le Grand Stradopédarque, BZ 46 (1953) 80 sq. (=Recherches I, 509).

[141] *Теохаридис*, Τζαμπλάκωνες 172 сл.

[142] *Dölger*, Reg. IV, No. 2862. Ф. Делгер верује да је постојала и једна хрисовуља Михајла IX Палеолога о овом поседу, издата мало пре цареве смрти октобра 1320. године. Cf. Ibid. IV, No. 2643.

[143] *М. Гудас*, Βυζαντινὰ γράμματα τῆς ἐν Ἄθῳ Ἱερᾶς Μονῆς Φιλοθέου. Ἀφιερωτήριον γράμμα Θεοδώρας Παλαιολογίνη τῆς Φιλανθρωπινῆς τοῦ ἔτους 6884 (1376), Δελτίον Χριστ. Ἀρχαιολ. Ἑταιρείας 1—2 (1925) 13—17; Actes de Philothée 33, No. 11.

[144] *F. Dölger*, Einiges über Theodora, die Griechin, Zarin der Bulgaren (1308—1330), Annuaire de l'Institut de Philol. et d'Histoire Orient. et Slaves 9 (1949) 211—221 (=Paraspora, Ettal 1961, 222—230).

су се тиме смањивале њихове могућности стицања поседа и привилегија, тако да су они често припадали слоју средње имућних поседника.

Међу гранама стабла Палеолога које су се повукле из Цариграда треба пре свега споменути неколико Палеолога у Солуну који су играли истакнуту улогу у покрету зилота. Покушали смо да пронађемо податке о њиховом имовинском стању. Познато је да се на челу зилота неко време налазио Михајло Палеолог, али из тога не треба изводити сувише брзе закључке о његовом положају, јер је тачна констатација Е. Вернера да сиромашни (πένητες) у покрету зилота нису имали руководећу улогу, већ да су „на первом этапе восстания служили скорее ударной силой".[145] Има података да се оштрица политике зилота окретала и против неких чланова рода Палеолога, као на пр. у критичним данима јесени 1343. године, када се Јован Кантакузин са Турцима појавио пред солунским бедемима. У самом граду подигнута је завера против зилота, па су они на тргу убили неког Палеолога из познатог рода, отсекавши му главу, коју су, набијену на копље, носили по граду.[146]

Међутим, изгледа да су припадници из рода Палеолога који су стали уз покрет зилота, противан узурпатору Јовану Кантакузину, очекивали а и добијали награде из Цариграда. Октобра 1345. године цар Јован V Палеолог потврђује хрисовуљом епарху Андрији Палеологу земљу од 1000 модија у околини села Кравата; у тексту повеље Андрија Палеолог означен је као царев дворанин (οἰκεῖος).[147] Чини нам се да је у праву Ф. Делгер који верује да се овде ради о Андрији Палеологу, вођи странке зилота у Солуну, кога је цар Јован V Палеолог настојао да придобије таквим повластицама.[148]

Документи из XIV и почетка XV века садрже податке о неким припадницима рода Палеолога, настањеним у провинцији који су постепено губили контакт са царском кућом. У повељи из 1321. године која уствари претставља серију продајних аката манастиру Ксиропотама, споменут је и Георгије Палеолог који са братом Јованом продаје монасима њиву од 2 стреме.[149] Катастарски попис једног дела поседа које је манастир св. Пантелејмона имао на Лемносу, наводи ἐσώθυρον, πλησίον τοῦ παλαιολόγου καὶ τῆς ἐκεῖσε ὁσοῦ — μοδίων τριῶν; даље се каже да је њива од 40 модија у Сериоту ἠνομένον τῷ ἐκεῖσε ῥύακι πλησίον τοῦ παλαιολόγου κῦρ Μιχαήλ, а одмах иза тога да је њива од 5 модија близу поседа истог Палеолога.[150] Хоризма деспота Андроника Палеолога од

---

[145] Э. *Вернер*, Народная ересь или движение за социально-политические реформы? Проблемы революционного движения в Солуне в 1342—1349 гг., Виз. врем. 17 (1960) 167.

[146] Cant. II, ed. Bonn. 393; *Вернер*, Народная ересь 169.

[147] *С. Евстратидис*, 'Ιστορικὰ μνημεῖα τοῦ Ἄθωος, 'Ελληνικά 2 (1929) 367; *Сп. Лавриот*, 'Αναγραφαὶ ἐγγράφων τῆς Μεγίστης Λαύρας τοῦ 'Αγίου 'Αθανασίου ἐν Ἄθῳ BNJ 7 (1929—30) 419; *Dölger*, Reg. V, No. 2907.

[148] *Dölger*, Reg. V, No. 2907. О Андрији Палеологу cf. *Papadopulos*, Genealogie No. 114.

[149] Actes de Xéropotamou 120 sq., No. 16.

[150] Акты Пантелеймона 190—199, No. 25.

октобра 1417. године[151] излази у сусрет жељама монаха Хиландара који су молили да им се додели десет ξένους ἀνθρώπους καὶ τῷ δημοσίῳ ἀνεπιγνώστους, што је деспот недавно и учинио, а сада су монаси тражили да туђинце (ξένους) могу да доводе и у село Лужане, што им је такође дозвољено. Из повеље се види да је неки Јован Палеолог очигледно сусед манастирских поседа, тражио дозволу да са хиландарског имања узме сељака (ὑποπάροιχον) а у замену за другог ἀπὸ τῶν τοῦ δημοσίου. Деспот је дозволио да он преузме неког Сфранцила а да монаси добију Βάζλιν τὸν χαλκέα. Поред тога се одређује да ако неко од парика хрисовулата (τῶν χρυσοβουλλάτων παροίκων) Петра Палеолога дође у село Лужане и овде засеје земљу манстира, треба да се врати одакле је дошао или да да монасима половину десетка, али без икаквог другог оптерећења.[152] У опису међа имања у Сарти које је Велика Лавра уступила Хиландару (после 1421) спомињу се на два места права неког Палеолога.[152] Чини нам се да сви наведени усамљени подаци говоре о мање имућним припадницима рода Палеолога, настањеним дубоко у унутрашњости. Удаљени од Цариграда они су изгубили везу са језгром породице — царском кућом, па је и њихово имовно стање било скромно.

Поред ових усамљених података о Палеолозима у унутрашњости царства, људима скромнијег имовног стања, сличне примере налазимо чак и у самом Цариграду. Ти престонички Палеолози такође су представљали далеки изданак царског стабла, а документи о њима показују да су се борили са честим животним тешкоћама које су несумњиво погађале и остале житеље Цариграда.

Акт патријаршијског синода од октобра 1399. године констатује да је царев дворанин (οἰκεῖος) Манојло Палеолог Раул продао манастиру св. Маме[153] за 800 перпера свој наследан посед — њиву од 44 модија.[154] Већ овај први пример је веома занимљив, јер је пред нама један престонички феудалац који очигледно сматра да му припада право на царско презиме, али који не стоји ни у каквој родбинској вези са царским домом. Њему се у документу не даје епитет сродства са Манојлом II Палеологом, већ је само царев дворанин, како се по правилу називају феудалци који не стоје у родбинским везама са царем.[155]

Синодски акт од јануара 1400. године вишеструко је занимљив, јер изванредно илуструје прилике у Цариграду и Византији на прелазу

---

[151] Издавач Л. Пети (Actes de Chil. I, 70 sq., No. 30) сматрао је да је ово акт деспота Димитрија Палеолога и датирао га је у 1314. годину. Међутим, *Dölger*, Epikritisches 64, n. 37 (=Byz. Diplomatik 95, n. 37) доказао је да је у питању повеља деспота Андроника Палеолога.

[152] Actes de Chil. I, 70 sq., No. 30.

[152] *V. Mosin — A. Sovre*, Dodatki h grškim listinam Hilandarja, Ljubljana 1948, 38 sq., No. 11.

[153] Тај цариградски манастир основала је још сестра цара Маврикија (582—602). Cf. *Janin*, La géographie ecclésiastique 326—331.

[154] M. M. II, 304—312. О Манојлу Палеологу Раулу cf. *Papadopulos*, Genealogie No. 175.

[155] О томе в. *J. Verpeaux*, Les oikeioi. Notes d'histoire institutionnelle et sociale, REB 23 (1965) 89—99.

из XIV у XV век. Пред патријархом Матијом (1397—1410) расправљало се о тужби Ане Палеологине коју је она подигла против својих синова.[156] Ана Палеологина била је удата за тада већ покојног Врану Комнина, а њен мираз је износио око 3000 перпера. Током времена, а због разних недаћа, Ана и њен супруг су све то изгубили, штавише њихов брак је споразумно раскинут, због честог пресељавања из места у место; тако су од мираза Ане Палеологине остале само куће за становање са виноградом које је Врана Комнин дао уз руку ћерке као мираз царевом дворанину Астри. Међутим, Врана Комнин је задржао неке винограде које је сам купио. Сада је Ана Палеологина хтела да уда своју кћер за царевог зета и дворанина Филипа Цикандила, а као мираз могла је да осигура само оно што јој је остало после смрти бившег супруга. Пресудом синода Ана Палеологина је и добила поседе које је могла да да у мираз своме зету Филипу Цикандилу.[157]

О имовини цареве тетке (θεῖα) Ане Палеологине говори и синодски акт од августа 1400. године, наводећи да је она недавно имала спор са својим синовима Палеолозима око два винограда покојног Молата и Цикандила, које су они захтевали као своје наследне поседе. Ана Палеологина је поднела многе доказе да је кућу са виноградом, коју је донела у мираз, њен покојни супруг дао као мираз уз руку ћерке покојном Астри, а да је она сама своја два винограда дала као мираз кћери која је пошла за царевог дворанина Филипа Цикандила. Сада је Ана Палеологина тврдила напротив да је оно што је припало Астри њена својина, а била је спремна да се одрекне права на споменуте винограде. Пошто није имала никаквих доказа за ову нову тврдњу, синодски суд није изашао у сусрет њеним жељама.[158]

Случај Ане Палеологине, која је чак названа царевом тетком, показује да су и чланови рода Палеолога били изложени недаћама тога тешког и бурног времена; зато су Ана и њен покојни супруг Врана Комнин изгубили скоро читаву имовину, па и Анин мираз, а шта више недаће су разориле и њихов брак. Из документа се не види којој је грани Палеолога припадала сама Ана Палеологина удата за Врану Комнина, али је врло карактеристично да њени синови носе мајчино презиме Палеолог. То показује да је родбинска веаа са царском породицом још увек доносила извесне користи и привилегије.

У недатираној синодској одлуци, публикованој међу сличним актима из 1400. године, говори се о случају Михајла Раула, Гаврила Палеолога и Јована Палеолога[159], царевих дворана а синова Петра Лампадина. Притиснути недаћама и сиромаштвом, они су тражили дозволу да продају поседе и да свако од њих добије свој део, али пошто је најмлађи брат Јован био још малолетан, замолили су да синод одреди његов. удео. То је поверено ђакону Козми који је проценио да некрет-

[156] Текст документа даје само име старијег сина Андроника. Cf. M. M. II, 329. О Ани Палеологини в. *Papadopulos*, Genealogie No. 142.

[157] M. M. II, 329—333.

[158] Ibid. 422 sq.

[159] Према овом документу *Papadopulos*, Genealogie No. 155 региструје Гаврила и Јована Палеологе.

нина тројице браће вреди 300 перпера, од чега приземна кућа (τὸ μὲν καλούμενον χαμαιπάλατον) 120, пекара (τὸ μαγκιπεῖον) 50 и триклинијум 160 перпера. На основу те процене синод је одредио да свако од браће добије по трећину, тј. 110 перпера, или део непокретне имовине, с тиме што би осталима исплатио разлику која би прелазила 110 перпера.[160] Синодски акт од децембра 1401. године говори да је царев дворанин Гаврило Палеолог хтео да од свога брата Михајла Палеолога, такође царевог дворанина, купи њиву, али како тренутно није имао новца, страховао је да неко други не купи тај посед. Зато је тражио дозволу да је купи за 150 перпера, узетих од мираза своје супруге.[161]

Пред нама су свакако припадници рода Палеолога, чија имовина није нарочито велика, јер они, притиснути невољама, желе да продају непокретна добра, процењена на свега 330 перпера. Занимљиво је да они као синови Петра Лампадина не носе увек презиме Палеолог, већ да се најстарији од њих Михајло у првом акту презива Раул. Да ли можда он не потиче из првог брака Петра Лампадина са неком припадницом дома Раула, а да су млађи синови Гаврило и Јован деца из другог Петровог брака са неком Палеогином, због чега су и носили царско презиме? У сваком случају остаје околност да за Гаврила и Јована није одређен степен сродства са царем, већ да они, као и најстарији брат Михајло Раул Палеолог, имају епитет царевих дворана. То би показивало да није њихова родбинска веза са царском кућом није била нарочито блиска.

Из 1400. године потиче и синодски акт о захтеву цареве тетке Ане Асанине Палеологине, удате за неког Палеолога, који је и споменут у тексту.[162] Пред синодом Ана подиже тужбу против царевог дворанина Георгија Гуделиса, коме је заједно са супругом пре седам година продала виноград у Цариграду, близу цркве св. Романа.[163] Виноград је био посед Аниног супруга, али је она полагала извесна права на њега, жалећи се да је пропао читав мираз који је донела супругу. Занимљиво је да Ана Асанина Палеологина наглашава да је њен супруг виноград продао у великој нужди, јер је присиљаван да плати кефалатикион, а чак му је запрећено казном затвора ако не испуни обавезу. Тврдећи да је тај продати виноград замена за њен пропали мираз, Ана Асанина Палеологина сада је покушавала да га добије, али је синод пресудио у корист Георгија Гуделиса који је требало да задржи купљени виноград.[164]

Већ смо раније видели да су неки припадници рода Палеолога имали земљишна добра у зидинама византијске престонице, али овај

---

[160] M. M. II, 355—358. Спор је избио око тога што је Гаврило Палеолог хтео да задржи приземну кођу у којој је становао, а био је спреман да браћи исплати разлику од 10 перпера, пошто је процењено да кућа вреди 120 перпера. Међутим, Михајло Раул није овим био задовољан, па је тражио 150 перпера.

[161] M. M. II, 559.

[162] *Papadopulos*, Genealogie No. 149 наводи Ану Асанину Палеологину као тетку цара Манојла II Палеолога, али погрешно сматра да је у повељи споменути Палеолог њен брат; у питању је Анин супруг, па је она удајом стекла право на презиме Палеолог.

[163] О тој цркви в. *Janin*, La géographie ecclésiastique 463—465.

[164] M. M. II, 361—365.

документ је занимљив и због тога што сликовито карактерише економску и финансијску ситуацију даљих царевих рођака у томе тешком времену, јер Ана Асанина Палеологина је ипак означена као тетка цара Манојла II Палеолога. Њен супруг, непознатог имена, преко кога се Ана и ородила са Палеолозима, продаје свој виноград у престоници (1393) да не би због неплаћеног пореза доспео у затвор. Дакле, сакупљачи пореза нису имали много обзира према неуредним обавезницима, чак иако су у питању били цареви рођаци.

У синодском акту од априла 1400. године говори се о одлуци Ирине Палеологине да сину Алексију Палеологу поклони башту у Еримији[165], од које треба да добија 20 перпера годишње прихода. Њен син се оженио Ирином, ћерком Михајла Папила, уз чију руку је примио мираз у покретној имовини вредности 1000 перпера. Пошто је због недаћа тај мираз делимично пропао, Михајло Папилас је тражио да и Ирина Палеологина да своме сину Алексију непокретну имовину у одговарајућој вредности од 1000 перпера. Ирина је на то пристала и поклонила је Алексију виноград, куће са двориштем и са храмом, као и пекарску радионицу. Све је то вредело преко 1000 перпера.[166]

Априла 1400. године патријаршијски синод расправљао је о случају Михајла Палеолога, једног од царевих архонтопула. Михајло Палеолог је пре годину дана позајмио 75 перпера од Михајла Магистра Пота, а као залог дао је свој виноград. Уговорено је да ће се, уколико не врати позајмљени новац до септембра 1399, виноград продати и вишак од позајмљене суме вратити Михајлу Палеологу. Сада је Михајло Палеолог хтео да тај виноград као део мираза да својој малолетној супрузи, али је синод констатовао да је он позајмио новац као пунолетник, прешавши већ 20-ту годину и да зато остаје на снази његов споразум са Михајлом Магистром Потом. Пошто је рок за враћање новца истекао, он је могао да прода заложени виноград који је вредео 94 перпере.[167] У питању је један млади члан породице Палеолога, али из њеног изданка, који је током времена изгубио везу са царским домом. Михајло Палеолог, који има епитет властеличића (ἀρχοντόπουλος) цара Манојла II Палеолога, оженио се као млад човек, највероватније априла 1399. године, када је и позајмио од Михајла Магистра Пота скромну суму од 75 перпера. Ни виноград који је Михајло Палеолог дао као залог није вредео много — свега 94 перпере, па све то показује да је овај младић из огранка куће Палеолога био веома скромног имовног стања.

Штавише млади Михајло Палеолог, новембра 1401. године, жели да, због тешког материјалног положаја, прода виноград близу цркве Успења у Цариграду.[168] Међутим, купци су страховали од Михајлових обавеза према малолетној супрузи која је могла да захтева део свога мираза. Патријаршијски синод је одлучио да Михајло Палеолог треба прво да регулише права своје супруге у погледу мираза, а да онда може

[165] Cf. *Janin*, Constantinople 41, 348.
[166] M. M. II, 375—377.
[167] Ibid. 383—384. На крају документа дају се међе овог винограда.
[168] Тај храм потиче из XIV века. Cf. *Janin*, La géographie ecclésiastique 23.

слободно да прода споменути виноград, како би од новца исхранио себе, супругу и дете.[169]

У синодском документу од јуна 1400. године износи се случај Теодоре Палеологине која је хтела да кћери да мираз μετὰ τῶν ἄλλων εἰδῶν καὶ κτημάτων τε καὶ κοσμίων у вредности од 400 перпера, али како засада ту суму није имала, договорила се са зетом Трихом да му у залог да виноград близу цариградске цркве св. Евдокима[170], својину свога брата Петра Палеолога. Међутим, Теодорин зет Триха страховао је да синови Петра Палеолога не истакну имовинска права на виноград који му је дат као залог за обећани мираз, па су одлуком синода потврђена његова права на тај посед.[171] Из каснијих синодских одлука (јул и новембар 1401) сазнајемо да је Теодора Палеологина имала неке новчане спорове са својом пријом Теодором Трихаденом. Јер, када је Теодора Палеологина удавала кћер за Триху, договорено је да она задржи мираз да би исхранила децу. У споразуму са пријом Теодора Палеологина позајмила је 300 перпера њеном зету, царевом дворанину Јовану Гуделису који је εἰς τὰ κάτω μέρη ταξιδεύσειν μέλλοντος. На томе путовању Јован Гуделис је нешто зарадио, па је сада Теодора Палеологина тражила и тај део, са оправдањем да треба да издржава децу и патријаршијски синод је пресудио у њену корист.[172]

Августа 1400. године Теодора Палеологина Дермокаитиса[173] жалила се патријарху Матији на поступак зета Николе Вране који је узео свога сина, а Теодориног унука; њега је Теодора издржавала, а сада је ту бригу желео да преузме отац Никола Врана. Међутим, он није показао спремност да испуњава обавезе према сину, већ му је само узео виноград који је пре бербе уступио (ἐδούλωσε) царевом дворанину Петру Палеологу. Одлуком патријаршијског синода тај виноград је заједно са дететом враћен Теодори Палеологини Дермокаитиси.[174]

Октобра 1400. Димитрије Калист Палеолог[175] подигао је пред патријаршијском синодом тужбу против монахиње престоничког манастира Богородице, званог τῆς Εὐεργέτιδος τῆς Σεβαστοκρατορίσσης.[176] Димитријев отац, ктитор манастира, учинио је аделфат који је после његове смрти требало да се пренесе на сина, али је мајка аделфат продала манастиру. Димитрије Палеолог је тражио повратак свог права, али је синод пресудио у корист манастира.[177]

---

169 M. M. II, 557, sq. *Papadopulos*, Genealogie No. 156 региструје личност Михајла Палеолога, али само на основу ове друге повеље.

170 О цркви св. Евдокима cf. *Janin*, La géographie ecclésiastique 121. Спомен Петра Палеолога и његове супруге Ане региструје *Papadopulos*, Genealogie No. 151.

171 M. M. II, 399 sq.

172 Ibid. 511, 550 sq.

173 Њено име региструје *Papadopulos*, Genealogie No. 140.

174 M. M. II, 420 sq.

175 Податак региструје *Papadopulos*, Genealogie No. 147.

176 О манастиру cf. *Janin*, La géographie ecclésiastique 192.

177 M. M. II, 430 sq. Уп. *М. Живојиновић*, Аделфати у Византији и средњовековној Србији, ЗРВИ 11 (1968) 262.

Акт патријаршијског синода од октобра 1400. године расправља о жалби царевог дворанина Марка Палеолога Јагариса[178] који је имао башту у Цаиграду а близу ње ἐν τῷ Κυνηγῷ[179] налазиле су се куће неког Мавроматиса, које су сасвим запустеле, па је и Марк Палеолог због тога трпео сталну штету.[180]

Међутим, Палеолози у Цариграду нису само били власници већих или мањих земљишних добара у оквирима градских бедема, већ су поседовали и ктиторска права на поједине манастире. Јануара 1401. године патријаршијски синод расправљао је о случају Ирине Палеологине[181] која је тврдила да има ктиторско право на цркву Богородице Пречисте[182]; око цркве су се налазили поседи довољни за њено издржавање, али су наследници ктиторског права то имање поделили и храм је запустео. Уствари, цркву Богородице Пречисте подигао је неки евнух Филиалит, а на земљишту које му је дала покојна протовестиариса и тетка царева[183], с тиме да после његове смрти црква остане њеним наследницима. Протовестиариса из рода Палеолога имала је сина монаха Давида Палеолога, а и кћер Теодору Палеологину[184], којима је припало ктиторство и управа над овим храмом. Пошто је Теодора Палеологина ускоро умрла, њен део ктиторских права наследила су деца Андроник и Ирина Палеолог, па је синод требало да решава о разграничењу њихових права према Теодорином брату монаху Давиду Палеологу.[185]

Покушали смо да у овом прилогу сакупимо податке о непокретним добрима рода Палеолога, али имајући у виду само оне припаднике којима је због рођења и положаја био затворен пут ка царској власти. Династија Палеолога налазила се на власти скоро два столећа (1259—1453), па је сасвим природно да се у томе дугом периоду разгранала у низ изданака, који нису могли да одрже чак ни формалну везу са царском кућом. Пратећи податке из повеља могли смо да констатујемо да су најбогатији и најповлашћенији били они Палеолози који су припадали најужем кругу царског дома. То су цареви синови или браћа, најчешће носиоци високе деспотске титуле, који су увек располагали пространим поседима у унутрашњости царства. Додуше, сачували су се углавном подаци о њиховим имањима у долини доње Струме и на северној обали Јегејског Мора са полуострвом Халкидиком, тамо где су се већином налазила и добра светогорских манастира. Неке своје поседе ти угледни Палеолози поклањали су светогорским монашким обитељима, али је свакако већи део те непокретне имовине остајао у њи-

---

[178] Марк Палеолог Јагарис познат је из других византијских извора прве половине XV века. Cf. *Papadopulos*, Genealogie No. 185.

[179] Вероватно да се ради о цариградској капији Кинига. Cf. *Janin*, Constantinople 288.

[180] M. M. II, 497—499.

[181] Податак о њој региструје *Papadopulos*, Genealogie No. 160.

[182] О овој цариградској цркви cf. *Janin*, La géographie ecclésiastique 169.

[183] Свакако да је и протовестиариса припадала роду Палеолога. Cf. *Papadopulos*, Genealogie No. 157.

[184] О тим личностима cf. *Papadopulos*, Genealogie No. 158, 159.

[185] M. M. II, 455—458.

ховом власништву. Поред пространих поседа у провинцији, цареви синови или браћа имају и домове у престоници,здања која по величини и раскоши понекад скоро не заостају за самом царском палатом.

Поред ових припадника најужег круга царске породице документи говоре и о поседима других Палеолога, царевих даљих рођака (ἐξάδελφοι, ἀνεψιοί) који су се такође користили предностима и привилегијама сродства са владајућом кућом. Бројне аристократске породице позно-византијске историје настојале су да се ороде са домом Палеолога, надајући се да ће тако побољшати свој положај и уздићи се изнад конкурентских родова. Уз руку невесте из куће Палеолога они су не само добијали извесне поседе, него свакако и право на царско презиме које је донело бројне предности у свакодневном животу.

Бурни догађаји из краја прве половине XIV века, прво исцрпљујући грађански рат (1341/7) а затим и освајања српског цара Стефана Душана, донели су жестоке потресе и озбиљно пољуљали економске позиције рођака царског дома. Многи од њих су напустили области које су освајали Срби и тако губили своја добра, а када су ти крајеви враћени под скиптар византијског цара нека њихова имања стајала су пуста, чиме су постала и сасвим нерентабилна. Међутим, извори бележе и супротне случајеве да су поједини рођаци царске породице учествовали у борбама за протеривање Срба а као награду су стицали поседе и привилегије баш у областима које су поново припојене царству.

Током векова се род Палеолога толико разгранао да су неки његови изданци у унутрашњости царства постепено губили везу са царском кућом а тиме и привилегисан положај, иако су још увек носили царско презиме. Једна група одлука патријаршијског синода из времена око 1400. године даје драгоцене податке о Палеолозима који су остали у престоници и који су ипак чували везу са царском кућом, о чему сведоче ознаке њиховог сродства са царем или епитет дворанина који им се придаје. Па ипак су ти Палеолози били необично скромног имовног стања, живели су као обични престонички становници, у борби са општим недаћама тога тешког времена које су трпели и остали цариградски житељи. Имовина тих Палеолога, царских рођака, веома је скромна, па то најбоље сведочи о општој економској беди која је притисла становништво усамљеног Цариграда, опкољеног поседима Османлија.

Božidar Ferjančić

POSSESSIONS DES MEMBRES DE LA FAMILLE DES PALÉOLOGUES

Résumé

Les derniers siècles de l'histoire de Byzance sont marqués par la domination totale de la famille des Paléologues qui tenait dans ses mains tous les fils dela puissance politique et économique de l'Empire. Les membres de la famille régnante largement ramifiée occupaient les positions les plus importantes dans l'appareil militaire et administratif de l'Empire. Cependant, la base économique de la puissance de chaque famille féodale était constitutée par les propriétés foncières et les Paléologues disposaient ainsi également de biens immobiliers énormes. Le présent travail ne considère pas les domaines imperiaux et de corégnants, mais il examine plutôt les donnés qui se rapportent aux propriétés des autres membres de la dynastie impériale qui s'était, avec le temps, divisée en plusieurs ramifications collatérales. Les données originales relatives à ces propriétés sont, tout de même, peut nombreuses et se trouvent surtout dans les documents des monastères de Mont Athos. C'est pourquoi elles n'enregistrent que ces propriétés des parents de la maison impériale qui étaient situées dans le voisinage des possessions des monastères susmentionnés, donc sur la côte septentrionale de la Mer Égée.

Les donnés que renferment les chartes montrent que les plus puissants au point de due économique étaient ces Paléologues qui appartenaient au cercle le plus étroit de la maison impériale. C'étaient les fils ou les frères des empereurs, le plus souvent porteurs du titre de despote qui possédaient de vastes propriétés à l'intérieur de l'Empire. En outre, les fils ou les frères du souverain possédaient leurs hôtels dans la capitale, édifices qui, par leurs dimensions et le luxe dont ils faisaient montre, ne se laissaient pas devancer parfois par le palais impérial. La grande famille impériale s'était divisée en une série de ramifications, de sorte que de nombreux parents éloignés de l'empereur profitaient des liens de parenté avec la maison impériale pour acquérir plus facilement les propriétés foncière et aussi pour les tenir avec la jouissance des privilèges usuels en matière d'impôts et autres. En outre, de nombreuses familles féodales de l'époque de bas Byzance entraient en parenté avec la maison impériale par alliance, espérant d'améliorer leur situation de cette façon-ci. Avec la main de la nouvelle épousée de la maison impériale, elles acquéraient le droit de porter le nom de famille de la maison impériale, ce qui leur a valu de nombreux aventages dans la vie quotidienne.

Les événements mouvementés de la première moitiée du XIVe siècle (guerres civiles, conquêtes serbes) ont donné lieu à de nombreux changements et sérieusement ébranlé les positions économiques des familles féodales byzantines et aussi celles des mombres et parents de la maison impériale. La restauration du pouvoir byzantin dans certaines régions sur la côte septentrionale de la Mer Égée a posé de nouveaux problèmes, car de nombreuses

propriétés féodales étaient restés vaines et vagues et improfitables, mais on pouvait voir aussi que les parents de la famille impériale prenaient part à la lutte pour la restauration du pouvoir byzantin et qu'ils acquéraient, comme récompense, de nouvelles possessions et de nouveaux privilèges. Les données contenues dans les sources montrent que les parents impériaux particuliers perdaient leur situation privilégiée, bien qu'ils portassent encore le nom de famille impérial. Dans les provinces de l'Empire et même dans la capitale on rencontrait des parents impériaux d'un état de fortune modeste, lesquels, de même que les autres habitants de l'Empire, se heurtaient à de nombreuses adversités de ces temps difficiles. Ils étaient exposés à la pression constante des organes du pouvoir, surtout des percepteurs d'impôts, et tout cela montre que la misère économique générale a graduellement effacé les privilèges de parenté avec la dynastie impériale.

Зборник радова Византолошког института, XVII, 1976.
Recueil des travaux de l' Institut d'études byzantines, XVII, 7976

ИВАНКА НИКОЛАЈЕВИЋ

МОТИВ „РОЗЕТА СА ПТИЧЈОМ ГЛАВИЦОМ" НА ПИЛАСТРИЋУ ИЗ БОГДАШИЋА (БОСНА)

Необични репертоар декоративних мотива скулптура каменог намештаја, углавном на рељефима плоча или пиластрића са ступчићима и капителима са олтарних преграда, из рушевина цркава са подручја Босне и Херцеговине стално привлачи пажњу историчара уметности. Међутим те скулптуре нису каталошки обрађене, штавише један значајан број, мада одавно откопан, још није објављен а то отежава компаративно проучавање ових споменика, одређивање компоненти њиховог стила, односно утврђивање времена клесања. Због тога многа питања која ти значајни налази постављају науци као што су, на пример, црквена организација којој су припадали, друштвено порекло ктитора итд. и поред бројних студија још су далеко од коначних одговора.

Разноврсност орнаментације споменутих скулптура обогаћује и мотив „розета са птичјом главицом" уклесан на једном ступчићу олтарне преграде. Мада је тај споменик одавно познат његов декоративни мотив још није привукао пажњу истраживача па ће овде о њему бити речи.

Велики поштовалац римске прошлости Карл Пач је у Гласнику Земаљског музеја бр. 14 за 1902. годину објавио археолошке споменике из тог доба са разних налазишта у Босни. Под насловом „Римска насеобина крај Шуице" објавио је неколико налаза са локалитета Црквина у Богдашићу, а између њих, као бр. 5 сл. 8, један камени пиластрић правоугаоног пресека (0,27 x 0,20). На предњој страни пиластрића, у издубљеном пољу уоквиреном рељефном профилацијом, налази се мотив стилизоване лозе „са листићима увијеним у облику розете са птичјим главицама" (сл. 1 и 2). Тај занимљиви део црквеног намештаја илустровао је потом Ћ. Трухелка и описао његову декорацију. По Трухелкином опису, украсни мотив пиластрића састоји се од вијуге чији се лисни окрајци сједињују у вировиту розету.[1] Украс пиластрића из Богдашића описао је и у цртежу илустровао и Д. Сергејевски који приказани мотив

[1] *Ć. Truhelka*, Starokršćanska arheologija, Zagreb 1931, 157 и сл. 62.

такође види као вировиту розету са четири латице[2], а Ђ. Баслер каже да је предња страна тога пиластрића украшена „стилизираном акантовом лозицом", мотивом који он ставља на крај еволуције аканта на подручју Босне и Херцеговине.[3]

Видимо, дакле, како су сви аутори који су после Пача проучавали декоративни мотив из Богдашића—Шуице превидели важну одлику тога украса коју је први издавач споменика не само уочио већ изричито нагласио и илустровао. У свакој од седам розета крај лозе је претворен у птичју главу па је тако декоративни мотив скулптуре из Богдашића добио нови, неуобичајени, изглед.

Тражећи тектонске аналогије за ступчић из Богдашића Пач је навео сличне остатке из Дабравине „који засвједочују цватање орнаменталне пластике средњег вијека у нашим крајевима".[4]

Као што је познато Трухелка је пребацио у ранохришћански период не само пиластрић из Богдашића већ и скулптуру из Дабравине и са неких других налазишта из Босне па је тако, променом датовања,отворио дискусију о хронологији хришћанских камених споменика из споменутих области.

Пошто историјски и археолошки извори не омогућавају доношење суда о времену настанка тих декоративних скулптура, за утврђивање њихове хронологије коришћени су до сада углавном историјско-уметнички критерији — анализа иконографије, односно орнаментације и стила. Међутим да би се о неком мотиву добио што прецизнији суд, потребно је, пре свега, да он буде целовито описан а Трухелка, Сергејевски и Баслер, мада доносе фотографију, односно цртеж пиластрића, његову декорацију непотпуно анализирају и то свакако обезвређује њихове закључке.

Розете пиластрића из Богдашића чија се једна латица претвара у птичју главу, посматране изоловано, изгледају као орнамент који би могао окончати развој мотива названог „peopled scrolls" (настањене лозице). У томе орнаменту, без премца по популарности у царској римској уметности у свим провинцијама, жива бића су била уметнута у флоралну лозу.[5] Из римског декоративног репертоара тај орнаменат је прешао и на хришћанске споменике.[6] Сасвим привлачна интерпретација украса пиластрића из Богдашића као завршног облика еволуције мотива „peopled scrolls" наилази међутим на извесне тешкоће, јер се за сада на подручју западног Балкана не може утврдити непрекинута нит развоја тога орнамента. Он је заступљен у Диоклецијановој палати, у декорацији маузолеја и храма, али се његова распрострањеност у рано-

---

[2] *D. Sergejevski*, Bazilika u Mokrom, Glasnik Zem. muzeja N. S. 15—16 (1961) 222, сл. 13 и на стр. 223 сл. 15,4 — цртеж мотива али без птичјих главица.

[3] *Dj. Basler*, Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1972, 116 и сл. 123.

[4] *K. Patsch*, Pojedini nalazi iz rimskog doba — Rimska naseobina kraj Šuice. Glasnik Zem. muzeja 14 (1902) 8.

[5] *J. M. C. Toynbee—J. B. Ward Perkins*, Peopld Scrolls: A Hellenistic Motif in Imperial Art. Papers of the British School at Rome 18, N. S. 5 (1950) 1—43.

[6] *J. M. C. Toynbee — J. B. Ward Perkins*, op. cit. 25.

хришћанској Далмацији, колико сада знамо, ни приближно не може упоређивати са врло честом појавом разноврсних мотива тога жанра у северној Африци или Малој Азији. Само неколико рељефа, који се приписују ранохришћанском времену, приказује птице у композицији са биљним мотивом, најчешће виновом лозом. То су оквир врата из Марусинца[7], капител из Капључа[8], фрагмент скулптуре са Могорјела[9], плоча из Потока.[10] Сви споменути рељефи приказују потпуно обликоване птице па се због тога не могу упоређивати са скулптуром из Богдашића за коју је карактеристично само уплитање главе птице у розету. За ту декоративну шему би се, као претходни степен развоја, морао очекивати мотив који приказује само главу или груди људске фигуре, животиње или птице како искачу из цветне чашице или бокора акантуса[11] — а такав орнамент у рељефу на нашем терену још није познат.[12]

Ближе паралеле за мотив из Богдашића се не могу повући ни са плочом из Потока коју украшава бордура са лозицом увијеном у розете, јер птице на томе рељефу стоје изван бордуре.

На терену са кога потичу овде споменути споменици веома се тешко може, у границама ужег временског раздобља, пратити континуитет развоја појединих мотива. Изузимајући неке геометријске украсе[13], заступљеност појединих мотива је ретка па је еволуција орнамента, како је данас претпостављамо, само релативан појам. Ипак не може се избећи питање да ли и у којој мери украс из Богдашића илуструје коначни степен еволуције, као што је то већ предложено[14], или је он израз слободе стварања неког клесара. Још почетком нашег столећа објављене и често цитиране студије A. Riegel-а о питању стилских промена у касноантичком периоду, о уметничком хтењу уметника-занатлија које је допринело промени стила у уметности у томе добу[15], актуализирано је пре неколико година студијом E. Kitzinger-а о интер-

---

[7] Forschungen in Salona III, 44 Abb. 50 и F/10—12.

[8] Recherches à Salone I, 72, fig. 49 a и b.

[9] *Dj. Basler*, Bazilike na Mogorjelu, Naše Starine 5 (Sarajevo 1958) 53, сл. 7.

[10] *K. Patsch*, Arheolosko-epigrafska istraživanja o povijesti rimske Pokrajine Dalmacije. — a) Rimsko glavno mesto u Bijelom polju kod Mostara, Glasnik Zem. muzeja 6 (1904) 39—40.

[11] *J. M. C. Toynbee — J. B. Ward Perkins*, op. cit. 28.

[12] У пуној пластици тај мотив илуструју капители простазиса крстионице у Салони. У доњој зони капитела, а и између протома грифона приказане су птице и винова лоза. — Уп. Forschungen in Salona I, 76 fig. 143, 144. Мотив птица и животиња у медаљонима лозе веома је распрострањен у прероманици, уп. *I. Petricioli*, Pojava romaničke skulpture u Dalmaciji, Zagreb 1960, T. III, V, VI, XI, XXII, а у XII веку он се јавља и као елеменат обнове ранохришћанског репертоара — в. *Hélène Toubert*, Le renouveau paléochrétien à Rome au début du XIIe siècle, Cahiers archéoogiques XX (1970) 99 sq.

[13] *И. Николајевић*, Неколико ранохришћанских рељефа геометријског стила из Далмације, Зборник радова Византол. инст. 11 (1968) 15—27.

[14] *D. Basler*, Arhitektura kasnoantičkog doba, 116.

[15] *A. Riegel*, Spätrömische Kunstindustrie, Wien 1927. Прво издање Ригелових студија под насловом Die spätrömische Kunstindustrie nach den Funden in Osterreich-Ungarn, I Teil, објављено је 1901.

претацији стилских промена у касноантичкој уметности.[16] Анализирајући архитектонски орнаменат, у који се убраја и пиластрић из Богдашића, Кицингер је као пресудне услове за ново формирање облика и промену декорације истакао три момента — степен свесног напора занатлије, однос према претходно владајућем стилу и улогу наручиоца-патрона. Резултат спроведене анализе на примеру који је Кицингер изабрао — јонски импост капител из св. Софије у Цариграду — указује да је занатлија, креатор тог изузетног облика, био „унутрашње усмерен", што ће рећи да је он сам, без утицаја наручиоца, а на основу претходне еволуције, остварио графолошку промену која одражава његово схватање и да је, према томе, створено дело кључ за разумевање начина мишљења уметника. Ако бисмо овде изложени критеријум применили у анализи рељефа из Богдашића, чијег наручиоца не познајемо, онда бисмо мотив који га украшава и за који, као што је већ речено, не можемо утврдити претходни развој на ужем географском подручју, могли замислити не као коначан вид неке еволуције већ као нову, независну творевину „унутрашње усмереног" клесара.

Предложена хипотеза била би сасвим прихватљива када би мотив са пиластрића из Богдашића доиста представљао један сасвим изолован и уникатан примерак. Али, ваља рећи, то није случај. Мотив розете са птичјом главом из Богдашића, у богатом репертоару украса скулптуре из централних крајева наше земље, није сасвим усамљен. Донекле му је сродан украс капитела из Зенице са волутама које Трухелка назива „змијским"[17] (сл. 3). Мада мотив змије на зеничкој пластици није стран (сл. 4), а спирале волута капитела доиста подсећају на клупко змије, ипак ми се чини да украс тих капитела треба пре схватити као птичје главе са веома дугачким, у спиралу савијеним, вратовима. Овакав закључак се намеће првенствено због тога што су стилизоване птице чест мотив декорације капитела у унутрашњој Далмацији, односно на подручју Босне (Дабравина, Жупањац—Дувно, Зеница)[18], док змије као мотив капитела, за сада нису познате.

Шематизујући разне мотиве рутинираном руком зенички клесар приказује неке облике сасвим уједначено. Тело змије, на пример, украшава укрштеном линијом у виду састављених осмица[19], док крзно

---

[16] *E. Kitzinger*, On the Interpretation of Stylistic Changes in Late Antique Art, Bucknell Review XV, 3. Dec. 1967, 1—10.

[17] *Ć. Truhelka*, op. cit. 161, сл. 74.

[18] *I. Nikolajevic*, La sculpture ornementale au XIIe siècle en Bosnie et en Herzégovine, ЗРВИ 8 (1964), 302, fig. 5. Капител је инвентарисан у Земаљском музеју у Сарајеву под бр. 761, али са ознаком да је место налаза непознато. Из Новог Анхијала у Грчкој познат је капител са птичјим главама — уп. G. A. Sotiriou, 'Η Βυζαντινὴ γλυπτικὴ τῆς 'Ελλάδος κατὰ τὸν 7ον καὶ 8ον αἰῶνα, 'Αρχ. 'Εφημερίς 1957, 171 sq.

[19] О мотиву змије у хришћанској уметности и о његовој распрострањености у тзв. „варварској" уметности. в. Dictionnaire d'archéologie et de liturgie s.v. serpent. Од скулптура са змијама занимљив је рељеф назван плочом св. Паолина у Чедаду који је са задње стране декорисан змијама које гамижу према крсту. Тела тих гмизаваца украшена су другачије од змија са рељефа из Зенице. Страна Паолинове плоче са описаним рељефом узидана је у Калистов баптистериј, али је у Хришћанском музеју у Чедаду изложен њен гипсани отисак. Оквир плоче сачињава винова лоза

животиња наглашава посебном линијом и густим косим резом (сл. 5). Исти такав поступак карактерише волуте капитела, односно вратове птица што иде у прилог тумачењу које предлажемо. Зенички клесар је иначе индиферентан према реалистичком приказивању глава птица односно змија, анатомске карактеристике су одсутне, па главе змија изгледају исто као и главе птица[20] (сл. 6).

Међутим са орнаментом из Богдашића можемо упоређивати не само мотив птица са капитела из Зенице, већ и један споменик из св. Михаила у Стону који је украшен, без икакве сумње, веома сличним мотивом. То је камени блок-надвратник чија је предња страна украшена лозом која се увија у кружнице[21] (сл. 7 и 8). Листићи лозе, унутар кружнице, додирују троугласти изданак којим се завршава један крај лозе. Основна врежа лозе која формира розете започиње и завршава се птичом главом. Тако се једна глава птице налази у розети, управо у положају који је карактеристичан за главе птица са пиластрића из Богдашића чиме тај мотив показује да је упоређивање ова два орнамента потпуно оправдано и да се из њихове конфронтације могу извући неки закључци.

По себи се разуме да закључивања у овоме случају могу бити убедљива и добро заснована једино под условом да су временске релације упоређиваних споменика бар приближно и на поуздан начин повучене и одређене. Другим речима, пре доношења дефинитивних закључака потребно је одговорити на питање да ли је украс пиластрића из Богдашића био зачетник мотива о коме је реч или је припадао уобичајеном репертоару па, према томе, не представља неку нову творевину. Ако се он упореди са мотивом скулптуре из Стона, онда одмах пада у очи да овај други има нешто развијенији вид, односно другачији ритам увијања лозице. Она је, осим тога, упарана двоструким жљебом, па је на тај начин постала тропрутаста и тако сасвим блиска веома бројним скулптурама средњовековне плетерне орнаментације. Латице розете из

са птицама и људском фигуром. Cf. *A. Cosmi de Fanti*, Il battistero di Calisto a Cividale, Bologna 1972, 74 fig. 23 и стр. 139. Мотив змије украшава понекад и накит X — XI века са подручја Босне и Херцеговине — уп. Glasnik hrvatskih zem. muzeja u Sarajevu 65 (1942) 272—273, сл. 2. О култу змије в. *S. Zečević* Elementi naše mitologije u narodnim obredima uz igru, Radovi V (Zenica 1973) 81—87.

[20] Са гробља „Мајдан" у Солину потиче један пиластрић са краја XI века украшен двотрачним преплетом који се завршава главицама животиња „iz čijih usta plazi i čija usta spaja neka vrsta zmijurine" — *Lj. Karaman*, Strarohrvatsko groblje na „Majdanu" kod Solina, Vjesnik za arh. i hist. dalm. LI (1930—34) Split 1940, 79, T. XIII, 1. Караман је скренуо пажњу на аналогије које такви мотиви имају са декорацијом илуминираних рукописа. Уп. такође *I. Petricioli*, op. cit. 60 и мозаик у св. Клименту у Риму из XII века — Cahier archéol. XX (1970) 131, сл. 38. Животињске фигуре чије се тело губи у компликованом орнаменту украшавају каролиншку појасну гарнитуру из Могорјела — в. Glasnik Zem. muzeja 15—16 (1961) 238 сл. 3 а и b.

[21] *N. Z. Bjelovučić*, Crvena Hrvatska i Dubrovnik, Zagreb 1929, 52 сл. 33. *C. Truhelka*, op. cit. 204, сл. 133. Занимљиво је да су главе птица на рељефу из Стона обликоване сасвим слично главама птица које често украшавају источноготски накит, међутим на исти начин стилизоване главе имају и птице са рељефа из Завале што лепо илуструје трајање појединих облика, али истовремено компликује датовање само на основу формалних аналогија.

Богдашића, па и кљун птице која је у њој приказана, додирују рељефни кружић, стилизовани тучак цвета, који је у средини. Рељеф из Стона међутим, као што је речено, у средини розете има троугао, вероватно само веома стилизовани листић, чије су ивице оивичене паралелном, двоструком, линијом. Сродност мотива на овим рељефима с једне стране, и разлика у скулпторској обради са друге, отварају и друга питања. Пре свега питање да ли ти споменици потичу из различитих епоха или су то производи савремених клесара?

Знања којима сада располажемо омогућују само делимичан одговор. Због аналогија у обради са кругом плетерних скулптура надвратник из Стона, као што је до сада претпостављано спадао би у период краја XI века. За датовање пиластрића из Богдашића међутим, теже је наћи хронолошке одреднице. Против претпоставке да је пиластрић савремен надвратнику из Стона говорила би чињеница да су та два споменика клесана на осетно различите начине. Ако бисмо претпоставили да на пиластрићу скулптовани украс, као мотив, стоји на почетку свога развоја, онда би настанак самог споменика претходио XI веку. Ништа међутим, за сада, не говори ни против претпоставке да је тај пиластрић исклесан после надвратника из Стона, тј. да његов украс није био нова творевина, већ само један од уобичајених орнамената из богатог репертоара којим се средњовековни клесар могао служити.

У овом погледу занимљиве аналогије пружа декорација портала, односно довратника из цркве св. Ловре у Задру. Она се састоји од лисне лозе чији се листови савијају наниже, а за главну лозу се везују кратком, преломљеном, петељком. I. Petricioli сматра, с правом, да су ти листови уствари сасвим редуцирани, стилизовани, птичји ликови.[22] Изнету претпоставку потврђује, наиме, чињеница да се врх лозе рачва у две, идентично рађене, птичје главе (сл. 9). Лоза са довратника портала св. Ловре завршава се дакле, као и лоза са пиластрића из Богдашића. Портал из споменуте задарске цркве датован је у крај XI, односно на почетак XII века и сматра се за рустични провинцијски али ипак оригинални, рад новог стила — романике.

До сада уочене аналогије за мотив розете са птичјом главицом са пиластрића из Богдашића потицале су са ужег подручја, из ближе околине локалитета на коме је та скулптура откривена. Међутим аналогије за мотив о коме је овде реч сусрећу се и на скулптури у Грчкој.

Проучавајући архитектонску декорацију Богородичине цркве у комплексу Осиос Луке у Фокиди и почетке исламског утицаја на византијску уметност у Грчкој A. Grabar се недавно, такође, бавио сличним мотивом.[23] Он се посебно задржао на необичном украсу који се појав-

---

[22] *I. Petricioli*, op. cit. 54—60, T. XVII, 1 и XVIII 2 и 3. Захваљујем колеги И. Петричоли на уступљеној фотографији. Мотив довратника из св. Ловре, односно његов могући претходни еволутивни ступањ лепо илуструје украс једног пиластрића олтарне преграде из Аквилеје (сл. 10) — уп. *R. Cessi*, Storia di Venezia II, Venezia 1958, 555, fig. 138.

[23] *A. Grabar*. La décoration architecturale de l'église de la Vierge à Saint-Luc en Phocide et les débuts des influences islamiques sur l'art byzantin de Grèce. Comptes-rendus de l'Académie des Inscr. et Belles lettres, janvier-mars 1971, Paris 1971, 1—37.

љује на неколико завршних плоча-абака капитела. Тај украс показује симетрично распоређену лозу која уоквирује вазу или крст а чија силуета подсећа на змаја или птицу док је крај листа најближег крсту или вази завршен главом птице (сл. 11). Тај мотив, каже Грабар, показује процес орнаменталне „метаморфозе" специфичан и редак и он га не сусреће међу другим примерима византијске скулптуре X века, тј. времена када је подигнута Богородичина црква. Међутим такав мотив налази паралеле на исламским споменицима које Грабар наводи и због којих верује да може закључити да су скулптори Богородичине цркве познавали муслиманска уметничка дела, нарочито грађевине чију су декорацију и техничке поступке подражавали.

Грабар сматра, с правом, да је утицај исламске уметности на посебне византијске декоративне мотиве у рукописима, зидном сликарству и нешто ређе у скулптури од средине X века све присутнији и у симбиози тих уметности он види снажни преображај средњовековне уметности која је до тада почивала на класичним узорима.

Мотив лозе која се завршава птичјом главом из Богородичине цркве у Осиос Луки исклесан је, као што је речено, око 950. године што би можда могло да се претпостави и као време настанка скулптуре из Богдашића, мада је мало вероватно да се клесар тога споменика могао угледати на узоре којима су се инспирисали скулптори Богородичине цркве. Већ смо, међутим, споменули како је Пач повезао ступчић из Богдашића са скулптуром из Дабравине. Ансамбл олтарне преграде са тога локалитета Грабар датује у VII—VIII, односно IX век[24] чиме

[24] Грабар се 1970. и 1971. године, додуше успут, осврнуо на скулптуру Дабравине. У предавању „Le rayonnement de l'art sassanide dans le monde chrétien" које је 1970. године одржао у оквиру интернационалног скупа чија је тема била La Persia nel Medioevo, Accad. naz. dei Lincei, Roma 1971, 679—707, као пример подражавања иранских узора од стране провинцијских скулптура у VII—VIII веку он наводи капителе олтарне преграде из Дабравине и то оне са четири воловске протоме изнад чијих су рогова птице повијеног кљуна. За тај распоред животиња Грабар налази аналогије на једном сасанидском печату (op. cit. Pl. XI. figg. 1, 2). У једној другој прилици, 1971. године у предавању „Essai sur l'art des Lombards en Italie", Atti del Convegno intern. sul tema: La civiltà dei Langobardi in Europa. Accad. naz. dei Lincei, Roma 1974, 25—44, Грабар такође износи гледиште о хронологији олтарне преграде из Дабравине. У томе чланку он прво сматра да се она може датовати у VII—VIII столеће (стр. 33), и сада повезује скулптуре из Дабравине са лангобардским скулптурама из Павије и Чедада и сматра да су настале око VIII века (стр. 34). Међутим уз илустрацију неколико одломака из Дабравине (op. cit. pl. XII 1, 2) као хронолошки оквир даје време VIII—IX века. Врло замршено питање хронологије босанско-херцеговачке црквене пластике које, с једне стране компликује потпуно одсуство историјских података а са друге необични репертоар мотива што, између осталог, илуструју и Грабарове колебљиве хипотезе (в. и Cahiers archéologiques 22 (1972) 245), на које ћу се вратити другом приликом, за сада још не може дати подршку привлачној претпоставци, коју је такође изложио Грабар, да су ти споменици резултат непосредних комуникација између „византијске" провинцијске скулптуре и италијанске пластике из доба Лангобарда. Ако примерак из Богдашића који би, можда, могао илустровати један вид директних додира са византијском провинцијском пластиком датујемо у средину X века — због аналогија са скулптуром из Богородичине цркве у Осиос Луки — онда би он за више од два столећа био млађи од споменика Павије, односно Чедада, па самим тим не би могао бити последица додира са уметношћу чедадског круга. Изгледа много природније, а за

се разноврсна гледишта о времену настанка скулптура црквеног намештаја из Босне и Херцеговине, па тиме посредно, и пиластрића из Богдашића и даље умножавају[25], па њихово поновно, свеукупно, претресање у светлости познатих историјских вести и свих археолошких извора представља важан задатак. Ти бројни споменици, јединственог стила, несумњиво су производ једног ужег временског раздобља. Они међутим потичу са најмање десет локалитета што илуструје веома значајан културни хоризонт из прошлости централних подручја наше земље па се њихов допринос познавању историје тих крајева не сме занемаривати.

то има и неких археолошких индиција, да су утицаји са Истока и Запада стизали у унутрашњост Балкана преко јадранског обалног појаса. Међутим испитивања те појаве су тек у зачетку (уп. И. Николајевић, О пореклу „оријенталних" утицаја у ранохришћанској уметности у Далмацији, Зборник Фил. фак. XII$_1$ (Београд 1974), 125—137; N. Cambi, Narona, Vid, Metković — antički bedemi i starokršćanska bazilika, Arh. Pregled 14 (1972) 62—63.

[25] До сада постоје три гледишта о времену настанка споменика црквене скулптуре из Босне и Херцеговине. Прво је оно које је још 1931. године изнео *Ć. Truhelka*, Starokršćanska arheologija, Zagreb, 1931 и које заступају, не узимајући уопште у обзир друга мишљења, скоро сви испитиваоци из Босне и Херцеговине. По моме мишљењу (уп. на пр. ЗРВИ 5 (1958) 111—122; 8 (1964) 295—309; 12 (1970) 91—112) и схватању *J. Максимовић*, Српска средњовековна скулптура, Нови Сад 1971, 43 sq., те су скулптуре настале између X и XII века, а сада се *A. Grabar*, у н. 24 наведеним чланцима залаже за њихово датовање у период од VII—IX века.

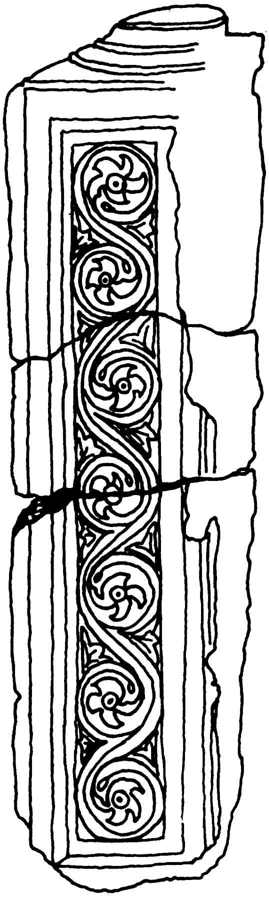
I. Nikolajević

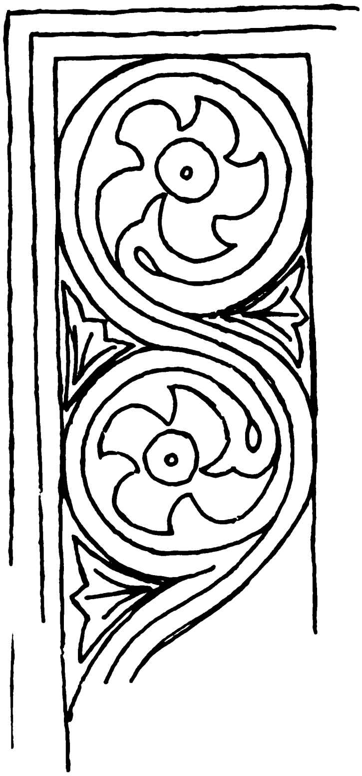
„RINCEAU À TÊTE D'OISEAU" — ORNEMENT D'UN PILIER DE CHANCEL DE BOGDAŠIĆ, EN BOSNIE

Résumé

Les fouilles archéologiques et les découvertes fortuites en régions centrales de la Yougoslavie, sur les sites de Dabravina, Zenica ou Bogdašić, par exemple — ont mis à jour un nombre considérable de sculptures appartenant au mobilier d'églises. L'ornementation de ces sculptures de Bosnie, souvent très originale, pose plusieurs questions et notamment celle de la genèse de certains motifs et par conséquent la question de la chronologie de ces objets.

Dans le présent article il est question d'un ornament qui décore un pilier de chancel de Bogdašić en Bosnie. C'est un rinceau dont la tige forme des rosettes dont une pétale se termine en forme de tête d'oiseau. Ce motif se rencontre aussi sur un linteau de Ston, sur la côte adriatique, daté à la fin du XIe siècle. D'autre part plusieures sculptures provenant de Zadar ou de Split sont décorées de différents entrelacs, de tiges compliquées qui se terminent en têtes d'oiseau ou d'autres animaux. Ces monuments étaient sculptés au XIe ou XIIe siècle. Pourtant A. Grabar a recemment signalé un motif semblable du Xe siècle. Sur la décoration des chapiteaux de la Panaghia à Saint Luc en Phocide, qui dénonce l'influence sassanide, on voit aussi le rinceau avec des têtes d'oiseaux. Il est donc probable que le pilier de Bogdašić provient aussi de l'époque indiquée par la sculpture mentionnée de la Grèce et celle du littoral dalmate.

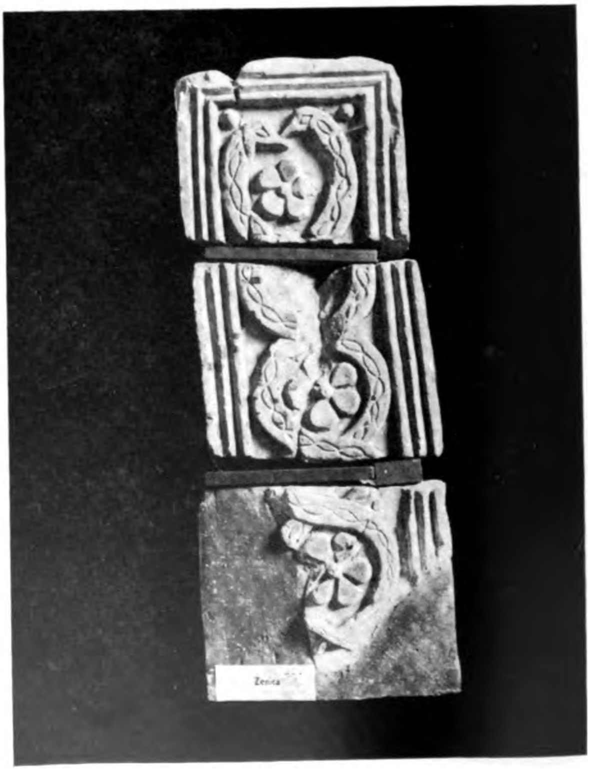

Сл. 1 — Пиластрић из Богдашића
Fig. 1 — Pilier de Bogdašić

Сл. 2 — Пиластрић из Богдашића, детаљ украса
Fig. 2 — Pilier de Bogdašić, détail de l'ornament

Сл. 3 — Капител из Зенице
Fig. 3 — Chapiteau de Zenica

Сл. 4 — Пиластрић из Зенице
Fig. 4 — Pilier de Zenica

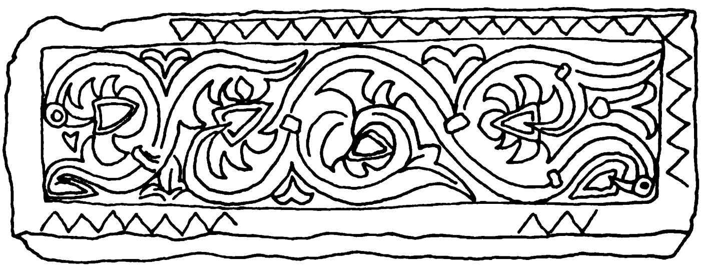
Сл. 5 — Рељеф из Зенице
Fig. 5 — Relief de Zenica

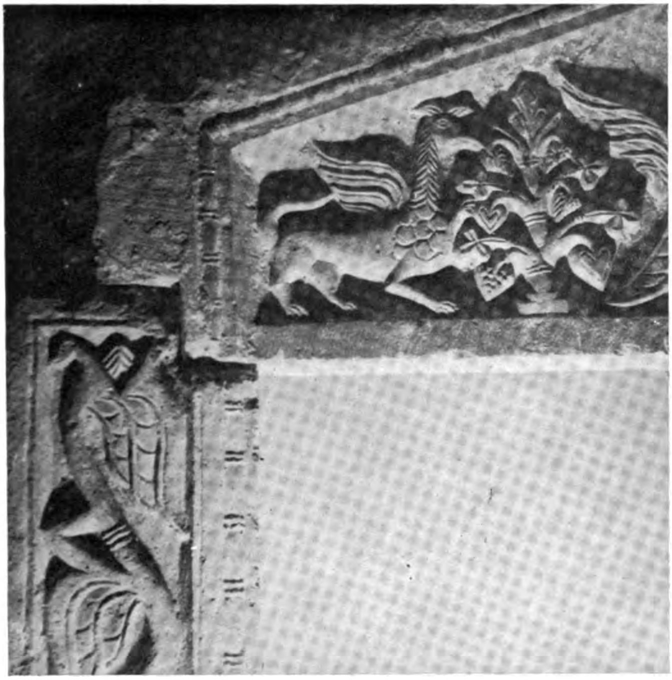
Сл. 6 — Одломак рељефа из Зенице
Fig. 6 — Fragment d'un relief de Zenica

Сл. 7 — Надвратник из св. Михајла, Стон
Fig. 7 — Linteau de St. Michel, Ston

Сл. 8 — Надвратник из св. Михајла, Стон
Fig. 8 — Linteau de St. Michel, Ston

Сл. 9 — Портал из цркве св. Ловре у Задру, детаљ
Fig. 9 — Portail de l'église de St. Laurent à Zadar, détail

Сл. 10 — Пиластрић из Аквилеје
Fig. 10 — Pilier d'Aquilée

Сл. 11 — Капител из Богородичине цркве у Осиос Луки у Фокиди
Fig. 11 — Chapiteau de la Panaghia à St. Luc en Phocide

Зборник радова Византолошког института, XVII, 1976.
Recueil des travaux de l' Institut d'études byzantines, XVII, 1976

ЈОВАНКА МАКСИМОВИЋ

СЛИКАРСТВО МИНИЈАТУРА У СРЕДЊОВЕКОВНОЈ БОСНИ

Рукописи средњовековне Босне привлаче на себе пажњу науке више од сто година. Они су за људе од науке у XIX и почетком XX века углавном били интересантни са филолошке и палеографске стране, као изворни материјал историје народног језика и писма и са црквено-историјске стране, у тражењу података и објашњења о нејасним црквеним приликама у средњовековној Босни. С обзиром на старе предрасуде да су црква у Босни и патаренска јерес на њеној територији били противници ликовне уметности, посебно уметности у служби литургијских и култних потреба уопште, сликане илустрације у босанским рукописима су касно сврратиле пажњу на себе и углавном су и тада сматране изузетним појавама у културној историји Босне. Уосталом, то је био случај и са другим мало познатим уметничким споменицима архитектуре, скулптуре, сликарства, и тек се у најновије време не посматра сваки од њих за себе и као изузетак, већ се од њих прави мозаик историје средњовековне уметности у Босни. Сликане минијатуре босанских рукописа остале су дуго запостављене са историјско-уметничке стране, баш због приоритета филолошких и црквено-историјских проблема њихових текстова. Почеле су се јављати монографске студије о појединим рукописима и у њима дескрипције текстова и сликаног украса, а за тим и први покушаји општих прегледа.[1] Обиље и разноликост сликаног украса

[1] *Ђ. Даничић*, Никољско јеванђеље, Београд 1864; Dj. Daničic, Hvalov rukopis, Starine JAZU III, 1—146; *V. Jagić*, Opisi i izvodi iz nekoliko južnoslovinskih rukopisa, Odlomak jevangjelja bosanskog pisanja, Starine IX, 1877, 134—137; *F. Rački*, Dva priloga za poviest bosanskih patarena, Rukopis bosanskoga „krstjanina Radosava", Starine XIV 1882, 21—29; *M. Speranskij*, Ein bosnisches Evangelium in der Handschriftensammlung Srećković's, Archiv für slavische Philologie XXIV, 1902, 172—182; *П. А. Лавров*, Палеографические снимки южнославянских рукописей, С. Петербург 1905; *М. Павловић*, Белићеви одломци босанског јеванђеља, Зборник филолошких и лингвистичких студија у част А. Белића, Београд 1921, 239—248; *Р. Грујић*, Једно јеванђеље босанског типа XIV—XV века, Зборник лингвистичких и филолошких расправа А. Белића, Београд 1937, 263—277; *J. Šidak*, Problem bosanske crkve u našoj historiografiji od Petranovića do Glušca, Rad JAZU 259, 1937, 37—183; *V. Vrana*, Književna nastojanja u sredovječnoj Bosni, Poviest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine I, Sarajevo 1942; *A. Solovjev*, Vjersko učenje bosanske crkve, Zagreb 1948; *D. Kniewald*, Vjerodostojnost latinskih izvora o bosanskim krstanima, Rad JAZU

у босанским рукописима сагледани су први пут у познатом Албуму словенских и источних орнамената у рукописима руског научника Стасова издатом 1884. године[2], али нису били пропраћени научним анализама и студијама. Други руски научник Сперански је почетком XX века у своме раду о познатом Мостарском јеванђељу[3] поделио босанске рукописе на две хронолошке групе, групу из краја XII и из XIII века, и групу из краја XIV и почетка XV века, подразумевајући притом и историјско-уметничку поделу. Тек је после другог светског рата проблем минијатура у средњовековној Босни издвојен и добио посебне оквире и у њима методе проучавања на начелима историјско-уметничких анализа и сазнања. Појавио се известан број аутора који се упуштао у иконографске и стилске анализе, тражећи њихове изворе и додирне тачке са уметностима околних земаља и корене у аутохтоној уметности Босне.[4] Данас се све више сагледава значај овог сликарства за средњовековну уметност не само Босне, већ и шире, Балкана, због тога што су босанске минијатуре, настале у специфичним културно-историјским условима, с једне стране сачувале старије облике балканских минијатура и њихове комбинације са византијским и романским тематским и стилским елементима, у широко схваћеним појмовима, а с друге стране што је у њима видљив контакт са напредном приморском уметношћу и појавама готике у Далмацији. Нажалост, босански рукописи и сликани украс у њима чине раскинути ланац, јер многих рукописа нема, уништени су, а и они који су доживели наша времена већином су фрагментарно сачувани. За поједина временска раздобља, међутим, били би нам драгоцени и фрагменти да би се ухватио хронолошки ток, јер су временске лакуне велике. Постоји још једна тешкоћа приликом проучавања босанских рукописа. То је њихова развејаност по свету. Наиме, мали број од њих се налази у нашим библиотекама, у Београду, Загребу, Љубљани или мањим црквеним и манастирским библиотекама, неки су изгорели у Народној библиотеци у Београду за време немачког бомбардовања 6. априла 1941. године (рукопис бр. 95), а већина је расута по свету,

---

1949, 115—276; *J. Šidak*, Kopitarevo bosansko evandelje u sklopu pitanja „crkve bosanske", Slovo 4—5, Zagreb 1955, 47—63; *P. Momirovic*, Stari rukopisi i stampane knjige u Čajniču, Naše starine III, Sarajevo 1956, 173—177; *V. Mošin*, Ornament neovizantijskog i „balkanskog" stila, Balkanološki institut, Godišnjak knj. I. Naučno društvo BH, Sarajevo 1957, 295—351; *J. Šidak*, Marginalije uz jedan rukopis *„цркве босанске"* u mletačkoj Marciani, Slovo 6—8, 1957, 134—154. Hrvatsko-glagoljski misal Hrvoja Vukčića Hrvatinića, izd. *B. Grabar*, *A. Nazor*, *M. Pantelić*, *Red. V. Stefanić*, Zagreb, Ljubljana, Graz 1973.

[2] *В. В. Сшасов*. Славянский и восточний орнамент по рукописях древного и нового времени, Санктпетербург 1884.

[3] *М. Н. Сйеранский*, Мостарское (Манойлово) Боснийское евангелие, Варшава 1906.

[4] *С. Радојчић*, Старе српске минијатуре, Београд 1950; *В. Ђурић*, Минијатуре Хваловог рукописа, Историјски гласник 1—2, Београд 1957, 39—51; *Ј. Максимовић*, Илустрације Млетачког зборника и проблем минијатура у средњовековној Босни, Историјски гласник 1—2. 1958, 117—130; *Ј. Ђурић—Р. Иванишевић*, Јеванђеље Дивоша Тихорадића, Зборник радова Византолошког института 7, Београд 1961, 153—160.

чува се у библиотекама Цариграда, Лењинграда, Москве, Венеције, Болоње и Ватикана.

Рукописи, углавном текстови јеванђеља и неки други црквени списи (Дела апостолска, Посланице, Откровење Јованово, мали апокрифи), спадају у групу босанских средњовековних рукописа због неких заједничких особина. У њима је старинска подела текста, одсуство литургијске поделе, извесне граматичке и лексичке особености, припадност једној архаичној, по својим изворима, издвојеној грани, често умножавање и ревидирање текста.[9] Те појаве су присутне и у сликаном украсу тих рукописа. Ревидирање текстова се вршило, како су то филолози утврдили, по грчким текстовима, и то и цариградским и другим изван Цариграда, нарочито светогорским, а и старијим јужнословенским и руским, од којих су неки већ били рађени према грчким изворима. Треба поменути и то да после свих анализа текстова ништа не говори о идеолошким одступањима од тадашње званичне верске догме код наручилаца или писара. Понеке лексичке варијанте, друкчије написане од оних у канонским текстовима, налазе се само местимично у понеким текстовима, али су то синоними или грешке. Присуство богомилске јереси у овим текстовима није видљиво, као ни у њиховим сликаним илустрацијама. Може се једино констатовати већа популарност неких текстова, Откровења Јовановог, Дела апостолских, Посланица, неких апокрифа, који нису тако чести у другим областима али они не излазе из канонских оквира, сем, наравно, апокрифа, који су, међутим, грчког порекла. Мора се претпоставити и утицај наручилаца световњака, високих феудалаца, у чијим круговима је као и другде у свету, негована одређена литература и склоност према њој била на различите начине изражена. Упадљиво је да и рукописи Хваловог зборника и Хрвојевог мисала из почетка XV века, наручени од стране богомила и писани и илустровани руком Хвала крстјанина и попа Бутка, немају богомилских елемената, већ се текстом чврсто везују за званичну цркву, а у Хрвојевом мисалу се помиње и „Света римска црква“. Поред утицаја наручилаца световњака мора се узети у обзир и снажан фактор народне цркве, која је делујући у доста затвореној средини, фаворизовала неке текстове и теолошка размишљања. Уосталом, то је карактеристично за све народне самосталне, домаће цркве у средњем веку, које су битисале на периферији византијског царства и утицаја моћне цариградске патријаршије, за јерменску, сиријску, коптску, етиопијску цркву. У њима је народни елеменат долазио лакше до изражаја. То важи и за минијатуре у Босни.

Листови књиге су у старија времена били од пергамента, касније од хартије, па и босански рукописи су писани и на пергаменту и на хартији. Чак има случајева, као што је то у Млетачком зборнику, да је пола књиге писано на пергаменту, а пола на хартији, руком истог писара.

---

[9] Одличну студију и упоредну филолошку анализу, са старијом литературом, дала је *И. Грицкат*, Дивошево јеванђеље (Филолошка анализа), Јужнословенски филолог XXV, 1961—1962, Београд 1963, 227—293.

Током векова у европској и светској књизи мењао се однос између текста и сликаног украса, па је и у Босни сликани украс доживео промене. У ранијим рукописима он се састојао углавном од увећаног и украшеног иницијала и ређе заставице пред почетком поглавља или скромне вињете на крају текста. Иницијали су били украшени цртаним и бојеним геометријским и биљним орнаментима, стилизованим фигурама животиња и људи, које најчешће нису имале везе са текстом крај кога су стајале. У Мирослављевом јеванђељу[6] из краја XII века, које се посматра са групом босанских рукописа, иако је хронолошки много раније, највише зато што су организација текста и минијатура на страни као и велики репертоар сликаних иницијала оставили снажне утицаје на развитак касније босанске минијатуре, дакле у Мирослављевом јеванђељу мали број фигуралних иницијала односи се на текст, а већина је чисто декоративног карактера. Тај се однос мења касније и већина иницијала и сликаних минијатура су илустративни или симболични, на њима је насликано оно о чему се у тексту говори. У босанским рукописима из почетка XV века, у зборнику, данас у Венецији, и Хваловом зборнику, данас у Болоњи, сликане су и велике минијатуре као слике, које заузимају две стране кодекса, verso претходног листа и recto следећег листа. То су многофигуралне композиције које се посматрају када је књига широм отворена. У ова два рукописа нарочито, а и неким ранијим, например, у Копитаревом јеванђељу, у јеванђељу Народне библиотеке бр. 95, у Никољском, Даничићевом, Грујићевом, карактеристично је такође илустровање почетка јеванђеља. Увек је на левој страни широм отворене књиге нацртан или цртан и обојен лик јеванђелисте или његов симбол (во, орао, лав, анђео), а на десној страни сликана заставица и лепо украшени иницијал са почетком одговарајућег текста (сл. 1, 2, 3, 4). Такав начин приказивања портрета јеванђелиста и њихових симбола одомаћен је био у каролиншкој и византијској уметности. Разни видови илустрација су нарочито бројнији и интересантнији баш у овим зборницима, јер текстови нису само четири јеванђеља, као већина сачуваних рукописа већ и други раније поменути, Посланице, Дела апостолска, Апокалипса. Присуство ових текстова својевремено је наводило неке ауторе да у честој присутности Апокалипсе виде знак богомилских утицаја. Међутим, треба подсетити да су текст Апокалипсе и његове сликане илустрације били врло много писани и сликани и у другим земљама, у средњовековним рукописима Шпаније и то од X

---

[6] Главна литература о Мирослављевом јеванђељу: *Љ. Стојановић*, Мирослављево јеванђеље, Беч 1897; *Л. Мирковић*, Мирослављево еванђеље, Београд 1950; *С. Радојчић*, Старе српске минијатуре, Београд 1950, 24—25; *Ј. Максимовић*, Студије о Мирослављевом јеванђељу, I. О западњачком карактеру минијатура, Зборник Народног музеја IV, Београд 1964, 201—217; II. *Жван Батиста*, Марија Магдалена, Зборник за ликовне уметности Матице српске 6, Нови Сад 1970, 3—11; III. Ликови јеванђелиста у Мирослављевом јеванђељу, Зборник за ликовне уметности Матице српске 8, Нови Сад 1972, 41—50; IV. Византијски елементи у иницијалима Мирослављевог јеванђеља, Зборник Народног музеја 8 (у штампи); V. La place de l'évangéliaire de Miroslav au sein de l'art médiéval serbe, Cahiers archéologiques XXV, (у штампи).

и XI века и да тамо никако не значе нити могу да имају икакве везе са богомилима. У Шпанији је тај феномен настао под утицајем старијих локалних писаца и коментатора Апокалипсе.[7] Вероватно је да наклоност према текстовима Апокалипсе и неким мањим апокрифним текстовима у босанским рукописима треба тражити у општој романској тематици, а такође у локалним приликама, између осталог и утицају народне цркве. Међутим, њен утицај није био одређујући, јер је данас сасвим јасно да сви рукописи припадају званичној цркви, ма колико она била модификована према затворености и специфичности локалне цркве и њених односа.

Специфичности прилика у босанској средњовековној држави, њеној црквеној организацији, култури и уметности, утицале су и на сликане минијатуре. Као и други одређујући чиниоци, географски положај, државни односи, процес у развитку феудалног друштва, трговачке и културне везе, минијатурно сликарство је имало уметничка упоришта у традицијама византијског и српског сликарства с једне стране, и западне уметности, романског и готског стила, првенствено из приморских центара Дубровника и Сплита, с друге стране. При свему томе треба имати у виду да је у Босни постојала изразита склоност ка неговању и одржавању традиција, што се одразило у лексичким особинама босанских текстова које указују на архаичност и продирање народног изговора, и у архаичним формама сликаног украса, па су и стилске новине углавном биле интерпретиране на посебан архаизирајући начин. У томе има изузетака, али касније, када су сликари били директно везани за центре у приморју, посебно за Сплит. Тако се нпр. сасвим јасно начин сликања мајстора који је радио симболе јеванђелиста у Млетачком зборнику и мајстора који је сликао један део минијатура у Хваловом зборнику и Хрвојевом мисалу одваја од сликаног украса у другим рукописима. Они припадају приморској готици почетка XV века по свим својим иконографским, стилским и другим уметничким особинама. Њихове минијатуре су врло значајни документи о уметничким везама са приморјем и утицајима који су преко њега стизали из прекоморских земаља на дворове у босанским планинама.

Раније је већ било речи о великом утицају иницијала Мирослављевог јеванђеља на целокупно касније минијатурно сликарство у Босни. Наравно, мора се претпоставити да Мирослављево јеванђеље није било једини рукопис рађен на тај начин и том стилу, већ да је оно можда само његов најрепрезентативнији и срећом сачувани примерак. То сликарство је у толикој мери постало део народне уметности да није могло бити изведено само једанпут. Поједини иницијали Мирослављевог јеванђеља имитирани су у босанским рукописима још у XIV и XV веку. У Мирослављевом јеванђељу се срећу византијски сликарски елементи, као што су ликови јеванђелиста под аркадама у првој застави, стабла слова везана по средини у чворове или петље, слова са птицама, иници-

---

[7] *E. Mâle*, L'art religieux du XIIe siècle en France, Paris 1922; *J. D. Bordona*, Die spanische Buchmalerei I, München—Firenze 1930; Churruca Manuela, Influjo oriental en los temas iconograficos de la miniatura espanola, siglos X al XII, Madrid 1939; *J. D. Bordona*, La miniatura española, Barcelona—Buenos Aires 1950.

јал у облику шаке која држи биљни орнамент, склоност ка реалистичном приказивању птица и животиња, а поред ових византијских елемената и изразито романски као што су геометријски орнаменти у облику плетеница, многобројни иницијали са борбама животиња, разне фигуралне представе и ликови јеванђелиста у округлинама слова, склоност ка линеарној стилизацији. И једна и друга група наставиће живот у каснијим рукописима. Иницијали са стаблима везаним у чворове, као део тока византијске традиције и локалног типа Мирослављевог јеванђеља, стално су присутни у скоро свим рукописима босанске групе. Нарочито су карактеристични у Никољском јеванђељу, Вруточком рукопису, Копитаревом јеванђељу и четворојеванђељу Народне библиотеке у Београду бр. 95, Млетачком зборнику, Хваловом рукопису и Хрвојевом мисалу.[8] У скоро свим рукописима су иницијали са стаблима везаним у чворове, али се све више осећа и склоност ка романској стилизацији и дематеријализацији природних организама људи, животиња и биљака и свођењу њихових облика на геометризоване шаре, — сем у Хваловом и Хрвојевом рукопису у којима се са иницијалима са чворовима преплићу елементи готике. То је највише дошло до изражаја у Дивошевом јеванђељу.

Четворојеванђеље босанског типа из прве половине XIV века нађено 1960. године у цркви св. Николе у Подврху, код Бијелог Поља, данас у манастиру Тројице Пљеваљске, названо је Дивошево, јер се у маргини рукописа помиње име наручиоца Дивоша Тихорадића, личности која се помиње и у неким другим документима. Многобројни иницијали и заставице цртани на пергаменту представљају врло значајну појаву високе романске стилизације (сл. 5, 11). На њима су све природне форме бильки, животиња, људи потпуно дематеријализоване, сведене на графички орнамент и скоро апстрактну шару. У Дивошевом јеванђељу се јављају декоративне целине које ће се понављати и у каснијим рукописима. На пример, застава на почетку Марковог јеванђеља (фол. 54 г.) у чијем су правоугаонику орнаменти посебно стилизоване биљне вреже са петљама, чворовима, лепезастим проширењима са окцима на крајевима, скоро идентично је поновљена у Млетачком зборнику на почетку прве Јованове посланице (1.207 в.), лав св. Марка понавља се у каснијем Копитаревом јеванђељу, итд. Из истих времена, или мало раније, је и Мостарско или Манојлово јеванђеље непотпуно сачувано, названо тако по писару Манојлу Грку који се у њему потписао. Манојла Грка треба вероватно идентификовати са сликаром Манојлом који је живео и радио у Котору у трећој деценији XIV века. Исто име исписано је и у Дивошевом јеванђељу, па је изнета претпоставка да је исти Манојло Грк био писар оба рукописа.[9] Скромнији и наивнији сликани украси у Мостарском јеванђељу показују такође склоност ка романској стилизацији, али не на оном нивоу као у Дивошевом рукопису (сл. 6). То

[8] *В. В. Стасов*, н. д. м. Т. XXVIII, 11; XXIX, 2, 3, 10, 11, 12; XXX, 13; XXXII, 1, 7, 11б; *С. Радојчић*, Минијатуре, Т. XXV, XXVIa; *Ј. Максимовић*, Илустрације Млетачког зборника, сл. 1, 6, 11; *J. Šidak*, Kopitarevo bosansko jevandjelje, sl. 107 в., 176 г; Hrvojevo misal, 5в, 6в, 8, 8в, 9, 11, итд.

[9] *С. Радојчић*, Мајстори старог српског сликарства Београд 1955, 33. *И. Грицкат*, н. в. 251—255.

изазива сумње да ли је Манојло могао у временском размаку од Мостарског до Дивошевог јеванђеља, који није био велики, да у тој мери уметнички сазри, или је можда ангажовао другог сликара. Манојло Грк није дошао из Грчке, већ судећи по начину његовог рада — из јужне Италије, где су сликали многи сликари тзв. pitcores graeci мешајући византијски стил са елементима романског. То су они pictores graeci који су између осталог радили не само минијатуре и фреске на обали, у Котору и Дубровнику, већ и фреске у унутрашњости српске државе, а сигурно и босанске. Уметничке везе са јужном Италијом су очевидне на многим споменицима архитектуре и скулптуре приморја и рашке школе у средњовековној Србији, а оне су видљиве и у минијатурама Босне. Поменућу само две (од многих). Ради се о минијатурама једног грчког јужноиталијанског рукописа са текстовима Дела апостолских и посланица (Athen. grec. 149) можда из XI века или нешто касније, и његових нејасних веза са босанским Копитаревим јеванђељем из XIV века, данас у Љубљани (сл. 7, 8). Реч је о портретима јеванђелиста и заставицама на којима се види исто схватање људске фигуре, исте физиономије, обрада косе, начин цртања, наиван и неспретан, стилизација орнамената у заставицама и њихов распоред, па чак на једном месту свети Павле има српску ћириличку сигнатуру (с҃ты па҃вль) и српски текст на свитку. У истом рукопису и св. Петар има српски текст на свитку у руци. Други пример је анђео у сцени Рођења у Exultet рукопису из јужне Италије, из Гаете, из XI века[10], који има као у Млетачком зборнику једно крило окренуто на горе друго на доле у крајње површинској обради целог тела. Те појаве нам указују на прототипове и изворе византијско-романских стилских комбинација у јужној Италији, а такође на сличну појаву и једноставност и архаичност сликања у Босни, такође на граници два света.

Стално преписивање старијих текстова, њихово допуњавање, копирање истих иницијала са додатним новим варијантама, затвореност према уметничким новинама, трајали су до пред крај XIV века. Још је у тзв. Срећковићевом јеванђељу из XV века, сачуваном сасвим фрагментарно, остала старинска застава испред јеванђеља по Марку са романским змајевима и кентауром стрелцем. Исти је случај са уништеним рукописом бр. 95 Народне библиотеке у Београду а у чајничком јеванђељу, из истих времена, архаичан романски начин рада сведен је на рустичан ниво.

Поређења сликаних мотива у босанским рукописима показују неке њихове заједничке особине, до сада неуочене. Оне су различитих врста, некад се ради о упадљиво истим мотивима, некад о заставицама и њиховим композицијама, некад о типу иницијала, и слично. Код неких рукописа може се констатовати присуство истог мотива или орнаменталне композиције. На пример: начин стилизовања лава, символа св. Марка, идентичан је у Копитаревом јеванђељу, Дивошевом јеванђељу, Млетачком зборнику. Стојећа стилизована људска фигура поред иницијала

[10] *A. Grabar*, Les manuscrits grecs enluminés de provenance italienne (IXe—XIe siècle), Paris 1972, 68, 69, fig. 290, 291, 292.

иста је у Мирослављевом јеванђељу (фол. 92) и Манојловом и Дивошевом јеванђељу (фол. 51 r.). Два адосирана стилизована грифона налазе се у Дивошевом јеванђељу (фол. 8 v.) и Копитаревом јев. (фол. 66 r). Још је интересантније и убедљивије поређење заглавља. Заглавље са врежом у виду осмице и са лепезастим лиснатим проширењима са уцртаним окцима насликано је у јеванђељу Твртка Припковића (сл. 9), Дивошевом јев. (сл. 11), Копитаревом јев., Млетачком и Хваловом зборнику (сл. 12). Овде помињем идентичну заставицу у познатом рукопису Николе Стањевића из XIV века из Хиландара (сл. 10), што указује не пут којим треба ићи приликом тражења извора ових минијатура.[11] Заглавље у облику правоугаоника на чијој горњој страни су три шиљаста завршетка повезана са два полукруга, а у правоугаонику два медаљона са представама птица и животиња, налази се у Копитаревом јеванђељу испред Јовановог текста (фол. 176 r.) (сл. 13), у четворојеванђељу Народне библиотеке бр. 95 (сл. 14), такође испред Јована (фол. 163 v.), и у Никољском јеванђељу (фол. 137, сл. 15). У Копитаревом рукопису у медаљонима су биљне розете на место животиња.[12]

Заглавље у облику правоугаоника са уписаним белим ромбовима налази се у Никољском рукопису (фол. 1), сл. 18 у Копитаревом јеванђељу на почетку Матеја (фол. 1 r.) (сл. 16), у Млетачком зборнику (сл. 17), такође на почетку Матеја (фол. 9 r.) и у истом рукопису на почетку текста Десет заповести са представом Горуће купине (фол. 144 r.).[13] Заглавље са уписаним преплетом који је петљом закачен за оквир налази се у рукопису Твртка Припковића (фол. 126) сл. 21, у Никољском јеванђељу (фол. 45, 80) (сл. 22). четворојеванђељу бр. 95 Народне библиотеке (фол. 83 r.) (сл. 19) и у Копитаревом јеванђељу (фол. 66 r.).[14] (сл. 23).

Оваква упадљива сличност и идентичност у сликаном украсу босанских рукописа нису случајности, већ су елементи који их, поред осталих, повезују у једну групу. Чињеница је да се такве схеме и композиције геометријског и биљног орнамента не јављају у другим рукописима — то нарочито важи за карактеристична заглавља — говори о томе да су предлошци ишли од руке до руке или да је једна група сликара са настављачима украшавала ове рукописе. За неке мотиве се могу утврдити извори: за иницијале са чворовима извор је у византијској традицији и њеном посреднику Мирослављевом јеванђељу; за заглавље са врежом у облику осмице и лепезастим лишћем извори су, с обзиром на исту појаву у рукопису Николе Стањевића, у хиландарским и атоским моделима; за заглавља са преплетом у раној романској уметности,

[11] *В. В. Стасов*, н. д. Т. XXXIII, 1; XXVIII, 7; *Ј. Максимовић*, Илустрације Млетачког зборника, сл. 8; *В. Ђурић*, н. д. сл. 13; *М. Харисијадес*, Раскошни византијски стил у орнаментици јужнословенских рукописа из XIV и XV века, Моравска школа и њено доба, Београд 1972, сл. 9.

[12] *В. В. Стасов*, н. д. Т. XXXI, XXXII, 11a, 12a; *J. Šidak*, Kopitarevo bos. jev. 176p.; *С. Радојчић*, Минијатуре, Т. XXVI a.

[13] *J. Šidak* n. d. 1 r.; *Ј. Максимовић*, Илустрације Млетачког зборника, сл. 1, 4.

[14] *J. Šidak*, n. dr. 66 r.; *С. Радојчић*, Минијатуре, Т. XXV; Стасов, н. д. Т. XXVIII, 9; XXXII, 1.

посебно скулптуре приморских области, али се морају узети у обзир и камени преплети на моравским савременим фасадама.

Почетком XV века јављају се у босанским рукописима и њиховим минијатурама елементи готике коју су унели вероватно други мајстори, сликари из приморја. Писари текстова и даље су неговали старо ћириличко писмо, на исти начин су организовали текст и понегде уносили лексичке новине, а у минијатурама се наслућивало ново, које је често стајало напоредо са старим архаичним романским или још византијским решењима. Најједноставнији иницијали и даље су везани у чвор, мало сложенији имали су уплетене романске змајеве, а на илустрацијама и заставама понављају се стара решења (карактеристичне су неке заставе које се понављају два века и насликане су у Копитаревом, Млетачком и Хваловом зборнику), а поред старих и нове композиције са готским фигурама. Видљиво је учешће двојице сликара у неким рукописима почетком XV века, у Млетачком зборнику, Хваловом зборнику и Хрвојевом мисалу. Један сликар је увек више везан за старију уметност, а други слика у стилу развијене готике, чак са примесама ране ренесансе на симболима јеванђелиста у Млетачком зборнику. Готика је у босанским рукописима имала два вида. Један је површинска, линеарна интерпретација готских пластичних фигура и простора. Ту фигуре и композиције делују као сликана таписерија сведена на раван, и често су пренете на наиван, скоро рустичан ниво схватања и сликања, са грешкама у цртежу, пропорцијама, покретима. То се најбоље види на минијатурама Млетачког зборника, и то на његовим портретима јеванђелиста, и у Хваловом зборнику, нпр. на минијатури Благовести, која и по иконографији и по композицији и стилизацији, начину рада подсећа на једне италијанске Благовести на текстилу из XV века у Музеју у Кливленду.[15] Често се поред старих романских уплићу и детаљи оријенталног карактера, као у Млетачком зборнику, који указују не само на утицаје оријенталне који су могли стизати из јужноиталијанске уметности, већ и то у којој мери свођење просторне композиције на раван, волумена на површину, неговања линије и обилност орнамента, приближава различите стилове кроз њихову народну интерпретацију.

Други вид готског сликарства у босанским рукописима је део интернационалне готике, посебно оне варијанте неговане у Венецији и северној Италији у XIV веку, која је преко Сплита и приморских мајстора доспела у Млетачки зборник, Хвалов зборник и Хрвојев мисал (сл. 24, 25). Оба рукописа писана један ћирилицом, други глагољицом, за Хрвоја Вукчића Хрватинића, херцега сплитског и војводу босанског почетком XV века, рад су истих сликара, који стилски припадају чистој готици, скоро без старијих романских елемената, сем схематизованих иницијала наслеђених из ранијих рукописа. На минијатурама XIV и XV века јављају се и други елементи, везани за световну власт и витештво: круне, грбови, кринови, па и портрет великог војводе Хрвоја као витеза на коњу по угледу на портрете западних ритера (сл. 26).

---

[15] The Cleveland Museum of Art, Handbook, Cleveland 1958, 164.

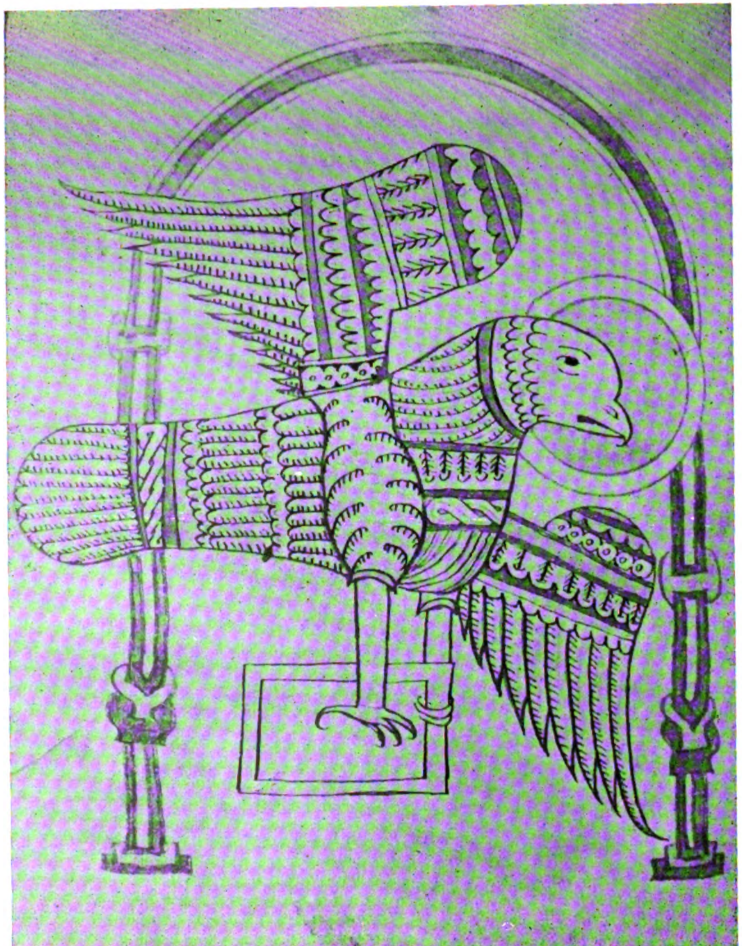
Као што су начин сликања, стилизација облика, схватање пластичног у босанским рукописима доживљавали промене, слично је било и са колоритом. Од мрко цртаних фигура и орнамената бојених најчешће зеленом, црвеном и жутом бојом, или златом, на природној боји пергамената у Мирослављевом јеванђељу крајем XII века, дошло се крајем XIV века и почетком XV до веће и богатије скале боја: црвено, зелено, жуто, љубичасто, плаво, злато. Негде, као у Млетачком зборнику, сликано је без икаквих тонских решења, већ у оштрим контрастима бојених површина и декоративним ефектима јаких и реских боја, а у Хваловом зборнику код другог сликара има малих елемената готског моделовања облика помоћу боја и са светлосним ефектима, али и то све у скромним оквирима. Такође, у XV веку илустрације су добиле и бојену позадину, златну, плаву или орнаментисану, тј. цела површина позадине слике је покривена редовима стилизованих бојених орнамената, као у готским таписеријама и минијатурама. Иако колорит припада готици, понекад се добија утисак, нарочито приликом гледања декоративних заставица, да јако инсистирање на одиосима плаво и злато значи и везаност за други ток сликарства на Балкану, за сликарство моравске школе из последњих година XIV и прве половине XV века, где су ти колористички односи били нарочито изражени. Иако су односи са српском уметношћу у то време били ослабили, они нису били прекинути, што се види у другим уметничким гранама[16], а огледају се и у том што су ублажавали јаче продоре готике и одржавали равнотежу између источних и западних елемената.

Нема никакве сумње да сликарство минијатура у средњовековној Босни, ма колико потицало од старијих заједничких грчких и балканских прототипова и примало од каснијих источних и западних уметничких струјања, представља посебну уметничку целину. Поставља се питање да ли је то и такво сликарство изузетна појава у Босни да ли је оно изоловани уметнички феномен. Одговор треба тражити у поређењу са другим уметничким делима у Босни из истих времена. Нажалост, она нису сачувана у довољној мери, али има фрагмената скулптуре у камену, има печата и накита и најзад, има стећака. Може се констатовати да је, орнаментика и старијих и млађих рукописа, као што су плетенице, чворови, петље, једноставни биљни стилизовани орнаменти, заступљена и на каменим фрагментима из Гламоча, Ливна, Рогачића и Завале[17] који потичу са архитектонских споменика из периода XI—XIII века, и који су носиоци преромански и раноромански елемената из приморја, из околине Дубровника и Котора. Слични преплети клесани су на фасадама моравских архитектонских споменика, неких у Босни и Херцеговини, сликани на српским минијатурама, рађени у сребрном и златном накиту.

---

[16] *З. Кајмаковић*, Одсјаји моравске уметности у Босни, Моравска школа и њено доба, Београд, 293—306; *J. Максимовић*, О једној групи средњовековних уметничких споменика (Размишљања о наивној уметности у средњем веку), Зборник А. Дерока (у штампи).

[17] *J. Максимовић*, Српска средњовековна скулптура, Београд 1971, 38—39, 44—45, сл. 40—44, 49—50, (са старијом литературом).

1. Копитарево јеванђеље, fol. 174
Evangile de Kopitar, fol. 174

2. Млетачки зборник, fol. 102 v.
Manuscrit de Venise, Mss. orient. 227, fol. 102 v.

3. Мисал Хрвоја Вукчића, fol. 86
Missel de Hrvoje Vukčić, fol. 86

4. Јеванђеље Народне библиотеке у Београду бр. 95, fol. 163v., 164
Evangile de la Bibliothèque Nationale de Belgrade no. 95, fol. 163v., 164

5. Дивошево јеванђеље
Evangile de Divoš

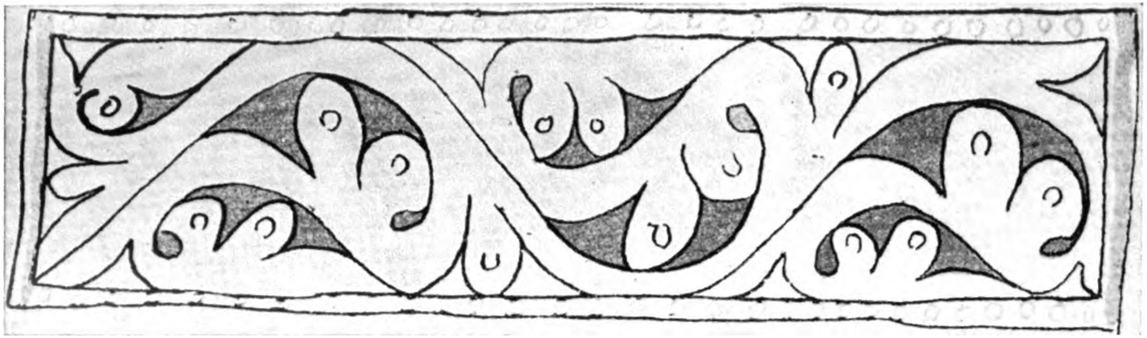
6. Дивошево јеванђеље
Evangile de Divoš

7. Копитарево јеванђеље, fol. 1
Evangile de Kopitar, fol. 1

8. Дела апостолска и посланице, Athen. grec. 149, fol. 103
Actes des apôtres et Epîtres, Athen. grec. 149, fol. 103

9. Рукопис Твртка Babрипковића, fol. 146

Manuscrit de Tvrtko Pripković, fol. 146

10. Рукопис Николе Стањевића

Manuscrit de Nikola Stanjević

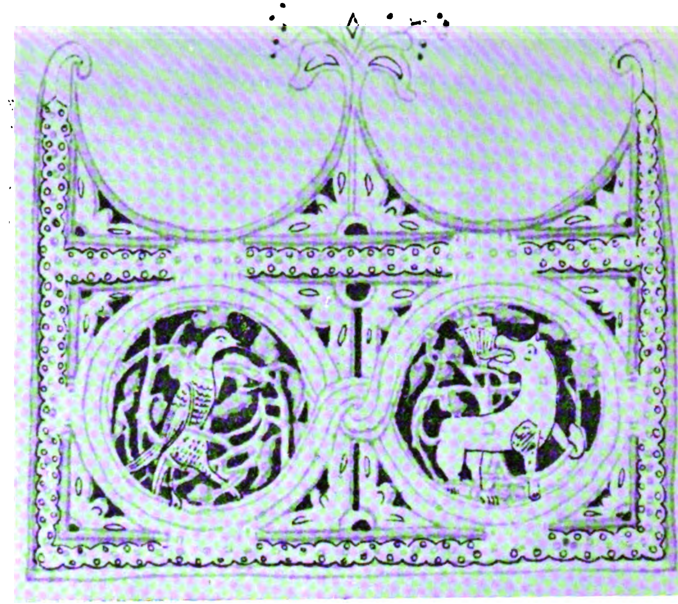
11. Дивошево јеванђеље, fol. 54
Evangile de Divoš, fol. 54

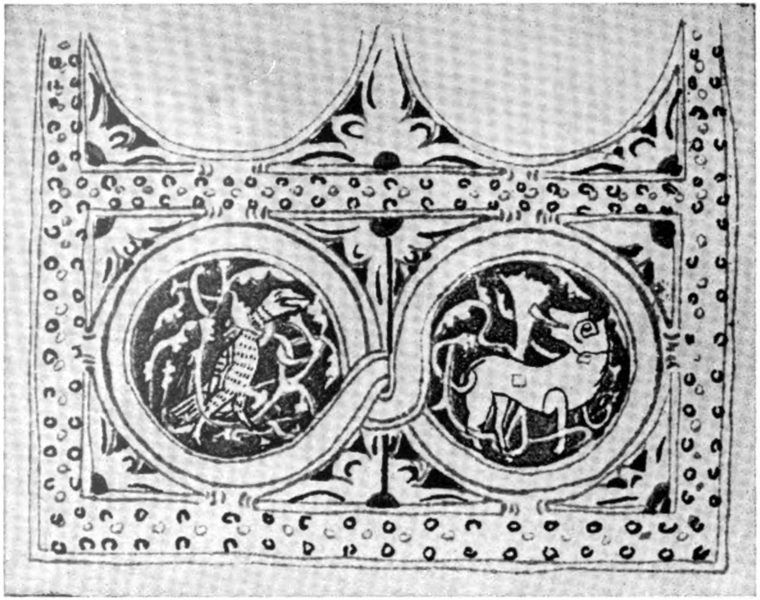
12. Хвалов рукопис, fol. 163
Manuscrit de Hval, fol. 163

13. Копитарево јеванђеље, fol. 176
Evangile de Kopitar, fol. 176

14. Јеванђеље Народне библиотеке у Београду бр. 95, fol. 164
Evangile de la Bibliothèque Nationale de Belgrade no. 95, fol. 164

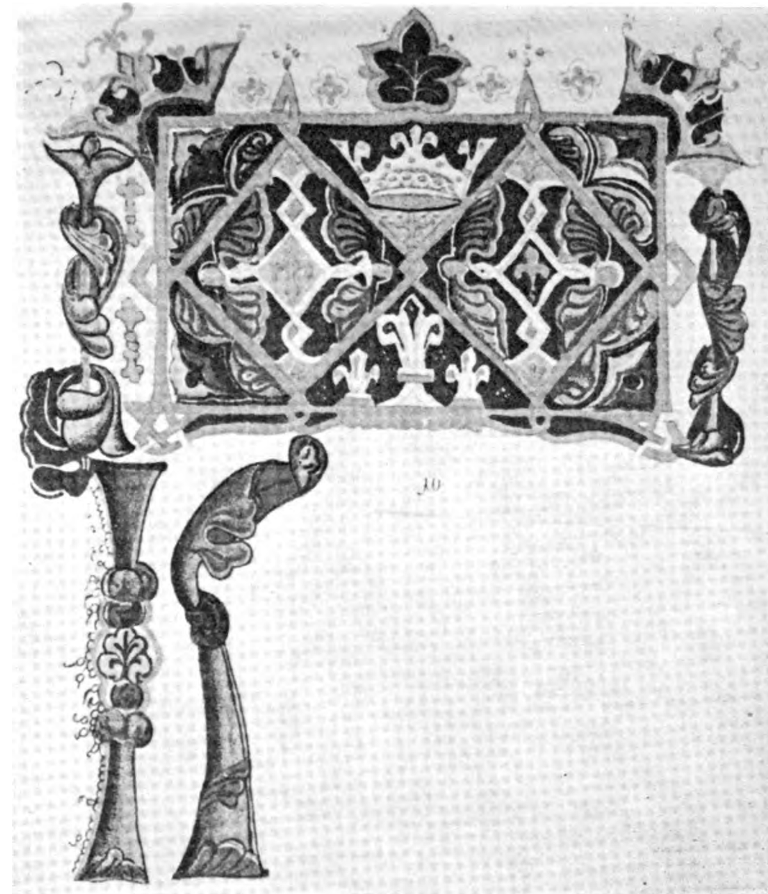
15. Никољско јеванђеље, fol. 137
Evangile de Nikolje, fol. 137

16. Млетачки зборник, fol. 9
Manuscrit de Venise, Mss. orient. 227, fol. 9

17. Копитарево јеванђеље, fol. 1
Evangile de Kopitar, fol. 1

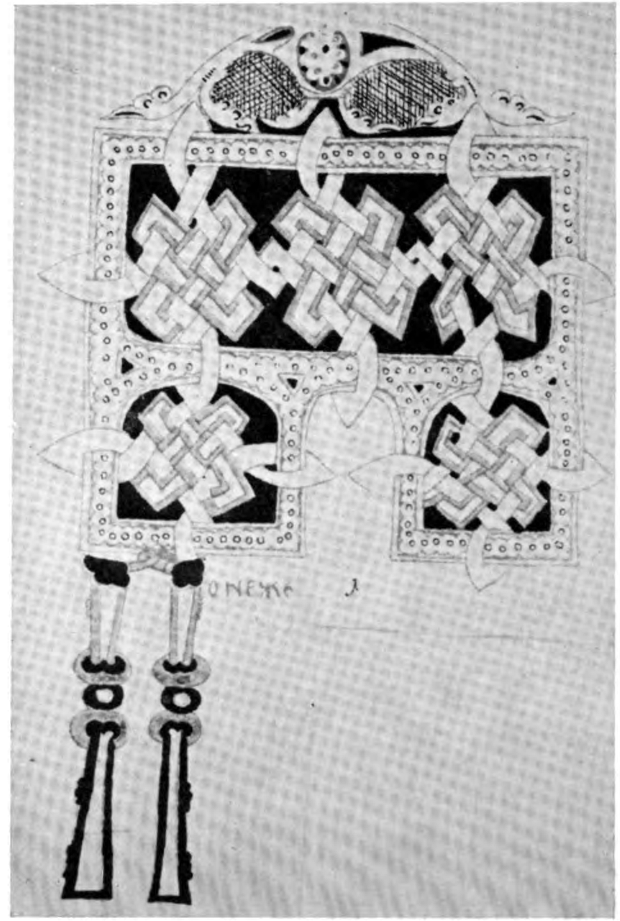

18. Никољско јеванђеље, fol. 1
Evangile de Nikolje, fol. 1

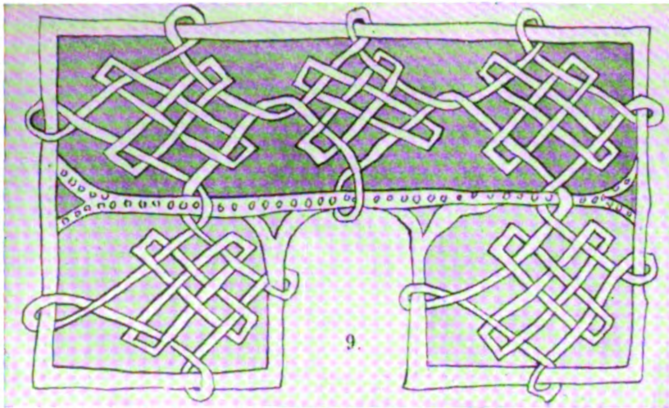
19. Јеванђеље Народне Библиотеке у Београду, бр. 95, fol. 164

Evangile de la Bibliothèque Nationale de Belgrade no. 95, fol. 164

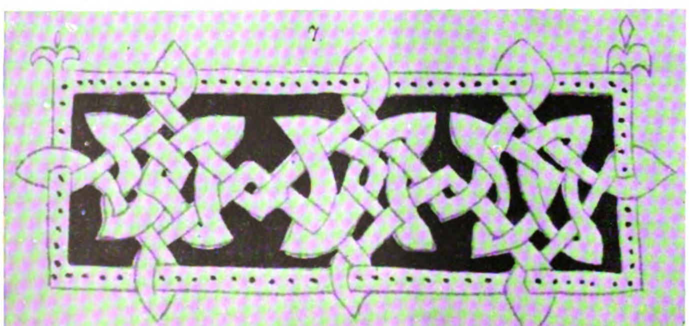

20. Никољско јеванђеље, fol. 80

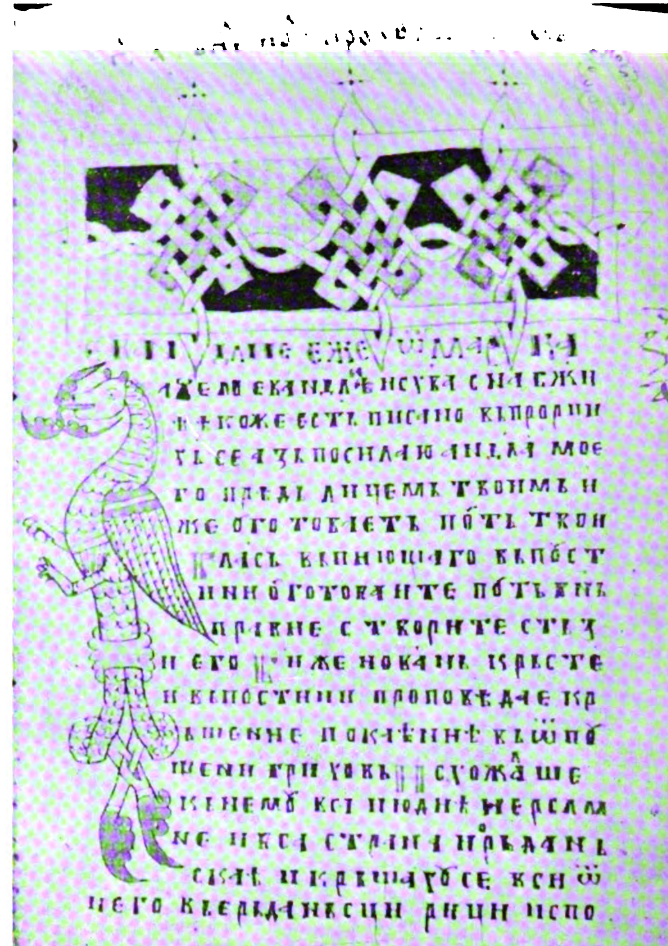
Evangile de Nikolje, fol. 80

21. Рукопис Твртка Припковића, fol. 126
Manuscrit de Tvrtko Pripković, fol. 126

22. Никољско јеванђеље, fol. 65
Evangile de Nikolje, fol. 65

23. Копитарево јеванђеље, fol. 66
Evangile de Kopitar, fol. 66

24. Млетачки зборник, fol. 8v.
Manuscrit de Venise, Mss. orient. 227, fol. 8v.

25. Блаж Јурјев, сликани крст у фрањевачкој цркви у Стону, детаљ.
Crucifix peint par Blaž Jurjev, détail. Ston

27. Печат бана Стјепана II Котроманића
Sceau de ban Etienne II Kotromanić

26. Мисал Хрвоје Вукчића, fol. 243 (244v.)
Missel de Hrvoje Vukčić, fol. 243 (244v.)

28. Хвалов рукопис
Manuscrit de Hval

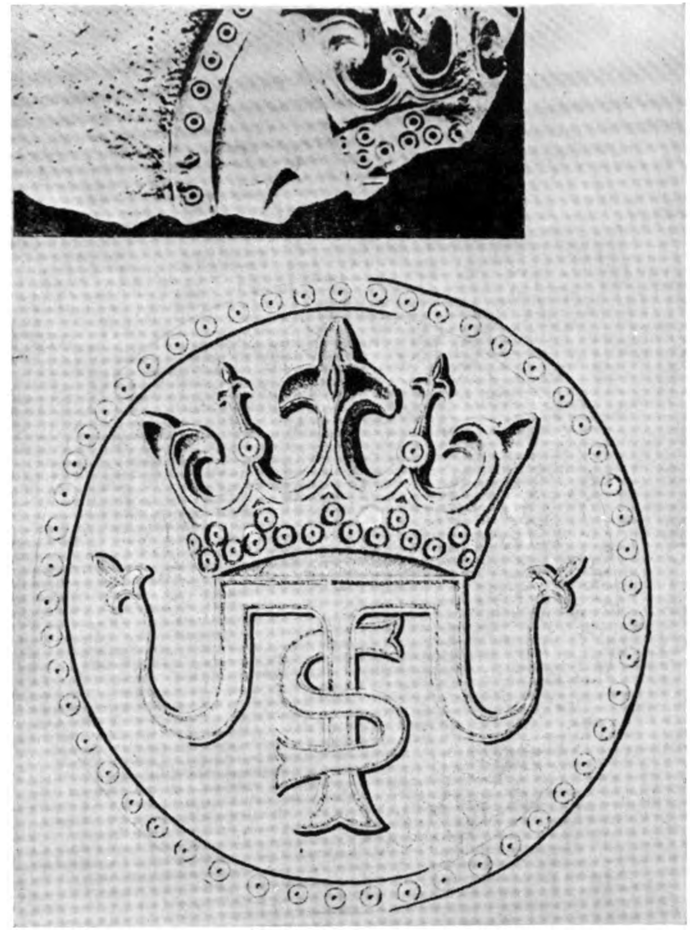

29. Млетачки зборник, fol. 61
Manuscrit de Venise, Mss. orient. 227, fol. 61

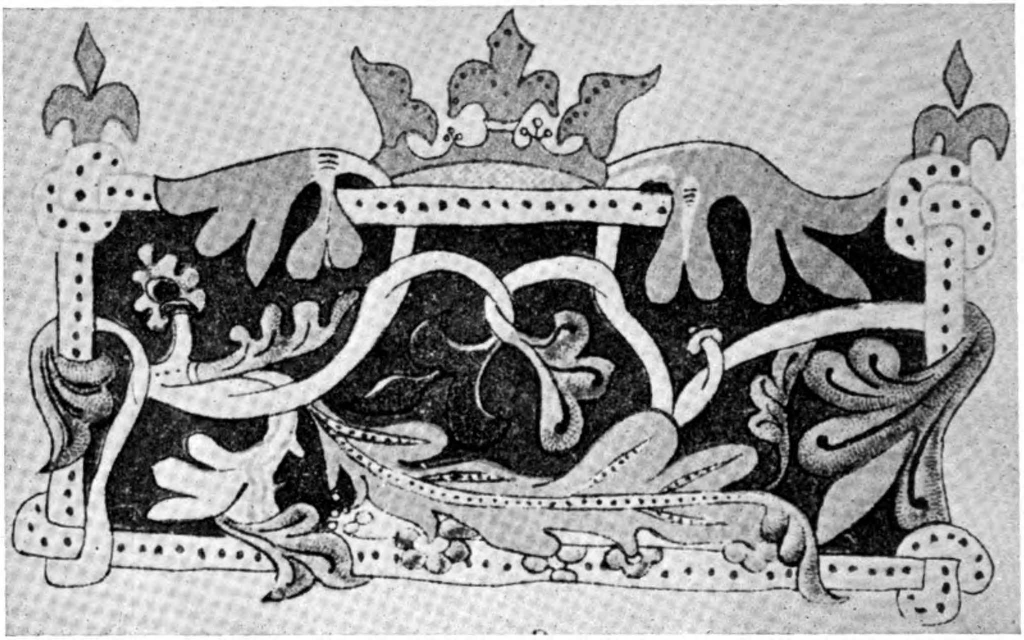
30. Млетачки зборник, fol. 45

Manuscrit de Venise, Mss. orient. 227, fol. 45

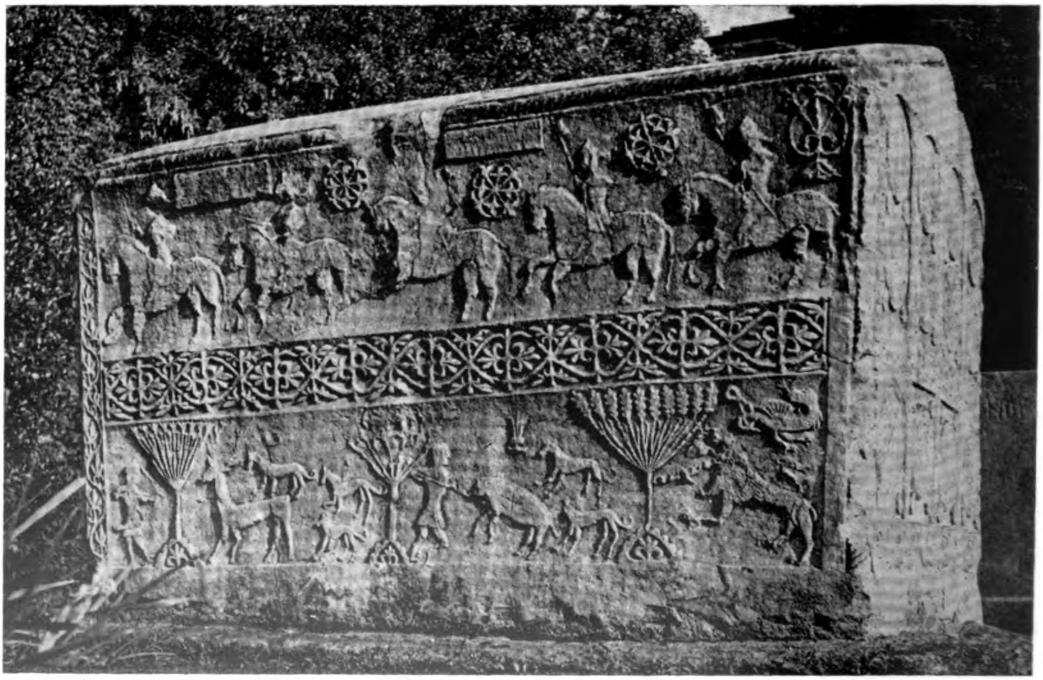

31. Бобовац, круна клесана на надпрозорнику, Земаљски музеј, Сарајево

Bobovac, couronne, détail de la fenêtre, Sarajevo, Musée

32. Никољско јеванђеље, fol. 47
Evangile de Nikolje, fol. 47

33. Стећак из Згошће, Земаљски музеј, Сарајево
Stećak de Zgošće, Sarajevo, Musée

Развијена готика на минијатурама Млетачког зборника, Хваловог зборника, Хрвојевог мисала, има своје иконографске и стилске паралеле на печатима и грбовима босанских владара, као што су владарски портрети на коњу на печатима (сл. 27), стећцима и у Хрвојевом мисалу, круне и кринови у Никољском јеванђељу, Млетачком и Хваловом зборнику (сл. 28, 29, 30, 31), на накиту, нарочито прстењу и на надгробним каменим споменицима у Бобовцу (сл. 32,) витешка опрема на Хрвојевом портрету у мисалу и на лежећој владарској фигури из Бобовца.[18] Јасно је да је сликарство минијатура ишло једним делом напоредо са иконографским и стилским променама у уметности у целини, прошавши кроз фазе прероманског, романског и готског стила, којима су византијске и старобалканске традиције додавале своје тонове и утицале на формирање специфичног ликовног израза.

Нарочито је интересантно поређење минијатура и стећака и камених споменика уопште. Они имају блискости и у целини и у детаљима. И код минијатура и код стећака уткана је јака склоност ка традиционалном садржају и архаичном изразу, ка народној интерпретацији великих стилова и ликовних идеја, ка понављању мотива и композиција, ка диспропорцијама покрета и облика. Ове општости потврђене су сличностима у детаљима појединачних људских фигура, животиња, биљним и геометријским орнаментима. Као пример сличности мотива помињем познатог крилатог лава, символа јеванђелисте Марка, често присутног у босанским рукописима (четворојеванђеље бр. 95 Народне библиотеке, Срећковићево и Копитарево јеванђеље, Млетачки (сл. 30) и Хвалов зборник), који је клесан и у камену, на великом стећку из Згошће (сл. 33), а и раније, у Морачи и Хиландару, на Лазаревој припрати. За сличности у концепцији људске фигуре без природних пропорција, са крутим и пренаглашеним покретима руку и ногу, са физиономијама без индивидуалности, обрађених помоћу графичких елемената и сасвим уопштено, али са интензитетом и експресивношћу целокупних представа, довољно је упоредити фигуралне представе Дивошевог и Копитаревог јеванђеља и Млетачког зборника са многобројним рељефима на стећцима, па осетити узајамност уметничких веза. Парапетна плоча из Зенице са преплетима двочлане траке и са цветовима много подсећа на заглавље испред Павлових посланица (фол. 226 v.) у Млетачком зборнику и Хваловом рукопису, с том разликом што су на минијатури шематизовани цветови претворени у златне кринове.[19] Стилизација дрвећа на стећцима, нарочито на великом стећку из Згошће, идентична је дрвећу у Манојловом јеванђељу. Не треба заборавити да се ток овог

---

[18] *В. В. Стасов*, н. д. Т. XXXII, 8, 10; *Ј. Максимовић*, Илустрације Млетачког зборника, сл. 2, 9; *В. Ђурић*, н. д., сл. 11; *M. Wenzel*, Ukrasni motivi na stećcima, Sarajevo 1965, 163, T. XL, XLI, XLII, XLIII; 223—224, T. LVI—LXV; 361. T. XCVII, XCVIII, XCIX, C—CVIII; *P. Anđelić*, Bobovac i Kraljeva Sutjeska, stolna mjesta bosanskih vladara u XIV i XV stoljeću, Sarajevo 1973; Isti, Bobovac i Kraljeva Sutjeska, Katalog izložbe, Beograd 1974, kat. br. 26, 56, 64; *Б. Радојковић*, Накит код Срба, Београд 1969, сл. 42, 80, 114, 117.

[19] О томе опширније са већим бројем примера *Ј. Максимовић*, О једној групи средњовековних уметничких споменика.

минијатурног сликарства прекида у доба цветања уметности стећака, али је очито да су се обе уметничке гране напајале на истим изворима, да су настајале у истој културно-историјској клими и да су резултат истих уметничких прилика. То сазнање много помаже за разумевање сваке уметничке делатности појединачно, као и за сагледавање суштине средњовековне уметности у целини. Даља проучавања минијатурног сликарства у средњовековној Босни морају ићи у два правца. Једним се мора употпунити списак рукописа, јер ми се чини да није довољна пажња посвећена рукописима писаним глагољицом у којима се налазе минијатуре и сликани украс идентичан неким изразито босанским.[20] На то упућује и глагољски мисал Хрвоја Вукчића. Притом се мора ићи до краја у анализу свих сликарских елемената. Другим правцем проучавања треба настојати да се сагледа средњовековна уметност у Босни у целини, и да у тој синтези сликарство минијатура добије своје историјско место.[21]

J. Maksimović

LES MINIATURES DE LA BOSNIE MEDIÉVALE

Résumé

Il y a plus de cent ans que les manuscrits de la Bosnie médiévale ont attiré l'attention scientifique. Cette attention des chercheurs du XIXe et du début du XXe siècle était orientée surtout sur leur côté philologique et paléographique, qui en faisait une source d'information sur l'histoire de la langue et de l'écriture populaires, et sur leur côté ecclésiastique et historique. Les chercheurs s'appliquaient aussi à y trouver l'explication des conditions troubles de l'Église de la Bosnie médiévale. Par suite de l'opinion erronnée ayant prévalu pendant longtemps selon laquelle l'Église aussi bien que l'hérésie des Bogomils étaient contraires à la figuration artistique, et plus particulièrement aux arts liturgiques et en général rituels, les miniatures des manuscrits bosniaques n'ont éveillé que bien tard l'attention et étaient considérées comme un phénomène exceptionnel dans l'histoire culturelle de la Bosnie. Il en fut de même des autres monuments artistiques (architecture, sculpture, peinture) restés très peu connus, et ce n'est que tout dernièrement que l'on essaye de se faire une idée générale de l'art médiéval de la Bosnie, pris dans son ensemble. Malgré le fait que l'on avait attiré sporadiquement l'attention sur ces miniatures, ce n'est qu'après la Seconde Guerre Mondiale que le problème des miniatures de Bosnie a été

[20] Минијатура у Југославији, Загреб 1964, сл. 69, 71, 73, 74, 80.

[21] Фотографије бр. 1, 5, 6, 11, 12, 13, 28, потичу из фототеке Института за историју уметности Филозофског факултета, снимци су проф. В. Ђурића коме захваљујем на дозволи да објавим фотографије.

envisagé comme une unité distincte et qu'on s'est efforcé d'en tracer les cadres. Aujourd'hui l'importance de cette peinture devient de plus en plus évidente, non seulement pour l'histoire de l'art de la Bosnie, mais plus généralement pour celle de toute la Péninsule Balkanique. Cela est dû à ce que ces miniatures, créééś dans des conditions spécifiques culturelles et historiques, ont gardé d'une part les formes les plus anciennes de miniatures balkaniques avec leur combinaison de sujets et éléments de style byzantins et romans, pris dans le sens le plus large, et d'autre part parce qu'on y voit l'entrée en contact avec l'art avancé du littoral dalmate et l'apparition du style gothique en Dalmatie.

Ces manuscrits — dont la plupart sont des textes d'évangile et d'autres textes liturgiques (Actes des Apôtres, Epîtres, Apocalypse de St. Jean, petits apocryphes) — se rangent dans le groupe des manuscrits bosniaques médiévaux, par suite de certaines qualités communes. Le texte y est partagé d'après la répartition et non pas d'après la liturgie, ils possèdent certaines particularités lexiques et grammaticales qui leur sont communes, et ils appartiennent par leur source, à un groupe archaïque distinct de textes souvent copiés et remaniés. Ce phénomène se retrouve dans l'enluminure de ces manuscrits. Dans les textes copiés d'après les textes grecs et slavons (du sud) plus anciens, rien ne nous signale un écartement idéologique du dogme religieux officiel, ni chez le donateur, ni chez le copiste. Dans ces textes l'on ne constate pas la présence de l'hérésie des Bogomils, pas plus que dans leurs illustrations.

L'on retrouve dans tous les manuscrits de Bosnie de troncs d'arbres enlacés, en tant qu'élément de la tradition byzantine et de sa variante locale, de même que d'autres éléments byzantins, mais l'on sent grandir la tendance romane vers la stylisation et dématérialisation des formes humaines, animales et florales et leur réduction à des formes géométriques décoratives.

La comparaison entre les motifs des enluminures des divers manuscrits bosniaques nous signale des traits communs qui n'avaient pas été remarqués. Ils sont de diverses espèces. Parfois il s'agit de motifs visiblement identiques, parfois de la composition des frontispices et en têtes, parfois du type des initiales. Le fait que ces schémas et que cette composition d'ornements géométriques et floraux n'apparaissent pas dans d'autres manuscrits, ce qui est surtout valable pour les en-têtes, nous dit qu'il devait y avoir des modèles qui allaient de main en main ou que ces manuscrits avaient été ornés par un groupe d'enlumineurs et leurs successeurs. L'on peut même ramener certains de ces motifs à leur source directe.

Des éléments gothiques, apportés par les artistes de Dalmatie, apparaissent dans les miniatures au début du XVe siècle. Les copistes s'en tenaient encore à la vieille écriture cyrillique et à la vieille répartition du texte, mais l'on voit percer dans l'enluminure, des éléments gothiques, parallèles aux vieilles solutions archaïques.

Si nous examinons les autres branches de l'art cultivées à l'époque en Bosnie, nous verrons que l'enluminure suivait le cours des changements survenus en iconographie et dans le style en général, passant par les phases byzantine, protoromane, romane et gothique, tout en gardant certains tons de la tradition byzantine et balkanique archaïque, ce qui influait sur la créa-

tion d'une expression artistique bien spécifique. Il est particulièrement intéressant d'établir une comparaison entre les enluminures et les monuments funéraires nommés „stéćak". Dans leur ensemble, comme dans leurs détails ils sont très proches les uns des autres. Dans les miniatures, aussi bien que sur les stécak, nous voyons une très forte tendance de respecter les sujets traditionnels et l'expression archaïque, l'interprétation populaire des grands styles et des conceptions artistiques, la répétition des motifs et des compositions, la disproportion des gestes et des formes. Il est évident que les deux arts, celui de l'enluminure, comme celui des monuments funéraires, ce sont abreuvés, malgré leur différence, aux mêmes sources et qu'ils sont issus du même climat historique et culturel, résultant des mêmes circonstances de création artistique.

Зборник радова Византолошког института, XVII, 1976.
Recueil des travaux de l' Institut d'études byzantines, XVII, 1976

ИВАН ЂУРИЋ

ПОРОДИЦА ФОКА

Овај рад представља магистарску дисертацију одбрањену на Филозофском факултету Универзитета у Београду пред комисијом коју су сачињавали академик др Георгије Острогорски и професори др Божидар Ферјанчић и др Љубомир Максимовић

СПИСАК ЧЕШЋЕ НАВОЂЕНИХ ДЕЛА

Adontz, Basile Ier	*N. Adontz*, L'âge et l'origine de l'empereur Basile Ier, Byz. 8 (1933), 475—550; 9 (1934), 223—260.
Adontz-Grégoire, Nicéphore au col roide	*N. Adontz—H. Grégoire*, Nicéphore au col roide, Byz. 8_1 (1933), 203—212.
Adontz, Tornik	*N. Adontz*, Tornik le moine, Byz. 13 (1938), 143—164.
Ahrweiler, Administration	*H. Ahrweiler*, Recherches sur l'administration de l'Empire byzantin aux IXe—XIe siècles, Athènes-Paris 1960 (réimpr. Etudes sur les structures administratives et sociales de Byzance, London 1971, VIII).
Attaliates	Michaelis Attaliatae Historia, ed. *I. Bekkerus*, Bonnae 1853.
Beck, Konstantinopel	*H. G. Beck*, Konstantinopel. Zur Sozialgeschichte einer frühmittelalterlichen Hauptstadt, BZ 58 (1965), 11—45.
BNJ	Byzantinische—Neugriechische Jahrbücher, Berlin—Athen.
Bsl	Byzantinoslavica, Praha.
Byz	Byzantion, Bruxelles.
BZ	Byzantinische Zeitschrift, München.
Buckler, Botaniates	*G. Buckler*, A Sixth Century Botaniates, Byz. 6 (1931), 405—410.
Canard, Abû Firas	*M. Canard*, Quelques noms de personnages byzantins dans une pièce du poète Abû Firas, Byz. 11 (1936), 451—460 (réimpr. M. Canard, Byzance et les musulmans du Proche Orient, London 1973).
Canard, Mutanabbi	*M. Canard*, Mutanabbi et la guerre byzantinoarabe. Intérêt historique de ses poésies, „Al-Mutanabbi", Mémoires de l'Institut français de Damas. Beyrouth 1936 (réimpr. M. Canard, Byzance et les musulmans du Proche Orient, London 1973, VI), 99—114.
Cedr. II	Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae ope ab *I. Bekkero* suppletus et emendatus I—II, Bonnae 1839.
Charanis, Ethnic Changes	*P. Charanis*, Ethnic Changes in the Byzantine Empire in the Seventh Century, DOP 13 (1959), 25—44.
DAI	Constantinus Porphyrogenitus, De administrando imperio, ed. et comm. *G. Moravcsik—R. Jenkins*, Dumbarton Oaks 1967.

De caerim	Constantini Porphyrogeniti De caerimoniis aulae byzantinae I—II, ed. *I. Reiskius*, Bonnae 1829—1830.
De Thematibus	Constantine Porfirogenito. De Thematibus, ed. *A. Pertusi*, Città del Vaticano 1952.
De velitatione bellica	(Περὶ παραδρομῆς πολεμοῦ τοῦ κυροῦ Νικηφόρου τοῦ βασιλέως), издате уз историју Лава Ђакона у Бонском корпусу, 179—258.
DOP	Dumbarton Oaks Papers, Washington.
Du Cange, Familae	*Ch. Dufresne sier du Cange*, Familiae byzantinae, Paris 1680 (réimpr. Bruxelles 1964).
ΕΕΒΣ	Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν, Атина.
Ферлуга, Аргири	*J. Ферлуга*, Почеци једне византијске аристократске породице — Аргири, Зб. Филоз. фак. у Београду XII—1 (1974), 153—167.
Ферлуга, Ниже јединице	*J. Ферлуга*, Ниже војно-административне јединице Тематског уређења, ЗРВИ 2 (1953), 61—94.
Gautier, Synode	*P. Gautier*, Le Synode des Blachernes (1094), REB 29 (1971), 213—284.
Gay, Italie	*J. Gay*, L'Italie méridionale et l'Empire byzantin depuis l'avènement de Basile Ier jusqu'à la prise de Bari par les Normands (867—1071), Paris 1909.
Glycas	Michael Glycas, Annales, ed. *I. Bekkerus*, Bonnae 1836.
G. Monachos	Georgii Monachi Chronicon, ed. *C. de Boor*, I—II, Lipsiae 1904.
G. Monachos-*Muralt*	Georgies Monachos dictus Hamartolos, Chronicon, de. *E. de Muralto*, Petropolis 1859.
Grégoire, Epopée byzantine	*H. Grégoire*, Etudes sur l'épopée byzantine, REG 46 (1933), 29—69.
Grégoire, Notes épigraphiques	*H. Grégoire*, Notes épigraphiques. Mélias le Magistre, Byz. 8 (1933), 79—88.
Grégoire, Premier Nicéphore Phocas	*H. Grégoire*, La carrière du premier Nicéphore Phocas, Mélanges St. Kyriakidès, suppl. 4 (1953), 232—254.
Grégoire, Saint Théodore	*H. Grégoire*, Saint Théodore le Stratélate, Byz. 13 (1938), 291—300.
Guilland, Domestique	*R. Guilland*, Le domestique des Scholes, REB 8 (1950), 5—63 (réimpr. R. Guilland, Recherches sur les institutions byzantines I, Berlin—Amsterdam 1967, 426—468).
Guilland, Noblesse	*R. Guilland*, La noblesse de race à Byzance, Bsl. 9 (1948), 307—314 (réimpr. R. Guilland, Recherchessur les institutions byzantines I, Berlin—Amsterdam 1967, 15—22).
Гийан, Патрикии	*P. Гийан*, Очерки просопографии византийской империи. Патрикии (912—913; 969—976), ВВ 34 (1973), 55—71.
Honigmann, Ostgrenze	*E. Honigmann*, Die Ostgrenze des byzantinischen Reiches von 363 bis 1071 nach griechischen, arabischen, syrischen und armenischen Quellen (Corpus Bruxellense Hist. Byz. 3), Brüssel 1935.
Honigmann, Trois mémoires	*E. Honigmann*, Trois mémoires posthumes d'histoire et de géographie de l'Orient chrétien, Bruxelles 1961.
Jaxja	*B. P. Розен*, Император Василий Болгаробойца, Извлечения из летописи Јахьи Антиохийского, Петроград 1883.
Jerphanion, Cappadoce	*G. de Jerphanion*, Une nouvelle province de l'art byzantin. Les églises rupestres de Cappadoce, Paris 1926, 1942.

Јован Фока	Ἰωάννου τοῦ Φωκᾶ. Ἔκφρασις ἐν συνόψει τῶν ἀπ' Ἀντιοχείας μέχρις Ἱεροσολύμων κάστρων καὶ χωρῶν Συρίας, Φοινίκης καὶ τῶν κατὰ Παλαιστήνην Ἁγίων Τόπων, *Migne* PG 133, 928 sq.
Каждан, Деревня и город	*А. П. Каждан*, Деревня и город в Византии IX—X вв, Москва 1960.
Каждан, Источники	*А. П. Каждан*, Из истории византийской хронографии X в. Источники Л. Диакона и Скилице для истории третьей четверти X столетия, ВВ 20(1961), 106—128.
Каждан, Об аристократизации	*А. П. Каждан*, Об аристократизации византийсского общества VIII—XII в., ЗРВИ 11 (1968), 47—53.
Laurent, Orghidan	*V. Laurent*, Collection d'Orghidan, Paris 1952.
L. Diaconus	Leonis Diaconi Caleensis historiae libri decem, e rec. *C. B. Hasii*, Bonnae 1897.
Lemerle, Pauliciens	*P. Lemerle*, L'Histoire des Paulicines d'Asie Mineure d'après les sources grecques, Trav. et Mém. 5 (1973), 1—144.
Lemerle, Saint Athanase	*P.Lemerle*, La vie ancienne de Saint Athanase l'Athonite, Le Mill. du Mont Athos I, Chevetogne 1963, 74 sq.
Левченко, Очерки	*М. В. Левченко*, Очерки по истории руссковизантийских отношений, Москва 1956.
L. Gram	Leonis Grammatici Chronographia, ed. *I. Bekkerus*, Bonnae 1842.
Liutprandi legatio	Liutprandi episcopi Cremonensis Relatio de legatione Constantinopolitana, издато уз историју Лава Ђакона у Бонском корпусу, 179—258.
Лопарев, Описание	*Хр. Лопарев*, Описание некоторых греческих житий святых, ВВ 4 (1897), 337—401.
N. Myst	Nicolae Mystici Epistulae, *Migne* PG 111, 40 sq.
Oikonomidès, Frontière	*N. Oikonomidès*, L'organisation de la frontière orientale de Byzance aux Xe et XIe siècles et le Taktikon de l'Escorial, XIVe Congrès Int. des Et. Byz., Rapports II, Bucurest 1971, 73—90.
Oikonomidès, Listes	*N. Oikonomidès*, Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles, Paris 1972.
Осшрогорски, Историја	*Г. Осшрогорски*, Историја Византије, Београд 1970 (сабр. дела VI).
Ostrogorsky, Aristocracy	*G. Ostrogorsky*, Observations on the Aristocracy in Byzantium, DOP 25 (1971), 3—32.
Патерик	Афонский Патерик или Жизнеописание святых на Святой Афонской Горе пресиявших I—II, Москва 1897.
Patria	Patria Constantinopolis, издата u Scriptores originum Constantinopolitanarum, rec. *Th. Preger*, II, Lipisiae 1907.
Polemis, Doukai	*D. Polemis*, The Doukai. A Contribution to Byzantine Prosopography, London 1968.
Psellos, Chronographie	Michel Psellos, Chronographie I—II, éd. par *E. Renauld*, Paris 1926—1928.
Ramsay, Geography	*W. R. Ramsay*, The Historical Geography of Asia Minor, London 1890.
REB	Révue des études byzantines, Paris.
REG	Révue des études grecques, Paris.
Runciman, Romanus Lecapenus	*St. Runciman*, The Emperor Romanus Lecapenus and his Reign, Cambridge 1963^{2}.
Sathas MB	*K. Sathas*, Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη, I—VII, Ἐν Βενετίᾳ 1872—1894.
Schlumberger, Epopée byzantine	*G. Schlumberger*, L'épopée byzantine à la fin du Xe siècle I—II, Paris 1925.

Schlumberger, Sigillographie	*G. Schlumberger*, La sigillographie byzantine, Paris 1884.
Schlumberger, Nicéphore Phocas	*G. Schlumberger*, Un empereur byzantin au Xe siècle: Nicéphore Phocas, Paris 1925.
Scriptor incertus	Scriptor incertus de Leone Bardae filio, u Leonis Grammatici Chronogr., ed. *I. Bekkerus*, Bonnae 1842, 335—362.
Scylitzes	Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum, rec. *H. Thurn*, Berlin 1973.
Sym. Mag.	Symeoni Magistri Annales, и Theoph. Cont., rec. *I. Bekkerus*, Bonnae 1838, 603—760.
Tactica Leonis	Tactica Leonis Philosophi, ed. *Migne* PG 107 (1863), cel. 669—1120.
Theoph	Theophanis Chronographia, rec. *C. de Boor*, I—II, Lipsiae 1883—1885.
Theoph. Cont	Theophanes Continuatus, ed. *I. Bekkerus*, Bonnae 1838.
Th. Melit.	Theodosii Meliteni Chronographia, ed. *L. F. Tafel*, München 1859.
Trav. et Mém.	Travaux et Mémoires du Centre de recherche d'histoire et civilisation de Byzance, Paris.
Vasiliev, Byzance et les Arabes I.	*A. A. Vasiliev*, Byzance et les Arabes I: La dynastie d'Amorium (820—867), éd. française par H. Grégoire et M. Canard (Corpus Bruxellense Hist. Byz. I), Bruxelles 1935.
Vasiliev, Byzance et les Arabes II.	*A. A. Vasiliev*, Byzance et les Arabes II: La dynastie Macédonienne (867—959), éd. française par M. Canard (Corpus Bruxellens Hist. Byz. 2, 1), Bruxelles 1968.
Vita Basilii	Constantinus Porphyrogenitus, Vita Basilii, u Theophanes Continuatus V, ed. *I. Bekkerus*, Bonnae 1838, 211—353.
ВИИНЈ	Византијски извори за историју народа Југославије, I—IV, Београд 1955—1971.
Vryonis, Basis of Decline	*S. Vryonis*, Byzantium: The Social Basis of Decline in XI Century, Greek, Roman and Byzantine Studies, II n. 2 (1959), Cambridge Massachussets, 159—175 (reimpr. S. Vryonis, Byzantium: its Internal History and Muslim World, London 1971).
Vryonis, Islamization	*S. Vryonis*, The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century, Los Angeles —London 1971.
Vryonis, Eusthatius Boilas	*S. Vryonis*, The Will of Provincial Magnate Eusthatius Boilas (1059), DOP 11 (1957), 263—277 (reimpr. S. Vryonis, Byzantium: its Internal History and Relations with the Muslim World, London 1971).
ВВ	Византийскiй Временник, Петроград—Москва.
Zepos, Jus	*J. et P. Zepos*, Jus graecoromanum I—VIII, Athenis 1931.
Zonaras	Ioannis Zonnarae epitomae historiarum I—III, ed. *Th. Bütner — Wobst*, Bonnae 1897.
ЗРВИ	Зборник Радова Византолошког Института Српске Академије Наука и Уметности Београд.
ЖМНП	Журнал Министерства Народного Просвещения, Петроград.

I

О ИЗВОРИМА

За свакога ко се усуди да се једном отисне у воде било које научне дисциплине везане за историју Средњега века неминовно је стално суочавање са, никада довољним, бројем историјских извора потребних за његово проучавање. Ни прошлост Византије није ту никакав изузетак, напротив, па према томе није ни упутно истицати све уобичајене тешкоће при таквом послу, али зато неке од основних особина историјских извора за доба византијског IX, X и XI столећа заслужују да буду поменуте. Пре свега, одмах треба рећи да су у питању претежно наративни извори (мада таква ознака није баш најправилнија) и тек затим законски списи, печати, новци и натписи, а у најмањој, ограниченој мери повеље.

Хронолошки посматрано, овај рад почиње са IX веком, временом на које се односе неке од врло познатих хроника насталих у следећем столећу и чија је важност за изучавање историје породице Фока пресудна а, истовремено, рукописна традиција врло сложена. Управо због тога, да би се евентуални неспоразуми са у каснијем тексту често навођеним списима избегли, није на одмет изнети о којим се и о каквим списима ради. Прво дело на коме се ваља задржати, а које се некако и временски поклапа са почетком епохе која је предмет изучавања, јесте Хроника Георгија Монаха, односно Хамартола[1], писца који је живео за цара Михаила III (842—867) и чији је спис, отпочет са стварањем света, обухватио византијску историју све до 842. године. Хроника овога доста ограниченог аутора који је иначе писао под јаким утицајем Теофана је, исто као и сама чувена Теофанова хроника, нашла свога настављача. Продужетак Монаховог дела, у сваком погледу већих квалитета, јесте чувено дело, Хроника Симеона Логотета, спис настао у X веку и са, вероватно у читавој византијској историји, најсложенијом рукописном традицијом. У ствари, данас је познат читав низ редакција овога списа, које све за основу у суштини имају увек једно исто, првобитно дело. Међу више постојећих рукописа, хроника која је издата најпре у Париском а касније пренета и у Бонском корпусу под именом Лава Граматичара није ништа друго до само један од преписа основног текста[2], а исти је случај и са хроником која носи име Теодосија Мелитинског и коју је у Минхену издао својевремено Тафел.[3] Међу издатим

[1] Данас најбоље и најчешће коришћено издање јесте Georgii Monachi chronicon, I—II, ed. *C. de Boor*, Lipsiae 1904. Уп. пре свега *K. Krumbacher*, Geschichte der byzantinischen Literatur, München 1897, 352—358; *Gy. Moravcsik*, Byzantinoturcica I, Berlin, 1958, 277 ff.

[2] О овом спису је много писано. Уп. на пример *В. Васильевский*, Хроника Логофета на славянском и греческом, ВВ 2 (1895), 96—99; *Г. Острогорский*, Славянский перевод хроники Симеона Логофета, Sem. Kond. 5 (1936), 17—36 (преведено и прештампано у Сабраним делима Г. Острогорског, Из византијске историје, историографије и просопографије, Београд 1970, 270—295); *Н. Томадакис*, Εἰς Συμεῶνα τὸν Μεταφράστην, ΕΕΒΣ 23 (1953), 113—138; *А. П. Каждан*, Хроника Симеона Логофета, ВВ 15 (1959), 125—143; ВИИНЈ III, 5—8 (сажети преглед Б. Ферјанчића). Текст Лава Граматичара је изишао у Бону 1842.

[3] Th. Melit.

рукописима налази се и такозвани спис Настављача Георгија Монаха (Georgii monachi (Hamartoli continuator), који је издао Муралт[4], и најзад, једини објављени рукопис који носи име самог Симеона Логотета а који је најпре угледао светлост дана међу Scriptores post Theophanem да би затим био прештампан уз Теофановог Настављача и у Бонском корпусу.[5] Да би се схватила сва комплексност рукописног наслеђа Логотетовог списа, треба још додати да је и један део шесте хронике Теофановог Настављача (од 886. до 948.) такође једна од Логотетових редакција[6], исто као што треба подсетити да је Симеонов летопис био врло популаран и међу околним народима. Познати су тако међу преводима ђурђијанска и словенска редакција његовог дела. Све се ове редакције хронолошки завршавају са 948. годином, тренутком смрти цара Романа Лакапина за кога је, супротстављеног моћним аристократским родовима, па и Фокама, наравно, Логотет имао очигледно великих симпатија. О томе ко је био Логотет доста је расправљано и много шта је још увек непознато али се ипак као највероватније може претпоставити да је он писац из дворских кругова, као и да је време у коме пише период између 948. и 963. године.[7] Најаутентичније верзије његовог дела су рукописи Parisinus 854. и Vaticanus 1807, који, на жалост, нису публиковани, а уз њих и словенски превод рукописа.[8] Од објављених текстова најближи аутентичном Логотетовом спису је спис Теодосија Мелитинског као и онај Лава Граматичара, па је и у овом раду о Фокама њихов текст сматран основним[9], али, наравно, тамо где је било разлика у редакцијама доношени су у напоменама и други извори из Логотетовог круга.

Други важан исходник знања о византијском IX и X веку је Теофанов Настављач[10], хроника у шест књига које обухватају временски распон од 813. до 961. године. Прве четири књиге, које се односе на владе царева Лава V, Михаила II, Теофила и Михаила III, писао је anonimus из Порфирогенитовог круга, пету књигу — Vita Basilii (како ће и бити надаље цитирана) саставио је сам Константин VII Порфирогенит као биографију свога деде Василија Македонца, а први део шесте књиге је — како је већ речено — само једна од редакција Логотетовог списа, док је други, од 948. до 961. године, писан самостално и има велику изворну вредност. Аутор је, претпоставља се, овог последњег одељка Теодор Дафнопат.[11]

[4] G. Monachos-*Muralt*.

[5] Sym. Mag., 603—760.

[6] Theoph. Cont., 353—435.

[7] Тако мисли и *Каждан*, op. cit., 128 sq.

[8] Овакво мишљење о најаутентичнијим верзијама изложио је *Г. Острогорски*, op. cit., 21—33. Словенски превод објавио је *В. И. Срезневский*, Славянский перевод хроники Симеона Логофета, Петроград 1905 (reprint, London 1971).

[9] То су приметили давно и *Златарски* (Известията за българите в хрониката на Симеона Метафраста и Логотета, Сборник на народни умотворения, наука и книжнина 24 (1908), 13) и *Острогорски*, op. cit., 34.

[10] Уп. нап. 6. горе. Cf. *Krumbacher*, Geschichte, 347—349; за осталу новију литературу cf. *Moravcsik*, Byzantinoturcica I, 540 ff; уп. ВИИНЈ III, 11—12.

[11] Уп. ВИИНЈ III, 11.

Осим поменутих хроника, насталих настављањем дела Теофана и Георгија Монаха, за епоху IX и X столећа је од највеће важности још неколико историографских дела, међу којима ваља првенствено посветити простора чувеном делу Јована Скилице, чија је Σύνοψις Ἱστοριῶν обухватала раздобље од 811. до 1057. године, и коју је практично дословце преписао у својој Историји од стварања света па до 1079. неки Георгије Кедрин.[12] О варијантама и о питању јединствености Скиличине историје нема потребе овде детаљније расправљати, за шта ће бити у току даљег излагања још прилике, а за сада је довољно казати да је Скилица сам користио разне изворе за епохе чији савременик никако није могао да буде, с обзиром да је дело писао на самоме крају XI века.[13] Нарочито је занимљиво питање његових извора за трећу четвртину X века, период у коме се он према догађајима односи на сличан начин као и Лав Ђакон, још један од најзначајнијих византијских историчара за другу половину X столећа, па је очигледно да су обојица имали за изворе неке нама непознате текстове као основу.[14] Лав Ђакон је иначе рођен нешто пре 950, а умро је почетком XI века, док му је дело обухватило време од 959. до 976. уз један додатак из 986. године.[15]

Уз поменута имена, истраживачу судбине породице Фока могу да буду у мањој, али каткад врло значајној мери корисни и разни други наративни извори који својим детаљем, појединачним обавештењем или погледом итекако помажу. Међу овима је и Историја Михаила Аталијата, која прати догађаје у Царству од 1034. до 1079. године, али такође и доноси неке врло карактеристичне детаље о пореклу и сродству Фока и Вотанијата, рода који је иначе главни предмет Аталијатовог интересовања.[16] Јасно израженом индивидуалношћу погледа много више него садржајношћу факата врло је занимљива Хронографија чувеног Михаила Псела (рођен 1018, а умро 1096—1097) који, у оквиру хронолошких граница које је себи поставио прати, добрим делом и антицарску борбу Фока (с обзиром да његова историја обухвата период од 976. до 1078).[17] Међу разноликим списима који допуњавају главне наративне

---

[12] До скоро једино употребљиво издање Скиличине хронике био је застарели Бекеров текст: Cedr. I—II.

[13] Разлике и додаци Кедренови избегнути су новим издањем хронике: Scylitzes. Издавач је опширно коментарисао и рукописну традицију овог значајног дела византијске историографије.

[14] Умро је највероватније после 1092, на самом крају XI века. До средине X столећа Скилица је користио неке данас изгубљене списе као и дела Генесија и Теофановог Настављача (уп. такође ВИИНЈ III, 51—54, у ствари сажети преглед Ј. Ферлуге).

[15] Уп. *Каждан*, 106—128. О проблему извора који су послужили Скилици и Лаву Ђакону биће још више речи, исто као и о чланку Каждана; сада ваља само напоменути да се ради о два међусобно политички супротстављена списа чије се вести о Фокама врло често дијаметрално разликују. Један од њих је Фокама ненаклоњен а други је, напротив, права „историја породице".

L. Diaconus. О њему уп. ВИИНЈ III, 13—14 (текст и напомене) (сажети преглед Ј. Ферлуге).

[16] Attaliates.

[17] Коришћено издање овога много дискутованог византијског писца и филозофа: Psellos Chronographie I—II.

изворе треба можда издвојити све познате спискове достојанстава из IX и X века закључно са недавно пронађеним Ескоријалским Тактиконом[18], као и сва дела Константина Порфирогенита, а то су, уз наведену Vita Basilii, De administrando imperio (настао 948—949), De thematibus (настао око 934) и De caerimoniis (настао после 952), која, сва заједно, непроцењиво вреде у поимању хијерархијске и административне структуре Византије.[19] Међу важније изворе могу се убројити такође и анонимни панегирички спис у славу ратне вештине цара Нићифора II Фоке[20], као и неколико врло занимљивих житија светаца, међу којима су несумњиво најдрагоценији Животи Светог Атанасија Атонита и Светог Михаила Малеина.[21]

У овом помињању одређених наслова и ауторских имена, које никако не претендује да буде и систематско ређање свих извора, посебно место имају поједини невизантијски, односно негрчки писци, међу којима је, бар када се ради о епоси између 976. и 1031, изузетно користан сиријски хроничар Јахја из Антиохије, умро 1066.[22] У низу осталих источних хроничара, историчара и компилатора који се сви за раније периоде ослањају углавном на великог Табарија, важнији од осталих су, када се ради о Царству, Ибн-Мискаваих[23], пореклом Персијанац, филозоф и врло образован, као историчар прилично самосталан (пре свега када пише о X веку), затим Ибн-ал-Атир, компилатор Табарија и Мискаваиха из прве половине XIII века (Мискаваих је умро 1030)[24], Ал-Макин, историчар XIII столећа, родом из сиромашне хришћанске породице[25] и Ибн-Кетир, сиријски компилатор из средине XIV века.[26]

---

[18] У питању су Тактикон Успенског, Филотејев Клетерологион, Тактикон Бенешевића и Ескоријалски Тактикон, који је пронашао Н. Икономидис. Овај је аутор и направио најновије критичко издање свих поменутих листа: *Oikonomidès*, Listes.

[19] Употребљена издања: DAI, De caerim. I—II, De thematibus, Vita Basilii.

[20] De velitatione bellica (Περὶ παραοδομῆς πολεμοῦ τοῦ χυροῦ Νιχηφόρου τοῦ βασιλέως) уз Л. Ђакона (L. Diaconus, 183—258).

[21] Житие Св. Афанасия, Патерик II, 5—58; *Lemerle*, Saint Athanase, 74—100; *L. Petit*, Vie et office de Michel Maleinote (Bibl. hagiographique orientale, 4), Paris 1903; *Лопарев*, Описание, 337—401; *А. П. Рудаков*, Очерки византийскои кул'турй, Москва 1917.

[22] На жалост није могло да буде искоришћено издање Jahja ibn Said al Antiki, éd. avec traduction française par *J. Kratchkowsky* et *A. A. Vasiliev*, Patrologia Orientalis 18 (1924). Аутор се мора задовољити одличним али хронолошки ограниченим на време од 976. до 1031. издањем В. Р. Розена: Јахја.

[23] Издање Ibn Mickawaih — Tagarib al-Uman, ed. et trad. *H. F. Amedroz* — *D. S. Margoliouth*, The Eclipse of the Abbasid Caliphate, 6 vol. and index, London 1920—1921. Аутору неприступачно.

[24] Ibn al-Atir-al Kamil, ed. *von Tornberg*, 14 vol., Leiden 1867—1874. Такође неприступачно.

[25] Ал-Макин је врло рано превођен у Европи (*Thomas Erpenius*, Historia Saracenica, Leiden 1625), међутим аутор се морао задовољити, као и у горњим случајевима, коришћењем његових вести у оној мери у којој их у свом коментару уз Јахју преноси Розен или употребљавају други научници, пре свега Васиљев.

[26] И дело Ибн-Кетира (al-Bidaya wa'l-nihaya) је морало да буде коришћено на исти, индиректан начин, премда је овај верни настављач Табаријевог списа, као писац локалне историје Дамаска такође врло занимљив. Cf. *S. Dahan*, The Origin and Development of the Local Histories of Syria, 108—117 (Historians of the Middle East, ed. by *B. Lewis* and *P. M. Holt*, London 1964).

На жалост, драгоцени подаци ових источних аутора нису најбоље искоришћени пре свега због незнања језика као и због тешке приступачности појединих модерних едиција списа поменутих писаца.[27] Иста се ограда мора учинити и за поједине јерменске писце.[28]

Од других, условно речено „ненаративних" источника, за ово исто време истичу се посебно печати чије анализе последњих година постају са разлогом предмет све веће пажње појединих научника.[29] Колекције печата данас постоје у завидном броју, што наравно не значи да је њима обухваћено све. Ипак, и из постојећег могу се извлачити важни и далекосежни закључци. За повеље је већ напоменуто да се за ову епоху не могу у знатној мери користити, а када је реч о новцу и епиграфским споменицима, мада то што они пружају за IX, X и XI столеће није од нарочитог значаја, ипак су у појединим питањима итекако корисни.[30] На крају и законски списи. Знатно важније од новца или натписа, царске новеле и законски списи дају изванредно корисна сазнања о неким суштинским проблемима унутрашње царске политике и често су, с обзиром да припадају као врста историјских извора „остацима" а не такозваној „традицији", најидеалнија илустрација и сведочанство те политике.[31]

II

МАЛА АЗИЈА И НАСТАНАК МАГНАТСКИХ ПОРОДИЦА

Ток византијске историје у вековима који су претходили деветом и десетом, то јест времену настанка и узлета породице Фока, био је такав да није допуштао континуисани живот истој, одређеној друштвеној елити, који би трајао дуже од две-три генерације. Цариград, византијска престоница, доживљава са сваком променом на престолу, или бар скоро сваком, одређене промене и у социјалном погледу.[1] Сваки од царева,

---

[27] Нека од коришћених дела, било да се ради о изворима било о литератури, јесу и Corpus scriptorum christianorum orientalium, Scriptores arabici, curantibus *J. B. Chabot*, *I*, *Guidi*, *H. Hyvernat*, *B. Carra de Vaux*, Parisiis; Bibliotheca geographorum arabicorum, ed. *J. M. Goeje*, vol. I—VIII, Leiden 1885—1927; *F. Rosenthal*, A History of Muslim Historiography, Leiden 1952; *C. Cahen*, Le problème ethnique en Anatolie, Cahiers d'histoire mondiale 2 (1954), 347—362; *C. Cahen*, Pro-Ottoman Turkey, London 1968; итд. Један од највећих недостатака је некоришћење књиге *M. Канара*, Histoire des Hamdanides de Jazira et de Syrie, I, Alger 1951.

[28] Изузимајући Стефана Таронског, практично сви други извори су сазнавани кроз литературу.

[29] Леп пример примене печата у проучавању византијске прошлости пружио је не тако давно *Каждан*, у чланку Об аристократизации, 47—53. Овај рад ће бити касније више пута помињан.

[30] У питању су познате збирке Шламбержеа и Лорана (*Schlumberger*, Sigillographie; *V. Laurent*, Les sceaux byzantins du Médailler Vatican, Vaticano 1962; *Laurent*, Orghidan), када се ради о новцу, а за натписе пре свега *H. Grégoire*, Recueil des inscriptions grecques-chrétiennes d'Asie Mineure, Paris 1922.

[31] Скупљени и издати у *Zepos*, Jus I—VIII (на основу старије збирке *Лингенӣала*).

[1] О овом проблему ваља посебно упоредити чланак Х. Г. Бека: *Beck*, Konstantinopel, 11—45.

често врло ниског порекла, пењући се на трон, довлачи са собом гомилу рођака и пратилаца који доспевају до највиших почасти а тиме и до највиших слојева цариградског друштва, да би на њима остали све док траје моћ њиховог заштитника.[2] Зато, а с обзиром и на могућности куповања положаја, као и на потпуно непостојање наследних титула у Царству, логично је што се у престоници није формирао чак ни слој царско-службеничког племства.[3] Све до IX века ни провинција није била у стању да одгаји, или бар не у значајнијем броју, такве родове који би непрекидно и активно учествовали и пресуђивали у византијском унутрашњем политичком и економском животу. Разлози за то могу се свести, широко узев, на најезде спољних непријатеља, Персијанаца а затим Арабљана, који угрожавају власт Царства на истоку и теже за поседовањем Мале Азије, тог извора моћи прве хришћанске државе, и на реформе у Византији, које имају за циљ већу економску и војничку снагу државе пред овим новим завојевачем. Велики посед, извор економске и политичке моћи аристократије рановизантијског периода, практично није преживео VII век, доба ових најезди и реформи.[4] Уз многобројне етничке промене на карти Царства, посебно оне које се током истог столећа одвијају у Малој Азији[5], у унутрашњости се, уместо великих латифундија, рађају и развијају мали слободни поседи са својим држаоцима, војницима или слободним сељацима, на чијем се подржавању и фаворизовању заснива унутрашња економска и одбрамбена политика византијских царева за више столећа.[6] Истина, мора се рећи да је већ

[2] Cf. *Beck*, Konstantinopel, 15—18; Бек даје примере ниског порекла царева који су се попели на престо, између осталих Лава III, Јустинијана II, Лава V итд.

[3] Томе је свакако сметао и недостатак наследних достојанстава у Византији. То наравно нема везе са постојањем племства већ, пре свега, са барем почетним везивањем давања достојанстава (или њиховог највећег броја) уз одређене службе, затим са честим њиховим давањем које би врло брзо довело до праве поплаве титула, а усто је њихова продаја била уносан посао за цара и, најзад, њихово давање је повлачило и одређене трошкове за царску благајну. Cf. *Guilland*, Noblesse, 5—63; *R. Guilland*, La transmission héréditaire des titres nobiliaires à Byzance, Palaeologia 8 (1959), 137—143/reimpr. Recherches sur les institutions byzantines I, 65—72). По нама, најважнији разлог недостатку наслеђивања титула је у томе што по византијској идеологији ни царска власт није наследна, већ изборна и доживотна, па је врло блиско томе схватању и ненаслеђивање осталих чинова.

[4] Уп. *Г. Острогорски*, Велики посед у Византијском царству, Сабр. дела: Привреда и друштво у Византијском царству, Београд 1970, 175—187 (наслов оригинала: Le grand domaine dans l'Empire byzantin, Récueils de la société Jean Bodin, IV (1949), 35—50).

[5] Cf. *Charanis*, Ethnic Changes, 25—44. Харанис мисли да Византија није никада ни била права национална држава, да је крајем VI века контролисала највећи део Јермeније и да јој је арабљанска инвазија донела на тле Мале Азије мноштво не-Грка а нарочито побеглих Јермена који своје позиције чувају током дела VII и у VIII веку да би их у IX и X столећу још више ојачали. Такође је, само са друге стране, био значајан и број насељених Словена.

[6] Уп. о томе најпре бројне радове *Г. Острогорског* посвећене проблемима ситног поседа, пре свих Аграрне прилике у Византијском царству у Средњем веку (Agrarian Conditions in the Byzantine Empire in the Middle Ages, Cambridge Economic History, I, 1966; 774—779), Византијска сеоска општина, Глас САНУ CCL (1961), 141—158; као и други његови чланци сакупљени у Сабр. делима, књига Привреда и друштво у Византијском царству, Београд 1970. У првом наведеном чланку дата је и опширна литература.

читав X век увелико позорница притајене или отворене, огорчене борбе за одржавање малих поседника, односно дотадашње политике, коју централна власт брани, и ојачалих „моћника" (δυνατοί), велепоседника. Јер, њено функционисање, егзистенција Царства, зависила је од привреде, пореских односа, као и одбране државе, заснованих на слободним сељацима и стратиотима, а ови су се јавили и еволуисали у највиталнијем делу Царства — Малој Азији. Такав начин организације привреде и државне одбране примио се у источним деловима царства изванредно, али у X веку, када византијски цареви доносе бројне мере за његово очување борећи се против оснаженог великог поседа, он је већ увелико угрожен. Велики посед је тада био фактички већ победник у овој утакмици, па се логично може претпоставити да се борба зачела знатно раније, онда када се јавља у изворима носилац великог поседа — провинцијска аристократија. У X веку из њених редова потиче најчешће већина крупних и ситнијих чиновника, поготово официра, а уколико неко из војних или бирократских провинцијских кругова и није пореклом могао да се сврста у њене редове, брзо је то чинио користећи свој положај куповинама великих земљишних површина.[7] Сазнавање порекла и старости појединих великашких породица омогућава одгонетање и самог почетка, односно рођења ове аристократије. Но, пре него што се проговори нешто више о овим магнатским родовима, треба погледати у каквим је политичким, етничким и друштвеним приликама Царство дочекало настанак појединих великашких кућа.

Претежна политичка оријентација Византије према истоку, која је своје снажне импулсе добила још у време Ираклија, као и могућности заузимања и увећавања напуштених или нових обрадивих површина, које су у Малој Азији, за разлику од прилично скучених потенцијала на Балкану, биле практично неограничене, то су само неки од фактора који су утицали на појаву првих магнатских породица управо на прелазу из VIII у IX век. Извор њихове моћи се крије у огромним земљишним богатствима, која врло често стичу захваљујући истакнутим улогама у византијским војним успесима тога времена. Њихово рађање су пратиле или га олакшавале, наравно, и одређене спољнополитичке околности. Пре свега, под њима се подразумевају чињенице да је Царство први пут после дужег времена покушало да измени своју инфериорну улогу на истоку ратним походима Лава III и нарочито Константина V, и да је, упоредо са доласком на престо у Цариграду великог војсковође Константина V, у Омајадском калифату дошло до велике унутрашње кризе изазване највише побуном шиита као чији крајњи исход стару династију замењује нова. Родоначелник ове је био Абул Абас, чији наследници престоницу преносе из Царству блиског Дамаска у знатно даљи Багдад. Посебно је био значајан пораз Арабљана код Акроинона (јужно од Амориона), којим је Лав III решио борбу око западног и средишњег

---

[7] Г. Острогорски радије употребљава, уместо „провинцијска", „феудална" аристократија, али се чини да у садржини тих појмова нема битније разлике. Уп. нап. 4. као и 6. (посебно Аграрне прилике у Византијском царству, 72 сл.). Исто тако се ово „landholding gentry" третира и у његовом новом раду Aristocracy, 3—32.

дела Мале Азије, а резултати похода Константина V, који је 746. допро до Германикеје у северној Сирији а 752. извео успешан упад у Месопотамију и Јерменију, где је освојио Мелитину и Теодосиопољ, без обзира што су били привременог карактера и условљени вишегодишњим тешкоћама калифата, ипак означавају за Византију „крај времена борбе за опстанак".[8] И поред каснијих византијских поновних одступања на истоку[9], ова борба има све више особине „пограничног ратовања", то је трајни сукоб у коме главни терет пада на малоазијске локалне трупе, из чијих редова потиче и већина царева следећег раздобља.

Велику улогу у иницијативи коју Царство постепено добија на истоку игра његова унутрашња структура заснована на систему тема, слободних сељака и стратиота, као и на колонизацијама које јачају одбрамбени механизам малоазијских покрајина. Посебну улогу међу досељеницима у источним темама играју Јермени, који, за разлику од осталих колонизованих народа, долазе споља, са другачијом организацијом, обично под вођством својих племићких родова. До једног од таквих пресељења, иако не баш најсрећнијег, дошло је управо крајем VIII века, када је њих 12000 насељено са породицама у Царству.[10] Овај је случај био само један од бројних забележених током VIII и IX века и логично је претпоставити да је све већи њихов број у Малој Азији утицао различитошћу свога уређења на социјалне промене које се одвијају, боље рећи почињу да се у оквирима полуострва од краја VIII века одвијају. Од почетка IX века могућност спајања земљишног богатства са војном влашћу у теми се све чешће јавља, а посебно је у том погледу, наравно, било привлачно звање стратега. Уосталом, и поједини цареви прве половине наступајућег столећа потврђују својим животним путевима важност ове функције, јер „отуђена" моћ тематских војски је била лепа залога њихових каријера. Радило се о војскама источних тема. Два владара и два узурпатора из прве половине IX века припадају малоазијској тематској војсци која их подржава и уздиже. То су и Лав V Јерменин и Михаило II Аморијац, а то су и Тома Словен и Вардан Турчин.

Ратовање на истоку у овом периоду, тојест за влада Лава Јерменина и Михаила Аморијца, карактеришу управо оне, мало раније напомените,

---

[8] *Острогорски*, Историја, 175.

[9] Cf. Ibidem, 188. Нарочито је био озбиљан византијски пораз 781. у теми Тракесијанаца. О историји Абасида cf. *D. Sourdel*, Le Vizirat Abbaside de 749 à 936, I—III, Damas 1959.

[10] *Charanis*, Ethnic Changes, 29. Још од Маврикијевог времена византијски цареви су настојали да организовано насељавају ратоборне Јермене, па је већ 578. забележено да је 10000 ових пресељено на Кипар, иако је неповерење према њима код Византинаца још тада забележено. Управо због тога велики део колонизација се неуспешно завршавао, најчешће преласком Јермена на арабљанску страну. О томе ће проблему бити поново речи. Cf. *R. Grousset*, Histoire de l'Arménie des origines à 1071, Paris 1947 339; *P. Charanis*, The Armenians in the Byz. Empire, Bsl 22 (1961), 196—240. У овој, конкретно, епизоди они осим што нису најбоље дочекани добијали су и задатак да се пребаце на Сицилију, што им се, очигледно, није допало. *Grousset*, op. cit., је чини се, једино мало претерано критичан када се ради о византијској политици.

особине „пограничног ратовања“, особине које су биле врло блиске обема противничким странама а посебно Јерменима, чији су вишевековни сукоби са противницима управо тако изгледали.[11] Био је то свет који је своја јунаштва и подвиге уздигао кроз епске личности и јунаке какав је један Дигенис Акрита или Харзанис — Шаркан из Харсијанона. Ове „литерарне последице“ тих романтичних тренутака византијске повести на најбољи начин показују и врсту сукоба и начин истовремене своје-врсне симбиозе живља који у сукобу са обе стране учествује.[12] У ситнијим чаркама је Византија почетком IX века показивала неке мање успехе, па је тек 820. године дошло до једног озбиљног арабљанског узвраћања, када је калифа Мамун предузео један већи поход, уперен пре свега на Кападокију, у којој је освојио више тврђава, опустошио целу ову виталну област византијске одбране на истоку да би се у тријумфу вратио у Дамаск.[13] Да би појачао и консолидовао источне границе, син и наследник Михаила II Теофило је у току своје владе формирао или коначно завршио са формирањем нових тема Пафлагоније и Халдије, као и клисура Харсијанона, Кападокије и Селевкије, чиме је знатно оснажена одбрамбена моћ хришћанског царства на истоку.[14] Већ 831. Теофило је био у стању да узврати Мамуну ударац који је он нанео његовом оцу, и продире све до Тарса и Мопсуестије на југоисток а на североистоку побеђује код Харсијанона.[15] Али, ни Мамун није остао дужан, па је поново узвратио, затим следеће 832. извео трећи поход (после кога Теофило моли за примирје) а 833. и четврти (исто као и трећи уперен на тврђаву Тиану), али се срећом по Византинце тада разболи у Подандосу и умре.[16] Сва четири Мамунова похода су била управљена, као што се види, према новооснованим клисурама, али ниједан од њих није донео Абасидима, осим плена, неке трајније резултате, поготово не нове територије, јер сваки нов поход је упућен у суштини увек истој области. Клисуре, чији је карактер био изразито војнички, са јаком

[11] *H. Ahrweiler*, L'Asie Mineure et les invasions arabes, Rév. Hist., 227 I (1962), 1—32 (rémpr. Etudes sur les structures administratives et sociales de Byzance, London 1971), ратовање на истоку карактерише терминима „guerilla“ и „razzia“ и то су, чини се, праве речи за особине овога сукоба.

[12] И Дигенис Акрита и Харзанис означавају ту симбиозу, јер довољно је напоменути да је отац Акрите био сиријски емир Мусур а Харзанис се јавља и у причама из 1001 ноћи као Шаркан. Cf. *H. Grégoire*, Echanges épiques arabo-grecques. Sharkan-Charzanis, Byz. 7 (1932), 371—382.

[13] *Vasiliev*, Byzance et les Arabes I, 98—103.

[14] Први помен Пафлагоније као теме је из 826, Халдија је била тема, претпоставља се, већ 824, а Харсијанон, Кападокија и Селевкија су сигурно клисуре већ у првој половини IX века (Кападокија поуздано бар од 830). О темама су писали између осталих и *Gelzer*, *Diehl*, *Усйенски*, *Bury*, *Honigmann*, *Pertusi* и други. Добар попис ове литературе даје *Ферлуга*, Ниже јединице, 61—93, који се посебно посветио управо проучавању клисура. У најновије време литературу такође даје и *Oikonomidès*, Listes.

[15] Ту се посебно истакао стратег Харсијанона Евдоким, касније канонизован, што је иначе чест случај био међу тадашњим хришћанским браниоцима Мале Азије. Cf. *Vasiliev*, Byzance et les Arabes I, 103—105.

[16] Ibidem, 122—123.

концентрацијом војне и цивилне власти у рукама клисуриарха[17], издржале су сва искушења. Све до 837. године на истоку влада мир, а онда Теофило креће у горњи Еуфрат, све до Запетре, завичаја новога калифе Мутасима, на што је овај одговорио нападом, последњим тако дубоким продором, на Аморион, завичај Теофиловог оца (838), где Византинци трпе велики пораз, чије последице не осећају у пуној мери на себи, јер се Мутасим повлачи.[18] За владе Михаила III иницијатива прелази одлучније у руке Царства, у Малој Азији се подижу утврђења и најзад 863. долази до значајне битке код Посона, на граници тема Арменијака и Пафлагоније, у којој војска мелитинског емира Омара трпи тежак пораз и после које Византија поново досеже до граница Месопотамије.[19] Будуће бојеве као и овај на Посону царство не води више са багдадским калифама лишеним праве власти, његови противници су сада обласни господари, пре свега килкијски и сиријски емири. Битка на Посону, без обзира на све оне бојеве који су се догодили после ње, има још и значај последњег сукоба у којем се на неки начин одлучивало о судбини Мале Азије.

У току тих бројних сукоба формира се на обе стране нови, „кондотјерски" слој одважних људи ниског или простог војничког порекла, који у сваки окршај уносе много личног интереса, тражећи могућности напредовања у војној каријери и богаћења кроз пљачку и заузимање нове, „ничије" земље, истовремено бранећи егзистенцију заштитом свога завичаја. Тада, посебно од средине IX века, јавља се све чешћа диференцијација међу становницима пограничних области, која омогућава фантастично брзе узлете појединих родова чији би се родоначелник обично истакао тако што је било спасао живот цару било се храбро борио са Арабљанима или павликијанцима. Сазнати нешто више о овим родовима чији су представници у X столећу утицајни цивилни и војни функционери, управници тема или богати латифундисти, од великог је значаја за овај рад, јер су и Фоке породица чију генезу и особине треба тражити међу општим карактеристикама слоја коме су припадале. Тај је слој у X веку био, без обзира на каткада и у понечему различите путеве уздизања, хомогена класа антицентралистичке аристократије са увек јасно израженим политичким хтењима.

Да би се допрло до одређених поузданијих сазнања о пореклу и особинама слоја, из кога су потицале и Фоке, као један од њихових најизразитијих представника, метод је унеколико несбичан или бар не тако пресудан за закључивање када се ради о другим епохама. Ради се о анализмама појаве презимена, врло важном и индикативном елементу за разазнавање многих промена у социјалним односима на тлу Царства, из којих се и рађају ове моћне породице. Проучавање презимена казује и више од тога, упућује и на њихове хронолошке, територијалне и етничке одређености. Речју, проучавање презимена највише помаже разрешењу питања читаве њихове провенијенције. Ако се погледају визан-

---

[17] Уп. *Ферлуга*, Ниже јединице, посебно 76 сл.

[18] *Vasiliev*, Byzance et les Arabes I, 144 sq. Уп. *Острогорски*, Историја, 211.

[19] *Vasiliev*, op. cit., 251 sq. Уп. *Острогорски*, Историја, 225.

тијски печати, као врло занимљив материјал за анализу презимена, могу лако да се уоче одређене разлике у помену имена на њима зависно од епоха којима припадају. То је и полазна тачка у изучавању, јер је сасвим очигледна велика несразмера између оних печата који су без презимена власника и оних на којима је забележено и презиме власника печата, несразмера која се у распону од VIII до XII века мења у корист ових других, да би у XI и XII столећу однос био такорећи обрнут на штету оних без презимена.[20] Сигурно да је томе био разлог и распрострањен обичај да се презиме не ставља на печате, обичај који се битно изменио током XI и XII века[21], али то може да говори и о мањем полагању читаве друштвене средине на важност породичног имена у ранијим временима, појави која је, како то лепо статистички може да се покаже, у директној релацији са повећањем друштвеног утицаја провинцијског наследног племства. Наративни извори само још више потврђују закључке изведене на основу прегледа печата.

Појава презимена, дакле један од спољних знакова настајања и јачања магнатских родова, јер се јавља као први показатељ ове појаве, имала је своје почетке још у VIII веку, да би се почетком IX века исказала и у првом византијском цару који носи презиме: био је то син Теофилакта Рангабеа Михаило I Рангабе.[22] Што се тиче племства, међу првим, стварно породичним (не појединачним надимцима који не прелазе на наследнике) и у дужем раздобљу познатим именима среће се Михаило Мелисин, ожењен по свој прилици сестром Евдокије, треће жене цара Константина V (741—775)[23], и то је први помен ове породице са вишевековном традицијом и најстарија вест о једној аристократској породици која делује и у следећим раздобљима кроз више својих представника. После овога, помало изолованог случаја, крајем VIII столећа наилази се на неколико племићких породичних имена, па је тако један од завереника, који 790. године покушавају преврат против царице Ирине а у корист Константина VI, био и патрикије Теодор Камулијан, први познати члан овога касније виђеног рода.[24] Из истог се времена јавља у изворима први пут Алексије Муселе, дошљак, Јерменин, кога је царица Ирина послала 790. да умири побуњене трупе теме Арменијака. За њега се само може претпоставити да је старији рођак знатно млађег Алексија Муселеа, из рода Кринита, зета цара Теофила.[25] Уз Муселе, Мелисине

[20] Уз већ поменуте радове посвећене проблему аристократије посебно је занимљив чланак *Г. Осшрогорског*, Aristocracy; проучавањем печата и презимена на њима последњих година бавио се нарочито *А. П. Каждан*; значајан је његов рад Об аристократизации.

[21] *Каждан*, Об аристократизации, 53.

[22] Theoph. I, 454. Уп. *Осшрогорски*, Историја, 201—202.

[23] Ова је породица иначе највероватније била у сродству са Рангабеима. Scriptor incertus, 359; Theoph., 440; Scylitzes, 11. Cf. *R. Guilland*, Les Patrices (717—749) (820—829), Byz. 40 (1970), 343—344; *Ostrogorsky*, Aristocracy, 4.

[24] Theoph., 719—720; Cedr. II, 24 (овај део Кедринове хронике *Thurn* није унео у интегрални текст Скиличиног списа). Можда је Теодор Камулијан само син једног још старијег, непознатог по имену Камулијана, поменутог у Патријама, Patria II, 258. Овај је био савременик Константина V. Cf. *Guilland*, Patrices, 328.

[25] Theoph., 720 sq; Cedr. II, 25. Каријера овог занимљивог човека, који је завршио ослепљен, описана је код *Guilland*, Patrices, 330.

и Воиласе, један други малоазијки магнатски род чији је први члан поменут 798[26], тешко да било која друга од значајних византијских породица IX, X и XI века, судећи по сачуваним подацима, досеже даље од Ирининог времена, односно прелаза из VIII у IX век[26a]. Као што је у наративним изворима који се односе на византијску историју друге половине X столећа необично срести у тексту личност са титулом а без презимена, исто тако, када је реч о другој половини VIII столећа и прелазу у следеће, реткост је срести презиме.

Какве је уопште предности у друштву давало ношење одређеног породичног имена у IX, X или XI веку? Византијски писци, када говоре о племенитости порекла и старости лозе, у принципу су против неке наследности која утиче на друштвено вредновање, и мора се рећи да је ток византијске историје до X века потврђивао овакве ставове. Пресудног утицаја племства као класе није било. Чак и Лав VI још увек у „Тактици" говори да је о „племенитости људи потребно судити не по њиховим прецима, већ по сопственим делима и успесима (тих људи)".[27] И у познијим временима од Лавовог писци су били склони да истакну јунаке незнатна рода[28], али већ и сам Лав VI као да је показао промене, сасвим сигурно настале у византијском друштву, када је сматрао ипак повољним да стратег потиче из истакнута рода.[29] Те су промене, лепо забележене у наведеном Лавовом ставу, биле разлог негодовању Василија II у чувеној Новели из 996, упереном против родова дината који чувају свој положај седамдесет па и сто година, а експлицитно у акту поменути Малеини и Фоке чак и сто па и сто двадесет година.[30] Али, као што је познато, акције Василија II биле су не само последње такве врсте него и већ дуже времена усамљене у ставу византијских царева према нараслој снази аристократије. Узалудност држања Василија II види се и из чињенице да је још пола века раније Константин VII, о чијем ће фаворизовању појединих властеоских родова бити касније посебно речи, иначе у привредним питањима настављач централизаторске па и антиаристократске политике Романа Лакапина, нешто другачије изражавао своје мишљење о проблему елитног порекла. У портрету свога прет-

---

[26] Theoph. Cont., 107 sq; Scylitzes, 64. Теофилова влада је омогућила приличном броју емигриралих јерменских племића да направе лепе каријере у Византијском царству, вероватно захваљујући на првом месту Теодори, жени царевој, која је и сама потицала из чувеног јерменског рода Мамикониана. Тако је Алексије Муселе, и сам Кринит, тојест Мамикониан, постао не само царев зет оженивши се принцезом Маријом и добивши титулу кесара него је цар Теофило имао чак жељу да га Алексије и наследи. Рођењем Михаила III ово је пропало. Уз радове *Н. Адонца*, Basile I , Byz. 9 (1934), 223—260, и Les Taronites en Arménie et à Byzance, Byz. 10 (1935), 531—551, уп. такође и чланке *Гилана* сакупљене у Recherches sur les institutions byzantines.

[26a] Theoph., 474; cf. *Vryonis*, Eusthatius Boilas, 273. *Guilland*, Patrices, 328, датује овај први помен око 799. Занимљиво је да, као и у још неким другим случајевима (Каматери, на пример), следећег помена Воиласа има тек у X веку.

[27] Tactica Leonis, 688, 700. Уп. *Каждан*, Об аристократизации, 47; *Ostrogorsky*, Aristocracy, 4.

[28] Уп. *Каждан*, нав. дело, 47 сл. као и *Guilland*, Noblesse, 20.

[29] Tactica Leonis, 700.

[30] *Zepos*, Jus I, 264—265. О овом ће занимљивом податку бити још говора.

ходника и некадашњег присилног старатеља Константин VII није одолео а да са презрењем не запише како „кир Роман ... није био нити царског нити племенитог рода" (ἀπὸ γένους βασιλείου καὶ εὐγενοῦς).[31] Жељу за имањем сопствене митолошке генеалогије у недостатку праве, Порфирогенит је себи испунио било сам било уз помоћ некога од својих дворских писаца. Тако је и Македонска династија „позлатила" своје порекло.[32] Али тек је XI век, као доба зенита и презревања ове епохе византијске историје, позорница праве поплаве легендарних генеалогија, које се стварају по угледу на рановизантијске и римске родослове и у којима се, тако, срећу међу прецима Вотанијата, на пример, чак и Фабији и Сципиони, а наравно и, тада већ „митске", Фоке.[33] На одређен начин али ипак недвомислено, и Арабљани, савременици промена које су се догађале у Царству током ових векова а и блиски суседи средишта моћи магнатске класе која се рађала, бележе ове промене. Тако у Цариграду заточени песник Абу-Фирас (962—964), у својој полемици у стиху са царем Нићифором Фоком око византијских успеха у борби са Арабљанима, обраћа више пажње роду који стоји иза истакнутих царских војсковођа а мање на њих саме (који уосталом и не делују ван рода), па каже: „Питај о нама (тј. Арабљанима) људе из породице Ћоравог (тј. зета Варде Фоке)", „питај ваше велике племиће, људе из породице Малеина", „питај људе из породице Вахрамија, Валантеса".[34]

Одакле су ови родови, који су најстарији помени о њима, зашто се јављају у одређеном тренутку, ког су социјалног и етничког порекла и какав им је однос према централној власти, све су то питање понегде начета али недовољно испитана, а управо њихова разрешења помажу схватању улоге и места Фока, блиставог представника те класе. Ако се имају у виду само она породична великашка имена која се у јавном животу јављају у дужем раздобљу током поменутих векова, међу првима су већ наведени Мелисини (из доба Константина V), Камулијани (790), род Муселеа (790) и Воиласи (798).[35] Од тога времена се најпре лагано па онда све брже множи број презимена, односно великашких породица. Каматери су, тако, први пут поменути у изворима у доба цара Теофила у личностима спатарокандидата Петроне и патрикија Теофила[36], да би се следећи носилац овог презимена јавио као хетеријарх на прелазу из IX у X век а затим тек у XI веку, тако да је, као и увек у сличним доста честим случајевима, помало доведена у питање и њихова припадност истој породици због повећих хронолошких празнина. Први Склир, по имену Лав, за кога се зна у изворима, постављен је за стратега Пело-

[31] DAI, 72.

[32] Судећи по самој Vita Basilii, порекло Македонске династије је било по мајчиној линији повезано чак са самим Константином Великим (Theoph. Cont. (Vita Basilii), 215 sq; Scylitzes, 115). Cf. *A. Vogt*, Basile I , empereur de Byzance et la civilisation byzantine à la fin du IX siècle, Paris 1908, 21; *Guilland*, Noblesse, 15.

[33] Attaliates, 217 sq.

[34] *Canard*, Abu Firas, 451—460.

[35] Уп. напомене 23, 24, 25, 26 и 26а.

[36] Theoph. Cont., 166; DAI 182. О њима cf. *V. Laurent*, Sceau du protonotaire Basile Camateros, Byz. 6 (1931), 253—272.

понеза за владе Михаила I Рангабеа (811—813).[37] Следећи члан овога рода, пореклом из Мале Јерменије[38], чије је име непознато, налази се уз мелитинског емира Амера у доба ратова са павликијанцима за владе Михаила III.[39] У време Михаила III појављује се родоначелник славног рода Малеина, Нићифор, који је 866. угушио побуну Симватија (Смбата), зета кесара Варде[40], а Малеини су иначе, као што ће се касније показати, своје име везали за породицу Фока ородивши се са њом. За владе Теодоре и Михаила III јавља се и Теоктист Вријеније, стратег Пелопонеза[41],

---

[37] Scriptor incertus, 336. На основу причања Монемвасијске хронике у којој се налази податак о једном од стратега Пелопонеза, по имену Склиру а родом из Мале Јерменије, постојали су покушаји да се овај Склир са почетка IX века пребаци у ранију епоху. То је чињено на основу легендарног идентификовања и померања уназад које је извршио аутор поменуте хронике, односно наведене вести. Читавим питањем се позабавио и *Г. Осшрогорски*, Постанак тема Хелада и Пелопонез, ЗРВИ 1 (1952), 73, који не прихвата поменуту претпоставку (чланак прешт. у Сабр. дела III: Из византијске историје и просопографије, Београд 1970, 152). Cf. *P. Charanis*, The Chronicle of Monemvasia and the Question of Slavonic Settlements in Greece, DOP 5 (1951), 145; уп. такође ВИИЊ I, 289; итд.

[38] Да су Склири пореклом из Мале Јерменије кажу Scriptor incertus и Монемвасијска хроника. Да ли су и Јермени, може се доказивати више индиректно, рецимо чињеницом да Варда Склир у првом реду ужива подршку Јермена у тренутку када се буни после смрти цара Јована Цимискија (Scylitzes, 316), да му је, по причању Ибн-ал-Атира (Јахја, 139), ослонац у Амиди (Диар-Бекир), и томе слично. Али, сви докази такве природе, везани углавном за доба после смрти Цимискија, могу да означавају просто јерменске симпатије за шурака умрлог цара јерменске крви (cf. *Grousset*, Histoire, 504) премда су сувише и бројни и у свим изворима наглашени. Исто тако, не треба посветити сувише вере ни писању једног Ибн ал-Атира, који, уосталом као и већина других арабљанских писаца, све поданике Византијског царства назива Грцима па и Варду Склира (Скларуса) (Јахја, 139). Такође је без веће истинитости и легендарна прича поменутог Ибн ал-Атира о наводном муслиманском пореклу Варде Склира. По тој верзији његов отац је био Мунир (Јахја, 92). Занимљиво је да је овај податак забележен и у једном приручнику од 14 књига за секретаре канцеларија, које је саставио арабљански писац Qualqašandi из XIV столећа. У приручнику се налазе и два документа из 986. и 990. о тада избеглом византијском магнату (*M. Canard*, Deux documents arabes sur Bardas Sclèros, Extr. des Actes du V Congrès d'Et. Byz., Studi Biz. e Neoellenici, V, Roma 1939, 55—69) (réimpr. Byzance et les muslimans du Proche Orient, London 1973). Ипак, већина научника је склона да прихвати јерменску провенијенцију ове породице (почев од Шламбержеа још), али без упуштања у њено доказивање. Cf. *Schlumberger*, Epopée byzantine I, 358; II, 23.

[39] Мора се, ипак, признати да идентификовање ове личности са читавом породицом није нимало извесно. Сумњу изазивају чињенице да је овај Склир, најпре без имена, а затим један од „колега" мелитинског емира против кога се, истина, буни. Theoph. Cont., 166—167; Scylitzes, 98. Cf. *Vasiliev*, Byzance et les Arabes I, 233; такође *Lemerle*, Pauliciens, 88—89. Можда је у питању други огранак читавог „братства" о коме говори Монемвасијска хроника, исто као што је можда управо он родоначелник каснијих Склира с обзиром да је безимена и доста скромног положаја. *Du Cange*, Familiae, 153, а затим и неки савремени научници га нису повезали са читавом породицом. У сваком случају на овим комбинацијама не треба инсистирати.

[40] Овај податак помињу све редакције Симеона Логотета: L. Gram., 247; Th. Melit., 173 итд. О њему ће бити касније више говора.

[41] DAI, 50, 10—21; *Schlumberger*, Sigillographie, 205—206. Уп. *Ј. Ферлуга*, Византијска управа у Далмацији, Београд 1956, 65—66. Овај је аутор резервисан према могућности идентификације Вријенија, стратега Пелопонеза, са Вријенијем, стратегом Далмације (који се јавља на печату код Шламбержеа). Први је протоспатар а други само спатар.

чија ће породица, као једна од ретких из европског дела Царства, играти важну улогу у следећа два века. Из IX века, неизвесно из кога његовог дела, потиче и први помен о Вотанијатима, роду који ће заједно са Вријенијима играти значајну улогу у другој половини XI века.[42] У време владе Михаила III јављају се још неки од највећих византијских родова будућег времена, нарочито кроз борбу са павликијанцима. Тако први члан великог рода Аргира, истакнутог посебно у првој половини следећег столећа, био је Лав Аргир[43], који са извесним Дуком[44], евентуалним родоначелником једног другог, у будућности славног рода, води крваве и репресивне акције против павликијанаца око 856. Из времена Василија I важни су помени о првом Куркуасу у византијској историји, у византијској, јер реч је о старој јерменској породици[45]

---

[42] У IX веку се помиње у источним крајевима царства антипат и спатарије Андрија Вотанијат (*Schlumberger*, Sigillographie, 438). Чини се да је нереално помишљати на корене ове породице још из VI столећа (о чему ће бити још речи), како је то учинила *Buckler*, Botaniates, 405—410. Cf. *Vryonis*, Basis of Decline, 159—175. Баклер је објавила један натпис из околине Синада на коме се јавља извесна Кирила, ћерка попа Евтихија и жена Артемона Вотанијата званога Κρουβέλης. Натпис је из 571. Поред тога што између овога Вотанијата и Андрије Вотанијата из IX века има пуна два столећа разлике и ћутања, против тумачења Баклерове говори и чињеница да овако старој генералогији нема ни трага у родослову Вотанијата који је начинио Михаило Аталијат (Attaliates, 417 sq). Напротив, Аталијат после два колена Вотанијата ове одмах прикључује старијим Фокама.

[43] Theoph. Cont., 165; Scylitzes, 92. Нисмо сигурни да изворе треба тумачити тако као да је Лав син неког непознатог Аргира јер се у самим изворним вестима напомиње да је управо он узео први од Аргира то презиме (πρῶτος τῶν ᾿Αργυρῶν) (Theoph. Cont., 374; Scylitzes, 189). Cf. *Vasiliev*, Byzance et les Arabes I, 229; *Ферлуга*, Аргири, 153—167; *H. Grégoire*, Nouvelles chansons épiques des IXe et Xe siècles, Byz. 14 (1939), 242—244. Управо из тих разлога ми не бисмо поуздано порекло Аргира протезали и на прву половину IX века поготово не са сигурношћу (уп. *Ферлуга*, нав. дело).

[44] Theoph. Cont., 165; Scylitzes, 92. *Polemis*, Doukai, 16, сматра да син Дуке није исто што и Андроник Дука (тако је забележено код Скилице) из почетка X века. Ово тумачење је потпуно исправно (*Polemis* га је потпуно изложио у Some cases of erronous identification in the Chronicle of Scylitzes, Bsl. 26 (1965), 74—81) али то, чини се, не спречава да се још увек помишља на сродство овог првог „Дукиног сина“ са нешто каснијим Дукама.

[45] У питању је податак о завери против Василија I из 897. године, у којој се Јован или Роман Куркуас истакао међу царевим противницима па је био кажњен ослепљењем (Vita Basilii, 277; L. Gram., 261; Th. Melit., 182; Sym. Mag., 699; G. Monachi continuator у Theoph. Cont., 847; Scylitzes, 92). У ствари, од наведених извора само Скилица каже да се побуњеник звао Роман, Константин Порфирогенит га назива једино Јованом. Иначе и ово је случај који се доста често сусреће код византијских породица, јер и Роман и Јован су наизменично понављана имена код рода Куркуаса (као на пр. код Аргира Лав и Евстатије). Већина научника се у овој недоумици око имена определује за Јована (cf. на пр. *J. Laurent*, L'Arménie entre Byzance et l'Islam dépuis la conquète arabe jusqu'en 886, Paris 1919, 263—264), али нама се чини као вероватније да се први Куркуас у византијској историји звао просто само тако, што одговара јерменском Гурген. То је, опет, име које одговара грчком Григорије, па је онда тек касније дошло до такозваног дуплирања презимена (в. даљи текст). Уосталом, тој могућности као да даје за право и Vita Basilii. Још једна се збрка јавља у вези са првим поменом ове породице у византијским изворима. Наиме, скоро сви рукописи Симеона Логотета доносе причу о двојици Куркуаса, једноме побуњенику и другоме „протовестијару Куркуасу“ (без имена) који је био лојалан цару и захваљујући коме је цар и открио заверу, али ту причу немају ни Vita Basilii

која ће у историји Царства одиграти итекако истакнуту улогу да би се један њен члан, Јован Цимискије, попео и на царски престо. Уз Мелиасе, Јермене[46], ваља поменути и Куртикије, такође јерменског порекла[47], обе породице забележене први пут на самом крају IX века, као и четири европска рода Рентакије, Тесараконтопихе, Хиросфакте и Мономахе. Најзад, посебно треба истаћи да су влади Василија I, која представља почетак царевања Македонске династије, савремена рађања још две царске лозе које се такође убрајају у византијску аристократију насталу у IX веку: то су Лакапини и Фоке. Први су се брже угасили али су се и брже истакли. Син извесног Теофилакта Авастакта, који се истакао у бојевима Василија I са павликијанцима под Тефриком, где је наводно спасао цара из једне опасне неприлике, био је Роман Лакапин, будући цар.[48] Пут Фока био је нешто другачији, али у многоме и сличан стази којом су прошле остале поменуте породице.

Где географски и етнички припада ова властела? Најбоље је поћи редом како су помињани када је испитивана старост појединих родова. Дакле за Мелисине се може казати да су припадали азијском племству, па је за владе Михаила III један од њих био стратег Анатолика, што је у принципу положај који су (као и остала места стратега у Малој Азији) добијали људи са тла блиског тој теми.[49] Представници овога рода учествују затим у завери анадолијских племића у корист Варде Фоке[50], а најзад, и Нићифор Мелисин, узурпатор из 1080. године, који је нудио Алексију Комнину европски део Царства, осећајући се сам пријатније у азијском, био је моностратег истог Анатолика.[51] Муселе су били Јермени, огранак чувеног јерменског рода Мамикониана односно Кринита[52], и своју су делатност, за разлику од већине других аристо-

---

ни један од рукописа Логотета, тзв. Симеон Магистер (штампан уз Теофановог Настављача), а нема је ни код Скилице. Читав њен карактер наводи, а томе иде у прилог и непомињање у појединим изворима, на помисао о легенди. Један Куркуас (Гурген) се, по сведочењу јерменских извора, склонио после 862. у Византију и није искључено да је то или иста личност са Куркуасом из 879. или његов отац. Cf. *Grousset*, op. cit., 372. Још један Куркуас је пре овога тражио помоћ од Михаила III (*Grousset*, op. cit., 371).

[46] De Thematibus, 75. Cf. *Grégoire*, Notes épigraphiques, 79—88; *Vasiliev*, Byzance et les Arabes II, 42.

[47] Јерменин Куртикије се као заповедник града Локане предао са својим павликијанцима Василију I 872. Vita Basilii, 267—268; Scylitzes, 136; Cedr. II, 207. Занимљиво је да ново издање Скилице доноси исправку погрешно забележеног имена „Куртериос" код Кедрина. Cf. *Vasiliev*, Byzance et les Arabes II, 35; *Lemerle*, Pauliciens, 99—100.

[48] О Теофилакту Авастакту говоре једино извори који припадају Логотетовом кругу, што је логично с обзиром на познате симпатије овога писца према Роману Лакапину, како је поред осталих лепо запазио и Лемерл. Sym. Mag., 690; Th. Melit., 178; L. Gram., 255; Cf. *Lemerle*, Pauliciens, 101 sq.

[49] Theoph. Cont., 165—166; Scylitzes, 92. *Гилан* (Recherches sur les institutions I, 381), вероватно поводећи се за Диканжом (*Du Cange*, Familiae, 173), мисли да је стратег Анатолика Теодот Мелисин у ствари стратег Истока.

[50] Scylitzes, 337. То је завера која се дешавала 987—989. године и у којој су учествовали Лав и Теогност Мелисини.

[51] *Laurent*, Orghidan, 196.

[52] Уп. нап. 25 и 26.

кратских породица, везали углавном за двор, и то путем orpoђaвaњa и женидби[53], јер основа њихове снаге се ипак не крије у провинцији. Воиласи су већ, напротив, типични представници провинцијског племства а отаџбина им је, судећи по тестаменту Евстатија Воиласа из 1059, Кападокија, док су им имања у доба настанка његове опоруке била вероватно у теми Иверији.[54] Једна од најугледнијих византијских породица тога доба — Склири водили су порекло из Мале Јерменије и увек су своју политичку моћ црпли са крајњег истока Мале Азије.[55] И род Аргира је бесумње са истока. Лав Аргир је ратовао са павликијанцима, противником у сукобу са којим се уздижу многа племићка имена. Следећи познати члан овог рода, по имену Евстатије, најпре је био хипостратег Анатолика, ратовао са Арабљанима, да би после привременог изгнанства био за владе Лава VI постављен на место стратега Харсијанона. У овој теми је Евстатије, исто као и први Аргир, имао своје поседе на које се, поново павши у немилост, и склонио. Тамо је и умро у Манастиру Свете Јелисавете, чији је ктитор био иначе његов предак Лав.[56] Завичај Аргира је несумњиво био Харсијанон. Без обзира да ли је први Дука, евентуално идентификован са познатим Анроником Дуком, члан исте позније породице или не, сигурно је да су и Дуке род са истока. Први Дука је ратовао са павликијанцима заједно са Лавом Аргиром, а Андроник, други познати члан исте породице, имао је свој дом у Пафлагонији, која се и може сматрати њиховом постојбином.[57] Малеини су, и Аргири, били из Харсијанона у Кападокији[58], за коју остају везани кроз више генерација. За разлику од већине родова, просто као мали изузетак међу магнатским породицама, Вријенији остају као једна од

[53] Алексије Муселе је био зет цара Теофила, али и жена овога цара је била такође из истога рода — Мамиконијана. Тиме је омогућена каријера и брату Алексија као и Теодориној браћи. Cf. *Adontz*, Basile I[e], Byz. 9 (1934), 223—260, посебно 258.

[54] *Vryonis*, Eusthatius Boilas, 264 sq.

[55] Уп. напомене 37, 38, 39. Шламберже је мислио да је завичај Склира био у Амиди (*Schlumberger*, Epopée byzantine I, 47), вероватно на основу приче Ибн ал-Атира о бекству Варде Склира у Диар-Бекир, тј. Амиду, али то не значи да им је порекло било одатле.

[56] Уп. нап. 43. *Ферлуга* (Аргири, 154) такође истиче Харсијанон као завичај Аргира и лепо примећује да је породични манастир било могуће основати „само ако је новооснованој установи додељена извесна површина земље од које се манастир могао издржавати". Сигурно је да се онда такав манастир оснивао колико-толико у близини те земље.

[57] Theoph. Cont., 385; Th. Melit., 204; Scylitzes, 200. У ствари, сви помињу да се жена Андроника Дуке склонила после неуспеха побуне у „њен дом" а не „њихов". То уноси несигурност а исто као и евентуално повезивање ове породице за поменутога „сина Дуке". С тим у вези уп. нап. 44. Нејасности читавог проблема доприноси и њихово етничко порекло (Полемис дискутује о и јерменској провенијенцији) а ако се, усто, Андроник Дука идентификује са легендарним Дигенисом Акритом, како то чини *Грегоар* (Etudes sur l'épopée byzantine, REG 46 (1933), 29—69), онда би испало да им је завичај Кападокија. Cf. *N. Adontz*, Les fonds historiques de l'épopée byzantine, BZ 29 (1931), 205—207. Нама је, ипак, вероватније да им је завичај у Пафлагонији, а у свакоме случају у источном делу царства.

[58] *Лопарев*, Описание, 359 сл; Scylitze, 332, 340; Јахја, 2. На основу ових извора њима је, уже посматрано, отаџбина Харсијанон (житије тако каже а и Скилица први пут) а шире читава Кападокија (тако кажу Скилица и Јахја). Усталом, о Малеинима ће бити још доста речи.

ретких међу њима која у то доба своје порекло вуче из европског дела Царства, и то са Балкана. За ово полуострво они и везују своје политичке амбиције.[59] Вотанијати, с обзиром на чињеницу да су се позивали на Фоке и њихову (по Аталијату, „ивирску“) отаџбину, били су логично и сами са истока државе, можда баш и из Иверије.[60] Ни они родови настали крајем IX века нису били другачије географске провинијенције до оне са истока. Мелиас Велики (први) био је Јерменин који се имигрировавши настанио у теми Ликандосу, односно Кападокији, као и у Еуфратеји, а за своје седиште узео стари утврђени град Ликандос.[61] Један његов потомак је представљен на зиду цркве Чаух Ин у Кападокији, илуструјући и својим примером чест случај тога времена да се великаши овог тла нађу на фрескама црквених здања као какви дародавци.[62] И Лакапини су, најзад, можда јерменског порекла, потицали из источних делова Мале Азије.[63]

Из ових, у сваком случају, сумарних анализа најпре се могу извести два закључка: да велика већина магнатских родова IX века припада малоазијском племству, и да се, ближећи се X столећу, све више појављују у првом плану родови из тада пограничних крајева царства, Кападокије, Харсијанона, Пафлагоније, а крајем IX века и из Ликандоса. Воиласи су из Кападокије, Аргири из Харсијанона, Дуке из Пафлагоније, Малеини опет из Харсијанона, односно Кападокије, Мелиаси из Ликандоса а Куртикији воде порекло из околине Тефрике.[64] Било да оданде делују било да се тамо из разних разлога повлаче, те покрајине пружају им свима сигурно уточиште. Број магнатских малоазијских родова IX века увећава се у X столећу још породицама Торникија[65],

---

[59] Уп. нап. 41. У познатом сукобу 1077. и 1078. са Никифором Вотанијатом Никифор Вријеније се ослања искључиво на Балкан, сви представници те породице су деловали на Балкану и једино се не зна њихов ужи завичај.

[60] Уп. нап. 42.

[61] Уп. нап. 46. За Ликандос се не зна тачно где се налазио, али се претпоставља да је био негде између Кесареје и реке Заманти-су, што у сваком случају значи у Кападокији (cf. *Honigmann*, Ostgrenze, 64—69).

[62] Натпис је објавио *Jerphanion*, Cappadoce II, 529. Уп. *Ферлуга*, Аргири, 154 сл., који наводи мали списак манастира које оснивају припадници аристрократских родова у успону. Таквих је случајева било прилично и у Кападокији, односно у Харсијанону, о чему сведочи манастир Аргира, или натпис посвећен Мелиасу Млађем, јер се овај налазио у ктиторском односу према цркви. У истој цркви, а ради се о Tchauch In — Le grand pigeonnier, налазе се и представе, свакако са ктиторском позадином, и неких чланова породице Фока, док су у Quarabach Kilissé сачуване донаторске фреске породице Скепидис. О свему томе најпре cf. *Jerphanion*, op. cit.

[63] Уп. нап. 48. То је случај унеколико сличан ономе са Склирима, тојест када се једна хипотеза преузима механички као готова чињеница, јер нигде нема експлицитних доказа о јерменском пореклу Лакапина. Cf. *Runciman*, Romanus Lecapenus, 63; *Adontz*, Fonds historiques, 205—207; такође *A. Rambaud*, L'Empire grec au Xe siècle: Constantin Porphyrogénète, Paris 1870, 13.

[64] Уп. нап. 47. И код Куртикија је у питању најпре лично име које касније прелази у породично.

[65] Theoph. Cont., 437; Scylitzes, 236. *Adontz*, Tornik, 143—164.

Таронита[66], Ватаца[67], Главаса[68], Вурциса[69], Урана[70], али ниједна од породица X века нема оног угледа који су стекли родови настали у претходном столећу као, на пример, Склири, Аргири или Фоке. Аристократску струју X века предводе и даље породице зачете у IX столећу.

Шароликост социјалне а још више етничке структуре ових родова је очигледна. Они, малоазијски великашки родови, чине несумњиво највећи а поготово најутицајнији део византијске аристократије IX и X века, али као што је показано, њихове генеалогије не вуку корене из некакве далеке прошлости. Највећи њихов део је, напротив, недавног сељачког или скромног порекла. Одатле су почели, истакавши се против павликијанаца, Лав Аргир, први Дука, Тесфилакт Авастакт. У неку руку и њихова презимена казују о њиховим почецима. Зачетник у принципу презиме нема, али већ у следећој генерацији потомци врло радо истичу презиме, које је најчешће проистекло из каквог надимка. Тако је први Аргир своје презиме стекао или по сребрној чистоти тела или по лепоти или племенитости стаса[71], реч σκληρός, како се презивао један од најзнаменитијих родова, значи тврд, оштар (durus), што очигледно говори о особинама првог носиоца овог имена[72], за првог познатог Каматера Петрону у DAI се каже да је назван Каматер, тојест болешљиви[73], а отац цара Романа Лакапина Теофилакт је, судећи по надимку, био „неподношљив".[74] Постоје и други начини стицања презимена, као што је прелажење личног имена родоначелника, у следећем колену, на читав род (о чему ће у вези са самим Фокама бити још говора), какав је случај са Куртикијима, на пример. Логично, има и презимена географског порекла, као што су Кринити, Таронити, Синути или Васпараканити. Код Јермена у Византији постојао је такође чест обичај да удвостручују своја народна имена византијским именом, чиме оно јерменско постаје презиме, као што је то био случај са Алексијем Муселеом.[75] Осим овог, скромно и релативно скоро насталог племства, у Анадолији старе аристократије практично нема. Прилике током VII и VIII века, а да се не говори о још ранијем времену, нису допуштале њено постојање.

Етничка шароликост малоазијског становништва, па и тамошње аристократије, открива у себи мноштво разнородних, фолклорних, верских и културних утицаја. Када се ради о племству, било је у овим

---

[66] У питању је само једна грана породице Таронита, односно старих јерменских Багратида. Scylitzes, 233. Cf. *N. Adontz*, Les Taronites en Arménie, Byz. 11 (1936), 21—42.

[67] Ватаци у X столећу ипак не играју неку значајнију улогу. Cf. *Polemis*, Doukai, 106 sq.

[68] Scylitzes, 343.

[69] Scylitzes, 272—273; L. Diaconus, 81—82; Јахја, 2. По Јахји Михаило Вурцис је имао поседе у Антолику. Иначе је био Јерменин.

[70] Scylitzes, 327.

[71] Theoph. Cont., 374; Scylitzes, 189. Уп. нап. 43.

[72] Уп. ранији текст, посебно напомене 37, 38 и 39.

[73] DAI, 182. О Каматерима cf. *G. Stadtmüller*, Zur Geschichte der Familie Kama teros, BZ 34 (1934), 352—358.

[74] Уп. нап. 48.

[75] Cf. *Adontz*, Taronites, 535. Такав је случај у суштини био и са Куркуасима, Куртикијима итд.

бившим сељацима, стратиотима и акритама Јермена, Сиријаца, Курда, Ивираца, Арабљана, православаца, монофизита, павликијанаца. Улога Јермена, иако је данас све чешће мишљење у науци да је не треба прецењивати[76], била је међу њима бесумње посебна и врло значајна. Била је од нарочите важности, јер управо Јермени великим делом представљају становнике источних и пограничних делова Мале Азије и Византијског царства. Примера ради, од шест наведених магнатских родова који у X веку увећавају аристократску малоазијску олигархију, поуздано су јерменског порекла три: Торникији, Таронити и Вурциси. Треба ли уз то додати да су Јермени били, на пример, и Куркуаси и Муселеи, или Мелиаси и Куртикији. Њих је и са једне и са друге стране арабљанско-византијске границе било у знатном броју. Тај број је, изгледа, био посебно увећан током прве половине X века, тако да се током овог столећа дуж границе оснива читав низ малих тема, које Константин Порфирогенит карактеристично назива „ἀρμενικὰ θέματα“[77], мада међу њиховим становницима има сигурно и павликијанаца, Сиријаца-јаковита и других. Путеви уздизања јерменског племства били су различити, и то тројаки. Или су то били, наравно само релативно узевши, пореклом староседеоци полуострва, или дошљаци који су дошли у царство из Јерменије и населили се у источним пределима одмах по доласку (као Мелиас), или се, као Муселеи и Куркуаси, орођавањем са царском породицом везивали за централну власт и фактички тако разликовали од правог провинцијског магнатског сталежа.

Иако богаћење, привредно па и политичко јачање појединих дината, који ускоро стварају хомогени слој анадолијске аристократије — а у „Малој Азији је византијска провинцијска аристократија имала најширу основу“[78] почиње још од половине VIII века, владари у Цариграду овој појави нису дуго придавали пун значај. Било да је нису уочили, било да нису хтели да је уоче. Спољнополитички догађаји — ратови са Арабљанима, унутрашња превирања као и ратови са павликијанцима, које је цариградска влада после 856. свим силама прегла да или покрсти или уништи, били су, чини се, нарочито погодно тле за рађање нове класе. Тренутак када се царска власт, у име државе и њених интереса, енергично супротставља овој у суштини „центрифугалној“ струји, дошао је под Романом Лакапином — исувише касно. Намера државне власти да јој се супротстави била је изазвана, наравно, страхом од губ-

[76] Носиоци прецењеног погледа на улогу Јермена у византијској историји били су најпре сами јерменски, иначе изузетно добри, научници, какав је, на пример, био Адонц. На такве се ставове може наићи почев од једнога Chahnzareana (cf. *J. Laurent*, Arménie, 197) па до неких Адонцових ставова. Али, улогу Јермена не треба ни потцењивати сигурно је да јој треба пружити више простора на византијској историјској позорници и њеном објашњавању. То се не чини увек и често се заборавља чињеница да се огроман број Јермена у току неколико векова налазио на највишим државним положајима као и то да је велики број становника Мале Азије био сам јерменског порекла или пак наклоњен њима из конфесионалних и географских разлога.

[77] De caerim., II, 445; De velitatione bellica, 186. О том проблему као и о свим изворима cf. *Oikonomidès*, Frontière, 73—90; *Ahrweiler*, Administration.

[78] *Ферлуга*, Аргири, 160.

љења војника и најбољих пореских платиша, до чега је долазило увећавањем земљишне својине велепоседника, између осталог и путем куповине. Против тога су уперене новеле Романа Лакапина из 922. и 934, а у праву пречe куповине фаворизују сељаке и стратиоте и Константин VII и Роман II.[79]

Међутим, борба за мали посед и његово очување, коју цареви воде, била је само један од елемената сукоба централне власти са провинцијским динатима. Несумњиво и најважнији, јер очување малог поседа значило је стални извор прихода за државну благајну и усто војску подређену централној власти. Јачање племства није смањивало број пореских платиша и војника уопште, већ је само претило да их одузме централној власти. Но, ниједан од царева, који бране властели узимање малих поседа, није се сасвим одрицао подршке и услуга провинцијске аристократије. Напротив, фаворизовање појединих малоазијских родова насупрот другима који западају у немилост је нормална, пропратна појава за владе свакога од тих владара. За Романа Лакапина, на пример, повлашћени су Аргири, а за Константина VII Фоке, док се препорука Лава VI о пожељном племенитом пореклу стратега примењује доследно током читавог X столећа. Тако се и догодило да ратови на истоку имају средином X века често полуприватан карактер. Једини владар на цариградском престолу, чија је целокупна унутрашња политика, а не само борба за одржање малог поседа, обојена изразито антиаристократски, био је Василије II. Он не само да је наставио аграрну политику својих претходника него је и заоштрио до крајности, прибегавајући поред конфискација чак и физичком уништењу појединих великашких породица уколико су ове покушале да узурпирају његову царску власт.[80] Псел каже да је Василије II, пошто је савладао велике породице, свео ове на исти положај са осталима (τὰ προὔχοντα τῶν γενῶν καθελὼν καὶ εἰς ἶσον ἄλλοις καταστήσας).[81] На њихове је положаје доводио људе без славних имена. Одмах после његове смрти, јер Василије II ипак није успео да уништи и читаво анадолијско племство, проблем провинцијске аристократије је акутнији него икад раније, али му се сада, уместо цара као носиоца централне власти, супротставља престоничко племство, док цар постаје само израз његових политичких амбиција. Сва та трвења су допринела да Мала Азија, некадашња окосница здраве и моћне Византије, постане прилично лак плен освајачима из XI века, као и да престане да буде срце државе. Како је недавно истакнуто, та трвења су више него спољни непријатељ допринела каснијим, по Малу Азију трагичним збивањима.[82] У XI веку, у сукобу две племићке струје са далекосежним последицама, на страни престоничног племства срећу се и поједине некадашње провинцијске магнатске породице. То је био само један од путева еволуције и декаденције анадолијске аристократије, а Аргири су ту један од најтипичнијих примера.

---

[79] Уп. радове Г. Острогорског, пре свега оне наведене у нап. 6.
[80] Psellos, Chronographie I, 4.
[81] Ibidem, 18.
[82] *Ферлуга*, Аргири, 160.

Цело досадашње опште разматрање, везано углавном за време које омогућава рађање магнатских породица помаже или бар треба да помогне откривању породице којој је читав овај рад већ самим својим насловом посвећен. У крајњем исходу, суштина већ првих, следећих страница је у директном или посредном поређењу Фока са оним што је опште за читаву византијску аристократију савремену њиховој епоси. Ако је закључено да је малоазијско племство било у IX и X веку у ствари та византијска аристократија и да је, као носилац и борбе на истоку и утицаја у војсци и привреди, било и инспиратор свих бројних центрифугалних струјања, логично је посматрати Фоке само као један његов израз. Ако је анадолијска аристократија рођена у времену које је започело са освитом IX века, неопходно је за њено посматрање знати у најопштијим цртама неке од важнијих спољнополитичких догађаја савремених њеној генези. На појединачним примерима је доказано да њене почетке треба тражити баш у томе времену, као и да су ти појединачни почеци међусобно слични, и разумно је то знати и поредити са оним што се тражи и налази о пореклу Фока. Исто тако, ако се признаје одређена важност појави Јермена на етничкој карти тог великог полуострва са кога су потицале Фоке, није случајно што је њима и етничком питању уопште морала да се обрати дужна пажња. Најзад, нека почетна, врло условна и слободна претпоставка, која је претходила целом послу, је да су Фоке ипак само израз, јак и можда највеличанственији, класе, времена и тла којима су припадале.

III

ПОРЕКЛО И РАЂАЊЕ ПОРОДИЦЕ ФОКА

Промене у византијској унутрашњој социјалној структури, појаву или, боље рећи, поновно јачање земљишне провинцијске аристократије као и виталну важност Мале Азије и читавог истока по интересе Царства најбоље илуструје породица Фока. Може се рећи чак да Фоке на најбољи начин могу својим трајањем да осветле и читаву једну епоху у животу ове државе. Својом наглом еволуцијом и њеним хронолошким оквирима, политичком улогом исто као и појединим истакнутим представницима, Фоке садрже све оно типично за тле и време у коме се јављају. А настали су управо из оних промена у Царству и његовој унутрашњости о којима је било говора у претходном поглављу.

Трагање за првим Фокама и њиховим родоначелником је стога врло потребно не само зато што открива тренутак, тле и околности које омогућавају рађање таквих родова него и због тога што се на примеру Фока, као — на известан начин — појединачној персонификацији читаве класе, уочавају и одређени обрасци повести свих осталих магнатских породица. Прва, значајнија истраживања овог проблема могу се наћи, наравно, још код великог Диканжа у XVII веку, који је својом чувеном и обимном генеалошком студијом о племенитим византијским

породицама морао, логично, да обухвати и аристократски род Фока.[1] На жалост, Диканжов подухват са данашњег становишта није био баш најуспешнији, што не значи да је данас и некористан. После Диканжа и познате осеке која је наступила у занимању за читаву византијску прошлост, међу онима који су у старијој науци, крајем XIX века, у обновљеном интересовању за византинолошку науку поклонили пажњу и Фокама, посебно и пре свих ваља истаћи Г. Шламбержеа. Нико се њима није до данас онако исцрпно позабавио како је то учинио Шламберже у својим делима „L'épopée byzantine à la fin du X siècle" и поготово „Un empereur byzantin au Xe siècle: Nicéphore Phocas", јединој постојећој монографији о овој импозантној личности византијске историје.[2] Иако урађена доста давно, то је књига која многим својим резултатима мора још увек да побуђује пажњу науке. Ипак, и у књизи о Нићифору Фоки, класичном делу брилијантног језика, питање порекла породице Фока практично је остало нерешено, а тамо где се у њој уочавају трагови таквог решења, они су или општег карактера или погрешни. Дуго је оно што је Шламберже написао било мање више све што се знало о почецима Фока, и читаво је то питање неким случајем стајало по страни, док пре неких двадесетак година А. Грегоар није пружио нове изворне податке и предложио решење проблема порекла Фока, мада, мора се признати, доста сумарно.[3]

Византијски наративни извори, врло оскудни када се тичу порекла и настанка Фока, или бар претежно оскудни, били су сигурно највећа препрека решењу тога питања, али, као што је речено, ни наука ту није показивала неко веће занимање, па чак ни сам Шламберже, који се иначе Фокама тако помно бавио.[4] Грегоарово откриће је било истински права новост јер све док се нису појавили у научној јавности његови резултати изгледало је као прилично извесно да византијски хроничари и историчари не пружају тако рећи ниједно зрнце које би могло нешто више да посведочи о почецима и ближој провенијенцији овог великашког рода. Ипак, пре анализе Грегоаровог рукописа, ваља погледати и друге податке, византијске најпре а затим арабљанске и остале источне, јер и у њима, посебно арабљанским, има занимљивих вести које се тичу

---

[1] *Du Cange*, Familiae, 149—152.

[2] *Schlumberger*, Epopée; *Schlumberger*, Nicéphore Phocas.

[3] У питању су два чланка Грегоара од којих је посебно други врло богат новим чињеницама: *H. Grégoire*, Héros épiques méconnus — Nicéphore Phocas l'Ancien, La Nouvelle Clio 1952, Nos 9—10, 378—381; *Grégoire*, Nicéphore Phocas, 232—254.

[4] Овај се аутор задовољава у „Нићифору Фоки", једном, за њега карактеристичном фразом која, макар била и литерарна и неодређена, носи у себи заиста изненађујућу нетачност. Та реченица гласи: „il était issu d'une vieille mais obscure famille d'archontes cappadociens, les Phocas, dont presque tous les membres avaient porté l'epée et couru sus aux Perses d'abord, aux Sarrasins ensuite" (*Schlumberger*, Nicéphore Phocas, 31—32). Оваквом, премда недовољном и нетачном осврту Шламбержеа на порекло славног рода, чији је представник предмет његове књиге, ваља наћи евентуално објашњење у чињеници да је завичај породице Фока и истоименог узурпатора из почетка VII столећа исти, тојест Кападокија. Цар Фока (602—610) је заиста у појединим изворима забележен као ὁ Καππαδόκης (Glycas, 510 sq; G. Monachos-*Muralt*, 560). По методи то личи на сличну комбинацију која је прављена у вези са Вотанијатима (уп. напомену 42, I поглавље).

порекла Фока. Најпре вести грчких писаца. У ствари, само један византијски аутор покушава да каже стварно нешто више о исходишту и старости ове породице. То је познати Михаило Аталијат, историчар епохе превласти цивилног племства, од 1034. до 1079, писац који је своје дело посветио цару Нићифору III Вотанијату (1078—1081), са циљем да уздигне овог владара — типичног представника војног племства, чији је присталица и сам Аталијат био. Говорећи о роду Вотанијата, наравно све у панегиричком духу, Аталијат се труди да састави његову генеалогију и да је окити повезујући Вотранијате са славнијим и старијим Фокама.[5] Укратко, он тврди да породица Вотанијата „највише и најпре од покојних Фокада потиче" (ἀνωτάτω καὶ πρώτῃ σειρὰ ἐκ τῶν Φωκάδων ἐκείνων ὥρμηται) а да је слава ових толика да је прешла све земље и мора.[6] Аталијат даље, помало збркано, истиче деведесет два поколења „Фокада", помиње међу прецима Вотанијата и цара Нићифора Фоку (по томе је, значи, Нићифор III други цар из исте лозе) и за њега „ови Фокади" (οἱ Φωκάδες αὐτοὶ) проистичу „од знаменитих покојних Фабија" (ἐκ τῶν ὀνομαστῶν ἐκείνων Φαβίων), старе римске породице из које су потицали и Сципиони... да би се на крају „саднице Фабија" „из једне земље у другу плодно заорале" (ἐξ ἑτέρας γῆς εἰς ἑτέραν ἐπίτοκον ἄρουραν).[7] Затим учени византијски писац констатује да је њихово порекло на другој страни и ивирско, уз шта прилаже своју мудру аналогију између „новије" отаџбине Фока и „келтске" Иберије, то јест између Иверије и Шпаније, при чему ону прву означава њиховим завичајем.[8] Наравно, ни Аталијат, као ни својевремено Симеон Логотет, не пропушта да исприча и какав јуначки подвиг претка садашњег цара, који је једном приликом помогао „божанском помоћу" Нићифору II Фоки, исто као што је Теофилакт Авастакт, отац Романа Лакапина, то учинио Василију I.[9] Аталијатово писање, ни у ком случају бесадржајно за историчара, познато је у византинолошкој науци још од Диканжовог доба[10], али је карактеристично да Шламберже нигде не попоказује да му је посветио дужну пажњу, што је помало необично. Иако одређених вредности, за истраживача порекла Фока у сваком случају знатних, чињеница је да прича овог образованог историчара лако открива у себи једну од честих и не много оригиналних легенди, каквих је било у Византији. Исто тако, мора се признати да необична паралела између две Иверије и прилично тачан географски опис Медитерана, који се у спису такође налази, не говори ништа друго до о лепом образовању Аталијата, исто као што ни наводна древност лозе Фока као изданка и продужетка старих римских родова, о чему он доста збркано приповеда, није ништа до митска прича. Али, конкретнији детаљи у тој

[5] Attaliates, 217 sq.
[6] Ibidem, 217.
[7] Ibidem, 220.
[8] Ibidem, 222.
[9] Уп. напомену 48, II поглавље.
[10] *Du Cange*, Familiae, 152. Учени Француз каже помињући Варду, узурпатор из 1022. „qui quidem praeterae auctor est Nicephorum Botaniatem ex cadem perillustri Phocarum gente, generis traxisse uxorem".

причи дају ипак могућности и постављању одређених питања и чак доношењу извесних закључака. Оно што је занимљиво са те стране је помен азијске Иверије као завичаја Фока, помен који намеће питање да ли је реч о ужој Иверији (Ђурђији) на огранцима какваских планина, или је по среди источни део Царства у ширем смислу? Или је, можда, што је врло вероватно, Иверија поменута због усаглашавања са легендарном, односно, боље рећи, реалном постојбином Ботанијата? Било како било, за сада се морамо задовољити констатацијом да би евентуално иверско порекло Фока одударало од свега онога што се иначе зна о њиховој територијалној, па и етничкој провенијенцији. Аталијатова генеалогија, исто тако, не може никако дати ни прихватљив одговор на питање о старости лозе Фока, али зато поуздано показује величину ове породице у представама Византинаца друге половине XI века и свест о њеној, за тадашња мерила, великој старости, коју је Аталијат хотимично — да би увећао славу рода Вотанијата, или нехотице — из незнања, продужио чак до Фабијеваца. Најзад, нема разлога не поклонити поверење ни вести о сродству Вотанијата са Фокама, вести која датира из времена када је представа бар о последњим представницима овог славног рода била у свести Византинаца сигурно још прилично свежа. То што Аталијат говори може итекако лепо да сведочи и о побочним родословним везама са другим великим породицама, које су сигурно и једне и друге чиниле још јачима, као и, што је још значајније, о времену када се Фоке сасвим сигурно били већ изумрли и као такви називани „покојни". Овај други податак, који ће бити још посматран, јесте оно што, уз друге чињенице из Аталијатове историје, ипак не чини овај извор неважним када се ради о почецима и трајању рода Фока.[11]

Уз Аталијата, подаци о пореклу Фока се могу наћи још и у арабљанским изворима (наравно, не рачунајући притом и Грегоаров текст, о коме ће бити посебно речи). Међу овим, источним текстовима, највећу пажњу изазива децидираношћу података које доноси познати арабљански историчар Ибн-ал-Атир, писац компилатор из прве половине XIII века, који своју хронику наставља на писање Табарија и Мискаваиха, али који је у понечему и оригиналан.[12] Говорећи о личности цара Нићифора Фоке поводом његове смрти коју је описао, Ибн-ал-

[11] Нису само Вотанијати били ти који су се дичили сродством са Фокама. Према Нићифору Вријенију је и Марија Бугарска, жена Андроника Дуке, значи са краја XI века, по мајци припадала Контостефанима, Авалантисима и Фокама (τοὺς Φωκάδας τοὺς πάλαι περιφανεστάτους καὶ πλούτῳ πολλῷ κομῶντας) (Nicephori Bryennii Commentarii, rec. *A. Meineke*, Bonnae 1836, 106). Податак је занимљив јер говори како о слави изумрле породице тако и о њеном легендарном богатству. У сваком случају, исто као и код Вотанијата, ни овде нема разлога одбацити ову вест о сродству Фока са неким другим родовима, мада се она не може ближе објаснити или потврдити. Хронолошка блискост писања Аталијата па и Вријенија епохи Фока је у сваком случају аргумент у прилог веродостојности њихових обавештења.

[12] О овоме писцу cf. *D. Sourdel*, Le Vizirat Abbaside I, 29; *F. Gabrielli*, Storici arabi delle crociate, Torino 1957, XXII—XXIII; *B. Lewis* and *P. M. Holt*, Historians of the Middle East, London 1962; посебно 114 (текст *Sami Dahan*, The Origin and Development of the Local Histories of Syria). Уп. излагање у I глави које се односи на арабљанске писце.

-Атир приказује овог цара као великог непријатеља муслимана иако је и сам био муслиманског порекла. То гласи дословно: „... и није он (тј. цар Нићифор Фока) био хришћанског порекла, већ је био једно од деце неког муслимана из Тарса, Ибн-ал-Ф-каса по имену, који је прешао у хришћанство. И био је овај његов син (тј. Нићифор Фока) енергичан, храбар и све би прекрасно савлађивао...“[13]. Ал-Атирово казивање, иако по типу легендарне приче коју доноси карактеристично за њега (треба само упоредити оно што Ал-Атир говори о пореклу Склира)[14], у сваком случају је изненађујуће прецизно, и његова верзија порекла Фока, ма колико била погрешна, помало збуњује својом одређеношћу, посебно видљивом када се упореди са Аталијатовом „rambling story“.[15] Овај Арабљанин, писац из потпуно другачије средине и времена од, рецимо, Аталијата, очигледно уопште не познаје породицу и претке цара Нићифора, фактички игнорише све његове, из византијских извора познате, претке сводећи их на једва два колена и прави две индикативне грешке: да је царев отац био муслиман који се покрстио и да је завичај цара био Тарс. Без обзира да ли је код Ибн-ал-Атира забележена нека, можда и локална, легенда, чињеница је да помињање муслиманског порекла Фока јесте одређена илустрација јаког прожимања хришћанског и нехришћанског становништва на истоку Царства и на његовим источним границама, прожимање за које су пример и родбинске везе Варде Склира са муслиманским родовима или животни путеви многих, нарочито јерменских, источних великаша.[16] У том контексту приказивање Нићифора Фоке као човека муслиманског порекла сасвим логично може да одржава свест, задржану и код много векова млађих поколења, да је он био пре свега човек источних делова Царства, оних његових покрајина блиских муслиманима. Помен Тарса је можда једино могуће објаснити, јер никаквих других аналогних вести о евентуалној везаности Фока за ту варош нема, намером Ибн-ал-Атира да објасни велику упорност цара Нићифора приликом опсаде овога града, опсаде која се успешно окончала византијским заузећем 16. августа 965.[17] Пад Тарса, важне стратешке и трговачке тачке у Киликији, био је врло значајан војни успех коме је и сам цар-победник, судећи по изворима, придавао велику важност.[18]

---

[13] Јахја, 140—141.

[14] Уп. II поглавље, нап. 38.

[15] „Неповезана прича“ како је назива *G. Buckler*, op. cit, 405.

[16] Варда Склир је сасвим поуздано одличан пример за ту својеврсну симбиозу, јер не само да је ступио у родбинске везе са једним од Хамданида, Абу-Таглибом (како извештава Ибн-Мискаваих, уп. Јахја, 133), него му је и војска као и помоћ уопште коју је са стране добијао потицала пре свега из муслиманских крајева. Уп. Јахја, 2, 139—140 (Ибн-ал-Атир).

[17] О освајању ове вароши и упорности цара Нићифора II при томе уп. касније излагање. Scylitzes, 268 sq; L. Diaconus, 36, 51 sq (Бар-Хебреус, тј. Абул Фараг) а посебно Јахја (неприступачно издање, в. I глава).

[18] Нићифор је чак и капију освојеног Тарса пренео у Цариград и поставио је κατὰ τὴν ἀκρόπολιν заједно са капијом Мопсуестије (Scylitzes, 270; Zonaras III, 503—504). Искуства из епизоде око освајања Тарса нашла су места и у De velitatione bellica (L. Diaconus, 202, 212).

Поред Ибн-Атира, међу арабљанским писцима вредан је пажње још један аутор, чије је вести Шламберже својевремено протумачио чак као обавештење о стварном завичају Фока. Наиме, код Ибн-Кетира, арабљанског историчара-компилатора из XIV века, иначе Сиријца родом из Дамаска, помиње се једна „касида“ цара Нићифора II Фоке, коју је саставио неки од његових „секретара“ и у којој се цар хвалише калифи ал-Мути-лилаху својим успесима у борби против неверника и уз то прети још већим подухватима у будућности.[19] Нићифор тако, између осталих хвалисања и претњи, каже да је „успоставио нашу власт под мојим (тј. Нићифоровим) печатом у месту пребивалишта мојих предака, Дамаску“.[20] Наишавши на овај податак и имајући га у преводу са арапског, Шламберже је закључио да „ce passage semble donner un certain crédit aux sources qui mentionnent l'origine arabe, ou pour le moins syrienne, de Nicéphore“, а према томе и свих Фока.[21] Истина, притом се мора рећи да овај, иначе за проучавање породице Нићифора II несумњиво значајан и заслужан истраживач, судећи по неким другим ставовима — чак и у истој књизи, очигледно није имао ни најсигурније ни најдоследније представе о завичају и пореклу Фока.[22] Цела „касида“ је преведена на руски уз издање рукописа Јахје Антиохијскога и преводилац, учени В. Р. Розен, слично је мислио о поменутом ставу Шламбержеа када је уз реченицу из „касиде“ записао да она „упућује на муслиманско порекло Нићифора“ а затим подсетио на већ наведену вест о Тарсу.[23] Уз све ово треба такође додати и да исти Ибн-Кетир, код кога је пронађена „касида“, назива цара Нићифора увек „царем Јермена“, а његовог „секретара“ „проклетим Јерменином“, што уосталом чине и други познији арабљански извори.[24] Најзад, питањем интерпретације става из „касиде“ позабавио се и Е. Хонигман, јасно се заложивши за општије тумачење значења наведених речи, које би требало, по њему, да значе да је Дамаск, као уосталом и Месопотамија некада био „потчињен Византијском царству“.[25] По Хонигману слична

[19] Јахја, 115—122; cf. *Schlumberger*, Nicéphore Phocas, 349. Касида је нека врста посланице-оде и као таква има пре свега хвалисави карактер. Нићифорова касида је изазвала огорчење код муслимана (уп. Јахја, 110) јер се у њој могу наћи и ругања исламу као вери а такође и претње освајањем светих градова Меке и Медине. Византијски цар дословце узвикује Арабљанима: „Уђите унижени у земљу Хиџаза и оставите земљу Грка, храбрих мужева“, а касиду завршава тиме што каже да ће очистити читаву земљу од сваког муслимана. Међутим, упркос овако оштром тону, управо ова касида јесте још један од доказа бројних релација тадашња два света, муслиманског и хришћанског, јер она је упућена калифи и на њу се одговара другом касидом, овог пута арабљанском од читавих 135 стихова. То све има више особине полемике и надметања а мање искључивости и затворености.

[20] Јахја, 116.

[21] *Schlumberger*, Nicéphore Phocas, 349.

[22] Уп. нап. 4 у III поглављу.

[23] Јахја, 116.

[24] Јахја, 115.

[25] *Honigmann*, Trois mémoires 102—103. Нићифор Фока, уосталом, слично говори и о Нисиби и Мосулу као о градовима „Газире мојих очева и царства предака“. Општи дух оваквих стихова је недвосмислен. Cf. *Honigmann*, Trois mémoires, 102.

грешка се налази и у једној географској коптско-арабљанској „скали".[26] Ставови нађени у спису Ибн-Кетира одражавају, чак и под условом да се читава „касида" буквално схвати и не прихвати решење које у погледу њеног тумачења понудио Хонигман, осећање да Нићифор Фока јесте на неки, можда већ и заборављени начин, човек близак муслиманима, најпре географски и културно а затим кроз легенду и етнички. У томе је „касиди" слична унеколико, истина, доста неодређено јер се ради о много млађим поколењима, и вест Ибн-ал-Атира. Против буквалног схватања податка из „касиде" стоји време њеног настанка, хронолошки врло блиско Фокама, које је, уз успешне Хонигманове филолошке комбинације, најчвршћи доказ њеног општијег значења: да је Дамаск симбол читаве Месопотамије а да су земље предака византијске земље. Што се тиче титуле Нићифора II као цара Јермена, то није ништа друго до просто позно идентификовање легендарног хришћанског цара из давне прошлости са, његовој вери и завичају најближим, наследницима. Јер, не треба сметнути са ума да је у питању арабљански писац XIV века, као и да од хришћанског становништва источне Мале Азије из ранијих епоха није остало практично никога другога до виталног јерменског елемента.[27] Ту је дошло до обичне идентификације једног народа са изумрлом државом, којој је ипак јерменски свет добрим делом и културно и границама припадао, пред навалом знатно другачијег света. За ове друге је симбол и Византије и малоазијског хришћанства био тада само Јерменин.

Ниједан од поближе анализованих текстова, ни Аталијатов ни онај код Ибн-ал-Атира а ни овај последњи из „касиде", није успео да издржи пробе веродостојности, као ни да се издигне изнад легендарног казивања. Мора се признати да би питање почетака Фока остало уза све ове текстове ипак у целини необјашњено и да би се све што би се могло закључити заснивало на подацима о каснијим представницима рода уколико би се сазнања о његовом пореклу ту завршавала. Ти подаци не оскудевају, на пример, обавештењима о Кападокији као о централној области моћи и богатства Фока, али је тврдњу да је баш она била тај тражени завичај требало потврдити сличним вестима из ранијег времена, а уз то установити начин и време њихсвог уздизања. Све је то недовољно расветљено у познатим изворима. Но, таква обавештења, како је још на почетку поглавља поменуто, ипак пс стоје и дају целовито

---

[26] „Скалама" се називају изводи из коптско-арабљанских лексикона, названих „књигама степенова". У њима су садржана имена земаља изван Египта. Cf. *Honigmann*, Trois mémoires, 98.

[27] Тако је бар било у источној Малој Азији. Лепа илустрација тога стања је путопис Јована Фоке, из друге половине XII века (1185), који је са свога пута у света места оставио сведочанство и о малобројним становницима предела кроз које је прошао. Он бележи да међу хришћанима већину чине „Јермени и Јаковити монаси" док су градови нешто многољуднији (Јован Фока, 928 sq). Cf. *P. Charanis*, On the Ethic Composition of Byzantine Asia Minor in the Thirteenth Century, Mém. Kyriakidès, Thessaloniki 1953, 140—147; *P. Charanis*, The Armenians in the Byzantine Empire, Bsl. 22 (1961), 196—240; *P. Charanis*, Observations on the Demography of the Byzantine Empire, Thirteenth Intern. Congress of Byz. Studies, Oxford 1966, vol. 14; о свему томе најновије и најбоље *Vryonis*, Islamization.

разрешење овога проблема а налазе се у једном, врло дуго зачудо незапаженом грчком спису који је по броју и садржини података о почецима Фока управо јединствен.

Велики белгијски византинолог Анри Грегоар запазио је међу интерполацијама насталим у време Нићифора II Фоке, које се налазе уз хронику такозваног Настављача Георгија Монаха у ватиканском рукопису Vaticanus 153, сасвим нове и недвосмислене чињенице о почецима и првим члановима породице Фока.[28] Да ово откриће буде још необичније, служи податак да су те интерполације нашле места још 1859. године у издању хронике Георгија Монаха (Хамартола), које је припремио Едвард Муралт и никако не би требало да буду у науци непознате.[29] С правом се зато може рећи да је дугачка листа научника којима је то промакло. Укратко, у ватиканском рукопису се каже да је стари Нићифор Фока, чувени војсковођа из доба Василија I и Лава VI, и, за старије истраживаче, прва позната личност из овог рода, имао оца који се једноставно звао само Фока. Другим речима, то је било његово име док презимена није ни имао. Већ је овај податак довољан да побуди пажњу јер указује, пре свега, на један од могућих начина стицања презимена код појединих магнатских породица, а о значају презимена за сазнавање прошлости византијске аристократије било је прилично речи у претходном поглављу. Те анализе су показале да је један од најчешћих начина стицања презимена био управо кроз прелажење личног имена родоначелника на име целог рода у следећем колену. Међутим, оно што је у том податку још важније јесте чињеница да је први Фока, с обзиром да није имао презиме, очигледно био ниског порекла, што потврђује и даље излагање непознатог писца. Овај први Фока, πρόπαππος цара Нићифора II, како се наводи у ватиканском тексту, био је ἐκ Καππαδοκῶν, односно ἐν Καππαδόκῃ[30], чиме се недвосмислено потврђују и претпоставке о Кападокији као завичају Фока, а не, на пример, Тарсу, Дамаску или Иверији. Притом, као и код других података које пружа ватикански рукопис, не треба сметати са ума да се у овим интерполацијама ради о „апологетској биографији првог Нићифора, писаној за време његовог унука“[31], што, у питању завичаја Фока, свакако јесте чињеница у прилог веродостојности. Јер, апологетском духу интерполација сигурно би више пристајала прича о „фабијевском“ него о „кападокијском“ пореклу. Наравно, причи о Кападокији треба најпре веровати из других разлога, а пре свега зато што су сви каснији подаци такви да увек упућују на непрестану везаност Фока за тај крај. Најзад, када се испитује ово сведочанство, ваља такође знати да је оно по времену настанка старије од свих других изворних обавештења о пореклу Фока. На основу Vat. 153 може се претпоставити да је први Фока, човек који се одликовао

[28] Уп. III главу, нап. 3.
[29] G. Monachos-*Muralt*, 756—757, 761, 860—864.
[30] G. Monachos-*Muralt*, 757; *Grégoire*, Premier Nicéphore Phocas, 250, сам доноси уз свој чланак и све изворне вести из Ватиканског рукописа у вези са првим Нићифором Фоком; Καππαδόκῃ стоји код Муралта.
[31] *Grégoire*, Premier Nicéphore Phocas, 240.

„снажним телом и племенитом душом" (ῥωμαλεότητι σώματος καὶ ψυχῆς γενναιότητι)[32], био по свој прилици не много угледна личност (већ и због немања презимена). Томе утиску доприноси и опис, врло карактеристичан иначе за византијске писце када су у положају да опишу или скромне родоначелнике славних родова или уопште људе достојне бољег друштвеног положаја него што га уживају. Таквим описом личности и њеног изгледа и особина се, у суштини, на неки начин и оправдава каријера која следи и која не сме, по византијском схватању, да буде неоправдана па ни потпуно случајна. Да је положај првог Фоке био у почетку више него скроман видеће се и из даљег тока његове каријере (о томе мало касније), а може се, бесумње само претпостављајући, закључити да је родоначелник био највероватније какав сељак и, као такав, прост војник у војсци Василија I. Цар га је запазио када се истакао у тешким борбама са Хрисохиром, па га је, после разарања Тефрике, пораза павликијанаца и смрти Хрисохира (872)[33] наградио тиме што му је доделио скроман чин турмарха.[34] Цитирани подаци о обичном, боље рећи, ниском пореклу Фока, изгледају уверљиви, јер се они, са једне стране, одликују одређеношћу а, са друге, и објективношћу (коју у каснијем тексту ватикански рукопис нема баш увек). Наравно да аутор тих каткада панегиричких редова није имао мотива да ствара, односно измишља као митску у ствари сасвим обичну животну причу о успону једне породице, која се, уз то, још и одвијала такорећи сасвим по типичном узору за све провинцијске магнатске родове IX и X века. Из свега овога се може извести закључак да је први хронолошки одређен податак о Фокама у изворима из 872, с обзиром на познате датуме догађаја око Тефрике. Но, када је први Фока рођен, поуздано се не може сазнати, али се са много вероватноће може одредити, јер он се у борбама са Хрисохиром јавља као човек у пуној снази заједно са већ одраслим сином Нићифором, младићем који је постао царев љубимац.[35] Родоначелник Фока је, према томе, могао да буде рођен вероватно за време владе цара Теофила (829—842), и да буде четрдесетогодишњак у доба сукоба око Тефрике. Занимљиво је, иначе, да је управо за владе Теофила дошло до јачања византијске власти у завичају Фока, Кападокији, јер то је време стварања клисура, самосталних мањих пограничних војно-управних области, међу којима и клисуре Кападокије, у којој је први стратег забележен већ 830.[36]

Настанак, територијално и социјално порекло рода Фока може се, као што је потврдило претходно излагање, великим делом ипак одгонетнути, наравно захваљујући ватиканском рукопису, али оно што ни вести из Vat. 153 не разјашњавају, поготово не експлицитно, јесте

[32] G. Monachos-*Muralt*, 757; *Grégoire*, Premier Nicéphore Phocas, 250.

[33] G. Monachos-*Muralt*, 757; *Grégoire*, Premier Nicéphore Phocas, 250. Cf. *Vasiliev*, Byzance et les Arabes II, 32 sq. Такође cf. *Lemerle*, Pauliciens, 96 sq.

[34] О чину турмарха уп. касније излагање.

[35] G. Monachos-*Muralt*, 757; *Grégoire*, Premier Nicéphore Phocas, 250.

[36] Cf. De Thematibus, 120—122; *Ферлуга*, Ниже јединице, 82—83; литературу даје такође и *Oikonomidès*, Listes.

питање њиховог етничког порекла. То, међутим, никако не значи да одређене комбинације о њиховој бар првобитној народности не постоје, јер, треба се само сетити Ибн-ал-Атирове приче или „касиде" забележене код Ибн-Кетира. Наравно да је било научника који су били склони да понешто и прихвате из поменутих легенди или чак да их усвоје у целини (као на пример Шламберже), али у литератури се могло срести такође, и то доста често, и мишљење да су Фоке у ствари породица јерменског порекла, мада за такву тврдњу правих доказа у изворима нема.[37] Већ је наведено да цара Нићифора Фоку Ибн-Кетир назива „царем Јермена", а његовог секретара „проклетим Јерменином". Исто ословљавање Нићифора Фоке се среће и у компилацији Ал-Аина који, мешајући хронологију, каже да је Нићифор, „цар Јермена", умро 963, а затим, пошто се обратио другоме писцу, говори о смрти цара Романа, „цара цариградског".[38] Ова разлика је вероватно плод различитих извора које овај позни компилатор користи, мада из Розенова излагања, а он је и превео ове вести, није најјасније да ли Ал-Аин доследно ословљава тако Нићифора за разлику од Романа. У сваком случају, за разлику од Ибн-Кетира и Ал-Аина, Ибн-ал-Атир, историчар веће вредности и ближи времену Фока, каже јасно за Нићифора да је „цар Грка", што подвлачи и Розен.[39] Уз њега, ваља истаћи да ни Јахја из Антиохије не брка оно што бркају неки познији источни писци, и за њега је византијски цар увек „цар Грка", па тако назива чак и оне византијске владаре који су пореклом били прави Јермени, као што је то случај са Јованом Цимискијем.[40] Уосталом, речи „цар Јермена" не значи исто што и „цар Јерменин", а овако се нешто не може наћи нигде у изворима. Идентификација Фока са Јерменима је нешто раније коментарисана[41], али се, уза све речено, може додати и то да ни читава историја ове породице ни у једном тренутку не открива неку њену посебну везаност за јерменске елементе у Царству, нити се неко посебно јерменофилство може открити у политичким поступцима појединих чланова тога рода, док Јермени у Византији иначе, по правилу, не поступају тако. Има и других потврда за нејерменско порекло Фока, истина, општије природе. Тако се треба подсетити да су они од почетка недвосмислено везани за цариградско православље, да цар Нићифор II Фока у новели о имањима јерменских стратиота показује не само непопустљивост него чак и нетрпељивост према њима[42], а сличних потврда има још. Иако

---

[37] Између осталих такво се мишљење провлачило код многих истраживача, као што су, на пример, *J. Laurent*, Arménie, 263—264 или *N. Adontz*, Basile I^{e} , Byz. 9_1 (1934), 259.

[38] Јахја, 120. За разлику од Ал-Аина Ибн-Кетир заиста зна за прави датум смрти цара Нићифора Фоке, мада прави лапсус када каже да је 967. умро „цар Јермена, проклети доместик Нићифор" (Јахја, 119).

[39] Јахја, 120.

[40] Ibidem, 1.

[41] Уп. раније излагање (на пример III глава, нап. 35).

[42] *Zepos*, Jus I, 247—248. Cf. *Schlumberger*, Nicéphore Phocas 319; *A. Rambaud*, L'Empire gréc au dixième siècle: Constantin Porphyrogénète, Paris 1870; *A. Toynbee*, Constantine Porphyrogenitus and his World, Oxford 1973, 166—167. Исто тако се не могу никако узети као наклоњени Јерменима ни они ставови који се тичу њих у De

можда изгледа необично што се оволико пажње поклања питању наводног „јерменства“ Фока, премда се оно чини доста једноставно, мора се напоменути да је у науци било доста случајева у којима се са тим баратало као са готовом чињеницом, а да за њу ни из далека нема довољно доказа. Наравно, све напред речено не негира сличност, културну и географску, као и временску са тлом и културом неких јерменских породица које се уздижу у Византији, па и са начином њиховог полетног уздизања. Поменути арабљански извори су једини који су могли да дају ослонца, ма како несигурног, таквим хипотезама.

Исто тако као што се морају одбацити тезе о муслиманском или о јерменском пореклу Фока, не може да се прихвати ни теза о њиховом „ивирском“ завичају, за који би евентуалног повода пружило казивање Аталијата. Ово због тога што за такве тезе, осим Аталијатове паралеле, никаквог па ни најмањег доказа нема.[43]

Много је вероватнија, чини се, од свих других „етничких“ домишљења, претпоставка и њиховом „кападокијском“ пореклу, с тим што би оно било схваћено и објашњено у етничком смислу. Кападочани нису били, наравно, никакав народ, али посебност овога живља у изворима ипак се осећа. Она је бесумње долазила отуда што се највећи део житеља ове византијске покрајине бавио граничарским позивом, као и због тога што је Кападокија, с обзиром да се дуго налазила на рубу Царства, била неминовно више изложена извесним демографским променама од оних покрајина Византије ближих центру.[44] Такве, помало изузетне околности живљења створиле су код њених храбрих становника извесно осећање посебности и припадности донекле одвојеном „роду Кападочана“. Њихова посебност се запажа доста често и у савременим византијским изворима који говоре о Кападоки и, па није случајно што, на пример, један Константин VII Порфирогенит, у свом спису „О темама“, каже ὁ γένος τῶν Καππαδοκῶν док прича о њиховом неваљалству (κακοτροπία), за које даје и примере у изреци и епиграмима.[45] Али, инсистирање на нешто измењеном етничком идентитету Кападочана никако не значи да они нису били хеленизовани и „византинизовани“ у истој или приближној мери у којој је то био случај са становницима других делова Царства. У Кападокији се, истина, догодило да јерменски етнички утицај заиста преовлада, али то не сме да буде разлог да се и Фоке огласе Јерменима, јер од њиховог родоначелника па до велике сеобе Јермена под Мелиасом, која се сматра нарочито важном за демо-

velitatione bellica (188—189) а који такође одишу неповерењем. Оно што је можда могло да наведе на закључак да су Фоке ипак били јерменског порекла јесте име Варда, које се често среће у овом роду а које се обично сматра јерменским по пореклу. Непотребно је и доказивати колико има носилаца тога имена у Малој Азији у IX и X веку који сигурно нису Јермени а ипак га носе. Cf. *Adontz*, Taronites, 534.

[43] Уп. у III глави, нап. 5—9.

[44] О етничком саставу Мале Азије па и Кападокије cf. *Charanis*, Ethnic Changes; *Ahrweiler*, L'Asie Mineure; *Oikonomidès*, Frontière; *Vryonis*, Basis of Decline; у најновије време о читавом питању *Vryonis*, Islamization. Врионис управо истиче изузетан положај Какадокије, која је чинила границу хеленизованог света и православља својим источним ободом (Islamization, 60).

[45] De Thematibus, 66.

графску слику Кападокије, протекло је око сто педесет година. А тек од Мелиаса може да се говори о масовној јерменизацији тих крајева.[46] Управо због свега тога, ни „муслиманска“ ни „јерменска“ хипотеза не изгледају ни приближно тако вероватне као што је то претпоставка о Фокама као Кападочанима, представницима хеленског елемента у Малој Азији, схваћено у ширем смислу — онако како је то уосталом на малоазијском полуострву тада и било једино могуће.

IV

ПРВИ ПРЕДСТАВНИЦИ

Ф о к а, први познати члан породице, имао је релативно скромну каријеру, коју је, према Vat. 153, окончао не одмакавши даље од чина турмарха.[1] О овој служби треба нешто, макар у најкраћим цртама, казати јер њено препознавање задаје извесне тешкоће. Незгоде се крију пре свега у великом броју различитих чинова турмарха, па је доста тешко определити се коју од њих је вршио Фока. Најкраће узев, на основу два, Фокином времену хронолошки најближа византијска списа о достојанствима и службама у Царству, Тактикона Успенског (из 842 —843) и Филотејевог Клитерологиона (из 899), постојали су у Византији турмарси федерата, турмарси Ликаоније, турмарси појединих тема и флоте, затим апотурмарси итд.[2] У Филотејевом спису се налазе, у ствари, само турмарси појединих тема и флоте, и то са титулом спатарокандидата, а нешто даље и турмарси κατὰ τὰ θέματα αὐτῶν.[3] Турмарх је, по дефиницији Икономидиса, био „gouverneur civil et militaire d'une tourma, principale subdivision du thème“, а турми је током X века било по три у свакој теми.[4] Ако се треба определити који је од ових положаја турмарха заузимао Фока, с обзиром на његово непоседовање неке друге титуле, као и на његов чин без неке ближе ознаке, највероватније је да је он 872. постао само један од турмарха неке од азијских тема, можда баш Кападокије, која је од 863. била већ тема.[5] Ово мало дуже задржавање на чину првог Фоке је корисно јер поуздано илуструје својим местом на хијерархијској лествици и прилично скроман положај родоначелника. Али, оно што је, исто тако, извесно јесте и чињеница да је турмарх био дужност а никако не титула и да је носиоцу, у овоме случају Фоки, давао одређену важност, бар у оквиру теме (евентуално Кападокије) и њене тематске војске јер му је у њој био претпостављен само стратег.

---

[46] Cf. *Oikonomidès*, Frontière, 84.

[1] G. Monachos-*Muralt*, 757; *Grégoire*, Premier Nicéphore Phocas, 250.

[2] Најновије издање ових списа је дао *Oikonomidès*, Listes, 55—61, 149—151 итд. Тактикон Успенског познаје турмарха савезника, Ликаоније, турмарха појединих тема, флоте, спатарије и апотурмархе, турмархе апрате и најзад апотурмархе коњице.

[3] *Oikonomidès*, Listes, 151. Ови турмарси, истина, носе још и чин спатарија.

[4] *Oikonomidès*, Listes, 251.

[5] Уп. II главу, нап. 14; III главу, нап. 34.

Награда којом је Фока унапређен за турмарха 872, пошто је цар уништио Тефрику, била је, без обзира на привидну скромност, ипак леп дар и залога будућности за овога простога човека а зачетника тако славног имена.

Већ син првога Фоке, *Нићифор*, често називан у историографији *Стари*, својом успешном и дугом каријером омогућио је читавој породици да нагло израсте у један од најмоћнијих родова провинције. Његов је успон отпочео истовремено са очевим, јер га је цар, уздигавши првога Фоку за турмарха, учинио једним од својих „дворана" (ἕνα τῶν οἰκείων πεποιηκώς).[6] Тиме је Василије I несумњиво показао велику личну наклоност према овоме младићу који је, будући царев οἰκεῖος, постао нека врста личног царевог слуге на двору, јер се у томе смислу овај термин јавља током IX и X столећа.[7] Однос Нићифора према владару је, у складу са положајем који је стекао, био пре свега приватне природе и ту чињеницу никако не треба пренебрегавати приликом посматрања читавог његовог познијег успешног напредовања у служби. Како су те релације између цара и његових „дворана" у пракси могле да изгледају и колико су биле на одређен начин издвојене од осталих царевих односа, сведочи Филотеј који бележи да у одређеним приликама (на пример за време великог поста) цар позива за своју трпезу једино τοὺς ἑαυτοῦ οἰκείους καὶ συγγενεῖς (своје „дворане" и рођаке).[8] Другим речима, убрајање међу цареве „дворане" Нићифору је пружало лепе изгледа за даље успехе, које је отада Василије I свесрдно помагао.

Последице измењеног положаја оца и сина Фоке осетиле су се врло брзо, у рату против „Агарена" када се њих двојица налазе уз самога цара у његовој пратњи. Овај је поход доста тешко ближе хронолошки одредити, јер је после 872. следећих година било више ратних догађаја на истоку, али, чини се, с обзиром да је реч о царевом походу, највероватније у питању ратовање Василија I у току 873. Тада је византијски цар, како приповеда Vita Basilii, извојевао над Арабљанима важне победе и освојио Запетру и Самосату, али је под Мелитином коју је опсео доживео неуспех.[9] Био је то у суштини продужетак царевих напора из протекле године, јер се све ове вароши налазе јужно од Тефрике идући према Сирији. После тога, опет наравно на основу Vat. 153, цар је Нићифора, пошто је већ одрастао (ἤδε δὲ τὸν Νικηφόρον ἀνδροθέντα), почаствовао достојанством манглавита, првим које је стекао у току свога живота и то је био вероватно и званично први корак у његовом будућем војничком позиву.[10] Војничком зато јер су манглавити, иначе лична гарда царева, у другој половини IX века вероватно вршили

[6] G. Monachos-*Muralt*, 757; *Grégoire*, Premier Nicéphore Phocas, 250.

[7] Cf. *J. Verpeaux*, Les oikeioi. Notes d'histoire institutionnelle et sociale, REB 23 (1965), 89—99. Грегоар није запазио важност сврставања Нићифора међу „дворане" цара Василија и утицање овога положаја на његову будућност.

[8] *Oikonomidès*, Listes, 191.

[9] Vita Basilii, 268—270. Cf. *Vasiliev*, Byzance et les Arabes II, 48—49; *Lemerle*, Pauliciens, 96 sq.

[10] G. Monachos-*Muralt*, 757; *Grégoire*, Premier Nicéphore Phocas, 250.

још увек одређену дужност да би се тек касније њихова служба претворила у обичну титулу.[11] Положај Нићифора као манглавита није био посебно истакнут на хијерархијској лествици и може се рећи да је био приближан положају турмарха, који је заузимао његов отац.[12] Блискост Нићифора цару Василију I, показана тиме што је он био његов οἰκεῖος, као да је још једанпут обележена постављањем за манглавита — личног гардисту.

Углед Нићифора је у сталном порасту, што се огледа у следећим достојанствима овога царевог „фаворита", јер он убрзо добија чин протостратора, достојанство које се у Филотејевом Клитерологиону међу 60 царских достојанстава налази на 48. месту.[13] Значај протостратора у следећим столећима је био још већи, али то не значи да овај чин „првог царевог коњушара" није отварао лепе могућности за даље напредовање и у ранијим временима. Најбољи пример за то је сам оснивач Македонске династије, Василије I, који је своју каријеру у Цариграду отпочео као протостратор.[14]

Поставља се питање када је Нићифор постао протостратор? Ако се прати казивање ватиканског рукописа, може се закључити да је до тога дошло пре него што је постављен за стратега Харсијанона, па је одговор у ствари везан за хронологију ове његове нове дужности. Као стратег Харсијанона Нићифор Стари јасно је наведен у Vат. 153, али из овога рукописа недвосмислено произлази да је тај чин добио пре него што је послат на нову дужност у Италију.[15] С обзиром на ову чињеницу са правом се може претпоставити, како је то уосталом учинио и Грегоар, да се неки његови, хронолошки неодређени, подухвати у Киликији — о којима извештавају Тактика Лава VI и спис „De velitatione bellica" — никако не могу сврстати у време око 900 (како је учинио Васиљев), већ једино у период између 873. и 885.[16] У току тих година Нићифор је, дакле, измењао редом чинове манглавита, протостратора и стратега Харсијанона, а мора се признати да оваква „прецизност" не може изузетније да задовољи пажњу истраживача па се ваља окушати и са неким теже доказивим претпоставкама.

---

[11] У изворима се јављају као служба крајем VIII века, а нестају крајем XI столећа већ као титула. Уп. литературу коју о њима доноси *Oikonomidès*, Listes, 328.

[12] У Филотејевом спису стоје крај турмарха спатарија, а и сами имају уз свој чин ово достојанство (*Oikonomidès*, Listes, 151).

[13] *Oikonomidès*, Listes, 103. Пример је узет из Филотејевог Клитерологиона (као и у другим случајевима) јер он је, с обзиром да је настао 899, хронолошки најближи Нићифоровом уздизању.

[14] Vita Basilii, 225. Међу византијским царевима IX века као протостратори су почињали такође и Лав V Јерменин и Михаило II Аморијац. Cf. *R. Guilland*, Le Protostrator, Recherches sur les institutions byzantines I, Berlin—Amsterdam 1967, 478—497.

[15] G. Monachos-*Muralt*, 757; *Grégoire*, Premier Nicéphore Phocas, 250.

[16] *Grégoire*, Premier Nicéphore Phocas, 237 sq; *Vasiliev*, Byzance et les Arabes II, 84—85, 138. Васиљев је у суштини поверовао причи коју доноси Теофанов Настављач као и Vat. 153 и повезао је са недатованим вестима из Тактике Лава VI и списа De velitatione bellica (в. даљи текст) и Табаријевим писањем. Заиста, код Теофановог Настављача се сусреће прича о његовим подухватима и после 894 (в. даљи текст).

Наиме, у византијској офанзиви, која је отпочела 878. и представљала неку врсту одговора на претходни упад Арабљана у јужне делове Кападокије, ромејску војску су предводила, како је забележено у арабљанским изворима, „петорица патрикија". Византијске трупе су се упутиле на Подандос, правцем према Киликији, а међу патрикијима су се налазили заповедници Селевкије (града у Киликији), Писидије (?), кападокијске тврђаве Куре, Кавкаба и, најзад, Харисијанона.[17] Ако се зна да код арабљанских аутора термин „патрикије" означава стратега великих и старих тема, то јест свих таквих области насталих до X века (шире схваћено), логично је да су и поменути „патрикији" били у ствари стратези.[18] Упутно је стога закључити да је то био и заповедник Харсијанона, тим пре што је у њему стратег забележен управо 873.[19] За Нићифора је забележено да је био стратег Харсијанона, у „De velitatione bellica„ и Тактици Лава VI он се јавља такође као стратег, а пошто је једина његова позната стратешка дужност била она у Харсијанону, није неприродно претпоставити да су и догађаји из De velitatione bellica и Тактике везани за његову функцију у Харсијанону.[20] Имајући у виду све то као и сазнања о свим познатим византијским војним акцијама у Киликији између 873. и 875, није необично, како је помислио и Грегоар, потражити Нићифора Старијег међу непознатим „патрикијима" из борби у Киликији 878—879. То се може, сигурно не сасвим поуздано, учинити и зато што су и у акцијама „петорице патрикија" и у De velitatione bellica и Тактици наведени догађаји око истих арабљанских тачака одбране, а то су Адана и Тарс. Овој Грегоаровој, на жалост никада у довољној мери образложеној претпоставци, може обазриво да се стави у прилог и чињеница да су све до 885. то били најзначајнији окршаји у Киликији, као и да је једино у вези са 878—879. забележено у изворима директно и учешће заповедника односно стратега Харсијанона.[21]

[17] О томе говоре арабљански извори које наводи *Vasiliev*, Byzance et les Arabes II, 82 sq.

[18] Данас се, наиме, сматра да реч „патрикије" у арабљанским текстовима означава стратеге великих и старих тема а да су њима по положају подређени „зирвари" или „заравире", стратези малих тема. Испод ових су, опет, турмарси, који евентуално могу да се издигну до ранга „зирвара" или „патрикија". Ако се пође од таквог тумачења, онда се не може аутоматски прихватити да је Нићифор, зато што је код Арабљана назван „патрикијем" (уколико је он стратег Харсијанона), носио тај византијски чин већ 878. него да је то управо само знак његовог положаја стратега. Cf. *Oikonomidès*, Frontière, 87; *M. Canard*, Les aventures d'un prisonnier arabe et d'un patrice byzantin à l'époque des guerres bulgaro-byzantines, DOP 19 (1956), 51—72, посебно 66 (згодан пример значења ове речи код Арабљана); *M. Canard*, Sur deux termes militaires byzantins d'origine orientale, Byz. 40 (1970), 226—229.

[19] *Honigmann*, Ostgrenze, 49 sq; De Thematibus, 123—124; *E. Honigmann*, Charsianon Kastron, Byz. 10 (1935), 129—160; *Oikonomidès*, Listes, 348; *Ферлуга*, Ниже јединице, 82 сл.

[20] У ствари, није једина уколико се прихвати прича о његовом „survie" после 894. године коју пружају Теофанов Настављач и Vat. 153. Код њих се налази и податак о Нићифору као стратегу теме Тракесијанаца како ратује на истоку после поменуте године (Theoph. Cont., 360; G. Monachos-*Muralt*, 774; *Grégoire*, Premier Nicéphore Phocas, 252). Tactica Leonis, 933, 800; De velitatione bellica, 242. Cf. *Grégoire*, Premier Nicéphore Phocas, 244 sq.

[21] Cf. *Vasiliev*, Byzance et les Arabes II, 79 sq; *Grégoire*, Premier Nicéphore Phocas, 237 sq.

Уколико се ова, доста смела хипотеза прихвати, дошло би се и до извесне хронологије у каријери Нићифора Старијег до 885, то јест до његовог одласка у Италију. Произишло би тако да је он могао да постане протостратор само пре 878, јер тај чин претходи његовој стратешкој служби. А стратег би, по овим комбинацијама, био већ те исте године. Бити стратег Харсијанона за Нићифора је била врло одговорна и тешка обавеза, јер не треба сметнути са ума да је и Харсијанон, као и цела Кападокија (покрајина а не тема), био у то време, па и касније, све до великих освајачких ратова царева следећег столећа, последња византијска брана према Арабљанима на источној, односно југоисточној граници Мале Азије.[22] Дужност коју је примио Нићифор је морао, осим тога, да схвати и као завичајни задатак, јер били су то крајеви из којих је потекао и његов отац и он сам. Без обзира на евентуалну некритичност извора који обавештавају о подвизима Нићифора и акцији „патрикија" (поготово треба посумњати у истинитост De velitatione bellica, хвалоспевног списа у славу цара Нићифора II Фоке), ипак је неоспорно да је Нићифор Старији показао знатне војне способности у Киликији, нарочито уколико се његова активност идентификује са активношћу петорице стратега. Да се он доказао управо овде као ваљан војсковођа потврђено је убрзо новим задатком који му је цар Василије I поверио. Била је то најсјајнија епизода из живота овога војсковође: освајање јужне Италије и Сицилије.

Стање у овим, увелико угроженим провинцијама Царства у тренутку доласка Нићифора није се никако могло сматрати добрим. Огорчене борбе за те мале, Царству преостале делове Апенинског полуострва су се појачале још неколико година пре 885. Наиме, Арабљани су 21. маја 878. заузели Сиракузу на Сицилији и тиме у највећој мери неутралисали тек постигнут успех Византинаца — освајање Барија 876. Војници царства ускоро по паду Сиракузе трпе још један неуспех код Таормине (879), и мора се признати да је, иако је још увек добар део Сицилије (северно од Сиракузе уз обалу) остао византијски, заузимање Сиракузе снажно одјекнуло.[23] Нарочито су Ромејима тешко пали дрски напади на Јонска острва, од којих Арабљани више нису презали, па је угрожен био чак и сам Пелопонез. Византија у тим сукобима, истина, није била сасвим подређена, поготово што је на челу флоте имала вештог војсковођу Насара, који је у више наврата потукао муслимане током 880. године.[24] Али, стање се ипак битније није мењало, па је цариградска влада, незадовољна исходима сукоба, била принуђена да мења своје команданте једнога за другим, тражећи достојног супарника вештоме непријатељу. Тако је Лава Апостипа негде око 882—883. сменио Стефан Максентије, иначе Кападочанин, који је уза себе имао војску састав-

[22] Уп. нап. 19 у овој глави.

[23] За поменуте догађаје у јужној Италији поред наведених дела Васиљева и Грегоара cf. *Gay*, Italie, 109, посебно 132 sq.

[24] Насар их је октобра 880. потукао код Липарских острва, после чега је и уследило поновно снажно искрцавање Византинаца на тле Калабрије и обнова власти Царства над тим областима. Cf. *Gay*, Italie, 111 sq; *Grégoire*, Premier Nicéphore Phocas, 235.

љену од „Трачана и Македонаца и одабраних Харсијанита и Кападочана“, односно војника из истоимених тема.[25] Максентије је неуспешно покушао да нападне Амантију, град на западу Калабрије, а када је под зидинама Санта Северине доживео нови пораз, био је смењен.[26]

У овоме, по Византију врло значајном тренутку, цар шаље у помоћ Максентију његовог земљака Нићифора Фоку, који 885. стиже заједно са Хрисохировим „егзархом“ Диаконицом и павликијанцима и нагло мења ратну срећу у корист Царства.[27] Нићифорову победоносну војску су чинили управо некадашњи непријатељи Византије, који су, пошто су 872—873. претрпели пораз, добрим делом пришли православљу и власти ромејског цара (мада их је већина ипак радије изабрала емиграцију).[28] Доласком ових несумњиво опробаних ратника византијске снаге су нагло ојачале и успеси о којима хвалоспевно говори рукопис из Ватикана морали су да дођу. По Vat. 153. у руке Царства су пали Амантија, Тропеја, Санта Северина, Тарент, Бари, Таормина и Рeђо.[29] Vita Basilii помиње само успехе Нићифора у освајању Амантије, Тропеје и Санта Северине и у овом случају више треба веровати овом другом спису јер, како је истакао Грегоар, Тарент је повратио још Лав Апостип, Бари је заузет још 25. децембра 876, Таормину Арабљани пре 902. нису ни имали, а Рeђо су тек угрозили 888, па је он 880 још увек могао да служи као база Насаровим трупама.[30] Што се тиче Таормине, сам град није заузет пре 902, али Арабљани зато врло успешно пустоше његову најближу околину током 881, тако да се евентуални престанак ове невоље може повезати са Нићифоровим доласком и успешним војевањем.[31] Ипак, и три освојене вароши (Амантија, Санта Северина и Тропеја) биле су велики успех храброга стратега. Заузимање Амантије, круна читавог Нићифоровог похода, било је посебно пријатан мелем за византијску војску, која је мало раније под Максентијем, код те исте тврђаве, доживела пораз.

Vat. 153. додаје још да је Нићифор Фока, дошав у Италију, био уздигнут за „моностратега западних тема, Тракије, Македоније, Кефаленије, Лангобардије и Калабрије“.[32] Титула моностратега, коју је добио,

---

[25] Vita Basilii, 312; Scylitzes, 160.

[26] Vita Basilii, 312; Cf. *Gay*, Italie, 132; *Vasiliev*, Byzance et les Arabes II, 110.

[27] Vita Basilii, 312; Scylitzes, 160. Диаконица је иначе од оних који су до краја остали верни Хрисохиру, чак га је рањеног неговао (Vita Basilii, 274—275), али је карактеристичан и као један од павликијанаца који су ипак пришли цару и православљу, што је иначе учинио мањи део Хрисохирових сабораца. Манихејска тагма, тада под Диаконицом основана, живела је све до времена Алексија I Комнина. Павликијанци које је у Италију том приликом довео Нићифор Старији су врло вероватно исти они Јермени о чијој колонизацији на тлу освојене Калабрије после 885. говори Vat. 153 (G. Monachos-*Muralt*, 575; *Grégoire*, Premier Nicéphore Phocas, 251).

[28] Рeђи су били они који су после разарања Тефрике поступили као поменути Диаконица или господар Локане Куртикије (Vita Basilii, 268). Cf. *Vasiliev*, Byzance et les Arabes II, 42.

[29] G. Monachos-*Muralt*, 757; *Grégoire*, Premier Nicéphope Phocas, 250—251.

[30] *Grégoire*, Premier Nicéphore Phocas, 240—242.

[31] Cf. Ibidem, 241; *Vasiliev*, Byzance et les Arabes II, 95, 105.

[32] G. Monachos-*Muralt*, 757; *Grégoire*, Premier Nicéphore Phocas, 250. *Oikonomidès* (Listes, 334) каже да никада моностратег није био технички термин. Моно-

није била стално достојанство, већ само привремена ознака његовог главнокомандујућег положаја над западним темама, а поименично набрајање појединих од њих ваља протумачити као ознаку оних западних области чијим је војскама Нићифор у том тренутку директно заповедао. Треба се сетити да је трачку и македонску тематску војску у Италију довео још Стефан Максентије, а тема Кефаленија (са својом флотом) и њена турма Лангобардија, као и дукат Калабрија су, вероватно, због свог блиског географског положаја упутиле и своје чете под команду моностратега. Цар Василије I, поверивши овако одговорну дужност своме миљенику, сигурно је учинио добар потез, јер Нићифор не само да је обновио недавно изгубљене царске поседе на тлу јужне Италије, него их је чак и увећао. Приликом овог похода Фока се прославио још и најлепшим хришћанским човекољубљем које се огледало у томе што је при повратку, у Бриндизију, пре укрцавања ослободио бројне муслиманске заробљенике, спремне за транспорт преко мора, а затим подигао и једну цркву у знак захвалности богу за срећан исход похода.[33] Ово је био, уколико је прича забележена код Скилице у потпуности истинита, узор Тактици Лава VI за поуке о поступању према побеђенима[34], а још више Нићифоровом побожном и славном имењаку и унуку, цару који се слично понео много касније.[35] Боравак Нићифора у Италији потрајао је све до смрти Василија I, 29. августа 886, кад прима наредбу (κέλευσις) од новог цара Лава VI да се врати — о чему такође извештава драгоцени ватикански рукопис — управо када се налазио код Амантије.[36] Овом податку нема разлога да се не верује тим пре што се већ од 887. у Калабрији на челу византијских трупа, као стратег над свим западним темама, среће Константин, ὁ ἐπὶ τῆς τραπέζης, а од 891. замењује га патрикије и протостратор Симпатикије, стратег Македоније, Тракије, Кефаленије и Лангобардије.[37] Концентрација власти је очигледно код ових стратега била слична оној код Нићифора Фоке коју годину раније.

стратег је еквивалентан са стратегом автократором; cf. *R. Guilland*, Charges des hommes barbus. Les termes désignant le commandant en chef des armées byzantines, ΕΕΒΣ 29 (1959), 35—77 (réimpr. Recherches sur les institutuons byzantines I).

[33] Scylitzes, 262; *Grégoire*, Premier Nicéphore Phocas, 252—253. *M. Amari* (Storia dei musulmani di Sicilia I, Catania 1933, 583—584) мисли да је Нићифор оставио код становника Италије тешку успомену својим боравком у њој. Суочен са неуспехом своје насилне „византинизације", ипак је успео да се покаже мудрим тиме што је при одласку ослободио заробљенике и подигао цркву у Бриндизију. Храм је вероватно био посвећен Богородици а не Св. Нићифору. Такође cf. *H. Grégoire*, L'église crétoise „de la Vierge du Magistre", Byz. 8 (1933), 528 sq.

[34] Tactica Leonis, 896. Cf. *Amari*, op. cit., 584.

[35] Уп. даље излагање. Cf. *H. Grégoire*, Etudes sur le neuvième siècle, Byz. 8 (1933), 515—550.

[36] О томе извештава једино ватикански рукопис, али, с обзиром да су његова обавештења ионако најопширнија, није необично што неких вести из њега нема у другим изворима; G. Monachos-*Muralt*, 761, 765; *Grégoire*, Premier Nicéphore Phocas, 251. О Нићифоровим ратовима на тлу Италије cf. *Gay*, Italie, 133—136; *Amari*, op. cit., 567—568, 583—584; *Vasiliev*, Byzance et les Arabes II, 110—111.

[37] Theoph. Cont., 356; Scylitzes, 174; L. Gram., 266. Cf. *Ahrweiler*, Administration, 30 sq.

Нићифор није поменутим успесима окончао своју каријеру. Напротив, по повратку он добија положај доместика схола, али се, на жалост, не може тачно знати и када. Ту је дужност пре њега вршио Андрија Скит, који се последњи пут помиње 886, а судећи по изворима, Нићифор га је наследио кад је он умро.[38] Било је то у сваком случају пре рата са Бугарима 894, у коме се Нићифор јавља као доместик. Највероватније је да су се смрт Андрије, повратак Нићифора из Италије и затим додељивање новог положаја њему некако подударили или били бар временски блиски. Тако је Нићифор постао фактички главни командант војске у одсуству цара, што је бесумње тада била највећа част и највиши чин у византијској војсци и врхунац амбиција свакога ромејскога војсковође и ратника, наравно уколико се оне нису протезале и на узурпацију престола. То са Нићифором бесумње није био случај. У међувремену је био почаствован и још једном титулом — достојанством патрикија, у IX веку врло угледним и тако је и на овај начин добио потврду, и то званичну, свога друштвеног положаја. Јер, у Византији IX и X столећа не бити било протоспатар, било патрикије, антипа или магистар значило је не припадати њеној елити. У тој епоси нема у Царству такорећи ниједне личности која је у друштву потврдила свој значај храброшћу, неким подвигом или каквом другом вештином а која не поседује неку од наведених титула. Нићифор наравно да у догађајима из 878—879. није имао достојанство патрикија али је у сваком случају ипак морао да га стекне пре додељивања положаја доместика схола. Он, истина, на почетку сицилијанске кампање није био патрикије, али је у тренутку када постаје доместик схола већ имао ту титулу, како се види и из извора.[39] Нићифору је било потребно много више напора и успеха да стекне чин патрикија него што ће то бити неопходно његовим наследницима. За често безначајне успехе синови славних очева — зачетника или родоначелника — добијају иста признања за која су родитељи морали итекако да се труде. Ову појаву потврђује историја многих византијских аристократских родова, па и самих Фока. Ипак, треба додати да ниједна титула у Царству није никада постала наследна, па ни овај чин патрикија, и сваки нови члан магнатског рода је морао, макар формално, да је нечим заслужи.[40]

[38] Vita Basilii, 284—285; Theoph. Cont., 355; Scylitzes, 176; L. Gram., 263. Андрија Скит је био иначе највероватније на челу оних „пет патрикија" који су ратовали 878. и 879. у Киликији. Cf. *Vasiliev*, Byzance et les Arabes II, 84; *Guilland*, Recherches I, 386; *Ahrweiler*, Administration.

[39] Theoph. Cont., 358; L. Gram., 267; Scylitzes, 176.

[40] Са просопографске стране о термину патрикија је бесумње највише писао *R. Gilland* (његови радови изашли до 1967. су му сакупљени у Recherches). О наследности титула у Византији cf. *Guilland*, Transmission héréditaire. Титула патрикија је, иначе, од самога свога почетка, у време Константина Великог, била само почаст и давана је као награда без обзира да ли је и које претходне чинове имао њен носилац. Донекле сличну судбину имају и друге титуле сродног карактера — протоспатари, антипати и магистри, одавно претворене у пука достојанства. Сваки византијски homo novus је у сваком случају желео да се подичи таквим звањима, па се у Књизи о церемонијама могу наћи чак и тарифе за куповину појединих достојанстава (De caerim. II, 692—693).

О Нићифору се појављују нове вести тек из 894. године, када се истакнути војсковођа нашао још једном у прилици да се огледа на војном пољу, овога пута суочен са Бугарском и њеним агресивним и моћним владарем Симеоном. Пошто су бугарске трупе поразиле Византинце упавши на њихову територију, Царство је покушало да њихове успехе неутралише, с једне стране, позивом Угрима да Бугаре нападну са севера, а са друге је Лав VI, у међувремену, послао на Дунав, што је била стара и већ више пута опробана тактика Царства, морским путем флоту под заповедништвом друнгарија Евстатија, а „копном патрикија Нићифора Фоку, доместика схола постављенога после смрти Андрије“ (διὰ γῆς δὲ πατρίκιον Νικηφόρον τὸν Φωκᾶν, δομέστικον τῶν σχολῶν μετὰ τὴν τελευτὴν Ἀνδρέου γενόμενον).[41] На жалост, овога пута ни Нићифор, иако чувени ратник, није успео да спасе Царство од тешких искушења у наступајућем раздобљу. Истини за вољу, доместик схола заиста није имао јачу војску да би се ефикасније супротставио Симеону, а слабости византијских трупа је по свој прилици био свестан и сам цар Лав VI, који је, упоредо са војним акцијама против бугарског владара, покушавао и дипломатским путем да дође до примирја. Симеон је, међутим, прозрео византијско лукавство али пошто је био заузет Фокином војском, није могао да се истовремено одупре Угрима, онако како је то учинио са Византинцима, и Угри опљачкају „целу Бугарску“.[42] Без обзира што неуспех ромејских снага није имао ни већих размера ни директних последица по Византију — јер Симеон, будући да је и сам био озбиљно угрожен, склапа мир са Лавом VI[43] ипак је у Цариграду морало доћи до извесног незадовољства Нићифоровим вођењем похода, а овакав не много блистави крај је вероватно тешко пао и самоме старом војсковођи.

У томе шта се са њим збило после 894, наративни извори нису сагласни. Све у свему ради се о двема верзијама о последњим годинама живота Нићифора, верзијама које се налазе, премда потпуно различите, у једном истом спису, хроници Симеона Логотета, али у различитим његовим редакцијама. По првој се јасно и кратко каже да је буграски цар нарушио мир са Ромејима онога тренутка када је чуо за смрт Нићифора, а затим и поразио Византинце у чувеној бици код Булгарофигона (896).[44] Друга је верзија много опширнија од прве и из ње произилази да Нићифор Фока није никако умро непосредно после 894, а пре пораза код Булгарофигона, већ да је у ствари запао у немилост код цара Лава VI као жртва једне подле интриге и затим био замењен на положају доместика схола Лавом Катакалоном — кога наравно помиње у истим догађајима и прва верзија — који је био 896. поражен код Булгарофигона. Интрига чија је жртва постао Фока, састојала се у намери василео-

[41] Уп. нап. 39, у IV глави.
[42] Уп. нап. 39. и 41, у IV глави.
[43] Theoph. Cont., 358; L. Gram., 268—269.
[44] L. Gram., 269; Th. Melit., 188; Theoph. Cont., 855; *В. И. Срезневский*, Славянский перевод хроники Симеона Логофета, Петроград 1905 (reprint London 1971), 117. Очигледно је да најбоље верзије Логотетовог списа бележе овакав крај Нићифоровог живота.

патора Стилијана Зауцеса да своју ћерку уда за царевог дотадашњег љубимца Нићифора Фоку, а када је овај то одбио василеопатор је допринео да се царева наклоност према Фоки угаси и да војсковођа буде замењен Катакалоном. Нићифор је после тога дуго времена (Скилица каже „мало") био потиснут да би касније, пошто је постављен за стратега теме Тракесијанаца, извојевао многе победе над Арабљанима.[45]

Прихватити ову другу причу значило би усвојити да Нићифор није умро у периоду између 894, и 896 (како извештава индиректно прва верзија), већ да је, и поред немилости, живот окончао у срећним и успешним походима на „Агарене", као стратег теме Тракесијанаца, што би померило његову смрт на време око 900. Чињеница је да најбоље варијанте Логотетовог списа доносе само прву причу (Теодосије Мелитински, Лав Граматичар, словенски превод хронике као и спис Настављача Георгија Монаха у Бонском корпусу) док се друга налази у шестој књизи Теофановог Настављача, хроници Симеона Логотета изашлој под тим именом уз Настављачев спис, као и код Јована Скилице, који причу дословно преузима.[46] Поред тога одмах пада у очи да прва верзија, иако не говори ни о каквом војном неуспеху Нићифора директно и премда помиње преговоре које је водио са бугарским владарем, никако није онако романсирана у опису судбине војсковође после 894. како је то друга. По првој верзији деловање старога Фоке у току 894. није било директно неуспешно али ни успешно, поготово не у односу на његове раније акције. Аутор друге верзије је очигледно имао потребу да оправда и улепша крај каријере Нићифора и очигледно је да је због тога и прибегао комбинацији са наводно планираном женидбом војсковође (већ прилично старог уосталом) са ћерком Зауцеса, који је, као што је познато, био таст Лава VI и „le faiseur de rois".[47] Вероватно да се основни разлог оваквој тенденцији крије пре свега у наклоњености писца друге верзије читавој породици као и у времену настанка друге верзије, која је по свој прилици блиска или савремена епохи владе цара Нићифора II (963—969), док је прва везана за крај владе Романа Лакапина, дакле већ и хронолошки много неутралнија.[48] Свему треба додати и поново подсетити да је управо недатовани податак о акцијама које је наводно Нићифор спроводио против Арабљана као стратег теме Тракесијанаца послужио Васиљеву да недатоване вести из „Тактике" и „De velitatione bellica" стави тек око 900. године и тиме неоправдано продужи живот овога Фоке за више година.[49] Прихватање прве верзије Логотетовог списа неминовно мора да баци лаку сенку на иначе бриљантну војничку каријеру Нићифора. Но, са друге стране, чињенице о преговорима које је он водио са Симеоном и миру који је склопио са њим, као и поштовање договора од стране бугарског владара све док је Фока

---

[45] Theoph. Cont., 359—360; Scylitzes, 178. Уп. раније излагање о хронологији азијских похода Нићифора Старијег.

[46] О Логотетовом спису уп. Увод у коме је објашњена „збрка" са његовим верзијама. Такође уп. нап. 44. и 45, у III глави.

[47] *Grégoire*, Premier Nicéphore Phocas, 239.

[48] Уп. I поглавље.

[49] Уп. излагање о тим догађајима у овој глави.

био жив, можда још боље бацају светлост на ауторитет војсковође који такав споразум може да постигне без обзира на војне недаће које су га снашле. Слава коју је за живота стекао очигледно га је надживела и никако није случајно што се легенда о славноме претку, која настаје у епохи врхунца рода, формира баш на овоме Фоки, љубимцу цара и ваљаном стратегу. Бесумње, он је најславнији претходник истоименог цара из шездесетих година X столећа.

V

ЕПОХА УСПОНА

Стање у коме се Византија нашла крајем IX века, у време после смрти старога Нићифора Фоке, не може никако да се означи као повољно. Године 896. дошло је до тешкога пораза ромејских снага код Булгарофигона у сукобу са Симеоновим Бугарима, а пред тешка искушења Византију су ставили арабљански гусари, који у једном трентку чак успевају да заузму и опљачкају Солун, други град државе (904). Осим са овим невољама, нападима Бугара и арабљанских пирата, Царство је морало да се на прелазу из IX у X столеће суочи и са другим спољнополитичким недаћама, изазваним најпре притиском муслиманских снага у Јужној Италији и на истоку Мале Азије, а затим и појавом Руса 907. године пред Цариградом. Сложеност стања је делимично увећавала и такозвана „брачна криза“ Лава VI, али много важнији од ње, и по тренутном значају и по томе што је наговештавао сличне сукобе током читавог X века, био је сукоб у коме су се цар и малоазијско провинцијско племство нашли на супротним странама.

И поред очигледне благонаклонисти коју је показивао према аристократији[1], Лав VI (886—912) је морао као носилац централне власти већ тада, почетком века, да долази у повремене конфликте са њом. Тако је овај владар био први међу византијским царевима који је сам осетио јаке центрифугалне и бунтовничке тенденције које ће током следећа два века упорно показивати анадолијска властела. У његово време те тенденције су се исказале у побуни представника два чувена магнатска рода: Дука и Аргира. Иако све појединссти о овој побуни која се одиграла током последње деценије Лавове владе нису познате[2],

---

[1] Уп. у II глави напомене 27—29. Cf. *M. Mitard*, Le pouvoir impérial au temps de Léon VI le Sage, Mélanges Diehl I (1930), 215 sq; *Каждан*, Об аристократизации, 47; *Ostrogorsky*, Aristocracy, 4; *Ферлуга*, Аргири 163; итд.

[2] Новембра 904. византијски војсковођа Андроник Дука је повео ромејске трупе на Мараш и поразио Арабљане, али када је следеће године добио налог да се придружи са својим снагама, као доместик схола, флоти Химерија да би заједнички деловали на малоазијској обали, Андроник одбија. Разлог томе је била интрига евнуха Самоне, пореклом Арабљанина, царевог љубимца, који тајно обавештава Дуку да му код Химерија прети хапшење и ослепљење по налогу Лава VI. На то се Андроник одмеће код Коње и ступа у везу са Арабљанима и уз њихову помоћ напада на Тарс, па га чак и калифа у Багдаду прима. Лав VI га упорно позива натраг, али Андроник због преписке са њим пада у затвор код калифе и умире у ропству, док његов син

она је ипак показала да ће царска власт у будућности најчешће морати да устукне пред прејаким породицама или да се одржава на супарништву тих истих родова тако што ће тражити потпору у противничком табору истовремено га фаворизујући. Да тешкоће царске власти у одбрани чврстог централизованог система управљања буду још веће помогао је такође један догађај из Лавове епохе: сеоба Јермена под Мелиасом. Ови досељеници су много допринели отуђењу источних покрајина Царства, а сам Мелиас је, ратујући са Арабљанима и отимајући од њих нове територије, фактички на њима заснивао властито полунезависно упориште.[3] Зато се, гледано кроз последице по Византију, слободно може рећи да и Дуке и Аргири и Мелиас чине почетком X века јединствени фронт према центру и стога није нимало необично што се у одређеним тренуцима слично и понашају: као што је калифа у Багдаду примио избеглог Андроника Дуку, тако је Мелиас нашао привремено уточиште код мелитинског емира.[4] Сродних, најчешће узурпаторских циљева, и феудалци каснијег времена ће се слично понашати, склањајући се код Арабљана и тамо тражећи заштиту.[5]

У свим поменутим искушењима за младу династију (која би уосталом са правом могла да буде сматрана млађом од неких магнатских породица) Фоке су по свој прилици уживале благонаклоност владајућег цара. Истина, томе је тешко пронаћи директне потврде у изворима, али већ и несметани токови каријера синова старога Нићифора могу да послуже како својеврстан али поуздан доказ. Чувени војсковођа је имао двојицу синова, Варду и Лава, чији ће животни путеви коначно од Фока учинити познато магнатско породично име. Исто онако како су прва двојица чланова рода могла да послуже као обрасци настајања једне великашке породице IX или X века, тако су Варда и Лав типични представници ојачалог и осамостаљеног рода. У једној од редакција Логотетовог списа — VI књизи Теофановог Настављача — записано је ипак да је *В а р д а*, будући автократоров љубимац, као „дворанин" (οἰκειότατος) био и царев лични слуга.[6] Чињеница да се овај податак среће само у оној групи рукописа која доноси и друге легенде о роду Фока, а да је нема у редакцијама које се окончавају са 948. и не показују

успева да побегне. На основу преписке са патријархом Николом Мистиком може се сумњати и у његово учешће у завери. А. Грегоар је претпоставио да је у побуни учествовао и Евстатије Аргир, који се из изгнанства вратио исте 908. када и син Андроников Константин. Евстатије је касније још једном лишен звања и прогнан у Харсијанон (ту је био прогнан и први пут), али се овога пута не зна зашто. Cf. *Polemis*, Doukai, 16—25; *Vasiliev*, Byzance et les Arabes II, 181 sq; *H. Grégoire*, Nouvelles chansons épiques des IXe et Xe siècles, Byz. 14$_1$ (1939), 253—263.

[3] Уп. II главу, нап. 61.

[4] Мелиас је такође пристао уз побуну Евстатија Аргира и Андроника Дуке и после пропасти побуне склонио се код мелитинског емира (DAI, 238). Cf. *Grégoire*, Notes épigraphiques, 79—88.

[5] Такав је био случај са већ помињаним узурпатором Вардом. Уопште, о Арабљанима у византијској и Византинцима у арабљанској историји уп. чланак М. Канара *(M. Canard)*, Quelques „à-coté" de l'histoire des rélations entre Byzance et les Arabes, Studi medievali in onore di G. Levi della Vida, Roma 1956, 98—119 (réimpr. Byzance et les musulmans du Prôche Orient, London 1973).

[6] Theoph. Cont., 360; G. Monachos-*Muralt*, 774.

посебну наклоност према тој породици, намеће одређене резерве и према овоме податку.[7] Тим пре што је Варда био отац цара Нићифора II и још увек жив у тренутку настајања поменутог податка. Са друге стране, и често ћутање друге групе може да значи и известан отпор породици која се сукобила са царем кога аутор списа окончаног са 948. недвосмислено хвали и подржава: Романом Лакапином.[8] Неповерење према вести о Варди као љубимцу Лава VI, уз све речено повећава и околност да је он, који у догађајима из доба регенства царице Зоје игра прилично безначајну улогу, био ближи цару од свога брата Лава, кључне личности у наступајућим годинама. Без обзира на ову сумњу, вест о Варди као „дворанину" не треба одбацивати (иако и она може да подсети на механичко поређење са каријером оца Нићифора), јер у таквом почетку једног младог властелина нема ничега необичног.

Први подухват у коме се Варда истакао била је експедиција коју је царица Зоја упутила у Бугарску под вођством његовог брата Лава са циљем да одлучном битком реши сукоб са Симеоном. У војсци која је 917. доживела тежак пораз у чувеном боју код Анхијала уз многе великаше и команданте налазио се и Варда „и сви остали стратези тема".[9] У том тренутку је очигледно утицај двојице браће на политичка збивања био у зениту, за шта су вероватно имали да захвале недавном, потпуном или привременом ишчезавању из тих истих збивања чланова двеју других, тада већих и моћнијих родова — Аргира и Дука. Положај који је одскора заузимао Вардин брат Лав је, уосталом, непосредно пре њега и носио један од Дука — Константин.[10] Што се тиче Варде, тешко је рећи какав је положај он уживао међу осталим вођама анхијалске експедиције, али је изван сумње да је и он имао удела у командовању заједно са „свим осталим стратезима". Премда у том тренутку није био носилац ни одређене титуле ни функције, самим тим што је поменут уз практично сву тадашњу аристократску и војничку елиту која учествује у вођству тог несрећног похода очигледно је да јој је и сам припадао. Вероватно да је за то имао пре свега да захвали привремено знатно сјајнијој политичкој звезди свога брата Лава. А да је вођство у анхијалској епизоди било поверено заиста одабранима, нема никакве сумње када се погледају сачувана имена учесника, погинулих и преживелих у поразу који је уследио, јер међу њима се могу срести између осталих и двојица Аргира, Роман и Лав, или Мелиас са својим Јерменима.[11] Царица Зоја се у надошлим невољама, сасвим извесно, била препустила овим најутицајнијим представницима малоазијског племства: састав ромејских снага код Анхијала је само једна од илустрација тога стања.[12]

---

[7] Уп. напомене о спису Симеона Логотета у I поглављу.

[8] Већ више пута је наглашено да је у питању писац наклоњен Роману I. Уп. *А. Каждан*, Хроника Симеона Логофета, ВВ 15 (1959), 127 сл.

[9] Theoph. Cont., 389; L. Gram., 295; Th. Melit., 207; Scylitzes, 203.

[10] Уп. напомене 13. и 15. мало даље.

[11] Theoph. Cont., 388—390; Th. Melit., 207; L. Gram., 295; Scylitzes, 203.

[12] У боју код Анхијала са византијске стране су учествовали од знатнијих људи протопапас палате Константин Кефалас, Константин Малелиас, заповедник тагме Екскубита Јован Грапсон, заповедник тагме Хиканата Марулис, затим Роман

Главнокомандујући међу њима је био, како је већ речено, Вардин брат *Лав*, који је у боју предводио царске трупе са титулом магистра и чином доместика схола.[13] Његово постављење на ову дужност главног заповедника војске – што је иначе био посао доместика схола[14] – уследило је, како се може претпоставити, непосредно после смрти ранијег доместика схола Конастантина Дуке, убијеног 913. године, почетком владе Константина VII Порфирогенита.[15] Тиме је представник Дука на индиректан начин помогао уздизању Лава Фоке, а преко њега и читавом роду ових, тада још увек младих кападокијских магната. Истина, по свој прилици Лаву није помогла једино смрт Константина Дуке, већ су му у прилог ишле и друге околности, пре свега повратак царице Зоје из изгнанства, која сигурно није могла имати симпатија за људе којима је био окружен цар Александар, патријарх Никола Мистик или његов пријатељ Константин Дука.[16] Уз изузетне симпатије царице-регенткиње, Лаву је помогла и личност паракимомена Константина, човека који се са огромним утицајем на политичке прилике појавио понсво на двору управо захвалу-

---

и Лав Аргири, Варда Фока, Мелиас са Јерменима, патрикије Константин Липс и, наравно, Лав Фока као главнокомандујући. Из Мале Азије су потицали Варда и Лав Фока (из Кападокије), Роман и Лав Аргири (из Харсијанона), Мелиас са Јерменима (из Ликандоса), Константин Липс или син Ливоса (вероватно јерменског порекла, у сродству са Торницима; cf. DAI, Commentary, 162—163). Од десет у изворима поменутих имена шест поуздано потиче са истока, а притом ваља имати у виду да је ратиште у Европи.

[13] Theoph. Cont., 388; Th. Melit., 207. О магистру најпре cf. *J. B. Bury*, The Imperial Administrative System in the Ninth Century (The British Academy Supplemental Papers I), London 1911, 29—33. Уп. такође напомену 20. мало даље.

[14] Уп. излагање о доместикату Нићифора Фоке у IV поглављу. У вези са чином доместика додељеним Лаву Фоки постоји једна нејасност у изворима која се огледа у томе што је код Скилице забележено да је Лав био „доместик схола Истока" а то је немогуће јер је до поделе на доместика Истока и Запада дошло тек за царевања Романа II. Исту грешку Скилица прави и са додељивањем овога чина Варди Фоки почетком самосталне владе Константина VII (Scylitzes, 233, 238). Истина, чак ни у његовој хроници ова грешка није прављена стално. У Ескоријалском Тактикону се први пут јављају оба доместика (*Oikonomidès*, Listes, 263). О доместику схола cf. *Bury*, Adm. Syst., 47 sq; *Ahrweiler*, Administration, 24—36, 52 sq; последњи аутор мисли друкчије, тј. да је доместик схола Запада као служба установљен доста касније од доместика схола Истока и знатно раније од времена Романа II (*Ahrweiler*, op. cit., 56—57). Чини се да ту треба рашчланити послове које су поједине војсковође обављале носећи различита нестална достојанства, а која су заиста по своме карактеру одговарала дужности доместика схола Истока или Запада од установљења детерминисаног чина, који је у себи садржавао тачно одређено место и ранг у хијерархији византијског друштва. Ово установљење је било за Романа II и у томе су наративни извори, осим Скилице, сагласни.

[15] Константин Дука је убијен са многим својим присталицама после неуспеле побуне коју је подигао по своме повратку из арабљанског изгнанства. Он је последњи доместик схола за кога се зна пре Лава Фоке. По повратку од Арабљана Константин Дука је одмах постављен за стратега Харсијанона уместо Евстатија Аргира, а убрзо потом за доместика схола. Репресалије према побуњеницима су биле и за византијске прилике неуобичајено оштре и није искључено да је у њима удела имао и сам Лав Фока. Theoph. Cont., 381; DAI, 240; L. Gram., 288—289. Cf. *Polemis*, Doukai, 21—25.

[16] Симпатије Николе Мистика према Константину Дуки су биле очигледне већ и због веза које је патријарх одржавао са његовим оцем Андроником, без обзира да ли је директно подржавао његову побуну (cf. *Polemis*, Doukai, 23).

јући повратку царице.[17] Разлози због којих је моћни паракимомен врло упорно подржавао Лава изгледају много једноставнији када се зна да је Фока био ожењен рођеном његовом сестром, пореклом врло скромном а завичајем Пафлагоњанком.[18] Фоке су се тако нашле на страни оних који су за време краткотрајне владе Александра успели 913. да дођу до моћи и да се поново нађу на положајима на којима су се налазили током царевања претходног владара, Лава VI. Уз то, оно што је несумњиво, јесте чињеница да су лепу царицу окружили људи из малоазијске провинције и да су они били ти који су код Анхијала властитим снагама покушавали да решавају од Зоје им поверену судбину Царства.

Да би се уверили колико је био угледан чин доместика схола, поверен Лаву Фоки, довољно је погледати у Филотејев Клитерологион, његовом времену хронолошки најближи византијски списак достојанстава, у коме је доместик стављен одмах иза василеопатора, ректора, синкела (папиног и патријарховог) и стратега Анатолика, а испред стратега свих осталих тема.[19] С друге стране, и титула магистра, коју је код Анхијала већ носио, давала је Лаву положај на шестом месту ранглисте, непосредно иза кесара, нобилисима, куропалата, василеопатора и зосте патрикије.[20]

Са падом патријарха Николе Мистика као регента, непосредно по повратку царице Зоје у престоницу, у први план византијског политичког живота избијају, како је поменуто, представници извесних малоазијских магнатских родова, људи какви су били, на пример, браћа Гонгили или Фоке. Историјском судбином је било одређено да будућност Царства на Балкану одлучују тако личности из далеких анадолијских провинција, а вођство међу њима да припадне Лаву Фоки, војнички и политички недораслом приликама у којима се обрео. Тако је и дошло до ромејске катастрофе код Анхијала.[21] Једини међу изворима који

[17] Константин је био један од евнуха којима се у приличном броју окружио цар Лав VI. Код цара га је оптужио други евнух, Самона, за интимне везе са царицом Зојом, после чега је Константин заточен у манастир, али не за дуго, јер убрзо поново заузима врло утицајно место крај цара. Самона је, оптужен за везе са Арабљанима, отада затворен у манастир уместо Константина. Са доласком Александра на престо Константин је поново пао у немилост (Theoph. Cont., 375, 713 (Sym. Mag.); DAI, 244; Scylitzes, 191). Очигледна је била у време после смрти поларизација на присталице царице Зоје и цара Александра, међусобно нетрпељиве. По правилу су Лавови љубимци били неомиљени код Александра а тиме блиски Зоји. С обзиром на очигледне симпатије Лава VI према Фокама не треба искључивати и овај моменат у њиховом пристајању уз царицу.

[18] Theoph. Cont., 390—391; Th. Melit., 208; Scylitzes, 205. Уз паракимомена Константина међу Зојиним присталицама родом из Пафлагоније су била и браћа Гонгили, Константин и Анастасије.

[19] *Oikonomidès*, Listes, 101; 137.

[20] Ibidem, 137;извесно је по свој прилици да је Лав Фока имао титулу магистра пре чина доместика схола, јер се у изворима каже увек како је „магистер Лав Фока постављен за доместика..." (Theoph. Cont., 288; Th. Melit., 207).

[21] До битке је дошло 20. августа 917. Самом окршају је претходила широка дипломатска активност Византије међу Печенезима и Србима, непријатељски расположеним према Симеону. Ромеји су намеравали да нападну Бугаре двоструком тактиком, и са мора и на копну. Флота, на чијем челу је стајао друнгарије Роман Лакапин, требало је да координира своју акцију са Печенезима и да уђе у Дунав и тако са севера

покушава да, макар и неспретно, оправда несумњиви неуспех Лавове несрећне експедиције јесте Скилица чија наивна прича нема за циљ ништа друго до рехабилитацију рођака и претходника цара Нићифора II.[22] Став Скиличине хронике није нимало необичан када се има у виду да је она у овоме периоду и иначе изразито благонаклона према Фокама. Такав је случај био код Скилице и са дописивањем живота старога Нићифора после 894, а ваља се сетити да је несачувана „Историја Фока", извор информација о успесима рода Фока (написана за владе цара Нићифора II), вероватно имала објашњење и за неуспех код Анхијала с обзиром да је почињала по свој прилици још са делатношћу старога Нићифора.[23]

Било како било, велики број истакнутих војсковођа и познатих великаша остао је на бојном пољу. Једино што је Лав Фока могао да учини било је да се са остацима ромејских снага повуче најпре у Месемврију а затим, уз помоћ неупотребљене флоте под командом Романа Лакапина, морским путем и у Цариград. Лав Фока, иако поражен још увек се налазио на положају доместика схола и, охрабрен привременим оклевањем Симеона, смогао је снаге да са прикупљеним преосталим византијским снагама покуша са још једним бојем, овога пута у непосредној близини престонице у Тракији. Била је то битка код Катасирта, после које су збивања у Цариграду почела нагло да крећу неповољним током и за Лава Фоку и за његове заштитнике. Тежак пораз претрпљен овде најдиректније је подстакао та збивања.[24] У незавидном положају затечена, царица Зоја је, да би себи сачувала престо, са разлогом покушала да решење тражи пре свега у компромису са моћном властелом. На први поглед није било погодније личности од Лава Фоке, као појединачног представника те јаке провинцијске магнатске струје. Не само да је Лав био члан рода врло фаворизованог у време бившег цара Лава

помогне византијски напад са југа. До тога, међутим, није дошло и Лакапин, практично не учествујући у боју, вратио се са флотом у Цариград, где је касније оптужен за издајство. Поражена до ногу, Византија је стајала немоћна пред Симеоном, коме се сада патријарх Никола Мистик обраћа најпомирљивијим тоном, али бугарски владар се изненада окреће унутрашњости земље и пропушта прилику да дотуче Византинце. Битка код Катасирта, у којој је Лав Фока још једном покушао са отпором била је вођена само са једним одредом Симеона. Уп. *В. Златарски*, История на Българската Държава през средните векове I, 2, София 1927, 405; за најопштију литературу в. *Острогорски*, Историја, 253 сл.

[22] Scylitzes, 203. Копнене трупе су наводно биле заплашене вешћу која се пронела кроз логор да је доместик Лав Фока погинуо, а у ствари тој забуни је био разлог коњ Лава, који је без јахача пројурио између војника.

[23] Уп. *Каждан*, Источники, 122. сл. Уп. о тзв. „Историји Фока" као и о Скиличиној хроници Увод. Колико је за „Историју Фока" био важан догађај код Анхијала, доказ је и „неоправдано" велико место које заузима и у спису Лава Ђакона (L. Diaconus, 124 sq).

[24] Theoph. Cont., 290; 725 (Sym. Mag.); L. Gram., 296; Scylitzes, 205. Византијску војску је код Катасирта предводио Лав Фока, а уз њега хетеријарх Јован Гаридас и стратег Никола Дука, који, пошто су Ромеји били ноћу изненађени, гине „а са њим и многи други". Битка се одиграла највероватније крајем 917. Cf. *Runciman*, Romanus Lecapenus, 56; *Златарски*, op. cit., 405 сл.; о Николи Дуки cf. *Polemis*, Doukai, 26; о Јовану Гаридасу уп. нап. 28.

VI, не само да је био син чувеног оца и самим тим носио славно име него је био и зет цаРичиног пријатеља паракимомена Константина. Зато је Зоја, имајући све то у виду, могла да претпоставља да њена идеја о удаји за Лава Фоку може да јој донесе само већу подршку код најмоћнијег чиниоца византијског друштва — малоазијског племства. Најзад, та идеја није имала никаквих правних сметњи јер је Лав у то доба већ био удовац.[25] Међутим, њена се очекивања ипак нису испунила. Разлози томе се крију не толико у скромним квалитетима њеног изабраника колико у државничкој способности супарника царичиног, друнгарија Романа Лакапина. Овај војсковођа ниског порекла, именом својим сигурно много даљи од Лава интересима малоазијскога племства, постигао је да у одсудним тренуцима Фока ипак нема довољну подршку тога племства. С разлогом, зато, пре свега у томе треба тражити објашњење неуспеха Лава Фоке. Све друго су биле околности које су само помагале тај процес одвајања аристократије од Лава.

Роману Лакапину су као супарнику Зоје и читаве једне странке, која је своје корене вукла још из доба цара Лава VI, пришли патријарх Никола Мистик[26], противник удаје царице за Лава, учитељ младог Константина Порфирогенита Теодор[27], угледни стратези као што је то био Јован Гаридас, који је заменио марта 919. Лава Фоку на положају доместика схола.[28] Све их је окупљао под девизом заштите престола и легитимитета младог Зојинога сина. Видевши да на царицу не може више да рачуна, Лав покушава да се нагоди са патријархом Николом Мистиком и Романом Лакапином и бива заваран празним обећањима. Али, време је радило против Фоке. Суочен са гажењем договора, Лав, у жељи за компромисом, нуди Лакапину чак и брачни савез[29], склапа поново неку врсту примирја са регентством и враћа се умирен у Хрисопољ, у близини престонице где су га чекале преостале малоазијске чете.[30] Лакапин, у међувремену, већ царев таст и василеопатор, до те

---

[25] Поводом смрти његове сестре паракимомену Константину пише писмо патријарх Никола Мистик (N. Myst., ep. XLVII).

[26] Царица Зоја се поново сетила Николе Мистика после узастопних пораза које је доживела и пошто је њен пријатељ паракимомен био ухапшен код Романа Лакапина. Лукави евнух је доласком на брод преварен, јер је и његова намера била да ухапси Лакапина. Када је малолетни Константин VII изјавио да читава власт прелази у руке патријарха Николе Мистика и магистра Стефана, Зоја је пала.

[27] Теодор је био први који је реаговао на царичину идеју о удаји и који је упутио писмо са молбом за помоћ Лакапину. Писмо је Зоја ухватила и покушала тако да спречи Лакапина.

[28] Јован Гаридас је као хетеријарх учествовао уз Лава Фоку у боју код Анхијала (Theoph. Cont., 389; L. Gram., 296) а када му је патријарх Никола Мистик, свакако уз одобравање Романа Лакапина, и у име малолетног Константина VII понудио да замени Лава на положају доместика схола, Гаридас је то условио. Тражио је да се брату његове жене Теодору Зуфинезеру и његовом сину Симеону доделе титуле хетеријарха, што је и прихваћено (Theoph. Cont., 390; L. Gram., 298—299). Овде треба напоменути да је то место у изворима одавно задавало тешкоће у интерпретацији. Тако су многи, почев од Диканжа до, на пример, Рансимена, мислили да је Теодор Зуфинезер био брат Лавове жене а Симеон његов син, тј. сестрић Лава Фоке (*Du Cange*, Familiae, 149; *Runciman*, Romanus Lecapenus, 59).

[29] Theoph. Cont., 393; L. Gram., 299.

[30] Theoph. Cont., 395—396; L. Gram., 301—302.

мере је ојачао да је могао да сада затражи од Лава коначно и само распуштање његове војске.[31] Лава напуштају појединци и прелазе у Лакапинов табор и он са окрњеном пратњом прелази назад, у Малу Азију. То је био знак Роману да коначно оптужи Лава за покушај узурпације, а себе да још једном истакне као браниоца престола.[32] Роман је очигледно у своме ставу према Фоки био све радикалнији што је овај бивао слабији, увек добро процењујући стварне могућности свога супарника.

Лав Фока је раније, од самог почетка сукоба са Лакапином, време проводио углавном далеко од престонице. Можда је и овог пута у Малој Азији, у своме дому у Кападокији, најпре покушао да се склони, али без успеха.[33] Одатле је потицала и војска коју је довео до Хрисопоља, одатле су потицале и све његове присталице и нимало није необично што је усамљен, само са највернијим следбеницима, Лав покушао да се тамо, у малоазијским просторима, склони од моћног василеопатора. Уточиште је потражио у тврђави Атеус, која се несспорно у том тренутку налазила у поседу породице.[34] Где се налазила теже је одредити, можда у Битинији (према томе, западно од Кападокије), можда у Леонтокомису (негде око Тефрике), а можда чак и на крајњем истоку Царства, северно од Самосате.[35] Ухваћен је и заточен, затим, у селу Гоилеону или Ои Леону, а ускоро је поведен и у престоницу, ближе победнику Роману. Успут је ослепљен, вероватно по налогу самог Лакапина.[36]

---

[31] Роман Лакапин је, као царев таст и василеопатор маја 919. — Константин VII се оженио његовом ћерком Јеленом — написао писмо Лаву Фоки у име малолетног владара, у коме га је позвао да распусти војску. Нешто раније власт је у престоници прешла потпуно у његове руке (после демонстрације коју је извео са флотом код Буколеона). У циљу растурања Лавове војске Роман је наводно међу Фокине трупе упутио и некога клирика Михаила и извесну Ану, који су другим писмима требало да још увећају панику код побуњеника. Лав Фока је ухватио Михаила али не и Ану (Theoph. Cont., 395).

[32] Theoph. Cont., 396.

[33] У тренутку када је одлучио да се супротстави Роману Лакапину, пошто је овај постао царев таст, уз Лава су били још паракимомен Константин, царица Зоја, као и браћа Гонгили, али су га ови последњи, по свој прилици, убрзо изневерили (Theoph. Cont., 395). Тако је Фока прилично усамљен. У Кападокији је Лав Фока боравио у тренутку када је сазнао за догађаје код Буколеона и за свадбу Константина VII. Дословце се каже „у своме дому" (Theoph. Cont., 394; 727 /Sym. Mag./; Scylitzes, 209).

[34] Theoph. Cont., 396; 730 (Sym. Mag.); L. Gram., 303; итд.

[35] *Ramsay*, Geography, 143, претпостављао је да се Атеус налазио можда негде у Леонтокомису, теми формираној око Тефрике. *Runciman*, Romanus Lecapenus, 61, тражио је Атеус у Битинији, мада је ова локација помало нелогична уколико се претпостави да је Лав Фока покушавао да побегне што даље од Лакапина, и то вероватно у Кападокију. Онда би то значило да је из Кападокије поново кренуо на запад, у сусрет Лакапину. Наравно, ради се само о комбинацијама. Можда питању убификације Атеуса може да послужи и податак да се 'Ατεούς јавља у неким редакцијама и као 'Αετούς, а почетком XII века постоји θέμα τοῦ Αετοῦ у оквиру Боемундове државе. *Honigmann*, Ostgrenze, 129, није знао где се налазила, а Грегоар је мислио да се налазила северно од Самосате. Нешто више о Атеусу се не може рећи.

[36] Theoph. Cont., 396; Scylitzes, 211; Cedr. II, 295. У новом издању Скилице је прочитано као „село Ои Леон". Фоку су Јован Тувакис и Лав Пастилас повели из Гоилеона и успут ослепили. Код Теоф. Настављача се износи да ослепљење није било по налогу Лакапина и да је овај, шта више, био тиме незадовољан. И Скилица се пита да ли је ослепљење било по налогу Романа Лакапина.

Међутим, и после ослепљења Лав Фока је још увек имао присталица не само у унутрашњости Византије него и у самсме Цариграду и августа 920. долази у престоници до неуспеле побуне у корист заточенога Лава Фоке. Међу онима који су забележени у тој завери били су Константин Ктиматин, Давид Камулијан (познат по својој преписци са патријархсм Николом Мистиком) и Михаило куратор Мангана. Сви су они после јавног ослепљења прогнани, а Лав Фока за казну још и „тегљен посред вароши". Зоја, која се још увек налазила у Цариграду, натерана је да се замонаши.[37] Поменута завера је показала да је Лав имао присталица и у Цариграду, да је уза себе везао све оне некадашње сараднике царице Зоје и противнике Николе Мистика а затим Романа Лакапина. Неуспеси Зојине оштре и непопустљиве политике према Симеону осули су ову политичку струју, али у додиру са Лакапином „новим човеком", по свему потпуно страном интересима племства, многи аристократи су се нашли на супротној страни, чак бранећи Фоку. Разлике између престоничке и провинцијске аристократије у тој епохи још увек нису биле ни изблиза толико изражене као што ће то бити век касније.

Роман Лакапин као цар (од децембра 920[38]), без обзира на своју осведочену унутрашњу политику која никако није била повољна по аристократију — а још увек је њен највећи део припадао земљишној властели — као мудар државник учинио је извесне компромисе. Пре свега покушао је да повеже родбинским везама своју и породицу Аргира тако што је сина Евстатија Аргира, по имену Лава, оженио својом ћерком Агатом.[39] Овај избор није био нимало случајан, јер Аргири су били род чију је славу крајем владе Лава VI почела да угрожава породица Фока, Романових недавних огорчених напријатеља, али и род чија је слава била бар равна слави Фока. Иако порекла, завичаја и начина уздизања сличног Фокама[40], Аргири су, изгледа, преко ове женидбе доспели у престоницу и тиме учинили пресудан корак којим су се претворили од једног типично провинцијског магнатског рода у експонента престоничког владајућег слоја, какав су били још увек у XI столећу. Никада се више ниједан Аргир неће на било који начин ослањати на завичај и провинцију. Лакапин је своје везе са племством ојачао и тако што је, уз Аргире, својим зетовима учинио и двојицу Јермена знатног рода, Муселеа (версватно Алексија) и Романа Саронита[41] , али сва три његова

[37] Theoph. Cont., 397; L. Gram., 303; Scylitzes, 212. Роман Лакапин је пронео вест кроз Цариград да је царица Зоја покушала да га отрује и тиме оправдао пред народом свој поступак према њој, па и побуни уопште.

[38] Cf. *V. Grumel*, Notes de chronologie byzantine, Echos d'Orient 35 (1936), 333 sq., који је показао да је Роман Лакапин постао цар савладар не децембра 919. него децембра 920, а тиме се и остали догађаји померају. Са тим у складу је и побуна у престоници смештена не у август 919. већ у август 920, што је и логичније. У првом случају би иначе догађаји били изузетно згуснути у два-три месеца (од маја до августа). Уп. *Острогорски*, Историја, 256.

[39] Theoph. Cont., 399; DAI, 240; Scylitzes, 213.

[40] Уп. нап. 56. и 57. у II поглављу.

[41] Scylitzes, 251; претпоставка да је Алексије Муселе био зет Романа I мора се узети врло условно, само уколико је унук Романа Лакапина, Роман Муселе, био син Алексија Муселеа, друнгарија флоте из Лакапиновог времена. То зато, јер се код Скилице помиње једино Роман Муселе.

зета су личности, премда фаворизоване, ограничене у своме утицају само на престоницу. Нити су били опасност по централистичку политику Романа Лакапина нити су представљали подршку интересимà про винцијских магната. Фоке су били и једно и друго

У сваком случају све оно што се збивало са Лавом Фоком открило је доста од исходишта и центра снаге породице, па је чак потврдило да је Мала Азија извор њихове моћи (за његову војску је дословно речено да је из Азије као и да се тамо повлачи). И још више, први пут (а тога ће бити још у доста наврата у будућности) показало се да је Кападокија простор на који ће се враћати сви потомци Лава и на коме ће сваки њихов противник морати да их порази да би их савладао.

Следеће раздобље је донело повученост Фокама, а њихово место на двору заузимају, пре свега, славне војсковође Куркуаси и, још више, Аргири. Лавов брат *Варда*, осим што је учествовао у несрећном боју код Анхијала, ни у једном од каснијих и по његовога брата фаталних догађаја није поменут, што даје пуно права претпоставци да ои у тим збивањима није ни учествовао активније. Стога Варда није ни доживео онако несрећну судбину свога брата. Спасен од гнева Романа Лакапина, Варда ипак није могао да избегне полујавну, помало потиснуту улогу, какву му је наменио тај свемоћни победник над његовим братом.

О његовом деловању за време Лакапинове владе дуго нема никаквих вести. Тек пред крај царевања тога владара, приликом напада Руса 941, сазнаје се више о активности Варде. Иако изненађени неочекиваним нападом, упереним на северозападни део Мале Азије, Ромеји су се брзо снашли, у првом реду захваљујући протовестијару (а после овога успеха паракимомену) Теофану, као и Јовану Куркуасу и Варди Фоки. Русе је најпре на копну победио Варда, а затим је преостале њихове снаге уништио у великој бици истакнути војсковођа, доместик схола Јован Куркуас. За Фоку је записано да је командовао „коњаницима и одабраним људима“ (μετὰ ἱππέων καὶ ἐκκρίτων ἀνδρῶν).[42] Житије Светога Василија Новога бележи да је Русима пружио отпор „са одабраном војском патрикије Фока“, односно „са великом армијом Македонаца“ (μετὰ πλείστου φωσσάτου τῶν Μακεδόνων).[43] Код Теофановог Настављача је нешто другачија белешка, по којој је на Русе послан καὶ Βάρδας πατρίκιος ἀπὸ στρατηγῶν ὁ Φωκᾶς са одабраном војском, док је код Зонаре, писца иако позног ипак у много чему веома значајног као извор, речено да је Русе победио патрикије Варда Фока στρατιωτικοῦ στρατηγῶντι συντάγματος.[44] Из наведених података недвосмислено произилази да је Варда 941. имао титулу патрикија, коју 917. још увек није поседовао, што логично значи да му је она подарена од стране цара Романа. Али, ако је питање достојанства патрикија прилично једноставно, то није случај са функцијом коју Варда врши 941. Из Житија Василија Новога сазнаје се да се он налазио на челу Македонаца,

[42] Theoph. Cont., 423; Scylitzes, 229.

[43] Цитирано према *H. Grégoire*, Saint Théodore le stratélate et les Russes d'Igor, Byz. 12 (1938), 292—293.

[44] Theoph. Cont., 424; Zonaras III, 477.

што у сваком случају подразумева неку његову војно-управну дужност у Македонији. Овај податак повезан са Зонарином вешћу могао би да значи да је та дужност била управо функција стратега. На наведене вести додат став из Теофановог Настављача би, коначно, успео да их све објасни тако што доста јасно показује да је Варда био 941. бивши стратег теме Македоније. Тиме би се дало за право научницима који се залажу за слично решење.[45] Вероватно да је он, с обзиром да се налази на челу македонских трупа, био уклоњен са тога положаја само формално али не и фактички. Када је постављен за стратега и када је разрешен, није познато; оно што је сигурно, јесте да је и једно и друго било за Романа I. Карактеристично је да, премда пасиван у борби брата Лава са Романом и вероватно све време лојалан цару, Варда ипак не добија на управу ниједну од азијских, већ једну европску тему. Без обзира на углед старе теме Македоније, у таквој одлуци Лакапина се крије сва суштина опрезности и мудрости овога цара, који је знао да је корисно држати једнога Фоку у одређеној полумилости, али да је још корисније по престо држати га што даље од Мале Азије, поготово од Кападокије. У Европи Варда Фока ни изблиза није био тако опасан противник као што би то био којим случајем на истоку Царства.

Неодређени положај Варде је потрајао све до промене на престолу, то јест до пада Романа I Лакапина. Њега, кога противници нису ни покушали да оспоре као господара, оборили су крајем 944. године рођени синови. Тиме се, међутим, највише користио запостављени, легитимни цар Константин VII Порфирогенит, који се већ 25. јануара 945. ослобађа Лакапинових синова и, најзад, у својим зрелим годинама задобија примарни положај у Царству.[46] Захваљујући томе као и чињеници да је дуго био по страни, када је остао сам на престолу, Константин VII је усвојио у унутрашњој политици многа искуства свога претходника нарочито, у одбрани централистичке политике. Зато он и не чини сувише радикалне потезе чак ни онда када се решио да круг присталица бившега цара замени својим изабраницима. Ипак, чим је засео сам на престо, Константин је морао да предузме извесне кораке, пре свега да награди оне који су га подржавали. Прво што је учинио било је да издашно награди Варду Фоку, а затим и његове синове Лава и Нићифора. Може се зато с правом рећи да је влада Константина VII од самога почетка пружила прилику највећем узлету породице Фока, узлету који ју је кроз једва две деценије довео и до престола. Ослањање на Фоке је био битан елеменат опште Порфирогенитове политике према племству, које је он успевао да везује за себе, задовољи почастима и наградама, што већ његовоме сину и наследнику Роману II више неће бити тако лако. Суочен са оснаженим племићима, Роман II ће често изгледати немоћан.

---

[45] Cf. *Zakythinos*, Μελέται περὶ τῆς διοικητηκῆς διαρέσεως καὶ τῆς ἐπαρχκῆς διοικήσεως ἐν τῷ Βυζαντινῷ Κράτει, Επ. Ε. Βυζ. Επ. (ΕΕΒΣ) (1948), 81, сматра с правом да је Варда био стратег Македоније; *Runciman*, Romanus Lecapenus, 112, назива га „екс-стратегом".

[46] Уп. *Острогорски*, Историја, 268.

Још крајем 944. или почетком 945. године Варда је добио достојанство магистра, оно исто које је својевремено имао његов брат Лав, па је затим постављен за доместика схола, као трећи носилац ове исте дужности из рода Фока (после оца и брата).[47] Забележено објашњење код Теофановог Настављача да је Варда свој положај добио зато јер је „дуго времена често показивао своју храброст у ратовима“[48] није само литерарна фраза већ и наговештај неких стварних збивања која су претходила његовом чину доместика схола. На жалост, византијски извори не дају о тим збивањима обавештења, али се зато, захваљујући арабљанским писцима, зна да је Варда током јесени 944. водио исцрпљујуће борбе са господарем Мосула, а од октобра исте године и са освајачем Алепа, Хамданидом Саиф-ад-Даулахом. Оценивши да емир због заузетости на другој страни не може да се потпуно посвети византијском фронту, Варда је силовито кренуо преко границе и привремено заузео Германикеју (Мараш) и Баграс (Паграс).[49] Ово су, међутим, били сасвим краткотрајни успеси, јер Саиф-ад-Даулах успева да једне ноћи изненади и победи Византинце, мада и сам том приликом трпи велике губитке. Резултате победе емир ипак није био у стању да у пуној мери искористи јер га немири у Египту одвлаче на супротну страну.[50] Окршаји Варде са Арабљанима током јесени 944. показују да је његов положај у војсци био знатно измењен последњих година владе Романа I Лакапина. Исто као и 941. против Руса, Варда и сада предводи врло важне ратне акције и обавља их са успехом, али његови тријумфи нису праћени и формалним признањем. Иако се вероватно већ крајем 944. налазио на челу византијских трупа на Истоку било је потребно да дође до промене на престолу Царства да би стигла и потврда у облику чина доместика схола. Свакако да је томе била разлог, и поред повећаног поверења Лакапина у лојалност Варде, стална опрезност овога цара према читавом Вардином роду. А можда је била по среди и нека шира промена политичког става мудрога владара?

Уз признања Варди, признања која су уосталом била потврда донекле створеног фактичког стања, Константин VII награђује и његове

[47] Theoph. Cont., 436; 753 (Sym. Mag.); L. Gram., 328; Th. Melit., 237; Scylitzes, 238. На основу преписа Лава Граматичара и Теодосија Мелитинског јасно је да је најпре Варда добио достојанство магистра а тек нешто времена по томе и чин доместика схола. Овај други чин поменута два преписа не помињу, јер се са почетком самосталне владе Константина VII завршавају. Од Фока су доместици схола били пре Варде стари Нићифор (око 887) и Лав (913—914).

[48] Theoph. Cont., 436.

[49] *Vasiliev*, Byzance et les Arabes II, 305; код Васиљева се у вези са временом додељивања чина доместика Варда Фоки провукла једна нетачност: он би по овом аутору био доместик већ у јесен 944, што је немогуће бар пре 16. децембра 944. У питању је условљавање Варде чином који је за арабљанске писце постао део његовог личног имена и који је механички пренет и на време блиско његовом додељивању. Занимљиво је да термин „доместик“ има за Арабљане нешто измењено значење те они зову тако и цара Нићифора, па и Романа Лакапина, а посебно је код арабљанских писаца овај термин повезан са породицом Фока. Тако је назиbudan, најчешће без имена, и Варда Фока. — Баграс се налази јужно од Сиријских врата, изнад Антиохије.

[50] *Vasiliev*, Byzance et les Arabes II, 316. Немири су били нарочито велики током 947.

синове, најпре *Нићифора* и *Лава*, а затим и *Константина*. То је, према Скилици и Зонари, изгледало тако као да је цар, упоредо са постављењем оца за доместика схола, произвео Нићифора за стратега теме Анатолика, његовог брата Лава за стратега теме Кападокије, док је најмлађи Вардин син Константин добио, као стратег, на управу тему Селевкију.[51] Ипак, пре ће бити у праву старији извори, по којима је Константин VII одмах по преузимању власти доделио из породице Фока чин само Варди, док су чинови његовим синовима додељени нешто касније. [52] Код познијих писаца је дошло до спајања ових наименовања из врло логичних разлога јер се она уклапају у једну исту појаву: избијање читаве породице Фока, истовремено са више представника, у први план збивања у Византији и почетак њиховог блиставог, златног доба.

Од тога тренутка целокупна политика Византије у Малој Азији, па према томе и према Арабљанима, поступно али доста брзо прелази у руке овога рода. Тако је и одбрана Царства од источнога непријатеља спадала такође у њихову ингеренцију. Може се слободно претпоставити, како је то учинио Н. Икономидис[53], да су промене у начину организовања административне и војне управе у источним крајевима, са низом нових тема у пограничној области (такозване „јерменске“ теме), које штите старе и велике теме, биле добрим делом плод присуства, утицаја и власти коју су Фоке имале у читавој Малој Азији. Цео овај новостворени систем је нашао свога одраза у Тактикону из 971—975.[54]

Од 945. до 948. на истоку је владало примирје јер је Саиф-ад--Даулах морао пре свега да води борбе са својим арабљанским супарницима.[55] Користећи се тиме, византијска војска нападне под командом стратега Кападокије Лава Фоке на погранично арабљанско место ал-Хадат и разруши га, а да Саиф-ад-Даулах није био у стању да му помогне (948).[56] У пролеће следеће 949. године Византинци су поново кренули истим правцем, напали овога пута Германикеју, један од најважнијих сиријских градова, и заузели је наневши тежак пораз Саиф-ад--Даулаху. Податак да је овим походом заповедао брат Јована Куркуаса не значи да је положај Фока био на било који начин уздрман, јер исте године Лав Фока стално упада на непријатељску територију на челу својих Кападочана и у боју код Буке убија чак 400 Арабљана.[57] И следећих

---

[51] Scylitzes, 238; Zonaras III, 482.

[52] Theoph. Cont., 436; 753 (Sym. Mag.); Th. Melit., 237.

[53] *Oikonomidès*, Frontière, 87.

[54] *Oikonomidès*, Listes, 262—277.

[55] Уп. нап. 50. у овом поглављу.

[56] Scylitzes, 245; *Vasiliev*, Byzance et les Arabes II, 318. Cf. *Honigmann*, Ostgrenze, 80 sq. Ал-Хадат (Адапа из византијских извора) се налази на неких тридесетак километара североисточно од Германикеје. Алепски емир је био заузет ратом са курдским емиром Абу-Таглибом. О ратовању Саиф-ад-Даулаха са Ромејима између 948. и 956. занимљиве допуне, посебно о улози Варде Фоке, могу се наћи код Даулаховог дворског писца Мутанабија. Cf. *Canard*, Mutanabbi.

[57] Scylitzes, 245; *Vasiliev*, Byzance et les Arabes II, 319; *Honigmann*, Ostgrenze, 105; *Honigmann*, Trois mémoires, 114. Хонигман је склонији да битку код Буке смести у пролеће 950. Бука је иначе град у близини Баграса. Занимљиво је да и Хонигман

година тројица Фока, синова доместика схола Варде, предводе заједно са оцем такорећи све византијске подухвате на истоку и иза сваког успеха стоје као вође и инспиратори. Несумњиво је било да је наступило време промена на арабљанско-ромејској граници. Те промене ипак нису никако ишле сасвим једноставно, пре свега захваљујући способностима ратоборног Саиф-ад-Даулаха, алепског емира. Тако је у лето 950. емир прекинуо примирје са Ромејима (на које је био натеран породичном трагедијом која га је задесила) и кренуо са огромном војском сједињених муслимана у дубину Анадолије. Продревши у Кападокију и опљачкавши Харсијанон, код реке Ликоса је тешко поразио Варду Фоку. Притом је заробљено 80 византијских „патрикија" и „зирвара".[58] Међутим, на повратку Варду је осветио његов син Лав Фока, који једне ноћи изненади окрњену војску Саиф-ад-Даулаха и нанесе му тешак пораз (то се збило негде између Германикеје и Хадата). Премда је изгубио много људи, емир је одбијао преговоре које му је у име Византинаца понудио стари доместик схола, Варда Фока.[59] Већ следеће 951. године ад-Даулах је, пошто се мало опоравио од нанетог му пораза, приступио новим упадима и ујесен стиже поново пред Цамандос (први пут је био 950), опкољава Варду Фоку са 40000 Ромеја, али пред најавом зиме мора да се повуче без борбе.[60] Одмах следеће године Варда узвраћа, стиже пред Амиду, Мајафарикин и Нисибу, али их не осваја. То је био знак емиру да отпочне са утврђивањем пограничних вароши, што Варда Фока уз помоћ сина Константина покушава да омете, али бива поражен под зидинама Германикеје.[61] Године 953, после неуспешних покушаја преговора, Саиф-ад-Даулах креће у блистави поход све до Мелитине, коју не осваја него само пљачка њену околину, али у повратку сачекају га трупе доместика и пресецају му пут. Долази до окршаја са обостраним великим губицима, но Варда ипак успева да одбаци емира у унутрашњост копна, на шта је овај морао да крене у своје земље заобилазно, преко северних

чини омашку сличну Васиљеву па механички преноси писање арабљанског извора који назива Лава Фоку „доместиком". Овај је то, наравно, постао тек неку годину касније. Иначе, током читаве 949, посебно за време лета, византијска војска је прилично несметано боравила у северној Сирији, и то под врховном командом Варде Фоке, а заповедали су још његов син Лав (потукао антиохијске Арабљане) и Теофил Куркуас, предак Јована Цимискија.

[58] *Vasiliev*, Byzance et les Arabes II, 319 sq; 342. Cf. *Canard*, Mutanabbi, 103; *Honigmann*, Charsianon Kastron, 145 sq. Хонигман је мислио да је Ликос исто што и Локана; лоцирање Ликоса као реке извршио је Канар (*Vasiliev*, Byzance et les Arabes II, 344). У току 949. Византинци су предузели такође и један успешан поход у Јерменију под Јованом Цимискијем, као и једну неуспешну експедицију на Крит.

[59] То се збило тако што су емира најпре напустили војници из Тарса јер их је пут водио на другу страну, а затим је Лав добио обавештење од емировог заробљеника, иначе византијског посланика код ад-Даулаха, да је емир ослабљен. Приликом напада у кланцу Фокини војници су највише забуне изазвали отискивањем камења са оближњих брда. У повлачењу Арабљани убију око 400 заробљених Ромеја, али се византијски посланик Никита Халкуцис подмићивањем ипак спасао. О томе од грчких извора само Скилица (Scylitzes, 242); *Vasiliev*, Byzance et les Arabes II, 345. Cf. *Canard*, Mutanabbi, 103.

[60] *Vasiliev*, Byzance et les Arabes II, 346; *Canard*, Mutanabbi, 107 (даје податке о овако претераном броју људи).

[61] *Vasiliev*, Byzance et les Arabes II, 347.

крајева. Доместик Варда то одмах користи и продире у небрањену Сирију све до Антиохије. Пошто је и сам стигао већ у Сирију, ад-Даулах, сазнавши за византијски упад, даје се у потеру за Ромејима који не успевају да умакну. У великој борби ад-Даулах побеђује, гину многи Грци, међу којима и патрикије Лав Малеин, рођак доместика преко његове жене, заробљен је син доместиков Константин, а сам Варда је рањен у лице.[62] Заробљени Константин Фока је и умро у заточеништву (можда отрован), а на то је Саиф-ад-Даулах, као прави витез, показао саучешће према болу старога доместика написавши му једно топло писмо.[63] У овоме се поразу најбоље могло да види како је ратовање на истоку постало од времена доместика Варде Фоке мање-више породична ствар његовог рода, али и да су Фоке били први који су подносили терете таквога ратовања. Саучешће Варди нимало није спречило ад-Даулаха да, као одговор на наводне византијске репресалије над заробљеницима и спречавање његовог даљег утврђивања границе од стране Варде, крене поново на доместика и порази га 30. октобра 954. године код града Хадата. Пораз царске војске нису успели да спрече ни бугарске ни руске чете у њеном саставу, и међу заробљеницима су се нашли многи Ромеји, па тако и Вардин зет, по надимку Ћоравко, и његов син (Вардин унук), а Нићифор Фока (син доместиков), пошто се током битке крио у подрумима Хадата, тек је под заштитом ноћи успео да се искраде и побегне пораженоме оцу. По некима, будући цар је овде био чак и рањен.[64] Саиф-ад-Даулах је изгледао неприкосновени господар Сирије и личност која је у стању да наметне силом своју вољу читавој византијској граници.

Положај Царства је бивао све неповољнији и сигурно да је последњи пораз доместика Варде био повод да се у Византији учине промене у редовима војних руководилаца још исте 954. године. Константин VII замењује Варду Фоку „због његових година и старости" новим доместиком, патрикијем (код Скилице магистром) Нићифором, „најдражим сином" старога Варде и дотадашњим стратегом теме Анатолика.[65] С обзиром на чврсте позиције које су Фоке већ стекли у редовима племства и војске, тешко је поверовати да је овај потез Порфирогенит самоиницијативно направио; напротив, био је то пре „тихи пуч" у оквиру саме породице, који је омогућио да се континуитет фактичке власти Фока над истоком продужи за још читав низ година.

---

[62] Ibidem, 347—351; *Canard*, Mutanabbi, 101.

[63] Scylitzes, 242. Скилица каже да је емир, пошто је позвао Константина Фоку да се преобрати а овај то одбио, наредио да га отрују. *Vasiliev*, Byzance et les Arabes II, 351. Саиф-ад-Даулах је уопште у своје ратовање уносио много витешкога па је слично овоме случају поступио и када је убијен код њега један од чланова византијског посланства, мада је ипак одбио да испоручи убицу. Ово се збило 950 (*Vasiliev*, op. cit., 342).

[64] *Vasiliev*, Byzance et les Arabes II, 352 sq; *Canard*, Mutanabbi, 111; византијски извори ћуте.

[65] Theoph. Cont., 459—460; Scylitzes, 249; *Vasiliev*, Byzance et les Arabes II, 353—355. Поједини арабљански писци иду чак дотле да кажу да је Варда Фока после Хадата био одлучио да се замонаши.

Пошто је у пролеће 955, на наговор свога саветодавца Мутанабија, одбио предлоге о миру, Саиф-ад-Даулах се августа или септембра те године нашао суочен са офанзивом Ромеја, који под командом доместика Нићифора Фоке поново опседају Хадат, али неуспешно. Следеће, 956. године чекала су га још тежа искушења, када га патрикије Лав Фока, одскора стратег теме Анатолика (уместо Нићифора који је постао доместик схола)[66], лукаво процењујући емирову удаљеност од Алепа, док је ад-Даулах освајао на северу (у горњем Еуфрату), напада на југу, много ближе центру хамданидске државе, и побеђује код Дулука.[67] Тако се Лав поново послужио опробаном византијском тактиком: раздвајањем а затим побеђивањем подељених противничких снага.[68] Нови стратег Анатолика је овом приликом успео да зароби и доведе у престоницу и велики оброј најугледнијих муслиманских заробљеника.[69] Године 956. алепски емир је доживео последње успехе, а затим следи читав низ пораза које му Византинци наносе.[70] Јуна месеца 957, доместик схола Нићифор Фока најзад успева да освоји Хадат, ону исту варош у чијим је лагумима тражио спаса пре непуне две године. После ове победе, иако Царство још није имало снаге за даље продирање, у целини ствари крећу врло добро, нарочито после октобра 958. када се источка привре-

[66] *Vasiliev*, Byzance et les Arabes II, 356. У вези са напредовањем Лава, брата Нићифоровог, после 954. године, постоје неке неподударности у изворима. Код тзв. Настављача Георгија Монаха и Псеудо-Симеона Логотета (Бонски корпус) каже се да, када је цар због старости заменио на дужности доместика схола Варду Фоку његовим сином и дотадашњим стратегом Анатолика Нићифором, тада је и његов брат патрикије Лав постављен за στρατηγὸν τῶν δυτικῶν (Theoph. Cont., 755 /Sym. Mag./; G. Monachos-*Muralt*, 853). То би значило да је од 955. Лав био одвојен од источног фронта, мада истовремено нема вести о његовој активности на западу. По другим изворима он и даље са успехом води царске чете на истоку, у Сирији. На другој страни, код Теофановог Настављача (за чије се приповедање од 948. претпостављало да је дело Теодора Дафнопата и које има велику изворну вредност) речено је да је после Нићифора Константин VII поставио његовог брата на чело теме Анатолика (Theoph. Cont., 459—460; 462; L. Diaconus, 7, 18; Патерик II, 18). Ове су две вести у очигледној супротности и, пошто је у доба Константиновог наследника Романа II Лав био и доместик запада, наведена контрадикторност је довела до прављења комбинација у науци, па се натезало како је Лав био редом стратег Кападокије, затим од 955. кратко време стратег Анатолика, па „стратег Запада", да би под Романом II постао и доместик Запада (cf. *Guilland*, Domestique, 445). Но, недоумици нема места уколико се поклони поверење Теофановом Настављачу, који нешто касније каже да је Роман II дао титулу магистра доместику схола Нићифору а стратегу Лаву исту титулу и чин доместика схола Запада (Theoph. Cont., 472). *Острогорски*, Историја, 271, с правом мисли да је Нићифор Фока постао доместик већ крајем 954.

[67] *Vasiliev*, Byzance et les Arabes II, 358; том приликом је заробљен нећак Саиф-ад-Даулаха Абу'л Асар, иначе зет песника Абу Фираса, о чему има вести и код Скилице (Scylitzes, 242).

[68] У јесен 956. Саиф-ад-Даулах се послужио сличном тактиком и упао у Харсијанон и Сариху (Συριχᾶ), који нису били чврсто брањени, и са добрим пленом се преко Тарса вратио у Алеп. *Vasiliev*, Byzance et les Arabes II, 359; о Сарихи cf. *Honogmann*, Ostgrenze, 49—50, 85, 228.

[69] Уп. нап. 67. у овом поглављу.

[70] Још исте јесени (956) флота града Тарса је била поражена од ромејске а на копну су Византинци опљачкали Мајафарикин (Theoph. Cont., 452—453; *Vasiliev*, Byzance et les Arabes II, 360).

мено нестаје поражен најопаснији непријатељ, противник који се показао више него достојан и Варди и Лаву и Нићифору Фоки.[71]

Од тренутка када се Константин VII на цариградском престолу ослободио сенке Лакапина, Фоке нису ниједног тренутка испуштале привилеговане положаје које су одмах стекли од ученог владара и пријатеља њихове куће. Тако се и догодило да је читава судбина источних делова Царства била поверена пре свега овом кападокијском роду. Само имајући у виду њихову снагу у унутрашњој политичкој констелацији, може се схватити да је промена у војном византијском руководству на истоку могла да се онако изведе како је била изведена: да остарели отац преда свој положај доместика схола сину, патрикију Нићифору, дотадашњем стратегу Анатолика, чији положај нешто касније (али исте 955) добија његов брат, патрикије Лав. Када је нови цар, Роман II, дошао на власт морао је да поступи слично своме оцу и да задовољи сада сигурно још веће апетите све моћније породице обдаривши њене чланове новим почастима и службама. Одмах по ступању на престо, цар Роман II је дао доместику схола Нићифору титулу магистра[72], али, притом, није могао да заобиђе и другога, исто тако заслужнога Фоку, „патрикија и стратега Лава", коме даје, не много после Нићифора, титулу магистра и чин доместика схола Запада.[73] На тај начин је дошло до поделе ове дужности на две функције, доместике схола Запада и Истока.[74] У листама достојанстава из X столећа стратег темеАнатолика је стајао на вишем месту од доместика схола уколико овај није био и магистар[75], па и том појединошћу може да се објасни зашто се Фоке нису одрицале свога положаја у теми Анатолика и зашто су, уз иначе врло високе остале функције, желели и на изглед празну титулу магистра. Наравно да привлачност теме Анатолика није првенствено лежала у томе, већ пре свега у чињеници да је то била највећа и најстарија тема са огромном, међу темама најимпозантнијом, војном снагом која је, сједињена са борбеном кападокијском темом, била у стању да најдиректније утиче на распоред и снагу свих утицаја у војсци и, шире, у Царству.

Лав Фока је као доместик Запада у изворима забележен само са једном акцијом и то против „номадских Скита... које још називају народом Хуна".[76] Пошто је успешно сузбио ове непријатеље (вероватно

---

[71] *Vasiliev*, Byzance et les Arabes II, 361; алузија на ово освајање је направљена у „касиди" коју је Нићифор, већ као цар, упутио калифи ал-Мути-лилаху (Јахја, 115 сл.). Византинци потом покушавају да завером смакну алепског емира, али неуспешно, а затим успевају да га победе и заузму Самосату (под командом Јована Цимискија) јуна 958. Следи победа Цимискија под Рабаном (октобар 958) и том приликом је заробљено око 17000 Арабљана. Од виз. извора Theoph. Cont., 461—462; De velitatione bellica, 91. *Vasiliev*, Byzance et les Arabes II, 363.

[72] Theoph. Cont., 472; L. Diaconus, 7; Scylitzes, 249. У овом случају поверење је поклоњено пре свега Теофановом Настављачу. Уп. нап. 66 у овом поглављу. Нићифор Фока је већ у лето 960. носио титулу магистра, а Константин VII је умро 9. децембра 959.

[73] Уп. нап. 66. у овом поглављу.

[74] А не како је могло да се закључи на основу Скилице, на пример, још за време царице Зоје и Лава Фоке. Уп. нап. 14. у овом поглављу.

[75] *Oikonomidès*, Listes, 245, 263.

[76] L. Diaconus, 18—19; *Lemerle*, Saint Athanase, 74.

да су то били Угри, који су продрли дубоко на Балкан), Лав је одлучио да посети великог свог и братовљевог пријатеља Св. Атанасија на Светој Гори.[77] До посете је дошло или пре него што је његов брат Нићифор кренуо у поход на Крит, или истовремено са првим периодом тог великог подухвата, на основу чега се може датовати и рат са „Хунима" у исту 960. годину. То зато, јер када је, почев од зиме 960, Нићифор био у припремама за велики и победоносни поход на Крит, који је отпочео у лето исте године, војска на истоку је остала у рукама самога Лава. Истога лета, када је отпочела опсада Кандије, главнога града на Криту, од пораза опорављени ад-Даулах је кренуо кроз Сирију према византијској граници и прешао је а да Лав, сада као доместик схола Истока, није успео да му се одмах супротстави. Лав, који је на истоку ратовао „у име свога брата" (ἐκ προσώπου τοῦ ἀδελφοῦ αὐτοῦ), изгледа да није имао довољно војника, што је омогућило емиру да продре све до Харсијанона и да га опљачка.[78] Лав Фока је, дакле, са одласком брата кренуо на малоазијско полуострво и тамо се појавио или формално са чином доместика Истока или бар вршећи ту дужност. Чини се, ипак, да нема разлога сумњати у ову промену. Пошто је Харсијанон био опустошен, Лав се обратио за помоћ најпре стратегу Кападокије, патрикију Константину Малеину, који му је иначе био ујак[79], што значи да је врло брзо после проглашења Лава Фоке за стратега Анатолика 955. његов положај у Кападокији наследио његов ујак. Томе иде у прилог и податак из De velitatione bellica, по коме је Константин Малеин био дуго година стратег Кападокије.[80] Његов долазак на поменуто место био је, у ствари, само још један у низу многих сличних континуираних гестова којима се учвршћивала породична снага Фока и ширила основа њихове моћи. Уз Малеина, Лав се обраћао за помоћ и другим стратезима и, уз њихову помоћ, сачекује у заседи Саиф-ад-Даулаха у кланцу Килиндросу (Κύλινδρος) у близини места Андрасоса (Ἀνδρασσός), тешко поражава Хамданида и са богатим се пленом враћа у престоницу.[81] Било је то 8. новембра 960.

Истовремено са деловањем Лава на истоку Нићифор је кренуо са великом флотом, крајем јуна — почетком јула 960, на Крит, који се

---

[77] *Lemerle*, Saint Athanase, 74 (и нап. 47), 91 sq.

[78] Theoph. Cont., 479—480; L. Diaconus, 18; Scylitzes, 250. Лав Фока је постао доместик истока 960. године, чим је његов брат постављен за „стратега-автократора" у експедицији на Крит. Cf. *Honigmann*, Ostgrenze, 85.

[79] Theoph. Cont., 479. О породици Малеина уп. излагање на наредним страницама.

[80] De velitatione bellica, 185.

[81] Theoph. Cont., 479—480; L. Diaconus, 22; Scylitzes, 250; уп. коментар Хазеа уз Лава Ђакона (L. Diaconus, 418). О месту битке уп. *Honigmann*, Ostgrenze, 86; такође истога, Trois mémoires, 118 sq. У другој књизи Хонигман исправља своје раније мишљење о локацији Килиндроса. Име кланца је сачувано у Cod. Vat. 163, за који Хонигман претпоставља да је дело Теодора Дафнопата. Кланац се налази на неких седамдесетак километара југозападно од Мелитине а четрдесетак километара јужно од Арке. Лав Фока се са бројним заробљеницима вратио у престоницу у којој је доживео тријумф док се Саиф-ад-Даулах наводно једва спасао заробљавања (по Теофановом Настављачу).

налазио ван домашаја Царства још од 827—828. године.[82] Опсада центра одбране острва, Кандије, потрајала је све до марта 961. и имала је много критичних тренутака по Византинце. Пошто је варош најзад пала, Никифор је приступио са победничким трупама пљачки и погромима над муслиманским живљем, који су трајали више дана.[83] Од успеха на Криту „већу и значајнију победу Византија већ неколико векова није била доживела"[84], и с правом се може истаћи да су управо критским походом углед и снага Фока били коначно потврђени. За разлику од првог узурпатора права македонске династије на престо пре четрдесетак година, Романа Лакапина, који се морао уздати изнад свега у влстито лукавство и мудрост, нови претендент, који се 961. већ назире, Никифор Фока за собом има одану победничку војску, добар део племства и фактичку власт над Малом Азијом. У том контексту нема никакве сумње да је он после освајања Крита доживео тријумф у Цариграду — што оспоравају поједини извори — јер, да до тога није дошло, била би то практично полуотворена објава рата, што у томе тренутку није смео да учини препредени евнух Јосиф Вринга, највећи противник Фока у престоници, како ће се ускоро показати.[85] Што се тиче Никифора, њему се није журило.

Реакција на освајање Крита била је у исламском свету бурно исказана, у Египту прогонима хришћана[86], а у Сирији новим сукобима са, сада већ ослабелим, Саиф-ад-Даулахом, који је, чим се мало прибрао од пораза код Андрасоса, покушао да узврати ударац, мада је овога пута он био „више нападнут него нападач".[87] Прилике су се потпуно преокренуле у корист Византије и Никифор, уз помоћ хипостратега Јована Цимискија, јануара 962. године први пут осваја Анабарз[88], а априла Мараш (Германикеја), Дулук (Телук, Τελούχ) и Рабан (Ῥοβάμ).[89] Лав Ђакон је — одушевљен овим походом, који је завршен освајањем Алепа, престонице Саиф-ад-Даулаха (крајем 962) — записао да је Никифор освојио чак шездесет градова, што је свакако претерано.[90] Посебно

---

[82] Theoph. Cont., 473; L. Diaconus, 7 sq; Scylitzes, 249. Детаљан опис експедиције даје Шламберже (Nicéphore Phocas, 25—79). О паду Крита у руке Арабљана уп. *Осшрогорски*, Историја, 208.

[83] Један од таквих тренутака је била сигурно и смрт стратега теме Тракесијанаца Никифора Пастиласа, једног од јунака са источног бојишта и вероватно сина онога Пастиласа који је ослепио Никифоровог стрица Лава Фоку (L. Diaconus, 8—10). Cf. *Canard*, Abû Firas, 455.

[84] *Осшрогорски*, Историја, 272.

[85] Збрку изазива Скилица, који каже да тријумфа није било (Scylitzes, 250; Glycas, 566), али је разлог његовом ставу јасан и већ више пута објашњен, јер се крије у „антифокијанству". Лав Ђакон као и „Псеудо-Симеон Логотет" бележе тријумф (L. Diaconus, 27; Theoph. Cont., 759—760 /Sym. Mag./).

[86] Уп. Јахја, 069.

[87] *Schlumberger*, Nicéphore Phocas, 126.

[88] L. Diaconus, 37; Scylitzes, 253. По Лаву Ђакону је Цимискије био, преко своје мајке, рођак са Никифором Фоком, али се овај податак, који се иначе нигде више не помиње, не може ближе објаснити. Исто тако мора се истаћи да поменута вест Лава Ђакона никако не значи да је и породица Фока истог порекла као и Цимискије. Cf. *Honigmann*, Ostgrenze, 93.

[89] Уп. *Осшрогорски*, Историја, 272. О томе говоре пре свих источни извори. О Рабану в. Јахја, 152 (коментар Розена).

[90] L. Diaconus, 30; 378—385 (изводи из арабљ. писаца); Јахја, 061—062.

је пад Алепа оставио дубок утисак на савременике, па чак и на самога Нићифора, који, већ као цар, шаље у чувеној „касиди" калифи ал-Мути-лилаху следеће хвалисаве речи: „до Алепа смо стигли и узели себи жене из њега и свако од нас је рушио колико је могао. И бежао је из њега мач ваше државе (тј. Саиф-ад-Даулах) и бежао је из њега хтео или не хтео његов заштитник (тј. Насир-ад-Даулах)".[91] Освајања Нићифора су се привремено зауставила у Алепу и он, оставивши неосвојену оближњу тврђаву са избеглим емировим војницима, одлучује да се врати у престоницу.[92]

15. марта 963. године у Цариграду је умро Роман II, а на чело регентства долази, у име синова покојнога цара, Василија и Константина, њихова мајка, царица Теофано. Фока нове догађаје прима међу својим војницима са којима се није баш журио, с обзиром да га затичу ван престонице, у Цамандосу. Можда избор управо Цамандоса и није био сасвим случајан за Нићифора, који је тамо, будући да је одатле потицао и његов зет и муж његове сестре, погинули Ћоравко, могао врло лако да рачуна са сигурним упориштем као и са вероватно бројним присталицама.[93]

Међутим, истовремено са смрћу цара избила је још једна личност у први план, која нити је имала жеље да подржава владу царице Теофане нити је могла да гледа благонаклоно на њенога пријатеља, Нићифора Фоку. Био је то паракимомен Јосиф Вринга, човек чији је утицај током царевања Романа II нагло порастао и коме се већ ни успеси Нићифора Фоке на Криту нису могли допасти, као ни слава коју је у њима стекао.[94] Врингу, аристократског порекла, одредио је на самрти цар Роман II да, као њему близак пријатељ, води уз царицу бригу о малолетним наследницима престола и управља у њихово име.[95] Овај проницљив евнух је у Фоки одавно наслућивао опасност по тај престо. Пред искушењима која су наилазила за Македонску династију Нићифор Фока је себи дозволио да свој повратак у Цариград продужи на добра два-три месеца и да у томе оклевању сачека, вероватно очекивану, смрт автократора. На тајни позив царице Теофане он стиже у главни град Царства априла 963. да би на хиподрому, и поред безуспешних противљења Вринге, а као царичин пријатељ, доживео још један тријумф.[96] Знајући за Нићифорове везе са царицом и бојећи се његових, очигледно замашнијих планова, Вринга покушава да се отараси победничког војсковође помоћу преваре, али у том тренутку је и Нићифор имао бројних присталица у

[91] Јахја, 116.

[92] L. Diaconus, 423; Јахја, 062; Scylitzes, 252. На крају овог кратког прегледа ратова са Саиф-ад-Даулахом треба напоменути да приликом писања аутору није био доступан рад М. Канара: Histoire de la dynastie des Hamdanides de Jazira et de Syrie, Paris 1953.

[93] Scylitzes, 252 sq; L. Diaconus, 30 sq. О томе одакле је потицао Ћоравко уп. *Vasiliev*, Byzance et les Arabes II, 353 (нап. 3).

[94] Scylitzes, 254.

[95] Scylitzes, 249; L. Diaconus, 31, 427. Јосиф Вринга је био предак цара Михаила VI Стратиотика а овај је, опет, себе доводио у везу са Уранима (Zonaras III, 654).

[96] L. Diaconus, 32; Scylitzes, 254.

самој престоници, који га штите.[97] Били су то пре свих патријарх Полиеукт и добар цео цариградског пука, уз чију помоћ се Фока најпре склања, а затим и излази из свог скровишта у цркви Свете Софије да би се свечано, као стратег-автократор (чин који је имао још од критског похода), обавезао на верност малолетним царевима. Компромис између Нићифора и Вринге, односно снага које су стајале иза њих, није трајао дуго, иако је Фока добио уверавања о учешћу у политичкој власти.[98]

Несумњиво се осећајући слабијим у Цариграду од Вринге, Нићифор се брже боље докопао Кападокије и својих војника, трудећи се да своје позиције у престоници ојача што пре истинском подлогом своје снаге, провинцијском војском. Пре него што је уз њену помоћ и коначно победио Врингу, Нићифор се нашао суочен и са опасношћу да му жилави противник не преотме оне друге талентоване војсковође и племиће изван кападокијскога клана, пре свега Јована Цимискија и Романа Куркуаса. Врингина обећања код њих нису овога пута уродила плодом, али то није значило да евнуховој странци не прилазе и поједини угледни аристократи, на првоме месту Маријан Аргир и браћа Торникији, припадници цариградске племићке елите.[99] У ситуацији у којој су се већ све снаге доста јасно оцртавале на два непомирљива пола, Нићифор се коначно одлучује да отворено истакне претензије на царску круну и 2.јула 963. се у Кападокији, уз помоћ патрикија и великаша који увелико издају Врингу, проглашава за цара. У нередима до којих долази у престоници на знак о доласку узурпатора пред зидине, Вринги остају верни само занатлије и мајстори, као и војници македонских (европских) трупа, појачаних арабљанским заробљеницима. Уз помоћ разјарене светине, чији је тада био миљеник, затим уз помоћ дотле потиснутог паракимомена Василија и, најзад, уз подршку патријарха, Нићифор је ушао у град и свечано се крунисао 16. августа 963. У том тренутку имајући подршку престоничке већине, нови цар почиње своју владу тиме што уклања Врингу и његове истомишљенике. Ова ће га политика касније и удаљити од Цариграђана, као и од неких других слојева који су га тада, 963. године, подржали.[100]

У читавом сплету бурних збивања која су се током пролећа и лета 963. године просто сустизала могле су се уочити две странке, чији су само предводници били Вринга са једне, а Нићифор Фока са друге стране; између њих је било доста неодлучних што у сличним догађајима познијег времена неће бити случај. Једну странку су сачињавале у првом реду моћне магнатске породице, окупљене око читавог круга родова какав је окруживао Фоке. Иза њих су стајали недавни блистави успеси на истоку и на Криту, задовољне победничке трупе и будућност нових освајања. Њима је био потребан „њихов" владар. За њих, интереси

[97] L. Diaconus, 32; Scylitzes, 255.

[98] L. Diaconus, 32—33; Scylitzes, 255. О стратегу автократору уп. *Ahrweiler*, Administration, 53, 65; *Oikonomidès*, Listes, 334; уп. такође и нап. 78. у овом поглављу и нап. 32. у III поглављу. Такође од извора уп. Th. Scoutariotes, *Sathas*, MB VII, 154.

[99] L. Diaconus, 37, 45, 431 (напомене Хазеа); Scylitzes, 256.

[100] L. Diaconus, 40 sq, 431 (напомене Хазеа); Scylitzes, 256; Cedr. II, 348 sq; De caerim., c. 96, 434.

Цариграда нису били истоветни са властитим. Престоница је пре било чега другог могла да има улогу добродошлог финансијског извора. Уосталом, и примедбе које се могу наћи о Нићифоровој влади у Фокама ненаклоњеним списима то углавном потврђују (увођење поквареног новца или приче о шпекулацијама у престоници које је вршио Лав Фока).[101] Уз то, сигурно да је на отпор Цариграђана наилазило и просташтво „стратиота" који се нису либили да малтретирају на разне начине грађане уз благонаклон став Нићифора, али, шире од тога, чини се да се сме рећи да је већ тада био по среди сукоб престоничке елите са провинцијском.[102] Био је то онај исти спор који ће бити још много уочљивији у XI столећу. Сам Јосиф Вринга био је племенитог порекла, али не и провинцијскога, напротив, припадао је оној истој породици која је у XI веку дала једног од најтипичнијих владара престоничке премоћи — Михаила VI Стратиотика.[103] Један од највернијих Врингиних сарадника био је из рода Аргира, можда већ тада дефинитивно припалог престоничком слоју. За Врингу се опредељује коначно најградскији елемент у средњевековној вароши, занатлије. У престоници су Фоке могли да рачунају посебно на оне који су током владе Романа II били у засенку или каквој тихој опозицији (такав је био паракимомен Василије), а још више им је можда значила подршка црквених кругова, коју у том тренутку недвосмислено уживају. Верски став Фока, бесумње одавно познат, морао је да обавеже патријарха на подршку.[104] До неспоразума са црквом још није дошло. Уза све речено ваља додати да је и сам Роман II на одређен, благи начин покушавао да измени држање свога оца према Фокама и другим блиским сарадницима потискујући их или држећи их што даље од славе којом би их овенчали војни успеси. Чињеница је да се круг љубимаца око овога владара ипак разликовао од круга коме је поклањао поверење његов отац Константин VII. Као што је евнух Василије потиснут за време Романа II, тако исто Вринга може да захвали овоме цару за своју каријеру.[105] Најзад, никако није било слу-

[101] Уп. *Каждан*, Источники, 106 сл; о монетарној политици уп. *H. Ahrweiler*, Nouvelle hypothèse sur le tétartèron d'or et la politique monétaire de Nicéphore Phocas, ЗРВИ 8 (1963), 1—9. — О шпекулацијама Лава Фоке, као и о читавом том питању, биће речи у наредним поглављима.

[102] Scylitzes, 275; приликом једне такве гужве коју су у вароши направили војници Јермени погинуо је и сам епарх Цариграда Сисиније (967).

[103] Уп. *Осшрогорски*, Историја, 320.

[104] Први инцидент, срећом заглађен, биле су познате тешкоће које је цар Нићифор II имао са патријархом Полиеуктом око тога што је био кум једном од деце Теофане и Романа II а сада се женио Теофаном. Инцидент је изгладио отац Нићифоров Варда који је „преузео" кумство на себе (L. Diaconus, 50; Scylitzes, 261). Наравно, позније несугласице су имале много ширу позадину и тицале су се првенствено Нићифоровог става према црквеним богатствима, монаштву итд.

[105] Паракимомен Василије као ванбрачни син Романа Лакапина помагао је Константину VII 944. и био врло близак и Порфирогениту и царици Јелени. Роман II, незадовољан очевим сарадницима и љубимцима, изабрао је Јосифа Врингу што је Василија свакако упутило на Фоку. Један од људи које су Роман II и Вринга покушали да супротставе Фокама је сигурно био и Јован Цимискије, који је велика признања (стратег Анатолика и доместик схола Истока) стекао управо за њихове власти, а били су то такође и Аргири, посебно Маријан Аргир и други.

чајно ни то што су Цариград пред анадолијским трупама 963. браниле чете из европских крајева, много ближих престоници и истовремено много безопаснијих по њене интересе. Један од наговештаја и првих показатеља будућег сукоба источног и западног дела Царства исказао се и у овоме опредељењу ромејских трупа према доласку Нићифора Фоке.

Странка којој су припадали Фоке овога пута је победила и тиме је доспела до врхунца узлазна линија сталнога успона тога провинцијскога рода, започета још у времену борби око Тефрике, пре готово једнога века. Сваки од поменутих чланова породице је својим уделом помагао у већој или мањој мери стицању славе и моћи за читав род, чинио је то и први Фока и Нићифор Старији, па и Лав, а допринео је томе итекако и доместик Варда.[106] Без обзира на многа опречна мишљења о његовој улози, треба управо истаћи заслуге старога Варде, који је пуних десет година у жилавој борби слабио оштрицу непрекидних жестоких насртаја моћнога Хамданида, пошто је претходно успео да извуче себе из грађанског рата у коме је Роман Лакапин уништио његовог брата. Позиције своје и свога рода је штавише још и ојачао женидбом ћерком Евдокима Малеина — члана једне од Фока старије и богатије породице из Харсијанона. Од тога се чина тек почиње да осећа у политичким наступима Фока не само држање једне породице (која има, истина, подршке у провинцији) него читавога круга родова окупљених око Фока и везаних за њих и интересима и рођаштвом. Најзад, а најпре захваљујући Варди, целокупна управа над малоазијским трупама била је непрекидно кроз дужи низ година у рукама Фока или њиховог „клана", што је било можда од пресудне важности при ступању Нићифора II на престо.

[106] Поједини писци различито говоре о његовим војничким квалитетима, а посебно се неповољно изјашњавају арабљански песник Мутанаби и хроничар Скилица. То је навело неке научнике, као Канара на пример, да Варду окарактеришу као личност без већих способности. Канару за то користи Мутанаби који се подсмева Варди што је у поразу 953. оставио сина а сам побегао, и пита се иронично да ли доместик уопште може на тај начин да стекне пријатеље итд. (*Canard*, Mutanabbi, 111). Канар је помало пренебрегао да арабљански песник опева време када је Варда као главнокомандујући византијски војсковођа на истоку био истовремено и личност најизложенија нападима и подсмевањима непријатеља, што не значи да Мутанаби не говори у другим приликама и о осталим византијским војсковођама слично. Такав је и пример са оним што је код њега забележено о, рецимо, Јовану Цимискију. За Скилицу, боље рећи читав његов круг аутора, када се ради о портрету Варде Фоке, постоје сасвим другачији разлози, односно објашњења. Већ је више пута наглашено како се у делу хронике од 945. до 976. налази доста неповољних судова о читавом роду Фока, чему је разлог, како је Каждан утврдио, употреба два, међусобно различита извора. О томе је било речи у Уводу и касније током излагања (*Каждан*, Источники, 106 сл.).

VI

ФОКЕ НА ВРХУНЦУ МОЋИ

Долазак Нићифора Фоке на престо у Цариграду неминовно је одмах донео очигледна преимућства читавој његовој породици и, сасвим природно, одразио се и на каријеру Нићифоровога оца Варде и брата Лава. Варда, за кога је могло да се верује да је потпуно и коначно потиснут из јавнога живота откако је био смењен 955, умешао се изненада поново у догађаје који су претходили крунисању Нићифора. Старац је нарочито био заслужан за изглађивање неспоразума са патријархом Полиеуктом, до кога је дошло пошто је верски поглавар протестовао против женидбе Нићифора Теофаном[1], удовицом цара Романа II. Можда је и због тога Нићифор, непосредно по крунисању за цара, пожурио да додели оцу титулу кесара, у породици дотада непознату.[2] Додељивање овога некада искључиво царскога достојанства а затим, све до краја XI века првога иза царскога, које се налазило на самоме врху византијске хијерархије и само изузетно давало, било је доказ велике синовљеве захвалности.[3] Истовремено или убрзо за Вардом награђен је и Лав Фока, брат автократора, високим и славним достојанством куропалата.[4] Стекавши тај чин, такође нов у породици, Лав Фока се приближио самоме врху византијске хијерархијске лествице и испред себе на лествици имао још само оца Варду као кесара и једнога нобилисима, премда и ово само теоријски, јер тада у Царству није било ниједног носиоца титуле нобилисима.[5]

Признања која је Нићифор као владар указао Варди и Лаву Фоки нису била само формалне природе, а још мање су имала за циљ њихово удаљавање од стварнога учешћа у власти, како се то чешће збива у сличним приликама. Ипак, њихово присуство је сада морало мање да се осећа у војсци са којом, с обзиром да су боравили у престоници, нису могли да имају више толико непосредних веза. Та промена у животу породице имала је несумњивих последица по Фоке у догађајима који су уследили после смрти Нићифора II. Што се тиче Варде, он је већ и због дубоке старости у коју је зашао морао свакако да се одрекне многих послова, али је све до своје смрти уживао високи углед и посебно поштовање. О томе можда на најбољи начин сведочи Лиутпранд Кремонски, посланик Отона I, који је 967—968 године боравио у Цариграду и о

---

[1] L. Diaconus, 50; Scylitzes, 261; Zonaras III, 500. Нићифор је, наиме, био кум једног њеног детета са умрлим царем.

[2] L. Diaconus, 49; Scylitzes, 260; Zonaras III, 499.

[3] Положај кесара је остао такав све до појаве титуле севастократора под Алексијем I Комнином. Cf. *Oikonomidès*, Listes, 47, 97, 135, 243, 263.

[4] L. Diaconus, 49; Scylitzes, 284. Лав Ђакон бележи да је Лав Фока добио титулу тек сада, што је нетачно и вероватно плод каквог лапсуса, јер то достојанство Лав има још из времена Романа II. Л. Ђакон није сигуран ни када се ради о постављању Јована Цимискија за магистра и доместика схола Истока, јер најпре каже да је овај то постао још у Кесареји, пре уласка у Цариград, а мало касније да је ове чинове добио када и Варда и Лав Фока (L. Diaconus, 44, 49). Нема разлога сумњати у податак Л. Ђакона о титули куропалата.

[5] *Oikonomidès*, Listes, 243, 263.

своме боравку оставио врло занимљив извештај. Пред сам одлазак из негостољубивога града, незадовољни и љутити епископ Кремонски морао је да присуствује једној досадној гозби, коју је цар приредио а на којој је Лиутпранд запазио и старога кесара, коме даје сто педесет година иако је кесар у ствари имао „само" деведесет. Певачи су се на исти начин обраћали кесару Варди као и цару и певајући желели им дуг живот.[6] Уживајући синовљево поштовање, Варда је каткада учествовао и у политичким пословима, а посебно је често суделовао у примањима страних изасланстава, наравно у оној мери у којој су му то године дозвољавале, као што то показује и његово учешће у пријему на двору бугарског посланства 965.[7] Овај стари противник Симеона, затим Руса, Арабљана и евнуха Вринге, умро је, на срећу не дочекавши трагичан крај свога сина, 969. године, поживевши „више од деведесет лета" (ὑπὲρ τὰ ἐννήκοντα ἔτη).[8]

Други живи син Варде Фоке (уз цара Нићифора), Лав, бавио се, од 963. као што је речено, углавном у Цариграду. Ипак, као чувени војсковођа, он није могао да не помаже брату управо на оном ратном бојишту на коме је недавно сам имао блиставе успехе — на Истоку, у новом рату са Арабљанима. Тако је Лав, док је сам Нићифор водио један део царске војске на Мопсуестију, опсео са својим трупама Тарс. После успешне опсаде, ова важна киликијска варош се предала Ромејима 16. августа 965.[9] Но, и поред тога тријумфа, тежиште Лавове делатности било је сада несумњиво усмерено према центру државе, где, далеко од Сирије и Киликије, врши (према извештају Лиутпранда из 967/968) чак и дужност логотета дрома.[10] Ова служба, која је свом носиоцу, првобитно, као основну бригу наметала старање око путева, постала је временом у византијском чиновничком апарату знатно комплекснија и много значајнија. Логотет дрома се преобразио у најважнијег царевог помоћника у руковођењу централном управом Царства, па је међу његове дужности посебно спадала брига о везама са страним силама.[11] Судећи по причању Лиутпранда Кремонског, он је, као изасланик немачкога владара, чешће него са царем имао да преговара са логотетом Лавом Фоком, који би се при томе показивао врло тврд и упоран.[12] У сваком случају, исто онако како је био успешан и енергичан у ратовима, а био је као војсковођа у борбама са Арабљанима непобеђен, Лав Фока се показао и као истакнути државник.

Личност Лава Фоке је врло занимљиво описана у изворима. Најпре, Лав је, како се види из онога што се о њему зна и пре 963, као и његов брат цар Нићифор, био од најраније младости пре свега навикнут на војнички живот и уједно веома побожан. О побожности браће Фока

[6] L. Diaconus, 83, 144 (Liutprandus).
[7] L. Diaconus, 61.
[8] L. Diaconus, 83.
[9] Scylitzes, 269; Jaxja, 061; cf. *Honigmann*, Ostgrenze, 93.
[10] L. Diaconus, 349 (Liutprandus).
[11] *Bury*, Adm. System, 91—93; о осталој важнијој литератури уп. *Oikonomidès*, Listes, 311.
[12] L. Diaconus, 349 (Liutprandus).

има доста података, почев од њихових посета ујаку Михаилу Малеину, у којима су са овим, касније канонизованим, монахом имали обичај да проводе часове у религиозним поукама. Одрази њиховог верског расположења биле су и посете и контакти са чувеним Св. Атанасијем Светогорцем, а били су то и задужбина на Криту (обновљена црква Сергија магистра, што је Нићифорово дело), новчана помоћ подизању Велике Лавре на Атосу или задужбина магистра Мелиаса у Чаух Ин.[13] Међутим, оно што је привлачније у личности Лава Фоке јесу описи његовог карактера, врлина или мана, у већој или мањој мери истакнутих, зависно од политичке опредељености извора. У тој светлости посматрани, ови описи нису потребни у овом раду као израз жеље истраживача за целовитијим портретом једнога Фоке, или бар нису то на првоме месту, већ много пре као један од начина објашњења положаја у коме су се нашли Фоке у тренутку када су доспели до врхунца моћи и ушли за дуже време у престоницу. Слике Лавове личности, дате у разним изворима, начином на који приказују овога Фоку откривају, као и у већ поменутим случајевима са другим припадницима овога рода, и његове противнике, као и неке од разлога антагонизама између Фока и тих противника. Ово „антифокијанство" из епохе Нићифора II није настало са овим владаром, али је, бесумње, у његово време коначно уобличено и доспело до врхунца, истовремено са зенитом Фока, сада царскога рода. Зато је и, раније већ више пута истицана, резервисаност према појединим апологетским или негативним ставовима извесних писаца према старијим припадницима породице Фока била мотивисана сазнањем о исходишту тих ставова. Такозвани „извор А" и „извор Б", настали у времену Нићифорове владе или у годинама блиским њој, пружали су обиље међусобно контрадикторних вести и Лаву Ђакону, и Скилици, и Зонари, и на тај начин допринели да се на страницама ових писаца упоредо преплићу супротне политичке тежње, у „извору А" прожете „антифокијанством", а у „извору Б", названом још и „Историја Фока", инспирисане апологетским тежњама.[14]

---

[13] *Лопарев*, Описание, 358 сл; Патерик II, 11; *Lemerle*, Saint Athanase, 59 sq; за цркву на Криту уп. *Grégoire*, Etudes sur le neuvième siècle, Byz. 8 (1933), 515—550; *М. Живојиновић*, Светогорске келије и пиргови, Београд 1972, 12; на Чаух Ин се уз ктитора налазе и велики добротвори, цар Нићифор и уз њега кесар Варда и куропалат Лав (а вероватно и трећи брат Константин): *Jérphanion*, Cappadoce (он трећега са слике није успео да препозна). Уз низ грађевинских подухвата у корист цркве Нићифор је отпочео у престоници и са грађењем једне цркве посвећене његовом заштитнику Св. Фоки, али није успео да је заврши (cf. *R. Janin*, La géographie écclesiastique de l'empire byzantin, I, Paris 1953, 513); о томе такође уп. *Grégoire*, Notes épigraphiques, 79 sq. О Нићифору је сачувана и једна служба која је вероватно настала у побожним али не и у монашким редовима (*L. Petit*, Office inédit en l'honneur de Nicéphore Phocas, BZ 13 /1905/, 398—420). Занимљиво гледање на верски став Нићифора Фоке између осталих и код *E. Barker*, Social and Political Thought in Byzantium, Oxford 1957, 117.

[14] *Каждан*, Источники, 106 сл. Лав Ђакон је у највећој мери користио тзв. „Историју Фока", а то што и код њега има негативних ставова о Лаву Фоки објашњава се чињеницом, до које је дошао Каждан, да се то дело завршавало нешто пре 969, чему лепо може да послужи и податак да се о убици Нићифора II Јовану Цимискију похвално говори (*Каждан*, Источники, 121). Код Скилице се због постојања

По сведочењу ненаклоњеног списа, Лав Фока се од човека који је водио мужеван и строг војнички живот изродио у новога Фоку, лукавога и среброљубивога, препунога тврдичлука и похлепе за новцем, што никако није могло да се допадне цариградском пуку.[15] Куропалат Лав се ни по чему није разликовао од свога брата цара и ништа мање од Нићифора је притискивао становнике престонице и народ у унутрашњости тешким дажбинама. Уз многобројне грехе цара Нићифора[16], и сам Лав је посебно оптуживан за лично богаћење тиме што би наметао градским трговчићима и занатлијама „многе и разне терете" или би, што је било још уносније, користио недостатак хране у престоници, па би оскудицу жита и осталих намирница чак и сам изазивао да би затим по повишеним, „набијеним" ценама продавао државно жито (ὀλίγου γὰρ τὸν σῖτον ὠνούμενος ἀπεδίδου πολλοῦ).[17] Цариграђанима је, како извештава „извор А", преостајало још једино да се духовито изругују похлепности двојице браће (ὧν/тј. Нићифора и Лава/ τὴν αἰσχροκέρδειαν εὐτραπέλως οἱ πολῖται διεκωμῴδουν).[18]

То што бележи „извор А" о Лаву не разликује се ни по чему од осталих критичких, па чак и саркастичних речи које исти писац упућује и Нићифору и читавом роду Фока. Он ниподаштава и Варду и Манојла Фоку (ванбрачног сина Лава, супарника Романа Лакапина), па чак и неке велике феудалце као што су били браћа Гонгили.[19] Иза свега тога, иза замерки Фокама, крију се њихови противници и позадина крвавог одласка овог кападокијског рода из престонице 969. Оно што је очигледно јесте да највећи део примедби на владу цара Нићифора долази из престонице, али не само из ње, исто као што то не значи ни да је престоница била монолитна у свом отпору према Фокама. Цару, па и Фокама уз њега, замера се на увећаним новчаним наметима који, природно, нису могли да погодују средини највише зависној од новчане привреде, какав је био Цариград.[20] Цариграђани нису могли да буду пресрећни

ова два, међусобно супротна извора, често налазе упоредне приче о истим догађајима, као на пример две верзије смрти Романа II или две верзије доласка Нићифора на власт (Cedr. II, 345, 348; уп. *Каждан*, Источники, 115).

[15] L. Diaconus, 64.

[16] Тако Лав Ђакон и други писци између осталог говоре о Нићифоровом увођењу нових пореза и повећању старих (L. Diaconus, 64; Scylitzes, 274). Цар је такође извршио тзв. „кварење" новца (уп. IV поглавље, нап. 101), опозвао право првенства сељака при куповини поседа итд. О Нићифоровој унутрашњој политици уп. *Острогорски*, Историја, 274—276; *Каждан*, Деревня и город, 387 сл; *P. Charanis*, The Monastic Properties and the State in the Byzantine Empire, DOP 4 (1948), 51—119; итд.

[17] L. Diaconus, 64; Scylitzes, 278.

[18] Scylitzes, 278.

[19] О Варди уп. IV поглавље, посебно нап. 106. Код Скилице је чак забележено да Варда „није учинио ништа вредно помена" (οὐδὲν ὅ τι καὶ λόγου ἄξιον ἀπειργάσατο, Scylitzes, 240). О Манојлу, о коме ће бити више речи мало касније, Скилица константује да је био достојнији стратиотског него стратешког позива (Scylitzes, 268). О Константину Гонгилу Скилица говори као о женскастом, размаженом и рату невичном човеку (Scylitzes, 245; L. Diaconus, 7).

[20] Замерке које ненаклоњени спис износи, првенствено се тичу онога што је морало да тишти Цариграђане. О увећаним новчаним наметима говоре и Л. Ђакон и Скилица (L. Diaconus, 64; Scylitzes, 274).

ни због значајног присуства малоазијских војника у граду, изложени свим невољама које присуство било какве војске у вароши наноси њеним житељима.[21] Ограничавајући трговину било наметима било „кварењем" новца, Фоке нису могли никако да буду по вољи средњем престоничком сталежу (који је, сигурно, много више осећао за Јосифа Врингу)[22], шпекулацијама са намирницама почела је да попушта она наглашена симпатија коју је цариградски пук имао за породицу у догађајима 963[23], дошљаци—војници су сметали свима, а дошљаци—племићи посебно престоничком елитном слоју (који ма како танак и разнородан био, ипак у одређеним размерама постоји)[24] и, коначно, строг и доследно спроведен став цара према цркви удаљио га је — уколико га није и одвојио — од моћних духовних цариградских кругова и самога патријарха Полиеукта.[25] Иако изузетно строг у својој унутрашњој политици, Нићифор Фока, што је на први поглед необично, није имао тако великих неприлика са моћним анадолијским породицама, вероватно због већ увелико утврђене повезаности са једним њиховим делом, а још више због чињенице да су агресивна наступања цара, поготово она на истоку земље, ишла на руку тежњама те аристократије. И није зато никакво чудо што је један од циљева будућих противника Фока био да придобију не толико старо и угледно племство колико да се окруже, обавежу је а затим и супротставе Фокама ситну властелу. Та је политика достигла свој врхунац и нашла логичан завршетак нешто касније, у време Василија II. Личне мане у описима појединих Фока биле су, дакле, само рухо у које су се преодевала много шира политичка незадовољства. Околности у којима су се Фоке нашле 969. године биле су другачије од прилика из 963, и број и врста присталица којима су се они окруживали нису били исти. Једноставно, тешкоће које је Нићифор затекао у престоници, то јест непријатељи окупљени око евнуха Вринге, остали су и даље супротстављени Фокама, неодлучни великаши из редова престоничке аристократије или Јермена добрим делом су се такође окренули против Фока, сиротиња суочена са недостатком хране и шпекулацијама није могла

---

[21] Scylitzes, 275.

[22] У литератури се најчешће среће мишљење да је Вринга имао присталица најпре у чиновничком слоју престонице и међу занатлијама и трговцима. Уп. *Каждан*, Деревня и город, 393. О кварењу новца уп. *Ahrweiler*, Nouvelle hypothèse, 1 sq.

[23] Сиротиња је била та која се није дала омести Врингиним „обећањима" о скупоме хлебу и изразито је помогла долазак Фока у Цариград. Уп. излагање у прошлом поглављу.

[24] О дошљацима војницима уп. нап. 21. Што се тиче престоничког племства, његова, макар и мала, присутност (на пример Аргири) констатована је раније, у прошлом поглављу.

[25] Уз забрану прелаза земљишта у својину манастира и уз забрану оснивања нових манастира Нићифор II је имао намеру и да потчини цркву својој власти, па и да сам поставља епископе (Scylitzes, 274). Полиеукт, крунисан 956. за патријарха на начин од неких сматран неканонским јер га није рукоположио епископ Хераклеје већ епископ кападокијске Кесареје (Scylitzes, 244), због сукоба које је имао са Романом II око његовог љубимца евнуха Јована (Scylitzes, 248), није имао у почетку никаквог разлога да се залаже за људе из околине Нићифоровог претходника. До сукоба је могло да дође тек касније. Уп. *Остроīорски*, Историја, 275; *Charanis*, Monastic Properties, 51 sq; *Каждан*, Деревня и город, 413—415.

да даје онакве доказе својих симпатија какве је пружала коју годину раније, а исто тако ни црква са патријархом на челу, с обзиром на верску политику Нићифора II. У провинцији, суочени са „новим“ људима, Фоке су могли да се ослоне још само на импозантан број стратиота (војника обогаћених и опробаних у многим ратовима) и на добар део старих магнатских породица. Подршка у Цариграду се практично истопила. То наравно не значи, враћајући се поново на „извор А“ и „извор Б“ као и на Лава Фоку, да један део онога што је о куропалату забележено (исто као и о другим Фокама) не садржи у себи и поприлично истине. У том погледу посебно је индикативна слика коју је о Лаву Фоки оставио Лиутпранд, описавши га, иако вероватно пристрасно, као грубијана, неваспитаног и нељубазног саговорника и домаћина.[26]

Успон породице Фока, започет у време Василија I, текао је без прекида све док није нагло и насилно заустављен убиством Нићифора II, у ноћи између 10. и 11. децембра 969. године.[27] У зграду успеха овога кападокијског рода највише су уградили чланови породице о којима је досада било посебно говора — оснивач рода Фока, Нићифор Старији, његови синови Лав и нарочито Варда и, најзад, цар Нићифор и куропалат Лав. Но, ни допринос неких других, мање познатих припадника њихове фамилије није био занемарљив у ширењу имена и утицаја Фока у распону од такорећи читавог једног столећа. Стога је неопходно окренути се још извесним просопографским испитивањима.

Како је већ више пута наглашено, стари војсковођа Нићифор Фока имао је два сина, Лава и Варду. Лав је са своје стране имао, колико се зна, само једног сина, и то ванбрачног, по имену *Манојло*.[28] Овај је био носилац титуле патрикија и у изворима је забележно како је једном приликом имао задатак да, заједно са главнокомандујућим флоте евнухом и протоспатаром Никитом, крене на Сицилију угрожену најновијим арабљанским успесима. Никити и Манојлу је поменуту акцију наложио цар Нићифор II пошто је дошао на престо, па се византијска војска октобра 964. обрела у Месини. Из ове вароши Манојло је кренуо са једним делом трупа у помоћ опкољеној Рамети, у близини које дође до битке са Арабљанима. У први мах превага је била на страни Манојлових војника, али их затим Арабљани опколе и Манојло са 10000 Византинаца погине, а маја 965. падне и Рамета. Никита такође доживи пораз, буде заробљен и одведен у Африку.[29] По свој прилици, био је то повод за заједљиву алузију коју у својој полемичкој песми чини заробљени песник Абу-Фирас своме тамничару цару Нићифору, посебно истичући управо овај успех муслимана.[30] Описи Манојла у византијским изворима се, наравно зависно од њихове политичке обојености, разликују, па је Лав Ђакон спреман да истакне Манојлову храброст док се код Скилице налази примедба о његовој превеликој младости за одговорност која

[26] L. Diaconus, 349 sq (Liutprandus). Cf. *Schlumberger*, Nicéphore Phocas, 516 sq.
[27] L. Diaconus, 93.
[28] L. Diaconus, 66; Scylitzes, 261.
[29] L. Diaconus, 66—67; Scylitzes, 261, 267; cf. *Gay*, Italie, 290—291.
[30] *Canard*, Abû-Firas, 457.

му је додељена (мада, с обзиром на године оца, Манојло није никако могао да буде у првој младости).[31] За другу децу Лава Фоке, осим Манојла, не зна се ништа.

Варда, Лавов брат, имао је уз Нићифора и Лава још и сина *Конс т а н т и н а*, стратега Селевкије, и најмлађег од браће. О његовој трагичној смрти је било већ говора.[32] Не зна се да ли је Константин имао деце, вероватно да није. То изгледа и природно с обзиром на његову младост, премда не значи да је он у тренутку погибије био баш и дете, „pauvre enfant", како то каже, Шламберже.[33] Уз тројицу синова Варда је имао и једну ћерку, која је била удата за извесног стратега тема Цамандос и Ликандос, а познатог по надимку *Ћ о р а в к о*. Он је познат под тим именом из арабљанских извора који га спомињу приликом великог пораза Варда Фоке 954, када је и заробљен.[34] Име му је код Шламбержеа забележно као Каудис, док је код Хонигмана и Канара прочитано као Теодор.[35] Ћоравко је имао са Вардином ћерком једнога сина, према томе Вардиног унука, такође заробљеног у Хадату заједно са оцем. Из ропства је ослобођен, опет судећи по арабљанским изворима, тек 966. године приликом једне размене заробљеника.[36] Заточење Вардиног зета било је такође један од згодних примера заробљеном Абу-Фирасу да се подругује невештини Ромеја у свом памфлету.[37]

Са Ћоравком је исцрпен сав познати пород и Лава и Варде. Међутим, уз саме Фоке треба обратити пажњу исто тако и на оне појединце и читаве породице, које су посебно и видно помогле узлету рода Фока. Такорећи се идентификујући са Фокама, и оне су знатно допринеле широкој основи снаге кападокијског рода, каква је она била педесетих и шездесетих година X столећа. Ако се оставе по страни приче о наводним плановима Стилијана Зауцеса да своју ћерку уда за Нићифора Старијег, ипак су у свим етапама уздизања Фока присутне, као важан чинилац, женидбене везе појединих чланова рода, које у великој мери поспешују њихове политичке планове. Још је Лав, син поменутог Нићифора Старијег, био у таквом положају с обзиром да је био ожењен сестром паракимомена Константина, моћног човека из сенке у доба Зојине владе,

---

[31] L. Diaconus, 66; Scylitzes, 267. Манојло је поменут и код Лиутпранда (L. Diaconus, 361 /Liutprandus/) као „nepos" цара Нићифора. Он никако није могао да буде младић или дете у то време. Скиличин став Гилан (*Гийан*, Патрикии, 63) помало некритички прихвата.

[32] Уп. излагање у V поглављу, посебно нап. 51, 62 и 63. Cf. *Vasiliev*, Byzance et les Arabes II, 347—351.

[33] *Schlumberger*, Nicéphore Phocas, 108.

[34] Уп. у V поглављу нап. 64.

[35] *Schlumberger*, Nicéphore Phocas, 109; *Canard*, Abû-Firas, 455; *Honigmann*, Ostgrenze, 69.

[36] *Vasiliev*, Byzance et les Arabes II, 354. Тема којом је управљао Ћоравко налазила се између Кесареје и Елбистана и основана је као клисура под Мелиасом 908, а од 916. године је била тема (*J. Ферлуга*, Прилог датирању платног списка из De caerimoniis, ЗРВИ 4 (1956), 66 сл; *Honigmann*, Ostgrenze, 64—69; De them., 143—144). Налазила се са западне стране реке Заманти-су, на чијим је обалама лежао византијски град Цамандос. Хонигман је, супротно Канару, мислио да Ћоравко није био зет Варде него Нићифора Фоке.

[37] *Canard*, Abû-Firas, 454.

родом Пафлагонца. На утицај овога сродства је већ указано, али ваља још једном истаћи да се Лав очигледно, и после смрти своје жене, ослањао и даље на паракимомена па је чак у најближој околини имао и неке друге Пафлагонце, какви су били браћа Гонгили.[38]

Варда Фока је својом женидбом знатно више утицао на даљу судбину рода. Ко је била његова жена сазнаје се индиректно, на основу података да је Св. Михаило Малеин био је ујак цара Нићифора (ὁ θεῖος αὐτοῦ), из чега излази да је сестра овог славног монаха и мајка Нићифорова била жена Варде, оца царевог.[39] Оженивши се представницом рода Малеина, Варда је успео да повеже Фоке са једном још старијом, а исто тако богатом и моћном породицом као што је и његова била. За разлику од свих осталих породичних спрега које су Фоке имали током свог стопедесетогодишњег постојања са другим магнатским фамилијама, повезаност са Малеинима је, од тренутка Вардине женидбе, примила трајни и вишегодишњи па и вишегенерацијски карактер. Због тога се с правом може казати да од Вардиног времена Малеини припадају Фокама исто као и ови Малеинима, блиски по свом географском и социјалном пореклу исто као и по својим политичким хтењима. Из ових разлога није никако неупутно зауставити мало више пажње баш на овој родбинској вези два велика аристократска кападокијска имена, као и на неким члановима једне од тих кућа, куће Малеина.

Још у првоме поглављу је истакнута старост породице Малеина о којој постоје вести већ из 866. године.[40] Између тог датума и времена у коме се они могу затећи у „клану" Фока познато је више чланова фамилије, чије судбине, чинови и каријере потврђују леп углед који су Малеини већ тада уживали. Први Малеин (из 866), био је, изгледа без титуле[41], Евстатије Малеин је био патрикије и стратег[42], Евдоким Малеин био је ожењен ћерком извесног Адралеста, Анастасијом.[43] Адралест је био стратилат Истока и ожењен рођаком Романа Лакапина, па и у овој чињеници, треба можда између осталог, потражити разлоге релативно јаког положаја Варде Фоке под овим владаром.[44] Скретање пажње и на ову личност оправдава чињеница, која не мора бити случајност, да је потомак Адралеста, Диоген Адралест, патрикије и нећак

[38] Уп. у V поглављу нап. 17 и 18.

[39] L. Diaconus, 83; Scylitzes, 280; *Лойарев*, Описание, 358 сл. Патерик II, 11 сл.

[40] Уп. у I поглављу нап. 58. Први поменути члан био је Нићифор Малеин, који се прославио тиме што је угушио буну Симватија (Смбата), зета кесара Варде. О њему Th. Melit., 173; L. Gram., 247; Theoph. Cont., 680 (Sym. Mag.). Уп. такође *Adontz*, Basile Ier (II), 233 sq.

[41] У изворима се нигде уз његово име не налази никаква титула.

[42] Евстатије Малеин је био деда по оцу светитеља Михаила Малеина, па према томе брат или син првога Малеина. О њему само Житије Мих. Малеина (*Лойарев*, Описание, 360). Имао је титулу патрикија и чин стратега.

[43] Евдоким Малеин је познат само из житија и био је отац Св. Михаила Малеина (*Лойарев*, нав. дело, 360).

[44] Тај Адралест је био доместик схола непосредно после Јована Гаридаса, али је и сам убрзо умро па је на његов положај дошао Пот Аргир (L. Gram., 305; Theoph. Cont., 400).

Варде Фоке (сина куропалата Лава), учествовао у побуни овога против Јована Цимискија, да би Фоку касније издао и пришао Варди Склиру, кога је цар послао на побуњенике.[45] Управо тај случај показује колико је у опредељењу појединих магната било породичног и, с друге стране, колико су те породичне везе биле чврсте. Провинцијска феудална аристократија је очигледно задржала врло патријархалне родбинске односе негујући их и кроз више колена. Широко схваћена породица византијског X века никако није била неважан фактор у сукобима који ће међу провинцијским магнатима бити све чешћи од половине столећа, али ће о томе бити још говора нешто касније.

Таст Вардин је био Евдоким Малеин. Његов син Манојло (Михаило) био је чувени монах, а други син, Константин, био је стратег Кападокије (онај који је помогао своме сестрићу Лаву Фоки против Арабљана 960).[46] Из посета Михаилу Малеину настала је позната блискост Лава и Никифора Фоке монашком животу и посебно Св. Атанасију, који је био ученик Св. Михаила.[47] У изворима из Никифорове и Лавове епохе има забележених и неких других Малеина[48], који само још увећавају импозантност представе о овом, Фокама „прирођеном" роду.

Улога Малеина у временима која су следила била је, чини се, можда још већа. Тако је узурпатора Варду Фоку скуп племића прогласио за цара управо у дому Евстатија Малеина (987)[49], чија је улога у по-

---

[45] L. Diaconus, 120; Scylitzes, 293.

[46] Уп. V поглавље, нап. 79. и 80; *Попарев*, нав. дело, 361.

[47] Cf. *L. Petit*, Vie et office de Michel Maleïnote (Bibl. hagiographique orient., 4), Paris 1903 (аутору недоступно). Уп. такође *А. П. Рудаков*, Очерки византийской кул'туры, Москва 1917. Друго је дело припремљено на основу *L. Petit*-а, који је Малеиново житије издао у Rév. de L'Or. Chrétien за 1902, 549—568. Житије Св. Атанасија такође даје податке о овоме (cf. *Lemerle*, Saint Athanase, 74 sq; Житие Св. Афанасия, 11 сл.).

Манојло, у монаштву назван Михаило, рођен је, по житију, у богатој породици из Харсијанона и као младић, још за време Лава VI, имао титулу спатарокандидата, да би се затим упутио на Киминску гору и тамо замонашио. Као игуман тамошњег манастира био је у прилици да се сретне једном приликом у Цариграду са будућим оснивачем светогорске Лавре, Атанасијем. Истовремено, код њега је био и сестрић му Никифор, тада доместик схола Истока. Отада, он много утиче и на Атанасија и на Никифора. Никифор и Лав су често посећивали свог ујака, па чак и на самој Киминској гори, данашњој планини Дикмен Даг, у Битинији. Михаило је умро вероватно 961.

[48] Познат је неки Лав Малеин (Ибн-ал-Малаини), који се борио уз доместика Варду Фоку и погинуо јула 953, у истој оној борби у којој је био заробљен и Вардин син Константин. Cf. *Vasiliev*, Byzance et les Arabes II, 350 (на основу Јахје). Лав Малеин је припадао другој грани породице и, на основу тога, може да се постави хипотеза да су први Никифор Малеин и Евстатије Малеин били браћа, а не отац и син, и као такви представници две генеалошке линије. Код арабљанских писаца је забележен још један Малеин, без имена, који је 963. потучен од муслимана (није искључено да се ради опет о Константину Малеину). Поразм Малеина 953. и 963. су послужили заробљеном Абу-Фирасу да се подсмехне царевим рођацима ускликнувши: „Питај ваше племиће, људе из породице Малеина, којима смо одузели част врховима наших мачева..." (*Canard*, Abû-Firas, 454, 456).

[49] За овога Евстатија Малеина се зна на основу новеле Василија II из 996. да је био син Константина Малеина (*Zepos*, Jus I, 264). Он је као магистар више пута предводио царску војску против Варде Склира, када се овај 976. побунио. Као стратег Тарса, Евстатије је поражен заједно са Михаилом Вурцисом на реци Пирамосу (Цеи-

менутој побуни била сигурно прилично велика. Василије II, наравно, није никада заборавио скуп у Харсијанону 987. године и када је 996. издао новелу о укидању застарелости код куповина сељачких поседа од стране дината, обављених после закона Романа Лакапина — посебно је подвукао Фоке и Малеине као примере неправедних купаца ових имања.[50] Имања Малеина су заиста и тада још увек била врло велика, тако да је „после сто или можда сто двадесет година" — како каже Василије II[51] — цар са читавом војском боравио у Евстатијевим „дворима" непосредно пре настанка новеле. Несрећни великаш је тада одведен у Цариград, где је и завршио.[52]

Долазак Нићифора у престоницу 963. довео је Фоке у положај који је, истина, био круна стремљења током више деценија ка врху, па и ка престолу, али, са друге стране, изменио је дугогодишњу констелацију расположења према њиховом роду. Изгубивши симпатије у престоници, које су тамо неоспорно у приличном обиму имали, Фоке између 963. и 969. своје позиције, у најмању руку, нису ојачали ни у унутрашњости. Да је то тако било, показаће већ скори узастопни грађански ратови. У провинцији, ослоњени на великашки породични и пријатељски круг, а још више на традицију и војнике верне имену Фока, они ће се од 963. скоро перманентно налазити у отвореној опозицији према центру и ромејском цару. Чак и 1022. године симпатије многих војника биле су према Фокама живе и могле да послуже још увек побуни кога од њих.[53]

Поменуто је како је цару Василију II сметало између осталог и богатство Фока и Малеина и свакако да је један од извора моћи и симпатија, а на другој страни непријатељства и антипатије према Фокама, била и њихова материјална и новчана снага. Колика је она била може се, на жалост, углавном само индиректно сазнавати, пре свега из наративних списа, али да је у њој био један од узрока њиховог узлета 963, као и пада 969, нема никакве сумње. Још је Лав Фока, пошто је био поражен у рату са Симеоном, отишао склањајући се из Цариграда, „у свој дом у Кападокији".[54] Од градова у тој покрајини се иначе као њихов

хану), а затим је побегао својој кући у Кападокију. У новом окршају гине стратопедарх Петар Фока, а Евстатије поново бежи пред Склиром (977) (Јахја, 2; Scylitzes, 318). Када се Варда Фока после победе над Склиром прогласио за цара учинио је то у Евстатијевом дому (Scylitzes, 332).

[50] *Zepos*, Jus I, 264—265.

[51] Ibidem, 264 (n. 24).

[52] Scylitzes, 340; уп. *Острогорски*, Историја, 291. После Евстатија губи се нит породици Малеина, мада се под истим презименом јављају и неки Стефан Малеин из Солуна (април 1084) (Actes de Lavra, I, edd. *P. Lemerle—A. Guillou—N. Svoronos*, Paris 1970, 45,8) као и један други Малеин незнатна рода из Филипијске области (1185) (N. Choniatae Historia, ed. *I. Bekkerus*, Bonnae 1835, 384). О њиховом сродству са старим Малеинима не зна се ништа. Истина, у новели из 996. каже се „Евстатије Малеин са синовима" (*Zepos*, Jus I, 264), што у сваком случају говори о постојању још једне, нама непознате, генерације овога рода.

[53] У побуни Ксифије и Нићифора Кривовратог, Ксифија је рачунао да ће велики број Грка (Ксифија је био Јерменин) да се прикључи побуни из љубави према Фокама, тј. прецима Кривовратог (Јахја, 65).

[54] Уп. у V поглављу нап. 33.

природни центар најчешће помиње Кесареја, у којој се двојица Фока чак проглашавају за цареве: Нићифор II 963. и узурпатор Варда 971.[55] Може се са приличном вероватноћом претпостављати да су у овој вароши Фокама припадала и знатна имања. Као једна од њихових најстаријих тврђава, у изворима је поменут Атеус, у који се склонио Лав Фока бежећи испред Романа Лакапина и који би, уколико се претпостави да се налазио северно од Самосате био најисточнији, а уколико се прихвати да је пак био у Битинији, најзападнији од свих поседа Фока (изузимајући Цариград).[56] За име Фока су везане и неке друге тврђаве, које досада нису помињане, као што је Антигус, за који се претпоставља да се налазио у близини Тиане, југозападно од Кесареје — у срцу Кападокије[57], а затим и Тиропион, познат као посед Фока у више прилика, који се налазио у источној Кападокији и у коме је чак и доста година после Фока нашао склониште збачени цар Романа IV Диоген (1072).[58] Да су Фоке имале више тврђава у своме власништву, недвосмислено доказује Јахја из Антиохије констатацијом да је Варда Фока пред Склиром (у доба Јована Цимискија) одлучио да се склони у „једну од својих тврђава".[59] Да је за велике аристократске породице у Малој Азији било уобичајено поседовање више утврђених места, показује опет Јахја, који исту констатацију прави другом приликом и за Евстатија Малеина.[60] Разлози за то нису били само економски него и животни, јер ови родови су имали разлога да стрепе и од Арабљана, и од централне власти, и од својих сународника. У дому Фока је нашао привремено склониште и цар роман III Аргир, бежећи испред Арабљана, што опет говори о карактеру њихове куће и о сигурности коју су пружали њени утврђени зидови.[61] Да су поред кућа и тврђава и сама имања Фока у унутрашњости била поприлична, видљиво је и из горе поменуте новеле Василија II из 996, у којој се експлицитан став о Фокама и Малеинима не може да протумачи само мржњом и отпором василевса према њима него и њиховим пространим земљишним поседима. И заиста имања Фока не само да су била велика него их је и сам Василије II, коју годину раније (вероватно крајем 989), руковођен тренутним политичким мотивима, увећао тако што је, како бележи Јахја, вестису Нићифору Фоки (званоме Кривоврати), подарио „прекрасно" имање, за које се може веровати да се налазило негде у Кападокији.[62] Да су земљишно богатство и новчана имовина Фока били замашни и пре 963. године, показује једна, можда у конкретној појединости и неистинита али свакако индикативна, вест из арабљанских

[55] За Нићифорово проглашење за цара уп. излагање у V поглављу, а о Вардином cf. L. Diaconus, 112; Scylitzes, 291—292.
[56] Уп. у V поглављу нап. 35.
[57] L. Diaconus, 122. Cf. *H. Grégoire*, Notes de géographie byzantine, Byz. 10 (1935), 251—256; овај аутор расправља о два фокијанска локалитета: Антигусу (Нигде) и Тиропиону.
[58] L. Diaconus, 122; Scylitzes, 292, 335.
[59] Јахја, 180.
[60] Ibidem, 2. Евстатије је, по Јахји судећи, имао можда и деце (Јахја, 86), што се потврђује и вешћу из 996. године (уп. нап. 52).
[61] Scylitzes, 382.
[62] Јахја, 26.

извора, по којој је Варда Фока покушао да откупи свог заробљеног сина Константина, нудећи Саиф-ад-Даулаху 800000 динара као и 3000 заробљених Арабљана.[63] Овај податак јасно указује како су Фоке и пре доласка у престоницу имали начина за стицање великих новчаних средстава, било од имања било од плата које су примали за своје службе, а затим и да су самостално располагали значајним бројем заробљеника, што само иде у прилог већ истакнутој тези о све израженијем полуприватном карактеру њиховог ратовања на истоку. О висини новчаних примања која су Фоке стицали уз своју функцију може згодно да посведочи забележена чињеница да је у доба Лава VI, са почетка X столећа, плата стратега Анатолика (што је средином X века био Нићифор Фока, брат Константина) износила 40 фунти злата годишње, плата стратега Кападокије 20 фунти злата (то је средином столећа био трећи брат, Лав Фока) а примање стратега Селевкије (што је био сам заробљени Константин) 5 фунти злата годишње.[64] Томе сигурно ваља додати и примања оца, Варде Фоке, која су била равна бар онима стратега Анатолика. Своте из Лавовог времена у приближном износу могу се сматрати одговарајућим и за епоху средине X века, када се заробљавање Контина и збило.

Ипак је било очигледно да је — без обзира на већ несумњива богатства Фока у провинцији која су им, уз високе положаје у провинцији и војсци, омогућила такву самосталност (посебно у Кападокији) и осећање фактичке економске и војне независности — тек долазак Нићифора II, 16. августа 963, за василевса Ромеја поспешио највише њихов иметак. Нови импулс су дале нове околности у којима су економију читаве државе могли да контролишу чланови владајућег рода и да притом прилично једноставно добар део присвајају за себе. Наводи Фокама ненаклоњених извора, поред Нићифора II, посебно за ово оптужују његовог брата Лава и његове похлепне шпекулације са житом, намирницама или ограничењима у трговини. Количина тако стеченог богатства, наравно, не зна се. Од некретнина у Цариграду познато је једино да су Фоке по свој прилици, још од времена старога Нићифора имали кућу на јужном крају вароши, на путу који се спуштао према мору тамо где се налазило једно од цариградских пристаништа, названо Софија.[65] Име Нићифора Фоке је у престоници носила такође и извесна ἀυλὴ Νικηφόρου τοῦ Φωκᾶ, за коју се не зна где се налазила, али је свакако припадала приватном домену породице, за разлику од неких других споменика јавне грађевинске делатности Фока у Цариграду.[66]

---

[63] Cf. *Vasiliev*, Byzance et les Arabes II, 351 (n. 2).

[64] De caerim., I, 651—656. Cf. *Vryonis*, Islamization, 4—5.

[65] L. Diaconus, 83. Грегоар није запазио везу између куће Нићифора Старијег и нове (*Grégoire*, Premier Nicéphore Phocas, 253), док Жанен говори о палати Фоке (или Нићифора) која је носила име по староме војсковођи и налазила се близу цркве Свете Текле, вероватно на узвишици изнад Јулијанове или Софијанове луке (*R. Janin*, Constantiople Byzantine, Paris 1964, 412).

[66] *Sathas*, MB, VII, 248. Cf. *Janin*, Constantinople, 397. У Цариграду је сам Нићифор градио доста, па су познати његови подухвати на рестаурацији Велике Палате, утврђивању и повећању Буколеона, украшавању Златних Врата итд. (*Janin*,

Први ударац финансијској и економској снази Фока, на који се може наићи у изворним подацима, задао је Јован Цимискије 971. године, по угушеној побуни коју су против њега подигли куропалат Лав и његови синови Варда и Нићифор. После неуспеха завере цар је наредио да се побуњеницима конфискује имовина (καὶ τὴν τούτων περιουσίαν δημεύουσιν)[67], али се то свакако није спровело у потпуности или бар није било трајно, јер и из каснијих година има вести о њиховој имућности. Можда се царева одлука односила само на поседе у Цариграду? Други ударац Фокама задао је Василије II и тиме одлучно скршио економску моћ њиховога рода, јер после 996. године нема у изворима вести о великом иметку ове, коју деценију раније тако утицајне породице. Бесумње, ови ударци су најнепосредније деловали на смањену политичку моћ Фока у времену које наступа са доласком Јована Цимискија на престо децембра 969. Начето богатство је било како један од могућих узрока будућег опадања тако и његов јасан показатељ. Но, и поред тога, још дуго после њиховог физичког нестанка са византијске друштвене позорнице, постојала је прича не само о њиховој слави већ и о легендарном богатству. Тако је и Нићифор Вријеније повезао у својој историји Марију Бугарску, жену Андроника Дуке преко њене мајке са Контостефанима, Авалантисима и Фокама, „оним Фокама, славним колико и богатим".[68]

VII

ОПАДАЊЕ, ИШЧЕЗАВАЊЕ И ПОСЛЕДЊИ ЧЛАНОВИ РОДА

Са смрћу Нићифора II, у ноћи између 10. и 11. децембра 969, прилике су се за Фоке потпуно и на пречац промениле. Владе последња три цара, од којих је трећи био и њихов саплеменик, учиниле су од овога рода свемоћне господаре византијске државе. Око њих је стајао широки круг пријатеља, миљеника, рођака и зетова, подржавала их традиција и слава у војсци, штитило увећано богатство. Привидна безбедност је нарушена насилним и крвавим, доласком Јована Цимискија на престо, који је морао неминовно Фоке да супротстави новоме василевсу. Улога побуњеника и завереника, улога коју ће овога пута задржати, тако рећи, до краја, све до физичког уништења породице, припала је новој генерацији Фока. Од старих остао је само Лав, једини још живи син старога кесара Варде. Да несрећно осипање буде по Фоке још сетније, ни Константин Фока ни цар Нићифор нису за собом оставили живог порода. Нићифор је, у ствари, имао једнога сина, по имену деде названог *Варда*, али овога дечака, царевог сина из првога брака, у једној игри ранио је његов друг и рођак Плеусис. Варда је смртно погођен пао са коња на коме је јахао. Цар је тако остао без потомства.

Constantinople, 108, 120, 270). Највише је волео да станује у Пигејској палати, на северној обали Златног рога (*Janin*, Constantinople, 143).

[67] L. Diaconus, 147; Cedr. II, 404.

[68] Nicephori Bryennii Commentarii, rec. *A. Meineke*, Bonnae 1836, 106.

Плеусис као αὐτανέψιος несрећног дечака био је или његов брат од тетке или од стрица. Због ове трагедије која се збила мало пре Нићифоровог крунисања, као и због смрти своје прве жене „не много година раније", Нићифор се двоумио да ли да се уопште прими владарског жезла.[1] О Плеусису се ништа друго не зна.

С обзиром да је Нићифор убијен, Константин погинуо, а брат старог кесара Варде Лав није за собом оставио ни законито ни у том тренутку живо потомство, преостала су да наставе породичну лозу само још деца куропалата Лава. Најистакнутији у времену које је наишло после 969. био је његов син *Варда*. Фока, још један носилац омиљеног имена Фока, имена које су носили и његов брат од стрица и деда. Каријеру је отпочео још за владе Нићифора II и као патрикије тада је добио на управу теме Халдију и Колонеју са чином дукса.[2] У тој епохи чин дукса је даван оним византијским командантима који су се налазили на граничним подручјима, са више „малих" стратега под собом, и њихове трупе су сачињавали претежно најамници.[3] Старији син Лава и брат овога Варде био је *Нићифор*, који је такође још за царевања свога стрица добио достојанство патрикија, а вероватно, премда то Лав Ђакон не каже изричито, и вестиса.[4] Овај други чин је и био установљен тек за владе Нићифора II, и то као титула која се давала уз достојанство магистра, патрикија или препозита.[5]

Чим је ступио на престо, Цимискије је прогнао куропалата Лава на Лезбос (у Митилину), вестиса Нићифора на Имброс (или такође на Лезбос), а дукса Варду у Амасију, трудећи се да их добро раздвоји и једне од других и од Кападокије. Све друге присталице Фока протерао је у „њихова родна места".[6] Но, ниједан од прогнаних није ни помишљао на мировање. Чим је Цимискије кренуо у Бугарску, дукс Варда је побегао из Амасије и обрео се у Кесареји, где, уз помоћ патрикија Симеона Амбеласа и браће патрикија Теодора Варде и Нићифора Парсакутена, проглашава себе за цара (971).[7] Браћа Парсакутени су били сестрићи дукса Варде, јер је њихова мајка била сестра Варде, односно *ћерка* Лава и удата за патрикија Теодула Парсакутена.[8] У међувремену се, захваљујући епископу Абидоса, ослободио и куропалат Лав, обећавајући дарове, чинове и, што је нарочито занимљиво, имања.[9] Уз Фоке се

[1] L. Diaconus, 40—41; Scylitzes, 260; cf. *Schlumberger*, Nicéphore Phocas, 226—227.

[2] L. Diaconus, 96; Scylitzes, 284; уп. *Гијан*, Патрикии, 69—71.

[3] Варда Фока је био први такав дукс. Cf. *Ahrweiler*, Administration, 59—60; *Oikonomidès*, Listes, 344, 354.

[4] L. Diaconus, 96, 112; Scylitzes, 284; уп. *Гијан*, Патрикии, 71.

[5] Cf. *J. Ebersolt*, Sur les fonctions et les dignités du vestiarium byzantin, Mélanges Ch. Diehl I, Paris 1930, 81—89; такође *F. Dölger*, Beiträge zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung, besonders des X. und XI. Jahrhunderts, 1927 (Byzantinisches Archiv 9), 35; *Oikonomidès*, Listes, 294.

[6] L. Diaconus, 112; Scylitzes, 284.

[7] L. Diaconus, 112—113; Scylitzes, 291.

[8] Презиме Парсакутен је у ствари било надимак стечен према месту Парсакута, одакле су браћа била родом. Податак о њиховом сродству са Фокама добија се индиректно од Лава Ђакона (L. Diaconus, 112—113).

[9] L. Diaconus, 114; Scylitzes, 292.

брзо окупљају незадовољници, на једној страни у Кападокији малоазијски магнати, а на другој они које је Лав успео да привуче у Тракији у коју је стигао.[10] Овај податак је свакако индикативан јер показује да Фоке рачунају и са присталицама у непосредној близини престонице, очигледно имајући разлога за то. Тешко је, на основу штуре вести, казати кога слоја подршку посебно ишчекују, али да њихова нада није била сасвим неоснована показује подршка епископа Абидоса. Без обзира на то што је раздобље од 963. до 969. донело многе промене у расположењу престонице, поступци куропалата Лава у овој прилици показали су да Фоке могу још увек да придобију присталице и у околини Цариграда. Истина, тај број, судећи по исходу побуне, није био довољан. Цимискије, заиста, брзо и ефикасно реагује и одмах шаље на Варду свога војсковођу Варду Склира, чија је сестра била удата за цара. Варда Склир, који је, истовремено, био родбински повезан и са узурпатором, јер је његов рођени брат Константин био ожењен другом ћерком куропалата Лава Фоке и сестром Варда Фоке, Софијом, у избору између Цимискија и Фока приклонио се владајућем цару.[11] Први који је Варду Фоку издао био је његов рођак Диоген Адралест, за њим су се предали Склиру сестрићи узурпатора, браћа Парсакутени, онда и остали. Поражен код Вардаете, Фока се склања, пошто је претходно одбио понуду Варде Склира да се мирно и без последица преда, у Тиропион (или по Л. Ђакону у „тврђаву тирана" Антигус), где је најзад принуђен на предају.[12] Судећи по локацији Тиропиона, односно Антигуса, произлази да Варда Фока, у току своје побуне, из Кападокије није практично ни излазио.

Јован Цимискије се према узурпатору показао милосрдан и задовољио се тиме што га је замонашеног послао у прогонство, овога пута на Хиос, и то заједно са породицом, док је Лава, ухваћеног нешто раније, осудио најпре на смрт а затим га помиловао, наредио да га ослепе и доживотно прогнао.[13] Лав, на коме казна ослепљења није ни извршена, никако се није мирио са својим положајем и, заједно са старијим сином Нићифором, покушава да направи преврат у самој престоници. У Цариграду су се отац и син појавили очекујући у вароши подршку коју су, као и нешто раније, поткрепљивали са доста новаца. Прво су се сакрили у Пиламидиону, нашавши у том предграђу склониште, вероватно, код монаха оближњег манастира, а затим, откривени у последњем тренутку захваљујући друнгарију Лаву, морали су да потраже уточиште у Великој цркви (тј. Светој Софији). Интернирани су затим на острво Калонимос

---

[10] L. Diaconus, 114; и пре свега Scylitzes, 292.

[11] L. Diaconus, 118; Scylitzes, 294. И сам Цимискије је, како је већ поменуто (V поглавље, нап. 88), био по мајци нећак Фока. С обзиром на термин (ἀνεψιός) најпре би могло да се помисли да је сестра цара Нићифора била мајка Цимискија, али о тој Вардиној ћерки у изворима нема нигде помена, а ни вест Л. Ђакона нигде више, без обзира на своју важност, није поновљена, па се у то не може дубље улазити. Вероватније је да је однос био ипак нешто даљи.

[12] L. Diaconus, 120—122; Scylitzes, 293. Уп. у VI поглављу нап. 58. и 57. Грегоар је „замак тирана" протумачио тако што је речи Л. Ђакона τὸ τῶν Τυράννων φρούριον ὁ 'Αντιγοῦς прочитао као τῶν Τυάνων φρούριον ὁ 'Αναγοῦς κέκληται и своју тезу убедљиво документовао (*Grégoire*, Notes de géographie, 251 sq).

[13] L. Diaconus, 126; Scylitzes, 294.

(код Скилице, Проти), у Принчевском архипелагу, и сада заиста ослепљени.[14]

Карактеристично је да су обе завере биле окренуте Цариграду, и то пре свега помоћу куропалата Лава, који је очигледно највише од Фока био повезан са опозиционом престоничким круговима. Изгледа да су у обе побуне извесну улогу имали и неки црквени кругови, што би можда могло да наведе на помисао да се један део опозиције и крио међу њима. Најзад, у оба преврата је, бар када се радило о престоници, важну улогу играо новац који су Фоке у обиљу имали (а пре свих куропалат Лав, јер он је тај који га нуди), те није никакво чудо што је Цимискије уз изгнање и ослепљење одлучио и да секвестрира имовину Фока.[15] Ипак, не само случај него и објективне околности нису дозвољавале повратак детронизоване породице. У Цариграду је подршка била изгубљена током Нићифорове владе, и никаква новчана улагања непосредно по његовој смрти нису могла да је у потпуности поврате. У провинцији, Цимискије има породицу, са којом је уз то и орођен, која може да се достојно супротставља утицају и традицији Фока, ослоњена на свој фаворизовани положај и властити круг пријатељских родова, пре свега јерменског порекла. То су Склири, који, у крајњој линији, тој магнатској и војничкој елити нуде иста она освајања и ратове које су јој пружали и Фоке. Тако је 972. нестао са позорнице и куропалат Лав Фока, док ће се његов син Нићифор још једном појавити у политичком животу царства тек много година касније. Истовремено, у заточеништву је седео други законити куропалатов син, окриље рода су напустили многи појединци и породице, имања су била битно смањена ако не и сасвим одузета, и све је говорило да је време Фока тачно после једног столећа, коначно протекло. У Царству је доминирао изузетно успешни војсковођа, цар Јован Цимискије, и уз њега Склири, Куркуаси и Вурциси, породице углавном јерменског порекла.

Једна личност која се може сматрати припадником клана Фока уздиже се управо током Цимискијеве владе. Само, питање је да ли је она баш члан породице или јој је блиска на неки други начин? Реч је о *Петру* Фоки који, заједно са Михаилом Вурцисом, осваја 967. Антиохију и постаје стратопедарх. Наводно павши у немилост, зато што је цар Нићифор II био љут због ове самоиницијативне акције[16], Петар се поново јавља тек у доба Цимискија, када ратује против Руса на челу Трачана и Македонаца (970), као патрикије и старопедарх.[17] Погинуо је у бици са Вардом Склиром, на кога је послат, заједно са

[14] L. Diaconus, 146—147; Scylitzes, 303.

[15] Уп. VI поглавље, нап. 66.

[16] L. Diaconus, 81; Scylitzes, 273. Када је цар Нићифор II 967. боравио у Сирији, оставио је у њој поменуту двојицу, и то тако што је Вурцис био стратег Маврон Ороса (близу Антиохије), а Петар је ратовао у Киликији. Њих двојица су затим самостално освојили Антиохију, после чега Вурцис постаје стратег освојене вароши, а Петар стратопедарх. По Л. Ђакону, цар је у знак захвалности одржао чак и захвалну службу у Цариграду, док је, по Скилици, напротив, то освајање бацило Вурциса и Петра у немилост. У питању је очигледно један од примера разилажења карактеристичних за „извор А" и „извор Б". Уп. такође Јахја, 063.

[17] L. Diaconus, 108; Scylitzes, 308.

протовестијаром Лавом, када се Склир после Цимискијеве смрти побунио.[18] Није искључено да је носио и чин ὁ ἐπὶ τῆς τραπέζης.[19] У изворима се јавља или као „евнух и δοῦλος“ цара, односно као „патрикије и стратопедарх Петар“ или као један од θεραπώντων цара.[20] Јавља се и само као „δοῦλος Фоке“, па чак и као Πέτρος ὁ τοῦ Φῶκα.[21] Из ових података не би се никако могло сигурно закључити на који је начин овај Петар био повезан са Фокама и да ли је то уопште био, да ли је био „слуга“ или прави члан породице? Срећом, иако о његовом пореклу има доста нагађања као и механички преношених мишљења, чак и у новијој литератури[22], питање Петрове евентуалне припадности Фокама ипак није нерешиво. У једном од стихова епа о Андрониковом сину, у коме мајка, жена емирова, каже о своме сину Андронику да се овај „не боји више никога, ни Петра Фоке ни чувеног Нићифора, па ни Петротрахилоса“ може се потражити нешто више светлости о недовољно познатом стратопедарху.[23] Из детаљних проучавања византијске епике, која су вршили Адонц и Грегоар, произлази да се слични стихови јављају и на другим местима, као на пример, у случају Порфирија, једног другог јунака, који се не боји „ни Варне (Варде) ни Нићифора ни Варитрахилоса“.[24] Поменути научници су у њима препознали савременике: Петра Фоку (или у старијој верзији епа Варду — сина куропалата), Нићифора (вестиса) и Вардиног сина Нићифора (Кривовратог или Кратковратог — о коме ће тек бити говора). Једино су Адонц и Грегоар погрешно

[18] L. Diaconus, 169; Scylitzes, 317, 320—321; Zonaras III, 541—543. Погинуо је у боју код Лапара. Уп. *Гијан*, Патрикии, 67—69.

[19] Јахја, 91. Код Јахје Антиохијскога Петар је познат као Атрабази, а код арабљанског писца Сибт-ибн-ал-Џузиа као „евнух ал-Т-р-бази, столник Нићифора“. То је дало могућности Розену да Атрабази схвати као ὁ ἐπὶ τῆς τραπέζης.

[20] L. Diaconus, 81, 107—108, 169; Scylitzes, 273, 308; Zonaras III, 508 (код њега је забележено θεράπων); Glycas, 571.

[21] Први назив код Скилице (Scylitzes, 315), а други код Зонаре (Zonaras III, 541).

[22] У литератури је Петар одавно повезан са породицом Фока као један од њених припадника, па га је тако Шламберше сматрао ванбрачним сином куропалата Лава, вероватно зато што је поменут као његов савременик (*Schlumberger*, Nicéphope Phocas, 587). Гијан је недавно посумњао у запис код Зонаре и изнео како је код овог писца нехотице изостала реч δοῦλος, чиме је дошло до реченице која највише говори у прилог његовог сродства са Фокама (*Гијан*, Патрикии, 67 сл). У то, међутим, чини се да је тешко поверовати, јер Зонара термин δοῦλος правилно схвата и мења га у θεράπων. Тако означеном речју показана је намера да се Петар окарактерише као стратопедарх лично зависан од неког од Фока, свакако најпре од Нићифора II. Нићифор је једини из рода уз кога је Петар поменут као δοῦλος, као његов „столник“ је поменут и у источним изворима а, коначно, он и јесте један од царевих евнуха. У то време тешко и да би могао да буде назван „дулосом“ било кога другог осим владара. Чин стратопедарха, је добио, по претпоставци Икономидиса, зато што као ушкопљеник није могао да буде доместик а требало је да се нађе на челу војске, пошто је Јован Цимискије пао у немилост (*Oikonomidès*, Listes, 334). Дужност коју му приписују арабљански извори је такође својеврстан доказ његове блискости са владаром, а уз то ваља додати да је она иначе била доступна и ушкопљеницима (*Oikonomidès*, Listes, 305—306). После смрти Нићифора II, Петар није више поменут као нечији роб и евнух.

[23] *Grégoire*, Epopée byzantine, 55—57; *Adontz-Grégoire*, Nicéphore au col roide, 203 sq.

[24] *Adontz—Grégoire*, op. cit., 212.

закључили, поводећи се за Шламбержеом, да је Петар био брат вестиса Нићифора и дукса Варде, иако се то нигде не каже.[25] Оно из чега нешто слично може само да се претпостави јесте њихова неоспорна међусобна хронолошка блискост на основу које су они и идентификовани.[26] Овај члан рода свом успешном повратку у јавни живот могао је да захвали можда томе што је био евнух и самим тим мање опасан по престо и Цимискија, можда томе што вероватно није био припадник главне гране Фока, а можда и томе што је био у немилости код Нићифора II? У сваком случају, његова каријера у доба Цимискија је, с обзиром да је и сам био Фока, била изузетна.

За време владе Јована Цимискија изгледало је да су амбиције Фока потпуно скршене и да се више никада неће поновити такве грађанске борбе, какве је овај цар доживео прве и друге године свог царевања. Фокама је било, међутим, суђено да се на позорници византијске историје појаве још неколико пута. Први пут, прилично брзо, после прерана смрти Цимискија 10. јануара 976.[27] Царски престо су наследили синови Романа II, законити представници македонске династије, Василије II и Константин VIII, али главну улогу је играо паракимомен Василије. Овај лукави евнух, ванбрачни син Романа Лакапина, у немилости за време Романа II, један од главних помагача доласка Фока у Цариград 963, на време је променио странку и по свој прилици је био један од оних који су највише помогли доласку Цимискија. Овај се, по наговору евнуха и оженио његовом полусестром Теодором.[28] Василије, обогаћен у доба Нићифора Фоке, зазирао је од Варде Склира и његове дужности „стратилата целог Истока", која му је, то је евнух добро знао, омогућавала онај исти пут којим је прошао и Нићифор II и Цимискије. Стога он Склира смењује и шаље у Ханзит, то јест источно од Мелитине на саме границе државе, поставивши га за дукса у Месопотамији.[29] Варда Склир је осетио шта значи такав потез паракимомена и да он губи положај који је заузимао током протеклих година. Увређен, Склир диже побуну баш у тим, поменутим крајевима, напада на Мелитину, пљачка је и проглашава се за цара.[30] Евнух Василије је погрешио у једноме: нигде Склир није могао да прикупи више присталица него тамо куда је био послан — на крајњем истоку. Како Јахја о томе сведочи, њему су уз Грке пре свега пришли насељени Јермени (од којих је вероватно и сам водио порекло), као и затечени муслимани.[31] Помоћ су му указали такође и синови таронског господара, као и емир Амиде

---

[25] Ibidem, 212.

[26] У целој генерацији Фока једино седамдесетих година X века могу се наћи, и то истовремено, и један Петар и један Варда и два Нићифора (тојест дукс Варда, Петар Фока, вестис Нићифор и Нићифор Кривоврати).

[27] L. Diaconus, 178. Уп. *Осшрогорски*, Историја, 283 сл.

[28] Цимискије се два пута женио: први пут сестром Варде Склира Маријом, а други пут Теодором, ћерком Константина VII (Scylitzes, 288, 294).

[29] Паракимомен Василије се изузетно обогатио током Нићифорове владе тако да је то, изгледа, запањило чак и самог Цимискија (Scylitzes, 311). О Варди Склиру Scylitzes, 313; Јахја, 2. — О Ханзиту уп. *Honigmann*, Ostgrenze, 90.

[30] Scylitzes, 314; Јахја, 2.

[31] Јахја, 2; уп. у II поглављу нап. 37, 38. и 39.

и Мартиропоља.[32] Царску војску узурпатор туче најпре код Пирамоса, а заповедници поражених Евстатије Малеин и Михаило Вурцис беже. Вурцис убрзо прилази Склиру, који, пошто му је овај предао Антиохију, додељује као прави цар титулу магистра.[33] Малеина је стигао у Кападокији, у којој се овај склонио, и 977. поражава га код Рагеаса (ту гине Петар Фока), док Малеин опет бежи.[34] На путу од Антиохије до Кападокије Склир среће и муслиманске великаше, и то на територији која је иначе византијска, и исто као у Ханзиту они прелазе на његову страну.[35]

Стање је по легалне цареве било крајње озбиљно и Василије II се присећа прогнаног Варде Фоке, који је чамио у прогонству већ седам година, враћа га са Хиоса, даје му титулу магистра и звање доместика схола Истока и војску да се супротстави своме имењаку и староме супарнику.[36] Духови су у престоници били врло узнемирени, па Михаило Псел чак патетично узвикује како су „сви око цара били без наде и тада се присећају неког Варде, човека великог рода и храбрости, синовца цара Нићифора и достојног да се бори против узурпатора...“[37]. Варда Фока право из изгнаничке монашке ризе, „једини достојан да се бори са Склиром“[38], стиже, наравно најпре, у Кесареју. Убрзо по његовом доласку започињу и борбе двојице Варда, Варде Фоке и Варде Склира. Сукобљавају се у два велика окршаја, код Панкалеје и код Царских Терми, дакле у Кападокији. У првом боју је, изгледа Фока био поражен, али је у другоме нанео тежак пораз Склиру, ранивши га у личном двобоју. Фоки су у тој бици помогли Ивирци, које му је послао у помоћ ивирски куропалат Давид и они, заједно са Ромејима, нагнају Варду Склира у бекство. Бегунцу је гостопримство указао багдадски калифа.[39]

---

[32] Господар Амиде је био Абу-Таглиб, који је привремено заузео и Мартиропољ, тј. Мајафарикин, био је главни помагач Варде Склира, па је по неким источним писцима (Ибн-Мискаваих) био чак и у сродству са узурпатором (Јахја, 133). Помагао му је такође и господар Мелитине Убеид-алах, који је чак прешао и у хришћанство и коме је Склир доделио титулу магистра (Јахја, 2, 87 сл).

[33] Јахја, 2.

[34] Петар је најпре у име царева заузео Антиохију, а затим је, поражен, био принуђен да се из ње повуче а затим погине код Рагеаса. Scylitzes, 317—321; Јахја, 2.

[35] Такав је био горе наведени господар Мелитине Убеид-алах (уп. нап. 32).

[36] L. Diaconus, 170; Scylitzes, 324; Zonaras III, 544; Јахја, 3.

[37] Psellos, Chronographie I, 4.

[38] Ibidem, 4.

[39] L. Diaconus, 170; Scylitzes, 324—327; Јахја, 3. Скилица каже да је Фока из Кесареје кренуо у Аморион, где долази до прве битке са Склиром, коју Фока губи и враћа се у Харсијанон. Склир га, међутим, прати и поражава код Царских Терми. Тада поражени Фока одлучује да се обрати за помоћ ивирском куропалату Давиду и, најзад, уз његову помоћ у Панкалеји, крај Халиса, туче Склира. Код Јахје је записано кратко да је 19. јуна 978. дошло до битке у Панкалеји, у којој је Фока поражен, а да затим долази до другог окршаја 24. марта 979, у коме је сада Склир поражен и принуђен да емигрира. Псел (Chronographie I, 4) помиње у свом китњастом стилу само једну битку у којој је Склир поражен и рањен, али без територијалне ознаке. Несугласице међу изворима је успешно разрешио H. Адонц (Tornik, 143 sq) свевши из више разлога Скиличине три битке на само две. Најпре, он је утврдио да Панкалеја није крај реке Халиса, како каже Скилица, већ у близини Амориона, како обавештава Лав Ђакон; затим, да и Јахја бележи само две битке, од којих је она у Панкалеји прва и, најзад, Адонц истиче подударност да се код Скилице, и у првој бици код Амориона и другој код Панкалеје, јавља појединачни одлучујући

Византијски цар је познавао снагу Склирову и у више наврата је тражио од калифе да му испоручи, али без успеха и Варда Склир остаје у Багдаду све до 987.[40]

Варда Фока је за то време доспео на врхунац славе и заузима онај исти положај који су заузимали раније и његов отац, и стриц, и деда: високи чин доместика схола Истока. У том својству 983. полази на Алеп, који Царство никако није успевало трајније да освоји. Пред његовим зидинама најпре порази арабљанског узурпатора и господара Емесе, по имену Бакџура, а затим изнуди данак за две године унапред од алепског емира Адуд-ал-Даулаха (27. септембра 983). Ускоро Варда Фока успева да освоји саму Емесу, за њом варош Тел-Халифу (7. октобар 983) и крајем исте године се појављује у центру ромејске власти над Сиријом, у Антиохији.[41] Врстан војсковођа, Варда Фока је чврсто држао иницијативу у борби са Арабљанима па је 985, пошто је алепски емир прекршио обавезе које је примио, за казну опсео и делимично разрушио Апамеју (мада је није сасвим заузео).[42]

У тренутку када су Арабљани почели да узвраћају Фоки ударце, Василије II успева да и самостално истински завлада, ослободивши се моћне сенке паракимомена Василија, и самоиницијативно предузима поход на Сердику. Василевс није овог пута нашао за сходно да обавести доместика схола Истока Варду Фоку о својој акцији, већ га, свакако незадовољног својом неупућеношћу у цареве намере, смењује са дужности, и то још пре него што је и кренуо на Самуила.[43] Нова функција коју је Василије II наменио бившем доместику био је чин „дукса Истока и управника Антиохије и свих области Истока", што је имало призвук извесне деградације победника над Вардом Склиром, и поред звучности новог достојанства.[44] Фока, без обзира на промену свога статуса, лојално закључује у име Византије још један успешан мировни уговор са Адуд-ад--Даулахом, на основу кога су Арабљани морали да плаћају чак двоструко већи износ Царству него дотада.[45] Али, промене у Василијевом

двобој (Варда Фока — Константин Гаврас; Варда Фока — Варда Склир). Поменути аутор закључује да су биле само две битке, прва код Панкалеје и друга код Царских Терми, чему иде у прилог и један запис у коме се каже да је Склир побеђен у Харсијанону, код Сарвана (тј. Аква Саравана, истоветна са Царским Термама). Код Скилице је очигледно нека легендарна прича у питању са личним двобојима као централним збивањем и успут помешаним локалитетима. Први окршај је код њега једноставно раздвојен на два — Аморион и Панкалеју, а у средину стављен у ствари последњи окршај.

[40] Јахја, 21—22; cf. *M. Canard*, Deux documents arabes sur Bardas Scléros, Actes du Ve Congrès d'Et. byz., Roma 1939, 55—69 (réimpr. Byzance et les musulmans du Proche Orient, London 1973, XI).

[41] Јахја, 15—16; 161.

[42] Ibidem, 19—20; 171—172.

[43] Scylitzes, 331.

[44] Јахја, 20, 174. Иако о овом достојанству Скилица ништа не бележи, сасвим је могуће да је Варда такав чин заиста и добио, јер се у то време у изворима помиње дукс Запада и нема разлога да се не претпостави да је могао да постоји и дукс Истока, како је Јахја забележио. У изворима, треба још додати, већ од 969. сусреће се и дукс Антиохије (cf. *Ahrweiler*, Administration, 58; *Oikonomidès*, Listes, 354).

[45] Јахја, 20, 173.

држању у војним па и политичким пословима ипак нису могле да остану без одјека у круговима оних којима је већ годинама било усбичајено да практично сами одлучују и воде војне акције Царства. Племство, и то оно старо и велико, било је то које је нови начин цара увредио и чије су већ традиционалне компетенције биле угрожене и оно се, после пораза који цар доживљава код Сердике, почиње да буни.[46]

У međувремену, фебруара 987, стиже у своје старо упориште Мелитину из калифата Варда Склир, који се поново проглашава за цара. У првом тренутку узурпатор има уз себе само 300 људи, али му прилазе многи, посебно Јермени и муслимани, као и Курди. Василије II је принуђен да врати Варду Фоку на дужност доместика схола Истока да би се он супротставио Склиру[47], али Фока оклева и ступа у преговоре са узурпатором. Посредник је у преговорима, по жељи Фоке, био Константин Склир, муж Фокине сестре. Међу њима долази до споразума по коме је Варда Фока требало да влада у Цариграду, а Склир изван њега. Но, син Варде Склира, Роман, незадовољан овим договором открива цару тајни споразум.[48] Фока се истовремено труди да прошири заверу у своју корист и да окупи око себе што више незадовољних магната, па тако долази до једног великашког скупа у дому Евстатија Малеина у Харсијанону, који доноси одлуку о проглашењу Варде Фоке за цара, насупрот Варди Склиру, који се већ прогласио за василевса.[49] Убрзо по томе, Варда Фока креће у Џеихан, то јест у област покрај те реке (Пирамос), тамо хвата Склира и, обећавши му испуњење уговора чим овлада царством, отпрема га код своје жене у тврђаву Тиропион на чување. Варда Фока, ослободивши се супарника а имајући подршку скупа племића, проглашава се за цара 14. септембра 987 (највероватније у Кападокији) и децембра исте године стиже пред Цариград, у Хрисопољ.[50] Уза себе има у том тренутку огроман број великаша, τὰ πρῶτα γένη, како каже Псел.[51]

Близина противника и његови положаји на дохват престонице, натерали су Василија II да затражи помоћ изван Византије, од Руса, са којима у пролеће 988. туче до ногу побуњенике код Хрисопоља, а 13. априла 989. у одлучном боју код Абидоса гине и сам Варда Фока, чиме је побуна скршена.[52]

---

[46] Scylitzes 332.

[47] Scylitzes, 332—334; Јахја, 21—22, 173.

[48] Scylitzes, 335; Јахја, 22.

[49] Scylitzes, 332; Cedr. II, 438—439; Јахја, 23. Скилица греши јер каже да је тада дошло и до проглашења Варде Фоке за цара, иако сам напомиње да је упоредо са овим догађајем стигао из Сирије Варда Склир и истовремено са Фоком прогласио се за цара, што никако није у складу са причањем Јахје, а да се и не помиње то што онда никакво ангажовање Варде Фоке против Склира од стране Василија II не би имало сврхе (Scylitzes, 334). Скуп код Малеина је само доносио одлуку, али није и проглашавао за цара.

[50] Scylitzes, 336; Јахја, 23.

[51] Psellos, Chronographie I, 7.

[52] Scylitzes, 336—337; Јахја, 24—25, 208, 298. Прву битку је са стране побуњеника водио Калокир Делфинас а другу сам Варда Фока; узурпатор је погинуо тако што је кренуо на цара Василија да личним двобојем, као раније са Склиром,

Пре ових битака и Василије II и Варда Фока су стрепели за исход и цар се одлучио да пошаље један део војске под магистром Таронитом морским путем, у Трапезунт а одатле чак у Еуфратеју, чиме је натерао Варду Фоку да одвоји један део људи под командом свога сина *Нићифора Кривовратог* и упути Давиду Куропалату тражећи помоћ против Василијеве војске. Удружене снаге Кривовратог и Давида побеђују крајем 988. Таронита, али ускоро сазнају за пораз код Абидоса и војска им се растури, а Кривоврати се упути мајчином дому у коме је још увек чамио Склир.[53] Тако је Нићифор избегао масакр на обалама Босфора, после кога је глава мртвог Фоке ношена кроз улице престонице у тријумфу. У заробљеничкој поворци су се кретали многи магнати[54], заповедник побуњеничке војске код Хрисопоља Калокир Делфинас је разапет на месту битке, преко пута Цариграда, док је слепи Нићифор Фока, звани вестис, као лично безопасан био само ухапшен.[55] Ова сурово окончана побуна и узурпација трајала је пуних годину и седам месеци.[56]

Суровост са којом се Василије II, обрачунавао са пораженима, слична оној коју је показао и према Самуиловим устаницима, била је пре свега егземпларна, јер је испољена једино непосредно по побуни. Они који су успели да избегну први гнев автократора прошли су добро, па и сам Нићифор Кривоврати. Иако је, пошто се појавио у Тирописону, ослободио заједно са мајком Варду Склира и одмах пришао овоме који се по трећи пут прогласио за цара, Нићифор Кривоврати ипак није био за то кажњен. Варди Склиру су пришли „сви који су били уз Фоку" и тада долази до првог таквог сједињења свих магната, некадашњих противника, пред заједничким непријатељем који је претио да их уништи. Били су ту очигледно скупљени и они, претежно грчки, племићи које је својевремено окупио Варда Фока у дому Евстатија Малеина да се супротстави не-Грцима, Јерменима и муслиманима око Склира. Чак ни таква подвојеност није била препрека пред новом опасношћу, јер никада ни у једној међумагнатској борби није било испољено толико суровости колико ју је недавно употребио Василије II. Цар се показао, међутим, лукав и, уз посредништво брата Константина VIII, придобија Варду Склира коме уз опроштај додељује титулу куропалата а осталим великашима висока достојанства.[57] Даровавши му титулу куропалата, Василије II није дао Склиру и војну власт, поготово не у провинцији, у којој је већ увелико мењао целокупан управни слој по темама, замењујући магнате људима незнатног порекла и зато много поузданијим.

реши битку, али коњ му се саплео и посрнуо и Фока је пао тако незгодно да је одмах издахнуо.

[53] Scylitzes, 339; Јахја, 24; cf. *Adontz—Grégoire*, Nicéphore au col roide, 203 sq. По наређењу Давидовом са Кривовратим су ратовала двојица синова Баграта, господара Халдије.

[54] Scylitzes, 338. Улицама престонице су ишли за мртвим Фоком, између осталих, и Лав и Теогност Мелисини и Теодосије Месаникт.

[55] Scylitzes, 336.

[56] Јахја, 25.

[57] Scylitzes, 339; Јахја, 25—26; Psellos, Chronographie I, 7.

Ни Нићифор Криворати није лоше прошао јер цар, пошто се нагодио са Склиром (11. окробра 989), даје Фоки „прекрасно имање“[58], можда се осигуравајући на тај начин од евентуалне подршке коју би Криворати могао да пружи своме брату *Лаву* Фоки, који се утврдио у Антиохији и није помишљао на предају. Лава је тамо оставио отац на дужности управника града, пошавши сам према Босфору, но у граду дође до побуне Јермена и муслимана, који Фоку заробе.[59] Ипак је морао у прогонство иако су му живот поштедели јер је ускоро стигао са царским трупама Михаило Вурцис (до прогонства је дошло 3. децембра 989).[60] Карактеристично је да су противници Лава Фоке били у неку руку традиционални, из оних слојева међу којима је налазио присталице Варда Склир. Василије II се затим окренуо против куропалата Давида, пријатеља Фока, и принудио ивирског владара да му обећа своје земље после смрти[61], а после тога је угушио још један покушај побуне Варде Склира, коме прашта учешће у побуни и стари бунтовник умире марта 991.[62] Тиме је у Царству завладао мир, спокој је владао и међу великашима, што је омогућило цару да се са више пажње посвети спољној политици, посебно Самуилу и новом противнику на истоку, Фатимидима. Племство за дуже време губи сваки већи утицај на збивања која је василевс узео чврсто у своје руке.

Варда Фока је имао, како се види из напред реченог, двојицу синова: Лава, управника Антиохије, и Нићифора Кривовратог, победника над Таронитом. Бојећи се Фока, јер Псел није без разлога констатовао како је завера њиховог оца била опаснија од свих осталих (па и Склирове)[63], Василије II се није усудио да прибегне у том тренутку њиховом потпуном физичком уништењу, од чега иначе није презао када се радило о мање снажним породицама. Радије се одлучио на изгнанство, одузимање имања и лишавање функција. Фоке, наиме, у току другог дела Василијеве владавине не добијају више никакве дужности. Без Кападокије, без богатства и, што је најпресудније, без тематске, односно провинцијске војске, коју су увек захваљујући службама стратега и доместика имали, Фоке нису могли више да представљају ни претњу легитимном цару ни центар окупљања проређене старе аристократије. И сама породица се, уосталом, бројно знатно смањила и вести о њој у изворима су све малобројније.

[58] Јахја, 26.

[59] Јахја, 24—26.

[60] Јахја, 26. Лав Фока је био онда послат у Дорилеју у прогонство. То је, иначе, била крајња тачка власти његовог оца када се прогласио за цара. Током свог боравка у Антиохији Лав Фока је имао доста неприлика са тамошњим патријархом Агапијом, кога је чак и протерао из вароши због неких његових наводних сплетки (8. марта 989). Ни Агапија није доживео бољу судбину од Лава Фоке, јер га је, сазнавши за његову преписку са Лавом пошто се овај већ предао царским трупама, Василије II сменио.

[61] Јахја, 26—27. Пошто је поразио двојицу његових војсковођа, синова Баграта (од којих један гине), принудио је ивирског владара, с обзиром да није имао наследника, да после своје смрти преда земљу Византији (било је то крајем 990).

[62] Јахја, 28. Василије II му је опростио јер је Варда Склир већ био на самрти. Ускоро за Вардом умире и Константин Склир.

[63] Psellos, Chronographie I, 7.

Један од записа који може да послужи бољем праћењу тог процеса опадања остао је такорећи незапажен иако се налазио у познатој, више пута навођеној новели из 996. године.[64] Из њега се може закључити да су синови узурпатора Варде у тренутку настајања записа били још увек живи. Године 1022, међутим, када се Нићифор Криводрати још једном побунио против Василија II[65], Лав је по свој прилици већ био умро јер о њему нема више никаквих помена. Према томе, овај Фока, један од ретких из рода који није имао никаквог чина, умро је, изгледа, између 996. и 1022. Такође, запис из 996. не помиње ни вестиса Нићифора, што би могло да се протумачи тако да је он умро највероватније између 989 (кад је последњи пут поменут) и године настанка новеле. Најзад, наведена схолија даје и још један податак: Фоке су, наиме, били „скоро без наследника", вероватно мислећи бар на одрасле чланове рода (ἀδιάδοχον σχεδόν)[66], што не значи да их и уопште није више било, јер се за једног Фоку ипак зна.[67] Читава схолија показује колики је страх ова породица задавала Василију II, страх који је постојао све док су Фоке имали, ако не положаје и титуле а оно бар богатства. Новела из 996. лишила их је и тог моћног оружја.

Од 996. до 1022. године нема ниједне вести о Фокама и знања о преосталим члановима рода у том раздобљу лишена су било каквих појединости. Године 1022. дошло је до побуне Нићифора Ксифиаса и Нићифора Криворатог, незадовољних одстрањивањем из царевог похода на Абазгију.[68] Нићифор Криводрати се обрео у Родандосу заједно са Ксифијом, који је рачунао на снажну подршку Грка, привучених Фокиним именом. Обојица су затим потражили савезника у ивирском владару Абазгије, Георгију, а пришли су им и суседни јерменски кнежеви. Василије II, на своју срећу, није морао ништа да предузме јер се побуна сама распала чим је завидни и амбициозни Ксифиас убио Кровovратог на превару (15. августа 1022).[69] Очигледно је било да су само свест и углед Фока могли да дају оваквој побуни озбиљност и известан значај по Царство, без Фока побуњеници нису имали никаквих изгледа. Премда је цару послао главу убијеног Фоке и правдао се да је у ствари само чекао повољну прилику да га убије, Ксифиос се није спасао и био је насилно замонашен, док су неки други учесници убијени, неки ослеп

[64] *Zepos*, Jus I, 264—265. У вези са овом новелом уп. мишљење Н. Своронoса (Remarques sur la tradition du texte de la novelle de Basile II concernant les puissants, ЗРВИ 8 , 1964, 427—434), који сматра да постоје две верзије текста поменуте новеле и да се у запису о Малеинима и Фокама ради о интерполацијама насталим после 1001. године када је цар, наиме, био у дому Малеина, по повратку из Иверије и Сирије.

[65] Уп. излагање мало касније.

[66] *Zepos*, Jus I, 264.

[67] Уп. излагање мало касније као и нап. 71, у овом поглављу.

[68] Scylitzes, 366 sq; Јахја, 63—65; cf. *Adontz—Grégoire*, Nicéphore au col roide; *H. Berberian*, Nicéphore au cou tours, Byz. 8 (1933), 553—554; *Z. Avalichivili*, La succéssion de David d'Ibérie, Byz. 8, (1933), 177—202. Нићифор Криводрати је носио у тренутку побуне титулу патрикија, добијену свакако од Василија II после 989, што још једном показује да његов положај после те побуне и није био у тој мери неповољан чим је стекао чак и једно значајно достојанство.

[69] Јахја, 65—66.

љени или затворени, а некима су конфискована имања. Они који су остали живи избављени су из затвора тек са доласком Константина VIII, децембра 1025.[70]

Тако је 1022. нестао и Криввоврати. Фоке су се сасвим приближили своме физичком крају. На то се није дуго чекало, јер Константин VIII, иако се није окруживао само људима незнатног порекла и евнусима — од којих већина још увек није имала чак ни презиме, а таква је била околина Василија II, иако је све противнике свога брата помиловао и није изгледа баш најбоље разумевао претходникову дугогодишњу антиаристократску борбу, ипак је знао каква опасност су по њега и престо Фоке. Зато је и одмах по доласку на чело Царства учинио оно о чему приповеда Јахја. После промене на престолу дошло је, наиме, до завере великаша са намером да се за цара истакне патрикије Варда Фока, унук (ἔγγονος) магистра Варде, што значи да је био или син Лава или Кривовратог, Вардиних синова. Овај Фока, „а другог од њих није више ни остало"[71], био је, пошто је побуна откривена, ослепљен заједно са осталим завереницима. Варда из 1022. био је последњи Фока.

ЗАКЉУЧАК

Која су се шира друштвена кретања испољила кроз опадање моћи и крај рода Фока? У најширем смислу узевши, оно што следи паду Фока свакако јесте сукоб централне и провинцијске силе, сукоб који је после 1025. добио особине борбе између цивилног и војног племства. Међутим, није цивилна аристократија била та која је једина проузроковала пад Фока, она га је само наговестила најпре још у време њиховога пунога сјаја, пред почетак владе Нићифора II и по његовој смрти, а затим и потврдила. Притом, када је реч о цивилној аристократији, која, узгред буди речено, и није баш била тако хомогеног карактера у доба Фока и пре би је у том времену требало звати престоничком странком (која је укључивала и прве цариградске патрицијске породице), треба знати да политика Цариграда према племству, политика цивилног племства, није током XI столећа обележена како је то био случај у времену Василија II, јачањем централне власти према феудалним снагама. Напротив, управо током XI века се племство феудализује у економском погледу стицањем разноврсних имунитета.[1]

Узрок пропасти родова сличних Фокама се није, дакле, крио само у супротстављању владара богатим феудалним властелинствима, већ се добрим делом налазио у чињеници да су пресахле могућности да се та властелинства значајније увећавају. Ратови на истоку су били ти који су својевремено омогућавали и обичним војницима, сељацима или авантуристима да постану родоначелници чувених породица, а члановима будућих прослављених и моћних родова да стичу славу и да

[70] Scylitzes, 368; Јахја, 69. Уп. *Осūрогорски*, Историја, 300.
[71] Scylitzes, 372; Јахја, 69—70.
[1] *Осūрогорски*, Историја, 313.

се богате. Свакако да је први који је унео ограничења у дотада непрекинути развој магнатских родова био Роман I Лакапина. Сада, у XI веку, цивилно племство није било више заинтересовано, премда је добрим делом и само потицало и настајало од некадашњих провинцијских магната, да таква ратовања обнавља уз већ постојеће редовне пореске приходе који су пристизали у Цариград. Војске, тог најважнијег фактора у претходном периоду, практично нестаје у оном смислу у коме је постојала у протеклом веку, када је, у јеку византијско-арабљанских сукоба, многи од великаша имао као стратег такорећи своје приватне трупе, помоћу којих је стицао за Царство нове територије а себи ширио поседе. У овој могућности практично непрекидног проширивања земљопоседа и крила се главна предност азијског племства над европским, у ранијим па и у каснијим вековима, просторно ограниченим. Европски део је, уз то, био још и знатно насељенији од Мале Азије, увек помало пусте. Истина, тај њен квалитет се у XI столећу претворио у недостатак. Малоазијско становништво па и племство је, наиме, уз природну недовољну насељеност полуострва било још и просто децимирано вековним ратовањем са Арабљанима. Поред Арабљана и вишегодишњих међусобних борби о престиж и престо, племство је нарочито стала да угрожава, почев од осамдесетих година X столећа, унутрашња политика његовог највећег противника међу царевима, Василија II. Овај владар је гледао да на сваки начин не само ограничи него и скрши привредну моћ магната, уништи поједине најистакнутије родове и на њихово место доведе „нове“ људе незнатног порекла и поузданије лојалности цару. Његови се потези нису ипак показали благотворни за одбрамбену снагу Мале Азије, па се тако и дошло до тога да је она после Василија II остала заувек ослабљена и да није била у стању да се супротстави насртајима новог непријатеља када се овај појавио. Били су то Селџуци. Мора се рећи да је лојалност тамошњег становништва била и пре појаве Селџука често стављана на пробу и да се заиста догађало, како је забележено код Скиличиног Настављача, да су многи „Кападочани“ (као често и раније када су прелазили Арабљанима) напуштали Царство управо у време одлучне битке код Манцикерта и одлазили противнику.[2] Добрим делом су то, вероватно, били представници оног јерменског елемента који је чинио посебно разноликим конгломерат народа на истоку Византије и који је, иако често храбар, био за све Грке углавном непоуздан свет. Јермени су то били и за Нићифора Фоку, неповерљивог као и други према њиховој посебности и осећању веће међусобне блискости са становницима и начином живота преко границе него што је то било Византинцима уобичајено.[3] Онда је 1071. Мала Азија изгубљена. У Цариграду је, на жалост, заборављено да је она одувек била симбол и гаранција величине и безбедности читаве државе.

Упоредо са порастом снаге и утицаја провинције, као и ужег краја из кога су потекли, Фоке су се, с обзиром на своје порекло, развијали као каква персонификација читавог византијског истока X столећа.

---

[2] Cedr. II, 698.

[3] Cf. *Ahrweiler*, Asie Mineure, 18—19.

Њихов је развитак био по свему типичан, па и по самом свом рађању. Први Фока је био прост човек који се, као и толики други зачетници родова и династија, истакао у рату, прилици у којој је обичним војницима најлакше да се истакну, и то још у сукобу са павликијанцима, сукобу који је омогућио и толиким другим родовима прву славу. Фоке су се брзо уздизали, како је то онда било уобичајено, па је син родоначелника био већ на највишем положају који је иначе могао да заузима један рату вичан, провинцијски племић, на положају доместика схола. Фокама је и завичај био типичан, потицали су из Кападокије (али нису били Јермени), а нема, ваљда, у читавој повести Мале Азије тог периода чешће помињане покрајине, са више личности и догађаја који су, везани за њено тле, битно утицали на историју Царства. Даљи развитак рода је само потврђивао да синови славних очева своје каријере праве на нешто другачији начин, титуле стичу брже, крећу се често у близини двора или владара и некипут женидбама и фаворитизмом — како је то, на пример, учинио Лав син старог Нићифора Фоке — постижу успех. Али, за разлику од Јермена Муселеа, који су своју делатност везали од почетка за Цариград, или од Аргира, који су од типичне провинцијске постали исто тако типична престоничка породица, Фоке никада, па чак ни поменути Лав, не престају да буду Кападочани. Пред преврате, поражени или угрожени, Фоке се склањају у завичај, у коме се осећају најбезбедније. Та привржености Кападокији била је изражена а сигурно и проузрокована њиховим имањима која се скоро сва налазе до краја у тој земљи. У престоници су ипак имали заштитнике, и то врло моћне, у појединим царевима Македонске династије, почев од њеног оснивача, Василија I, затим Лава VI, до Романа II и посебно Константина VII, који је, чим се нашао сам на престолу после пада Романа Лакапина, наградио чак тројицу Фока највишим признањима и достојанствима. На другој страни, Роман Лакапин је био први међу василевсима који је у њима осетио супарнике и изабрао радије да се међу магнатима ослони на, по престо мање опасне, Аргире или Муселе.

Долазак на престо Нићифора II је био врхунац. У борби за престо 963. Фоке се први пут сусрећу у јачој мери са другим светом, престоничким чиновницима, занатлијама, трговцима, племићима и сиротињом. У тренутку када улазе у Цариград имају у њему доста присталица, нарочито међу свештенством и пуком. Када су 969. преконоћ практично протерани из главног града, Фоке су били обогаћени до баснословних висина, али са практично изгубљеном подршком Цариграђана. Дошавши на власт 963, они имају за собом безброј бојева на истоку и годинама држане највише положаје у војсци, дужност доместика схола и стратега Анатолика и Кападокије, пре свега. У томе их помаже читав „клан" породица које им се придружују или се са њима сједињују. Тај процес, отпочет још освитом X века, увео је у њихов круг, који све више личи на политички фронт, низ породица међу којима посебну улогу играју Малеини, још старији и богатији од самих Фока. Но, после 969. почиње осипање међу овим рођацима и пријатељима, и то врло брзо.

Зашто је после 969. дошло до њиховог непрекидног опадања? Разлози се најпре морају потражити у годинама владе Нићифора II

а затим и шире, у општим околностима. Фоке су се 963. први пут нашли одвојени од провинције, Кападокије и војске, јер не само да је Нићифор боравио у Цариграду, ту је живео и његов брат Куропалат Лав. Популарност коју су двојица браће имала почела је брзо да се топи, упоредо са деловањем цара и куропалата. Цар је притиснуо трговце и занатлије новим порезима као и монетарним променама а реформама цркве се замерио свештенству. Лав је учинио живот у престоници тешким због несташице хране и личним богаћењем дао повода говоркањима, а обојица су сигурно засметала малобројним одабраним престоничким кућама. Одмах после смрти „њиховога" цара, Фоке се, без обзира на још увек извесну подршку Цариграда, окрећу привремено запостављеној унутрашњости и старом начелу да се ваља држати провинције и војске. Под заповедништвом војсковођа из редова Фока поново долази до оних „полуприватних" ратова на истоку у којима су стратези међусобни рођаци, али неповерење према владару и опрезан став, заузет оног тренутка када су се нашли у опозицији према новом цару Јовану Цимискију, Фоке не напуштају до краја. Они користе сваку прилику за покушај повратка на престо сматрајући да им је неправдом одузет и у тим покушајима увек имају снажну подршку становника истока, за које је име Фока било често привлачније од василевсовог. Онда када би се сукобили са другим малоазијским родом, какав су били Склири, опредељење тог становништва је било, изгледа, великим делом условљено и етничким разлозима. Склири су обично налазили јаку подршку у суседству, код јерменских и муслиманских становника арабљанских вароши, као и код јерменских насељеника; Фоке — код Грка у Царству, а ван њега, изгледа, код ивирских кнежева. Те поделе ипак никад нису биле до те мере изражене да би их сасвим спречавале да се сједине у оним ретким приликама када их је автократор све заједнички угрожавао. Притом, њихов став у таквим случајевима никада „није сепаратистички већ анти-царски".[4] Једини који их је истински тако угрозио био је Василије II, у складу са својом антиаристократском политиком коју је стрпљиво, каткад драконски каткад завијено, спроводио.

Фоке су се у свом, сигурно, више него стопедесетогодишњем трајању, у борбама око престола и са спољним непријатељима, трошили жестоко. Њихово је и физичко уништење било очигледно: Лав (противник Романа Лакапина) био је ослепљен, син кесара Варде Константин је отрован у заробљеништву, царев син Варда убијен (истина случајно), Манојло (ванбрачни син Лава, противника Лакапина) је погинуо, цар Нићифор II је убијен, куропалат Варда и његов син Нићифор (вестис) су ослепљени, стратопедарх Петар је погинуо, Варда (узурпатор из 989) такође, Нићифор Кривоврати је убијен а последњи Варда ослепљен; да се и не говори о рођацима као и о многим загонетним нестанцима са историјске позорнице. Оно што пада у очи јесте да се број оваквих животних завршетака множи онако како су се Фоке приближавале своме крају и зато се може рећи да су они добрим делом били уништени и физички, насилним путем. Ова чињеница може да се поткрепи и

[4] *Vryonis*, Basis of Decline, 162.

сазнањем синова Романа II, Василија II и Конастантина VIII, о опасности по престо какву су представљали Фоке. Са своје стране, позив ратника био је такав да је тражио своје људске жртве и код Фока и код других магнатских родова. За Фоке се може само истаћи да ниједан од њих другог занимања осим војничког није имао. Чак и куропалат Лав, премда у престоници, повремено се може срести на челу царских трупа против Арабљана. Другим речима, судбина Фока била је само најизразитији пример за све оно што се у мањој или већој мери среће и у другим родовима.

XI век доводи до нових социјалних односа у Византији у којима Фоке више не учествују. Подела највише класе у Царству на два антипода, τὸ πολιτικόν и τὸ στρτιωτικόν, како то каже Псел[5], била је одраз слабости две највеће снаге прошлости, цара са једне и провинцијске аристократије са друге стране. Ова последња дозвољава да јој првенство сасвим преузме цивилна странка. Таква подвојеност је само повећавала опадање свих старих основа на којима је дуго почивала моћ Царства, одбране Мале Азије и њених људских и материјалних извора. Читав тематски систем мањих управних пограничних јединица, за који су Фоке били добрим делом заслужни, сада пропада. Етничке и верске несугласице (са Јерменима посебно) доприносе са своје стране незадравом стању у Малој Азији.

Шта се догађало са осталим великим породицама протеклог доба? Добар пример за то може да пружи један документ са Влахернског сабора из краја 1094[6], на коме се јављају између осталих и многи великаши као што су Дуке, Палеолози, Таронити, Манијаци, Склири, Контостефани, Синадини, Хиросфакти и Тарханиоти. Међу овима, нема више, међутим, не само Фока него и Аргира, Малеина, Куркуаса, Мелиаса, Муселеа и других. Синадини, Манијаци, Палеолози, Контостефани, све су то породице XI столећа, уз које се налази само још по неки род из друге половине X века. Од истински старих аристократских презимена међу учесницима скупа срећу се једино Таронити и Склири, али ако се погледа место ових других, на пример, види се да ни они нису међу истакнутијима. Први Склир поменут у акту, протонобилисим и логотет дрома, тек је на 12. месту а други, куропалат Михаило Склир, на двадесетпетом.[7] И на основу овога примера је јасно да је већ увелико извршена промена у саставу племства, у коме нема више старих родова, али се зато на Синоду налазе многи први чланови нових породица. Посебно нема оних старих родова који су потицали са истока малоазијског полуострва. То је и природно, јер њих заиста више и нема. Склири су само изузетак. Неславно је било и стање источне Мале Азије о коме тако импресивно обавештавају и тестамент Евстатија Воиласа и путопис Јована Фоке.[8] Она је пуста, пуна звери, са много напуштених села, без православних и са понеким Јерменином. Старих бранилаца Мале Азије више није

[5] Psellos, Chronographie II, 83, 86.
[6] *P. Gautier*, Le Synode des Blachernes, REB 29 (1971), 213—284.
[7] Ibidem, 217—218, 243.
[8] *Vryonis*, Eusthatius Boilas, 270; Јован Фока, 928 сл.

било. Није више било ни породице која је настала, живела, развијала се и нестала не одвајајући се од ње. Остала је дуго времена још једино успомена на њено име и славу, помињана или као најбољи узор или као идеални предак нових људи и родова.[9]

ЕКСКУРС

Да ли су 1025. били потпуно угашени последњи одсјаји славне породице Фока? Могћност да је било још и других носилаца истог презимена постоји, јер се увек може претпоставити да се нису сви чланови рода нашли забележени у изворима. Такве претпоставке потхрањују у историји оне личности које се, било некаквом нејасноћом у изворима било коинциденцијом имена, могу додати оним Фокама које извори познају као чланове рода. Таквих комбинација је у науци било.[1] Међутим, има у изворима и Фокâ блиских епохи у којој је живела славна породица, епохи од краја IX до почетка XI века. Један од таквих случајева је име извесног „референдара Фоке“, поменутог у писму које му упућује митрополит Никеје Теодор (митрополит од 956).[2] Територија Никејске митрополије не може никако да се повеже са Фокама из Кападокије, а већ и сам чин референдара говори против идентификације са њима, јер реч је о црквеном достојанству, и то доста скромном.[3] Други пример који припада епохи која заиста још увек зна за породицу Фока јесте већ навођени Скиличин помен похода Георгија Манијакиса и цара Романа Аргира на исток 1030. године, када је цар после неуспеха био принуђен да се у повлачењу склони у „Фокину кућу у Кападокији“.[4] Ова, сигурно поуздана вест о кападокијским Фокама не помера много, али ипак помера границу до које се може говорити о постојању старих Фока. Пре ње, последња вест о неком представнику рода Фока или уопште о читавој њиховој породици била је из 1025. године, односно из времена када је Константин VIII преузео власт. У случају из 1030. не може се казати о коме се Фоки радило, али с обзиром да је последњи за кога се зна био Варда Фока, ослепљен 1025, може се претпоставити да је реч о њему. Томе иде у прилог и чињеница да византијски хрони-

---

[9] Како је то чинио М. Аталијат уздижући Ботанијате или чак Н. Вријеније приповедајући о Марији Бугарској, обојица тражећи чувену генеалогију оних о којима пишу; а, са друге стране, на пример, Михаило Италик, износећи хвалоспевна поређења великог доместика Јована Аксухоса, Турчина пореклом, са Александром Великим, Цезаром и читавим родом Фока. М. Италик је овакво поређење изнео у једном писму насталом 1137. или 1138. у Цариграду (Michel Italikos, Lettres et discours, éd. par *P. Gautier*, Paris 1972, 223—224).

[1] Такве је грешке правио још велики Диканж, али и многи други у новијој науци. Адонц и Грегоар су, на пример, мислили, премда врсни зналци епохе IX и X столећа, да је монах Михаило из побуне Лава Фоке против Романа Лакапина био брат Фокин, а Симеон Зуфинезер син његов, вероватно се и сами поводећи за старим генеалогијама (уп. III поглавље, нап. 28).

[2] *J. Darrouzès*, Les épistoliers byzantins du Xe siècle, Paris 1960, 290—291.

[3] Јавља се у Тактикону Бенешевића (*Oikonomidès*, Listes, 251).

[4] Scylitzes, 382.

чари обичавају, па и Скилица међу њима, да не понављају цело име и презиме личности коју су мало раније поменули, уколико се не јавља више особа са истим именом. Варда Фока је био последњи Фока именован у Скиличном тексту, што највероватније значи да се речи о Фоки из 1030. године односе на њега.

Међу случајевима који могу да буду повезани са генеалогијом Фока треба истаћи и један натпис из Мале Азије, из Иерона (Дидиме), на коме се јављају, по читању А. Грегоара, вестарх, протоспатар и тагматофилакс Михаило Фока и дука Крита Карантин. Грегоар је натпис датовао око 988—989.[5] Е. Арвелер је предложила другачије читање натписа, замењујући реч Φοῦκα из натписа са Δούκα (а не са Φωκᾶ, како је учинио Грегоар), и исправила датовање стављајући текст у 1094. Арвелер мисли такође да је у питању Јован а не Михаило те да се ради о Јовану Дуки, а да је Карантин у ствари Михаило Карантин, и предлаже читање: παρὰ Μιχαὴλ βεστάρχου σοῦ (Ἰωάννου) Δούκα.[6] У истом броју часописа који је објавио чланак француске ауторке, изашао је и одговор Грегоара, али сумње Арвелерове њиме ипак нису отклоњене. Уколико се овде заиста ради о неком Фоки из 989, онда је сасвим сигурно у питању неки потпуно непознати члан породице или случајни носилац истог презимена. Треба додати и то да је Михаило име сасвим непознато међу Фокама из Кападокије. Ипак, могућност да је у питању неки, макар и споредни, члан породице не треба потпуно искључити.

Међу носиоцима овог презимена јавља се такође и „јереј Јован најблагочастивији Фока, син монаха Матеја, подвижника на острву Патмосу, који је видео света места 1185".[7] Овај је Фока био родом са Крита и под Манојлом Комнином је служио војску у његовој пратњи, да би о својим походима под ратоборним царем оставио ванредно занимљив путопис. Он сам о себи не оставља других података осим наведених, и тешко је уочити и показати било какву чвршћу његову повезанст са старим Фокама, али је зато, узгред, занимљиво да је и он, као и горе поменути Михаило, био са Крита. То можда говори о постојању неке засебне породице Фока, или неке њене споредне гране, која се развила на том острву, иако, наравно, дука Крита не мора и да буде са Крита. Сличан пример постојања, и то поузданог, једне разгранате породице истога имена јесте и случај са Фокама из околине Смирне. Они заузимају положаје митрополита Смирне, нотара и анагноста, стратопедарха Тракесијанаца и Филаделфије, алагатора итд., али чак ни међусобно нису сви рођаци.[8] Ваља им свакако додати, можда и као рођака некога од њих, и Теодота Фоку, за кога је забележено у једном документу из 1206—1212.

[5] *H. Grégoire*, Recueil des inscriptions grecques chrétiennes de l'Asie Mineure, Fasc. I, Paris 1922, 74.

[6] *H. Ahrweiler*, L'Administration militaire de la Crète byzantine, Byz. 31 (1961), 217—228 (посебно 223—224) réimpr. Etudes sur les structures administratives et sociales de Byzance, London 1971, XI). У истом броју је изашао и одговор Грегоара (228).

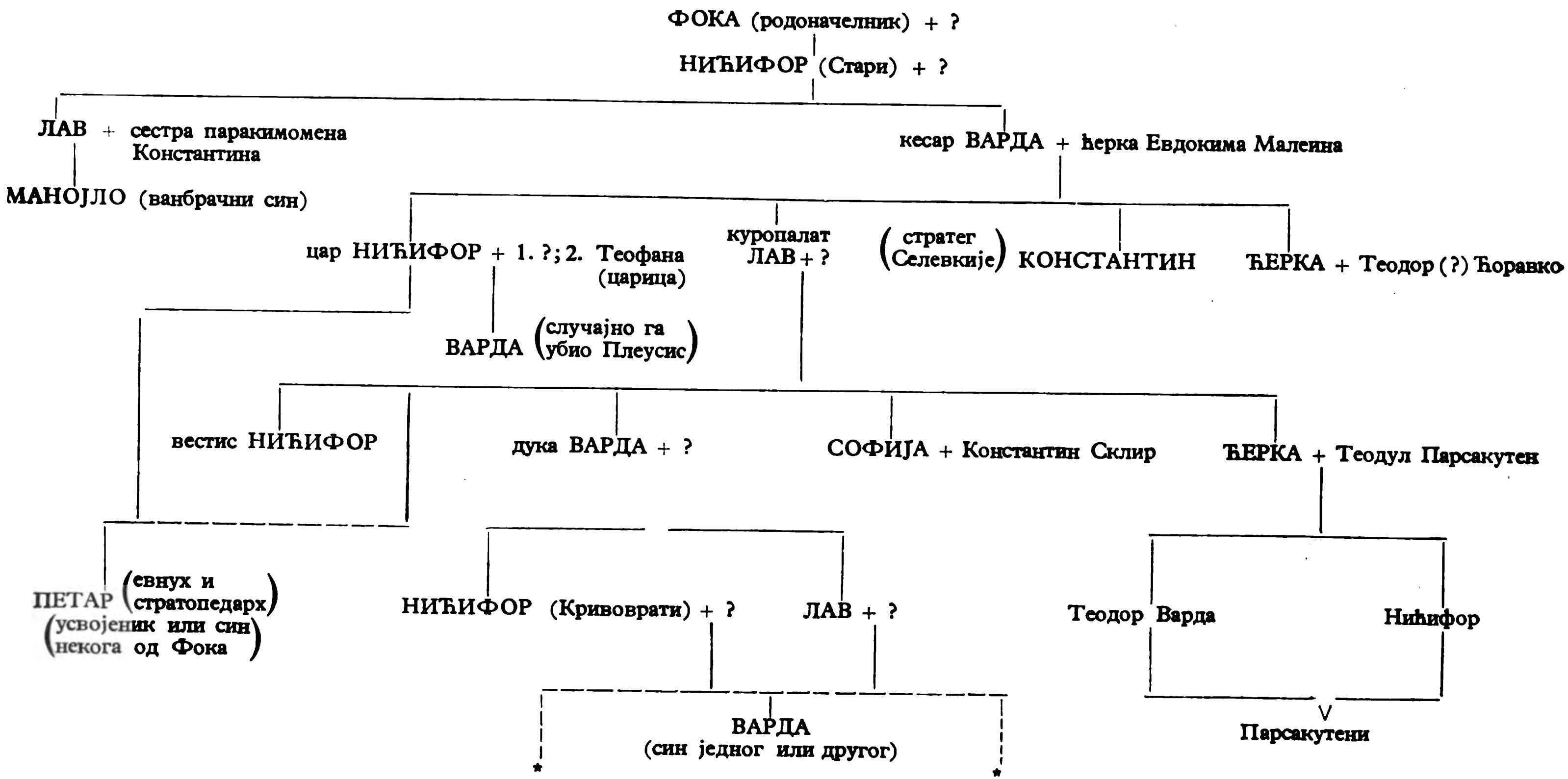
[7] Јован Фока, 929.

[8] *H. Ahrweiler*, La région de Smyrne au XIIIe siècle, Trav. et Mém. 1, 81—82, 105, 106, 115, итд.

године да је као „ујак“ цара Теодора I Ласкариса носио достојанство паниперсеваста и великог дукса. Документ је везан за околину Милета.[9] Сличних примера, наравно има још.

Изузимајући скромну вест Скилице, све поменуте вести о разним Фокама, у разним крајевима и временима, не дају сигурнију основу евентуалном проширењу знања о генеалогији породице или о дужини њенога трајања. Тим пре треба обратити пажњу на речи Михаила Аталијата, који је тврдио за цара Нићифора Вотанијата да потиче од „покојних“ Фокада[10] и ваља констатовати да су Фоке нестале са историјске позорнице после 1030, али свакако и пре 1078. Ослепљени Варда Фока је био вероватно њихов последњи представник.

ГЕНЕАЛОГИЈА ПОРОДИЦЕ ФОКА

* било је више синова осим ВАРДЕ умрлих пре 1025.

Ivan Djurić

LA FAMILLE DES PHOCAS

Résumé

La famille des Phocas, magnats de l'Asie Mineure, n'étant qu'une des personnifications particulières de l'essor pris par l'aristocratie provinciale de Byzance aux IXe et Xe siècles, son histoire met en relief aussi certains traits et lois qui caractérisaient toute la noblesse dont les Phocas faisaient partie. Leur race, en premier lieu, fait son apparition dans l'Asie Mineure où, à cette époque, la noblesse possédait une préponderance incontestable et considérable quant au nombre, à la richesse et à l'influence, sur l'aristocratie byzantine en Europe, encore peu nombreuse et peu apparente. De là la présomption que les Phocas — aussi bien par leur origine et leur genèse que par leur élévation graduelle — ne sont qu'un exemple typique des vicissitudes qui se produisaient, d'ailleurs, dans la vie de l'aristocratie entière d'Anatolie — exigeait que l'attention fût prêtée, d'abord au sol, au temps et à la genèse de ces familles nobles, et ensuite à leur distribution géographique et à leur appartenance ethnique. Les premiers témoignages certains de l'existence des familles de magnats particulières, peuvent être suivis à partir de la fin du VIIIe siècle et leur nombre s'est particulièrement accru au cours du IXe siècle, grâce à l'impulsion stimulatrice évidente que donnaient à ce phénomène certains évenements politiques, tels que, par exemple, les guerres de Basile Ier contre les pauliciens. Les provinces d'où les noms les plus illustres des magnats tirent leur origine ne peuvent pas être désignées comme celles de l'Asie Mineure tout simplement, mais on peut observer que ce sont surtout les provinces situées à l'est et même à l'extrême est de ce territoire. L'origine de la plupart de ces familles avait des traits communs qui consistaient en quelque exploit ou quelque entreprise, parfois peut--être même légendaires, du chef de lignée qui gagnait par là soit la faveur de l'empereur soit le grade dans l'armée ou bien l'un et l'autre. C'est de cette façon-ci que sa famille, jadis de communs paysans ou soldats, prenait le chemin d'un ascension rapide. Les provinces desquelles la plupart de

[9] *F. Miklosich* et *J. Müller*, Acta et diplomata VI, 153.

[10] Attaliates, 217. Исто то важи и за приповедање Нићифора Вријенија о родослову Марије Бугарске (поглавље V, нап. 68).

ces processus particuliers se mettaient en mouvement étaient le plus souvent les Anatoliques, la Paphlagonie, la Cappadoce, le Charsianon ou, vers la fin du IXe siècle, le Lykandos. A la différence des opinions antérieures, assez répandues parmi les byzantinistes, ces recherches n'ont pas démontré le bien-fondé de l'insistance, parfois exagérée, sur le rôle des Arméniens dans l'aristocratie byzantine de l'Asie Mineure, ce qui ne veut pas dire que leur part ait été négligée. Pour le nombre et l'importance des Arméniens dans l'histoire byzantine de cette époque particulièrement significative était la migration sous Mélias, à la transition du IXe au Xe siècle qui en avait amené un nombre considérable dans l'Empire et à ses frontières orientales. Dans l'étude de l'aristocratie provinciale et de la noblesse en général, mérite une attention spéciale le phénomène des noms de famille de sorte que, se basant sur l'apparition de ceux-ci dans les sources, on peut analyser non seulement les origines et les espèces des familles de magnats particuilères mais aussi la noblesse en générale. La principale source pour ce travail sont les collections connues des cachets byzantins. Toute cette recherche fut précédée, bien entendu, par un bref aperçu des événements dans l'Empire et à l'Orient, particulièrement à partir du milieu du VIIIe siècle, époque qui précède directement l'apparition des noms de famille, resp. l'apparition des familles de magnats.

Les Phocas, comme représentants typiques de tous ces processus, font leur apparition sur la scène historique vers le milieu de la seconde moitié du IXe siècle, dans la guerre de Basile Ier contre les paulicines, et dans leur dévéloppement ils révèlent toutes les propriétés caractéristiques de la noblesse de cette époque. Leur avancement fut rendu possible par la „reconquista", inaugurée avec succès à l'est de la péninsule de l'Asie Mineure, laquelle offrit à ceux qui étaient jusque là les protagonistes de la puissance économique et militaire de Byzance — paysan libre et stratiote — les possibilités de se distinguer et de s'enrichir rapidement. Le premier Phocas finit sa vie avec la dignité relativement modeste de tourmarque, son fils était déjà un grand capitaine qui, grâce à ses aptitudes, atteignit les plus hauts honneurs et les plus hautes positions et le fils de Nicéphore l'Ancien, fameux stratègue, se trouve déjà pour une bonne part aussi dans la capitale, impliqué dans les jeux obscurs et complexes autour du trône qu'il tente dans un moment d'usurper. Bien que moins capables, les membres plus jeunes font leur chemin vers le succès plus facilement que ne le faisaient leurs pères, car ils ont derrière eux le nom et le prestige d'une famille déjà connue. La province d'où ils tiraient leur origine — la Cappadoce — témoignait d'un attachement particulier pour la famille.

Nicéphore l'Ancien, vainqueur des Arabes, ainsi que dans l'Asie Mineure et en Italie, mais combattant contre Syméon avec moins de chance, avait deux fils. Ils possédaient, considéré globalement, à la différence de leur père, toutes les caractéristiques des aristocrates: les plus hautes dignités dans l'Etat, acquises avec relativement peu de difficultés et la position soit des favoris indisputés de l'empereur soit des chefs de l'opposition la plus véhémente et la plus périlleuse pour le souverain. C'est ainsi qu'il arriva qu'après la chute de sa protectrice — l'impératrice Zoé — Léon Phocas tomba dans la disgrâce de son successeur Romain Lécapène qui accordait

sa faveur, retirée aux Phocas, aux Argyres ou aux Mousselés qui lui paraissaient moins dangereux. Après le nouveau changement sur le trône, la chute de Lécapène, Constantin VII continuait l'attitude traditionnelle de la dynastie entière des Macédoniens envers les Phocas en accordant de nouveau, de la façon la plus claire, son amour et sa faveur à cette famille, pour les membres de laquelle commence alors l'ère de la plus grande gloire. Bardas, Nicéphore et Léon Phocas sont à l'apogée des honneurs. A la tête des entreprises militaires toujours plus importantes, l'armée entière est sous leurs ordres et les suit; non seulement l'armée avide de nouveaux butins, mais aussi un certain nombre d'autres familles de magnats, maintenant unies à eux par alliance, sont attachés aux Phocas. Les propriétés foncières énormes leur permettent, en outre, de se sentir les véritables maîtres de l'Empire. Ceci devint finalement une réalité aussi formellement lorsque Nicéphore II en 963 monta sur le trône (son règne ne fait pas, d'ailleurs, l'objet de la présente étude).

Une fois venus dans la capitale, avec un appui assez considérable de certains milieux de Constantinople, particulièrement des plébéiens et de l'église, les Phocas perdent assez vite cette popularité initiale et, pour une bonne part grâce à leur enrichissement sans scrupules à Constantinople, ils perdent la majeure partie de leurs partisans sans en acquérir de nouveaux en province. Le bâtiment de leurs succès commence à se délabrer sérieusement pour s'écrouler définitivement avec le meurtre de Nicéphore II (969) et à partir de là jusqu'à leur disparition définitive dans la troisième décennie du XIe siècle, les Phocas étaient dans une opposition plus ou moins permanente avec les empereurs. De leur côté, ils représentaient, en effet, un danger réel pour chaque basileus et Jean Tzimiscès, ainsi que Basile II et même Constantin VIII, les abhorraient; Tzimiscès leur oppose comme adversaires ses favoris — les Scléroï, une famille à traits caractéristiques analogues à ceux des Phocas, en outre apparentée avec l'empereur. Basile II, parmi les empereurs byzantins de cette époque l'adversaire le plus acharné de la noblesse, ne reculait pas devant les mesures les plus sévères contre les Phocas, à partir des châtiments cruels pour la participation aux révoltes jusqu'à la séquestration des biens (mesure d'ailleurs prise déjà par Tzimiscès). Pourtant ce qui épuisait particulièrement la famille des Phocas, c'était la lutte intermagnatique avec les Scléroï qui se continuait à travers de longues années et qui avait pour résultat non seulement l'affaiblissement des Phocas, mais aussi la débilitation et l'effilochement de toute la noblesse de l'Asie Mineure, qui prenait en grand nombre part à ces luttes. Le dernier coup à l'aristocratie provinciale fut assené par Basile II qui leur avait coupé radicalement les sources de leur puissance — les propriétés foncières à l'intérieur du pays. Ce fut un coup décisif pour les Phocas aussi, car la base économique de leur pouvoir ne se trouvait pas à Constantinople, mais plutôt en Cappadoce, même avant l'année 969, et ce fut particulièrement le cas après la chute de Nicéphore II. Craignant la force et la popularité dont cette famille jouissait dans l'Asie Mineure, et tout spécialement en Cappadoce, Basile II n'hésitait pas à les éliminer physiquement en pratique, ensemble avec une autre famille, alliée avec les Phocas-les Maléinoï. Le sort des autres familles de noblesse ne différait pas considérablement de celui des Phocas et, tôt ou tard, mais

en tout cas au cours du règne de cet empereur, il fut irrévocablement changé. Basile II préférait céder la place qu'avaient occupée les vieilles familles (à dire vrai, pas plus vieilles qu'à peine cent cinquante ans) aux hommes nouveaux, inconnus et d'origine humble. De cette façon, ce souverain a contribué de manière décisive à l'anéantissement de la famille des Phocas, cette même famille qui devait son ascension à son ancêtre et fondateur de la dynastie, Basile Ier et qui était favorisée par tous les autres successeurs de celui-ci. Dans l'aristocratie provinciale s'était également produit, bien entendu, un certain effondrement et une partie de celle-ci, par exemple était passée dans les rangs de la noblesse de la capitale, l'autre est restée sur les champs de bataille dans les conflits armés avec les Arabes et la troisième fut détruite par les guerres civiles. En tout cas, l'aristocratie de l'Asie Minure était au XIe siècle considérablement plus faible, numériquement et économiquement, que celle du Xe siècle, car elle était disparue dans cet intervalle de temps par suite des événements susmentionnés. Pourtant, même lorsqu'elle était en conflits mutuels, la noblesse anatolique, jusque là déterminée principalement par les liens de parenté et les liens ethniques (les Scléroï avaient derriere eux, par exemple, en premier lieu les Arméniens) elle restait jusqu'à la fin unie pour la plupart dans la résistance qu'elle offrait à Constantinople. Les Phocas étaient le symbole et les protagonistes de cette résistance.

A la fin, dans la conclusion on a essayé de présenter aussi, dans une certaine mesure, un aspect des mouvements sociaux plus vastes, manifestés par la décadence et la fin de la familles des Phocas, ensuite les causes de leur chute, ainsi que le sort de toutes les autres familles nobles de l'Asie Mineure au XIe siècle. Une bonne part des causes de la catastrophe de Mantzikert, en 1071, réside dans l'épuisement définitif de la population anatolique, défenseurs de l'Empire contre le danger séculaire que représentaient les Arabes, dont la stabilité économique fut bouleversée au cours du Xe siècle, exprimé par la bataille perdue du pouvoir central concernant la petite propriété, et ensuite dans la polarisation générale des forces en celle des fonctionnaires (c'est à dire métropolitaine) et en celle des militaires (c'est à dire provinciale). La fin physique des Phocas, à peu près après l'année 1030, fut l'indice aussi de la fin de la prédominance de l'élite provinciale de l'Asie Mineure dans l' Empire, laquelle avait duré plus de deux siècles.

ЧЕЛИЦА МИЛОВАНОВИЋ

АПОКРИФНА ДЕЛА ПАВЛОВА И ЊИХОВ ОДНОС ПРЕМА АНТИЧКОМ ГРЧКОМ РОМАНУ И КАНОНСКИМ ДЕЛИМА АПОСТОЛСКИМ

Овај рад представља магистарску дисертацију одбрањену на Филозофском факултету Универзитета у Београду пред комисијом коју су сачињавали професори др Фрањо Баришић, др Мирон Флашар и др Димитрије Богдановић.

СКРАЋЕНИЦЕ

Bauer, NT Apokryphen	*J. B. Bauer*, Die neutestamentlichen Apokryphen, Düsseldorf 1968.
Blumenthal, Formen und Motive	*M. Blumenthal*, Formen und Motive in den apokryphen Apostelgeschichten, TU 48, 1, 1933.
Erbetta, Apocrifi I, II, III	*M. Erbetta*, Gli apocrifi del Nuovo Testamento I—III, Torino 1966 (II: Atti e leggende)
Findlay, Byways	*A. Findlay*, Byways in the early Christian Literature, Edinburgh 1923.
Fürst, Untersuchungen	*J. Fürst*, Untersuchungen zur Ephemeris des Diktys von Kreta, VII — Die Personalbeschreibungen, Philologus LXI, 1902 374—440.
Gebhardt, Die lat. Uebersetzungen	*O. von Gebhardt*, Die lateinischen Uebersetzungen der Acta Pauli et Theclae, TU NF VII, 2, 1902.
Haight, More Essays	*E. H. Haight*, More Essays on Greek Romances (Ch. II: The Acts of Paul and Thecla. Ch. III: The Acts of Xanthippe and Polyxena) New York 1945.
Hamman, La Prière II	*A. Hamman*, La Prière II. Les trois premiers siècles. Tournai 1963.
Hennecke-Schneemelcher I, II	*Hennecke-Schneemelcher*, Neutestamentliche Apokryphen, Tübingen, I^4 1968, II^3 1964.
Holzner, Pavao	*J. Holzner*, Pavao, njegov život i Poslanice, Zagreb 1968.
Kasser, Acta Pauli 1959	*R. Kasser*, Acta Pauli 1959, Revue d'histoire et philosophie religieuse 40, 1960, 45—57.
Ljungvik, Sprache der AAG	*H. Ljungvik*, Studien zur Sprache der Apokryphen Apostelgeschichten, Uppsala, Universitets Arsskrift, 1926.
Michaelis, Die apokr. Schriften	*W. Michaelis*, Die apokryphen Schriften zum NT, Bremen 1962^3.
Radermacher, AAA und die Volkssage	*L. Radermacher*, Die apokryphen Apostelakten und die Volkssage, Zeitschrift für das österr. Gymn. 1909, H. VII—IX, 673—683.
Radermacher, Hippolytos und Thekla	*L. Radermacher*, Hippolytos und Thekla, Studien zur Geschichte von Legende und Kultus, Sitzungsberichte der Akademie der Wissensch. in Wien, Bd. 182, Ab. 3, 1916, 3—138.

Reitzenstein, Wundererzählungen	*R. Reitzenstein*, Hellenistische Wundererzählungen, Leipzig 1906.
Rostalski, Die Sprache der AP	*F. Rostalski*, Die Sprache der griech. Paulusakten mit Berücksichtigung ihrer lateinischen Uebersetzungen, Myslowitz 1913.
Schmidt, Petrusakten	*C. Schmidt*, Die alten Petrusakten im Zusammenhang der apokryphen Apostelliteratur, TU NF IX (XXIV), 1903.
Schmidt, Koptische AP	*C. Schmidt*, Acta Pauli aus der Heidelberger koptischen Handschrift nr. 1, Leipzig 1904.
Schmidt, Acta Pauli	*C. Schmidt*, Πράξις Παύλου. Acta Pauli nach dem Papyrus der Hamburger Staats- und Universitätsbibliothek unter Mitarbeit von W. Schubart, Glückstadt und Hamburg 1936.
K. L. Schmidt, Kan. und apokr. Evang. und Apg	*K. L. Schmidt*, Kanonische und apokryphe Evangelien und Apostelgeschichten, Basel 1944.
Schneemelcher, Die Apg des Lukas und Acta Pauli	*W. Schneemelcher*, Die Apostelgeschichte des Lukas und die Acta Pauli, Apophoreta (Festschrift E. Hänchen), Berlin 1964, 236—250.
Söder	*R. Söder*, Die apokryphen Apostelgeschichten und die romanhaft Literatur der Antike, Stuttgart 1932.
Vouaux, Les Actes de Paul	*L. Vouaux*, Les Actes de Paul, Paris 1913.

I

О БИБЛИЈСКОМ КАНОНУ И АПОКРИФНИМ ТЕКСТОВИМА

Апокрифна Дела апостолска у односу на канонска Дела апостолска и грчки љубавни роман — наслов је прилично дугачак и захтева, вероватно, извесна објашњења. Шта су Дела апостолска, то, бар за почетак, није потребно посебно објашњавати; зна се да она представљају један од 27 списа Новог Завета, чије се ауторство традиционално приписује јеванђелисти Луки. Међутим, назив „*Дела айосшолска*" јавља се у наслову два пута, једном уз придев апокрифна, други пут уз придев канонска: питање је шта та два придева тачно значе, какву то они разлику истичу између једних и других Дела апостолских.

Када се за неки спис каже да је канонски, то значи да је уврштен међу званично од стране цркве прихваћене библијске списе. Наиме, реч „канон" јавља се од најранијих времена у црквеној литератури (већ у Павловим Посланицима), у значењу „*йравило*", „*мерило*", „*норма*". Упоредо са стварањем чврсте црквене организације у I веку, почиње се та реч употребљавати у значењу „скуп свега онога (идеја, учења) што чини, што изражава правоверје", за разлику од свега што је јеретичко. Тада се канон јавља у три вида, три израза: канон истине (κανὼν τῆς ἀληθείας), дакле она истина коју је црква добила у задатак да објави по целом свету, затим канон вере (κανὼν τῆς πίστεως, regula fidei), речима изражена тј. од стране цркве формулисана суштина Христове вере, и најзад, канон цркве (κανὼν τῆς ἐκκλησίας) који обухвата

два претходна и означава цркву као носиоца објаве и, да тако кажемо, надзорника оног мерила правоверја, које је, опет, израз слагања, подударности (συμφωνία) између Закона, Пророка и Јеванђеља. У том смислу почињу се за ознаку свега црквено прихваћеног употребљавати равноправно придеви κανονιζόμενος и ἐκκλησιαζόμενος. Касније, ти се изрази све чешће повезују уз поједине религиозне списе, тако да од средине 4. в, реч κανών коначно добија значење које и данас има, значење збирке текстова Старог и Новог Завета.

Интересантно је свакако приметити да тај зборник није настао у једном одређеном тренутку, захваљујући некој епископској одлуци или саборском декрету. Он се формирао постепено, истовремено у разним центрима, тако да је све до пред крај 4. в. била сасвим обична појава да у двема областима у једном тренутку канон има у великој мери различити обим и садржину. То важи за канон како Старог, тако и Новог Завета. Из Старог Завета, наиме, прво је посвуда прихваћена 5. књига Мојсијева (Закони поновљени) и то око 600. године пре Хр; затим, око 450. прихваћено је цело Петокњижје (тзв. Тора, Закон), а између 400. и 200. прикључивани су канону Псалтир, поједини Пророци и неке историјске књиге; коначно, око 100. г. нове ере, на синоду у Јамнији, званично је обележено 39 текстова који чине Мазоретски канон Старог Завета.

У то исто време, крајем 1. в. н. е., млада хришћанска црква употребљава, додуше, у служби Божјој јеврејско Свето писмо, али ипак њен врхунски ауторитет, мера којом све мери, није то Писмо већ Исус Христос, његове речи и дела. Успомена на Христов земаљски боравак дуго се преносила искључиво усменим путем. Али како очевидаца све више нестаје, долази се логично на идеју да се њихове успомене запишу и умноже како би биле доступније што већем броју „служашчих" и верних. Истовремено, значај и важност „ауторитета" проширује се и на апостоле као пуноправне и инспирисане настављаче Христова учења. Тиме се почињу оцртавати оквирни принципи који ће послужити при одабирању истинитих списа, списа који се смеју читати на служби равноправно уз Стари Завет, — а то су Јеванђела, Дела апостолска и Посланице. Процес њиховог канонизирања пада отприлике у другу половину 2. века, о чему сведоче списи апологета Јустина, Папије, Хегесипа, као и, с друге стране, учења неких јеретика (на пр. Маркион) који формирају свој сопствени канон будући да се не слажу са оним мање — више опште прихваћеним каноном (наравно, у то време још само оквирно, овлаш одређеним). Почетком 3. в. (сведоци су Тертулијан, Иренеј, Климент Александријски) први део канона коначно је утврђен на 4 Јеванђеља, док други део, тзв. Апостол садржи обавезно Дела апостолска и неке од Посланица Павлових и Католичких посланица (у разним провинцијама избор из Посланица је различит); осим тога, још се много дискутује о томе треба ли у канон уврстити Откровења, Јованово и Петрово, Херминог Пастира, I Климентову посланицу, Варнавину Посланицу, Дидахе и још неке списе. При одлучивању о томе који спис треба да уђе у канон очигледно је одлучујућу улогу одиграла борба против јереси (гноза, Маркион, монтанизам) тако да

је, изгледа, углавном било јасно што не сме да уђе у канон, док се оно што сме одређивало на основу прилично нејасних и често неодрживих принципа (нпр. захтевало се да је спис апостолског порекла или да је упућен, намењен целој хришћанској заједници). Све до средине 4. в. јављају се знатна одступања у листи новозаветних списа. Ориген и Еусебије, нпр., деле све списе на три групе: ὁμολογούμενα тј. оне опште признате, ψευδῆ лажне, јеретичке и ἀμφιβαλλόμενα (νόθα) о чијој аутентичности и апостолском пореклу постоје јаке сумње (то су Хермин Пастир, Дидахе, Варнавина Посланица, Acta Pauli итд.). Коначно 367. г. у 39. Ускршњој Посланици Атанасија из Александрије именују се 27 списа Новог Завета који су једини правоверни и дозвољени, а сви се остали списи (које Ориген и Еусебије сматрају неканонским али корисним за читање) најодлучније одбацују као јеретички. Те године, 367., стављена је, сматра се, тачка на дуготрајне расправе око канона и означено стање какво је потрајало до дана данашњег.

Сада се поставља питање када се, у ком тренутку тог процеса формирања канона, јавио придев ἀπόκρυφος и које је он све списе означавао. Одмах ваља рећи да придев „*апокрифан*" у данашњем значењу речи — дакле за означавање неканонских текстова — почиње да се чешће употребљава тек од времена Реформације, поглавито под утицајем Лутерова превода Библије, који је садржао и старозаветне апокрифе уз пропратно објашњење да су то списи „који нису подједнако цењени као канонски, али су ипак корисни и добри за читање". У старо време, међутим, такви списи, о чијој се аутентичности и корисности за читање расправљало, означавани су другим изразима, нпр. ἀμφιβαλλόμενα или νόθα. Придев ἀπόκρυφος , пак, избио је симболично речено на површину у току борбе коју је црква дуго водила са гнозом и другим јеретичким сектама, које су нарочити значај придавале неким својим „тајним" књигама (βίβλοι ἀπόκρυφοι). Одбацујући гностичка учења, црквени писци почели су једноставно да изједначују значење речи ἀπόκρυφος са речи νόθος (falsus) — кривотворен (Иренеј, Тертулијан). Међутим, још задуго постојала је извесна несигурност у употреби тог термина: он је час означавао кривотворене списе које свакако треба одбацити, а час, добијао значење придева ἀντιλεγόμενος тј. обухватао списе који нису ушли у канон, али су свеједно „*корисни за читање*" (нпр. I и II Климентова Посланица, Дидахе, Пастир и сл.).

Ту, ако може да се каже, двосмисленост, задржао је термин ἀπόκρυφος све до данас. Наиме, постоји извесна разлика у његовој употреби зависно од тога ради ли се о старозаветним или новозаветним „*апокрифима*". Старозаветни апокрифи (они који се, рецимо, налазе у Лутеровој Библији) су, уствари, стари јеврејски списи који су, истина, били мање цењени него они најстарији — Закон и Пророци —, али су ипак стајали упоредо са њима и чинили део познате Септуагинте. Али, касније, крајем 1. в. н. е., кад је начињен тзв. Мазоретски канон, ти су сви списи одбачени али не и забрањени или осуђени због било каквих погрешних учења. Они текстови, напротив, који су садржали јеретичка учења, који су настали много касније, већ у хришћанско доба, и нису никад ни улазили у канон Старог Завета, називају се „*лажнима*", „*криво-*

йворенима" (Pseudepigraphen) — будући да су најчешће потурани под именом неке познате старозаветне личности.

У Новом, пак, Завету апокрифи су, уопштено говорећи, оно што су ти псеудографи у Старом. Јер и ови су „сматра се" знатно млађи и од најмлађих новозаветних списа, пуни су идеја и учења која нису у складу са званичном хришћанском науком и издавани су или анонимно или под именом неке новозаветне личности: једном речи, они су „*айокрифни*" у негативном значењу речи. Ни они никад нису чинили део Новог Завета (изузеци, као III Павлова Посланица Коринћанима, доиста су ретки и ограничени на извесне области). Једино што их, донекле, разликује од старозаветних псеудографа, то је чињеница да су ови новозаветни апокрифи у чисто формалном погледу писани много више по угледу на новозаветне канонске списе, но што су се они угледали на старозаветне. Јер, као што у Новом Завету постоје канонска Јеванђеља, Дела апостолска, Посланице и Откровење, тако постоје и апокрифи за сваку од тих књижевних врста посебно.

Дакле, као закључак, могло би се рећи да новозаветни апокрифи представљају списе који „новозаветну грађу обрађују уз помоћ истих књижевних облика који се јављају и у Новом Завету, али на апокрифан начин тј. без пуне и непосредне везе са претходним историјским догађајима, износе је, дакле, сасвим слободно измењену, преиначену, као неку дивљу предају. Новозаветни апокрифи нису апокрифни стога што нису прихваћени у канон (код већине од њих то уопште није долазило у питање); они су, пре се може рећи, морали да трају, живе ван канона стога што су чак и они најбољи међу њима, ипак само „*айокрифни*" списи".[1]

Следеће питање које човек себи поставља јесте када и због чега су настали ти новозаветни апокрифи. Одговарајући на то питање Шнемелхер[2] најпре истиче да треба разликовати групу најстаријих апокрифа и групе оних каснијих. Наиме, најстарији су апокрифи настали истовремено кад и канонски списи и, као и они, одражавају директно схватања и веру најстаријих општина. Да ли су се њихови писци у погледу форме угледали на неки већ постојећи спис (у случају апокрифних јеванђеља, конкретно, питање је да ли су она писана имајући пред очима најстарије канонско Јеванђеље, Марково), или су више инстинктивно примењивали најједноставније књижевне форме — које, објективно говорећи, тешко да се и могу назвати правим, дакле смишљено обликованим, књижевним формама, то је питање још до данас остало углавном нерасветљено.

После тих најстаријих апокрифа, други, да тако кажемо, њихов талас наишао је током 2. — 3. в. из следећих узрока. Прво, канонски текстови, посебно Јеванђеља, нудили су исувише мало конкретних историјских података о животу Христову, као и животима других новозаветних личности. Стога се већ доста рано јавила тежња да се

[1] *Michaelis*, Apokr. Schriften XVII.
[2] *Hennecke-Schneemelcher* I, 32.

круг тих података прошири (омиљена тема, нпр. било је детињство Христово); та се тежња манифестовала у обликовању нових текстова који су своју „*айокрифну*" материју нудили у оном истом облику у ком су канонски текстови (јеванђеља) излагали ортодоксну грађу. Друго, канонска литература настала је на тлу и у средини паганске хеленистичке цивилизације. Стога се није могло избећи да хеленистичке књижевне форме ту и тамо почну продирати у списе који је требало да служе црквеној мисији. То је отворило још један пут ширењу апокрифне литературе, јер логично, уз чисто књижевне елементе у ту је литературу улазило што шта из духовног наслеђа паганства, што је опет лако проналазило пут до читалаца још недовољно упућених у систем ортодоксије. Коначно, још један важан услов за бујање апокрифне књижевности представља сама чињеница да у 1. и 2. в. док се црква као организација тек формирала, хришћанска учења у појединим центрима далеко од тога да су била уједначена и сагласна; не мало од онога што је тада на појединим местима сматрано правоверним проглашено је касније за јеретичко, а списи који су то износили — за апокрифне. Међу таквим списима има их који су настали „у најбољој намери", али су због незнања и неупућености аутора, дакле скоро случајно, доспели у групу апокрифа; с друге стране, има и списа изашлих из пера правих јеретика, људи који су свесно одбијали поједина црквена учења, нудили на место њих своја сопствена, и покушавали да их писмено пропагирају.

Што се, пак, посебно тиче апокрифних текстова у вези са апостолима (Дела апостолска, Посланице, Откровења) и они су, уопште узев, настали под истим тим условима и из истих побуда. А ако би ипак требало потражити и прецизније одредити неки специјалан моменат који је довео до њиховог наглог размножавања, посебно у 2. и 3. в., онда би се могло рећи да се тај моменат вероватно скрива у процесу формирања појма „*айосшол*" и „*айосшолски*"; наиме, док је за Христова живота и непосредно после било доста неодређено ко су, уствари, апостоли, колико их има и чиме се специјално одликују, дотле су касније, већ крајем 1. в., апостоли све више сматрани врховним ауторитетима и носиоцима чисте, истинске хришћанске традиције.

Стога није чудо да су се истовремено и припадници цркве и јеретички теолози трудили да за потврду својих идеја приграбе тзв. „апостолски ауторитет", позивајући се на списе који наводно потичу од појединих апостола. Тако, поред Учења Дванаест апостола, списа који није строго узев канонски, али спада међу црквено признате текстове тзв. „апостолских отаца", постоји, на пример, Павлова посланица Лаодикејанима, која је не само фалсификована но и у канонском смислу — апокрифна; а она је само један из низа текстова који се позивају на неког од апостола.

Из тог све већег придавања важности апостолима и све чешћег посезања за њиховим ауторитетом родила се, нормално, и жеља да се што више дозна о самој личности и животном путу појединих међу њима. Почеле су се посвуда изналазити најразличитије легенде и предања о боравку њиховом у појединим крајевима и на основу тога састављати бројна тзв. Дела апостолска. Коначно, и нагло ширење култа мученика

дало је свој допринос цветању литературе о апостолима, као првим мученицима.

Код одређивања књижевне врсте којој ти текстови о апостолима припадају, ваља одмах рећи да међу њима нема оних најстаријих за које би се могло рећи да су настали отприлике истовремено кад и одговарајући канонски текстови (за разлику од јеванђеља, нпр., где је таквих случајева било); они су сви не само млађи од канонских списа, но су млађи и од идеје о стварању канона и њеног, бар делимичног, отелотворења. Стога је логично да су се њихови писци углавном угледали, мање или више свесно и са различитим степеном умешности, на канонске текстове. Кад су у питању списи као што су посланице, онда је то више него очигледно. Међутим, када се ради о Делима апостола, то је доиста мање евидентно, те постоје врло различита мишљења о томе у коликој су мери као узор била пресудна канонска Дела, а у коликој неке друге, неканонске паганске књижевне врсте (нпр. грчки љубавни роман, ареталогија, наративна књижевност уопште. У сваком случају, ту се опет не могу сва Дела посматрати као целина, већ се и међу њима мора посебно говорити о оним старијим (из 2. в.) и оним каснијим који више уопште немају везе ни са каквим канонским узором већ представљају чисту, да тако кажемо, јеретичку пропаганду.

Осим овог, чисто формалног, књижевно-теоретског момента, треба, кад се говори о апокрифним текстовима везаним за апостоле свакако имати на уму и тачно одређивање идејно-религиозне средине из које сваки од њих потиче. Јер, као што је речено, и тзв. великоцрквени кругови и јеретички подједнако су се трудили да за своја учења прибаве гаранције апостолског ауторитета; стога је за сваки спис посебно потребно пажљиво испитати на каквим идејним основама почива и какву поруку настоји да саопшти. Међутим, у том контексту посматрана, апокрифна Дела апостола као да чине у неку руку изузетак. Међу оним најстаријим, наиме, нема скоро ниједних (са изузетком донекле Дела Јованових) за које се може одлучно тврдити да као целина, у свим својим деловима, доследно заступају одређене ставове, — било ортодоксне било јеретичке. Наиме, сва та Дела апостола, настала најчешће једноставним прикупљањем разних локалних легенди и предања о апостолима, а у време док се црква као чврста организација и носилац тачно дефинисаног учења тек формирала, садрже често једне поред других идеје од којих су једне касније прихваћене као правоверне, а друге сасвим одбачене. Зато је апокрифна Дела — за разлику од осталих апокрифних списа (јеванђеља, посланица, откровења итд.) — скоро немогуће једноставно сврстати у ортодоксна или пак гностичка; највише што се ту може урадити јесте да се за сваки посебно део, сваку испричану легенду из појединих Дела одреди приближно каквог је порекла и какви су све мотиви могли довести до њеног формирања.

Коначно, у вези са тим треба поменути и проблем манихејске збирке Дела апостола и њеног аутора Леукија Харина. Фотије, наиме, у 114. књизи своје Библиотеке говори о прочитаној збирци апокрифних Дела, чији је писац, наводно, Леукије Харин; збирка, према Фотију, садржи Дела Петрова, Јованова, Андријина, Томина и Павлова. Та

Фотијева белешка, као и сведочанство неких других црквених писаца дуго су уносила забуну међу истраживаче и проучаваоце апокрифних Дела. Јер, јасно је да се Дела појединих апостола међусобно толико разликују не само језички и стилски, већ и идејно (једино се за Дела Јованова може рећи да су доследно гностичка; у свима осталима непрекидно се меша правоверје са јереси), да је немогуће претпоставити да су изашли из пера једног истог аутора. После дуготрајног испитивања свих сведочанстава о тој збирци Дела, дошло се коначно до закључка[8] да се тај Леукије може сматрати писцем само Дела Јованових, а да се касније, приликом састављања манихејског корпуса апокрифних Дела, други послужио именом Леукија, ученика и пратиоца апостола Јована, да би тој новој збирци састављеној од разнородних Дела, дао макар привидну јединственост и веродостојност.

Ето дакле, видели смо укратко шта све означавају термини који се јављају у наслову овог рада. Тај наслов каже да ће у раду бити говора о односу између апокрифних Дела и канонских Дела апостолских, с једне, и грчког романа, с друге стране. Наслов, међутим, не каже о каквој врсти односа ће ту бити говора. На први поглед, канонска и апокрифна Дела апостолска и грчки љубавни роман припадају толико различитим идејним сферама и књижевним категоријама да се свако мора упитати какав је ту однос уопште могућ. Али, околности, као та да су и једни и други настали током првих векова нове ере, затим на тлу — истина веома пространом — једне, колико толико јединствене цивилизације, хеленистичке, и још у периоду честих додира, међусобног прилагођавања између нове религије и старе, искуством богате културне традиције, све то донекле омогућава и условљава, бар теоријски, постојање различитих веза и односа међузависности. Конкретно, веза између хришћанских Дела апостолских и паганског љубавног романа могла се, кажу, остварити захваљујући томе што људи свих времена, заступници било којих идејних праваца, осећају потребу за тзв. „*лакшом*" литературом, за лектиром која ће их не само поучити, већ и забавити и разонодити. И управо је то, тај карактер „*забавне*" литературе, додирна тачка између апокрифних Дела и романа. И једни и други, ма каква и колико изражена да садрже теоријска разматрања или религиозну пропаганду, ипак првенствено желе да читаоца узбуде, да му разиграју машту, да га подстакну да сањари, да и сам, у мислима, ствара нове „*романе*". Књижевна средства којима се тај ефекат постиже јесу, или би требало да буду слична. Значи, даље, осим по питању опште тенденције, и на плану чисто формалном, стилистичком могло би се очекивати постојање неке сличности можда и директне „размене" између хришћанских дела и паганског романа. Та је могућност још доста давно (крајем прошлог века) у науци о књижевности примећена и, како изгледа, детаљно са сваке стране испитана. Међутим, како су поједини научници временом долазили до различитих, често директно супротних, закључака није ни данас, рекло би се, на одмет још једном се вратити на исто питање,

[8] В. *Schäferdiek* у *Hennecke-Schneemelcher* II, 117—125.

претрести поново разне доказе за и против, и покушати — ако не баш да се да неки нов одговор, оно бар да се на неки начин сумирају сви досадашњи одговори, да се добије, уопште, слика данашњег стања истаживања у тој области. Зато ће у следећем одељку и бити конкретно говора о томе шта је који од истакнутих научника досад рекао о питању књижевно-теоријске везе између апокрифних и канонских Дела апостолских и грчког античког љубавног романа.

II

О ОДНОСУ АПОКРИФНИХ ДЕЛА ПРЕМА КАНОНСКИМ И ПРЕМА АНТИЧКОМ РОМАНУ — КАКВИМ СУ ГА ВИДЕЛИ НЕКИ ОД НАЈИСТАКНУТИЈИХ ИСТРАЖИВАЧА

Постоји читав низ творевина ранохришћанске књижевности, чији наслови обавезно почињу речима πράξεις τοῦ ἀποστόλου — после чега следи само још особено име апостола — Παύλου, — Πέτρου, — Θωμᾶ, — Ἰωάννου, — Ἀνδρέου итд., дакле, једноставно речено читав низ Дела апостола. Књижевно порекло свих тих Дела као и њихова припадност неком одређеном жанру, представљало је, па и данас представља предмет озбиљних дискусија међу историчарима књижевности — како хришћанске, тако и савремене паганске. Наиме, прва претпоставка која би логично, полазећи од самог наслова, свакоме пала на памет јесте да су сва та Дела у некој вези са познатим новозаветним списом πράξεις τῶν ἀποστόλων тј. Делима апостолским. И доиста када се почетком нашег века пробудио интерес за ту грану ранохришћанске књижевности, сви су истраживачи кретали баш од те претпоставке. Међутим, она није успела да код свих њих нађе своју потврду и даљу подршку. Већ у самом почетку истраживања научници су се поделили у два оштро разграничена табора: док су једни тврдили да су апокрифна Дела настала по угледу и под директним утицајем канонских Дела, дотле су други речито и страствено доказивали да о томе не може бити ни говора, да међу апокрифним и канонским Делима једноставно нема ничег заједничког. Оба табора имала су у својим редовима веома истакнуте стегоноше и борце за идеју.

Први који је јасно дефинисао и одлучно изнео у јавност свој став о том књижевно-теоријском питању био је фон Добшиц 1902. године. Он је припадао групи оних који су негирали постојање везе између канонских и апокрифних Дела. Узор по коме су апокрифна Дела рађена он је тражио не у канонској библијској књижевности, већ у паганској хеленистичкој; коначно се у том трагању за узором зауставио на једној специјалној грани те књижевности, на грчком љубавном роману. Пошавши од Родеове теорије о роману као производу насталом механичким укрштањем фантастичних путописа и љубавних приповетки хеленистичког доба, Добшиц је дошао до закључка да су апокрифна Дела „првенствено путописни романи, да — сасвим као и ови књижевни продукти хеленизма — показују исту наклоност ка страним земљама

и свему необичном, изузетном, и да нуде исто тако богат приповедни материјал; у њима се може наћи чак и елемент еротике, мада, додуше, преобраћен у аскетику". Он је, дакле, покушао да докаже „директан утицај грчког софистичког романа на старохришћанску књижевност" и стога је апокрифна Дела „називао једноставно — хришћанским романима".[4]

Насупрот Добшицу, сасвим опречан став изнео је, већ следеће, 1903. г., К. Шмит.[5] Он најпре објашњава како се аутор апокрифних Дела Павлових (као и аутори осталих апокрифних Дела) није прихватио пера из неких јеретичких побуда већ напротив, из жеље да помогне цркви, да дозове у сећање њене пастве лик великог апостола, који је полако почео да бледи. А што се тиче с друге стране, форме у коју су он и њему слични писци излили своје идеје, „ту су форму без тешкоћа нашли у кан. Делима. Не само да је наслов πράξεις преузет оданде, већ су преузети и целокупна композиција, мисаони и језички материјал, уопште — свуда је видљиво угледање на канонску књижевност, а то је, сигуран знак да пред собом немамо никакве гностичаре.[6] Стога уопште не морамо да се машамо за грчки роман, како је то недавно фон Добшиц учинио, да бисмо објаснили настанак ове књижевне врсте. Разлика између апокр. и кан. Дела постоји искључиво у односу на обрађени материјал. Аутор кан. Дела имао је бар делимично на расположењу извесну грађу која му је омогућила да прилично верно наслика стварне догађаје, мада је он, нарочито у говорима, знатно пустио на вољу својој сопственој фантазији, и мада, затим, није баш сасвим више разумевао основне покретачке снаге и супротности ранохришћанског доба, ипак је био још релативно близу апостолског доба. А колико су у горем положају били аутори апокр. Дела! Не само да су временски били удаљени од догађаја отприлике једно столеће, већ су, пре свега, располагали само са ретким и раштрканим историјским подацима и предањима која би била од посебне вредности. Упркос томе ставили су они себи у задатак да створе обимна дела о животним судбинама сваког апостола посебно. У недостатку нечег бољег, морала је машта да лиферује потребан материјал. Само из тог једног разлога, апокр. Дела спадају у романескну књижевност, док се кан. Дела сматрају историјским списом. Али у односу на књижевни εἶδος треба их посматрати као потпуно једнаке".

И у свом следећем раду посвећеном Делима Павловим Шмит долази до закључка да је ту аутор по сопственом нахођењу безобзирно

[4] *E. von Dobschütz*, Roman in der altchristl. Lit., Deutsche Rundschau 111 (1902), цитирано према *Söder*, 1.

[5] *Schmidt*, Petrusakten, 153 и д.

[6] Под утицајем Липсиуса који је први издао текстове апокр. Дела (1891. г.) и штампао о њима студију, већина је тих Дела сматрана јеретичким, поглавито гностичким. Међутим, даља испитивања показала су, најпре, да су у 2.—3. в. границе између ортодоксије и јереси биле прилично неодређене и покретне и, затим, да у већини апокр. Дела стоје напоредо, једна поред других, и чисто ортодоксна и изразито јеретичка учења. Стога се дошло до закључка да се не може говорити о свесном гностичком карактеру апокр. Дела. Њих треба посматрати као сведочанство једне „народске побожности која се није можда увек кретала по стазама касније сматраним за чисто црквене" (*Hennecke-Schneemelcher* II, 117).

искоришћавао и мењао податке из канонских Дела, али да при том о неком свесном фалсификовању у пропагандне сврхе не може бити ни говора. Једноставно он је желео да својој публици пружи проширену, обогаћену литературу о Павлу. Међутим, како за то *„обогаћивање“* није имао веродостојног материјала (Шмит подвлачи да је у малоазијским општинама већ у 1. в., била јако потиснута успомена на оснивача — Павла, у корист спомена једног другог апостола, Јована), био је принуђен да употреби читав низ локалних легенди од којих је не мали број једноставно и сам измислио. Крајњи производ, у коме се „нигде не пружа поглед на неко конкретно историјско тле“, где је све „окружено густом песничком маглом и где чудесна фантастика постаје свакодневна ствар“, тај производ-наглашава Шмит — ипак није сазрео као „плод на опаком стаблу гнозе или античког романа, већ на здравом дрвету цркве: корени пак свакако леже у канонским Делима“.[7]

Међутим, фон Добшиц није уопште био спреман да се олако преда, да прихвати противникове аргументе и повуче се са бојишта. У својој рецензији Шмитова поменутог дела[8] он је не само потврдио да и даље сматра роман узором по коме су стварана апокр. Дела, него и изнео конкретно и разлоге због којих је, по њему, неодржива свака теза о сродству, на књижевно-историјском плану, између кан. и апокр. Дела. Ти разлози леже у исувише великој разлици, чак супротности међу њима, која, схематски изражено, овако изгледа: код Луке (— традиционално сматраног за аутора канонских Дела) историја, у апокрифима ψεῦδος; тамо мисионарско ширење идеје путем речи, овде τερατολογία; тамо проста једноставност, овде расплинутост измишљеног; тамо апсолутна чедност у односу на друговање са женама (нпр. Лидија), овде свеопшта изврнутост мотива љубави у аскетизам; једном речи, колико разлика према Луки, толико сличности са путописним романом који баш тада у највеће цвета“.

У наставку полемике, кад је на сцену ступила нова генерација истраживача, непомирљиви ставови Шмита и фон Добшица нису нашли доследне следбенике који би без поговора заступали тако екстремна мишљења. Већина се тих истраживача углавном заузимала за неку „златну средину“: признавали су удео канонских Дела у процесу формирања апокр. Дела као врсте, али им нису давали прво и одлучујуће место на листи евентуалних узора и извора мотива.

После фон Добшица, склоност ка истицању улоге и важности античког романа за настанак апокр. Дела, показивали су, пишући о појединим од тих апокрифа, истакнути научници као П. Вендланд, Ј. Гефкен, Х. Јордан, О. Штелин, Л. Радермахер и К. Керењи.[9] А међу онима који су одлучно били против преувеличавања значаја античког романа за апокрифе истакао се нарочито Р. Рајценштајн. Он је 1906. г., побијајући Добшицову тезу, тврдио да су апокр. Дела уствари „једини у потпуности сачувани примерци народне религиозне ареталогије“ и да

---

[7] *Schmidt*, Koptische AP, 215.
[8] Рецензија је изашла у Theol. Literaturzeitschr. 1903, nr. 12.
[9] О томе в. укратко *Söder*, Einleitung.

нема никаквог оправдања уводити роман у генеалошко стабло њихових предака. Јер, „појму романа противи се већ и сама композиција која, полазећи од било ког тренутка, једноставно ниже чудо на чудо, без икакве повезаности, све док изненада, када то човек најмање очекује, смрт апостола не стави тачку на тај низ приповести. А пре свега, противи се роману религиозни карактер Дела. Већ и везивање за реалне у општини веома поштоване личности раног хришћанства, указује на озбиљније религиозно вредновање него што је то у правом роману могуће. Дубока унутрашња сродност коју та Дела имају (упркос својој фантастичној спољашности) са канонским Делима, па чак и са Јеванђељима, не може допустити да се религиозни значај једних и других мери тако различитим аршинима".[10] У даљем објашњавању стилске разлике између романа с једне, и ареталогије и апокр. Дела с друге стране, Рајценштајн позива у помоћ чак и античку књижевну теорију и цитира њен, наводно, опис стила романа: Cic. De invent. I, 27 — Auct. ad Herenn. I, 12. 13.[11]. Без обзира што је Рајценштајн ту у заблуди утолико што се тај опис односи, уствари, на приповест у драмској форми [12], он је истовремено у праву утолико што се роман у многоме, а нарочито у неограниченој слободи измишљања догађаја, личности, целокупног сижеа, приближава баш драми хеленистичког доба; с друге стране, међутим, управо то приближавање драми одвлачи роман врло далеко од апокрифа. Затим Рајценштајн, пошто је укратко анализирао композицију Харитонова романа, позива читаоца да упореди тај роман са сачуваним дужим ареталогијама, било да су то народне — као Дела апостола, уметничке — као приповести Дамиса и Филострата о Аполонију из Тијане, или пародистичке — као Лукијанова Ἀληθὴς ἱστορία.

Разлика одмах пада у очи: приповедачка техника примењена у ареталогијама своди се на једноставно низање различитих πράξεις, све до тренутка — произвољно изабраног — када се на то ставља тачка (обично смрћу главног јунака). За разлику од романа нема ту ни најмањег покушаја да се уметничким преплитањем радње представи једна је-

---

[10] *Reitzenstein*, Wundererzählungen 35.

[11] Тај одломак гласи: Illa autem narratio, quae versatur in personis, eiusmodi est, ut in ea simul cum rebus ipsis personarum sermones et animi perspici possint, hoc modo (пример — Ter., Andr. 60—64). Hoc in genere narrationis multa debet inesse festivitas confecta ex rerum varietate, animorum dissimilitudine, gravitate, levitate, spe, metu, suspicione, desiderio, dissimulatione, errore, misericordia, fortunae commutatione, insperato incommodo, subita laetitia, iucundo exitu rerum.

[12] *K. Barwick*, Die Gliederung der Narratio in der Rhet. Theorie und ihre Bedeutung für die Geschichte des ant. Romans, Hermes 63 (1928) 261—287, доказао је да је латински извор који је послужио Кикерону и Auct. ad Herenn. погрешно преузео поделу књижевних врста из грчког оригинала. У том оригиналу, мисли *Barwick*, морала је постојати следећа двострука подела:

а) κατὰ πράγματα: μῦθος, ἱστορία, πλάσμα

б) κατὰ πρόσωπα: ἀφηγηματικά, δραματικά, μικτά

Латин је ту поделу преузео тако што је на неки начин поједноставио подразумевајући да у првој групи претежу ἀφηγηματικὰ а у другој δραματικά. Тако је дошло до неспоразума и могућности да се „narratio quae versatur in personis" схвати као посебна књижевна врста (тј.—роман, како сматра *Reitzenstein*), а не искључиво као једна од књижевних техника.

динствена πρᾶξις. Даље, насупрот тежњи да се брзом изменом ситуација и расположења подстичу разноврсна осећања чији сукоб и противречност управо и чини за читаоца главну привлачност романа (његову ψυχαγωγία), насупрот томе ареталогија „испољава само једну врсту психагогије, а то је буђење запрепашћења, дивљења. Стога цело њено устројство указује на подражавање неуметничкој ἱστορία. Чим међутим, она евентуално покуша да преузме карактер свесно испланираног уметничког дела, њено психолошко дејство нестаје без трага".[13]

Све у свему, дакле, Рајценштајн је одлучно, колико против романа, толико за ареталогију као паралелу апокрифним Делима. Његове идеје међутим нису наишле на неки нарочити одјек: нису, истина, доследно побијане али ни безрезервно прихваћене.

Нешто касније, Л. Радермахер поново истиче извесну мотивску сличност између романа и апокр. Дела (— тежња ка авантуристичком, уживање у причама о страним земљама и људима, извесна доза еротике), али врло одлучно тврди да „тзв. роман старих хришћана није смишљено уметничко дело, већ припада наивној, народној књижевности".[14] Трагајући даље у том правцу, он проналази читав низ мотива својствених причама разних народа свих времена, који се истовремено могу наћи и у апокр. Делима. Такви су нпр. мотив потапања целог града за казну, рушења храма, борба са змајем, људождери, проналажење скривеног блага, чудесна моћ над животињским светом, отварање земље (или стене) да би се спасла прогоњена девица и сл. На томе се он и зауставља, подвлачећи — методолошки исправно уосталом — да у случајевима мотивске сличности не сме увек и по сваку цену да се тежи проналажењу неке зависности или утврђивању путева којима су се мотиви кретали и преносили, јер би то значило, у крајњој линији „потцењивати креативност људског духа".

Своје интересовање за ову врсту хришћанске књижевности Радермахер није испољио само у поменутом, већ и у једном другом, неколико година касније објављеном раду.[15] Ту је он опет поменуо оне традиционално истицане сличности између Дела Павла и Текле и античког романа, специјално романа које су писали Харитон, Ксенофонт Ефески, Ахил Татије; али, овог пута он је много више инсистирао на доказивању тога да живот Теклин, њен лик и каснији култ, како су у Делима и у биографији Теклиној од Василија из Селеукије описани, имају врло много заједничког са античким култовима Велике Мајке, Кибеле, као и многo „ситнијих" божанстава, заштитника сељака, чувара сваке плодности и верских исцелитеља. Што се, пак, тиче централног доживљаја у Теклином животу — сусрета са Павлом, преобраћања, напуштања вереника и суђења које због тога следи —, Радермахер у томе види још један отисак добро познате и веома раширене приче о Хиполиту (у фолклористици познате као Потифар — легенда, према египатској варијанти). И поред тога што наводи пуно паралелних црта код обе личности,

[13] *Reitzenstein*, Wundererzählungen 97.
[14] *Radermacher*, AAA und die Volkssage.
[15] *Radermacher*, Hippolytus und Thekla.

Хиполита и Текле, Радермахер са потребном опрезношћу доноси закључке и не жели да докаже било какву директну зависност, већ само да обрати пажњу на неуништивост, вечни живот веровања, без обзира каквој и којој се личности у разним временима приписују извесни стални атрибути везани за то веровање.

Мада се ова Радермахерова студија практично не бави књижевно-историјским питањима око настанка књижевне врсте апокр. Дела, ипак је утолико релевантна што указује на врсту извора из којих су њихови аутори црпли, а то су народна предања везана за религију и култове паганских божанстава или хришћанских светитеља, свеједно.

Следећи крупан корак у истраживању особености и књижевно-историјског порекла апокр. Дела начинила је Роза Зедер. У својој књизи, штампаној 1932. године, покушала је она да однос између апокр. Дела и античког романа сагледа *у потпуности*, тј. узимајући у разматрање сва сачувана апокр. Дела, — за разлику од претходних истраживача који су се увек позивали само на по нека од тих Дела, или чак само на поједине њихове одломке. Њена је књига, углавном, наишла на потпуно одобравање: у свим већим радовима који су се касније бавили разним питањима у вези са апокр. Делима третирана је као релевантна, ауторитативна, једном речи, узидана у темеље сваког даљег проучавања.

За полазну тачку свог рада Р. Зедер узела је одређивање главних карактеристичних елемената античке романескне књижевности, са намером да затим испита постоје ли ти исти елементи и у апокр. Делима. Главним карактеристичним елементима она је прогласила следеће:

1. путовање,
2. ареталошки моменат[16],
3. тератолошки моменат,
4. тенденциозност — религијску, философску, политичку или етичку и
5. еротику,

(— која је иначе свој потпуно изграђени вид достигла тек у софистичком роману). Осим тенденциозности (која је, узгред буди речено, у свом ширем значењу саставни део сваког књижевног дела и никако се не може прогласити посебним својством античког романа[17], остала четири елемента припадају области *мотива*, и у току рада обрађивани су са јасним циљем да се покаже *мотивско* јединство свих дела која убрајамо у групу античког романа, као и, затим, мотивско јединство целе те групе романа са групом апокр. Дела.

[16] Тј. „наглашавање ἀρεταί и δυνάμεις, стављање акцента на изузетну снагу и моћ јунака“ (*Hennecke-Schneemelcher* II, 115).

[17] С друге пак стране тенденциозност у ужем смислу, отворено вербално прокламовање одређених идеја, апсолутно је—по некима—неспојиво са ант. романом. Стога неки истраживачи избацују из групе романа не само апокр. Дела, већ и тзв. историјске и утопистичке романе будући да су они „окренути феноменима спољног света — било да су то географски, социјални, политички, физички или биолошки феномени- а не ка унутарњем свету, самим личностима и њиховим емоционалним искуствима“ (*B. E. Perry*, The Ancient Romances, 1967, стр. 85).

Даље, у следећем поглављу, које говори о ареталошком моменту, и где је скупљен доиста велики број примера чуда и разних натприродних појава, како из апокр. Дела, тако и из античких ареталогија, из πράξεις — књижевности и романа, па и из кан. Дела, Р. Зедер изводи закључак да су „кан. Дела са својим једноставно испричаним и у славу Бога намењеним чудима могла, доиста, дати подстицај да се и другим апостолима припише вршење сличних подвига. Али, надасве истакнута улога ареталошког у апокр. Делима може се објаснити тенденцијом тих књижевних творевина да у средиште поставе само једну личност, тиме што истичу и наглашавају њена дела и успехе (πράξεις); таква тенденција била је нарочито изражена у хеленистичкој књижевности. Постојала су Дела Филипа Македонског, Дела Пирова, Агесилајева, Александрова. У настојању, дакле, да се у том смислу што више увећају и у први план истакну ἀρεταί апостола, постала су чудесна дела апостола истоветна са делима других чудотвораца, онако како су она описивана у ареталогијама“.[18] И поједини ситнији мотиви који обавезно прате ареталошки обојене приповести у апокр. Делима, чине, према Р. Зедер, везу између тих Дела с једне и античког романа и ареталогије с друге стране. Такви мотиви су нпр. свечан дочек који народ приређује главном јунаку, проглашавање јунака за бога због његове изузетне моћи и снаге, акламација, хваљење бога после извршеног чуда и сл. Р. Зедер нарочито истиче акламацију као саставни део извештаја о чуду и налази при том да се у томе апокр. Дела донекле разликују од романа, будући да у првима акламација служи првенствено религиозној пропаганди, док у другима она само представља стилско средство за оживљавање радње — јер не долази као последица неке ἀρετή, већ једноставно исказује радост народа због срећног исхода догађаја. Затим, наставља Зедер, постојање акламације у апокр. Делима разликује ова од кан. Дела „у којима се ништа слично не налази, као уосталом ни у целом Новом Завету“.[19]

Централно место у дискусији о односу између апокр. Дела и романа заузима, наравно, питање еротике, једноставније речено љубавних приповести у оквиру тих Дела. Наиме, скоро у свим најстаријим апокр. Делима[20] налази се по једна или више епизода које све, као по обрасцу, причају о томе како апостол долази у неки град, проповеда тамо о уздржљивости, чедности и спасењу (λόγος θεοῦ περὶ ἐγκρατείας καὶ ἀναστάσεως), придобија за своје учење неку, обично из виших социјалних кругова, жену или девојку; она, сва предана апостоловим идејама напушта свог мужа или вереника, одбија да врши брачне и породичне дужности које јој и закон прописује, и тиме изазива жестоку љубомору напуштеног човека и гнев целе вароши — као прекршитељка устаљених норми; све то навлачи на њу саму и на апостола низ невоља из којих

[18] *Söder* 84.

[19] *Söder* 102.

[20] У Делима Петра, Павла, Томе, Андрије, Филипа. У том погледу истичу се својом особеношћу само Дела Јованова која садрже различите приче доиста израженог еротског карактера, као на пр. причу о Друсијани и Калимаху (гл. 63 и д.) која веома подсећа на познату Матрону из Ефеса.

они редовно, помоћу Божјом, успевају да се извуку без неке веће штете по себе. Међусобна сличност свих тих епизода у разним апокр. Делима апостолским неминовно мора пасти у очи.[21]

Но, пре него што се пређе на испитивање евентуалног порекла тих приповести, требало би се свакако упитати какво је њихово стварно значење, колико су оне доиста „*еротске*". Јер Р. Зедер у том погледу као да не гаји никакве сумње: она их једноставно сматра обичним љубавним сторијама и на тај начин отвара себи још једну могућност повлачења паралеле између апокр. Дела и романа.[22] А што се тиче аскетских учења која у свим тим сторијама и сувише падају у очи и самим тим угрожавају управо повучену паралелу, Р. Зедер покушава да докаже да већ и у античком роману паралелно постоје и еротика и аскетика[23], те да се Дела, онда, од романа разликују углавном по тежини акцента који стављају управо на аскетику, а не, као роман, на еротику. Она иде чак дотле да апостола и његову привржену ученицу из било које од тих епизода једноставно проглашава љубавним паром равним било ком пару из романа. При том њој једино смета то што је „радња Дела нешто компликованија будући да у њима као основна законита љубав важи баш та, новонастала између апостола и преобраћене жене, и што жена остаје непоколебљиво верна — не мужу или веренику — већ управо апостолу, при чему напуштени муж добија улогу насилника и заводника".[24]

Сродност тих „*еротских*" епизода из апокр. Дела са романом Р. Зедер види не само у основној схеми радње и главних личности, већ и у низу подударних детаља. Резимирајући поглавље у коме је набројала све те мотиве, она каже: „Овде, дакле, налазимо та аскетска учења како делују увек кроз исти, тачно одређени, тип приповести, какве се стално понављају. Њихове јунакиње, Мигдонија, Текла, Максимила или како се већ оне све зову, показују исто онолико мало личног живота

---

[21] Најразрађенију такву епизоду садрже Дела Павлова. Та је епизода чак самостално одржавана и предавана под именом Дела Павла и Текле. Поред тога што је свакако најдужа, она је вероватно и најстарија и по свој је прилици послужила у великој мери за углед осталима. С друге пак стране, баш у њој су многи модерни испитивачи видели низ мотива преузетих из ант. романа, и на томе градили претпоставке о утицају романа на целу врсту апокр. Дела. Али о томе ће посебно бити још говора у одељку о Делима Павловим.

[22] Овде ваља напоменути да и сам *Dobschütz* на пр., који је први и покренуо питање романескности апокр. Дела, сматра да је еротика из ант. романа преобраћена у Делима у аскетику и да управо једну од највећих разлика међу њима чини то што се у средишту радње романа налази љубавни пар, а у средишту апокр.Дела један, сам апостол-чудотворац. На тај приговор *R. Söder* одговара да и међу ант. романима има таквих чија се радња преплиће око једног јединог јунака-на пр. у роману о Нину. (Међутим, данашње стање познавања тог романа показује да таква интерпретација не би била тачна будући да се и тамо, у роману о Нину, говори уствари о двема личностима, о Нину и младој Семирамиди. *V. R. Helm*, Der antike Roman 18. *P. Grimal*, Les romans grecs et latins XII).

[23] То тврђење она поткрепљује цитатом из *Kereny*, Die griech.-orient. Romanliteratur in religionsgesch. Beleuchtung: „љубав и чедност, обе крајње пренаглашене, представљају главне покретачке силе у радњи грчког уметничког романа". Уопште, треба имати у виду да *Söder* прихвата теорију о настанку грчког романа под утицајем источњачких прича о патњама и лутањима Изиде *(Kereny)*.

[24] *Söder* 136.

и самосталног делања, као и јунакиње грчког романа; оне су само лутке, начињене према одређеној схеми, никако жива бића од крви и меса; оне једноставно морају да се понашају тако како се понашају према унапред постављеном плану, да би допринеле победи идеје.[25] Како је све то блиско роману видимо по одређеним типичним појединостима које се скоро увек и свуда понављају. Такве појединости су: лепота, на коју се увек ставља посебан нагласак; љубав на први поглед; одбацивање онога који има прече, законско право на жену; преоблачење жене у мушко; љубомора и љубавни јади напуштенога; посета у затвору уз покушај подмићивања чувара; мотив презрене љубави која се претвара у мржњу и окреће се или против бивше љубљене или против супарника; мотив одгађања и изговарања, мотив постојаности против претњи као и против улагивања, мотив верног роба итд. На основу ових τόποι, а на исти начин као сви познати нам антички љубавни романи, изграђене су еротске приповести у апокрифним Делима".[26]

Међутим, и поред толиког инсистирања на изналажењу паралела између апокр. Дела и романа, Р. Зедер на крају своје књиге ипак не извлачи једноставан закључак о њиховој непосредној повезаности. У крајњој линији она се ограничава на то да сродност међу њима дефинише као — не директно произлажење једних из других, већ као заједничку припадност огромном фонду наративне књижевности, претежно фолклорног порекла. Апокрифна Дела, истина, — каже она — *јесу* романескне творевине, али их од правог романа истовремено многе појединости разликују. Јер, „мада је тенденциозност, еротика, затим мотиви путовања, прогањања, учествовања народних маса, заштите божје и др., мада је све то у роману присутно на исти начин као у апокр. Делима, те снажно истиче у први план сличност међу њима, не мали број тих мотива (посебно ових шест горе издвојених) не налази се *само* у хеленистичком роману, већ врло често и у бајкама и у приповеткама. Потом, еротика у апокр. Делима заузима сасвим друкчије место и има други смисао, него у роману. Тератологија, толико својствена народној књижевности, у роману скоро да се не јавља (осим код Антонија Диогена). Најзад, у роману често не налазимо ни трага ареталошком елементу.[27] Све то убедљиво говори против тезе о пореклу апокр. Дела из романа чак је скоро сасвим искључује".[28] И још нешто: за разлику од романа, намењеног ученим читаоцима, апокрифна се Дела, тврди Р. Зедер,

[25] На једном другом месту (184) *Söder* објашњава да то што се роман обично срећно завршава, венчањем двоје младих, док се апокр. Дела најчешће свршавају мученичком смрћу апостола, не представља разлику, већ напротив још један елемент за њихово приближавање. Наиме, као што у роману срећан исход догађаја делује „смирујући", тако и мученичка смрт апостола представља у суштини победу идеје, тријумф њене неуништивости, што такође има смирујући ефекат.

[26] *Söder* 148.

[27] Супротно од тога говори *Söder* на стр. 78 и д. Полазећи од констатације *Kerenya* да је роман „само танком уметничком преградом одељен од арегалогије" и да разлика међу чудесима из једног и другог постоји само утолико што је ψεῦδος из арегалогије претворен у πλάσμα у роману, она даје читав низ примера ареталошког начина мишљења и ареталошких чудеса узетих из романа.

[28] *Söder* 185.

обраћају једноставно народу, у жељи да га разоноде лако разумљивом, узбудљивом и упечатљивом лектиром. И на крају, коначни закључак Р. Зедер о апокрифним Делима гласи да она представљају „књижевно, у хришћанском духу фиксиране обрасце старијих народних приповести о авантурама, чудотворству и љубавним аферама великих људи, — без обзира треба ли они за своје постојање, реално или имагинарно, да захвале историји, миту или једноставно народној машти. А ако је то тако, онда апокр. Дела добијају изузетан значај за историју романа уопште, као и посебно оног хеленистичког, будући да представљају сведоке једне форме која није ушла у литературу нити је до данас сачувана, али из које су се све сличне врсте могле развити".[29]

Дакле, као што се из цитата јасно види, Р. Зедер, заступајући тзв. биологистичку теорију о развоју књижевних врста, сматра да апокр. Дела представљају не директно „хришћански роман" већ само један ступањ његове еволуционе скале, неки да тако кажемо — предроман. С друге стране, аналогно томе, и антички софистички роман морао је у некој претходној фази свог развитка проћи кроз тај исти ступањ; текстови који би то сведочили међутим нису били књижевно фиксирани нити су до нашег времена допрли. О њиховом постојању може се само још нагађати.

С друге стране, разматрајући однос апокрифних према канонским Делима, Р. Зедер, прихвата да су кан. Дела дала подстицај „да се и други апостоли пошаљу да кружe светом", али одмах истиче да док кан. Дела говоре ако не о свим оно о већем броју апостола, апокр. Дела у средиште стављају само једног апостола и самим тим сврставају се, по њеном мишљењу у врсту тзв. Heldenromane какви су у антици били веома омиљени.

И друго, док кан. Дела нуде читаоцу — историју, дотле апокрифна нуде искључиво легенду. Као аналогију из паганске литературе она наводи однос између историјског списа о походу Александрову и романа о њему.

Затим, настављајући и даље методом компарације мотива, Р. Зедер за сваки од мотива из апокрифа, било да их је издвојила као основне или само епизодне, уколико пронађе паралелу у кан. Делима, покушава да докаже, врло тенденциозно уосталом, да је у њима тај исти мотив ипак употребљен на други начин и у другу сврху.[30] За мотив путовања каже да је у апокрифима третиран као основни мотив (не само узгредни, као у кан. Делима) и да је реализован уз помоћ карактеристичних τόποι који се могу наћи и у античком роману. За мотив прогона тврди да, мада се налази и у кан. и у апокр. Делима, ипак, није истоветан у обома, будући да се у кан. Делима ради о прогону мање више свих апостола, као припадника хришћанске секте и заступника одређених учења, док се с друге стране у појединим апокр. Делима говори о прогањању само

[29] *Söder* 187.

[30] Мотив чуда: в. стр. 74; мотив обожавања главног јунака: стр. 100; тенденциозност: стр. 114; божја заповест као подстицај за делање: стр. 171 итд.

једног апостола, у крајњој линији, значи, човека кога слепа судбина тера из авантуре у авантуру.[31]

Насупрот оваквом, скоро а priori негативном, ставу Р. Зедер према питању везе апокр. са кан. Делима, стоји мишљење А. Фајндлија. Мада на једном месту каже да у целом том комплексу проблема око апокр. Дела „питање књижевне врсте, на крају крајева, и није баш тако важно", он се ипак бави и тим питањем и у својим закључцима приближава се мишљењу К. Шмита. Наиме, он сасвим прихвата тврдњу да кан. и апокр. Дела припадају истој врсти (мада ни он не искључује могућност извесних утицаја од стране савременог путописног романа). Анализом текстова, протканом многобројним опаскама о друштвеним и културним приликама, о духовној клими 1. и 2. в. он доказује да су кан. и апокр. Дела настала у директној зависности од хришћанског живота свог времена, а у истом циљу, да би послужила религиозним потребама општине. Разлика међу њима није у томе што би она припадала разним књижевним врстама; разлика је у њиховој припадности двема интелектуалним епохама, од којих се друга одликује, у првом реду, све већом отвореношћу ка идејама паганизма. То друго доба (2. до 3. в. н. е.) испољава се у неутаживој чежњи за чудесним — као доказом стварног божанског порекла хришћанства, затим у стварању легалистичке концепције хришћанског живота, у бујном расцвату аскетизма (захваљујући искривљеном учењу да се милост може зарадити) и у тешко савладивом таласу докетизма насталог под утицајем дуалистичких филозофија Истока. Имајући све то у виду и прилазећи проблему са чисто теолошког становишта, он не пропушта да истакне да — без обзира на припадност истој књижевној врсти — међу кан. и апокр. Делима постоји непремостиви јаз у односу на квалитет, тј. да и најбољи апокрифи вреде безнадежно мало јер не поседују оно главно што одликује канонске списе — а то је „presence of the living Spirit of God".[32]

Слично Фајндлију (тачније: још пре њега) и преводилац Дела Павлових на француски, Вуо, инсистирао је претежно на културно-историјској условљености тог списа, а мање на чисто литерарним везама које га приближавају другим савременим књижевним врстама. Са те тачке полазећи, стигао је он до недвосмисленог закључка о великој зависности апокр. Дела Павлових од кан. Дела апостолских. Наиме, по њему, онај презвитер свесно је желео да својим Делима Павловим да „извесну патину", да их учини, уношењем одређених архаичних детаља, што веродостојнијим, бар за обичног читаоца. У том циљу он је одређени штимунг, атмосферу једног времена већ више од столећа удаљеног од његовог, једноставно „позајмио" из кан. Дела. Јер, како подвлачи Вуо, тог презвитера не треба никако „сматрати наивнијим но што је он уствари". Његову умешност доказује већ и мајсторски у Дела Павлова уплетена полемика са гностичарима (мада је тиме истовремено нанесен тежак ударац историчности списа). Поткрепљујући ту своју теорију о презвитеровом безрезервном „слободном коришћењу" не само кан. Дела

[31] *Söder* 150 ид.
[32] *Findlay*, Byways 5.

већ и остале кан. литературе, Вуо за низ појединости и епизода из Дела Павлових даје паралеле из Светог писма — више него и један истраживач пре или после њега.[33] Уопште, дакле, узев, Вуо се међу другим научницима истиче својом високом оценом ауторове вештине уграђивања разнородне грађе у једну јединствену, убедљиву фикцију; при том, основни узор и извор из кога је онај ту грађу црпао, Вуо налази у кан. Делима.

Са књижевно теоријског становишта, најинтересантнији је, ипак, поред књиге Р. Зедер, рад М. Блументала о књижевним формама и мотивима у апокр. Делима апостола, штампан 1933. г. За разлику од књиге Р. Зедер, која је у научним круговима лепо примљена и ужива солидан реноме, Блументалова је књига примљена врло критички и ужива глас, отприлике, добро замишљене али у свом коначном виду прилично збркане књиге. Донекле и с правом. Основна мана ауторова је у томе што мисли и пише сувише схематски, сувише математски, ако може тако да се каже. Јер, чим дође до два узастопна закључка, он их — симболично — подвлачи и изводи неки резултат који обавезно назива законом (књижевно-теоријским). Књига просто врви од „*закона*": закон двојности (Zweiheitsgesetz), закон троделног говора, закон прокомпоноване композиције, закон без-законите композиције итд. Но, без обзира на то претерано генералисање, има ту и пуно корисних анализа, (нарочито у деловима где се говори о мањим целинама и о појединим мотивима).

Анализом композиције Дела, као целине, Блументал је најпре дошао до закључка да постоје два типа Дела: један који је настао директним угледањем на кан. Дела (Дела Петрова, Дела Јованова) и други за чију је композицију карактеристично једноставно надовезивање, скоро набрајање епизода, дакле, нека „*композиција без композиције*" (Дела Павлова, Дела Томина). Даље, овом другом типу својствено је да — баш зато што се не покорава никаквим строгим књижевним правилима — узима, апсорбује у себе „стране елементе" тј. епизоде у виду већих, потпуно самосталних целина, које су, такве какве их срећемо, у потпуности преузете споља, из неког другог књижевног дела или врсте. Те су епизоде, конкретно, Дела Павла и Текле у оквиру Дела Павлових и завршни комплекси из Дела Томиних и Дела Андријиних. Како се за епизоде из Дела Томиних и Андријиних сматра да су из друге руке, тј. да су настале угледањем на неку ранију епизоду исте врсте, конкретно на епизоду из Дела Павлових, Блементал покушава да објасни одакле је, онда, уопште могла произаћи идеја о тој форми, први пут у апокрифној књижевности отелотвореној у Делима Павла и Текле. Његов закључак гласи: — из античког романа, без икакве сумње.[34] Као доказ он наводи нпр. манир повременог уклањања са позорнице главне лично-

---

[33] Иначе, обимне листе места из Св. писма — цитата, парафраза или алузија, која се срећу у апокр. Делима, нуде још и *Lipsius*, *Hennecke-Schneemelcher*, *Michaeli* и др.

[34] *Blumenthal*, Formen und Motive 83.

сти, својствен у највећој мери баш роману.[35] Затим, Блументал као доказ помиње још и то да се на крају епизоде даје извештај о споредним личностима, онда да личности током радње наступају час заједно, час свака за себе, да неко обавезно допада затвора, да се мучење завршава срећно по главног јунака или јунакињу. Све то, по њему, даје основа тврдњи да се оне поменуте веће епизоде, „страна тела" у композицији апокр. Дела настала захваљујући угледању на пагански роман. Њихово сродство са романом Блументал види не само у целини композиције већ и у појединим мотивима, као и Р. Зедер.

Али, као што је и у општем погледу сродност строго ограничио само на две до три епизоде, никако не признајући да су сва и комплетна апокр. Дела у вези са античким романом, тако је и број мотива за које претпоставља да су из романа преузети Блументал знатно сузио.

На пример, за мотив путовања он најодлучније тврди да је преузет из кан. Дела, не из романа, будући да у роману путовања представљају искључиво „лутања, да имају само једну сврху, а то је да пруже прилику за авантуре; да нису смишљена ради пропагирања и ширења једне идеје, већ искључиво да би се појединац ставио на пробу, искушао".[36] За Блументала романескни мотиви су, нпр. то што је Текла заручена и што под дејством апостолових речи развргава заруке, на шта њена мајка и младожења започињу своје јадиковке, затим што апостол бива оптужен и затворен, а девојка га посећује у затвору, пошто је поткупила чувара; што дотле вољени вереник постаје исмејани љубавник; што се девојка спасава из смртне опасности на чудесан, а ипак не натприродан начин (ψεῦδος претворен у πλάσμα); што после спасавања проналази апостола и што прослављају поновно срећно виђење уз причу о преживљеном; што се преоблачи у мушке хаљине итд. Присутност свих тих мотива у једном релативно кратком тексту указује дакле на њихово порекло из романа.

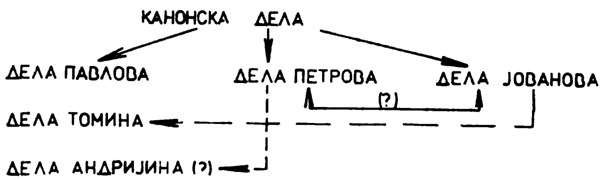
Имајући у виду све разлике које у формалном погледу постоје између појединих апокр. Дела, Блументал устаје против тога да се сва она обележавају истим књижевно-теоријским називом, будући да ни један дотле предложени назив (као ареталогије, хришћански романи, апостолска дела) не може све да их обухвати. Зато он предлаже да се престане са тражењем тог неког јединственог термина, већ да се прихвате различите ознаке за разне типове. Један тип били би „Apostelromane", они који садрже одређене карактеристичне сцене, плазматичко препричавање чуда, специјалну форму. Други би тип представљале „Apostelgeschichten", уколико су у њима животне историје апостола испричане у форми преузетој из кан. Дела.[37] И најзад трећи су тип „Apostelakten",

[35] Овде ваља напоменути да *Blumenthal*, мада иначе веома много пореди апокр. са кан. Делима, ипак у овом конкретном случају као да губи из вида да је та појава врло упадљива и у кан. Делима: од гл. 13 надаље ишчезава дотадањи главни јунак апостол Петар и на његово место ступа апостол Павле.

[36] *Blumenthal*, Formen und Motive 153.

[37] Са своје пак стране, директни творац те књижевне врсте којој припадају кан. Дела јесте, према *Blumenthalu*, апостол Лука. Неки ранији спис на који се он могао угледати једноставно није постојао. А пошто књижевне форме не настају

чија се прича о апостолу састоји из низа лабаво повезаних πράξεις. Тај је тип такође настао у крајњој линији угледањем на кан. Дела, с том разликом што је њега (тачније, наглашава Блументал, не сам тип, већ прво дело тог типа, а то су Дела Павлова; она каснија Дела само су копије) створио неки средње образовани литерата који је био у стању да с једне стране у кан. Делима увиди постојање тзв. закона двојности *(Zweiheitsgesetz)*[38] и да га доследно примени у свом спису, али који с друге стране није успео да продре до унутрашње структуре, да схвати принципе развоја радње и да њих примени, већ је створио онај нижи ступањ композиције — *„композицију без композиције“* тј. једноставно низање епизода. Схематски Блументал овако приказује генезу апокр. Дела

Убедљивије од ове помало натегнуте анализе целокупне композиције, звучи Блументалова анализа појединих мотива, са чисто формалне стране. Помоћу ње показао је он да су врло бројни и за целокупни заплет значајни мотиви примењени у апокр. Делима на начин који би се оправдано могао назвати новозаветним шаблоном. Ти мотиви — форме су, најпре, разна чуда и натприродне појаве, нпр. дизање из мртвих, разна оздрављења, истеривање демона, ослобађање из тамнице, јављање анђела или самог Христа, глас са неба итд. Новозаветне форме су још и говори, уколико су троделни (спознаја Бога — предикација — позив на преобраћање спасења ради)[39] и, наравно, макаризми *(блажена)*. Ван — новозаветне форме, по њему, упадљиво су малобројне и своде се углавном на двострука чуда (повезано чудо као казна са чудом оздрављења)[40] и тзв. ланац чуда, за који се најчешће претпоставља да има ближе

искључиво неким процесом развоја на чисто књижевном плану, већ их стварају појединци-књижевници, уз одређену свесну намеру, онда Луки припада част да се назове таквим једним књижевником-новатором. *Blumenthal*, Formen und Motive 76 и д.

[38] *„Закон двојности“* представљало би понављање једног истог догађаја уз извесно варирање, али са другим протагонистима. То би било једно од чисто семитских књижевних средстава, употребљавано нарочито у историјским делима са поучном тенденцијом. У кан. литератури може се наћи код Марка и Луке. *Blumenthal*, Formen und Motive 64 и д.

[39] Мада је *E. Norden*, Agnostos Theos 3 и д., доказао да је та форма обавезна, у то доба, за било коју и било чију мисионарску беседу, *Blumenthal* сматра да се овде ипак може претпоставити директан утицај новозаветних беседа, а не уопште утицај мисионарских, значи евентуално и паганских беседа.

[40] Истини за вољу и за то се може наћи паралела у кан Делима: 9,3—19.

везе са античким романом. У групу ван-новозаветних форми спадали би и неки говори (без троделне форме, а са наглашеном паренезом), химне и молитве.

Крајњи дакле Блументалов закључак јесте то да постоји велика зависност апокр. од кан. Дела, да се она јасно огледа не само у општој композицији већ и у целом низу преузетих форми, шаблона за поједине мотиве.

Међутим, као што је већ речено, Блументалове идеје нису наишле ни на какав одзив. Сви који су у последње време писали о апокр. Делима углавном се позивају на прикупљени материјал и закључке Р. Зедер. На пример К. Л. Шмит који се бави претежно догматским и црквено-историјским питањима, а књижевно-теоријске проблеме само узгред дотиче, наглашава да где год се у апокр. Делима јављају широко развијене и богато искићене приче о уздржљивости и девичанству, човек мора да помисли на хеленистичке љубавне приповести (као што их је представио и дефинисао Е. Роде). Затим, зависност апокрифне од хеленистичке литературе видела би се још и у описима патњи и нарицања напуштених вереника или мужева, у описима путовања по далеким земљама, све до етнографских утопија, као и у сталном враћању једног на око мање важног али врло упадљивог мотива о преобраћању у веру управо моћних, богатих и отмених људи.

Отприлике сличне аргументе износи и В. Михаелис. Пошто је закључио да апокр. Дела представљају роман у хришћанској књижевности, он каже да онда није ни чудо што апокр. Дела „одају многоструке утицаје, у области средстава изражавања као и саме садржине, које су претрпеле од стране нехришћанског романа".[41] Таква формулација представља у ствари сувише упрошћено и неадекватно преношење идеја Р. Зедер. Јер она, у тренутку свођења рачуна, изричито подвлачи да о неком директном утицају романа на апокр. Дела не може бити говора. Међутим Михаелис је очигледно (— и не једини!) доведен у заблуду извесном неусклађеношћу која постоји између развојног и завршног дела књиге Р. Зедер. Подстакнут огромним бројем примера из романа, који се наводе као паралеле апокр. Делима, он је закључио да се тиме жели доказати и директна сродност међу њима.

Идеје Р. Зедер најдоследније је пренео и чак покушао даље да разради и допуни М. Ербета, творац великог зборника италијанских превода новозаветних апокрифа. Методолошки он полази на сасвим исти начин, издвајајући најпре три основна „*градивна елеменῑа*" апокр. Дела — ареталошки, етнографски и религиозни; ти се елементи, тврди он, могу наћи у свим Делима, али не у свима у подједнакој мери. На пример „у делима Петровим блиставо је наглашено оно чудесно, у делима Томиним етнографско, у Јовановим религиозно".[42] Дакле, на самом почетку он се јасно ограђује од тога да сва апокр. Дела сведе на исти књижевни образац. Даље, разрађујући идеју о „*градивним елеменῑима*", он паралеле не тражи искључиво у античком роману већ на много ширем

[41] *Michaelis*, Apokr. Schriften 219.
[42] *Erbetta*, Apocrifi II, 5.

терену приповедне књижевности у најопштијем виду. На пример за етнографски елемент он позива као сведоке Одисеју, затим тзв. Повратке, приче о Хераклу, Аргонаутима итд. За мисионарско-ареталошки елеменат дозива у сећање митове о Деметри, Дионисију, Меланпу и сл., а као чувене тауматурге помиње Абарида, Аристеју, Епименида, Питагору, Перегрина Протеја, Александра из Абонутејха и др. Исто тако, с друге стране, он и за појединачне мотиве често проналази могуће узоре и паралеле опет не само из романа, већ и из других дела наративне књижевности. Но на крају крајева, кад треба да се одлучи коју би античку књижевну врсту могао прогласити највероватнијим моделом или макар само паралелном појавом апокрифима, Ербета, као и Рајценштајн, највише нагиње управо ареталогији.

Коначно Шнемелхер, последњи прерађивач Хенекеова драгоценог зборника превода и приручника за новозаветне апокрифе, полазећи са чисто теолошких позиција и прихватајући, такође, основне поставке Р. Зедер, истиче значај народне приповедне књижевности и истовремено долази до негативног закључка у вези са питањем зависности апокр. од кан. Дела. Он најпре покушава да што је могуће јасније и краће скицира основне покретачке идеје кан. Дела, и даје следећу њихову дефиницију: Дела апостолска од Луке представљају поучни спис обележен јасно теолошком концепцијом и заоденут у форму описа историјских догађаја[43], дакле спис аутора који жели истовремено да делује и као теолог, и као историчар, јеванђелист и апологет. Поредећи апокр. Дела са тако дефинисаним кан. Делима, Шнемелхер тврди да се она не могу сматрати припадницима исте књижевне врсте.[44] Јер апокрифи, прво, нису одређени теолошком концепцијом, већ пре практичном потребом за пружањем образовне и пропагандистичке лектире. Затим, „историјски" интерес апокрифа управљен је у сасвим другом правцу: у жижи тог интереса јесте лична судбина, живот појединих апостола, а не живот цркве, као нове етапе у Божјој економији. И најзад, оно што Лукиним Делима даје карактер „поучног" списа (а то су извештаји о чудима, који треба да покажу натприродност пута ширења речи Божије и да подвуку наклоност и помоћ Божју за дело мисије) — то се претворило у незаситу жељу за забављањем читалачке публике, жељу за искључивим величањем моћи и способности појединих славних личности, овде — апостола. Из свега тога, закључује Шнемелхер, логично произлази „да тако суштински различита садржина захтева и различит књижевни облик".

*

Дакле, као што се из досадашњег излагања могло видети, мишљења о томе да ли су и у коликој мери апокр. Дела зависна од паганског романа и од кан. Дела апостолских, веома се разликују. Почетком овог века, кад је дискусија о томе почела, научници су били склони да се одсечно

[43] *Hennecke-Schneemelcher* II, 113.

[44] Уз пуно опрезности *Schneemelcher* ипак допушта да се Дела Петрова и Дела Павлова могу у извесном смислу означити као „Parallelerzählungen zu der Apostelgeschichte" (113).

определују за једну могућност, а да другу аутоматски одбацују; касније међутим, дошло је до ублажавања искључивости у опредељивању и они који су се интересовали за проблем апокрифа користили су — па још и данас тако чине — подједнако резултате и доказе и оних који су заступали идеју о вези роман — апокр. Дела, као и оних који су признавали само комбинацију кан. Дела — апокр. Дела. Стога ћемо у даљем излагању покушати да укратко укажемо на то што нам изгледа да се може од свег тог материјала безрезервно прихватити, а шта би евентуално требало подврћи поновном преиспитивању.

Узмимо нпр. Добшица. Он, речено је, одлучно сматра да се кан. Дела у толикој мери разликују од апокр. Дела, да ту било какво довођење у везу тешко да је уопште могуће. Али то је расуђивање погрешно утолико што сувише уопштава карактеристике једних и других Дела; затим што приписује кан. Делима веће заслуге но што их она стварно имају, тј. што их посматра догматски, не видећи или не желећи у датом тренутку да види какви су све још проблеми нерешени (— а такви су остали и до данас) у вези са тим Делима. Као прво, Добшиц каже „*Лукина*" Дела апостолска. Кога то „*Луке*", и може ли се тај с правом идентификовати као онај помоћник и пратилац, лекар по професији кога апостол Павле помиње у својим Посланицама? Зна се да је Дела апостолска и треће синоптичко Јеванђеље приписао Луки први Иренеј, око 180. до 190., дакле неких сто година после претпостављеног времена настанка списа.[45] Колико је он при том био у праву и треба ли га похвалити или кудити што је целој потоњој традицији натурио то мишљење — још није решено. Јер, с једне стране поједини научници истичу да Дела, ако се узме да их је заиста писао Павлов сарадник, садрже недопустиво много неслагања око историјских догађаја у односу на Павлове Посланице, многе значајне догађаје уопште и не помињу и, што је још важније, показују врло непотпуно познавање Апостолове теологије (смрт Христова као жртва за искупљење; оправдање путем вере, милошћу Божјом, а не вршењем Закона), те стога поменуту могућност сасвим искључују. С друге стране, има и научника који успевају да изгладе и превазиђу све те супротности и да прихвате као тачно Иренејево приписивање Дела јеванђелисти Луки.[46] Међутим, и ти научници као и они који не прихватају Ирејенејеву тврдњу, слажу се, прво, да Лука није тежио писању историје ранохришћанске цркве, већ да је желео да опише пут ширења речи Божије после смрти и вазнесења Исусова, да објасни реформисање Израиља, тј. укидање Закона и проширење заједнице Царства и на пагане, као и да укаже на свештеничко несхватање тока догађаја, које је наводно довело до одвајања Јевреја од Јеванђеља. Друго у чему се сви слажу, то је да Лука није догађаје, изабране са таквом намером, описивао по сопственом сећању, као очевидац, већ на основу усмених или писмених (мишљења се разилазе) извора тј. предања која су живела у појединим црквеним општинама, у Филипи-

[45] V. *G. W. H. Lampe* u Peake's Commentary on the Bible, London 1964, 771a.

[46] *A. Puech*, Histoire de la litt. grecque chrétienne I, Paris 1928, 359 и д. *J. Holzner*, Pavao.

ма, Коринту, Ефесу итд. Углавном се прихвата да Лука иступа као очевидац само у оним релативно малобројним партијама из друге половине Дела где се радња саопштава у првом лицу множине (нпр. гл. 26,6).[47] Значи, ако се све то има у виду, врло је тешко сложити се са тврђењем да Лукина Дела нуде искључиво *историју*, а апокр. Дела, насупрот, само *предања*, без и трунке историјске истине. Или, с друге стране ако неко без и најмањег знања о свим тим спорним питањима прочита пажљиво и непристрасно кан. Дела, биће му прилично јасно да аутор списа, чак и ако се труди да прикаже реалне историјске догађаје, посматра их из толике удаљености (било конкретне, временске, било симболичке — тј. незаинтересованости за детаље већ само за основну развојну нит идеје) да они почињу, као сами од себе, да се групишу у јако схематизоване епизоде које се на крају већ скоро механички понављају у виду сталне композиционе формуле. Исто тако, тај читалац лако може да открије у појединим епизодама детаље, мотиве који недвосмислено указују на њихово народско, фолклорно порекло. А сва та и слична запажања — која ниуколико не утичу на чисто теолошко вредновање списа — требало би да допринесу бољем, тачнијем схватању књижевно-стилске структуре и општег карактера кан. Дела. Јер у стандардној литератури о тим Делима још је у великој мери заступљено оно мишљење које, полазећи са чисто теолошких позиција, сувише их круто сврстава међу праве историјске списе, занемарујући очигледне утицаје наративне фолклорне књижевности.

Даље, и у књизи Р. Зедер има момената на које би се требало критички осврнути. Као што је речено, главно тежиште њеног рада стављено је на изналажење мотивске сличности између античког љубавног романа и апокр. Дела. Али рекло би се да такав приступ проблему није исправан, и то са два разлога. Прво зато што суштину романа не чини његов сиже, зато што — како каже Лавањини — „роман не чини његова материја сама по себи, већ начин на који је она схваћена и третирана“. И друго, што у таквом посматрању проблема постоји једна чисто методолошка грешка: Р. Зедер наиме узима у разматрање истовремено *сва* сачувана апокр. Дела — и поред тога што на једном месту она сама примећује да се истраживање мора поглавито темељити на „6 великих апокр. Дела која истовремено имају најстарији и најбоље сачувани текст и, с друге стране, показују, још препознатљиве, све основне елементе“.[48] На тај начин нашло се на истој гомили укупно 16 различитих творевина, плус њихове варијанте, насталих у периоду од другог до шестог века.

---

[47] У вези са тзв. „Wir-Stellen“ *E. Norden* сматра да ми у Делима апостолским имамо пред собом уствари спис из друге руке, резултат рада неког „редактора“ који је врло слободно мењао и скраћивао свој главни извор, оригинална Лукина Дела, остављајући само местимично дословно преписане одломке — а то су управо ти, у којима се прича у 1. лицу множине.

[48] *Söder* 6. У најстарија Дела она убраја Дела Петрова, Павлова, Јованова, Андријина, Томина и Филипова. Али мора се приметити да на тај начин појам *„најстарија“* постаје доста растегљив: Дела Томина наиме настала су на пр. у 3. в. док су Дела Филипова настала не пре краја 4. в. (v *Hennecke — Scheemelcher* II, 308, 404)

А та се Дела, бар поједина, знатно међусобно разликују; са друге пак стране, између појединих лако се могу уочити везе зависности, угледања и копирања.

Ако нпр. узмемо у обзир само 5 првих апокр. Дела[49], независно од разлика у специфично теолошком погледу, разлика у схватањима, која заступају и пропагирају њихови аутори, постоје међу тим Делима и велике разлике у композиционом и у опште језичко — стилском погледу. Композиција Дела Павлових нпр. сачињена је од низа епизода од којих се свака односи на боравак Апостолов у неком другом граду; обично епизода саопштава само по један значајан или интересантан догађај који се ту десио. Прелази између епизода скоро да и не постоје: мада се ту и тамо може видети напор писца да разнородну грађу повеже у колико толико јединствену целину, у контексту целог списа то је ипак занемарљиво. Поједине се епизоде (πράξεις) нижу механички једна за другом.

Сличну композицију имала су, како би се бар на први поглед могло учинити, и Дела Јованова; и у њима је Апостол био представљен како путује из града у град (с том разликом што је његово путовање замишљено као кружно, од Ефеса, преко Смирне, Пергама, Тијатире, Сарда, Филаделфије, Лаодикеје и натраг до Ефеса). Како практично имамо сачуване, колико толико целовито, само две епизоде (први и последњи боравак у Ефесу), доста је тешко рећи колико је композиција Дела Јованових била стварно сродна оној из Дела Павлових. Међутим, и при оваквом познавању њиховог текста неке разлике су очигледне: „*епизода*" из Дела Јованових сасвим је нешто друго од „*епизоде*" из Дела Павлових. Док у овим последњим она обухвата само *један* догађај, једно „дело" (πρᾶξις) Апостолово (ускрсавање, преобраћање неке личности или нешто слично), дотле у Делима Јовановим нпр. опис првог боравка Апостоловог у Ефесу садржи читав низ најразличитијих догађаја и подвига (ускрсавање Ликомеда и Клеопатре, Апостолов портрет оздрављење старих жена, уништење Артемидиног храма и др.). Осим тога, прелазак, путовање из једног града у други било је, тако бар изгледа, доста опширно и са разним детаљима описано. Све то онда буди велике сумње у тачност мишљења да су Дела Јованова била компонована на начин сличан Делима Павловим.

Једина апокр. Дела која су, чисто формално гледано, имала исту композицију као Дела Павлова, то су Дела Томина. Она су била врло правилно издељена на 13 πράξεις којима су на крају додате Муке Томине. Али, прво, Дела Томина су знатно каснија од осталих апокр. Дела из „првог таласа", настала су, поуздано се зна, тек у 3. в. и угледала су се очигледно на нека већ постојећа апокр. Дела (можда баш на Павлова).

[49] В. у претходној напомени која су то Дела; искључују се једино, као изразито познија, Дела Филипова. У литератури је иначе уобичајено да се сва та Дела третирају као нека целина (неспоразум датира вероватно још од времена Фотија и збрке око наводног аутора, Леукија Харина). Књижевно-стилске разлике између тих пет најстаријих Дела и оних каснијих која припадају, како се данас сматра, монастичком амбијенту горњег Египта, исцрпно наводи *Erbetta*, Apocrifi II, 24.

И друго, мада су та Дела доиста формално издељена на 13 епизода, све епизоде из другог дела списа (дакле од 7. до 13.) међусобно су чврсто повезане, прокомпоноване, све се одигравају на истом терену (двор индијског краља Миздаја) и у истом кругу личности — што све, ако и није спроведено кроз Дела у целини, ипак представља непремостиву препреку поистовећењу на књижевно-теоријском плану тих Дела са Делима Јовановим или Павловим. У вези с тим не треба изгубити из вида ни то да су Дела Томина замишљена и остварена скроз симболично, алегоријски, да све легенде испричане у њима приказују сликовито, уствари, мистерију спасења, — док остала апокр. Дела углавном немају тако доследно спроведен алегоријски карактер.

Што се, пак, тиче Дела Петрових она су опет посебан случај: њихов главни јунак није уопште представљен како путује тј. како путујући врши мисионарску делатност. Радња се највећим делом дешава у Риму и њено јединство постигнуто је у великој мери увођењем једног као лајт — мотива, а то је борба са Симоном магом, мотива који се јавља у извештајима о свим редом подвизима Апостоловим.

Коначно, Дела Андријина, пета из групе најстаријих апокр. Дела, сачувана су у тако оскудном стању да се једва било шта може рећи о њиховој композицији. Изгледа да је Апостол у служби Речи пропутовао крајеве од Понта до Ахаје, али шта је на том путу радио и како је то било описано, тешко да се може одредити. У сваком случају, рекло би се да је радња била гурнута у други план, а да је текст Дела углавном био састављен од многобројних и бескрајних Апостолових говора.

Поред тога што се разликују по композицији, разликују се међусобно апокр. Дела и по својим стилским особитостима. Најопштије говорећи, Дела Павлова су стилски — најједноставнија; причање ту тече равномерно, просто, као кад се говори, без излишних реторских фигура и украса; нема никаквих описа, ни личности (изузетак је свакако онај Павлов портрет), ни места догађаја: убачени говори и молитве пре свега су веома кратки и само су за нијансу „реторскији“ од наративних партија; специфично теолошки моменат у тим се Делима манифестује кроз исказивање најопштијих ставова хришћанског учења и хришћанског морала, дакле без икаквих теолошких спекулација и комбинација; директни цитати и примери из Библије, као и алузије на одређене библијске приче релативно су веома ретки.

Насупрот томе, сва су остала апокр. Дела у по нечему „богатија“ од Дела Павлових. Дела Јованова, нпр., одликују се развијеном нарацијом, са мноштвом убачених говора и уметнички обликованих молитви; даље, аутор тих Дела истиче се својим интересовањем за душевни живот личности и вештином његова описивања; теоријски проблеми религије веома су му блиски, те он чак даје своје сопствено тумачење и објаву Јеванђеља; коначно, реторско образовање му не недостаје, што се испољава кроз течно састављене реченице у којима се често налазе фигуре речи, нарочито пишчев омиљени обрт који се састоји од груписања више речи — глагола, именица, придева — изведених од истог корена. Даље, Дела Петрова, која, уосталом, познајемо само из латинског превода (од грчког оригинала сачуване су само Муке Петрове) далеко заостају

по стилистичкој обради, иза Дела Јованових; аутор Дела Петрових пише углавном неинтересантно, релативно опширно и монотоно; о учењу Петрову као и учењу Симоновом које онај одбацује и оповргава, овај писац скоро ништа не уме да каже: његов се интерес исцрпљује у описивању чудноватих призора из борбе између ова два „учитеља"; убачени говори, пак, одликују се извесном глагољивошћу али истовремено и приличном збрканошћу и нејасношћу идеја. С друге, опет, стране, писац Дела Андријиних највећу пажњу посвећује баш говорима кроз које има прилику да не само покаже своја теолошка схватања већ и да помало парадира својим изузетно богатим речником и великом окретношћу и разноврсношћу у начину изражавања. И коначно, писац Дела Томиних нарочито воли да се служи алегоријом и да свуда у свој текст уплиће алузије на библијске личности, догађаје или сентенције; он такође располаже знатном речитошћу која и код њега највише долази до изражаја у убаченим говорима (посебно апостола Томе), и то у првом њиховом делу у коме се апострофира личност којој је говор упућен: то је апострофирање обично неочекивано дугачко и састављено од низа партиципских реченица у којима се износе, конкретно или метафорично, разне карактеристике те личности и подвизи које је учинила.

Ако се сад, дакле, сва та Дела посматрају — како је то у литератури уобичајено — као јединствена целина, или ако се — како то чини Р. Зедер — за сваки карактеристичан елемент из романа тражи паралела у *свим* Делима истовремено, онда се таква паралела бар у једним и налази, а посредно се сугерише закључак да је то што постоји у једним (или у неколицини, свеједно) својствено свим Делима без разлике.[50]

Затим, још један недостатак књиге Р. Зедер чини то што се није у довољној мери позабавила кан. Делима апостолским. Ова замерка односи се у првом реду на Додатак у коме се говори о техници приповедања у апокр. Делима. Али и у осталим главама у којима се — у погледу мотива — чак и помињу сличности између кан. и апокр. Дела (мада на више места потребне паралеле нису ни повучене), те се сличности некако ублажавају, као да се тежи доказивању њихове наводне привидности. На пример, у поглављу у коме се расправља (врло подробно) о мотиву путовања какав се јавља у роману и у апокр. Делима, на самом крају уводе се у посматрање и кан. Дела и констатује се да је у њима то веома присутан мотив, да је у многим појединостима, „*подмотивима*", сличан са оним из романа (— путовање се обавља морем; бура и пропаст лађе; присуство обавезног пратиоца; божја заповест као подстицај за кретање на пут итд.), али да ипак „упркос великој сличности, мотив није у апокр. и кан. Делима на исти начин обрађен". Наиме, строгој „*чињеничности*",

[50] За пример се може навести следећи случај: на стр. 96 *R. Söder* указује на „још једну подударност између апокр. Дела и ареталогије, на опис као из потернице (steckbriefartige Beschreibung) какав налазимо у неколико текстова". Тих „*неколико текстова*" су, најпре, Дела Павлова, затим Дела Петра и Павла, Дела Маркова и Дела Бартоломејева. Осим Дела Павлових насталих у 2. в., остали су текстови знатно каснији (Дела Бартоломејева на пр. 5.—6. в.). А међу најстаријим Делима опис Павла је апсолутно изузетна појава која се никако не би могла прогласити карактеристичном за целу ту књижевну врсту.

историчности кан. Дела налази се насупрот *„романескност“* апокрифних; у првима су разна места често само набројана, док се у другима за свако место везује одређена прича, доживљај; затим, у кан. Делима говори се о путовањима неколицине апостола, док у апокрифним — о путовањима само једног; канонска су дела, коначно, историја ширења Царства Божјег у првобитној општини и међу паганима, док су апокрифна „романи о јунацима (Heldenromane), какве је античка књижевност изузетно волела“.[51] Ови наведени разлози, чак и да су потпуно тачни, никако не изгледају довољни да неког убеде у то да је за употребу и начин употребе мотива путовања у апокр. Делима првенствено меродаван антички роман, а не кан. Дела. Исто тако и често у дискусији помињана чињеница да се радња апокр. Дела одиграва на мање више истом простору као и радња сачуваних романа (источно Средоземље, Мала Азија — нарочито градови и острва јонске обале, Египат, Персија, Месопотамија, Етиопија, Јерменија, земље око Црног мора) не доказује сама по себи утицај једне књижевне врсте на другу. Она само може да потврди, оно што се из других извора већ зна, да је домовина и једне и друге врсте негде на блиском Истоку, отприлике у или око Сирије. Осим тога, апокрифна се Дела међусобно разликују чак и у погледу географске површине коју „покривају“: Дела Павлова и Дела Петрова одигравају се делимично и у Италији, у Риму. По свом географском оквиру она се дакле могу поредити управо са кан. Делима. А тек у много млађим Делима (Дела Андрије и Матије: 6. в.) дошло је до усвајања читаве једне нове категорије, тзв. Reisefabulistik[52], тј. извештаја о путовањима у непознате, фантастичне земље и крајеве.

За то вештачко повлачење разлика између апокр. и кан. Дела карактеристично је и оно место где се говори о мотиву прогона. Ту Р. Зедер тврди да се у кан. Делима говори о организованом прогањању апостола као припадника хришћанске секте, а да у апокр. Делима апостоли углавном страдају као жртве слепе игре случаја и превртљиве судбине. Без обзира што то мишљење на поменутом месту није образложено нити јасно изложено, оно ни уз неку бољу аргументацију не би могло издржати критику, ако ни због чега другог, оно већ самим тим што потпуно занемарује књижевно-теоријски аспект проблема, његову формалну страну. Јер, пре би се могло рећи да мотив прогона, тачније начин на који је употребљен и значај који има за целокупни развој радње, да све то управо приближава, а не удаљује, кан. и апокр. Дела: и у једнима и у другима прогони су последица кршења закона — у кан. Делима оног јеврејског, религиозног а у апокр. Делима грађанског, најчешће брачног законика. Разлика је само у тачки гледишта самог писца. Док *„Лука“*, очигледно образовани теолог, покушава да самом

[51] *Söder* 49 и д.

[52] На исти начин је, тврде неки, и у роман, чија се радња најпре догађала на реалном простору Средоземља, М. Азије и Либије, временом убачена и област *„етнографских утопија“* (v. *Blumenthal*, Formen und Motive 153 и д.). Кад би то било тачно, имали бисмо пред собом доказ о стварној паралелности развоја ант. романа као врсте и апокр. Дела. Међутим, таква претпоставка о развоју романа *(E. Rohde)* данас је превазиђена.

себи и читаоцима објасни како је настао раскол у Израиљу, дотле писац апокр. Дела, вероватно преобраћени паганин, проблеме око држања или одбацивања Мојсијевог закона уопште више не разуме, сматра их можда чак нереалним, лажним, те зато покушава да читаоцу предочи своје сопствено виђење мисионарског пута апостола. (Све ово, понављамо, могло би да важи само за прва, најстарија апокр. Дела: она каснија већ су само копије, умножавања уз мале измене).

Даље, требало би нешто рећи и о оном ареталошком моменту на основу кога је Р. Зедер доводила апокрифна Дела у везу са романом и, истовремено, дистанцирала их од кан. Дела. Та „надасве истакнута улога ареталошког у апокрифима" није чини нам се појава која се може и треба да објасни утицајима на искључиво књижевном плану. Она представља пре печат епохе у којој су апокр. Дела настала, дакле културно-историјску чињеницу, а не тренутни хир аутора. Јер, познато је да се у времену настанка првих апокр. Дела (2. до 3. в.) водила огорчена расправа између апологета хришћанства и пропагатора паганских култова и да су аргументи и једне и друге стране великим делом почивали баш на веровању у реалност чуда.[53] Дакле, присуство бројних прича о чудима у ареталогијама и романима с једне, и апокр. Делима с друге стране, само по себи још ништа не доказује у вези са генесом и структуром једног књижевног жанра. У том је погледу стога методолошки исправнији пут којим је кренуо М. Блументал: он је на основу анализе *књижевне форме* чуда дошао до закључка да су чуда у апокр. Делима у највећем броју случајева (изузимају се, конкретно, само тзв. *„ланци чуда"* тј. низови од неколико чуда која се дешавају непосредно једно за другим), испричана једноставно — као по обрасцу преузетом из Новог Завета.[54] Ако се, дакле, прихвати као тачна Блументалова тврдња да је књижевна форма чуда истоветна у кан. и апокр. Делима, у том случају нема разлога да се на основу пуке веће учестаности чуда у апокрифима повуче управо та паралела: апокр. Дела — роман, а не она друга: апокр. Дела — кан. Дела.

Коначно треба се осврнути и на оно сврставање Дела Павла и Текле (и осталих прича тог типа) међу љубавне приповести, као и на одатле проистекло повезивање апокр. Дела уопште са античким љубавним романом. Морамо одмах рећи да све то стоји на врло несигурним темељима. Наиме, без обзира што се никако не можемо сложити са класификовањем тих приповести у *„еротске"*, покушаћемо да приђемо проблему са друге стране. Упитаћемо: да ли је оправдано прву појаву једног новог типа приче објашњавати искључиво узроцима и последицама на књижевно-теоријском плану? или, другим речима, зар је немогуће

[53] В. *E. R. Dodds*, Pagan and Christian in an Age of Anxiety, Cambridge 1965: „на хришћанској страни неутољива глад за чудима нашла је израза у тзв. Јеванђељима о детињству, разним апокр. Делима апостола и мартирологијима. Чуда представљају омиљену тему најстарије хришћанске уметности".

[54] Поменимо овде узгред још један мотив који се, по *R. Söder*, није могао наћи у кан. Делима — мотив акламације. Међутим, и у кан. Делима и у Јеванђељима саставни део приче о чуду чини управо акламација. Уп. кан. Дела 9,35.9,42.14,11. Лука 5,26.7,16 итд.

претпоставити да је основна схема једне приче (— девојка, одушевљена апостоловим надахнутим речима о хришћанском аскетском моралу, напушта свој дотадашњи начин живота, своју мајку и вереника, и повлачи се у усамљеност —), образац у неку руку, који је вероватно још раније дуго кружио кроз усмену традицију док га није наш презвитер записао, зар се не може, кажемо, претпоставити да је та прича настала директно из стварности, на основу једног или више сличних догађаја који су се једном негде одиграли? Нама се чини да такву претпоставку не би требало a priori одбацити. Јер није ли логичније помислити тако нешто, него оно да је неки хришћански аутор, познавајући добро античку романескну књижевност, решио једноставно да држећи се схеме романа и христијанизујући поједине типичне личности, пружи на тај начин својој сабраћи забавну и истовремено поучну литературу.

Не пледирајући никако ни за какву историчност Дела Павла и Текле, мислимо, даље, да треба имати на уму приликом њихове оцене још једну појединост, једну евидентну психолошку чињеницу: да је пропаганда хришћанских аскетских идеја „нарочито међу женским светом била делотворна, и да описани (мисли се: у Делима Павла и Текле) њен успех није настао у машти романописца, већ да одговара реалним догађајима, без обзира што их је сликар насликао мало јаркијим бојама".[55] А ту „*делотворност*" проповеди управо илуструје Текла целом својом појавом и држањем. Оно што њу држи да се „три дана и три ноћи не миче од прозора (одакле слуша Павла), нити да једе нити да пије" — није то никаква изненадна љубав према Апостолу, већ је то оно што се у аскетској литератури зове „*богочежња*", или у психологији религије — *феномен конверзије*. Можда у његовом опису из Дела Павла и Текле има нечег од типичног описа заљубљености у наративној књижевности, али су то толико опште, неспецифичне сличности, да се сасвим могу оправдати већ тиме што се и у стварности спољни симптоми обеју појава у великој мери поклапају, те код неупућених — или тенденциозних — могу изазивати погрешна тумачења.

Затим, са чисто књижевне стране посматрано, поједини испитивачи тврде да није само та Теклина „*заљубљеност*" преузета из романескне литературе. Они набрајају још читав низ разних τόποι који се, реално посматрано, доиста и налазе баш најчешће у романима, док их у кан. Делима уопште нема. Међутим, када се изближе погледају сви ти τόποι, одмах пада у очи да од укупног броја топоса на којима је изграђен било који антички роман, они наведени представљају тек само мали, скоро незнатан део. Шаролика разноврсност мотива, личности, заплета, перипетије, описа и сл, коју налазимо у роману, ни на који се начин не може мерити са простодушном једноставношћу и скромном обрадом прича оног типа чији су неки као архетип Дела Павла и Текле. Већ само упоређивање начина на који су представљене личности у роману или, с друге стране, у апокрифу, показује огромне разлике међу двема књижевним врстама. Мада поједини тврде да су јунакиње грчког романа

[55] *Schmidt*, Petrusakten 162.

искључиво „схематске, вештачке творевине, без трунке живота у себи и без трага било какве индивидуалности“, ипак те исте јунакиње, у поређењу са јунакињама апокр. Дела постају — комплексне личности чији нам карактер и психолошку мотивацију аутори брижљиво предочавају; наравно, да не би било неспоразума, тај утисак добија се само захваљујући потпуној незаинтересованости писаца апокр. Дела за потпуније приказивање и портретирање личности.

А те разлике у формалном третирању личности, као и разлике у употреби других књижевно-стилских средстава, једноставно разлике у техници приповедања романескне односно апокрифне литературе, добиле су релативно мало пажње и простора у књизи Р. Зедер. У Додатку она је, истина, анализирала у најопштијим цртама композицију и поједине елементе књижевне технике апокр. Дела, али је при том, као и у раду са мотивима, начинила исте пропусте. За сваки елемент технике из апокрифа, могла је, разумљиво, наћи паралелу у роману. Али, с друге стране, техника романа је неупоредиво богатија разним средствима стилског оживљавања причања, — чињеница коју Р. Зедер нигде не помиње. Онај ко само летимично прочита њено излагање, мора остати у убеђењу да апокр. Дела стилски веома личе на антички роман — што једноставно није тачно. Друго, она је и овде испустила из вида кан. Дела (осим, истини за вољу, у једном јединомслучају, партијама испричаним у I. лицу множине). А баш на том материјалу врло је инструктивно и богато закључцима поређење између кан. и апокр. Дела.

*

Због свега тога, чини нам се, неће бити на одмет да се још једном претресе цео тај проблем карактера и књижевне припадности апокр. Дела. Међутим, пошто та Дела не представљају неку повезану, органску целину, већ показују у толикој мери различите особине да се тиме приближавају чак различитим књижевним врстама, мораћемо се ограничити на једна од њих, конкретно Acta Pauli — и покушати да кроз детаљну анализу дођемо до неких нових идеја и евентуално нових закључака. Због чега је избор пао баш на Acta Pauli, могло би се најједноставније формулисати на следећи начин: Дела Павлова, која у себи садрже познату приповест названу Дела Павла и Текле, најчешће се наводе — будући да управо она, наводно, имају у себи највећи број романескних мотива — као доказ за то да су апокр. Дела као врста настала под утицајем античког грчког романа; ономе, дакле, ко то питање жели да поново претресе полазећи са позиција класичне филологије, тј. од претежног познавања грчке паганске а не библијске литературе, ближа су за разумевање једна таква Дела апостолска него што би то била нека друга, нпр. Дела Јованова, која имају знатно израженији чисто теолошки карактер. То је главни разлог; онај други, да су та Дела од свих најпривлачнија за читање, захваљујући својој једноставности и непретенциозности, тај је разлог више „приватан“ и не мора да се овде специјално истиче.

III

ACTA PAULI APOCRYPHA

Никифор, патријарх цариградски (806.—818. г.) унео је у своју Хронографију и један попис канонских и неканонских списа Светог писма, са подацима о њиховој дужини (броју стихова). За канонска Дела апостолска каже он да су дуга 2800 стихова, а за апокрифна Дела Павлова — 3600. Међутим, када ми данас прикупимо све фрагменте Дела Павлових, који су до нас дошли у разним рукописима и на различитим језицима, немамо, на жалост, још ни половину тог некадашњег текста. Ипак, мора се признати да је ситуација у том погледу данас знатно боља него што је била, рецимо, крајем прошлог века. Тада се, наиме, већ одавно знало за постојање трију текстова — Acta Pauli et Theclae, Martyrium Pauli и III апокрифна посланица Коринћанима — али се није ни слутило да сви ти текстови припадају једном истом, већем, код многих црквених писаца још од најранијих времена (2. века нове ере) помињаном спису, тзв. Acta Pauli, који је, према једној Тертулијановој опаски (De Bapt. 17), написао из љубави према Павлу неки малоазијски презвитер, који је после због тога био и рашчињен.[56] Тек је 1894. г. проналазак

[56] Ево како гласи та Тертулијанова напомена, кратка и сасвим узгредна, али за нас једина сигурна полазна тачка од које се може кренути у макар приближно одређивање порекла Дела Павлових: quodsi qui Pauli perperam scripta legunt exemplum Theclae ad licentiam mulierum docendi tingendique defendunt, sciant in Asia presbyterum qui eam scripturam construxit, quasi titulo Pauli de suo cumulans, convictum atque confessum id se amore Pauli fecisse, loco decessisse. Управо од те напомене полазећи досад су већ многи истраживачи долазили до закључка да су Дела Павлова морала настати у времену непосредно пре Тертулијановог De Baptismo, значи негде у последњој четвртини 2. в. Најисцрпнију аргументацију уз то мишљење систематски је изложио *Vouaux* (Les Actes de Paul 104 и д.). Он најпре каже да Тертулијан говори као савременик догађаја и да је, с друге стране, презвитер очигледно још у животу док он пише своју белешку. Даље, процес против презвитера морао је бити одржан непосредно по објављивању Дела Павлових (будући да су у то време малоазијске општине биле врло ревносне у гоњењу фалсификатора), дакле између 160. и 170. г. Затим, тај закључак *Vouaux* поткрепљује и низом аналогија које постоје између Дела Павлових и разних других списа насталих (поуздано) баш у то време: то су посебно Дидахе, Муке Поликарпове и II Климентова Посланица; осим ових списа, подвлачи *Vouaux*, и очигледно обилато коришћење новозаветних списа такође би ишло у прилог наведеном датовању апокрифа. Коначно и сама ситуација у којој се хришћанство налазило у другој половини 2. в. (напади од стране пагана, гностичара и Јевреја) управо је могла убрзати настанак једног таквог дела. Онда, има још један детаљ: у Делима Павловим Спаситељ се назива Χριστός Ἰησοῦς или обрнуто Ἰησοῦς Χριστός или само Χριστός или Κύριος али никада само Ἰησοῦς. На основу Харнакових истраживања, пак, познато је да се баш у другој пол. 2. в. једноставно именовање са Ἰησοῦς све више замењује са Ἰησοῦς Χριστός. Коначно, и у вези са гнозом и њеним представницима Клеобијем и Симоном постоје индиције да је презвитер њихова имена узео из Хегесипова дела против јереси, насталог такође око 180.

Што се пак тиче места настанка Дела Павлових, оно Тертулијаново „in Asia" тумачено је на различите начине. Неки су предлагали да се за постојбину презвитерову прогласи Антиохија, Селеукија или Иконија, док су неки његову домовину тражили сасвим изван Азије, у Египту на пример. Најинтересантнији је свакако покушај (*Schmidt*, Koptische AP) да се тај проблем реши анализом личних имена која се јављају у Делима Павловим. Од укупно 65 имена *Schmidt* је утврдио да је само мали број узет директно из Новог завета (мада истовремено сва имена имају

једног подужег папируса исписаног у 6. в. коптским језиком[57] открио, најпре, научницима да три поменута текста чине део целокупних Дела Павлових (за која се дотле веровало да су неповратно изгубљена), и, затим, пружио им бар представу (папирус је, наиме, сачуван у доста лошем стању) о томе како су изгледале и шта су садржале још неке епизоде из тих Дела — а то су оне које се одигравају у Антиохији, Мири, Сидону, Тиру и Филипима. „*Неке*" епизоде, каже се, зато што овај рукопис не само да је доста лоше очуван, него, изгледа, није ни садржао целокупна Дела Павлова.

Допуна том тексту, и то у оригиналу, на грчком језику, пронађена је захваљујући једном другом подвигу папирологије, откривању 11 листова папирусне књиге из око 300 године нове ере[58], на којима се, највећим делом, налази епизода о боравку Павлову у Ефесу, затим у Коринту, о путу из Коринта за Италију, као и почетак Мука Павлових.

Осим ових дугачких и за познавање Дела Павлових изузетно значајних папируса, пронађен је још читав низ краћих фрагмената који се уклапају у већ познате епизоде и не ретко успевају да олакшају или коригују досадашње интерпретације појединих места. Међу тим папирусима посебно треба поменути један, недавно пронађен у Женеви[59], из 3. в. на коме се налази текст III апокр. посл. Коринћанима — досад познат искључиво на основу превода (латинског, коптског и јерменског).

Што се тиче оних од раније познатих текстова, Дела Павла и Текле и Мука Павлових[60], они се могу читати из већег броја рукописа, грчких, латинских, сиријских, јерменских и словенских, насталих током периода од 9. до 14. века.

Према свим тим, досад пронађеним и објављеним текстовима, може се реконструисати следећи садржај Дела Павлових. На самом почетку било је, по свој прилици, говора о Павловом преобраћању у веру, које се догодило на путу за Дамаск, и даље, о одласку његову у Јерусалим. На путу у Јерусалим треба да је Апостол сусрео и, на његов захтев, крстио оног истог лава који ће касније (у ефеској епизоди) одиграти за Апостола судбоносну улогу, спасти му живот у врло драматичним околностима. О самом боравку у Јерусалиму не знамо, засад, ништа. После тога следила је епизода о доживљајима у Антиохији — да ли сиријској или оној писидијској, не може се још утврдити.[61] И онда,

---

известан „neutestamentliche Klang"). Остала пак имена упадљиво се често јављају на натписима из околине Смирне: то, као и додирне тачке са Мукама Поликарповим, могло би поткрепити идеју о Смирни као домовини апокрифа. Сам *Schmidt* међутим истовремено износи опрезно и неке приговоре на такво решење и не одлучује се ипак да га безрезервно и потпуно подржи.

[57] Објавио га је уз грчки превод *C. Schmidt*, Acta Pauli aus der Heidelberger koptischen Papyrushandschrift Nr. 1, 1904, 1905² (проширено).

[58] Издао такође *C. Schmidt*, Πράξεις Παύλου. Acta Pauli nach dem Papyrus der Hamburger Staats- und Universitätsbibliothek unter Mitarbeit von W. Schubart, 1936.

[59] V. *Hennecke-Schneemelcher* II, 224.

[60] Основно издање за ове текстове јесте: *R. A. Lipsius*, Acta Apostolorum apocrypha I, Leipzig 1891, Edit. photomech. Hildesheim 1959.

[61] Већина научника ипак се опредељује за писидијску Антиохију (мада то онда значи да или нама још није познат велики део описа Павловог пута тј. области

„после бегства из Антиохије", стигао је Павле у Иконију: тиме започиње најдужа у целини сачувана епизода, позната под именом Дела Павла и Текле, или Муке свете првомученице и равноапостолне Текле.

У Иконији Павла дочекује Онесифор и смешта га у своју кућу. Тамо Павле почиње да проповеда „реч Божју о уздржавању и ускрснућу". Проповед наилази на велики одјек и стално пристижу нови слушаоци, претежно жене, да слушају. За то време, у суседној кући, на прозору седи млада Текла, занесено слуша речи Апостолове и читава три дана и три ноћи никаква је сила не може од прозора отргнути. Мајка Теоклија и вереник Теклин Тамирид очајни су. Тамирид смишља како би онемогућио даљи рад Апостолу, и уз помоћ двојице завидљиваца, бивших Павлових пратилаца, скује паклени план: нападну, пред народом, Павла као преваранта и мага који је зачарао све жене у Иконији да напусте своје мужеве и веренике, и стражарно га спроведу до намесника Кастелија. Намесник на то баци Апостола у затвор, до суђења које треба сутрадан да се одржи. У ноћи која следи Текла узме нешто свог накита, искраде се из куће, поткупи чувара затвора и доспе до Павла: ту остаје целу ноћ, слушајући „*величине Божје*". Ујутро, избезумљена мајка проналази Теклу и, сва ван себе, предаје је намеснику захтевајући најстрожију казну. Тиме Теклин случај као да баца у засенак Павлов: намесник нареди да се Павле ишиба и истера из града, а Текли досуђује смрт на ломачи. Међутим, помоћу Божјом, Текла се спасава страшне смрти (у моменту кад је ломача већ била упаљена, Бог спусти дажд на земљу и ватра се угаси), и одмах креће на пут да се придружи Апостолу. Кад га је срећно пронашла, обоје одлазе у Антиохију.[62] Тамо, неки

и градова које је посетио између Јерусалима и Антиохије писидијске, или да је аутор једноставно потпуно занемарио њихову географску удаљеност, те антиохијску епизоду ставио директно после јерусалимске). Иначе, то да је Павле одмах дошао у писидијску Антиохију кажу и Дела Титова — апокриф настао компилацијом материјала преузетог из Дела Павлових и из Дела апостолских.

[62] О којој се Антиохији овог пута говори још је теже одлучити него у претходном случају. Јер сада се у самом контексту налазе аргументи и за једно и за друго тумачење. За писидијску би Антиохију говорило то што се догађаји одвијају у доста брзом темпу, у току једног или два дана, те би било немогуће да се за то време превали огромна раздаљина између Иконије и Антиохије сиријске. Осим тога и у овом случају Дела Титова изричито помињу писидијску Антиохију. Коначно, неки би доказ представљало и то што Павле одмах после одлази у Миру ликијску. С друге пак стране, у близини Антиохије помиње се нека Дафна. Нама данас никаква Дафна у близини Иконије није позната, док међутим јужно од Антиохије сиријске знамо за врло познато место тог имена, чувено нарочито по својој арени у којој су приређиване не само гладијаторске игре са животињама, већ и читаве поморске битке будући да се арена могла испунити водом. На ту појединост као доказ да се ради о сиријској Антиохији и да је Текла мучена баш у тој арени (јер се у Мукама помиње базен са фокама) указао је *B. Lavagnini*, S. Tecla nella vasca della foche e gli spettacoli in acqua, Byzantion XXXIII, 1963, 185—190. Затим, главна личност у тој епизоди јесте неки Александар Сиријац (у неким рукописима чак — сиријарх: συριάχης). И још нешто: на крају Дела Павла и Текле помиње се да је Текла кад су је ставили на ломачу имала 17 година, а кад је бачена међу звери у арени — 18; тај временски распон допушта могућност да је у међувремену превальена цела раздаљина између Иконије и Антиохије у Сирији.

Због свега тога, после пуно дискусије, углавном је прихваћено мишљење да се не може, а и не треба, са сигурношћу тврдити на коју је Антиохију писац мислио. Јер „нити историјски нити географски интерес није ни на који начин одредио врсту

Александар, великодостојник, на улици прилази Текли и почиње да јој се удвара и истовремено покушава да подмити њеног пратиоца Павла. Но, како овај пориче да било какве везе има са девојком, тврди чак и да је не познаје, а сама девојка грубо, и то пред светом, одбија његове понуде и изврагава га руглу, Александар, бесан и повређене сујете, наређује да се Текла изведе на суд, пред намесника. Тамо она буде осуђена — ad bestias.

Припрема за представу врши се одмах: поворка животиња које ће бити бачене у арену, креће се кроз град. Теклу, са великим натписом „крадљивица светиња", ставили су на леђа једној љутој лавици. Лавица, међутим, на врло неуобичајен начин, током целе процесије, са највећом нежношћу осуђеници лиже ноге. Сутрадан, у арени, кад су Теклу бацили међу животиње, она иста лавица јуначки је брани све до тренутка кад и сама подлеже бројним ранама. Текла, у крајњој опасности, осврне се око себе, угледа базен са фокама и скочи у њега, да би се крстила, уверена да јој је куцнуо судњи час. Но изненада муња са неба спржи све фоке и Текла изађе из воде здрава и крштена. Животиње које су преостале у арени, од мириса силних трава и цвећа које су жене у одушевљењу побацале, све до једне као омађијане заспе. Тада разјарени Александар нареди да се доведу најбешњи бикови и да се међу њих привеже Текла да је растргну. Али ни то не успе: кад су девојке већ привезали, изненада, незнано откуд, лизне пламен и спали конопце, те она остане слободна. Тада се већ сви до крајњих граница запрепасте и престраше и намесник, поразговоривши се са мученицом и задивљен њеном вером, изда акт да је слободна и да на њој кривице нема. Неколико дана потом она остаје да се одмори у кући племените Трифене, а онда, преобукавши се у мушко, креће за Павлом — који се после непријатне сцене на улици у Антиохији био без трага изгубио. Сустиже га у Мири у Ликији. Пошто једно другоме испричају своје доживљаје, Текла крене натраг у Иконију, јави се мајци и одмах продужи до Селеукије; тамо се трајно настани и доживи дубоку старост учећи људе вери и лечећи с пуно успеха старе и болесне. Доживела је 90 година и тада се, кажу, земља отворила и примила је занавек у своја недра.

Павле, пак, наставља своју мисионарску делатност у Мири.[63] Поред тога што проповеда, изводи он и чудесна исцељења. Један од исцељених је и неки Хермократ који је патио од водене болести. Хермократова два сина различито реагују на настали преокрет ситуације: старији Хермип бесан је јер види како му измиче наследство, док млађи Дион „радо слуша Апостолове речи". Али, несрећним случајем исти тај Дион погине. Мајка је очајна и на њено преклињање Павле враћа младића из мртвих. Други син Хермип сад већ више не може то да трпи и кује заверу против Павла који, међутим, у једном сну бива опоменут

приказивања догађаја, тј. начин причања у Делима Павловим" (*Hennecke-Schneemelcher* II, 227).

[63] Та епизода такође није сачувана у грчком тексту већ само у коптском преводу. Овде је препричана према преводу и реконструкцији из *Hennecke-Schneemelcher* II, 229. 251 и д.

да се причува. Хермипове зле намере, дакако, не остварују се: у одсудном тренутку, кад побуњена маса хоће да са мачевима и батинама на Апостола насрне, Хермип ослепи. Маса се зауставља, запрепашћена, Хермип, пак, увиђа сву своју заблуду и злобу, искрено се покаје и одриче добара овог света. Павле је дирнут и после још неких перипетија излечи ослепљеног.

Следећа је станица на Павловом путу Сидон.[64] Ту он држи (којим поводом, не зна се) врло строгу проповед у којој помиње Содому и Гомору. Пријем на који његове речи наилазе није одобравајући: бацају га у Аполонов храм, као у тамницу. Павле ту пости, моли се и молитва му бива услишена: изненада се руши читава половина храма. То изазива велику гужву и метеж и Павла са друговима одводе у позориште. Ту се текст прекида и не зна се шта се у позоришту дешавало. У сваком случају Апостол срећно извлачи читаву главу на раменима и одлази даље у Тир.

У Тиру Павле има неких неприлика са Јеврејима. И овде твори разна чудеса, нпр. истерује из неке жене нечастивог. Затим опет креће на пут, преко Смирне (и вероватно још неких других градова) до Ефеса.[65]

По доласку у Ефес смешта се Павле у кући Аквиле и Присциле; ту, пошто му се пред свима јавио анђео и предсказао му страдање, започиње Павле проповед у којој детаљно прича и о оном давном догађају, о сусрету са лавом који је захтевао да буде крштен. Проповед вероватно, мада се то на овом месту не каже изричито, изазива исти ефекат као и у другим градовима: жене листом пристају уз Апостолово учење, а љубоморни га мужеви оптужују код намесника који онда бива принуђен да му суди. Павле, пред судом, одржи ватрени мисионарски говор, који се веома допадне намеснику Хијерониму. Али, побеснела маса тражи да се Апостол баци међу зверове у арену, те се намесник, невољно, повинује. Представа се заказује за кроз недељу дана. У међувремену ступа на сцену једна од жена које су надахнуте и као опчињене Апостоловим речима. То је ослобођеница Еубула која са таквим жаром прича својој пријатељици Артемили, жени намесниковој, о Павлу, да и ова пожели да га види. Заједно одлазе к Апостолу у затвор, он им проповеда веру и Артемила пожели да се крсти. Павле се помоли Богу, на шта се пред њим створи анђео који га ослободи окова и невидљиво изведе из тамнице. Павле са двема женама одлази на морску обалу, крсти их, а затим се враћа мирно у тамницу. Сутрадан, у недељу, изводе га и бацају у арену међу звери. Павле се достојанствено држи, не показује страха, спреман је да часно умре. Тада му изненада прилази најстрашнији од свих лавова, спусти му се крај ногу и људским гласом проговори: „Благодат с тобом". Сети се тада Павле да ће то бити онај лав кога је пред Дамаском крстио, и веома му се обрадује. Лав стане

---

[64] И ова, као и следећа (у Тиру) епизода, позната је само по коптском преводу (а и у њему је врло непотпуно сачувана). Њихов се садржај може само у најопштијим цртама нагађати.

[65] За овај део (осим самог почетка епизоде) опет имамо грчки текст. То су првих 5 од 11 страна Хамбуршког папируса.

жестоко да се бори са осталим зверима које насрћу на Апостола; војници се зато спремају да га устреле али у тренутку, када већ изгледа да ће Апостол лоше да прође, из ведра неба удари силан град, побије све звери, растера народ и тешко рани у уво намесника Хијеронима. Павле и лав заједно изађу из арене, најљубазније се опросте, те један оде на брод за Македонију, а други својим путем у планину.

За то време две новообраћене хришћанке, Еубула и Артемила, посте и моле се за спас Апостолов. Тада се појављује неки изузетно лепи младић, анђео, који их утеши испричавши им о спасењу Павловом, и који уједно излечи Хијеронима који се био искрено покајао и признао Павлова Бога.

Павле се сада искрцава у Македонији, у Филипима.[66] Не зна се тачно како су текли догађаји по искрцавању, али се може претпоставити већ добро позната схема: проповед, покрштавање неке жене, љубомора мужа и бес народа, суђење. На такву ситуацију указује уводни део из III апокр. посл. Коринћанима, где се каже да су Коринћани, угрожени лажним учењима, послали Павлу писмо у Филипе, у којима он лежи затворен „због Стратонике, жене Аполофанове". У своме писму моле Коринћани Павла да им отпише и тачно објасни своје право, истинито учење, он се одазива и шаље им ту тзв. III посл. Кор. Затим се нит приповести опет прекида, после чега дознајемо да Павле, за казну вероватно, ради у руднику. Не престаје са проповедањем и обраћа неку Фронтину. Међутим, њу и оца јој изводе на суд, осуђују их на смрт и над Фронтином казну и изврше. На то се Павле помоли и девојка устане из мртвих — што изазива, разумљиво, ужас и пометњу код присутних. Али све се срећно свршава служењем канона евхаристије (κλάσις ἄρτου) у кући девојчина оца.

У Коринту, где је потом прешао, задржава се Павле 40 дана. За то време, у кући Епифанијевој, он углавном пости, разговара са браћом о вери и, мимо обичаја, не чини никаква чуда. Помиње се једино да је једне ноћи извесна Мирта имала визију, при чему јој је саопштено да ће Павле у Риму још много чуда починити, да ће многе у вери просветлити и да ће велика милост на њега доћи.

По истеку тих 40 дана Павле се у Коринту укрцава на брод за Италију. У току пута, једне ноћи, јавља му се сам Христос; на Павлово питање зашто је тако тужан, одговара да је то зато што ће „поново да буде разапет".[67] После тога, уз помоћ Христову, брод срећно стиже до Италије. Тамо (у Путеолима?) Павла дочекује неки Клаудије

[66] Цела ова епизода не налази се у Хамб. пап. већ се тамо текст директно наставља епизодом у Коринту. *Schneemelcher* претпоставља да је избачена због III Посл. Кор. о чијој су аутентичности још онда постојале одређене сумње.

[67] Христове речи гласе: ἄνωθεν μέλλω σταυροῦσθαι. Та је реченица послужила као један од доказа у дуго вођеној дискусији око тога јесу ли Дела Павлова млађа (и зависна) од Дела Петрових. Јер у Делима Павловим та је, иначе врло карактеристична реченица, употребљена без неког дубљег смисла или одјека у даљем тексту. А у Делима Петровим међутим она добија свој пуни смисао, конкретни и алегоријски, будући да је тамо испричана смрт Апостолова на крсту, са главом наниже. Поред осталих, и *Schneemelcher* се залаже за то да је наш презвитер на том месту копирао аутора Дела Петровид (v. *Hennecke-Schneemelcher* II, 237).

и смешта га у своју кућу. Павле почиње поново да излаже „*реч истине*". На преласку из Путеола у Рим не знамо шта се догађало. Следећа сачувана, уједно и последња из целих Дела Павлових, епизода јесте она одавно позната под именом Муке св. Павла. Она почиње тиме што Павла у Риму дочекују Лука и Тит. Павле изнајми у околини града неки амбар, смести се тамо и започне мисионарску делатност, врло успешну, уосталом. Преобрати многе у веру, међу њима чак и неке Неронове дворјане. Једне вечери, кад се било искупило мноштво света, неко момче, Неронов пехарник Патрокло, на несрећу, задрема на прозору и падне доле. Сви помисле, мртав је. Одмах се, наравно, нађу људи који отрче да то јаве Нерону, не сачекавши да виде како Павле молитвом диже дечака. Нерон се грдно ожалости. Нешто касније, међутим, док је он једва стигао да се окупа, ето ти друге вести: Патрокло ипак живи. Све то јако збуни Нерона и кад се још и сам момчић појави и у лице му саопшти да верује у тог новог Бога који ће растурити сва земаљска царства и завладати ва веки, Нерон се разјари и изда наредбу да се побију сви ти хришћани који себе називају војницима Христовим. Тако, уз остале, и сам Павле допадне тамнице. Нерон пожели да га види и да чује има ли шта да каже у своју одбрану. Павле се пред царем достојанствено држи и смело му каже да би добро учинио да се и сам покрсти — ако мисли да преживи онај страшни дан када ће се огњем и мачем судити целом овом свету. Прети да ће му се, после своје смрти, лично јавити да докаже како је прешао у вечни живот. Нерон, пак, као да не чује, тера и даље своје; наређује да се сви хришћани баце на ломачу, а Павлу да се глава одсече. Павла изводе на губилиште: он не престаје да проповеда. У задњем часу обрати још двојицу моћника, префекта Лонга и центуриона Кеста. Прилази му џелат, замахне мачем и одруби му главу. Из ране шикне — млеко, не крв. И само што су очевици стигли до Нерона и испричали му шта се збило, ето ти, око деветог часа, појављује се Павле и прети цару казном за недела која је починио. Преплашени Нерон заповеда да се из тамнице пусте сви преостали хришћани. Дела се завршавају сценом на Павловом гробу. Тит и Лука се тамо моле кад наиђу Лонго и Кест и моле их да буду удостојени крштења. Ученици Павлови радо их прихвате и крсте, „славећи Бога и оца Господа нашега Исуса Христа, коме слава ва веки века, амин".

*

Шта се, дакле, сад може рећи о књижевним особеностима и композицији Дела Павлових? Већ на основу самог кратко испричаног садржаја јасно се види да је грађа расподељена у заокружене епизоде, међусобно ничим другим неповезане до личношћу главног јунака. Свака се, наиме, епизода одиграва у другом граду[68], а оно што се догађа у међувремену,

[68] То не значи да се Апостол после извесног времена не може опет вратити у исти град који је већ посетио: на пр. у тексту се два пута говори о Антиохији (мада се не прецизира да ли оба пута о истој), два пута о Јерусалиму. Ово треба истаћи због тога што је било научника (на првом месту то је *C. Schmidt*, *πράξεις Παύλου*) који су тврдили да је аутор Дела Павлових свесно кроз цео свој спис спровео замисао да

на путу из једног града у други (а то је, често, огромна раздаљина: нпр. Јерусалим — Антиохија писидијска; Мира — Сидон; Тир — Ефес; Филипи — Коринт итд.), као и опис самог правца и дужине путовања уопште се не помиње, осим у једном до два случаја. Од тих, одмах пада у очи опис оног путовања бродом, из Коринта у Италију, последњег путовања Павловог.[69] Уз тај, да тако кажемо, јасан, несумњив опис самог путовања, који се налази између двеју *„градских“* епизода, треба поменути још нека места из Дела Павлових. Прво је на самом почетку Дела: пут из Дамаска за Јерусалим. Тај је одломак на жалост сачуван само фрагментарно, у коптском преводу, те се једино може нагађати да је и ту био један својеврстан опис путовања. „Својеврстан“ значи да путовање није било описивано детаљно, већ да је био истакнут само један догађај који се десио за то време, што је давало илузију непрекидности причања, повезаности претходне и следеће епизоде. У конкретном случају, тај истакнути догађај треба да је био Павлов сусрет са лавом који говори. Друго слично место је оно, садржано у Делима Павла и Текле, у интермецу између иконијских и антиохијских збивања. Ту је испричано како Павле, на путу из Иконије у Дафну, у једној отвореној гробници борави са Онесифором и целом његовом породицом; ту их пристиже Текла, управо спасена са ломаче, те она и Апостол улазе право у Антиохију.

Најзад, треба поменути и епизоду у Коринту; мада је она везана за одређени град, те бисмо очекивали да буде самостална целина, оно што називамо *„епизодама“*, ипак је, бар оваквом каквом је познајемо, она само спона између двеју других епизода. Једном речи, дакле, мада смо набројали неколико места која би могла представљати напор аутора да мало оживи, разлабави композицију, ипак та композиција углавном почива на једноставном, линеарном слагању заокружених целина, самосталних прича уствари.

С друге стране, међутим, већ први поглед на те једноставне прелазне одељке открио нам је неке особине, да не кажемо законитости, те књижевности којој припадају апокр. Дела. Те су особине следеће: причање концизно до крајњих граница (толико концизно да неретко ставља читаоца у недоумицу како да поједине реченице и одељке тумачи) и усредсређено увек само на један моменат, један врхунац у склопу целог догађаја. Наиме у тој врсти књижевности не постоји тежња ка изражавању многострукости збивања уопште; ту је свет и живот приказан упрошћено, као на слици која у први план извлачи само један карактеристичан детаљ, а запоставља — мада даје да се наслути — све остало. У таквом случају тај истакнути детаљ постаје у неку руку као пиктограм или, коначно, симбол. Иначе, не само овде, у прелазним

Апостол не треба два пута да се појави у истом месту, и да је тај принцип требало да на неки начин његовом спису да извесну црту оригиналности у односу на кан. Дела — из којих је иначе преузета основна схема композиције.

[69] Ово је врло карактеристичан детаљ: јер чињеница да се услови и прилике самог путовања нигде не описују, до у моменту када Павле креће бродом за Италију, на своје последње путовање — очигледна је паралела у односу на исто место из кан. Дела.

одељцима Дела Павлових, већ и скроз у целом спису, како ће се још видети, упадљиво се истиче та заинтересованост искључиво за један врхунац, један моменат ка коме незадрживо хрли цео драмски ток сваке поједине епизоде. При томе писац и не примећујући прескаче читав низ згодних појединости које би могле пружити прилику за разноврсне литерарне ефекте. А с друге стране, опет, писац истовремено обраћа ту и тамо пажњу на неке наоко сасвим неважне моменте, конкретне појединости и пружа нам податке које не бисмо нормално од њега очекивали (нпр. портрет Павлов; разне ознаке за време дешавања и трајања радње итд.). Све то дакле указује на једну својеврсну технику причања, која се не уклапа у било какве реторске, школске обрасце и правила.

Значи, да се опет вратимо на поменути начин повезивања епизода, типичан начин за то јесте убацивање, на почетак нове епизоде, једне уводне реченице у којој се каже из ког је града Апостол овамо дошао, нпр. „кад побеже из Антиохије, крену Павле полако навише у Иконију" ... или „кад дође Павле из Филипа у Коринт"... итсл. При томе преласку из једног града у други обично је јасно зашто је Апостол напустио онај први (а то је или зато што је из њега једноставно био истеран, прогнан, као из Антиохије и Иконије, или зато што је самим развојем ситуације био приморан да се одатле уклони, као из Ефеса и Сидона, или пак, зато што је успешно довршио ту свој мисионарски рад, као у Мири). Међутим, готово се нигде не помиње због чега је потом дошао баш у тај следећи град, зашто је управо њега изабрао за станицу на свом путу који га неумитно води оном једином правом и коначном одморишту.[70]

Епизоде пак по своме садржају су потпуно самосталне целине, тако да је њихов број, чак и распоред, у разним рукописима очигледно варирао.[71] Свима њима, углавном заједничка је централна фигура — апостол Павле, али су све остале личности (за које се не може једноставно рећи — споредне, будући да и оне равноправно носе терет драмских збивања) у свакој појединој епизоди потпуно различите. Другим речима, нема, осим самог Апостола, ни једне личности која би се јављала у две или више епизода. Као да Апостол није имао никакве сталне пратиоце, пријатеље, познанике, рођаке и сл., већ као да је стално упознавао све нове и нове људе, остављајући за собом за свагда оне које би једном срео и са њима ступио у контакт.

Међутим, то што, бар по имену, нема истих лица у разним епизодама, никако не значи да све личности које се појављују нису у извесној

[70] „*Готово нигде*", рекли смо, не објашњава се какви су били Апостолови мотиви који су га довели у одређени град. Изузетак је само оно место где се говори о Павловом одласку за Рим: док га браћа одвраћају од тог пута, Павле говори „Крену-ћу у петак и отићићу у Рим, да се не супротим судбини својој предстојећој, та, за то бејах одређен!", или, другим речима, он одлази да би на тај начин испунио економију господњу. Такво објашњење мотива за путовање очигледна је аналогија у односу на кан. Дела. Осим тога, треба поменути још и чињеницу да је све градове који се у Делима Павловим помињу, Апостол већ, да тако кажемо, био посетио у кан. Делима (другим редоследом) или бар кроз њих прошао.

[71] У Хамб. пап. на пр. без икаквог је видљивог разлога изостављена епизода у Филипима, док је у коптском Хајделб. пап. изостала ефеска епизода, а јерусалимска је била, изгледа бар, на крају, не на почетку Дела.

мери једнообразне, схематски обликоване. Јер, без обзира што се све оне различито зову, поједине имају међусобно сличне судбине и врше, очигледно, исту драмску функцију. У свим сачуваним епизодама (има их укупно 11) наилазимо на исте типове: најпре, самог Апостола, приказаног како долази у дотични град и држи проповед која доживљава невиђен успех — мада често повлачи и врло незгодне последице по самог проповедника; затим, обавезно, видимо ту и неког моћника кога је на било који начин, посредно, погодила и оштетила Павлова „*проповед о уздржљивости и ускрснућу*" и који зато свим силама настоји да му се освети, подбуњујући народ против њега; онда наилазимо на намесника (ἡγεμών, ἀνθύπατος) који треба да суди — било самом Апостолу, било некој његовој сувише ревној ученици, и који, као оно Пилат, не види на њима кривице, али на захтев разбеснеле масе и огорчено подбадање оног увређеног моћника, мора да донесе окривљујућу пресуду; и најзад, као стална, у свакој епизоди присутна личност, ту је народ који својим интервенцијама битно утиче на развој догађаја и који у одлучујућим тренуцима наступа као једна особа, као, ако може да се каже, персонификација самог себе. Осим са овим, стално присутним лицима, често се још сусрећемо и са девојком или женом, племенита рода и богатом, која повинујући се узвишеним речима проповеди, заборавља на вереника, мужа, родитеље, чиме изазива њихову љубомору; та се љубомора онда редовно изражава кроз харангирање народа против Апостола. Затим, има ту још познатих ликова: нпр. неко младо чељаде које несрећним случајем умире, али га Апостол, дирнут тугом и јадом родитеља, ускрсава; онда, љубазни домаћин у чијој кући Апостол одседа и почиње да окупља народ на проповед, агапу и „*ломљење хлеба*" (κλάσις ἄρτου).

Ако дакле у читавом низу кратких прича — тих наших епизода — наступају стално мање више исте личности, јасно је да могућности варирања заплета нису неограничене. Чак се, посматрано из веће удаљености, може тврдити (као што то чини Касер)[72], да се *с в е* епизоде своде, уствари, на једну схему: Апостол путује, проповеда, трпи гоњење, чини чудо. Истина је да се у свакој епизоди срећу управо ти саставни делови. Али ипак, има у њиховој разради извесних карактеристика које не допуштају да се тако до крајњих консеквенци схематизује, већ пре намећу груписање епизода у неколико типова, прецизније неколико варијанти једног основног типа. Једна варијанта била би већ добро позната прича о обраћању богате девојке. У Делима Павловим у такве би спадала, најпре, Дела Павла и Текле, а затим — вероватно — одељци које говоре о боравку у Ефесу и у Филипима.[73] Другу варијанту чинили

---

[72] *Kasser*, Acta Pauli 1959.

[73] Штета је доиста што ова епизода није сачувана у целини, већ се само може нагађати какав јој је био садржај. Изгледа да је на почетку била прича о преобраћеној жени, затим је, као неки прелаз, следила III Кор., а даље се иста епизода настављала новом причом о ускрсавању неке девојке. Ако је то тачно, онда бисмо пред собом имали једну доста неуобичајену „*епизоду*" чија се структура разликовала од типичних схема које срећемо у осталим, потпуно сачуваним деловима. Била би то некаква „дупла" епизода која се одвија у истом граду али уз друге протагонисте; при томе се

би, изгледа, они одељци у којима се говорило о Апостоловом успешном ускрсавању неких лица — као у Антиохији, Мири, па и у самом Риму (у Мукама Павловим). Међутим, како ови одељци — осим Мука — нису баш најбоље сачувани, не би се о њима ништа смело категорички тврдити; у сваком случају изгледа бар да се њихова структура у толико разликовала од структуре оних првих, што је акценат стављен више на причање самог чудесног догађаја, као и перипетија око њега, а мање на проповедање речи Божје и опширно излагање *„слова о уздржавању и васкрсењу"*. Уосталом, скоро да се сама по себи намеће идеја да је аутор у једној врсти прича (о преобраћеној девојци) желео да илуструје први део проповеди — дакле уздржавање, а у другој (о ускрсавању покојника, обавезно младих људи) други део — васкрсење; при том је саму проповед радије стављао у прву врсту приповести него у другу. Можда би се евентуално, уз сву опрезност да се не упадне у произвољно тумачење, могло претпоставити да је то чинио намерно, да не би напетост и узбуђење изазвано најчудеснијим од свих чуда које су апостоли чинили, ускрсавањем, умањио, разводнио убацивањем дужих говора.[74] Ако је то тачно, онда би се ове друге приповести, извештаји о ускрасвању, могле свести у крајњој линији на схему: Апостол путује, чини чудо, подноси гоњење и опет чини чудо којим се спасава из смртне опасности (или, као у Мукама, свети се своме мучитељу јављајући му се после своје смрти).

За класификовање епизода по садржини било би врло инструктивно познавати тачан изглед још двеју епизода (засад само врло фрагментарно сачуваних): оне у Тиру и оне у Сидону. Јер, оне као да су доносиле нека освежења у тематском погледу: у Тиру Павле се успешно бавио истеривањем нечастивог из поседнутих, а у Сидону је због нечега допао у сукоб са Јеврејима, те је бачен тамницу. На основу постојећег материјала немогуће је рећи било шта о композицији ових епизода; на жалост — јер било би врло интересантно упоредити их са сличним, врло бројним, причама из канонских Дела апостолских. То би у извесној мери допринело тачнијем одређивању степена зависности апокр. од кан. Дела.

По својој се, дакле, садржини епизоде релативно мало разликују. По својој разрађености, међутим, као и по интензитету одвијања радње, разликују се оне међу собом знатно више. Већ на први поглед пада у очи да је најразрађенија, најцеловитије испричана, са мноштвом детаља и пуно споредних личности, епизода позната под именом Дела Павла и Текле. Њена је структура, уопште, веома необична. Прича је састављена из два дела која су међусобно, најблаже речено — врло слична. У пр-

---

могу уочити извесне сличности са композицијом оне друге велике епизоде, Дела Павла и Текле.

[74] У вези са ауторовом тежњом да не оптерећује спис дугим говорима пада у очи да је управо у епизоду која се догађа у Путеолима, дакле епизоду доста безличну, без неких нарочитих догађаја, он уклопио овај Павлов далеко најдужи говор. Уједно, с друге стране, тај је говор најближи по идејама говорима историјског Павла, пун је реминисценција на историју Израиља, као и алузија на значење жртве Христове.

вом делу долази Павле у Иконију, проповеда и за своје идеје придобија Теклу; то изазива љубомору и бес њеног заручника Тамирида; Павла бацају у затвор где га посећује верна ученица која због тога бива осуђена на смрт; њега, у међувремену, једноставно истерају из града. После свог чудесног спасења, Текла сустиже Павла и они обоје улазе у Антиохију. Ту се иста прича понавља, само, наравно, без оног уводног одсека — Павлове проповеди и преобраћања Теклиног. Одмах долази до сукоба са моћником Александром, увређеним Теклиним одбијањем; Павле ишчезава из града, а Теклу осуде на смрт коју она и овог пута избегава. Да ли се овде ради о једној истој легенди испричаној два пута са мањим изменама, у духу народне усмене књижевности, или можда о двема „конкурентским" легендама везаним за исту личност, које је онда онај презвитер „помирио" и склопио у јединствену целину — то се данас на основу постојећих извора не може никако утврдити.[74a] У сваком случају не треба губити из вида чињеницу коју аргументовано износи Шмит[75], да је култ св. Текле оформљен и почео да се шири тек крајем 3. и почетком 4. в., а да међутим у 2. в., у доба када је наводно живео писац Дела Павла и Текле, „становници Иконије, Антиохије или Селеукије вероватно ни појма нису имали о својој касније толико познатој земљакињи". Та чињеница, ако је доиста тачна, свакако не допушта да се оне две легенде о Текли — па биле оне конкурентске или не — сматрају блиско повезаним са неком историјском реалношћу. Истина, неке легенде у вези са Теклом морале су постојати — Шмит то подвлачи — од најстаријих времена бар у вези са гробом њеним у Селеукији; међутим, тешко да би те или сличне легенде достигле икада такву распрострањеност и популарност да није било управо оног презвитера и његових Дела Павлових. Јер баш омиљеност тог списа код читалачке публике допринела је невиђеном ширењу Теклиног култа. А што се тиче, коначно, саме необичне композиције приче о Текли, њене двострукости, понављања једног истог мотива уз мање измене, Шмит сматра да је то само последица верног копирања једне друге епизоде — оне у Ефесу. Другим речима, Шмит сматра да је презвитер био најпре написао баш ефеску епизоду, а да је касније по њеном угледу саставио и Дела Павла и Текле. То мишљење управо је супротно оном коме нагиње већина истраживача који сматрају да су најпре настала Дела Павла и Текле и да се то види већ из саме њихове дорађености, заокружености. У сваком случају, не улазећи у питање историчности саме ефеске епизоде[76], морамо се сложити да у њеној композиционој схеми има сличности са оном из Дела Павла и Текле. На жалост, ефеску епизоду не познајемо у целини,

[74a] За прво решење (механичко понављање исте приче чију срж представља мотив Хиполита (залаже се *Radermacher*, Hippolytos und Thecla 54. Друго решење износи као хипотезу *Schneemelcher* у *Hennecke-Schneemelcher* II, 228.

[75] *Schmidt*, Koptische AP, 205 и д.

[76] Већина коментатора слаже се да је презвитер као полазни подстицај за писање ове сторије о боравку Павловом у Ефесу искористио стих из I Кор. 15, 32 који каже: „Јер ако сам се по човјеку борио са звјеровима у Ефесу, каква ми је корист ако мртви не устају?".

недостаје нам њен почетак, те не знамо како је и зашто Павле тамо допао затвора. У сваком случају Шмитов закључак да „прича о Текли није ништа друго до верни одјек приче о Павлу у Ефесу“, мада звучи доста смело, ипак вероватно има у себи доста истине.

Но без обзира што је епизода названа Дела Павла и Текле дупла, што у њој очигледно имамо две приче везане за исту јунакињу, ипак она, с друге стране, одаје врло јасно рад једне списатељске руке која је умела да материјал, преузет ко зна одакле, или можда — измишљен, сложи у целину, лепо заокружену и уз то сасвим прилагођену целом спису и његовој, да тако кажемо „*фризној*“ композицији. Тешко је, вероватно и немогуће, тачно одредити шта је у оквиру ове епизоде оригинални допринос ауторов, а шта је само преузето из неког старијег извора. Један од детаља чије бисмо порекло вероватно најрадије желели да расветлимо, јесте онај чувени Павлов портрет. Јер аутор Дела Павловић нема уопште навику ни склоност да описује своје личности, ма и најшкртијим речима, а некмоли детаљнијим портретирањем. Овај Павлов портрет апсолутно је усамљен у оквиру целог списа. То би нас могло навести на претпоставку да га је презвитер нашао већ у свом извору, и то баш на том месту (почетак Дела Павла и Текле). Јер да је он наишао на тај портрет негде другде, независно од легенде о Текли, те сам решио да га у свој спис унесе, онда не би имао никаква разлога да га ставља баш на то место где се и данас налази: наиме, како се Дела Павла и Текле нису налазила на почетку Дела Павлових, него негде у њиховој средини, није било никакве потребе да се у том тренутку Апостол детаљно представља читаоцима. Међутим, с друге стране, немамо баш ни разлога да претпостављамо неко презвитерово ропско угледање на изворе, нити да тако омаловажавамо његове списатељске способности. Ако дакле, полазећи од почетка, претпоставимо да је његов извор за Теклину историју (— вероватно само усмени —) изгледао отприлике онако каква су просечна синаксарска житија светаца, тј. да је био ограничен на саопштавање кључног догађаја у животу светитељке, на њено преобраћање, чему је претходио врло штури опис њеног начина живота и друштвеног положаја пре преобраћања, а следио још краћи извештај о свим преосталим данима њеног живота, ако, дакле, то претпоставимо, онда ћемо, сходно томе, закључити да су пишчеви додаци, његове личне интервенције, задржани у свему ономе што излази из оквира приче о самој Текли. То би, значи, био цео уводни део Дела Павла и Текле (гл. 1—7) где је испричан долазак Павла у Иконију, скривено непријатељство Деме и Хермогена према њему и говор Павлов у кући Онесифоровој, изграђен од самих макаризама. Све је то доста спретно укомпоновано (— за Дему и Хермогена зна се поуздано, нпр. да су се пред крај Павлова живота одметнули и од њега и уопште од хришћанства) и чини сасвим леп увод у причу о Текли. А што се тиче самог портрета Павловог, њега је писац, евентуално, управо ту убацио не зато да би представљао Апостола него да би што више заокружио, попунио, и чвршће са целином повезао епизоду коју је решио да укључи у Дела Павлова, а која, уствари, није имала много везе са самим Павлом, тј. у којој је он ипак био у другом плану, иза мученице Текле.

Дакле без обзира је ли писац сам сачинио тај портрет[77] или га је негде већ готов пронашао, треба му свакако одати признање бар за врло успело увођење портрета; јер он каже да је Онесифор добио опис Павлов од Тита, а то је доиста јако подизало веродостојност портрета (бар за ондашње читаоце) будући да је свима било добро познато да је Тит био дугогодишњи и један од најближих пријатеља и сарадника Павлових.

Иначе, осим овог уводног дела, у Делима Павла и Текле презвитерова интервенција видела би се и у гл. 23 до 27 где је начињен прелаз између иконијске и антиохијске епизоде (објашњење зашто је Александар дао Теклу да се баци зверима).

После Дела Павла и Текле, истиче се својом целовитошћу епизода под именом Муке Павлове. Испричана је као у једном даху, без опширности и расплињавања, уз постепено повећавање драмског интензитета. Пред сам крај, као мала ретардација (префект Лонго и центурион Кест разговарају са Павлом и одлучују да се и сами покрсте) још једном ставља читаоца у неизвесност за Апостола, допушта наду да ће се он ипак извући из смртне опасности и тиме знатно појачава утисак који изазива следећи призор јуначке и чудесне смрти Апостола и јављање његово после смрти. Осим својом прокомпонованошћу, ова се епизода истиче и у знатној мери логичношћу развоја радње, која се огледа најпре у томе што су поступци личности јасно, чак прилично оригинално мотивисани. То „оригинално" не подразумева неки ауторов посебан интерес за психологију личности већ пре неки напор да се у оквиру стандардног — за ту врсту приповести — приказивања личности пронађу евентуално мање уобичајена, мање стереотипна решења. Наравно, не постоје никакви докази да је таква претпоставка о презвитеровом поступку тачна — будући да извори којима се он послужио нису конкретно познати.[78] Како је он радио, може се једино нагађати на основу поређења са другим сачуваним Делима апостола. У конкретном случају ових Мука Павлових за поређење се директно нуде Муке Петрове. Аутори обеју црпли су — ако уопште однекуд, вероватно из врло блиских извора: предања о мученичкој смрти коју су и један и други апостол претрпели у Риму. У том се раду аутор Дела Петрових држи више устаљених образаца. На пример, каже да је Петра осудио Агрипа због наводне његове безбожности (ἐπ' αἰτίᾳ ἀθεότητος), а уствари — он то сад на свој начин тумачи ову по свој прилици оригиналну формулу осуде — зато што је овај преобратио у хришћанство његове четири

[77] Од научника који заступају мишљење да је презвитер сам начинио портрет Апостола, најодлучнији је *Erbetta*, Apocrifi II 258 и д. Он каже: „опис Павла износи делимично већ од раније познате појединости (мали растом — II Кор 10,10; ћелав — кан Дела 18,18.21,24), а делимично репродукује идеал самог аутора. У том смислу не треба испустити из вида оно *'пун доброте'* које се јавља у Јеванђ. Јов. 1,4 где се говори о отелотвореном Логосу". Слично се изјашњава и *Vouaux*, Les Actes de Paul, 122.

[78] Треба напоменути да се проучаваоци легенде о Павлу углавном слажу у томе да је у Мукама Павловим презвитер претежно радио „на своју руку "тј. без коришћења било каквих извора, да је једноставно скоро све сам измислио пошто му усмена традиција није о томе умела готово ништа да каже (в. на пр. *Schmidt*, Koptische AP, 214).

конкубине. Насупрот томе, аутор Дела Павлових избегава тај сувише често коришћени мотив (мада је, треба још једном нагласити, отворено питање да ли је то баш његова идеја или је он само преузео из извора) и упушта се у једно мало компликованије објашњење (које уз то садржи и извесне реминисценције на јеванђеоске извештаје о страдању Христову: неспоразум око наступајућег царства). Павле је, прича он, дигао из мртвих Неронова омиљеног пехарника Патрокла; Нерон је, међутим, већ раније био чуо за младићеву смрт, веома се ражалостио, те сада, кад види ускрслог младића, он се преплаши и скоро распамети; кад му младић још почне, пун душевног мира и самопоуздања, да говори о царству Божјем и укаже му на чињеницу да већ многи дворани и великодостојници служе том новом цару, Нерон сасвим изгуби контролу над собом, побаца у тамницу све за које само посумња да су хришћани тј. они који се, чини му се, баве црном магијом и поткопавају темеље његове државе. У том општем хватању хришћана доспева пред Нерона и сам Павле. Сцена разговора између њих двојице цела је у знаку метафоре о војницима Христовим (στρατιῶται Χριστοῦ), којом се апостол Павле (историјски) често и радо служио у својим Посланицама, одакле је она прешла у васколику теолошку литературу. Ту Нерон с висине пита Апостола: „Како ти само пада на памет да потајно уђеш у римску државу и да купиш најамнике из области где ја управљам?!", на шта овај, „напунивши се Духа светога" поносно одговара: „Царе, не купим ја војску само из твоје епархије, но из целе васељене" ... Дакле, поновимо још једном, на основу ових Мука Павлових рекло би се да је њихов аутор, презвитер, био довољно вешт да оно штуро, које је до њега дошло, на најнужније појединости сведено предање о смрти Апостоловој попуни новим детаљима, уобличи и заокружи до ове — каква се пред нама налази — мајсторске епизоде.

Најзад, трећа сасвим издиференцирана целина у оквиру Дела Павлових, трећи одељак који одмах пада у очи због своје у оквиру списа изузетне форме, то је тзв. III апокрифна посланица Коринћанима. Веровало се једно време да је та кривотворена посланица кружила светом још пре но што је онај малоазијски презвитер сео да пише Дела Павлова; онда је он једноставно ту посланицу укључио у свој спис. Међутим, најпре језичке и стилске особености, а затим и општа теолошка оријентација (антигностичка), што се све подудара у великој мери са оним из других делова Дела Павлових, недвосмислено указује на то да је онај исти презвитер сам саставио и III посл. Кор.[79] Уосталом, он који је очигледно добро познавао аутентичне Павлове Посланице (врло често користи позајмице из њих!), лако је могао узети неку или бар део неке, да утка у своја Дела Павлова; но он се, изгледа, поуздао у сопствене снаге и написао једну нову посланицу чији је садржај највише одговарао целом контексту, тј. току радње као и теолошкој тенденцији списа. Међутим, како из свега излази да је презвитер често и нештедимице користио приповедну традицију као извор грађе за свој спис,

[79] *Hennecke-Schneemelcher* II, 235.

могло би се претпоставити (чиме би се измирила супротна мишљења о пореклу ове посланице) да је он ипак негде наишао на апокрифну III посл. Кор., али да је није дословно преузео, него тек пошто је из темеља прерадио, у духу свог дела. Та би његова прерада у првом реду подразумевала скраћивање, сажимање будући да је III Кор. оваква каква стоји у Делима, несразмерно кратка у односу на било коју другу сачувану Павлову аутентичну Посланицу. А ако њен данашњи облик, композиција доиста потиче од аутора Дела Павлових, онда то сведочи о његовој знатној књижевној — ако не баш образованости, свакако вештини, спретности и осећању за стил које излази из оквира просечности. Јер, да је он на овом месту убацио комплетну (без обзира коју) Павлову Посланицу, тиме би разорио и упропастио општу композицију целог дела, будући да би и најкраћа Посланица деловала као сасвим страно тело у тој целини заснованој на релативно уједначеном смењивању кратких епизода. Овако, пак, он је саставио нешто што у општем контексту делује веома убедљиво као посланица — а што уствари, издвојено из целине, не достиже оквире праве посланице. Зато ако је — понављамо — презвитер тај који је уобличио на овај начин III Кор., онда његова вештина не заостаје иза Лукине вештине у писању говора које ставља у уста личностима из кан. Дела. Лука, наиме, (традиционално сматран за аутора кан. Дела) изузетно вешто уме да састави говор сваке појединe личности тако да то, у општем току излагања, делује сасвим као да је уметнут аутентичан, скоро стенографисан, говор одржан у одређеној прилици. А кад човек издвоји и посебно анализира тај „говор“, увиђа да је он састављен из само неколико карактеристичних реченица, да у најбољем случају представља само скелет, основну конструкцију каква је говорнику, евентуално, могла послужити као подсетник за главне мисли које је тек намеравао да разради.

Што се тиче осталих епизода из Дела Павлових, све оне, по општем схватању, углавном заостају за овим трима поменутим. Заостају, прво, својом дужином, а потом својом разрађеношћу, целовитошћу и интензитетом тока радње, као и бројем присутних личности, мотивисаношћу њихових поступака итд. О већини тих елемената може се, додуше, само отприлике говорити јер су све те епизоде — са изузетком ефеске — сачуване у доста јадном стању. У вези са њиховом дужином још се може штошта закључити на основу коптског превода из Хајделбершког папируса; он, наиме, садржи скупљене на једном месту скоро све епизоде, док остали рукописи садрже обично само поједине. Тако, дакле, у том Хајделбершком папирусу Дела Павла и Текле заузимају читаве 23 странице, док следећа по дужини епизода, она у Мири — само 12 (од којих је осам делимично читљиво, а остале скоро уопште не). Муке Павлове испричане су ту на 6 страна. А ефеска епизода коју би било врло интересантно упоредити са Делима Павла и Текле, на овом се папирусу уопште не налази. Узгред буди речено, те се две епизоде не налазе заједно ни у једном рукопису.

По свему судећи, рекло би се да епизодна структура Дела Павлових није настала случајно, захваљујући томе што је аутор црпао материјал

из разних извора или зато што је, како сматра Касер[80], писао поједине епизоде одвојено једну по једну, у дужим временским размацима, и одмах их „публиковао" не сачекавши да доврши Дела у целини. Напротив, она је настала плански, распоређивањем материјала у епизоде приближно исте или сличне структуре и мање више уједначене дужине. Карактеристично је да и поред такве композиције радња не оставља утисак фрагментарности, не делује као низ насумице одабраних и без неке унутрашње повезаности испричаних догађаја. Јер, неоспорно је да се кроз цео спис осећа нека повезаност, тачније јединствена осмишљеност која, да тако кажемо, компензира формалне недостатке у компоновању и презентирању грађе. То су иначе „*недостаци*" — гледано само са нашег становишта. Иначе, и они уствари представљају део уметничког поступка карактеристичног за ту врсту књижевности. А били би следећи. Прво, ауторова очигледна потпуна равнодушност у вези са питањима временског одређивања догађаја: када се шта Павлу догодило, колико је дуго на појединим местима боравио, колико је година сам имао, — о свему томе баш ништа не дознајемо. Од тренутка Савлова обраћења на путу за Дамаск па до мученичке смрти у Риму, прошло је више од 30 година: очигледно је да оне нису могле бити испуњене само оним догађајима и путовањима који се помињу у Делима Павловим. Али њихов аутор о тој страни проблема није размишљао. Уколико се негде и појави нека ознака за време (*три дана и три ноћи* седи Текла на прозору слушајући Апостолове проповеди: *више* дана пости Павле на путу за Дафну, чекајући Теклу; после мучења одмара се Текла *осам* дана у кући царице Трифене, *шест* дана чека Павле у Ефесу на борбу у арени; анђео му предсказује да ће *на Духове* доживети неку смртну опасност; у Коринту проповеда током *четрдесет* дана; из Коринта креће за Рим — *у петак*; пред Нероном и његовим доглавницима јавља се ускрсли Павле *око* 9. *часа*), онда та ознака има карактер или чисто фолклорне одредбе типичног броја дана, или има неко култно, религиозно значење. У сваком случају, јасно је, о неком временском координирању догађаја не може бити говора. Једноставно речено, презвитер није желео да пише историју Павловог мисионарског рада и страдања. Он је желео једноставно „из љубави према Павлу" (Тертулијан) — а не из неке научничке ревности — да читаоцима пружи живу и убедљиву слику Апостолове личности, његових чудесних доживљаја и делатности.

„*Из љубави према Павлу*" прихватио се, сам то тврди, аутор пера и почео да пише о Павлу. Значи, тада је већ био пуно слушао, вероватно и читао о свом омиљеном апостолу и, свакако, још више о њему размишљао. Имао је о човеку одређену представу. Очекивали бисмо онда, на основу свега тога, да видимо презвитера како се својски труди да нам га што боље, што јасније и подробније опише и представи, очекивали бисмо да као резултат његова рада имамо пред собом једну — како би се то данас рекло — романсирану биографију или просто биографију (којом ни антика није нимало оскудевала). Његов, међутим, спис испао је нешто сасвим друго. Не улазећи тренутно у питање која су му дела

[80] *Kasser*, Acta Pauli 1959.

могла послужити као узор, погледајмо најпре на који је начин он одговорио на то питање, основно у сваком биографском делу: у коликој мери и којим средствима је читаоцима дочарао лик свог јунака.

Одмах се може рећи да презвитер о томе — скоро да и није водио рачуна. У сваком случају, представио је личност Апостола врло непотпуно; затим, и то мало што је о Апостолу рекао, рекао је на заобилазан, посредан начин. Зато онај чувени Павлов портрет (из 3. гл. Дела Павла и Текле) у склопу целих Дела Павлових делује доиста врло неочекивано. Јер, нигде у тим Делима нема ни најмањег наговештаја описа неке друге личности па ни даљег описивања самог Павла. И то важи не само за физички изглед личности већ и за њихове душевне особине, њихове карактере. Нигде писац ни за једну личност не каже директно да је таква и таква, да има склоности према овоме или ономе, да јој је ћуд оваква и оваква итд.

Писац, као што ће се још видети, уопште врло мало говори у своје сопствено име: он се задовољава тиме да личност именује, наведе њену званичну функцију или положај (уколико их она има), а затим је једноставно пушта да сама делује, да долази у контакт са другим лицима, да говори у монолозима или дијалозима. Једном речи његове личности као да живе својим животом на некој замишљеној сцени. Он, писац, ту је још само као неки безимени и сасвим безлични сведок који бележи речи личности и њихове поступке, тачније само спољни вид тих поступака. Врло ретко залази он испод површине видљивог и покушава да назначи и прави узрок, мотиве који гоне личност да поступи баш на тај одређени начин.

И о самом Павлу, дакле, даје писац врло шкрта обавештења. Углавном на основу Павлових реаговања у појединим ситуацијама може се штошта закључити о његовој личности. Мада су та реаговања, тј. афекти и осећања која му се приписују, у знатној мери стереотипна, као на пример, *„обрадова се веома“*, *„заплака горко“*, *„ражалости се“*, *„грдно се зачуди“* и сл., ипак има и места на којима избија и понека специфичнија лична нота. И ма колико таква места била ретка, пада у очи да су она углавном везана за самог Павла. Када се ради о афектима и осећањима других, споредних личности, они су доиста до крајности уопштени.

На самом почетку Дела Павла и Текле стоји, нпр. како су се двојица пратилаца „пуни притворства наметљиво везали за Павла“, али да он, „имајући пред очима само доброту Христову, не побоја се ничег лошег од њих већ их заволе јако“. Слично, док је Павле лежао у иконијској тамници, по свом обичају „бдијући и постећи“, и кад му је једне ноћи изненада кришом дошла у посету Текла, видела је, каже писац, „да се он ничега не бојаше, већ да живљаше са слободом и поуздањем у Бога. А њена вера“, наставља писац, „растијаше и она целива његове окове“. Из тих неколико редака излази слика човека простодушног, искреног, смиреног и препуног поверења у заштиту и провидност Божју.

Даље, у вези с Павлом мора пасти у очи и она сцена која се дешава на уласку у Антиохију, у којој се Павле, наоко сасвим безочно, одриче Текле речима „Не познајем жену о којој говориш, није она моја“, и

препушта је на милост и немилост обесном Александру. Ако бисмо те Павлове речи и поступак схватили буквално, морали бисмо доћи до једног доста неповољног закључка о његовој постојаности и лојалности према верним пријатељима. Међутим, јасно је да то место представља само једно од оних не малобројних места која због своје претеране концизности израза постају за читаоца скоро неразумљива. Наиме потпуно је сигурно да презвитер није желео да свог јунака представи као кукавицу, већ да се само „неспретно изразио" (Вуо), тј. сувише брзо прелетео преко те сцене журећи ка драмском врхунцу који му је стално пред очима (борба у арени). При том је он просто испустио да поближе објасни околности које су Павла довеле до оних речи.[81] Уосталом, при тумачењу овог места не треба испустити из вида и ону сцену у гл. 12. Дела Павла и Текле где Дема и Хермоген одговарају на Тамиридово распитивање о Павлу, речима „Не знамо ко је тај ту..." (οὗτος μὲν τίς ἐστιν οὐκ οἴδαμεν...; Павле, пак на оном другом месту каже οὐκ οἶδα τὴν γυναῖκα ἣν λέγεις...), мада очигледно — знају. Сличност између та два места сувише је упадљива да бисмо смели буквално да схватимо изговорене речи. Ту се вероватно ради, с једне стране, о новозаветној алузији (Петрово одрицање од Христа), а с друге стране, можда, и о некој чисто колоквијалној формули.

Затим, о лику Павловом говори и оно место где Текла, сустигавши Павла у Мири, прича о свему што је преживела, што овога не оставља равнодушним: свему томе он се — како аутор каже на свој карактеристичан, уздржан начин — „веома чудио и дивио".[82]

После Теклина одласка чини Павле многа чудеса у Хермократовој породици: најпре излечи самог Хермократа, затим васкрсне млађег сина Диона и на крају враћа вид старијем Хермипу. У међувремену, док се Хермип још није био покајао за своја злодела, док је грцао у очајању због изненадног слепила, Павле у једном тренутку, посматрајући и бедника „заплака, с једне стране имајући у виду Бога, што га је тако брзо услишио и узвисио, с друге стране, гледајући на људе, то јест што је охолник тако ниско пао". Овде као да аутор жели да нам да на знање да је Апостол имао и неговао ону духовну особину коју на пр. Јован Лествичник онолико цени и пева јој хвалоспеве — онај тзв. *„свети плач"*, плач који треба да изрази човеково пуно схватање сопствене грешности и ништавности и истовремено Божје савршености и недостижности.

У преписци Павловој са Коринћанима има опет једно место које као да жели да баци мало светлости на лик Апостолов. Наиме, кад је примио писмо у коме му Коринћани износе своје теолошке недоумице и заблуде, Павле се, каже писац — „расплака и завапи: Камо среће

---

[81] Да тачно схватимо ту ситуацију помажу нам — истина сваки на свој начин — два каснија прерађивача легенде о Текли, *Василије из Селевкије* и *Никита Пафлагонац*. О томе ће у посебном поглављу бити још говора.

[82] Карактеристично је да преводилац на латински (рукопис из XI в., цитира га *Lipsius*) није сматрао тај израз довољно одређеним, те га је зато „појачао": ita ut Paulus multum fleret quod eam reliquisset. Тиме је он уједно и употпунио алузију на Петрово одрицање од Христа.

да сам умро и отишао Господу, да нисам у телу и да не слушам такве речи! опхрвале су ме невоље, све једна за другом, те све то трпећи још сам и окован и морам да гледам како се шире сплетке нечастивога". Из те сцене као да извирује онакав Павле каквим смо навикли да га замишљамо: никако не смирен и резигниран богомољац (какав се не ретко појављује на страницама Дела Павлових), већ човек жестоких осећања, ватрени борац за идеју, који не преза ни од каквог напора или опасности и који је дубоко несрећан у тренуцима кад је приморан да пасивно посматра збивања око себе.

Са ових неколико наведених места скоро да је исцрпено све што се у Делима Павловим (бар у одломцима који су нам досад познати) ближе саопштава о самој личности Апостоловој. А то је неоспорно веома мало. Што се, пак, тиче других споредних личности, о њима се говори — још мање. Као што је већ поменуто, те су личности јако схематизоване. Можда би се чак могло рећи — обезличене. Јер, оне се појављују само тек колико да поразговарају са Апостолом, да му учине нешто нажао, или, напротив, да се за њега у невољи заузму. При том се о мотивима који су их покренули на извесне поступке говори у најопштијој могућој форми. Ако су те личности из противног табора, оне се владају *„врло притворно"* (ὑποκρίσεως γέμοντες), а основни им је мотив *„завист"* (ἐζήλωσαν) или повређена сујета — *„зато што јавно беху изврgнути руглу"* (ὅτι ἐθριαμβεύετο ὑπὸ τῆς πόλεως). Ако су личности наклоњене Апостолу (ако су у питању браћа или ученици), онда се оне редовно, кад се он појави, *„испуне радошћу"* (μετὰ χαρᾶς; πάντων ἀγαλλιωμένων). Ако он прича о невољама кроз које је прошао, такве се личности обавезно расплачу и буду као ван себе од жалости (ἔκλαιον δεινῶς; πολλὴ ἦν σύγχυσις ἐν τῷ οἴκῳ πένθους). Ако је у питању намесник који саслушава оптуженог Апостола или неку од његових ученица, тај редовно са интересовањем слуша оптуженог (ὁ ἡγεμὼν ἡδέως ἤκουσεν), обично не види на њему кривице, нерадо изриче пресуду (ὁ ἡγεμὼν ἔπαθεν μεγάλως) и чак се, гледајући извршење казне расплаче, дивећи се истовремено храбрости жртве, (ἐδάκρυσεν ὁ ἡγεμὼν καὶ ἐθαύμασεν τὴν ἐν αὐτῇ δύναμιν). Међутим, истини за вољу, ма колико тај презвитер, аутор Дела Павлових, био невешт у приказивању унутрашњег живота личности, ипак је бар покушавао да изађе из оквира најједноставније стереотипности. Тај се његов напор огледа у једној формули која му се, очигледно, веома допала те је користио на више места, са мање или више успеха. „Формула" се састоји из приписивања једној особи, у одређеном тренутку, двају опречних осећања, чиме се, у иначе сувише поједностављеном причању, постиже знатан ефекат, изазива утисак природности, животности радње. На пример, Тамирид, на подстицај Теклине мајке одлази да са овом разговара, да је врати разуму ако могне, распињан између двају осећања: „истовремено, с једне стране, заљубљен у њу, и с друге, стрепећи од те њене занесености". Затим Александар, грубо одбијен од Теклине стране, изводи девојку на суд пред намесника, „истовремено и волећи је и стидећи се оног што је на улици доживео". А краљица Трифена, у предвечерје борбе са зверима, одводи Теклу својој кући „једнако оплакујући њену судбину, што ће се морати са

зверима борити, и истовремено волећи је јако, као своју кћер". Овде је писац употребио исту антитетичку формулу ἅμα μὲν... ἅμα δέ, само је неспретно изабрао два осећања која не противрече једно другоме нити се искључују. И још једном понавља се исти образац: кад Павле стиже у Коринт, у кућу Епифанијеву, тамо, наравно, „настаде велика радост, сви су се наши веселили, али истовремено и плакали, слушајући Павлову причу о томе шта је претрпео у Филипима". Такве су антитезе очигледно биле прирасле за срце писцу Дела Павлових и сигурно је да бисмо их нашли још неколико кад бисмо имали интегрални текст његова списа.

Кад се говори о личностима из ових Дела и средствима (врло скромним) која је писац користио да би те личности представио, осветлио, приближио разумевању читалаца, не може се заобићи још једна карактеристична појава: то је свеприсутност народа као јединствене личности, веома активне у свим збивањима и перипетијама. Нема доиста ни једне епизоде у којој народ, гомила посматрача, не би играо неку улогу — било да је та улога значајна, чак пресудна за развој радње, било да се своди на конвенционалио присуство које само треба да подвуче значај Апостолових речи и дела. Начин на који ће народ интервенисати зависи углавном од самог збивања на сцени: што је радња узбудљивија, развој догађаја опаснији по главног јунака, то је и интервенција бучнија, наметљивија, императивнија. И обрнуто, ако је главни јунак ван опасности, ако само проповеда или прича шта је преживео, та се личност — народ — задовољава изражавањем најједноставнијих реакција — ἀγαλλιᾶσθαι, πενθεῖν, θαυμάζειν — већ према садржају Апостолових речи. Према прилици „народ" је и именован на разне начине: οἱ ὄχλοι, ὁ δῆμος καὶ αἱ γυναῖκες, αἱ γυναῖκες καὶ πᾶς ὁ ὄχλος, πᾶσα ἡ πόλις, αἱ γυναῖκες μετὰ τῶν τέκνων, πάντες οἱ θεωροῦντες (ἀκούοντες), οἱ ἀδελφοί, οἱ Ρωμαῖοι итсл. Најкарактеристичнији случајеви интервенције су они када Апостол (или његова ученица) бива осуђен на смрт и изведен у арену (позориште или стадион, где већ треба да се казна изврши). Још пре почетка мучења народ подиже свој глас (ἔκραξαν λέγοντες) у корист осуђеног, али то још није довољно да намесник, мада и сам увиђа недужност жртве, измени пресуду. Када расположење народа достигне већ тачку кључања, дешава се чудо, оптужени је на натприродан начин спасен смрти, и тек тада намесник попушта пред народним молбама и издаје ослобађајућу пресуду. У међувремену народ — што је уосталом и била основна сврха целог догађаја — увиђа истинитост вере коју Апостол проповеда, те и сам почиње да моли за помоћ тог новог бога: „Све жене повикаше иза гласа и као из једног грла дадоше хвалу Богу говорећи: Један је Бог што Теклу спасе!"..., или на другом месту: „Спаси нас, Боже, спаси, Ти заштитниче овога човека што га бацише међу звери!".

Једном речи, у свим ситуацијама народ, у функцији активне личности, представљен је као добродушна и мање више добронамерна особа, понекад уосталом прилично превртљива (каткад, пре правог почетка догађаја, симболично речено пре уласка глумаца на сцену, сам тај исти народ захтева најтежу казну за оптуженог и са великим

интересовањем јури на стадион да гледа извршење); ипак, та је личност скоро увек спремна да увиди своју погрешку, да се заузме за недужног човека и да прихвати истинито учење. Веома је код ње изражена и самилост, саосећање са оним који пати као и способност искреног радовања због сваког успеха и напретка младе цркве. Све те особине наравно, сходно пишчевом књижевном поступку нису нигде изричито поменуте, идентификоване, већ се једино могу наслутити из наоко објективног приказивања догађаја и деловања појединих лица.

На основу досад реченог вероватно се већ лако може наслутити какав је уопште књижевни поступак аутора Дела Павлових. Ако би га требало окарактерисати једном речи, та би реч била — *једноставан*. Једноставна је општа композиција дела, једноставне су личности које се појављују, једноставан је, на крају, и сам начин причања. Оно, наиме, почива искључиво на бележењу „факата" и директном преношењу реченог; описа никаквих ту нема. О месту и времену догађаја радње не дознајемо баш ништа јер аутор прећутно, вероватно и несвесно, несмишљено заступа схватање да уношење таквих података не би ни на који начин користило основној сврси његова списа. А циљ који је желео да постигне пишући Дела Павлова свакако није био да читаоце подучи у стварима овога света — као што су изглед, географски положај, насељеност, знаменитости страних земаља и посебне карактеристике њихових становника: циљ му је био да сликовито, свима разумљивим језиком укаже на истинитост и неопходност вере у Христа и њену безмерну моћ у најтежим ситуацијама. Зато код њега не само да нема никаквих описа, него скоро да нигде нема ни неуправног говора уопште. Све што се дешава, дешава се на лицу места, пред читаочевим очима и ушима: сви дијалози и монолози (и једни и други веома су чести) пренесени су у управном говору, тачно онако како су изговорени. Сходно томе радња се стално одвија у, симболично речено, садашњем времену. Ретроспективно причање ретко је. Једини већи изузетак је на почетку ефеске епизоде Павлово причање о оном што је доживео давно пре, негде око Дамаска, причање о сусрету са лавом који говори.

Још једна карактеристика начина причања је и то што на „сцени" у сваком појединачном тренутку, без обзира колико има стварно присутних лица, делују углавном само два, евентуално три лица. Зато, ако је у питању разговор, то је искључиво дијалог, а ако се нешто догађа, онда конце радње покрећу само две основне личности — жртва и мучитељ или учитељ и ученик. Где се појављује и трећа личност, то је обавезно она гомила, народ, који покушава да утиче на ток догађаја. Понекад је то специфичнија група или верских истомишљеника, браће, или војника, дворјана: она такође иступа као јединствена личност, чак и када је начињен напор да се индивидуализирају њени чланови навођењем личних имена појединих међу њима. Најзад, има и сцена у којима је писац ипак покушао да активира и више од три личности (нпр. сцена другог мучења Теклиног: присутни су сама Текла, намесник, Александар, Трифена и, наравно, народ), али у тим сценама јасно долази до израза његово књижевно неискуство и невештина, можда тачније — небрижљивост, незаинтересованост за детаље и истовремено упорно праћење

идеје, тежња ка само једном најистакнутијем врхунцу у радњи. Због тога он не успева да изађе на крај са свим тим лицима, да повезано прикаже деловање и реаговање сваког посебно; сваки час понеко лице ишчезава и затим се опет појављује, тј. — ако се појави. Некима се деси да још пре закључења догађаја нестану без трага (у поменутој сцени то је Александар: у одсудном тренутку, кад је постало јасно да ће се Текла срећно извући, писац је потпуно на њега заборавио, пустио га такорећи да оде без иједне речи поздрава). Треба нагласити да то уопште није редак случај. Има више споредних, епизодних личности које су нестале са сцене пре разрешења сукоба који су, често, баш оне и биле изазвале. То се свакако може објаснити једино невичношћу писца да се снађе у не баш једноставном послу ткања прозне приповести.

Како писац најрадије и најчешће пушта личности да саме говоре, а чисто приповедне одломке своди на по неколико уводних и закључних реченица у којима се „објективно" посматрачки описује ток догађаја, све у свему, има он мало прилике да развије неки специјални прозни стил, да прикаже, евентуално, неко реторско знање и умење. Уопште узев, проповеди које држе поједине личности (најчешће сам Павле, али и други) више су „реторске" него приповедне партије. Проповеди су наравно, у првом плану подређене идеји, саопштавању главних момената хришћанске вере; уколико су пак уопште развијеније, оне садрже примере и поређења из Старог Завета. Тек понекад појави се у њима по који реторски украс, као антитеза или узастопно набрајање неколико епитета израђених на исти начин, најчешће од партиципа, као: „Жено, госпођо од овога света, господарице силнога злата, уживатељко великога раскоша, хвалисавице због хаљина..." (γύναι, ἡ τούτου τοῦ κόσμου ἄρχουσα, ἡ τοῦ χρυσοῦ πολλοῦ δέσποτις, ἡ τῆς τρυφῆς πολλῆς πολεῖτις, ἡ τῶν ἱματίων ἀλάζων...). Пример је из „најреторскијег" од свих говора, оног који је Павле одржао у ефеској тамници пред Артемилом. Али чак и то набрајање епитета је доста ретко и углавном ограничено на предикацију божанства (— уз то још и са јаким псаламским одјецима): „Жив Бог, Бог од освете, Бог ревнитељ, Бог коме ништа од нас није потребно, који жели спасење људи..." (θεὸς ζῶν, θεὸς ἐκδικήσεως, θεὸς ζηλωτής, θεὸς ἀπροσδεής, χρῄζων τῆς τῶν ἀνθρώπων σωτηρίας). Што се тиче антитезе, она је мање формално прецизно конструисана, више је иманентна, садржана најчешће у истицању вечите супротности између овог пропадљивог и оног неуништивог света. Изузетно правилан пример (садржи чак и ὁμοιοτέλευτα и ὁμοιόπτωτα) налази се у оном већ поменутом Павловом говору у ефеској тамници (Хамб. пап. 2, 17—34): οὐδὲν γάρ σε ταῦτα ὠφελήσει ἐὰν μὴ. θεὸν αἰτήσῃ τὸν τὰ μὲν ὧδε δυνὰ σκύβαλα ἡγούμενον, τὰ δὲ θαυμάσια χαριζόμενον („... јер ништа ти то неће користити ако се не молиш Богу који ово што је овде велико, за трице обичне држи, а оно што је онде дивно, то својом милошћу поклања"). Даље се говор опет развија кроз једну антитезу, ширу и мање формално строгу: „Злато пропада, богатство се троши, хаљине се хабају, лепота стари, велики се градови руше и свет нестаје у ватри због безбожности људске; само Бог остаје и посинаштво које он даје и кроз Бога треба спас тражити". У другим су говорима такве

антитезе ређе и мање упадљиве, нпр. „... нисам ја бедни прибеглица к Христу, но сам послушни војник Бога живога“, или „... да људи не би више били под осудом, но да би веру имали, и страх Божји,и познавање часног и узвишеног и љубав за истину“. Те, дакле, ту и тамо раштркане антитезе, изграђене са више или мање παρονομασίαι, као и по која китњаста предикација, једино су што би се могло назвати реторским украсима. Све у свему, има их сувише мало да би се могло говорити о неком систематском украшавању говора, у крајњој линији о ауторовом неком реторском образовању које би се кроз то манифестовало; пре би се могло претпоставити да су ти украси — некада искључиво везани за реторски стил — у презвитерово време били већ сасвим продрли у свакодневни, колоквијални језик и начин изражавања.

Приповедне партије, речено је већ, знатно су једноставније. Протичу у кратким паратактичким реченицама, које се једна на другу надовезују са καὶ или ὁ δέ (ἡ δέ итд.). С времена на време нађе се и ту, као резултат пишчевог настојања да причање учини живљим, упечатљивијим, по који ὁμοιόπτωτον: καὶ ἀπῆλθον εἰς πολύτιμον δεῖπνον καὶ πολὺν οἶνον καὶ πλοῦτον μέγαν καί τράπεζαν λαμπράν; ὁ καιρὸς αἰσχρός καί σὺ εὔμορφος; или која кратка инверзија: καὶ ἔπασχεν ὁ ἡγεμὼν καὶ πᾶσα ἡ πόλις ἐπτύρη, која може бити и у саставу антитезе: τὴν μὲν θυγατέρα μου Φαλκονίλλαν ἀπήγαγον εἰς τὸ μνημεῖον. σὲ δέ, Θέκλα, εἰς θηριομαχίαν ἀπάγω.

Толико о фигурама говора (λέξεως) које аутор Дела Павлових користи. Што се тиче фигура мисли (διανοίας), њих употребљава још мање. У целокупном (који је до нас дошао) тексту Дела Павлових има нпр. само неколико поређења. Два, можда најизразитија, односе се на Теклу: „прилепила се уз прозор као паучина“, или „као што јагње у пустињи изгледа свуд около и тражи пастира“ (ово друго поређење садржи још и ὁμοιοτέλευτα у инверзији). На Павла се односи помало неспретно и наивно поређење које каже: „и кличући, он поскочи као да је у рају“. А за оног крштеног лава каже се у двоструком поређењу: „као послушно јагње и као роб човеков“. Осим ових има и неколико поређења исказаних предикативним партиципом или генитивом апсолутним са ὡς: ὡς ἀγαπῶντες αὐτὸν; ὡς ἀπολλυμένη ἐδιώκετο; ἦν ὡς οὐ δεδημένη; ὡς μελλούσης τῆς πόλεως αἴρεσθαι („улагиваху се као да га воле“; „јурише за њом као да пропада“; „као да и не би везана“; „као да град хоћаше пропасти“ итд.). Сва таква поређења имају значење иреалних компаративних реченица. Најзад, док је реч о поређењу, треба још поменути поређења са библијским појмовима и личностима, која се налазе у неким говорима. Ту, осим оних метафоричних поздрава који су, очигледно, већ увелико престали бити сматрани метафорама, као: „слуго благословеног Бога“ или „браћо, војници Христови“, употребљава Павле у једном говору (Хамб. пап. 6, 18—27) и израз „одлазим у пећ огњену“ — мислећи при том на Рим и поредећи га са чувеном „пећи огњеном“ из Данилове приче о три младића. У истом говору Павле помиње и Давида и противника му Саула и Навала (али је текст толико оштећен, да се само може слутити шта је поређењем желео да илуструје). У једном другом говору (Хамб. пап. 8, 9—36) ставља писац опет Павлу у уста старозаветне примере из историје Израиља (фараон;

краљеви Ог и Адар; пророци) да би, поредећи тренутну ситуацију са оном историјском, поучио браћу како треба да делују и да се владају. И још на једном месту налази се библијски метафорички израз (који је такође, захваљујући Посланицама, био вероватно добро познат): „Онај који ме обуче нагу међу зверима, тај ће ме на дан суда обући у спасење“ (ὁ ἐνδύσας με γυμνὴν ἐν τοῖς θηρίοις, οὗτος ἐν ἡμέρᾳ κρίσεως ἐνδύσει με σωτηρίαν)[83] — то Текла, претрпевши све муке, поносно одговара намеснику кад је овај позове да се, као слободна, обуче.

Хиперболом се аутор Дела Павлових служи мање но што бисмо били склони да очекујемо. Она, тамо где се ипак јавља спада у оне типичне за фолклорну књижевност, на које је читалац (данашњи свакако, а вероватно још и онај савременик писца Дела Павлових) толико навикао да их једва и примећује у тексту. Такви су хиперболични изрази нпр. као онај кад се прича о Теклином чудесном спасењу: „Све жене повикаше иза гласа..., и од тог гласа устресе се читав град“, или када Теклина мајка објашњава Тамириду шта се са девојком догађа: „Већ три дана и три ноћи не миче се Текла са прозора, нити да једе нити да пије...“, или када се каже да се глас о Павловој делатности „рашири по целом целцатом Риму, тако да и из дома царева долажаху...“ итсл. Баш зато што су те хиперболе толико типичне очекивали бисмо да их има више.

Кад се говори уопште о стилу којим пише аутор Дела Павлових, свакако треба поменути још једну његову одлику која међутим више спада у домен истраживача — теолога. Ради се, наиме, о веома многобројним култним и специфично теолошким изразима и формулама који су расути по целом делу: почев од макаризама у 5. до 6. гл. Дела Павла и Текле, има даље израза и синтагми као што су: *би велика радост*, *и колена се погнуше и хлеб се изломи*; *клицати*; *би велика агапа*; *величине Божје*; *света дела Христова*; *печат у Господу*; *обући се у спас*; *купање* (у смислу — *крштење*); *служба у корист бедних*; кад би *Педесетница*; *мољаху се стојећи*; *посведочити*; *економија* (Божја); *изломи хлеб*, *принесе воду*, *напоји речју*; *просфора*; *положи руку* (на некога); *благословити*; *постити*; *бдење*; *напаст*; *упутити некога у реч*; *посинаштво*; *цар векова*; *очеви*; *јектенија*; *царство небеско*; *знак крста*; *спасење*; *вода* (— *крштење*); *Хришћани*; *ново учење хришћанско*; *јављати јеванђеље*; *речи Господње*; *грешити*; *васкрсење*; *дух*; *тело*; *хвалити*; *уздржање*, итд., итд.[84] (ἐγένετο χαρὰ μεγάλη καὶ κλίσις γονάτων καὶ κλάσις ἄρτου; ἀγαλλιᾶσθαι; ἦν ἀγάπη πολλή; τὰ μεγαλεῖα τοῦ θεοῦ; τὰ ὅσια ἔργα τοῦ Χριστοῦ; ἐν (Κυρίῳ) σφραγίς;

---

[83] Тај израз ἐνδύσασθαι καινὸν ἄνθρωπον, Χριστόν (Ефеж. 4, 24) *Holzner* тумачи као позајмицу из званичног језика античких мистерија, специјално Изидиних, у којима су се мисти, вршећи обред, преоблачили у божанство. *Holzner*, Pavao 26.

[84] Врло је упадљиво да се у Делима Павловим нигде не јавља реч εὐχαριστία: искључиво се каже κλάσις ἄρτου, а само на једном месту има ἔκλασεν ἄρτον, ὕδωρ προσήνεγκεν, ἐπότισεν ῥήματι. У свим другим апокр. Делима међутим, јавља се εὐχαριστία, јавља се чак и у Делима Петра и Делима Јована, која се обично сматрају старијим од Дела Павлових. Можда би ова разлика у употреби тих termini technici могла указати на нов пут за датовање појединих апокр. Дела. У сваком случају треба имати у виду и то да нам још није познат потпун текст Дела Павлових: може бити да ће се у деловима који буду касније пронађени открити изрази, можда и читави облици, који засад нису уопште заступљени.

ἐνδύσασθαι σωτηρίαν; τὸ λούσασθαι; διακονία τῶν πτωχῶν; πεντηκοστῆς οὔσης; προσεύχοντο ἑστῶτες; διαμαρτύρεσθαι; οἰκονομία; ἔκλασεν ἄρτον, ὕδωρ προσήνεγκεν ἐπότισεν ῥήματι; προσφορὰ; ἐπιτιθέναι χεῖρα (τινί); μακαρίζειν; διανυκτερεύσις; πειρασμός; κοινωνεῖν τὸν λόγον; υἱοθεσία; βασιλεὺς τῶν αἰώνων; πατέρες; ἐκτενὴς προσευχή; βασιλεία τῶν οὐρανῶν; τύπος τοῦ σταυροῦ; ὕδωρ (— βάπτισμα); Χριστιανοί; καινὴ διδαχὴ τῶν Χριστιανῶν; εὐαγγέλιον εὐαγγελίζεσθαι; τὰ λόγια τοῦ Κυρίου; ἁμαρτάνειν; ἀνάστασις; πνεῦμα; σάρξ; εὐλογέω; ἐγκρατεία). коначно, поздрава као што су: *„благодат с тобом"*; *„да си здраво у Господу"*; χάρις μετά σου; ἔρρωσο ἐν Κυρίῳ) и апострофирања са *„браћо"*; *„блажени људи Божји"*; *„слуго благословеног Бога"* (ἄνδρες ἀδελφοί; μακάριοι; θεοῦ ἄνθρωποι; ὑπερέτα τοῦ εὐλογημένου θεοῦ)·

Овакви су изрази расути по самим приповедним одломцима текста Дела Павлових. А о убаченим говорима, проповедима, разговорима о вери и молитвама не треба ни говорити, прво, зато што је њихово култно порекло сувише очигледно, и друго, што би се могло тврдити да су они мање више дословно од некуд преузети. Прикупљање тих расутих израза и формула спада у тзв. formgeschichtliche Betrachtung[85], начин анализе који је у новије време веома раширен у обрађивању канонске књижевности, али који се апокрифне књижевности тек ту и тамо дотиче[86] (мада би, доследно спроведен, знатно олакшао датовање појединих апокрифа).

С тим у вези требало би рећи и коју реч уопште о језику којим се служи писац Дела Павлових. Нема ваљда више ни потребе посебно наглашавати да је тај језик „у потпуности обележен утицајима Новог Завета".[87] То је очигледно и непобитно. Без обзира колико се детаљно вршила анализа тог језика (Росталски[88] нпр. иде тако далеко да даје и статистичке податке колико се пута која реч у ком значењу или која синтактичка конструкција јавља у Делима Павловим), долази се до истог закључка: „језик Дела Павлових једноставан је и јасан. Могао је задовољити и образованог човека и човека из народа; овоме је пружао његов сопствени начин говора у његовој племенитој форми, а онога, опет, није одбијао својом рустичношћу". Међутим, кад се за језик којим пише презвитер каже да је „обележен утицајем Новог Завета", онда ту није на одмет да се дода и једна мало прецизнија одредба. Наиме, кад се тако каже, може се помислити да је презвитер добро познавао или цео Нови Завет, или, можда, само неки од његових списа — а то би могло бити, рецимо, једно Јеванђеље, по Матеју или Марку нпр. (будући да је њихов речник отприлике подударан). На тај начин не би се могао извући никакав закључак о евентуалном утицају неког посебног списа на апокрифна Дела Павлова. Стога треба свакако нагласити чињеницу

[85] Задатак тог рада на истраживању *„историје појединих форми"* у оквирима црквене литературе састоји се — како је дефинисан у Peake's Comment. on the Bible 597d — у „откривању мањих целина или цитата у оквиру већ утврђених форми; јер све те мање и најмање јединице вуку порекло из богослужења најраније цркве, било да су то говори, литургија, обреди крштења или вероисповедна учења".

[86] V. *A. Hamman*, La Prière II (Les trois premiers siècles) Tournai 1963.

[87] *Hennecke-Schneemelcher* II, 242.

[88] *Rostalski*, Die Sprache der AP.

да се у речнику Дела Павлових јављају, осим оних доста општих новозаветних израза, и такве речи које се у оквиру Новог Завета налазе *искључиво* у Делима апостолским и Павловим Посланицама. То су, нпр. израз μεγαλεῖα τοῦ θεοῦ, затим службена титула ἀνθύπατος (у осталим новозаветним списима јавља се редовно ἡγεμών), онда појам υἱοθεσία, карактеристичан за Павлове Посланице, придеви ἔννομος, αἰσχρός, глаголи πτύρεσθαι, ὑπονοεῖν итд. Њихово присуство у Делима Павловим недвосмислено указује на то да њихов писац не само да је добро познавао било који од новозаветних текстова, но је познавао управо Дела апостолска и Павлове Посланице, одакле је могао црпсти идеје и узоре за свој сопствени спис.

Најзад вредно је поменути још једну особеност ових Дела Павлових, особеност која се односи колико на питање њихове композиције, толико и на питање стила у ужем смислу. Реч је о молитвама. Писац, наиме, необично радо убацује у причање догађаја и ону стереотипну (за ову врсту књижевности) напомену да се личност помолила пре или после неког догађаја, али се он, врло често, не зауставља само на томе, већ наводи и пуни текст молитве. То је — у односу на новозаветне текстове — свакако извесна иновација; јер у канонским се текстовима Новог Завета све личности веома често моле, али веома је мало молитви које су дословно наведене. Овде, у сачуваним одломцима Дела Павлових, налази се десетак молитви. Претежно оне су приватне (нелитургијске) мада се може наћи и доста управо литургијских.[89] Већином су упућене Христу, као молба да испуни неку жељу или да спасе из претеће опасности; ређе су упућене самом Свевишњем и тада се углавном своде на захваљивање и величање. Одликују се краткоћом и сажетошћу, а изграђене су све по истом обрасцу: на почетку се налази зазивање у коме молитељ обавезно наводи сва добра, помоћ и изузетну милост коју му је Спаситељ указао, нпр.: „О Боже, Боже мој и куће ове, откуд ми светло засија, Христе Исусе, Сине Божји, ти који ми поможе у тамници, поможе пред намесницима, поможе у ватри, поможе међу зверима, ти си главом Бог и теби слава ва веки...“ Ако је у питању новообраћена особа, која је управо поверовала али још не зна како би све именовала тог новог бога, она се обраћа позивајући се на онога преко кога је примила веру: „Ти, Боже, заштитниче овога човека што га међу звери бацише“... (ὁ τοῦ ἀνθρώπου θεὸς τοῦ θηριομαχήσαντος) и сл.; сам, пак, предмет молитве исказује се укратко на крају. И поред њихове упадљиве краткоће и наглашеног приватног карактера, јасно је да су све те молитве начињене према старозаветним узорима — псалмима на првом месту, а затим и према оним многобројним молитвама расутим по тексту осталих списа Старог Завета, молитвама које су и саме, уосталом, много што шта позајмиле из псалама.

[89] На основу детаљне анализе тих литургијских молитви из апокр. Дела, *Hamman*, La Prière II, извео је и одређене закључке о старини појединих апокрифа и њиховој међусобној зависности. Према њему, најстарија би била Дела Јованова (између 150. и 180. г.) и њихов би утицај био евидентан у Делима Павловим (160.—170.) и Делима Петровим (180.—190.). Иначе, он не пропушта да подвуче утицај који су сва апокр. Дела претрпела од стране кан. Дела.

На основу свега досад реченог укратко би се могле набројати следеће књижевне карактеристике и особености Дела Павлових.

— Композиција целог списа почива на уједначеном смењивању самосталних, заокружених целина — епизода. Уобичајен, чисто формални, прелаз међу њима чини само једна убачена реченица која обично гласи: „Изишавши из тог и тог града, и дошавши у тај и тај град, Павле...". Само на неколико места празнина између двеју епизода испуњена је причањем понеког догађаја који се успут десио, на преласку из једног у други град. Једном речи дакле, та би се композиција могла назвати *„фризном"* будући да на неки начин доиста подсећа на фризове са античких храмова, који су у дугом низу сцена представљали главне моменте из легенде о неком божанству или евентуално из живота неке славне личности.

— О заплету радње у целини не може уопште бити говора. Не постоји нит догађаја која би се провлачила кроз све епизоде. Оне су апсолутно некоординиране, што произлази из писчеве крајње незаинтересованости за место и време одигравања појединих догађаја.

— Свака епизода има свој сопствени заплет, изаткан од мање више увек истог, типичног, симболичног материјала, и компонован увођењем у игру увек истих, типизираних личности. Ипак се могу разликовати бар две варијанте тог заплета: једну чини прича о преобраћеној девојци, другу, пак, извештај о чуду (најчешће ускрсавању) које је Апостол извео. Што се, пак, тиче књижевне обраде тих епизода, свака од њих нормално има један врхунац, драмски климакс. Њему је све остало у толикој мери подређено, да често успутни детаљи или споредне личности остају сасвим неразјашњени, баш захваљујући тој „журби" писчевој да некако што пре стигне до централног догађаја у епизоди.

— Међу свим епизодама (сачувано их је, мање или више комплетно, укупно 11) својом посебном разрађеношћу и заокруженошћу истичу се Дела Павла и Текле, Муке Павлове и III посланица Коринћанима. Занимљиво је да су оне, током векова, кружиле светом најчешће засебно, свака за себе. Питање је да ли су оне издвојене из контекста Дела Павлових зато што су биле најдорађеније и најцеловитије заокружене, или их је аутор доиста, како неки претпостављају, писао одвојено, једну по једну, а тек касније се решио да их склопи у већу целину.

— Лик главног јунака, апостола Павла исцртан је врло непотпуно, а и то само узгред. Очигледна је писчева равнодушност према ἠθοποιία као елементу књижевног изражавања.

— Остале, споредне личности једва да су и скициране, а и то до крајности уопштено. Пада у очи само један детаљ: наклоњеност писчева ка томе да појединим лицима у појединим ситуацијама приписује по два истовремена антитетичка осећања.

— Као посебна личност персонификован је народ, гомила присутних посматрача. Понашање те *„личности"* осцилира између двеју супрот-

ности — једноставне простодушности и разуздане превртљивости и жеље за сензацијом.

— Начин причања: писац ставља акценат на бележење факата и преношење живе речи, док описе потпуно игнорише. Причање је стога „сценично", при чему на „сцени" делају најчешће два, понекад само, и три лица. Ако их наступи више, већини се још пре краја епизоде, затури траг.

— Приповедне партије неупоредиво су краће и једноставније од убачених говора, проповеди, молитава, разговора и сл. У приповедним партијама преовладава најједноставнија паратакса са καί или ὁ δέ.

— Украсна, стилска, средства су доста оскудна: по који епитет, често партиципски, антитеза и инверзија.

— Поређења су веома ретка. Тамо где се ипак јављају, или су са чисто библијском тематиком, или, ако нису, онда су најчешће изграђена од предикативног партиципа са значењем иреалне поредбене реченице.

— Хиперболе су, такође, ретке и неупадљиве.

— Цео текст (не само проповеди и сл., већ и приповедне партије) просто врви од култних израза и формула.

— Молитве имају карактеристичну структуру: највећи и најнаглашенији њихов део чини обраћање Богу као ономе који је извршио та и та добра дела (увек конкретно везана за молитеља).

— Језик је скроз прожет новозаветним изразима и синтактичким конструкцијама.

IV

О ДЕЛИМА ПАВЛОВИМ И ЊИХОВОМ ПОСЕБНОМ ОДНОСУ ПРЕМА ГРЧКОМ РОМАНУ И ПРЕМА КАНОНСКИМ ДЕЛИМА АПОСТОЛСКИМ

У утврђивању сличности између апокр. Дела и грчког паганског романа већина истраживача полазила је од мотивске сличности међу њима. Поједини, као Л. Радермахер, Р. Зедер, М. Блументал, сачинили су читаву листу мотива који се могу наћи у обема тим књижевним врстама. Код Р. Зедер та је листа најобимнија. Међутим, ваља одмах нагласити, док други не прецизирају о каквој се уствари ту сличности ради, о каквом „сродству" између апокрифа и романа (мада се очигледно слажу прећутно да је у питању директна зависност), дотле Зедер инсистира на томе да ту не може бити директног утицаја романа на апокрифе; ту, тврди она, пре постоји неки паралелизам, подударност развојних линија. С једне стране постоје апокр. Дела која су као неки „*предроман*" (хришћански), а с друге стране антички роман, потпуно оформљен, чији претходни ступањ развоја — нама непознат — мора да је био сличан управо оној врсти наративне књижевности којој припадају апокр. Дела. Као што се види, дакле, Зедер представља ствар много сложенијом

него што су то други пре ње чинили (Добшиц, Радермахер и др.), математички речено она изводи једначину са две непознате, док су њени претходници (а и многи после ње!) тај однос, Роман-апокр. Дела, представљали само једном простом једнакошћу.

Дакле, Р. Зедер у тој својој листи набраја следеће мотиве из Дела Павла и Текле, подударне са мотивима из романа[90]: Теклу салећу наметљиви просци али она више воли и саму смрт него да изневери онога за којим жуди: паралелна места постоје код Хелиодора, Ахила Татија, Ксенофонта Ефеског; Текла се преоблачи у мушко: исто чине и јунакиње код Хелиодора, Ахила Татија, Јамблиха, Апулеја; Текла се „заљубљује" у Павла одмах, на „прву реч" тј. чим је почела да слуша његове проповеди: у романима, нпр. Харитона, Ахила Татија, Хелиодора, Ксенофонта Ефеског, све се јунакиње заљубљују на први поглед; од љубави Текла нити једе нити пије — као и све већ поменуте јунакиње; опет, као све те јунакиње — Текла је потпуно опчињена Павлом и чак, не само да је она њима опчињена, већ и он њом (!); одбијени просац почиње да испољава своју љубомору: исто се може читати и код Харитона, Јамблиха, Хелиодора, Ахила Татија, Апулеја; апостол Павле опомиње Теклу на опасности које јој прете због њене сопствене лепоте: то чине и поједини јунаци код Ахила Татија, Ксенофонта Ефеског и Хелиодора; затим, као и у тим романима, тако Текла, и поред претходне опомене, доиста и допада разних опасности због своје лепоте; онај одбијени и исмејани претендент не само да је љубоморан, већ почиње девојку директно да мрзи — то се дешава Текли, али и јунакињама из романа Ксенофонта Ефеског, Ахила Татија и Хелиодора; Текла посећује Апостола у затвору потплативши чувара: слична сцена постоји и у роману Ахила Татија и Ксенофонта Ефеског; Теклу, кад „погреши" (тиме што се „заљубила" у Павла), сама мајка скоро најжешће оптужује: управо тако ради и једна мајка у роману Ксенофонта Ефеског; затим, кад год се нешто дешава са главним јунацима, народ се там сјури да гледа и онда, обично, покушава да спасе из невоље јунакињу: исто је код Хелиодора, Ахила Татија, Ксенофонта Ефеског, Харитона, у Роману о Аполонију из Тира, код Апулеја; у крајњој опасности јунакињу спасава само божанство: као код Лонга и Ахила Татија; животиње које не наносе зло јунакињи — јављају се и код Ксенофонта Ефеског; јунакињи баш озбиљно прети смрт на ломачи — у Делима Павла и Текле исто као и у приповестима Хелиодора, Партенија, Ксенофонта Ефеског, Јамблиха; после спасавања Текла без по муке проналази Павла: то успевају јунакиње код Лонга, Хелиодора и Ксенофонта Ефеског; и најзад, као у та три претходно поменута романа, своје поновно виђење они прослављају причајући о свему што су преживели.

Мотивска сличност, међутим, не доказује аутоматски — како би поједини (на пр. Добшиц) рекли — да су Дела своје мотиве црпла директно из романа. Први приговор који би се уопште могао ставити на извођење порекла апокр. Дела из грчког античког романа, јесте у

[90] *Söder*, 126 и д.

вези са хронологијом. Наиме, сви ти романи из којих се наводе примери мотивских паралела и сличности са мотивима из апокр. Дела, настали су — са изузетком Харитонова романа у времену почев од 2. века нове ере па надаље: Лонгова пасторала о Дафниду и Хлоји средином 2. века, Леукипа и Клеитофонт од Ахила Татија између 172. и 194. године нове ере, Хелиодорова повест о Теагену и Хариклеји у 3. в. историја о Аполонију из Тира негде између 2. и 3. в. итд.[91] у најбољем случају, дакле, ти су романи савременици најстаријих апокр. Дела (Павла, Петра, Јована), ако не баш млађи од њих. Чињеница да сачувани романи представљају само део, углавном случајно сачуван, романескне књижевности која је, сматра се, била врло плодна и делотворна не само у првим вековима нове, већ и у последњим вековима старе ере, — та чињеница не може бити јак аргумент на страни оних који покушавају да докажу утицај тог романа на настанак апокр. Дела. Јер, ако и претпоставимо — мада немамо сачуване текстове — да је роман као врста цветао знатно раније него што су настали романи који су до нас дошли, ипак морамо водити рачуна о томе да је он у свом развоју прошао кроз две фазе: пресофистичку и софистичку.

Најопштије речено, одлике пресофистичког типа биле би следеће: главне личности су историјске (или их аутор бар таквима приказује); основни заплет чини бескрајна непредвидљива игра Фортуне са тим личностима; нема студије карактера; причање тече у директном говору; диспозиција грађе је „школски" крута, праволинијска; честа је смена прозних и поетских одломака; језик је књижевна κοινή. Насупрот томе, софистички тип романа ставља у своје средиште потпуно измишљене личности; заплет је до крајности и необично вешто — „заплетен"; чести су разни описи и дигресије сваке врсте — образовне, поучне или, просто, украсне; претеже индиректни говор; стил је рафиниран атицистички итд. Из ових неколико карактеристика двају типова романа јасно је да би се, ако већ треба повлачити неке паралеле, још и могло говорити о извесној сличности између апокр. Дела и пресофистичког романа (историјске личности; праволинијски развој радње; директни говор; то би их, с једне стране, приближавало док би их истовремено, с друге, потпуно раздвајала супротност Фортуна — τύχη — у роману: Божја οἰκονομία у апокр. Делима). Насупрот томе, о вези апокр. Дела са софистичким типом тешко да може уопште бити говора. Међутим, као што је већ речено, они који иду само за мотивском сличношћу апокр. Дела и романа, наводе најчешће примере управо из романа који припадају овом другом, софистичком типу, из романа Хелиодора, Татија, Лонга. Несклад је очигледан: док се по својим формалним одликама

[91] Научници који су проучавали или проучавају и данас грчки роман, веома се међусобно разликују у датовању појединих сачуваних романа. Ово наведено датовање изнео је *O. Weinreich* у свом концизном, веома инструктивном делу Der Griech. Liebesroman, Zürich 1962. Његова одлика, у односу на датовања која су други предлагали, јесте тежња да се прихвате увек најнижи, најранији могући датуми за настанак сваког појединог романа. На пр. Харитона он ставља чак и I в. ст. е. Уопште, временски оквир у коме се роман као врста развијао он види у вековима између II ст. и III в. н. е.

апокр. Дела приближавају — најуопштеније говорећи — пресофистичком типу романа, дотле се мотивски она потпуно ослањају на софистички тип романа. Јер, мада се у крајњој линији може говорити, и говори се о мотивском јединству античког романа уопште, без обзира ком типу припадао, ипак се не може превидети ни разлика која и у том, мотивском, погледу постоји међу типовима. Софистички роман на неки начин не само сваки стилски украс који употребљава, већ и сваки свој мотив доводи до крајње разуђености, до, ако може да се каже, хипертрофије. И онда, самим тим што појединим мотив бива развијен до крајњих консеквенци, он се неизбежно и мења, постаје нешто друго, нов мотив такорећи. За пример довољно је навести само један карактеристичан случај: љубав двоје младих и њихове патње због раздвојености коју им намеће окрутна судбина. Док је у ранијем типу романа централни мотив била доиста љубав двоје младих и њихове патње због раздвојености, у каснијем, пак, софистичком роману главни акценат ставља се не толико на саму љубав колико на формално-моралистички облик њеног испољавања, на верност и девичанство које тријумфује над свим претњама и опасностима. А управо та претерана уздржљивост, строга аскеза, прешла је, сматра се, из античког романа у хришћанска апокрифна Дела апостолска. Међутим, ако се пажљиво испита хронологија једних и других, морају се родити извесне сумње у могућност тог преласка. Чак ако се узме и да су те две врсте — пагански софистички роман и хришћанска Дела — савремене, да се отприлике истовремено јављају у, рецимо, 2. веку нове ере, остаје отворено питање колико су се две различите средине у којима су поникле те две књижевне врсте, познавале и мариле једна за другу и колика је стварна била могућност циркулисања међу њима књижевних тема и форми. Ако се сматра да је таква могућност постојала, онда би се, чисто теоријски гледано, могло претпоставити да је утицај ишао и од апокр. Дела ка роману, а не само обрнуто.

Други моменат на који треба обратити пажњу кад се разматра могућност тематског утицаја античког романа на апокр. Дела, јесте тај што се од укупног броја мотива који се мање више константно јављају у роману, у апокр. Делима појављује тек само сасвим незнатан део. У Делима Павловим, нпр. ти „позајмљени“ мотиви били би, поред сталног мотива путовања, још и сви они малопре пребројани мотиви „*еротског*“ карактера, сконцентрисани у епизоди Дела Павла и Текле. Ти мотиви, нанизани тако у читав мали списак, делују доста убедљиво, побуђују на размишљање. Међутим, кад човек изближе јасно размотри све те „мотиве“ и, нарочито, кад почне да проверава места наведена као паралеле из античког романа, одмах увиђа да је бројност наведених мотива — чист привид. Наиме, поступак коришћен при повлачењу паралела отприлике је овакав: ако у роману постоји нека сцена релативно слична сцени из апокр. Дела, онда се она разлаже на читав низ појединости које се, свака понаособ, проглашавају самосталним мотивима. На пример, у томе што је Текла очарана Павловим речима (што је, према Р. Зедер, уствари — обична заљубљеност) виде се три различита мотива: љубав на први поглед; јунакиња због љубави нити једе нити

пије; потпуно је опчињена човеком у кога се загледала. За сваки од њих онда се посебно наводе паралеле — а то је, најчешће, стално једно те исто место код сваког појединог писца. Међутим, ако се реално посматра, биће јасно да је то у роману само један, јединствен опис тренутка у коме су се двоје јунака видели и заволели, те да онда нема никакве потребе да се та заокружена сцена рашчлањава на неке саставне делове, засебне назови — мотиве. Довољно је рећи да је та и та сцена из апокр. Дела слична, нпр., сцени из Хелиодора III. 5, Харитона I. 1, Ахила Татија I. 4 итсл. — а не више пута наводити једно исто место као илустрацију за неки други мотив.

Тако дакле, кад човек прегледа и групише све понуђене паралеле из античког романа за Дела Павла и Текле, брзо увиди да се оне односе на свега неколико места из наведених романа: ако је у питању Лонго — онда се стално цитира онај одељак из II књиге (гл. 20—32), у коме бахати људи из Метимне одводе Хлоју у ропство, али она бива на чудесан начин спасена; ако се извлаче примери из Хелиодора, онда је то, у највећем броју случајева, или опис првог сусрета двоје младих из III књ., или компликована ситуација која настаје док су Теаген и Хариклеја у заточеништву код бездушне сатрапкиње Арсаке (VII—VIII књ.); ако се, пак, позива за сведока Харитон — указује се на почетак I књ. где је описано прво виђење Хереје и Калироје итд. А по једна, две, нека су и три, сцене из појединог романа не могу, јасно је, представљати роман у целини. Чак и кад тим неколиким сценама (у којима се, као што смо видели, углавном ради о упознавању и међусобном заљубљивању двоје младих, о љубомори одбијеног претендента и о мукама које девојка из различитих разлога мора да претрпи) прибројимо и мотив путовања као и све оно што се, по терминологији Р. Зедер, назива ареталошким и тенденциозним елементом, чак и у том случају збир свих мотива за које се тврди да имају неке везе са античким романом, неупоредиво је мањи од броја мотива, тема, које су обрађене у роману. Јер, роман — то није само повест о двома заљубљенима и њиховим доживљајима; то је, исто тако, повест о још многим другим личностима чије су судбине на било који начин повезане са судбинама двоје младих. Те су личности, нпр. добри људи који усвајају изложену децу, зле маћехе које воле или мрзе своје пасторке, старе дадиље или слушкиње које или искрено помажу или поваздан плету интриге, разбојници свих врста, доба живота, па чак и различитог ступња образованости, пастири, свакакви трговци — вечне луталице, војници и њихови заповедници, свештеници, врачи, просјаци итд., итд. А шта све они доживљавају и преживљавају, какве их све несреће и радости на животном путу чекају — то је све тако многоструко искомпликовано да не вреди овде ни набрајати.[92]

---

[92] Подсетимо се само примера ради, шта оно Харитон каже на почетку своје V књиге о Хереји и Калироји, резимирајући укратко све о чему је претходно било говора: „Како се Калироја удаде за Хереју, најлепша девојка за најлепшег момка, а уз помоћ и по жељи саме Афродите, и како је Хереја, гоњен љубомором својственом заљубљену човеку, грдно удари те изгледаше да је мртва; затим како је сахранише, а она се у гробу пробуди, како је ноћу скрнитељи гробова извезоше са Сицилије,

Ако се онда кад макар овлаш дозовемо у сећање све шаренило ликова из античког романа и сву усковитланост и непредвидљивост њихових судбина, присетимо једноставно испричане, невероватно шкрте у погледу детаља, на само неколико важних момената сведене приповести о животном путу мученице Текле, мораћемо да признамо да њен аутор — тешко да је икад прочитао и један роман. Ако га је и прочитао, доиста је то морао урадити веома површно — кад је успео да апсолутно све заборави осим тог фамозног љубавног пара главних јунака, у чијем је обличју наводно, представио своје јунаке — Апостола и његову ученицу.

С друге стране, међутим, питање је колико се уопште може бранити чак и та тврдња да јунакиња апокр. Дела, конкретно Текла, у свему подсећа на јунакињу било ког античког романа, будући да показује одвећ мало своју индивидуалност и самостално деловање — као и све оне јунакиње које су „само схематски скициране фигуре, а не бића од крви и меса и које све поступају једноставно онако како морају, према унапред одређеном плану, да би допринеле победи идеје".[93] Таква тврдња двоструко је погрешна: прво, Текла доиста *није* приказана као јунакиње романа[94], а друго, те јунакиње свакако *јесу* — бар у поређењу с Теклом — жива бића, а не марионете у служби неке идеје. Уосталом, о томе је у литератури већ довољно писано, те зато сад нећемо у то питање посебно улазити, већ ћемо се задовољити да цитирамо шта о томе каже Грималь.[95] „Јесу ли, дакле, херојине грчког романа само смешне марионете? Калироја, поносна и притајена, зар не зна она, у својој женствености која далеко превазилази Изолдину, да упути писмо свом другом мужу — онда кад је већ поново нашла свог Тристана — и да му у тих неколико, наизглед наивних редака, да осети ону праву ноту једне нежности која ни мало не умањује жар њене љубави према Хереји? Зар је то — смешна марионета — она Леукипа која постаје робиња и скрива се да би се што више приближила ономе који као да јој — боји се она — заувек измиче ван домашаја. Узалудно је и не-

---

те доупловивши у Јонију предадоше је Дионисију; потом љубав Дионисијева и Каліројина верност Хереји, неопходност да се уда зарад детета у утроби, онда Тереново признање и полазак Херејин у потрагу за женом, као и његово и друга његовог Полихарма заробљавање и падање у ропство у Карији; потом како је Митридат познао Хереју кад је овај већ требало да буде погубљен, како је пожурио да састави растављене заљубљене, а како је Дионисије, ухвативши писмо и из њега за то дознавши, оптужио овога Фарнаку, а онај ствар изнео пред Цара, а Цар обојицу извео пред суд — ето, све је то досад изложено у овој приповести" ... Сви ти дакле догађаји и перипетије збили су се само у првом делу Харитонова романа. У другом пак делу следи велико суђење пред персијским Царем, рат с Египтом итд. Тек се на крају раздвојени супружници опет проналазе и враћају своме дому. Узгред буди речено, Харитонов је роман један од краћих међу онима који су до нас дошли. Мислимо дакле да нема потребе доказивати колико је заплет из Дела Павла и Текле једноставан, прост и неразвијен у односу на овај „суперзаплет" из романа.

[93] *Söder* 148.

[94] Пада у очи да се у апокрифу скоро нигде не помиње Теклин физички изглед, њена — вероватно подразумевана — лепота. У свим романима међутим писац се са највећим задовољством задржава на опису лепоте јунакињине као и поразног деловања које та лепота врши на све који је макар само угледају.

[95] *P. Grimal*, Les romans grecs et latins, Paris 1958, Introduction p. XX.

потребно супротстављати привидну безначајност тих жена — врло младих, уосталом, које су преурањеном удајом управо тек изашле из адолесценције —, драматичним ситуацијама у које оне бивају увучене. Јер то значи заборавити да се њихово детињство одвијало у знаку непрекидне послушности, окружено хиљадама предострожности харема, и да се њихова сензибилност тек полако буди захваљујући грубим лекцијама које пружа авантура. Оне одговарају, инстинктивно, лукавством и лажи на бруталне почасти које им људи нуде. Оне су похотне, чулне, али своје наклоности чувају, деле их искључиво по свом нахођењу..... С друге, пак стране, у роману све су личности — протагонисти; разноликост карактера већа је но што то на први поглед изгледа."

Истина, с друге стране, ако читамо у низу више романа један за другим, може бити да ће нам њихове хероине изгледати у неку руку као марионете. Али то је више нека врста оптичке варке — будући да се околности у којима оне живе и делају, мање више стално, на исти начин у сваком појединoм роману понављају. Осим тога, те су личности у приличној мери и идеализоване, подигнуте као на неки пиједестал. Све то међутим не спречава да у том кругу коме припадају — кругу романтично идеализованих принцеза или племкиња — буду описане и приказане са потпуношћу која се приближава (код неких писаца више, код неких мање) правом мајсторству.

Ако се сад окренемо женским ликовима у апокр. Делима, Текли конкретно, са намером да извршимо поређење, видећемо да је било какво поређење немогуће. Једноставно, за то недостаје материјала. Јер, најпре, писца апокр. Дела не интересује човек, личност са својим индивидуалним начином мишљења и осећања, већ га искључиво интересује чин, догађај и то, слободно се може рећи, само једна врста догађаја — она у којој је делотворан „прст Божји". Сви токови његова списа теку ка истом ушћу: чуду. И друго, приповест о Текли (или некој другој јунакињи апокр. Дела) толико је кратка, сведена на само неколико сцена, да у њеном оквиру јунакиња доиста нема ни прилике да се искаже, да открије своју душу и своју памет.

Али, рећи ће неко — и с правом — није потребно баш писати роман да би се приказала нека личност; личност се открива често у једном гесту, једној речи, погледу. Зар се на основу тих неколико сцена које постоје у причи о Текли не може бар приближно одредити каква је то она девојка? Та и они који су поредили Теклу са Хариклејом нису ваљда баш све напамет причали! Тај је приговор сасвим на месту. Али, одмах ваља рећи, та Текла која извирује из редака Дела Павлових, мало, веома мало заједничког има са Хариклејом, Калиројом, Леукипом, и другим њима сличним девојкама. Узмимо за пример само један случај: неугодну ситуацију у којој се девојка нађе због сувише наметљивих просаца. Према Р. Зедер то је типичан романескни мотив који се, ето, обрео и у апокр. Делима.[96] Кад изближе, међутим, погледамо како је тај случај приказан у неком роману, рецимо Хелиодоровом, и у Делима Павла и Текле, приметићемо да је реаговање двеју јунакиња веома

[96] *Söder* 127.

различито. Хариклеја, кад год се нађе у таквој ситуацији (I 19 и д., V 19) уме, с пуно такта и смишљености, да отклони тренутну опасност привидним пристанком и постављањем неког, наизглед неважног, формалног услова. Конкретно, кад је разбојник Тијамид озбиљно и ватрено тражи за жену, она му одржи дуг говор у коме, после опширног излагања свог дотадашњег животног пута, изјављује да је спремна да се за њега уда, али га одмах моли да свадбу одложи до тренутка кад ће она, пошто буду стигли у Мемфис, разрешити себе од завета свештеничке службе Аполону; молба је оправдана и убедљива, Тијамид је прихвата; касније се Фортуна већ побрине да се његови планови не испуне већ да и он и девојка допадну у нове потпуно неочекиване авантуре које диктирају развој догађаја сасвим друкчији од било чега што су они могли претпоставити и замислити. Но независно од тога, у одсудном тренутку Хариклеја је показала примерну хладнокрвност, смиреност, разборитост и смисао за дипломатију. Насупрот томе, Текла, када јој моћни Александар искаже на улици своју симпатију, врло га недипломатски, грубо и нетактично не само одбија, већ и пред светом излаже порузи. Такав поступак не може, наравно, донети ништа добро: човек чија је сујета брутално повређена сурово се свети и гони девојку све док не буде осуђена ad bestias. Међутим, она се на то не жали, не покушава да избегне страшни удес — она га чак, скоро, прижељкује! Јер, она је хришћанка, њен је идеал мучеништво за веру. А у тој тачки она је хиљадама миља далеко од било које Хариклеје. Паганска девојка жели да живи, свим се силама бори да оствари своја права на живот и љубав; хришћанска девојка упрла је поглед у онај други живот и све ствари, људи и односи у земаљском животу немају за њу више никакву вредност сами по себи, него искључиво по томе да ли се они и на који се начин вреднују при преласку у вечност. Имајући све то у виду, очигледно је да се не може ни говорити о неком изједначавању Текле са јунакињама из античког романа.

Посматрано са те тачке гледишта, многи други мотиви наводно романескни, добијају различито значење. Ево примера. Постоји један мотив, доиста чест у грчкој књижевности, и то не само у позној књижевности романа, већ и раније, у драмској и епској, мотив невоља које сналазе неку жену због њене лепоте. И као што се Софоклова Дејанира боји да је због њене лепоте „једаред јади не снађу", са истог разлога требало би — кажу — да и апостол Павле упућује Текли речи: „Времена су тешка, а ти си лепота девојка: да те само не салети нека напаст, гора од оне прве, па да не поклекнеш, да се не уплашиш!". На први поглед, доиста, рекло би се да мисао Апостолова тече истим токовима којим и мисао Софоклове јунакиње. Али већ у следећем тренутку долази право објашњење тих речи: Апостол се не плаши искушења у виду физичких патњи, животних невоља које би могле снаћи његову горљиву ученицу — чега се плаши Дејанира и од чега редовно страдају лепотице јунакиње античког романа. Друго је предмет његове бојазни: у тој сцени, наиме, он одбија да јој да „*печат у Христу*", да је крсти, плашећи се да она, млада и лепа, неће можда издржати терет обавезе коју крштењем преузима — а у ту обавезу, по пишчевом тврдом уверењу, спада

и безбрачни девичански живот. А уколико би после крштења подлегла искушењу, упала у грех — питање је да ли би још могла имати наде у спасење. Крштење је озбиљна ствар и, по Тертулијановим речима, „ако људи разумеју терет крштења, више ће се плашити самог примања него његовог одлагања“.[97] Сам презвитер, писац Дела Павлових, изгледа да је био мишљења да је грех после крштења апсолутно неопростив. Такав његов став избија и из оног одељка из Блажених (гл. 5—6. Дела Павла и Текле), који гласи: „Благо онима који сачувају крштење јер ће починути у Оцу и Сину“, и који презвитер није узео из јеванђеоског узора (Мат. 5, 3—12) него од некуд другде, или га је можда сам сковао. У поменутом случају, дакле, у сцени објашњења између Павла и Текле ако и имамо неку далеку реминисценцију на један мотив често понављан у античкој књижевности, тај је мотив јако прожет хришћанским духом што га је, свакако, још више удаљило од претпостављеног мотива — сродника.

Осим овога, треба озбиљно размислити и о оној тобожњој заљубљености Текле у Павла. Многи научници (Л. Радермахер, М. Блументал и Р. Зедер) у 7. и 8. гл. Дела Павла и Текле виде типичан опис заљубљивања на први поглед: Текла три дана и ноћи седи на прозору и слуша Павла како проповеда у суседној кући; она нити једе нити пије но је сва као у бунилу — али као од неке радосне вести. Уз то они наводе бројне паралеле из романа Харитона, Хелиодора, Ахила Татија и Ксенофонта из Ефеса. Међутим, чини нам се, много је интересантније у овом случају извршити поређење са последњим главама XI књ. Апулејевих Метаморфоза. Тамо Луције, бивши магарац враћен у своје људско обличје милошћу богиње Изиде, са великим жаром (и говорничком вештином!) описује своја осећања тих неколико првих дана после откровења кога је био удостојен. Ево, неколико одломака само, из бујице његових речи: „Да бих, иако још непосвећен, могао да учествујем у служби богињи, изнајмио сам у самим зидинама храма једну кућу и тамо се неко време настанио, а био сам непрестано у друштву са свештеницима и тако сам стално могао да обожавам узвишену богињу. Никако се нисам одмарао и није прошла ни једна ноћ а да ми се богиња није појавила и давала своја упутства ... Из дана у дан жеља да примим посвету била је у мени све јача, па сам врло често одлазио прво свештенику и усрдно га молио да ме уведе у тајне свете ноћи. Али је овај врли човек, који је уживао глас веома побожног створења, благим и нежним речима, стално одлагао захтев и стишавао забринутост мога срца утехом и новом надом, као што то чине родитељи када ублажавају неумерене жеље своје деце (— сетимо се овде опет Павла како одгађа Теклино

[97] Tertull., De Bapt. 18. Цитирано према *Findlay*, Byways 265. Даље он објашњава да је питање — сме ли хришћанин да греши после крштења тј. хоће ли му ти греси бити опроштени — било врло актуално и много дискутовано нарочито у 2. в. „Али већ и у 1. в. — каже он — како видимо из Посланице Јеврејима, постојало је схватање да за хришћанина који упадне у грех нема наде за опроштај. Тај ригорозан став, да хришћанин после крштења мора да буде безгрешан јер ће иначе бити изопштен из завета милости — био је крајње раширен у 2. в., када је довољност Божје милости била замагљена учењем о заслузи“.

крштење! —) ... Још неколико дана остао сам тамо уживајући у необјашњивој жељи да посматрам лик богиње којој сам био обавезан за доброчинство које се никад не може наградити. Најзад сам се, по наређењу саме богиње, припремио да кренем својој кући, а тешко сам могао да прекинем везе искрене љубави које су ме спајале са њом. Срушио сам се дакле пред њеним лицем на земљу, дуго својим лицем миловао њене ноге, и уз много суза, и кроз јецање које је прекидало мој говор и гушило моје речи, рекао...“.[98]

Можда се, на први поглед, и не види — због великих разлика у начину изражавања — баш тако блиска сродност ових одломака са причом о сусрету Павла и Текле. Али кад се мало промисли јасно је да суштину и једног и другог извештаја чини оно што је, опет, на једном другом месту, у 9. стиху 9. гл. кан. Дела апостола исказано са задивљујућом концизношћу и прецизношћу: „И бијаше (Савле) три дана слијеп, и не једе нити пи“: то је наиме нешто што би се могло назвати — феноменом обраћења. Обраћење није хришћански изум, постојало је и у многим паганским мистеријама, нпр. ето, у Изидиним, које је Апулеј тако подробно и речито описао. Но, без обзира о ком се веровању ради, психолошки ефект обраћења је исти: новообраћени има утисак да је тек тада стварно „прогледао“ (узгред буди речено, питање је да ли се и у Савловом случају радило о правој, физичкој слепоћи), да је схватио прави циљ и смисао живота, открио једину истинску етику и истовремено стекао изненадну снагу и способност да се у животу и придржава те етике. Уз то обавезно иде и огромно осећање радости, смирености и неодољиве жеље за напуштањем свих земаљских обавеза и што потпунијим предавањем контемплацији, молитви и сл. И управо ту појаву имамо описану у три разна текста — у кан. Делима, Делима Павла и Текле и Апулејеву роману — на три сасвим различита начина; полазна тачка очигледно је свима била иста, само што је књижевно знање три писца било врло неуједначено. Најмање вешт свакако је био писац Дела Павла и Текле: захваљујући његовој неспретности још је испало да се Текла заљубила у Павла — уместо да свима одмах буде јасно, оно што је писац вероватно и желео да постигне, да је она уствари доживела тај узбудљив и оплемењујући осећај обраћења.

Коначно, рецимо коју реч и о оном мотиву спасавања јунакиње из крајње животне опасности, конкретно један пут са ломаче и други пут из арене са зверовима. Тај се мотив обавезно помиње код многих испитивача проблема апокрифа као евидентан доказ о постојању директне везе роман — апокр. Дела. Јер истина, у низу романа (Харитона, Јамблиха, Ксенофонта из Ефеса, Ахила Татија, Хелиодора посебно) налазе се управо такве сцене у којима главна јунакиња долази до на ивицу смртне опасности, али онда, сасвим неочекивано, бива чудесно спасена. Али, чак и ако се сложимо да је таква сцена из било ког романа паралелна сцени из апокрифа, не смемо заборавити да се паралелне сцене налазе и на једној другој страни — у Светом писму. На пример,

[98] Апулеј, Златни магарац XI 19. 21. 24, превод А. Вилхар.

како подсећа Вуо[99], у самим кан. Делима има једна у великој мери аналогна сцена спасавања Павловог из тамнице у Филипима (16, 26). Даље, за сцену другог спасавања Теклиног може се навести као аналогија прича о Данилу у јами с лавовима (Дан. 14,30), као и прича о тројици младића у пећи огњеној (Дан. 3,25); уз то, као даља реминисценција, може се поменути и стуб од облака који скрива Јевреје у пустињи (Изл. 14, 24). Дакле, ако ни због чега другог, оно бар због неке потпуности и објективности излагања треба свакако увек изнети и једну и другу могућност за поређење — значи са романескним али и са канонским текстовима — пружити свакоме прилику да се сам определи. Уосталом, да ове библијске паралеле са наведеним местом из апокрифа нису само произвољно одабране, сведоче и стари прерађивачи приче о Текли, Василије из Селеукије и Никита Пафлагонац, који су обојица, независно један од другог, спасавање Теклино доводили поређењима и аулзијама у везу баш са наведеним местима из Светог писма.

*

Међутим, ваља признати, има и обрнутих случајева: да неки мотив, наизглед чисто хришћански, или бар сасвим неутралан, ирелевантан, одаје уствари остатке паганског начина мишљења у његова писца. По свему судећи тај малоазијски презвитер био је покрштен паганин, не човек потекао из хришћанске породице (што, наравно, не би било искључено у другој половини 2. века), а ни Јеврејин; он је хришћанство *учио* — и није га баш до краја доучио. Нови Завет као и уопште литургијска питања он очигледно добро познаје[100], толико добро чак да је цео његов речник и стил директно прожет новозаветним узорима и обрасцима; Стари Завет, међутим, како изгледа познаје он већ много мање. Истина, ту и тамо, нарочито у говорима које ставља Апостолу у уста, има и примера из историје Старог Завета, али све су то мање више личности и догађаји веома познати и популарни (о којима се човек могао обавестити већ и у самом Новом Завету, нарочито у говорима, Павла, Петра и Стефана, у кан. Делима!): присуство таквих примера не доказује значи само по себи неко дубље познавање Старог Завета. Нарочито је упадљиво да нигде у Делима Павловим (бар у досад познатим одломцима) нема говора о проблему јеврејског Закона, о томе треба ли хришћани да држе Закон или не. Можда у 2. веку то питање више није било тако горуће као у 1. — будући да се хришћанство коначно било ослободило од синагоге и стало на сопствене ноге, али за једног Јеврејина то питање вероватно није никад могло сасвим изгубити своју тежину. Све то, дакле, говори у прилог мишљењу да је презвитер био покрштени паганин. И тај његов некадашњи, делимично одбачени, пагански начин мишљења, гледања на свет, избија, кажемо, у неким моментима на површину. У 40. гл. Дела Павла и Текле, на пример, прича се како је Текла, преживевши срећно борбу са зверима у арени

[99] *Vouaux*, Les Actes de Paul 128.
[100] в. *Hamman*, La Prière II, 190 и д.

и одморивши се неколико дана у кући племените Трифене, кренула да поново нађе Павла. На поласку, каже писац, она се „опаса појасом и навуче хитон који је преправила по угледу на горњу хаљину какву људи носе", дакле, преруши се у мушко. Да ли је и косу одсекла, писац на овом месту не каже изричито; вероватно да јесте, јер је она још пре изразила жељу да прати Павла преобучена у мушко, и тада је сама рекла „постриђићу се и следићу те куд год кренеш" (гл. 25.). Такав мотив, прерушавање жене у мушко, у канонској хришћанској књижевности[101] се нигде не јавља, док је, с друге стране, у античком роману доиста чест. И не само да је чест у роману, него и у народној приповедној књижевности, у краћим причама, новелама, одакле га је уосталом роман и преузео.

Најближу паралелу овом месту из Дела Павла и Текле налазимо у Апулејевом роману Златни магарац (VII, 6): тамо се прича о томе како једна жена, преобучена у мушко, прати верно свог мужа, царског чиновника запалог у немилост, и потуца се с њим од немила до недрага. По својој обради и месту које заузима у склопу целе приче, овај мотив из Апулеја је далеко сличнији одговарајућем мотиву из апокрифа него сва она друга слична места из Хелиодора (VI, 10. II, 19), Ахила Татија (VI, 1) или других, која се обично у литератури наводе. Та сличност између Апулејева романа свакако није безначајна и не би је требало превидети. Јер Апулеј је своје дело искитио и попунио читавим низом народних прича које је једноставно такве — какве су, под најбезначајнијим изговорима убацивао у ток своје приповести. С друге стране и писац апокрифа црпао је очигледно своју грађу са истог извора, из народне приповедне традиције. При том је он ту грађу прерађивао, христијанизовао колико је знао и умео, али му је свеједно ту и тамо промакла понека појединост која је онда остала у тексту као речит доказ свог првобитно паганског и чисто фолклорног порекла.

Још једна појединост слична овој о преоблачењу јесте чувена прича о крштеном лаву, испричана у ефеској епизоди Дела Павлових. За њу није потребно много коментара — јасно је да о крштавању животиња у хришћанству не може бити ни говора. Питање је само како се тај малоазијски презвитер, који је очигледно држао до своје ортодоксије (ма колико она нама данас не изгледала тачна и потпуна), уопште усудио да такву једну причу унесе у свој спис.

Неке друге појединости, које као да су остатак или реминисценције на паганску, нехришћанску књижевност, односе се на питање стила више него на мотивске сличности. Једно би била она — ако сме да се каже — омиљена пишчева фигура којом описује извесну личност како се колеба између два супротна осећања: „а он, с једне стране (ἅμα μέν... ἅμα δέ...) заљубљен у њу и истовремено, с друге, стидећи се тога што му се догодило...". Такво описивање душевног стања, које није једнострано, већ са настојањем да се прикаже сложеност људског реаговања

[101] У апокр. књижевности он је, напротив, доста чест, али је ту углавном ограничен на легенде о мученицама, које су у великој мери зависне најчешће баш од легенде о првомученици Текли (на пр. легенда о св. Пелагији).

у одређеним ситуацијама, такво се описивање не налази ни у кан. Делима нити уопште у новозаветној књижевности. С друге, пак, стране, у античкој приповедној књижевности то је веома уобичајен начин изражавања. Конкретно, од романописаца већ Харитон, који се још понајмање служи различитим реторским украсима, овај је украс — који се код њега састоји у састављању читавог малог списка противречних осећања која се у одређеном тренутку приписују једној особи — употребљавао врло радо и релативно често (нпр. 1,9). Код Харитона то је, наравно, много развијеније него код нашег писца апокрифа, тамо је то једноставно део реторског манира, док код овога, опет, тешко да се може говорити о било каквом маниру. Презвитер наиме употребљава нешто што се једва и може назвати стилском фигуром, али што ипак одаје његов начин мишљења, формиран у традицији грчке античке мисли која се врло радо изражава у формалним супротностима, у антитезама.

Затим, треба овде поменути и сцене неспоразума и препознавања или откривања правих намера нечијих, које су, међутим, у једном претходном тренутку биле погрешно тумачене. Такве би у Делима Павловим биле следеће сцене: у Мукама Павловим (гл. VII) неспоразум на гробу Павловом — Лонго и Кест, центуриони, долазе да се крсте, а Тит и Лука, ученици Апостолови, уплашивши се нагну у бег, те она двојица једва некако успеју да их зауставе и да се лепо с њима објасне. Даље, у гл. 40. Дела Павла и Текле неспоразум између Текле и Павла — Текла се појављује преобучена у мушко и праћена гомилом слугу, на шта Павле помисли да је она то „у неку напаст упала" па да ваљда хоће да га изда и властима преда, те га она једва разувери ... Потом још и у гл. 24 Дела Павла и Текле, изненадна појава Теклина у отвореној гробници где Павле пости и моли се, наилази на његово неверовање да је уистину то она, жива и здрава и са ломаче спасена. Коначно и чудесан сусрет Павлов са лавом који није диваљ и крвожедан већ жељан крштења и вере, такође би спадао међу те сцене неспоразума, које садрже одређену меру драмске напетости те управо и имају за циљ подстицање интересовања и пажње у читалаца. Све оне могле би се упоредити са оним што се у античкој теорији књижевности назива ἀναγνωρισμός, *препознавање*, и што представља омиљен мотив те књижевности уопште, почев од Хомера, преко трагичара, све до хеленистичке књижевности, посебно софистичког романа. У свим тим случајевима ради се, наравно, о врло развијеном заплету на чијем крају тек као врхунац долази препознавање. У Делима Павловим, напротив, обично нема никакве припреме за ту сцену, она наилази без неког дубљег узрока, једноставно ради постизања тренутног ефекта. У роману, пак, таквих сцена има на претек, било да су издалека припремљене или баш и изненадне, као у апокрифу. Као доста блиске аналогије поменутим местима из апокрифа могле би се узети у разматрање сцене из Лонга (IV, 22 — двојица браће који су одвојено расли, треба да се препознају; један се, пак, од њих уплаши неке подвале и нагне у бег док га други јури покушавајући да га стигне и уразуми: по неким општим контурама овај је призор необично сличан оном из Мука Павлових), или Апулеја

(VIII, 17 — неки сељаци, терани невољама, крену да се селе, а други, погрешно проценивши њихове намере, нападну их као разбојнике и пљачкаше). У оба наведена случаја ради се о уметнутим епизодама које се слободно преплићу са основним током догађаја. То је овде у толико вредно помена што се зна да су, опет да поновимо, аутори црпли грађу за те епизоде управо из народне усмене традиције.[102] Писци пак апокрифних Дела такође су, зна се, били врло блиски тој традицији. Обично, они су је прилагођавали својим циљевима и свом погледу на свет, христијанизовали су је. Међутим, на појединим местима остао је упркос томе да извирује по који директан одблесак античког, у смислу паганског, укуса и манира.

И најзад, међу појединости које неоспорно припадају античкој, паганској традицији, треба свакако уврстити и онај добро познати физички портрет Павлов из 3. гл. Дела Павла и Текле. Јер, у канонској књижевности Новог Завета нема ни помена о неком портретирању личности, чак ни оних најважнијих; слична је ситуација уосталом и у Старом Завету (— са изузетком Песме над песмама). У грчкој античкој књижевности, напротив, портрет је — у разним формалним варијантама — још од најстаријих времена присутан. И мада се време пре хеленизма у описивању телесног изгледа, како каже Ј. Фирст[103], „држало највеће могуће трезвености, резервисаности", ипак већ код Хомера наилазимо на, истина врло скромне, покушаје да се слушаоцу дочара изглед неке личности. Међутим, ваља одмах приметити, та традиција није могла довести до онаквог портрета, детаљног и врло конкретног, какав је Павлов портрет. Наиме, Хомеров манир у описивању личности (— уколико се не ради о чисто спољашњем изгледу, о оделу, опреми, оружју и сл., што, детаљно описано, код њега често замењује прави портрет) састоји се у истицању само неке од њених особина, било да су то црте лица, општа телесна грађа или нека душевна карактеристика која у понашању личности избија на површину, после чега скоро сбавезно долази поређење са неком митолошком личношћу, неком богињом или познатим херојем. Тако, нпр., за Хеленину ћерку Хермиону каже се да „љупка и мила, она подобна беше лепотом Афродити златној", за Полифема да „беше страховито голем, громула; хлебојеђи није човеку приличан био, но густој главици горској усред високих брда", а Наусикаји, опет, сам Одисеј обраћа се речима „Ако си богиња која што живи

[102] Посебно је питање, у литератури често претресано, у којој је мери роман као целина у генетској вези са краћом причом, новелом. Од модерних истраживача најприхватљивије тумачење нуди *O. Weinreich* који каже (Der griech. Liebesroman 7): „И у антици постоји неки додир између романа и новеле, али је нетачна повремено истицана теорија која покушава да докаже да је роман у генетској вези настао из новеле на тај начин што је она, наводно, проширена уграђивањем епизода, споредних токова радње, извештаја о путовањима итд. Заступници те теорије губе из вида посебне законе који важе за један и други прозни род. Истина је, с друге стране, неоспорно да су у једну развијену романескну радњу могле бити убачене новеле, како то антички и новији примери јасно показују".

[103] *Fürst*, Untersuchungen. У том свом раду *Fürst* је прикупио велики и драгоцен материјал за историју портрета у грчкој књижевности, од самих почетака па до Јустинијановог доба.

у широком небу, великој Дивовој ћерци Артемиди сматрам те сличном и по образу твом и висини, а и по стасу", док њему, касније, Алкиној каже: „Кад гледамо тебе, Одисеју, на уму нам није да си превртљив ти и коваран, ко што их много црна исхрањује земља...".[104] Такав начин представљања изгледа једне личности, лежеран, необавезан, у неку руку — импресионистички, и са извесном склоношћу ка психолошком тумачењу, понавља се, знатно касније, у хеленистичком роману. (Узгред буди речено, тамо је такође честа и она врста описа, која инсистира само на опреми, оделу, орнату; типични такви описи су код Апулеја XI 3, Хелиодора III 3—4 итд.). Примера има у свим романима, пресофистичким и софистичким подједнако; међутим, портрети који се ту налазе садрже, у односу на Хомера, много више истакнут и наглашен опис деловања које изглед те и те особе врши на посматраче. Најчешће је, разумљиво, у питању женска лепота и поражавајуће јак утицај који она има на све присутне без разлике. Кад год се нека лепотица — звала се она Хариклеја, Калироја, Родопида, Психа или ко зна како — појави у јавности, ефекат је увек исти: људи се бацају ничице као пред богињом, окрећу поглед заблеснути и просто заслепљени лепотом, губе сасвим моћ расуђивања те чак и сатрапи, владари и разни моћници постају спремни да упропасте све своје имање и власт не би ли само како ту надземаљску красоту за себе задобили. Такав опис, додат непосредно портрету, води порекло, у крајњој линији, из учења аристотеловске физиогномике тј. представља поједностављење, вулгаризацију неких њених добро познатих поставки.[105]

Међутим, начин на који је у Делима Павловим Апостол представљен, са овом традицијом нема никакве, бар директне везе. Формално, тај је портрет сачињен од низа асиндетски поређаних χαρακτηρίσματα које, опет, чини по једна именица са придевом или чак сам придев. Тако изграђен портрет делује крајње једноставно, прецизно, „поштено", тј. даје утисак аутентичности и реалистичности. Одакле и којим путем је такав портрет доспео у једна апокр. Дела, тешко је одлучити; али, одакле је све могао да дође — то је доста познато и испитано. Р. Зедер, нпр. (мада је имала у рукама Фирстову студију) каже, да присуство портрета у Делима Павловим указује на „још једну подударност између апокрифних Дела и ареталогије".[106] Такво тврђење у сваком случају је ако не неосновано, бар недовољно поткрепљено доказима. Јер, једини примери из ареталогије, који су нама доступни припадају Лукијановој биографији Александра из Абонутејха и Филостратовим Животима софиста. Међутим, како тачан изглед и особености народне ареталогије нису довољно познате, не може се тврдити да су два реторски тако образована писца као Лукијан и Филострат доследно копирали један популарни књижевни образац народне традиције; лако је могуће да су га они обогатили појединостима преузетим из других књижевних родова, у конкретном случају портрета — из историјске биографије. Јер, како

[104] Одис. IV, 13. IX, 187. VI, 149. XI, 363. Прев. М. Н. Ђурић.
[105] *Fürst*, Untersuchungen 432.
[106] *Söder* 96.

је Фирст детаљно приказао, портрет оног истог типа коме припада и Павлов, почео се у грчкој књижевности јављати од 4. в. ст. е., у историјској биографији која је нарочито била негована у перипатетичким круговима. Касније, што се више улазило у хеленизам, портрет је бивао све присутнији да би коначно у историографији римског доба, а затим и у византијској, достигао завидну популарност и распрострањеност. Интересантно је, даље, да Фирст проналази још један потенцијални извор одакле је портрет могао ући у апокр. Дела: то је мноштво пронађених египатских папируса, писаних грчким језиком, који садрже тестаменте приватних лица и различите купопродајне уговоре. У свим тим документима, који се јављају у дугом временском периоду између 3. века ст. е. и 4. в. н. е., уговарачи или завешталац описани су на увек исти начин — низом придева асиндетски поређаних, од којих сваки представља другу χαρακτήρισμα, и који су често изграђени помоћу префикса εὐ —; намена таквих описа је очигледна: они треба да послуже за идентификацију уговарача тј. као потврда аутентичности уговора (без обзира што је у каснијим документима очигледно да је то постала чиста форма која се шаблонски понавља са минималним варијацијама). За предмет којим се Фирст бави, а то је Диктисов Дневник тројанског рата, откриће тих докумената је од прворазредне важности — будући да он претпоставља да је Дневник могао настати баш у области александринског културног круга. Што се, пак, тиче апокр. Дела, која само узгред узима у разматрање, Фирст не сматра немогућим да су и она, као и бројна Дела апокрифне апокалиптике, будући да такође припадају отприлике истој, оријентално — египатској културној сфери, могла баш из тих веома раширених службених докумената преузети идеју о портретирању личности ради постизања утиска о аутентичности списа.

У сваком случају, дакле, очигледно је да књижевни портрет не припада јеврејској, односно касније хришћанској традицији, већ да је у Дела Павлова доспео захваљујући томе што је његовом писцу била блиска не само хришћанска већ и једна друга, паганска традиција.[107]

*

То су била нека разматрања о поређењу између апокр. Дела и античког романа, о поређењу какво се налази у најчешће наведеној научној литератури, и о неким његовим нелогичностима и недостацима. С друге, пак, стране у тој истој научној литератури често се јавља и поређење између апокр. и кан. Дела апостолских. При том је као меродаван, ван дискусије, прихваћен став да такво поређење „даје врло мршаве резултате" бар уколико се ради о итинереру или другим појединостима; аутор Дела Павлових није се, наиме, „ни у правцу кретања Павлова ни у осталим фактима држао кан. Дела. Он је свој материјал самостално прикупио и распоредио".[108] Један од последњих чланака

[107] Поменимо још једном, објективности ради, да има и научника који успевају да овај Павлов портрет комплетно изведу из новозав. традиције (*Vouaux, Erbetta* и др.). В. нап. 77.

[108] *Hennecke-Schneemelcher* II 239.

о том питању изашао је из пера вероватно највећег данашњег познаваоца апокр. Дела, посебно Дела Павлових, В. Шнемелхера.[109] У том свом чланку Шнемелхер најпре сумира досадашња схватања и претпоставке које су разни научници износили о вези између Дела Павлових и кан. Дела апостолских, а затим износи своје сопствено мишљење: оно је изразито негативно у односу на хипотезу о директној зависности Дела Павлових од кан. Дела. Његови се закључци могу, укратко, свести на следеће: прво, у описивању Павловог мисионарског рада аутор Дела Павлових тако је компоновао грађу да је испало да је Апостол од тренутка обраћења па до мученичке смрти обавио само једно, јединствено путовање, од Јерусалима до Рима, а не да је, као у кан. Делима, ишао уствари на три различита и посебна мисионарска путовања (— и то само пре свог првог одласка у Рим). Затим, мада и у једним и у другим Делима Павле путује из места у место, ширећи хришћанску веру, култ и науку, ипак је схематика по којој се то врши друкчија у апокр. Делима него у канонским. При томе Шнемелхер мисли искључиво на садржајну схематику која у кан. Делима подразумева обавезно проповед у синагоги и сукоб са Јеврејима, чега у апокр. Делима уопште нема (бар у сачуваним деловима текста). Исто тако, у кан. Делима је видљиво да Павле, ма у које место да дође, почиње испочетка тј. управо он оснива тамо општину и установљава хришћанску службу Божју, док у апокр. Делима, с друге стране, не само да нема говора о томе, већ из текста јасно излази да Павле где год дође, држи проповеди у већ оформљеним хришћанским заједницама, какве су постојале уствари тек у другој половини 2. в. Потом, за аутора Дела Павлових не постоји уопште проблем мисије међу паганима, он њу — за разлику од аутора кан. Дела — једноставно држи за разумљиву саму по себи те не даје себи труда ни једном речи да је објасни, оправда евентуално; исто важи и за питање јеврејског Закона и Божје економије спасења. Што се, пак, тиче улоге и важности чуда у оба ова списа, Шнемелхер тврди да је то још једна тачка у којој се они разилазе (мада и сам наводи доста блиске паралеле извештаја о чудима из једног и другог списа, нпр. ноћни излазак из тамнице у Ефесу: кан. Дела 16, 25 и д., или инцидент са Патроклом на почетку Мука: Дела 20. 7 и д.). Наиме, док код аутора кан. Дела сваки извештај о чуду стоји у служби опште теолошке концепције, дотле у апокрифним Делима ти извештаји не само да су бројнији, но су и „дигнути на квадрат", тако да су прешли у област чисте легенде и скоро се изједначили са паганским панданима. Међутим, закључује Шнемелхер, све те разлике не затварају пут поређењу између кан. и апокр. Дела: јер, у појединим партијама кан. Дела (као, нпр. она два позната стиха: „И Бог чињаше не мала чудеса рукама Павловијем, тако да су и чалме и убрушчиће знојаве од тијела његова носили на болеснике, и они се исцељиваху од болести, и духови зли излажаху из њих"[110]) постоје легенде које показују почетни ступањ управо оног развоја који ће довести до стварања легенди утканих у Дела Павлова. А то, како каже Шнемелхер, „у сваком случају

[109] *Schneemelcher*, Die Apg des Lukas und die Acta Pauli.
[110] Кан. Дела 19, 11—12.

боље, изгледа, може објаснити поједине додирне тачке између кан. Дела и Дела Павлових, него претпоставка о некој књижевној зависности. Јер сама врста апокр. Дела указује на то да се њихов аутор не сме сматрати литератом са уметничким амбицијама. И баш аутор Дела Павлових је ван сваке сумње компилатор који је приче из народа прикупио и прерадио; не може се никако рећи да је он сео и свесно решио да начини неки роман о Павлу који је био у потивречности са кан. Делима, а при том ипак тако вешто био састављен да се стално ослања на та иста Дела, што би писац, опет, зналачки прикривао". И даље, будући да је тај писац деловао у другој половини 2. в., када је новозаветни канон већ био утврђен и добро познат, није, свакако, чудо што је језик којим он пише скроз прожет истим оним особинама којима и језик кан. Дела и уопште других новозаветних списа. Из тога међутим још не произлази да су Дела Павлова књижевно зависна од кан. Дела: она зависе, пре свега, од традиције о Павлу, која је тада била у оптицају.

Толико Шнемелхер. Као што се може видети, у свом раду он се углавном интересује за сличности и, још више, разлике у погледу материјала од кога су један и други писац сачинили своје списе. У том погледу разлика је доиста веома велика и свакако иде у прилог аутору кан. Дела — са тачке гледишта историчности, веродостојности преузетог материјала који у оба случаја, највероватније, потиче из усмених извора. Међутим, објективно говорећи, можда уопште не би требало толико инсистирати на потпуној неисторичности материјала унетог у Дела Павлова (наравно, само појединих легенди јер неке, као нпр. она о крштеном лаву, стоје ван сваке дискусије). Као прво, сви који пореде кан. и апокр. Дела обавезно почињу од неподударности Павловог правца путовања у једним и у другим: у кан. Делима, кажу, Павле је три пута, у различитим правцима, ишао на мисионарска путовања, док овде, у апокр. Делима, он иде из Јерусалима директно до Рима. При том, сви они узимају као само по себи разумљиво да је писац Дела Павлових наводно желео да у свом спису прикаже цео живот Павлов у вери, тј. од обраћења до смрти: тако посматрано, јасно је да Дела Павлова имају огромне празнине. Али то схватање — кад се боље погледа — уопште није базирано на чињеницама, бар не јасним и неспорним. Јер оно полази од претпоставке да је на почетку Дела Павлових био испричан догађај пред Дамаском тј. Павлово обраћење; тај део текста није уопште нигде сачуван у потпуности, а једино у коптском преводу има неколико врло фрагментарно сачуваних редова из којих се само наслућује да је ту евентуално могло бити говора о познатом догађају. А чак ако је и било говора, не зна се ништа ближе у ком контексту. Да ли можда не у ретроспективном причању било којом другом згодом? Зато се, дакле, можда уопште и не треба да пореди путовање из Дела Павлових са оним из кан. Дела. Јер, ако је тачно да на почетку Дела Павлових није била прича о обраћењу Павлову, или ако је она била испричана само узгред, онда се, бар теоријски, може претпоставити и да су Дела Павлова имала за циљ да упознају читаоце управо са оним догађајима који уопште нису били испричани у кан. Делима, тј. са последњим годинама Павлова живота. Наиме, кан. Дела завршавају

се првим одласком Павловим за Рим, одласком из Цезареје, под стражом и у оковима. То међутим, претпостављају, није ни из далека било последње путовање Павлово. Пошто је провео две године у сужањству у Риму, он је у лето 63. г. био ослобођен. Тада је опет кренуо на Исток, преко Крита, и редом посећивао цркве које је сам био основао. Затим је кренуо у другом правцу, на запад, посетио Шпанију и, можда, Галију, а потом се још једном — у пролеће 66. г. — вратио на Крит, опловио обале Мале Азије и преко Троаде дошао у Македонију. Ту је, у Никопољу, презимио да би у пролеће 67. г. кренуо — овог пута на доиста последње путовање, у Рим. Тамо је извесно време проповедао у неком изнајмљеном амбару док коначно није био ухапшен и осуђен — као римски грађанин — на смрт од мача.[111] Те четири године представљају, теоријски посматрано, више него довољан временски размак да се у њега сместе сви догађаји испричани у Делима Павловим. Наравно, још једном подвлачимо да је то само теоријска претпсставка, будући да догађаји описани у Делима Павловим — колико се не поклапају са оним из кан. Дела, толико одступају и од ове Холцнерове хипотетичке реконструкције последњих Апостолових година. А доказа да је писац хтео да баш тај период прикаже нема, наравно, као што нема ни доказа који би јасно потврђивали да је он мислио на оно исто раздобље Павлова живота о коме је већ био читао у кан. Делима.[112] Стога у расправу о питању зависности апокр. од кан. Дела не треба увлачити, како је то Шнемелхер учинио, аргументе који почивају на веродостојности и аутентичности факата испричаних у једном и другом спису. Јер, с једне стране, ни апокр. Дела нису можда баш сасвим неисторична док, с друге стране, и тзв. Лукина Дела апостолска, ма колико била плод стварања једног неоспорно вештог и ученог списатеља, ипак прво, свој материјал црпу из истог извора као и апокрифна Дела — из усмене традиције —, а друго, ни она не могу сасвим избећи подозрењу у вези са објективношћу, непристрасношћу у крајњој линији, својих исказа. Стога дакле, питање зависности треба решавати ипак претежно на књижевно теоријском плану.

А на том плану Шнемелхер је, видели смо, одлучно против претпоставке да је писац Дела Павлових имао пред очима као узор кан. Дела. Он тврди (прилично запетљано уосталом) да је немогуће и помислити да је презвитер „сео и свесно решио да начини неки роман о Павлу, који би био у противречности са кан. Делима, а при том ипак тако вешто био састављен да се стално ослања на та иста Дела, што би писац, опет, зналачки прикривао“. Доиста није могуће, а ни потребно упуштати се у тако компликоване претпоставке. Јасно је, чак ако се и не зна за ону Тертулијанову напомену из De bapt. 17, да је презвитер Дела Павлова писао bona fide, без икакве намере да фалсификује један вероватно добро познат спис или да оспорава оно у њему речено, већ

[111] *Holzner*, Pavao 500 и д. Та реконструкција Павлових последњих година изнета је врло документовано.

[112] И *W. Michaelis* се опредељује за претпоставку да се у Делима Павловим говори о догађајима после првог сужањства у Риму. (Apokr. Schriften 277. 281 и д.).

само из жеље да читаоцима пружи неке податке о делатности великог Апостола према коме је очигледно гајио живу љубав и дубоко поштовање. Зато, дакле, он није ни имао разлога да прикрива угледање на кан. Дела, угледање не у садржини већ искључиво у композицији, распореду сопствене грађе. А то угледање неоспорно постоји, неприкривено и неприкривано, и демантује Шнемелхерове тврдње о наводној потпуној наивности, скоро несмислености писца Дела Павлових, који је чисто механички црпао грађу из „традиције о Павлу која је тада била у оптицају". Кад би то било тачно, зар не би онда било необично што се та традиција исказује управо у оним истим формама као и традиција о Павлу изнета у кан. Делима (од гл. 13 на даље), док, с друге стране, нпр. традиција о Петру — какву видимо у апокрифним Делима Петровим — нема, са чисто формалне стране посматрано, много заједничког са оном традицијом коришћеном у првих 12. гл. кан. Дела? По времену настанка међутим апокр. Дела Павлова и Дела Петрова веома су блиска — уобичајено је да се датују приближно у другу пол. 2. в. — а што се тиче извора из којих су једна и друга Дела црпла своју грађу, тврди се да су то била народна усмена предања. Значи ли, онда, да су се предања о Павлу кроз читав један век (уколико је тачно поменуто датовање Дела Павлових) задржала у истом формалном облику, а са измењеном садржином, док су се предања о Петру изменила и садржински и формално? Или то можда значи да је аутор Дела Петрових био знатно вештији списатељ који је умео да формира грађу по својој жељи док је аутор Дела Павлових био довољно неискусан да пусти да му сама грађа наметне облик приповедања? По свој прилици — не значи. Писац Дела Павлових није баш толико наиван и неспретан како би човек на први поглед помислио. Јер, мада текст његова списа, нарочито у наративним партијама, делује крајње једноставно, неусиљено као усмено казивање, ипак поједини одломци указују ако не баш на учен, свакако на смишљен и неоспорно вешт књижевни поступак. У такве одломке спадају сви Павлови говори — проповеди и, пре свега, III Посл. Коринћанима.

Ту је посланицу, по свему судећи, ипак саставио сам писац Дела Павлових. Неко би се могао евентуално упитати како је један презвитер, који је очигледно био убеђен у своју ортодоксију и уз то још и толико ценио и волео апостола Павла, имао смелости да фалсификује — ни мање ни више но једну посланицу. Међутим такво питање могао би да постави само онај ко стоји исувише чврсто на тлу данашњих, у великој мери традиционалних, појмова и схватања, а не покушава да ствар сагледа из тачке посматрања презвитера који је живео само један век, а можда и мање, после апостола Павла. Јер, за данашњег човека Посланице имају неки као ореол изузетности, неприкссновености, вероватно зато што су, прво, најстарији сачувани списи Новог Завета, затим што се мање више тачно зна ко их је, када и зашто писао[113], и најзад, баш

[113] Сва традиционално прихваћена тумачења о Павлу као творцу Посланица одлучно побија Р. Ј. Випер, Рим, и рано хришћанство, Сарајево 1963 (прев. М. Милидраговић). Он сматра да *„Айостол Павле"* практично није ни постојао, или бар

зато што имају облик посланица који их сам собом чини на неки начин конкретним, свакоме блиским и прихватљивим.

Али имајући у глави такву представу о Посланицама, ми губимо, делимично бар, из вида чињеницу да оне, ако имају формално облик писма, ипак представљају по својој садржини једну другу књижевну врсту — проповед. Непобитна је чињеница да је Павле те посланице слао једноставно у наставку своје мисионарске делатности у појединим областима, тј. кад због обавеза да буде на другим местима није могао да тамо продужи усмено проповедање и поучавање. Тако се десило да је „у Павловим рукама облик посланице преузео у себе све стилске одлике усменог мисионарског говора, и то нарочито усменог објављивања у служби Божјој, дакле, облике проповеди, паренезе, поучног излагања, пророчанског сведочанства, химне итд".[114] И ако данас човек није већ на први поглед свестан да читајући Павлове Посланице чита уствари његове проповеди, то долази са два узрока. Прво, зато што Посланице нису *само* проповеди: оне су комплексне, садрже увек по неколико одељака од којих су поједини праве проповеди док остали могу бити паренезе (они су упадљиво најбројнији), химне и сл. И друго, не препознаје их стога што је некако склон да као обрасце апостолске мисионарске проповеди сматра само оне проповеди које је писац кан. Дела апостолских унео у свој спис као наводно оригиналне проповеди апостола Петра, Павла, архиђакона Стефана и др. Истина је да те проповеди, ако и нису оригиналне, тј. ако их је и саставио сам писац кан. Дела, представљају доиста мисионарске проповеди какве су морали држати, бар у почетку свога рада, апостоли. Међутим, Посланице представљају један други, следећи ступањ у развитку проповеди. Ту већ више немамо само мисионарско објављивање основних хришћанских истина, већ имамо детаљнија тумачења појединих питања, намењена онима који су већ упућени у основе вере, који се даље изграђују. То је, дакле, већ тзв. црквена или езотерична проповед која често има облик тзв. апостолске омилије (саопштење одређеног догматског става, његово објашњење и извлачење морално-практичних консеквенци).[115]

Кад дакле човек све то узме у обзир, тек тада може да схвати да III посл. Кор. и није посланица у општем значењу те речи, већ да је *проповед*, сасвим овлаш убачена у (врло танак, уосталом) епистоларни оквир. И ако су дакле за презвитера Посланице Павлове уопште имале вредност и значење усмених проповеди само стављених на хартију (а може се претпоставити да јесу, баш по томе што је он, пишући III Кор., било свесно било инстинктивно, дао овој баш облик проповеди), онда аутоматски отпада она наизглед озбиљна препрека у приписивању ауторства III Кор. самом презвитеру, тј. питање како се он усудио да фалсификује ни мање ни више но једну посланицу Павлову. Јер, никоме не

да није ни слова написао, већ да је Посланице половином II в. саставио нико други до Маркион лично, који је у тим текстовима успео вешто да измири различита схватања хришћанства и да их учини прихватљивим како за јудео-хришћане, тако и за покрштене пагане, делом чак и за гностичаре.

[114] *Feine-Behm-Kümmel*, Einleitung in das NT, Heidelberg 1965[14], 174.

[115] *Цисарж-Маринковић*, Омилитика, Београд 1969, 24 и д.

пада на памет да се пита како је тај исти презвитер имао смелости да фалсификује Павлове говоре и проповеди. То је, сматра се, неприкосновено право списатеља да својим личностима ставља у уста говоре какве су оне наводно држале. И писац кан. Дела врло се често служио тим правом и слободно састављао (јер тешко да је било где могао прочитати записане аутентичне говоре) кратке нацрте говора и проповеди које су у разним приликама држали апостоли.[116] Међутим, том су писцу, још од давнине, критичари поклањали много више поверења — ваљда под утиском од оног традиционалног схватања да је писац кан. Дела нико други до лекар Лука, друг, сарадник и сапутник Павлов — те, ако већ нису веровали да у Делима читају аутентичне говоре појединих апостола, бар су преко тога ћутке прелазили и нису њиховог аутора оптуживали за фалсификат. Презвитер, пак, очигледно није био исте среће: већ његови савременици прогласили су га преварантом и лишили чина.

Као оправдање што је убацио у свој спис и ту посланицу, III Кор., он је осим оног унутрашњег разлога тј. идентификовања посланице са проповеди, могао навести још један: и писац кан. Дела дозволио је себи исту слободу, и он је, на неколико места чак, увео у свој текст и нека наводно оригинална писма одређених личности. Једно од тих места (оно у гл. 15) пружа и скоро сасвим исти оквир за увођење писма, као што је и онај у Делима Павловим! У кан. Делима, наиме, браћа из Антиохије, подбуњена лажним учењима „неких који сиђоше из Јудеје", после многих расправа одлуче „да Павле и Варнава и други неки од њих иду горе к апостолима у Јерусалим за ово питање"; у Јерусалиму се, пак, у вези с тим питањем[117] састане сабор апостола, донесе извесну одлуку и њу онда, у виду посланице, упућује браћи за коју беше дознао да их неки „сметоше речима и раслабише душе њихове". С друге стране, у апокр. Делима Павловим, браћа из Коринта, збуњена учењем Симона и Клеобија, учењем супротним од онога што им је Павле раније говорио, одлучују се да пошљу к Павлу у Филипе два ђакона с писмом у коме га моле да им одговори јасно на одређена питања и изведе их из њихове тешке и опасне недоумице; Павле на то саставља ту тзв. III Кор. у којој им јасно и речито одговара на постављена питања. У оба дакле случаја приповедни оквир, ако може тако да се каже, тј. околности (бар спољне) које су изазвале слање једног и другог писма — апостолског декрета и III Кор. — су врло сличне. Зар то, онда, не указује макар у најмањој мери на то да се писац Дела Павлових бар донекле угледао на кан. Дела?

---

[116] У вези са тим интересантно је приметити да се поједини теолози сасвим разилазе у одговорима на питање у коликој су мери говори Павлови из кан. Дела блиски ономе што је Апостол у конкретним историјским ситуацијама доиста, не рекао, већ могао рећи (у складу са својим теолошким погледима познатим из Посланица). Док једни при том имају пуно поверење у извештај кан. Дела (в. *Holzner*, Pavao 128 и д. 241 и д.) дотле други напротив сматрају да тај извештај приказује ствари искључиво са позиција свога писца, тј. да такве говоре историјски Павле никад није могао одржати (в. *Feine-Behm-Kümmel*, Einleitung 121).

[117] Ради се конкретно о томе треба ли „браћа која су од незнабожаца" тј. покрштени пагани да одржавају јеврејски Закон и да се обрезују.

То његово угледање не би никако било ропско и дословно, не би се односило на приповедну грађу, већ пре на њен распоред, на оквир у који је стављена. Та врста угледања захтева свакако, прво, способност теоријског, чисто формалног посматрања и анализе књижевног дела, и затим, вештину примењивања новооткривених принципа. Обадва та услова наш презвитер је изгледа испуњавао. Ако се, дакле, прихвати то мишљење онда се мора одбацити Шнемелхерова претерана скепса захваљујући којој он упорно настоји да докаже како је презвитер писао потпуно инстинктивно, насумице, неучено, тј. не трудећи се да грађу коју је пронашао распореди према било ком узору, већ износећи је такорећи онако како му је долазила до руке.

Што се тиче самог облика и садржине те III Кор., у њој се — као што је већ речено — можда најбоље види пишчева спретност и умешност. Јер, та посланица није прости кентон састављен од појединих мисли истргнутих из разних Посланица Павлових (— као што је то оно друго познато апокрифно Павлово писмо, упућено Лаодикејанима). Ова је посланица напротив састављена самостално, а опет садржи у себи не мало места која, ако нису дословно преписана, свакако јасно подсећају на појединa места из аутентичних Посланица (највише из оних Коринћанима, Ефесцима, Римљанима и Галатима).[118] И док је по форми ова посланица можда ближа, да тако кажемо, „Лукиној формули" — а то је уствари општи хеленистички тип писма —, дотле је по свом садржају и општем тону она типично „павловска", можда чак више но што су то и оне проповеди које Лука ставља Павлу у уста. Тај „павловски дух" огледа се (не водећи, наравно, рачуна о чисто теолошкој страни, тј. о томе јесу ли мисли исказане у посланици у складу са доктрином апостола Павла) већ у самом распореду. Одмах на почетку исказује се — уз изричиту тврдњу да је то „ортодоксно" тј. примљено директно од апостола „који све време бејаху са Господом Исусом Христом" — централна мисао о рођењу Христовом и васкрсењу. Тек после она се образлаже (истина врло штуро) и поткрепљује позивањем на пророке и подсећањем на Божју економију. Онда се писац опет присећа полазне тачке, лажних учења која неки шире, и опомиње браћу да их се добро чувају. И кад већ очекујемо да ће се писмо завршити, будући да су све главне ствари речене, писац, који као да се опет распалио на сам помен о учењима јеретичким, наставља опет да их побија. У том другом делу писма он не износи практично никакву нову мисао већ примерима илуструје оно у првом делу речено; један од примера је чувено новозаветно поређење о зрну пшеничном, а друга два односе се на личности из Старог Завета, Јону и пророка Јелисеја. На крају долази још једна оштра опомена браћи да се држе чврсто Јеванђеља и пророка, и онда завршни поздрав.

Таква структура проповеди знатно се разликује од оне какву имају проповеди које писац кан. Дела ставља у уста Павлу — и не само

[118] Колико је презвитер био вешт фалсификатор најбоље илуструје чињеница да је у IV в. Јеврем Сиријски коментарисао и ову Посланицу равноправно уз све остале аутентичне Посланице Павлове (*Vouaux*, Les Actes de Paul 34).

њему, већ и другима, Петру и Стефану на пр. Те проповеди имају обично три дела: у првом се говори о историји Израиља и деловању Провиђења Божијег кроз њу; други део објашњава пророчанство о жртви Месијиној и испуњење тог пророчанства на Исусу, испуњење које је дошло зато што „они што живе у Јерусалиму и кнезови њихови не познаше овога и гласове пророчке који се читају сваке суботе осудивши га извршише“[119]; и у трећем се најзад делу слушаоци директно позивају на покајање, обраћење, будући да ће се сваки који верује оправдати у Христу од свега „ода шта се не могаше оправдати у закону Мојсијеву“. Међутим, III Кор., иако је, рекли смо, и сама уствари проповед, и то пре *мисионарска* но она тзв. *црквена*, има друкчији распоред саставних делова. Садржајно, сличност између ње и проповеди у кан. Делима очигледно постоји. Али чисто формално њен узор није тамо већ негде на другој страни. Тражећи тај узор, прво што ћемо помислити — кад га већ нисмо нашли у кан. Делима — јесте то да би се он могао налазити негде међу Павловим Посланицама. Оне су, наравно, знатно дуже и комплексније од ове III Кор., али с друге стране, баш то што су по својој структури тако разноврсне, што су очигледно састављене из више наврата и, сходно томе, из више делова који се међусобно знатно разликују по садржају и облику, све то допушта могућност да се тамо нађе неко место које би било слично овој апокрифној посланици. И доиста, 15. гл. I Посл. Кор., која представља једну заокружену целину, и по своме садржају и по облику могла је — директно или индиректно — послужити као узор писцу Дела Павлових при састављању III Кор. По степену сличности који између њих постоји пре би се рекло да је послужила индиректно као узор. То значи да се не мора претпоставити да је презвитер, пишући III Кор., имао пред очима баш ту 15. гл. I Кор. (мада је из целог његовог списа јасно да је баш Посланице Коринћанима добро познавао), већ да је уопште имао у глави тај тип проповеди, који је вероватно био чест и омиљен и добро познат његовим читаоцима. Уосталом и у самим проповедима које приписује Павлу, презвитер се радо користи неким врло карактеристичним темама, добро познатим из канонске литературе. Тако нпр. проповед Павлова у 5. до 6. гл. Дела Павла и Текле састављена је од *блажених* (по угледу на Мат. 5, 2—12), док она у Ефесу (Хамб. пап. 2) разрађује мисао о пропадљивости добара овога света, о чему се на сличан начин говори нпр. у Посланици Јаковљевој 5, 1—3.

Сличност између те 15. гл. I Кор. и III Кор. јесте, најпре, у самој садржини: и у једној и у другој централна мисао, тачка око које се све врти је питање васкрсења мртвих. Затим сличност постоји и у намени, сврси којој је требало да послуже обе посланице. Јер, мада је III Кор. директно и отворено уперена против одређених јеретичких учења која негирају васкрсење, није ни проповед из I Кор. чисто мисионарска, већ је и она, очигледно, писана у циљу да у корену сасече — ако не баш формирана јеретичка учења, оно свакако сумње и недоумице које су се могле јавити међу браћом у вези са тим битним ставом хришћанске

[119] Кан. Дела 13, 27.

вере. На ту чињеницу — да се и у тој 15. гл. I Кор. води полемика са неким неименованим противником, указује већ сам тон проповеди који је знатно „повишен" тј. оштар и енергичан. Затим, посебно и стихови 33—34: „Не варајте се: зли разговори кваре добре обичаје. Отријезните се једанпут као што треба и не гријешите; јер неки не знаду за Бога, на срамоту вама кажем". Види се, дакле, да су до Павла биле дошле вести о несигурности Коринћана у вери, што је он пожурио да отклони ватреним излагањем и образлагањем свога правог и апостолског учења.[120] Најзад, необично је занимљиво и то што у обема овим проповедима наилазимо на један исти сликовити пример и истовремено аргумент којим се показује и доказује могућност, чак неминовност васкрсења мртвих. То је познато поређење са семеном које не може донети плода ако претходно не умре. То се поређење налази чак на истом месту и у једној и у другој проповеди: на самом почетку другог дела. Пошто се први део — у обема — завршио поновним помињањем јеретика и њихових погрешних схватања и учења, што је за собом повукло нов талас пишчеве огорчености против њих, и у једном и у другом случају проповед, која је већ изгледала као да ће да се заврши, наставља се тим другим делом у коме се опет инсистира на истинитости учења о васкрсењу; и, као што је речено, први аргумент који се у оба случаја наводи јесте управо поређење са зрном пшеничним. (Касније, наравно, долази до различитог усмеравања садржајног тока: док се писац III Кор. задовољава изношењем још неколико старозаветних поређења, не уносећи практично више никакве нове мисли, дотле писац I Кор. наставља да развија идеју и прелази на нов проблем, на питање врсте тела у које ће се васкрсли обући).

Дакле, као што се види, сличност није само у идејној сфери, већ и у чисто формалној: обе су проповеди састављене из два дела, од којих је први садржајно значајнији, богатији, будући да се у њему — и то на самом почетку — износе основне поставке које се потом разрађују и образлажу. Општа интонација, расположење пишчево у обема је веома слично — крајње полемично и пасионирано. Све то, не губећи наравно из вида ни разлике које ту постоје (15. гл. I Кор. не само да је знатно дужа но је и неупоредиво дубља, мисаонија, живља и разноврснија), као да даје превагу оном мишљењу да је писац Дела Павлових био ипак доста спретан имитатор канонске литературе, а не само наиван скупљач народних предања.

У светлу тог сазнања вратимо се још једном питању књижевног поступка у кан. Делима и у апокр. Делима Павловим. Кад посматрамо у целини композицију једног и другог списа, прво што пада у очи (— а што је већ више пута наглашавано) јесте то да су оба састављена из низа заокружених епизода, међусобно мање више само овлаш повезаних. При том кан. Дела показују наравно, много виши ступањ прокомпонованости, целовитости, јединства радње — што ипак не спречава човека да читајући их осети врло јасно сва места на којима је извршено спајање, повезивање двеју епизода тј. предања која се односе било на две разли-

[120] *Holzner*, Pavao 341 и д.

чите личности, било на деловање једне личности у различитим градовима. Прелази између епизода нису onoлико стереотипни и, ако ћемо право, неинвентивни као они у апокр. Делима Павловим, али су ипак и они често толико неразвијени, штури и нагли да су више само формалио присутни но што доиста успостављају везу између наступајућег и претходно реченог. Ево неколико примера како они могу изгледати. Гл. 3. почиње: „А Петар и Јован иђаху заједно у цркву на молитву у девети сахат. А бијаше један човек хром који...“, и даље се прича његова историја исцељења; све то нема никакве везе са претходном главом у којој је било говора о дану Педесетнице и постепеном формирању цркве које је за тим даном уследило. Карактеристично је — исто оно што је тако упадљиво и у апокр. Делима Павловим — да нема никаквих података о времену дешавања и трајања појединих догађаја: епизоде су апсолутно временски некоординиране, док се, с друге стране, наглашавају извесне за култ значајне временске одреднице као овде нпр. та да су апостоли ишли на молитву у *девети сахат* — без обзира ког је то дана, месеца и године било. Затим, други један прелаз између епизода гласи„ А Филип сишавши у град Самаријски проповиједаше им Христа...“ (8,5), или „И догоди се кад Петар обилажаше све, да дође и к светима који живљаху у Лиди“ (9, 32), или „А они отресавши на њих прах са својијех ногу дођоше у Иконij“ (13, 51), или „Они дознавши побјегоше у градове Ликаонске, у Листру и Дерву и у околину њихову“ (14, 6), или „А потом се одлучи Павле од Атине и дође у Коринт ,,(18, 1) итд., итд. У суштини дакле то је — без обзира на већу разноврсност израза — исти начин повезивања епизода као и у апокр. Делима Павловим: епизоде се нижу једна за другом а да читалац никако не дознаје колико је свака од њих трајала (тј. колико се Апостол у коме граду задржао; а то задржавање трајало је, историјски је утврђено, у појединим градовима и по годину и више дана; међутим овде је сваки од тих боравака сведен на само по један извештај, једну причу о неком изузетном догађају који се ту догодио). Све се епизоде дешавају *„у оне дане“*, *„кад се наврши подоста дана“*, *„за неко вријеме“*, *„тада“*, *„једнако“*, итсл., дакле њихово се временско лоцирање састоји само у фиксирању редоследа којим су се дешавале али не и тачнога размака у коме су се дешавале.

Осим по начину низања, епизоде из кан. Дела подударне су, делимично бар, се онима из Дела Павлових и по самој садржини. Док је тамо радња најчешће сложена у схему: Апостол путује, проповеда, трпи прогоне, чини чудо, овде су епизоде знатно разноврсније. Међутим, и у кан. Делима постоји не мали број епизода (тј. извештаја о боравку Павлову у појединим градовима) које су изграђене схематски, по обрасцу: Павле стиже у један град, проповеда, долази у сукоб с Јеврејима, бива изгнан. То је нарочито често у описивању Павлова првог и делимично другог мисијског путовања. Типичан је пример (са у целости наведеном проповеди) опис боравка у Антиохији писидијској (13, 14—50).

Затим, у представљању личности — носилаца радње писци кан. Дела и апокр. Дела Павлових имају доста заједничког. Ни један ни други, наиме, нису непосредно заинтересовани за систематско и детаљно

приказивање личности, биле оне главне и стално присутне, или само епизодне. Физичком опису личности у кан. Делима нема ни трага; о моралном пак лику или темпераменту одређене особе читалац може по нешто наслутити скоро само на основу њених поступака и изговорених речи. Међутим, писац кан. Дела ипак стоји за који ступањ више од писца апокр. Дела Павлових на лествици књижевног знања и умења. Јер, мада и он има тенденцију да се сам повуче што дубље у позадину, да једноставно пусти своје личности да причају и делују, ипак су у његовом спису наративне партије (у којима су сажето, у неуправном говору, испричани поједини догађаји) знатно чешће но у презвитерову спису. Сходно томе, знатно су развијенији и уводни и закључни делови чак и за оне партије које се даље преносе у директном говору. У тим се, онда, одељцима може наћи и понека реченица која о одређеној личности даје и друге податке осим оних стереотипних — име, звање, друштвени положај — какви су за тај начин писања иначе карактеристични. Тако на пример, уводећи на сцену неку нову личност, писац саопштава и своје (или само опште прихваћено) мишљење о тој особи: *„човек разуман"*, *„човек благ и пун Духа Светога и вере"*, *„богобојазна жена, пуна добрих дела и милостиње што чињаше"*, *„човек речит и силан у књигама"*, *„човек праведан и богобојазан познат код целог народа Јеврејскога"*, *„људи племенитији од оних што живе у Солуну"* итд. Али ма колико да је то неоспорно напредак у односу на Дела Павлова, ипак је све то још врло далеко од било каквог сликања нарави. И не само да је далеко, но се налази једноставно на сасвим другом колосеку, одаје друга интересовања која, своје путеве следећи, не би вероватно никад ни довела до неке развијене ἠθοποιία.

То одсуство посебног интересовања за унутрашњи живот личности, које јасно одликује писца кан. Дела (као и писца апокр. Дела Павлових), одражава се још и у начину на који он преноси реаговања својих личности у одређеним ситуацијама. У „Лукиној" су интерпретацији, наиме, осећања и афекти сведени на најопштије и до крајности поједностављене формуле које изражавају углавном само неколико стања: радост (πολλὴ χαρὰ ἦν; ἐχάρη; χαίρων; ἠγαλλιάσατο: ἐπληροῦντο εὐφροσύνης; ἐπληροῦντο χαρᾶς), жалост (ἐποίουν κοπετὸν μέγαν; κατενύγησαν τὴν καρδίαν; κλαίοντες; μετὰ δακρύων; ἱκανὸς κλαυθμὸς ἐγένετο πάντων), страх (μετὰ φόβου; ἐγένετο φόβος μέγας; ἐφοβοῦντο; ἔμφοβος γενόμενος), затим запрепашћење, чуђење, дивљење (ἐπλήσθησαν θύμβους καὶ ἐκστάσεως; ἐθαύμαζον; διηπόρουν; ἐξίσταντο; ἐξέστησαν), завист и срџбу (ζηλώσαντες ἐκάκωσαν τὰς ψυχὰς τῶν ἐθνῶν; ἐπλήσθησαν ζήλου; γενόμενοι πλήρεις θυμοῦ; διεπρίοντο ταῖς καρδίαις) и сл. Види се, дакле, већ на први поглед да је то иста она скала осећања, истим речима чак исказана (уз само нешто већу разноврсност), као што се јавља и у апокр. Делима Павловим.

Интересантно је, у вези с тим, упоредити лик главног јунака — апостола Павла — какав се појављује из контекста апокр. Дела, са оним из кан. Дела. У Делима Павловим, видели смо, Павле је представљен (уколико је он тамо уопште „представљан") као *„човек благ и пун Духа Светога и вере"* (— што би рекао писац кан. Дела—) дакле човек смирен, заљубљен само у идеју, богомољац, погашених страсти

и ретких афеката. У кан. Делима, с друге стране, лик је Павлов много јаснији и доследнији. Мада ни тамо писац нигде не говори отворено, у своје име, о Апостолу, ипак он понегде убацује у свој извештај и неке детаље који за сам ток радње нису пресудни, али који бацају мало више светлости на личност главног јунака. Тако, на крају, из кан. Дела излази пред нас лик човека надасве активног, неуморног прегаоца, који изгара на сваком послу кога се прихвати. Карактеристичан у том смислу је детаљ нпр. да млади Савле, пре обраћења, толико мрзи хришћане да већ не може да мирно гледа како их други гоне и истребљују (та, они то недовољно ефикасно раде!), но сам „приступи поглавару свештеничкоме и измоли у њега посланице у Дамаск на зборнице, ако кога нађе од овога пута, и људе и жене свезане да доведе у Јерусалим" (9, 2). Исто тако, касније, после чудесне објаве која му је дата на путу за Дамаск, чим се крстио, он не часећи ни часа са свим одушевљењем за које је само он био способан, „одмах по зборницама проповједаше Исуса да је он син Божји" (9, 20). И колико је год раније био противник хришћана, толико је и још много више сад постао противник свих не-хришћана, и није презао ни од тако страшне казне као што је слепило, само да порази слуге нечастивог који одвлаче људе од праве вере (13, 11). Већ на сам поглед на град пун идола (Атину), „раздражи се дух његов у њему" (17, 16), а тек кад у Листри неки Ликаонци прогласе њега за Меркурија а Варнаву за Јупитера, он толико ускипи гневом и негодовањем и жалошћу због њихова сујеверја, да они обојица „раздријеше хаљине своје и скочише међу народ вичући и говорећи: Људи, шта то чините!..." (14, 14).Та ревност, неуморна делатност и неумољивост у борби с противником чине само једну страну његова карактера. Друга страна пак јесте велика љубав, не вербална, но истински делатна, коју је Апостол гајио према свим људима чистог срца, свима испуњенима страхом Божјим, свима својим присталицама или макар само слушаоцима. Та његова особина, коју он сам у Посланицама врло упечатљиво описује: „Ко ослаби, и ја да не ослабим? Ко се саблазни, и ја да се не распалим? (II Кор. 11, 19). Свима сам био све, да како год спасем кога" (I Кор. 9, 22), јасно се огледа и на страницама кан. Дела.

Још једна особина Павлова која је доста истакнута у кан. Делима (— а о којој нема ни трага у апокр. Делима Павловим —) јесте његов понос, онај прави, чисти, племенити који избија у разним ситуацијама и разноврсно се манифестује. На пример, по доласку у Коринт, наиђе Павле на јеврејски брачни пар Акилу и Прискилу, и „будући да бјеше онога истога заната, оста код њих и рађаше, јер бијаху ћилимарског заната" (18, 3). Та жеља да живи од рада сопствених руку, да никоме не пада на терет, свакако је Апостолу служила на част — чега је и сам био свестан, судећи бар по речима из опроштајног говора у Милету: „Сребра, или злата, или руха, ни у једнога не заисках. Сами знате да потреби мојој и онијех који су са мном били послужише ове руке моје" (20, 33—34). Исто тако, мада је по рођењу имао римско грађанско право, он далеко од тога да се тиме разметао, скоро као да је и крио и помињао је само у крајњој невољи, кад му је то могло (22, 25) спасти живот.

Дакле, из свега реченог види се да писац кан. Дела, ако и није био директно заинтересован за психолошко анализирање свог главног јунака, ипак није сасвим превиђао — као писац апокр. Дела Павлових — потребу да и сам нешто допринесе формирању одређене слике о личности Апостоловој. Другим речима, схватао је да није довољно пустити свог јунака да прича и делује, па да читалац одмах стекне праву слику о њему: потребно је пажљиво бирати речи и дела његова да би се добио жељени ефекат тј. да би спис, као резултат, био у потпуности подударан са пишчевом замисли. Такав његов став (можда би боље било рећи — то његово знање) уродио је одговарајућим плодом: из текста кан. Дела израња јасна, изразита, и у свим појединостима доследна слика једне свакако изузетне личности чија је делатност оставила неизбрисиве трагове у историји формирања хришћанске цркве и теологије. А оно што неоспорно још више подиже вредност такве слике јесте њена доста велика подударност са сликом која се о Апостолу добија на основу читања његових сопствених Посланица. С друге пак стране, неоспорна недоследност и неизрађеност лика Павловог у Делима Павловим, у односу на изграђеност његову у кан. Делима, може згодно послужити као тачка у којој се јасно сагледава сва разлика у историјској веродостојности једног и другог списа. Разлика, наравно, иде у корист писца кан. Дела. Јер, ма колико и он не био прост од повођења за чисто народском, усменом и популарном традицијом[121], ипак је неоспорно био знатно обазривији при одабирању прича које је унео у своја Дела Апостолска. Његова Дела, и поред свега, имају знатну чисто фактографску, историјску вредност — за разлику од апокр. Дела Павлових која је, ако уопште, имају у неупоредиво мањој мери.

У начину приповедања у кан. Делима постоји, даље, још једна особина која чини да утисак који та Дела на читаоца остављају буде доста близак ономе који остављају апокрифна Дела Павлова. Реч је, наиме, о томе да оба писца у скоро сваки испричани догађај уводе као посебну личност и народ, гомилу увек и свуда присутних посматрача или слушалаца. Као што је већ речено, у апокр. Делима Павловим, а и овде у кан. Делима, тај народ (τὸ πλῆθος οἱ ὄχλοι; ὁ δῆμος; οἱ ἀκούσαντες; ὁ λαός; ἡ πόλις ὅλη; πάντες; ἄνδρες τινές итсл.) у свакој сцени игра улогу као неког трећег глумца (сцена се обично одвија између два лица или представника двају супротних мишљења, двеју странки) који се приволева једном од два главна актера и, одмах затим, жестоко се упушта у борбу против оног другог. Једина је разлика у томе што у Делима Павловим гомила, ма колико била превртљива, обично пристане уз главног јунака, храбри га, подржава и за њега се заузима, док у кан. Делима та иста гомила чешће стаје на страну оног „рђавог", прогонитеља и мучитеља, и наноси тешку неправду несрећном Апостолу. Другим

[121] Књижевно-формални карактер, а уједно и неку врсту суда о историјској веродостојности кан. Дела, Michaelis сажима у реченицу у којој каже да „Дела нису историјска књига (Geschichtsbuch) у ужем смислу речи, но да су, према начину причања, пре — књига разних историја, прича (Geschichtenbuch)". Apokr. Schriften 219.

речима, док презвитер — вероватно и сам човек из народа и не много образован — благонаклоно, или бар с разумевањем посматра поступке те масе, дотле Лука, интелектуалац, дакле припадник виших друштвених слојева, с очитим презрењем говори о народу као о бесловесној гомили коју је свако кадар подбунити и на зло наговорити (нпр. οἱ δὲ ἀπειθήσαντες Ἰουδαῖοι ἐπήγειραν καὶ ἐκάκωσαν τὰς ψυχὰς τῶν ἐθνῶν κατὰ τῶν ἀδελφῶν 14, 2). У сваком случају, за сам књижевни поступак свеједно је да ли је писац наклоњен неком од својим јунака или није. Важније је то да и писац апокрифних Дела Павлових и писац канонских Дела апостолских на исти начин распоређују улогу у догађајима које преносе: најчешће у тим догађајима постоје по два главна носиоца радње док трећу улогу, као неког посредника, игра неиздиференцирана маса, народ.

Језик и стил којим се служи писац кан. Дела једноставан је, уравнотежен, правилан и лишен скоро сваког кићења и украшавања. Стилске фигуре употребљава писац врло умерено; претежно су то фигуре мисли. На неколико места у спису јавља се антитеза (нпр. 3, 14; 25, 11), али је она садржана у самој идеји реченице, а није обележена и у њеној спољашњости, звучним комбинацијама речи и слогова. Хипербола, тамо где се појави, умерена је и — као и у апокр. Делима Павловим — од оних које су карактеристичне за фоклорну књижевност. Поређења и метафоре, најзад, такође су доста ретки, ређи но што би се могло очекивати у делу једног неоспорно образованог списатеља. Најчешће су то типично библијска старозаветна поређења и метафоре: Христос — *камен који „постаде глава од угла“* (4, 11); лице Стефаново — *као лице анђела* (6, 15): Павле — *„суд изабрани да изнесе име Господње пред незнабошце и цареве и синове Израиљеве“* (9, 15); реч послана по Исусу Христу — *„Господ свима“* (10, 36); апостоли — *„видјело незнабошцима“* (13, 47); Закон — *јарам* (15, 20); неправедни поглавар свештенички — *„зид окречен“* (23, 3); верници — *стадо*, јеретици — *вукови који га нападају* (20, 28). Када употребљава такве метафоре, писац кан. Дела врло радо цитира дословно целе реченице из Старог Завета, а само понекад употребљава самостално те изразе уклапајући их у своје сопствене реченице. Од свих метафора само је једна изразито грчка и налази се (што је свакако карактеристично за вештину писца кан. Дела да свакој личности стави у уста говор који је она највероватније и могла одржати) у говору ретора Тертила. Он, наиме, износећи оптужбу против Павла, у једној дугачкој „реторској“ периоди, каже за овога да је — куга, јер свуда подбуњује народ (εὕροντες τὸν ἄνδρα τοῦτον λοιμόν... 24, 4). Иначе, остала поређења, која очигледно нису ниоткуд преузета, већ потичу директно из пишчева пера, исказана су обично — као и у апокр. Делима Павловим — партиципом уз ὡς (ὥσπερ), који указује на иреално значење компарације (2, 2. 3, 12. 11, 5).

Најзад, има још један аспекат из кога треба сагледати истовремено апокр. и кан. Дела: реч је о молитвама унетим у текст једних и других. Ту се, одмах ваља рећи, апокр. и кан. Дела прилично разилазе, утолико бар што су у апокр. Делима молитве неупоредиво бројније и што имају други карактер, претежно приватан. У кан. Делима, наиме, дословно

је наведена практично само једна молитва, она у гл. 4, 24—30 (ако не рачунамо као молитву у ужем смислу, речи које је Стефан изговорио на самрти: 7, 60). Та је молитва колективна и представља „типичну ранохришћанску литургијску молитву“[122], изграђену по старозаветним узорима (нпр. 2 Кор. 19, 15—19), чак са дословним цитатима псалама. Међутим, мада је карактер и намена молитава из Дела Павлових толико друкчија, ипак се не може превидети да је њихов узор у основи исти онај који је послужио и за формирање литургијских молитви — а то су старозаветне молитве, у крајњој линији псалми. То се најбоље види у епиклези, форми којом се призива божанство. Верни се обраћају Богу набрајајући његова дела — од оних универзалних („Господе Боже, ти који си створио небо и земљу и море и све што је у њима...“), преко дела која су конкретно у вези са народом Израиљевим, кроз историју или у баш том тренутку („Заиста се сабраше у овоме граду на светога сина твојега Исуса, којега си помазао, Ирод и Понтијски Пилат с незнабошцима и с народом Израиљевијем, да учине што рука твоја и савјет твој напријед одреди да буде...“), док не стигну, на самом крају молитве, до момента када се може исказати прави предмет тражења („дај слугама својим да говоре са сваком слободом ријеч твоју; и пружај руку своју на исцјеливање и да знаци и чудеса бивају именом светога сина твојега Исуса“). Уколико се ради о приватној молитви верник помиње више дела Божја која су на њему лично учињена („... Христе Исусе, ти који ми поможе у тамници, поможе у ватри, поможе међу зверима...“, Дела Павла и Текле 42), за шта су исто тако чести старозаветни узори (нпр. Пс. 118; Јона 2, 3—11[123]). Из свега тога следи, дакле, да ако се писац апокр. Дела Павлових пишући молитве које је стављао у уста својим личностима и није директно угледао на кан. Дела, то понајмање може да противречи општем утиску о зависности његова списа од Лукиног. Јер молитве, као основни израз, манифестацију, вере он није имао потребе било од кога да копира; и сам је био верник, и стога је молитве могао писати директно, без пуно размишљања али, наравно, према једном наученим обрасцима, а то су свакако били они старојеврејски.

На крају овог поглавља подсетимо се још једном основних момената о којима је у њему било говора. Прво, расправљајући о сличностима и разликама које постоје између апокр. Дела Павлових и античког љубавног романа, дуже смо се задржали на следећим појединостима:

— на мотивској разлици међу њима: роман, наиме, садржи неупоредиво већи број најразличитијих τόποι ; они дакле мотиви за које се каже да су наводно у апокр. Дела доспели из романа, чине само скоро занемарљив њихов проценат. И даље, ти исти мотиви карактеристични су углавном за софистички тип романа, што је у супротности са чињеницом да су са формалне стране апокр. Дела ипак ближа пресофистичком типу.

[122] Peake's Commentary on the Bible.

[123] Та је Јонина молитва морала бити веома позната и популарна будући да је касније послужила као библијска подлога за VI песму канона.

— на разлици у представљању личности — носилаца радње: у роману су личности представљене много потпуније и разноврсније, док у апокрифима оне стоје у другом плану будући да је интересовање писца усредсређено на догађај, на чудо. Осим тога, констатовали смо да јунакиња Дела Павлових, Текла, макар и овако непотпуно представљена, припада неоспорно другом типу, менталитету сасвим друкчијем од оног коме припадају девојке из античких романа.

— на, посебно, двама мотивима наводно романескним: на мотиву „невоља које сналазе јунакињу због њене лепоте" и „заљубљености" Теклиној у Павла. За први смо констатовали да је, уствари, вероватно требало да сликовито прикаже какав је став писац лично заузео у теолошкој полемици око проблема греха после крштења; други, пак, представља опис верског обраћења, а не заљубљивања.

— затим, на појединим местима која откривају трагове паганског начина мишљења у писца апокр. Дела. Ту би спадали, нпр., опис прерушавања Теклиног у мушко, прича о крштеном лаву, као и неке чисто стилске одлике списа: описивање супротних осећања која распињу неку особу, сцене неспоразума и препознавања, описивање физичког изгледа личности (Павлов портрет).

И друго, поредећи апокр. Дела Павлова са кан. Делима, пошто смо изнели схватање о томе В. Шнемелхера, говорили смо о следећем:

— о различитости материјала унетог у кан. Дела и у Дела Павлова; при том смо констатовали да тај материјал највероватније не треба уопште ни поредити, будући да је презвитер желео, не да „исправи", демантује кан. Дела, већ једноставно да им да допуну, да исприча оно о чему се тамо не говори.

— о лику апостола Павла, који је у кан. Делима знатно доследније и верније приказан но у апокр. Делима Павловим.

— о сличности композиције једних и других Дела, која се састоји у низању епизода изграђених по устаљеној схеми.

— о III Кор. Закључили смо да је она, по формалној структури, проповед и да има велике стилске и садржајне сличности са проповеди из 15. гл. I Посл. Кор. Што се тиче „оправдања" за уметање једне посланице у спис, презвитер га је могао наћи у самим кан. Делима, будући да се и у њима на одговарајућем месту — у опису ситуације сличне оној у којој се Павле нашао у Филипима — износи интегрални текст једне посланице.

— о сличностима које између кан. и апокр. Дела Павлових постоје на плану композиционом и стилско језичком (међусобна неповезаност, или бар само спољна, привидна повезаност епизода; формализам, стереотипност у приказивању унутрашњег живота личности; увођење на сцену „трећег глумца" — а то је обавезно гомила, народ; скромна употреба украсних средстава — метафора, поређења, хипербола и сл.); најзад, о различитости молитава унетих у једна и друга Дела, али и о могућности њиховог свођења на исте старозаветне узоре.

V

ПОТОЊА СУДБИНА ДЕЛА ПАВЛОВИХ

Да су Дела Павлова у хришћанским круговима, бар оним ученим који су нам оставили писмена трага о себи, била добро позната — о томе нема никакве сумње. Дуга је листа црквених писаца у чијим се списима налази спомена о Делима Павловим[125]: почиње она од Тертулијана, Оригена, Еусебија и Методија из Олимпа у Ликији, наставља се тројицом „великих Кападочана", Јованом Златоустим и Јефремом Сиријским, затим, преко Јована Дамаскина, долази до Никите Пафлагонца, Фотија и Симеона Метафраста — стиже дакле до у X в. т. ј. до почетка рукописне традиције која је до наших дана сачувала поједине епизоде Дела Павлових.[126] Међутим, одмах ваља приметити да се од друге половине IV. в. говори — не више о Делима Павловим у целини, већ искључиво о Делима Павла и Текле. Шта је утицало на издвајање те једне епизоде из целога списа, не може се са сигурношћу рећи. У сваком случају та чињеница знатно сужава предмет овог поглавља, те би његов наслов можда пре требало да гласи „*Потоња судбина Дела Павла и Текле*". Јер о потоњој судбини Дела Павлових мало се шта може рећи. Ту и тамо, у појединим каснијим Делима светаца или мученика, онима који припадају „генерацијама" знатно млађим од првих, најстаријих Дела апостола, нађе се по који траг угледања на Дела Павлова, тачније преузимања појединих мотива и легенди оданде. Тако на пр. аутор грчких Дела Титових без сумње је црпао грађу за свој спис подједнако из кан. Дела као и из Дела Павлових. Исто тако аутор Писма Пелагијиног (временски и локално нефиксираног апокрифа сачуваног само на етиопском језику) такође је из Дела Павлових преузео причу о сусрету Павла са крштеним лавом.[127]

Одвојено, пак, Дела Павла и Текле посебно су нештедимице коришћена при састављању Дела Ксантипе и Поликсене (време настанка

---

[125] Подробан списак хришћанских аутора који помињу Дела Павлова или само Дела Павла и Текле (од 4. в. надаље), може се наћи на више места, на пр. *Lipsius*, Acta Apost. Apocr. I, Prolegomena XCIV и д; *Hennecke-Schneemelcher* II 222 и д.; *Vouaux*, Les Actes de Paul, гл. II.

[126] — не рачунајући наравно Хамб. пап. који је знатно старији али стоји изван рукописне традиције у ужем смислу. За нас би овде било посебно интересантно испитати словенску рукописну традицију. На жалост она је, судећи бар по подацима који се могу наћи у општијој литератури, доста сиромашна. Најважније место у њој заузима тзв. Бдински зборник, рукопис из 14. в. писан српском редакцијом, који између осталих текстова има и комплетна Дела Павла и Текле. (в. *Ч. Миловановић*, Mučenije Sv. Thekli, Књиж. историја V 18, 1972). Даље, помиње се (в. *Lipsius*, Prolegomena CII) још неколико руских рукописа (не прецизира се време настанка) Дела Павла и Текле као и Мука Павлових, који се налазе у Москви. Коначно, један одломак Дела Павла и Текле, писан глагољицом у 13. в., представља најстарији сачувани споменик апокрифне књижевности међу Хрватима (в. *B. Grabar*, Apokr. Dela u hrvatskoj glag. literaturi, Radovi Staroslav. inst. 6, 1967). За остале делове Дела Павлових, посебно за III Кор. није нам познато да постоје словенски преводи.

[127] *Hennecke-Schneemelcher* II 226—232.

такође неодређено).[128] Осим тог веома упадљивог примера, има случајева да легенде о појединим светицама садрже далеке одјеке легенде о Текли. Такав је случај — кажу — легенда о св. Синклетики.[129]

Међутим, Дела Павла и Текле нису свој живот наставила искључиво у одјецима, све удаљенијим и слабијим, који су се провлачили кроз стално изнова стварање легенде о каснијим свецима. Она су, ако се тако може рећи, доживела ренесансу на другој страни, под пером неких великих црквених писаца. За то она могу да захвале читавом низу срећно случених околности, на првом месту наглом процвату и невероватно брзом ширењу култа Светитељке (негде на граници између 3. и 4. в.), као и, с друге стране, непостојању било каквих других писмених, дакле „поузданих" података о њеном животу.[130] Стога су сви каснији панегиричари Теклини — а било их је не мали број будући да је Текла у цркви постала и остала симбол у сваком погледу незазорне мученице и непоколебљиве заступнице највишег хришћанског аскетског идеала[131] — стога су сви они црпли грађу за своје похвалне говоре управо из апокр. Дела Павла и Текле. Међу њима налазе се и такви као Јован Златоусти или патријарх цариградски Фотије.[132] Коначно и писци минејских житија Теклиних такође су писали на основу података из истог апокрифа; ту међутим остаје отворено питање јесу ли они те податке узимали директно из апокрифа, или можда из његових каснијих прерада.

Свакако, од свих тих мање или више слободних прерада приче о Текли за нас су најинтересантнија три рада: Василија из Селеукије „Две књиге о животу и чудесима св. Текле", Никите Пафлагонца (Давида) говор XVI „О св. првомученици и апостолки Текли" и Симеона Метафраста уз 23. септембар житије „свете, славне и победитељне мученице Текле у Иконији"[133]. Најинтересантнији су, кажемо, прво стога

---

[128] *Haight*, More Essays, ch. III, p. 66 sqq.

[129] *Haight*, More Essays 60.

[130] Аналогно томе, остале епизоде Дела Павлових управо су зато пале у заборав што је постојала једна друга, више цењена традиција — она из кан. Дела. Међутим, Муке Павлове, којих у кан. Делима нема, прешле су из апокрифа директно у црквену традицију и историју. Још један веома упадљив детаљ јесте и портрет Павлов: из апокр. Дела он је доспео право у византијску Ерминију те се захваљујући томе кроз цео средњи век, па и данас, апостол Павле у свим хришћанским црквама слика управо онако како га је описао наш „малоазијски презвитер".

[131] О томе речито сведочи, истина на посредан начин, „Гозба десет девица или О чистоти" Методија из Олимпа у Ликији. Главна личност тог спева (насталог почетком 4. в.) зове се Текла: њен говор у похвалу чедности садржи доста алузија на Теклин живот, каквим га знамо из Дела Павла и Текле. На крају спева Текла предводи хор девица и пева куплете, неку врсту химне девичанству.

[132] Јован Хризостом: *Migne*, PG 50, 748. Међутим данас се углавном сматра да је та омилија (непотпуно сачувана иначе) погрешно приписана Хризостому. Фотијев говор у похвалу Текле издао је поново *Gebhardt*, Die lat. Uebersetzungen 176.

[133] *Migne*, PG 85, 477—617: Βασιλείου ἐπισκόπου Σελευκίας Ἰσαυρίας, Εἰς τὰς πράξεις τῆς ἁγίας ἀποστόλου καὶ πρωτομάρτυρος Θέκλης, συγγραφικῷ χαρακτῆρι, βιβλίον πρῶτον. Βιβλίον δεύτερον, Θαύματα τῆς ἁγίας πρωτομάρτυρος Θέκλης. *Migne*, PG 105, 301—336: Νικήτα τοῦ Παφλάγονος τοῦ καὶ Δαουίδ, Λόγος ις', Εἰς τὴν ἁγίαν πρωτομάρτυρα καὶ ἀπόστολον Θέκλαν. *Migne*, PG 115, 821—846: Συμεὼν Λογοθέτου τοῦ μεταφράστου, περὶ τῆς ἁγίας καὶ ἐνδόξου καὶ καλλινίκου μάρτυρος Θέκλης τῆς ἐν Ἰκονίῳ.

што сва три имају као задатак да пред читаоца изнесу комплетну историју Теклина преобраћења и мучења, управо онако како то чине Дела Павла и Текле. Затим, што при томе као главни извор сва три користе управо та иста апокр. Дела[134] и уз то их се тако верно придржавају да често могу чак допринети, сваки на свој начин, реконструкцији и тумачењу првобитног текста. Најзад, што припадају различитим вековима (Василије је писао средином 5. в., Никита Пафлагонац крајем 9, а Метафраст у 10. в.), а опет се не угледају — или бар не упадљиво — један на други, већ се сваки каснији враћа на сам почетак традиције, на наш апокриф.

Тај процес сталног обнављања Теклине историје вишеструко је занимљив и може се посматрати са различитих аспеката. За теолога на пр. најпривлачније би било испитивање промена које су код сваког од ове тројице писаца (— чија ортодоксија никако не долази у питање) претрпели говори, проповеди и молитве из Дела Павлових; на тај начин може се дедуктивно доћи до закључка због чега су та Дела у своје време сматрана апокрифним. С друге стране, за историчара књижевности ове три обраде имају други, опет веома велики значај. Јер најпре, срећним случајем оне припадају трима различитим жанровима. Никитина је обрада добила облик типичне омилије, стилски зреле и веома разуђене, са свим реторским додацима и украсима који ту спадају. Метафрастова, пак, обрада представља типично синаксарско житије и она толико дословно, из поглавља у поглавље[135], прати композициону схему Дела Павла и Текле да то недвосмислено сведочи о директном познавању апокрифа. Напокон Василијева обрада не припада очигледно ни једном од поменутих жанрова: њено дефинисање и књижевно класификовање захтева мало дуже размишљање и околишан одговор.

Први издавач Василијевог текста[136] ставио је на латински превод текста наслов De vita ac miraculis D. Theclae... libri duo. У наслову грчког текста стоји још једна ознака συγγραφικῷ χαρακτῆρι (historico stylo); у овом случају она не помаже много већ може само да послужи као потврда Фотијевим речима (cod. 168) да је Василије из Селеукије био написао и једно дело у стиху о Текли — осим овог у прози. Ако онда кренемо да поредимо Дела Павла и Текле са Василијевим списом (тачније само са I књигом: II књига потпуно је независна, садржи збирку чудеса, композиционо потпуно неповезану) одмах ћемо увидети да је обим и распоред грађе такорећи идентичан. У сваком случају, Василијев

[134] Ваља приметити да се сви, чак и најбезначајнији, сасвим узгредни, помени Текле у разним списима могу свести, по питању извора, управо на апокр. Дела Павла и Текле. Једини изузетак чини поменути одломак из наводно Хризостомове омилије: тамо се наиме говори о неком новом покушају Тамиридовом да врати себи бившу заручницу, после њеног спасавања са ломаче, о томе како је он следи у стопу и коначно пристиже на једном пустом месту — где се фрагмент прекида. Мишљења су подељена око тога да ли псеудо-Хризостом користи неку другу традицију, или пак само допушта себи већу слободу у интерпретацији оне исте, нама познате приче.

[135] Historiam Theclae retractavit Symeon Metaphrastes qui ad actorum textum tam arte se adplicavit, ut verba eius saepius ad istum emendandum adhiberi possint. *Lipsius*, Acta. Apocr. I, p. XCVII.

[136] *Petrus Pantinus*, у Антверпену 1608. г. Исти текст прештампан је у *Migne*, PG 85.

је текст много опширнији тако да често служи као одличан коментар, разјашњење за поједина места из апокрифа која су због претеране концизности прилично нејасна. Сетимо се на пр. само оног места из Дела Павла и Текле (гл. 26) где се говори о доласку њихову у Антиохију, о сусрету са Александром, о његовом покушају да освоји Теклу, као и о њеном плахом и увређеном реаговању због кога доспева чак на суд. Све то испричано је у апокрифу у неколико редака.[137] Читалац не успева да из тог збијеног текста схвати много што шта, а најмање свакако може себи да објасни Павлово равнодушно држање према верној пратитељки и његово кукавичко повлачење пред опасношћу. Чак и ако се води рачуна о томе да је Павлов одговор „*Не йознајем жену о којој говориш*...“ очигледна реминисценција на Петрово одрицање од Христа (Јев. Мат. 26, 69 и.д.), ипак остаје неразумљива већ сама чињеница да се Александар тек тако окомио на двоје обичних пролазника, да је имао смелости, ма колико моћан био, да из чиста мира загрли на улици једну слободну девојку и да њеном пратиоцу за њу откуп нуди. Ту је очигледно по среди неки неспоразум. Претходни елементи који су до њега довели постоје, истина, и у апокр. спису, али је аутор у својој, да тако кажемо, журби да што пре исприча „оно главно“, у претераној згуснутости свог текста једноставно изгубио идеалну прилику да све те елементе разради, да их склопи у једну ефектну сцену драмског сукоба. Василије међутим поступа сасвим другачије: поменута сцена у његовој је обради отприлике 7—8 пута опширнија! Навешћемо је овде у целини, макар и уз опасност да тиме знатно успоримо ритам излагања. Јер конфронтирање тог текста са познатом 26. гл. из Дела Павла и Текле пружа вишеструке могућности за извлачење закључака о књижевним особеностима и, у крајњој линији, о припадности одређеним жанровима како једног тако и другог списа.

Ево, дакле, шта Василије прича о доласку Павла и Текле у Антиохију:[138]

> „Кад се онда *йриближише Антиохији* (Антиохији, кажем, оној у Сирији, оној дивној и великој и која прва пригграби част лепим и блаженим именом хришћанским назвати се; Антиохији, понављам, сиријској, не оној у Писидији, у суседству Ликаоније, па ма колико Писидијци желели да по њихову буде!) и *већ до капије градске йрисйуйише*, догоди се Павлу баш оно што му још у самом почетку пута бригу задаваше. Јер још их не беху честито

[137] Ево тог текста у преводу (гл. 26 Дела П. и Т.): ... „узевши тако са собом Теклу уђе у Антиохију. Само што уђоше они, кад ето ти неки Сиријац, именом Александар, угледавши Теклу сместа се у њу заљуби и стаде да се улагује Павлу нудећи му новац и поклоне. А Павле рече: 'Не познајем жену о којој говориш, није она моја!' А онај, будући да беше веома моћан, једноставно је на улици загрли. Она не хтеде то да отрпи већ тражаше погледом Павла. И стаде се горко тужити и повика: 'Не злостављај странкињу, не злостављај робињу божју! Ја сам прва у Иконији, а из града ме истераше само зато што не хтедох да се за Тамирида удам!' И дограбивши Александрову кошуљу исцепа је и стрже му венац са главе и изврже га пред свима руглу. А он распињан између љубави према њој и стида због онога што му се догоди, изведе је пред намесника...“.

[138] Bas. Seleuc., PG 85, 520—524.

ни видели ни загледали сви они што се вртеху тамо око капије, а лепота Теклина као муња каква севну и пронесе се и *за око Александру западе*, те човека просто у буктињу пламену претвори: он не могаде дуже то подносити нити само за мало макар одгодити злу радњу, но на прилику бесних паса или разуларених људи стаде упорно да насрће на чедно и девичанско створење. Наиме та страст, љубавна, почиње-кажу- од очију и кад кроз њих зло склизне до саме душе, чини човека, још до малочас разборита, махнитим и неразумним. Дакле, тај Александар беше *родом Сиријац*: будући од добре породице и богат, управо тада *беше на челу лепе Антиохије* и још за сваку забаву и уживање у њој беше коловођа. Стога скоро сву власт у граду у своје руке беше узео. Јер по природи ствари светина је нешто тако несталнo и непоуздано: она срећу одмерава према оном што весели душу и на уживање распаљује, а доиста не радује се баш ономе што нагони људе на корисне и плодотворне делатности, тако да се понајвише поноси и шепури оним што њу саму залуђује и наводи на сваку неумереност и раскалашност. А овај антиохијски народ, тај ти је још гори и распуштенији од неког другог! и кад му неко повлађује у тој страсти за уживањем, дивним приредбама и сличним забавама — е, тај ти је одмах прави родољуб, главни ревнитељ, први пријатељ народа... Тај, дакле, Александар са сваке стране славом и чашћу засипан, како угледа, како виде очима својим — нити чистим нити целомудреним девојку, тако паде у окове лепоте њене, девојачког оружја. Онда *приђе Павлу* као сводницу каквом и посреднику и обраћа му се по правилу (јадног ли ми посла и његових правила!), *моли га и преклиње, свашта обећава*, као да је у врућици памет изгубио! На крају крајева ипак ништа тиме не постиже јер *Павле одлучно одби да икакве везе са девојком или користи од ње има* (јер, рече, није сасвим начисто ни са тим је ли то уистину — женско). Онда он још жешће навали на Теклу, *загрли је* и као манијак нападе тако да *она повика иза гласа* „О насиља! о безакоња! о безумне ли тираније! о бесрамне и бестидне раскалашности! А ја јадна дођох као у луку, као у пристаниште целомудрија у овај град прибегох, но у њему још бешње на ме наваљују таласи обести и безобзирности! Јесте, истина, ја сам странкиња и непозната овде, али нисам ни ја без родног града, нисам незнатна нити неплеменита. Град је светли мој *Иконија, породица славна*, богатство не мало. Али *ја презрех брак и свадбу и сјајног вереника Тамирида*, у жудњи за целомудријем и девственошћу, у жељи да робујем Христу ропством преблаженим и од сваке слободе привлачнијим. Стога ме прогнаше и *избацише из града*. Није доиста, како ти мислиш, да се потуцам зарад срамне љубави, да бих лепоту своју на мало крчмила и онима нудила што је за новац хоће да купе: далеко било! да икад тако постидим заступника свога, Бога, да на тај начин отпишем у души оно што сам Богу обећала, те да погазим уговоре које сам са њим утврдила посредством Павловим! *Не злостављај зато странкињу, не злостављај робињу Божју*!

Доиста, ни ја сам не бих се умео послужити речима дирљивијим од ових које изрече мученица. И док је она тако викала, кукала и преклињала, Александар све једнако силом наваљиваше. А девојка се онда дрзну и одлучи на једно дело, смелије но што би се од жене могло очекивати: *исцепа ти му лепо кошуљу*, ту гиздаву и упадљиву одећу, *стргне му са главе* сјајни, златом ковани блистави *венац, изврге га руглу пред свима*. На том месту подигнута је девојци лепа капела која до дана данашњег чува успомену и стално изнова сведочи и разглашује причу о таквој и толикој победи. Јер сваки који тамо приђе и стане да разгледа храм и место на коме се налази, одмах дозива у памет оно што се онда догодило и, чини се, поново види Теклу победницу и Александра голог, пораженог и исмејаног. Ту ће славу, мислим, ово место пронети у све будуће векове. И тако, дакле, Александар, увређен и изигран у својој нади, западе у расположење које се *у истом моменту* колебало између двеју супротности, чежње и истовремено мржње, те беше неодлучан шта би учинио, *подељен између љутине и љубави*, нагињући час више једноме, час другоме. Коначно, *одлази на суд и предаје Теклу*"...

Ето, то је био Василијев текст који одговара гл. 26. из Дела Павла и Текле. Већ у самом преводу подвукли смо речи и реченице које су (углавном дословно) преузете из апокрифа. Одмах се види да је оданде преузето с в е , без изостављања и најмањег детаља, а ипак колико је то количински незнатно, како се губи у узбурканим таласима Василијеве речитости! Јасно је да је он ту додао много свога личног. Најпре, чита се код њега објашњење о којој се заправо Антиохији у тексту говори[139], а мало касније наилази се и на неке опаске које писац себи дозвољава у вези са посебним карактеристикама антиохијског народа. Даље, опет, налази се податак о постојању Теклиног храма итд. Све те пишчеве интервенције, допунска објашњења, исказана у његово лично име, у 1. л. једнине, већ на први поглед показују колико се ту одступило од једноставног, „објективног" бележења чистих факата, какво срећемо у Делима Павла и Текле. Затим, поред ових етнографско-географско-историјских објашњења, има ту и на неколико места (у једном релативно кратком одломку: не смемо заборавити да се овде говори само о узорку од два ступца, из текста укупно дугачког четрдесетак стубаца) тзв. сентенција и општих места, онолико омиљених у античкој књижевности. Онда, примећује се исто тако и да писац сваку нову личност коју ставља на сцену, детаљно представља, говори о њеном друштвеном положају, а и самом карактеру, одређује који тип личности она отеловљује, при чему, наравно, нема ни говора о неком чисто физичком портретирању.[140] И још нешто: у причању драматичног

[139] Василију је, као и модерном читаоцу, пала у очи нејасност, недореченост апокрифа при одређивању тог географског податка. Василије међутим, за разлику од данашњих научника, без колебања одлучује се за сиријску Антиохију.

[140] Пада у очи да Василије, мада до у детаље верно следи излагање извора, на почетку свог списа изоставља онај чувени Павлов портрет и замењује га оппшир-

догађаја писац не пропушта да тај догађај повеже са свим претходним: том циљу служи она Павлова опаска да није сигуран чак ни је ли то створење (Текла) мушко или женско. Јер, не заборавимо, Текла се пред полазак у Антиохију ошишала да би као мушкарац могла несметано ићи уз Павла; (с друге пак стране, та кратка коса вероватно је и подстакла Александра да помисли нешто нимало ласкаво о Теклином животу и занимању).

Сви ти, дакле, детаљи веома удаљавају овај текст од његовог извора — апокрифа —, једноставног, концизног, шкртог на речима. Нарочито ако обратимо пажњу на стил у ужем смислу, та нам се удаљеност чини још већом. Јер већ и у овом кратком одломку може се пратити извесна атицистичка елеганција језика, богатство речника и класична синтактичка структура. Затим, може се издвојити читав низ зналачки употребљених стилских фигура, међу којима се истичу честа поређења, многобројни епитети, литота, етимолошка фигура, парономасија, parallelismus membrorum.

А наведени одломак, понављамо, није у том погледу ништа карактеристичнији од осталих, изабран је за пример само ради поређења са оним необичним и нејасним местом из апокрифа. Међутим, у погледу чисто уметничког, књижевног домета Василијевог списа, могла би се са више разлога навести нека друга места.[141] Нпр. радња која се одвија у гл. 19.—20. Дела Павла и Текле (Текла се ноћу искрада из куће и одлази у затвор до Павла, да га упозна и директно чује његову славну проповед), код Василија је врло подробно и доиста мајсторски развијена.[142] Он зналачки разлаже претерано згуснути текст из Дела на низ одвојених сцена које, једна за другом постепено заоштравају напетост и сигурно воде драматичном врхунцу.

Дакле, на основу свега реченог, коме бисмо жанру приписали ове Василијеве Две књиге о Текли, или шта бисмо могли рећи о њиховом односу према основном извору, Делима Павла и Текле? Не би ли можда ипак било сувише смело назвати то Василијево дело управо — хришћанским романом? Или би било тачније назвати га неким *„предроманом“*, примењујући тек на њега овај појам који је Р. Зедер била раније употребила већ за апокрифна Дела? Одмах да кажемо да нисмо склони да прихватимо ни једну од ових двеју класификација. „Предроманом“ не бисмо желели да га зовемо будући да се никако не слажемо са „биологистичком“ теоријом о развоју књижевних врста, из које је такав

нијим, али неупоредиво мање оригиналним представљањем Павла, као историјске личности: „Божанствени Павле, Јеврејин од почетка, прогонитељ, ревнитељ отачког Закона -како сам негде каже- када би удостојен божјег крштења и учења и позива апостолског (а како — томе нас је божански Лука подучио), и сам одмах крену и приону на апостолско путовање. Е, па тај Павле, обигравајући целу васељену да поучи, дозове и спасе незнабошце, доспе и до Иконије да би и тамо објавио истину...“.

[141] Мада је Василије неоспорно образован писац који у своме Делу употребљава чак низ разних стилских фигура, то још не значи да је његов спис нарочито успео и да је изразито добар према неким општим естетским критеријумима.

[142] Bas. Seleuc., PG 85, 500—508. Он у томе често и претерује, пренатрпава свој текст разноразним украсима (очигледан пример су макаризми) тако да се чак понекад поставља и питање доброг укуса.

термин проистекао. А хришћанским романом у правом смислу не бисмо га могли назвати — без обзира на многе испуњене формалне захтеве-, ако ни због чега другог, оно већ само због и сувише верног и доследног преузимања приповедног језгра из апокрифа (који је већ сам по себи садржајно доста скучен јер представља само епизоду у оквиру једног већег комплекса). Тако, наиме, поступајући Василије показује недостатак оног чувеног „Lust zum fabulieren“ који сви немачки аутори увек стављају као први услов за настанак романа у правом смислу. Јер истина, без субјективне али реално постојеће жеље самог писца да потанко распреда и улепшава стално новим детаљима основну причу, тешко да би икако могао постати неки роман. А у Василија такве жеље уопште нема; његове су амбиције сасвим на другој страни. Јер, мада је он у третирању из апокрифа преузете грађе показао велику спретност у драматизацији основног заплета, умешност у сликању ситуације и уопште околине, неоспорну вештину у психолошком мотивисању поступака одређених личности — што све чини формалне услове за сврставање неког текста међу романе[143] — ипак има код њега и других, претежнијих елемената који такво класиф''ковање онемогућавају. Сви ти елементи (нпр. пишчева велика ученост и знање које није присутно само узгред већ има очигледну тенденцију да стане у први план; затим наглашени изразито поучни, катехетски, карактер целог списа итд) могли би се, описно, сажети у једну констатацију: Василије једноставно *није желео* да напише роман, већ пре неки — историјски спис. А по оном теоријском схватању које настанак одређених форми сматра не резултатом низа механичких еволутивних промена, већ свесним чином реализације одређених ауторових идеја[144], управо те ауторове идеје биће коначно меродавне за сврставање готовог дела у одређену књижевну врсту. Једном речи, дакле, без обзира како нама данас Василијев спис изгледао, очигледно је да је написан са жељом да верно, само у новом руху, представи један давни „историјски“ догађај.

Дакле, ако смо се сложили да романа нема без — романописца, као и да Василијев спис о Текли није никакав хришћански роман, баш зато што Василије није имао намеру да постане романописац[145], онда ово праћење даље судбине Дела Павла и Текле, које се успут претворило у као трагање за нечим што би се с правом смело назвати хришћанским романом, морамо наставити узимајући у разматрање један други текст чији су извор такође апокрифна Дела Павла и Текле.

Тај текст, већ поменут на почетку овог поглавља, јесу Дела Ксантипе и Поликсене. За њега је већ поодавно утврђено да је „ближи роману

[143] *R. Velek—O. Voren*, Teorija književnosti, Beograd 1965, 247.

[144] *B. E. Perry*, The Ancient Romances, 1967 Berkeley and Los Angeles, стр. 9, као ватрени противник биологистичког тумачења, каже следеће: „Нове форме никада не долазе на свет као резултат еволуционог процеса који се одвија искључиво на литерарном плану, већ настају као намерна, смишљена људска креација, у складу са неким свесно постављеним циљем“.

[145] оно συγγραφικῷ χαρακτῆρι које налазимо у наслову Василијева списа може нас упутити не само на *„спис у прози“* већ и конкретније на *„историјски спис“*.

него било који други апостолски роман у правом смислу".[146] Међутим, како он доиста не спада у „*апостолске романе у правом смислу*" (будући да за главне јунаке нема апостоле већ две незнатне светитељке), у радовима који се баве проблемима апокрифних Дела тај спис није ни био узиман у разматрање.[147] Но иако је доста позан, ипак његово поређење са извором, апокрифним Делима, пружа могућности за доношење различитих интересантних закључака.

Прво што при упознавању са тим текстом пада у очи јесте то да је и он састављен од два „јасно разграничена дела који се веома разликују по обради али не и по стилу у ужем смислу" (Џемс). У првом делу говори се о Ксантипином преобраћењу у веру захваљујући великој импресивности Павлове проповеди.Тај је део, композиционо и уопште мотивски, доста очигледна копија Дела Павла и Текле. Други, пак, део говори о Ксантипиној сестри Поликсени и он је нешто сасвим друго у погледу књижевног жанра коме припада. Прво, материјал ту укомпонован прикупљен је из читавог низа апокр. Дела — Дела Петрових (Actus Vercellenses), Павлових, Андријиних, Филипових, Томиних, као, вероватно, још и из низа неидентификованих извора. Али није само то безобзирно гомилање разнородног материјала одлучујући моменат за разликовање Дела Поликсениних од Дела Ксантипиних (она само формално чине једну целину), као и од свих осталих апокр. Дела типа Дела Павла и Текле. Ту је пресудан уствари само став, држање ауторово при обради грађе. Наиме у Делима као што су она Павла и Текле аутор се на известан начин још уздржава да пусти на вољу сопственој машти, држи се доста верно одређене схеме која му изгледа историјски оправданом и реалном. У Делима Поликсене, међутим, наилази се на потпуно различиту ситуацију:[148] тамо аутор не ставља пред себе више никаква ограничења, не зауздава своју фантазију, већ сасвим слободно упреда разнобојну потку у ионако већ довољно шарену основу апокрифа. Тако се дешава да ту на сцену излазе разни „зли људи", отмичари, разбојници и слични који се на сваки начин труде да девојку лише њеног највећег богатства, девичанства. Око тог основног мотива развија се компликована прича о вишеструкој отмици и странствовању по далеким земљама, о бурама и бродоломима, спасавању из критичних ситуација захваљујући помоћи добрих људи (— разних апостола који

[146] *M. R. James*, The apocr. NT, Oxford 1926², 474. Под „*апостолским романом*" подразумевају се апокр. Дела.

[147] В. прим. 128. Прво издање текста, на основу рукописа из 11. в. (време настанка самог списа није утврђено: *E. H. Haight* датује га у 3. в. доводећи га у везу са Делима Филиповим. Но како Дела Филипова нису никако настала пре краја 4. в., јасно је да то аутоматски помера за касније и датовање овог списа) приредио је *M. R. James*, Texts and Studies vol. II, no 3, Apocrypha anecdota, Cambridge 1893. Уз текст дао је он и краћу студију о изворима за Дела Ксантипе и Поликсене.

[148] Чињеница да Дела Ксантипе и Дела Поликсене потичу из пера истог писца (Џемс изричито наглашава да и поред свих разлика између I и II дела, не треба узимати у обзир никакве теорије о интерполацији или евентуалном двојном ауторству), само може да потврди тезу да роман не настаје „*еволутивним развојем на књижевном плану*", већ искључиво као резултат смишљеног деловања одређеног појединца — романописца.

се некако увек нађу при руци), о пророчанским сновима, о очајању и о утеси, о рату који се води само ради преотимања девојке, о обесном префекту и његовом добронамерном сину, о борби у арени и сусрету са лавицом која говори, о мудром гоничу магараца и часном бродском капетану који пристаје да девојку врати кући у Шпанију итд. итд. Уз све то поједине се типичне личности најчешће удвајају, тако да се заплет, перипетија, још више продужава и компликује.

А управо то, заплет који као коров буја и прети да једноставно угуши, затре све што би му могло стати на пут, то је прва и најупадљивија одлика романа, не само античког већ и многог другог. Стога би се онда и ова Дела Поликсенина могла, уз извесну резерву додуше[148a], уврстити међу праве романе. И мада су као основни извор за њих послужила она позната нам Дела Павла и Текле, разлика међу њима управо је огромна. Формално, и једна и друга су „*апокрифна Дела*", али суштински она представљају различите појаве. Дела Поликсенина смела би се, понављамо, назвати „*хришћанским романом*", док Дела Павла и Текле не би то могла ни у ком случају. Једна од општих црта, која их на неки начин повезује, била би њихова заједничка припадност великом фонду наративне књижевности. А на који се начин обликовала грађа преузета из тог општег фонда, то је зависило искључиво од жеља и намера пишчевих. Временски размак који међу њима постоји (Дела Поликсене нису временски фиксирана али су свакако неколико векова млађа од Дела Павла и Текле) свакако није на то имао никаквог — или бар не значајног — утицаја. Јер дух апокрифа настављао је да живи и много после појаве оног романа. Сведока за то одржавање и даље репродуковање духа апокрифа има доста, а најзначајнији за наш предмет били би текстови Никите Пафлагонца и Симеона Метафраста.

Оба ова писца, Никита и Метафраст, врло верно преносе легенду о Текли из Дела Павла и Текле, мада сваки на свој особен начин. Свакако би било занимљиво утврдити јесу ли они познавали Василијеве Две књиге о Текли и користили се и њима приликом састављања својих списа. То је доста тешко одлучити пошто ниједан од њих није обичан плагијатор. Ипак, пре ће бити да нису познавали Василијев текст. Јер сваки од њих обраћа пажњу на друге детаље из апокрифа, инсистира на свом тумачењу појединих нејасних места. Код Никите, истина, има и појединих места која би могла сугерисати помисао да је познавао Василијев текст (нпр. Тамиридов говор на суду, као и Павлова одбрана: та сличност, међутим, вероватно је проистекла из жеље заједничке обојици писаца, да Павлово учење из апокрифа некако „оцрквене", доведу у склад са званичном ортодоксијом; даље, на неколико кључних места оба се писца служе истим библијским поређењима итд).[149]

[148a] Та резерва односила би се на питање стила у ужем смислу: наиме, начин причања у овим Делима још је под јаким утицајем оног из првих апокр. Дела (нпр. Дела Павлових), а мање подсећа на чисто романескно причање.

[149] Још једна појединост, недостатак Павловог портрета код Никите као и код Василија, не би се смела сматрати a priori подударношћу међу њима будући да је већ и у најстарије, које ми можемо пратити време било рукописа апокр. Дела Павла и Текле који су тај портрет изостављали. в. *Gebhardt*, Die lat. Uebersetzungen.

Но, како у сваком случају има више појединости које Никита и Василије различито тумаче и обрађују, сме се претпоставити да су подударности углавном случајне.

У погледу самог садржаја приче Никита одступа од апокрифа (а истовремено и од Василија) у следећем. Прво, ако занемаримо ситније разлике у самој стилизацији приповедања, пада у очи да после спасавања Теклиног са ломаче недостаје читава она сцена сусрета њеног са Павлом у „отвореној гробници на путу за Дафну", као и Теклино преоблачење у мушко. Код Никите Текла, пошто се спасла, одлази са Павлом директно у Антиохију. Даље, сцену која настаје на улазу у Антиохију Никита опет сасвим различито тумачи. Док је Василије, видели смо, представио ствар као неспоразум, забуну изазвану Теклиним изгледом и Александровим неоснованим претпоставкама, дотле Никита прича како се најпре Александар сасвим „нормално" заљубио у Теклу, како је покушао да је испроси од Павла (на шта онај одговара да „нема власти над њом, другог је она, за другог је верена", алудирајући на њено вереништво са Христом), како је после тога вребао Теклу да је сретне саму и да са њом директно поразговара, па како је тек онда, наљућен њеном грубошћу „прешао у напад". На том месту и Никита и Василије очигледно су чинили напор да разјасне текст апокрифа, нејасан у својој поенти; при том је Василије можда ближи оригиналној замисли аутора, али Никита и ту, као и уопште у питањима стила, показује свакако више отмености, више доброг укуса.

Затим, у сцени другог *„агона"* Теклиног Никита прескаче оно наивно замишљено чудо са миришљавим травама и директно прелази на мучење са биковима. Најзад, и сам крај приче знатно се разликује од једног до другог прерађивача. Код Никите недостаје извештај о последњем састанку Текле и Павла у Мири, пре њеног дефинитивног повлачења у Селеукију; помиње се да је свратила до мајке у Иконију, а онда се прелази на приповедање о лекарима паганима, завидљивим на Теклине успехе, о њиховом покушају да је обешчасте и о њеном последњем чудесном спасавању силаском у стену која се пред њом отворила. Тај додатак о лекарима, кога у Василија (који се верно држи апокрифа) нема, ипак није Никитина оригинална творевина: он је чинио део традиције која је чак и до нас дошла у појединим рукописима, али која Василију, као још ни презвитеру, очигледно није била позната.[150]

По стилистичкој обради Никитин се рад знатно разликује од Василијевог. Иако је и Никита знатно проширио првобитна Дела Павла и Текле, нарочито детаљним разрађивањем говора појединих личности, ипак је његова XVI омилија о Текли бар три пута краћа од Василијеве — и то само I књиге. Стилске фигуре којима они обојица украшавају приповест делимично се подударају, што на првом месту важи за многобројна поређења, најчешће са библијском тематиком. Даље, они обојица показују исти интерес за психолошко разјашњавање поступака, мотива

---

[150] в. *Lipsius*, Acta Apost. Apocr. I, 270 и д. *Vouaux* чак сматра да је тај крај накнадно додат оригиналној причи из апокрифа и да је то учињено вероватно тек крајем 5. в. (дакле после настанка Василијевог списа).

и осећања појединих личности. Међутим, у целини узев, коначни изглед Никитина списа одређен је његовом припадношћу роду омилија. Ту аутор, наиме, нимало не преза да изађе у први план, да се покаже, да развеје илузију неког наводно објективног бележења факата, да прокоментарише догађај или да антиципира будући ... Речи својих личности и он истина наводи у директном говору, али зато наративне партије просто претрпава разним реторским питањима (на која чак одмах дословно и одговара), па као да му ни то није доста, што сам са собом разговара, да тако кажемо, он покушава да активира и читаоце, позива их на сарадњу и помоћ — путем молитве и помног праћења његовог говора (συναγωνίσασθέ μοι διὰ προσευχῆς τε καὶ προσοχῆς) — еда би како год достојно описао величину агона што га Текла за веру избори... Мало даље, пак, кад треба да опише други њен агон, он просто пада у занос, почиње да грди „лудаке" (νήπιοι) који је у арену бацише не видећи руке што спасење њено потпомагаше (οὐ γὰρ τὴν ὑπερμαχοῦσαν αὐτῆς κατεθεῶντο χεῖρα). Коначно, у завршном одсеку омилије, у похвали светитељке, Никита свесрдно користи прилику да покаже своје реторске способности; почиње од поређења смрти Теклине са смрћу Еноха и Илије, при чему, наравно, Теклу издиже изнад њих; затим прелази на директно обраћање Текли (у 2.л.) настављајући патетично да је у звезде кује; све то поткрепљује он низом цитата из Старог и Новог завета; као круна свега долази серија поетских херетизама, и на крају још и кратка молитва светитељки да „погледа и на нас бедне, учврсти нам веру и поткрепи наду, подстакне нас на умну и искрену љубав.... сада и свагда и у векове векова".

Из овог кратког приказа очито је ваљда да Никитина XVI омилија представља типичан, по свим правилима жанра састављен примерак — али који почива на материјалу преузетом директно из апокрифа, схваћеног као веродостојан историјски извор. Ситније слободе које је писац себи у приповедању допустио у односу на извор, свакако не противрече таквој тврдњи; уосталом, може бити да њих није унео директно Никита већ да су оне чиниле саставни део традиције која је њему била доступна. Исто тако и извесне догматске корекције, како код Василија тако и код Никите, очигледно су унесене без неког нарочитог инсистирања (изузетно, наглашено је питање Павловог учења о браку), вероватно више зато да би се избегле евентуалне примедбе од стране претерано ревних православаца, него из убеђења да су погледи изнесени у апокрифу доиста јеретички и опасни. Све то онда може само да нас утврди у мишљењу да су апокр. Дела и у много каснија времена, не само у почетку, сматрана неком врстом историјског извештаја, а никако не пуком измишљотином, творевином бујне маште неког тамо презвитера. Стога су, логично, са тим Делима каснији прерађивачи поступали углавном доста уздржано и већина је сасвим верно преносила у своје списе њихов првобитни садржај и облик.

Још један пример таквог поступка са Делима Павла и Текле имамо, како је већ речено, у великој збирци житија светих од Симеона Метафраста. Од три поменуте прераде апокр. Дела Павла и Текле (Василијеве, Никитине и самог Метафраста) ова последња је најкраћа и највер-

није следи свој извор. Поједини су одељци преузети директно дословно (Метафраст, гл. 8—13 потпуно је једнако са гл. 26—43 Дела Павла и Текле), тако да чак могу пружити драгоцену помоћ у реконструкцији оригиналног текста самог апокрифа. Истина, поједини неуобичајени изрази из апокрифа замењени су код Метафраста другим, било правилнијим облицима било чисто грчким речима уколико се радило о латинизмима.[151] Али то не смемо ставити на рачун самом Метафрасту — видећи како он ретко себи допушта слободу да било шта мења-, већ пре можемо претпоставити да су поменуте интервенције дело неког ранијег преписивача текста апокрифа, коме су ти изрази изгледали неразумљиви, застарели или просто туђи. Уосталом такво мишљење могла би да поткрепи и чињеница да се измене не односе на нека кључна места, већ напротив често на сасвим безначајна.[152]

Иначе, ако смо се код Никите помало и двоумили око тога је ли он користио Василијеву прераду апокр. Дела, код Метафраста такве дилеме нема: очито је да се, ако је и познавао Василијев спис, ни у чему није на њега угледао. Јер, узмимо само две појединости. Прво, библијска поређења, која сва тројица писаца обилато користе, код Метафраста су упадљиво различита, особена на неки начин. На пример, приликом спасавања Теклиног са ломаче он не дозива у сећање традиционално коришћену причу о тројици младића у пећи огњеној, већ се позива на Исаијино пророчанство — „кад пођеш кроз огањ, нећеш изгорјети и неће те пламен опалити". Код другог, пак, спасавања њеног из арене, он опет не помиње Данила са лавовима већ се руга мучитељима наводећи стих из Давида — „злоба сама против себе говори" (ἡ ἀδικία ἐψεύσατο ἑαυτήν).[153] И друго, мада и Метафраст као и она двојица чини напор да некако дотера, изглади, учини разумљивијим причање апокрифа, ипак он то чини на један особен начин. Без претеране глагољивости и непотребне расплинутости он у неколико потеза, често само једном јединог речи, вешто оцртава неку личност и објашњава њен поступак. Коначно и оне малобројне стилске украсне фигуре из апокрифа Метафраст систематски избегава и на место њих, као и на другим местима, убацује своје

[151] на пр. латински облик μαφόριον (maforte) замењен је са ὠμοφόριον, или ἄκτον — γράμμα. Избачени су сасвим изрази као δειλανδρέω, ἐκλιπαρέω, μεγαλεῖα, ἀναγταῖα итд.

[152] Једино значајно — за нас — место на коме је дошло до измена јесте Павлов портрет (чије присуство у овом тексту показује иначе да Метафраст доследније следи апокриф него што то чине Василије или Никита). Међутим све су те измене првенствено чисто језичке природе што наводи на мисао да презвитер није сматран баш добрим познаваоцем грчког језика. Ево целог Павловог портрета по Метафрасту: Ἰδὼν δὲ Παῦλον... ἄνδρα... βραχὺν τὴν ἡλικίαν, ψιλὸν τὴν κεφαλήν, ἀγγύλον τὰς κνήμας, γρυπόν, σύνοφρυν, τὸ μεῖζον φάναι καὶ καιριώτατον χάριτος θείης πεπληρώμενον. Измене у односу на портрет из апокрифа су следеће: βραχὺν τὴν ἡλικίαν уместо μικρὸν τῷ μεγέθει; γρυπόν уместо μικρὸν ἐπίρρινον ; изостављено је εὐεκτικόν и на два места је acc. graecus заменио dat. limitat. (τῇ κεφαλῇ, ταῖς κνήμαις).
Све те измене, међутим, интересантне су првенствено са језичке стране и указују на чињеницу да презвитер очигледно није баш важио за доброг стилисту и познаваоца грчког језика. Можда би нека детаљнија анализа могла показати да му то и није био матерњи језик.

[153] Иса. 43, 2. Пс. 27, 12, (Даничић).

сопствене. А код Василија, међутим, могло се приметити да он, и поред тога што убацује низ нових рецимо поређења, не преза ни од тога да употреби и она иста из апокрифа. Исто тако, и чисто синтактичка структура Метафрастовог језика разликује се од оне Василијеве или Никитине: претежно, његово причање тече у историјском презенту, док се прошла времена упадљиво ретко јављају. Све то, још једном да поновимо, указује на чињеницу да је Метафраст, средином 10. в., податке за живот Теклин црпао директно из најстаријег извора, апокрифних Дела Павла и Текле, а не из неких каснијих прерада.

Из свега досад реченог излази, дакле, да је апокриф веома дуго био сматран -бар у одређеним круговима- нечим вишим од обичне забавне „*народне литературе за народ*" (Р. Зедер). Истина, треба подвући оно *у одређеним круговима*, зато што су истовремено у неким другим круговима (као оним из којих су потекла Дела Ксантипе и Поликсене и сва остала Дела тог типа) очигледно постојале тенденције да се на основу апокрифних Дела створи нешто ново, нeко друкчије штиво које ће доиста моћи да пружи необавезну забаву широким масама хришћанским. Међутим, то нешто ново, нова лектира за народ није једноставно сазрела у недрима апокрифа: за њено стварање била је потребна нека спољна сила -као израз воље одређеног појединца-чији је задатак био најпре да снажним ударцем, као чекићем, разбије у више неправилних комада ту стару форму, те да тек онда од разних делова састави, свесно, са одређеном намером, то неко своје ново дело, представника нове књижевне врсте. А догод се таква сила није појавила, па чак и после њене појаве, сасвим независно, апокрифи су настављали да се репродукују у свом основном духу и облику, који су остали нетакнути чак иако су разни писци чинили покушаје да их заодену у рухо других књижевних жанрова — на пример историјског списа (као Василије), омилије (Никита) или житија светих (Метафраст). Тако је онда једна у почетку сасвим незнатна, недефинисана, непознатог порекла форма, форма апокрифних Дела, показала током векова своју изузетну жилавост и неуништивост која је успешно одолевала нападима многих, било да су они полазили са догматских, било објективно-историјских, било, коначно, са чисто књижевно-теоријских позиција.

VI

ЗАКЉУЧАК

Коначно, дакле, кад се стави тачка на досадашња разматрања, требало би се упитати да ли су уопште, и до каквих резултата та разматрања довела. Прво, треба нагласити да она, будући да нису узимала у обзир било какве нове, досад евентуално непознате чињенице или новопронађене текстове, већ су се кретала у оквирима и на терену омеђеном истраживањима других научника, нису ни могла довести до неких суштински нових открића или радикално измењених интерпретација. Та наша разматрања пре су имала за циљ да начине један колико

толико потпуни преглед досадашњих схватања о проблему настанка књижевне врсте апокрифних дела и да онда изврше, на основу неких својих личних критеријума, одабирање и систематизацију. Другим речима, циљ овог рада био је да мишљење које смо о апокрифним делима стекли њиховим читањем потврдимо доказима других научника — истомишљеника, да изнесемо евентуално још неке аргументе у прилог том нашем схватању и да, истовремено, покушамо да на још један начин оповргнемо супротна мишљења. При том смо се, ради веће прецизности и конкретности, ограничили само на једна апокрифна Дела, на Дела Павлова.

А то наше мишљење (за које смо уосталом без много успеха тражили подршку у радовима других научника) јесте да су апокрифна Дела — бар Дела Павлова — у много већој мери, ако не и искључиво, зависна од канонских Дела апостолских, а не од грчког љубавног романа тј. уопште паганске наративне књижевности. Тај закључак, иначе, ако се прихвати као тачан у односу на Дела Павлова, може бити релевантан и за остала апокрифна Дела утолико што су Дела Павлова можебити најстарија у целој тој групи. (Додуше, не мали број научника ипак сматра Дела Петрова и Дела Јованова старијим од Дела Павлових, али њихови су аргументи притом доста неубедљиви и скоро листом се базирају на чисто теолошком вредновању и специфицирању[154] — које, са своје стране, није нарочито егзактно и углавном не подлеже никаквој чињеничкој провери).

На основу чега сматрамо да Дела Павлова за облик у коме су написана треба да захвале првенствено канонским Делима апостолским, то довољно јасно излази из досадашњег излагања. Независно од тога, ипак ћемо поновити неке основне моменте. Прво, формална структура Дела Павлових, распоред грађе у њима, такав је да недвосмислено указује на то да је писац имао у памети управо канонска Дела у тренутку кад је скупивши — од усмених приповедача претежно — неки нов материјал о Павлу, решио да напише један спис који би послужио као допуна постојеће литературе о Апостолу и његовом мисионарском раду. Јер, да је писац — онај презвитер — желео да напише потпуно самостално повест Павлова живота и делања, зар би та повест имала овакав облик и, што је још важније, овакву садржину? Није ли логично претпоставити да би свако ко жели да представи и приближи читаоцима једну личност за коју, очигледно, има пуно симпатија и поштовања, покушао да живот те личности прикаже колико је могуће потпуније, са више детаља, у облику повезаног развојног лука? А наш презвитер свакако није човек коме би за то недостало умешности и књижевне спретности. Значи, ако се он ипак одлучио да своме спису да облик као неке збирке лабаво

[154] Довољно је, изгледа, навести само један пример па да буде јасно колико је такво датовање несигурно: у најновијем издању Зборника апокрифа *(Hennecke-Schneemelcher)*, *Schäferdiek* у свом чланку о Делима Јовановим износи нову хипотезу, базирану опет на теолошким доказима, да су та Дела настала — тек у 3. в., што, ако је тачно, аутоматски обара сва досадашња датовања Дела Петрових и Дела Павлових, која се темеље на претпоставци да су Дела Јованова не само најстарија међу њима, но да су директно и утицала на њихов настанак.

повезаних епизода које бацају тек један узан зрак светлости на живот и лик Апостолов — учинио је то рачунајући да ће његов спис бити само допунска лектира уз већ постојећа канонска Дела апостолска. Уосталом, не само општа композиција његова списа но и целокупни начин излагања грађе, дакле стил у ширем значењу речи, затим уметање оне III посланице Коринћанима и др., све то на свој начин поткрепљује наш утисак о књижевној повезаности канонских Дела и апокрифних Дела Павлових.

С друге стране, опет — да парафразирамо, у обрнутом смислу, једног угледног истраживача апокрифа — „колико сличности са канонским Делима, толико неслагања са античким романом“ избија из сваког ретка ових дела. Најуопштеније посматрајући, разлика између романа и апокрифних Дела постоји већ у самом карактеру, природи једних и других. Док је роман продукт градске културе, тачније малограђанштине, сав задахнут плитким и помало отужним сентиментализмом, дотле апокрифна Дела Павлова одишу — и поред све своје теолошке тенденциозности — народском једрином, једноставношћу и наивном простотом. А што се тиче питања стила и језика, начина и средстава изражавања у роману и у апокрифним Делима, сличност практично и не постоји, а разлике су толике да било какво поређење и приближавање чине скоро немогућим.

Но у сваком случају, нагласимо то још једном на крају, сви се ти закључци односе првенствено на апокрифна Дела Павлова и њихов однос према канонским Делима апостолским и античком љубавном роману; што се тиче осталих апокрифних Дела апостола, детаљно испитивање и преиспитивање устаљених мишљења требало би тек предузети.

Čelica Milovanović

LES ACTES APOCRYPHES DE PAUL PAR RAPPORT AU ROMAN GREC ANTIQUE ET AUX ACTES DES APOTRES CANONIQUES

R é s u m é

Chapitre I

En est une introduction traitant de la signification des termes principaux figurants dans le titre, tel que par ex. *canon* (κανών; κανὼν τῆς ἀληθείας, — τῆς πίστεως, —τῆς ἐκκλησίας; formation du canon de l'Ancien et de Nouveau Testament; adjectif κανονιζόμενος = ἐκκλησιαζόμενος) et *apocryphe* (terme repandu généralement à partir de l'époque de la Réformation; dans les temps anciens, au contraire, pour dire „apocryphe" on en employait des adjectifs ἀμφιβχλλόμενος, νόθος, ἀντιλεγόμενος; les apocryphes de l'Ancien Testament n'équivalent pas les apocryphes du Nouveau; quand et pourquoi le monde a vu naître les apocryphes néotestamentaires; quel étaient leurs sources et leurs modèles littéraires et dogmatiques; problème du recueil des Actes des apôtres ainsi-dit de Leukios Kharinos).

Il en suit la première tentative de repondre, à la manière plus générale possible, à la question quel rapport peut-il point exister entre la littérature apocryphe (c'est-à-dire chrétienne) et un genre littéraire tel que roman (grec, païen) d'amour et d'aventure. Les élements qui les unissent seraient, d'abord, la même époque qui a vu leur naissance (très approximativement — le ler s. de notre ère), puis le même terrain sur lequel ils ont fleuri (-le territoire compris par l'expansion de la civilisation hellénistique) et enfin le même but qu'on eu devant les yeux leurus auters, le but d'amuser le lecteur, de lui procurer un passe-temps agréable et aussi dans une certaine mésure édifiant.

Chapitre II

Disserter sur le rapport existant entre les Actes apocryphes et, d'une part, les Actes canoniques et, de l'autre, le roman grec antique: comment était-il vu, ce rapport, par les principaux chercheurs dans ce domaine. D'abord il y a la constatation que depuis toujours on avait cultivé deux opinions opposées,

nettement distinguées, sur l'idée de la dépendence directe des apocryphes par rapport aux Actes canoniques des apôtres. Simplement, les uns étaient pour, les autres contre une telle idée. Puis, passant en revue les principaux défenseurs de l'une ainsi que de l'autre opinion, on s'en est tenu de l'ordre plus ou moins chronologique et on en a parlé des auteur suivants:

— *von Dobschütz* (1902) qui a plaidé pour l'influence directe du roman païen (compris dans le sens de E. Rohde) sur la formation des Actes apocr. des apôtres.

— *C. Schmidt* (1903) qui a cherché de démontrer qu'au point de vue de la forme littéraire les Actes apocr. appartienent au même genre (εἶδοσ) des Actes canoniques; la différence en résiderait plutôt dans le degré de leur historicité, c'est à dire dans le fait que les apocryphes, étant distants plus d'un siècle des événements dont ils parlent, par cela même tombent dans le vice de la non-véracité. D'autre part a-t-il souligné qu'il n'y peut point être question d'un caractère déliberamment propagandistique (dans le sens hérétique, gnostique) des Actes apocryphes.

— *von Dobschütz*, l'an suivant, a repondu en tâchant de confirmer sa propre thèse initiale sur l'impossibilité de la parenté entre les Actes apocr. et les Actes canoniques. Il a dressé une liste des traits caractéristiques des uns et des autres. Par ex. dans les Actes can. les faits historiques — dans les apocr. ψεῦδος; les récits dans le service de la mission d'une part, contre la τερατολογία de l'autre; la simplicité de la narration — contre un cours des évenements beaucoup trop surchargé, fatigant, ennuyant; l'innocence, la naïveté — contre l'érotique tout-présente (bien qu'alterée en ascétique).

— *R. Reitzenstein* (1906) qui a formulé la théorie de l'appartenence des apocryphes au genre des arétalogies populaires religieuses. En guise de preuve il en a offert l'analyse détaillée d'un roman d'une part (Khariton), et des arétalogies connues d'autre part (les Actes apocryphes; la vie d'Apollonios de Tyane; 'Αληθὴς ἱστορία de Lucien). Il en a conclus que les deux genres ont une ψυχαγωγία absolument différente, ce qui par conséquence empêche qu'ils soient traités d'équivalents.

— *L. Radermacher* (1909; 1916) qui a souligné les analogies des motifs employés dans les Actes par rapport à ceux employés dans le roman. Tout de même a-t-il insisté sur le point que la dépendence entre les deux ne peut être qu'indirecte: les Actes appartienent à la littérature populaire, spontannée, ne se basant pas du tout sur le plagiat de la littérature écrite.

— *R. Söder* (1932) dont le livre est consideré, encore aujourd'hui, du moins partiellement, comme essentiel et le plus révélant dans le domaine. Dans son étude conçu très ambitieusement, R. Söder s'est proposée le but de prendre en considération tous les spécimens existants des Actes apocr., ainsi que de prouver leur identité — surtout au point de vue des motifs avec les représentants des romans grecs. Elle en a commencée par extraire les cinq principaux éléments constitutifs des Actes: le voyage, le moment arétalogique, la tératologie, le caractère tendancieux, les récits érotiques. Le dernier élément, les récits érotiques inclus dans les Actes, a-t-il pris naturellement le plus de place dans l'exposition et la discussion des arguments. La conclusion finale en est que ces récits sont construits à la base des mêmes

τόποι que les récits érotiques dans n'importe quel roman grec. Mais tout de même, récule un peut R. Söder, on ne peut pas affirmer que les Actes ont-ils pris le roman directement pour modèle: plutôt tous les deux ils appartienent au plus large fond de la littérature narrative, principalement de l'origine folclorique. Les Actes seraient des textes romanesques, mais non pas des romans au sens propre du mot. D'autre part, par cela même, les Actes auraient une importance considérable pour l'histoire du roman comme genre littéraire. Enfin, d'autre point de vue, R. Söder a-t-elle souligné plusieurs fois les différences existant entre les Actes apocr. et ceux canoniques.

— *A. Findlay* (1923) qui en est de l'opinion que les Actes apocr. — de même que ceux canoniques-ont pour but l'apaisement des besoins religieux de leurs époques, et que par cela les deux espèces des Actes font partie du même genre littéraire (-bien qu'il y ait toujours une grande différence de qualité entre les deux).

— *L. Vouaux* (1913) qui a mis l'accent sur le conditionnement historique et culturel des écrits apocryphes, plus que sur leur origine purement littéraire. Il en a conclus sans ambiguïté que les Actes apocr. dérivent des Actes canoniques et que leur auteur a consciemment „archaïsé" l'atmosphère dans son oeuvre, puis qu'il n'a point été un naïf — ce qui prouve sa polémique avec les gnostiques ainsi que ses maints emprunts de différents textes canoniques.

— *M. Blumenthal* (1933) qui a parlé surtout de la forme littéraire et les motifs des apocryphes. Il en a tiré une quantité des „lois" formelles, par ex. sa fameuse *Zweiheitsgesetz*, la loi du duscours triparti, la loi de la composition „organique", par opposition à la „composition sans composition" etc. Sans tenir compte de sa tendance exagerée vers la généralisation, Blumenthal a-t-il offert dans son livre quelques analyses approfondies des petites unités et motifs particuliers. La parenté entre les Actes et le roman il l'a limitée à un nombre restreint d'épisodes (concrètement celles type Actes de Paul et Thecla) et de motifs tels que les si-dits „chaînes de miracles". Aussi a-t-il individué les trois types parmis les Actes apocryphes: *Apostelromane, Apostelgeschichten, Apostelakten*; tout de même le modèle primordial pour tous les Actes il en trouve dans les Actes canoniques.

— *K. L. Schmidt* (1944) et *W. Michaelis* (1962) qui ont suivi plus ou moins fidèlement les idées de R. Söder.

— *M. Erbetta* (1966) qui a insisté lui aussi sur le developpement des idées esquissées par R. Söder, mais tout en soulignant la nécessité de la distinction entre les Actes particuliers. Les parallèles des motifs il en a cherché sur le vaste terrain de la littérature narrative en général (l'épique; les mythes; l'histoire des fameux thaumaturges etc). Quand au modèle concret qu'on pris pour soi-mêmes les Actes, il était porté à en proclamer les arétalogies.

— *W. Schneemelcher* (1964) qui a consideré absolument inacceptable l'idée de la filiation des Actes apocr. par rapport aux Actes canoniques. Il a soutenu que le contenu et la forme en sont tellement différents, qu'il ne peut même pas être question de leur appartenance au même genre littéraire.

*

Après avoir exposé toutes ces opinions divergentes, dans la seconde partie du chapitre on a pousuit la discussion se portant sur les arguments des partisans de deux camps opposés. D'abord il y est question de ce fameuux „Lucas“ et son oeuvre, les Actes (canoniques) des apôtres: on a traité le problème de l'époque où il a vécu et écrit, le problème des sources et de ses propres interventions dans le texte, le problème de l'historicité de ses données. En tenant compte de tous ces éléments, on a cherché de démontrer qu'il y en est une possibilité de comparaison entres les Actes apocr. et ceux canoniques beaucoup plus grande qu'on n'en est pas d'habitude porté à le croire.

A cela a-t-on enchainé la discussion systématique des raisons ofertes par R. Söder. Sa faute principale serait d'abord le fait d'avoir beacoup trop insisté sur les analogies des motifs par eux-mêmes, puis aussi le fait d'avoir pris en cosidération tous les 16 représentants, très différents d'ailleurs, des Actes apocryphes. Pour démontrer en quel point est-il impossible de les associer méchaniquement sous une même enseigne, tous ces 16 écrits, nous avons poursuit une analyse des 5 principaux Actes (de Paul, de Jean, de Pierre, de Thomas, d'André) en mettant en relief toutes les différences entre eux, par ex. la simplicité gracieuse des Actes de Paul, l'intérêt pour les faits psychologiques dans les Actes de Jean, l'ampleur et la monotonie des Actes de Pierre, l'habileté rhétorique de l'auteur des Actes d'André, le penchant vers l'interprétation alégorique dans les Actes de Tomas etc. Il en est sortie la conclusion que, si l'on cherche l'analogie pour *un seul* motif romanesque dans *tous* les Actes apocr. — on finira toujours, par force, à la trouver, cette analogie. Mais si l'on continue dans ce sens en se formant l'idée sur l'existence d'une analogie plus large, entre les deux genres littéraires, on en commettera une faute fondamentale. R. Söder s'est bien gardée de ne pas le faire, tandis que les autres continuateurs de ses recherches n'en avaient pas toujours pris la précaution nécessaire.

Un autre point faible chez R. Söder on peut bien le trouver dans ce qu'elle n'a pas prêté suffisamment d'attention aux Actes canoniques, surtout dans le chapitre où elle parle de la téchnique narrative des Actes apocryphes. De même, en parlant des analogies purement matérielles entre les deux sortes des Actes, elle insiste sur le point que l'interprétation de mêmes motifs offerte par les uns et les autres est tellement différente, qu'on ne peut absolument pas les rapprocher d'aucune façon. Concrètement elle parle de deux motifs — du voyage et de la persécution, ce qui, au contraire, selon nous, serait plutôt le point de leur rapprochement, non pas d'éloignement. Quand au motif de miracle, nous serions d'avis qu'il vaut mieux examiner sa forme (comme l'avait fait Blumenthal) que de ne prendre en cosidération que son contenu: car on sait bien que dans cette époque les différents miracles figuraient aussi bien dans les textes des apologètes du christianisme que dans ceux des apologètes du paganisme.

Le point où notre opinion diverge de plus de l'opinion de R. Söder est la question de si-dites épisodes „érotiques“. Nous en sommes convaincu qu'il ne s'agut ici d'aucun „amour“, qu'il n'y en a point de „coup de foudre“

chez l'Apôtre et son accompagnatrice fidèle: simplement, il ne s'agit là que de très fameux *phénomène de le conversion* avec toutes ses implications psychologiques.

Un autre reproche que nous pourrions faire au livre de R. Söder c'est qu'elle n'a point étée précise en parlant de la téchnique narrative du roman en comparaison avec celle des Actes apocryphes. Le lecteur de son livre pourrait facilement être induit à penser que la téchnique du roman soit aussi simple et pauvre dans ses recources que celle des Actes — ce qui ne correspond du tout à la réalité.

A la fin nous avons conclus que, étant donné que les Actes sont si différents entre eux-mêmes, faut-il choisir les uns seulement pour pouvoir en faire une analyse, plutôt détaillée, des rapports existants entre les Actes apocryphes d'une part, et le roman, ou bien les Actes canoniques d'autre part. La choix a tombé sur les Actes de Paul d'abord parce que ce sont eux précisément qui contienent la fameuse épisode dite les Actes de Paul et Thecla (-si souvent souspectée de refléter directement les histoires d'amour du roman païen). Puis, ces Actes ont la tendance religieuse la moins prononcée, ce qui ne peut que faciliter la comparaison avec la littérature laïque. Enfin ces Actes sont aussi les plus attrayants à lire grâce à leur simplicité et leur manque de chaque prétention.

Chapitre III

Offre une analyse détaillée de tous les fragments des anciens Actes de Paul survecus jusqu'à nos jours. Il y a d'abord l'analyse du contenu de ces fragments, après quoi vient l'analyse du style proprement dit, ainsi que de la composition des Actes de Paul. Les données qui en sortent seraient les suivantes:

— la composition des Actes de Paul se concrétise à travers une succession régulière des petites unités arrondies, les si-dites épisodes, la transition entre lesquelles est purement formelle et réduite en une ou deux phrases type „en sortant de la ville telle-et-telle et en arrivant dans une autre, Paul..." En un mot cette composition pourrait être dite „de frise", étant donné qu'elle ressemble notamment à la composition picturale des frises des temples antiques.

— les épisodes ne sont pas du tout coordonnées entre elles-mêmes. Chacune d'elles en est une unité indépendante de façon qu'on ne peut même pas parler d'un sujet continu comprenant complètement les Actes de Paul. Cet état des choses provient probablement d'un manque total chez l'auteur de l'intérêt pour le „quand" et „où" des événements.

— l'intrigue de chaque épisode séparément est construite avec l'aide des personnages typiques, plus ou moins toujours les mêmes, à la manière au plus haut degré stéréotype. Mais tout de même on pourrait y distinguer deux types d'épisodes ayant chacune ses personnages préférés. Un type seraient les épisodes parlant de la conversion de la jeune fille noble, l'autre celles dont le point culminant est le miracle, la ressuréction d'habitude.

La rédaction des épisodes respectives est légèrement différente: tandis que dans le premier type l'auteur insiste sur la prédication de la foi, dans l'autre son intérêt principal est situé dans la narration des faits fabuleux.

— parmis les 11 existantes, les trois épisodes excellent par leur organisation interne et l'élaboration détaillée. Ce sont les Actes de Paul et Thecla, Le Martyre de Paul et L'épître III aux Corinthiens. Dans l'analyse de ces trois fragments on a cherché de décéler ce qui y est le matériel primitif, folclorique, et d'autre part en quoi consistent les „inerventions" de l'auteur, son apport personnel.

— le personnage de l'Apôtre y est seulement légèrement esquissé. Visiblement l'auteur n'est pas porté vers la ἠθοποιία comme élément de l'expression littéraire. Puis, si le personnage principal y est seulement esqissé, les autres personnages en sont tellement plus négligés, laissées dans l'ombre ou représentés d'une manière beaucoup trop généralisée. L'unique faible effort vers la „vivification" du récit pourrait être trouvé dans le procédé cher à l'auteur, qui consiste en description de deux sentiments opposés se portant à jour dans un seul moment (ἅμα μέν... ἅμα δέ).

— parmis les autres personnages typiques on rencontre toujours le peuple personnifié. Il représente d'habitude le troisième acteur sur scène (le nombre des acteurs présents sur scène ne dépasse pas souvent le trois).

— on y remarque le manque quasi total des descriptions, l'auteur tenant compte surtout de la narration des faits et de la prédication.

— la structure des parties narratives est beaucoup plus simple (parataxe avec καί, ὁ δέ etc) par rapport aux parties comprenant les discours, la prédication, les prières, dialogues etc.

— les figures stylistiques sont extrémement rares. On peut trouver seulement quelques épithètes (souvent sous forme de participe), parfois l'antithèse ou l'inversion. Les comparaisons et les métaphores, là où elles apparaissent, sont purement bibliques. Les hyperboles elles aussi sont beaucoup plus rares de ce qu'on pourrait s'en attendre. D'autre part le texte dans toute sa longueur est pratiquement imbu des expressions et formules tirant leur origine du culte et de la pratique religieuse.

— les prières inserées dans le texte ont une structure spécifique: leur plus grande partie est constituée par l'épiclèse.

— la langue des Actes de Paul est impregnée du vocabulaire et la syntaxe néotestamentaire.

Chapitre IV

Parle dans sa première partie des rapports que l'on peut établir entre l'un de ces fameux „romans apostoliques" — c'est à dire les Actes de Paul — et le roman païen grec. La deuxième partie cependant en est consacrée aux rapports des Actes de Paul et des Actes canoniques. Dans la première partie les principaux point discutés sont les suivants:

— le nombre et la variété des τόποι employés dans n'importe quel[1] roman (soit de type présophistique, soit de celui sophistique) sont absolu

ment prépondérants à tout ce qu'on peut trouver dans les Actes de Paul. Ou bien, autrement parlé, les motifs prétendu d'origine romanesque, à la base desquels est construite par ex. l'histoire de Paul et Thecla, en confrontation avec tous les motifs d'un roman quelconque, ne représentent qu'une quantité négligeable.

— les différences sautant aux yeux si l'on prend en considération la si-dite ἠθοποιία mise en pratique par l'auteur des Actes de Paul et les auteurs des romans. Sans aucune doute l'auteur des Actes de Paul n'est pas du tout intéressé de la psychologie et la présentation des caractères: son intérêt principal réside dans la narration des faits, possibilement des miracles operés par l'Apôtre. D'autre part si l'on regarde la protagoniste féminine, la „isapôtre" Thecla, on peut conclure qu'elle n'est point comparable à n'importe quelle héroïne du roman grec. Au contraire, elle appartient à tout un autre type mental, psychologique — type religieuse qui fait déjà sentir la brise spirituelle du moyen-âge.

— deux motifs spéciaux: motif des malheurs s'abbattant sur l'héroïne à cause de sa beauté, et celui de „l'amour" de Thecla pour l'Apôtre. Le premier, a-t-on cherché de soutenir, reflète non pas une conviction de la beauté qui attire les malheurs sur soi-même, mais plutôt l'attitude de l'auteur vers le problème du péché après le baptême (d'après notre auteur ce péché serait inadmissible). L'autre motif, pensons nous, a-t-il toujours été erronéament interprété: car il n'y s'agit point d'un amour mais plutôt du phénomène de la conversion.

— les ainsi-dits „résidus de la manière de penser païenne" chez l'auteur des Actes de Paul. Ce seraient par ex. le récit de travestissement de Thecla, l'histoire du lion baptisé, scènes des malentendus et des reconnaissances etc. D'autre part dans le même procédé littéraire on peut noter certaines caractéristiques datant de l'époque païenne (par ex. différantes figures du style; l'introduction de ce fameux portrait de Paul; description des sentiments contradictoires etc.).

Dans la seconde partie du chapitre, en faisant une comparaison entre les Actes de Paul et les Actes canoniques, après avoir discuté les opinions de W. Schneemelcher, nous avons parlé du suivant:

— en partant de la considération du matériel utilisé dans les deux écrits, on pourrait conclure que l'auteur des Actes de Paul n'a pas eu l'intention de „reécrire" les Actes canoniques, de les démentir ou bien fausser, au contraire, qu'il a voulu simplement les compléter, offrir au lecteur les données qu'il n'a pas pu trouver dans le récit accepté dans le canon.

— étant donné que les Actes de Paul représentent seulement un „complément" des Actes canoniques, le presonnage du même Apôtre y est esquissé sans trop de détailles, sans précision, si l'on peut dire — en passant.

— la composition de deux écrits — Actes apocr. et ceux canoniques — est fort semblable: elle consiste en une simple enumération, enfilement des petites unités indépendantes, des épisodes.

— la si-dite III épître aux Corinthiens ne représente en effet qu'une homélie typique (comparable à celle du chap. 15 de la I ép. aux Cor.); l'excuse

pour son insertion dans le texte l'auteur des Actes de Paul a bien pu trouver dans les mêmes Actes canoniques, car là aussi on en trouve une situation très proche de celle où s'est trouvé l'Apôtre à Philippes.

— il y en a pas mal de traits qui rapprochent le procédé littéraire des Actes de Paul de celui des Actes canoniques: par ex. la composition épisodique, une façon sétréotype de dépeindre les personnages, l'introduction du „troisième acteur" sur scène, (ce qui est presque toujours le peuple, la foule), manque remarquable des figures du style telles que métaphore, comparaison, hyperbole etc. Enfin, les prières inserées dans les textes sont, d'une part, assez différentes, mais, de l'autre, peuvent être déduites du même modèle paléotestamentaire.

*

A la fin, pour conclure le tout, nous avons souligné que de ces recherches il n'en est pas sorti rien de sensiblement nouveau, étant donné que ces recherches étaient faites sur le terrain délimité déjà par les travaux de nos prédécesseurs, ainsi que par le matériel, c'est à dire les textes connus. Alors nous avons cherché de dresser d'abord une liste de toutes les opinions existant sur le problème, puis d'y faire une sistématisation, un triage personnel. De cela il en est sortie une conviction que les Actes de Paul dépandent — au point de vue littéraire — principalement des Actes canoniques, de toute façon beaucoup plus qu'ils n'en dépandent du roman grec ou seulement de la prose narrative païenne. D'autre part cette conclusion pourrait être révélante aussi pour les autres Actes apocryphes, vu que les Actes de Paul sont probablement les plus anciens de tous. Cela — du point de vue de la structure et du style en général des Actes de Paul. D'autre côté, de par leur caractère les Actes de Paul diffèrent complètement de n'importe quel roman grec: tandis que celui-ci est le produit d'une civilisation urbaine, petit-bourgeoise, sentimentalistique, les autres, c'est à dire les Actes apocryphes, reflètent une certaine simplicité, naïveté, si l'on peut dire — une saine vigueur populaire.

Appendice

Parle du destin postérieur des Actes de Paul, ou plutôt des Actes de Paul et Thecla seulement. Car, tandis que les Actes de Paul ont trouvé l'écho dans un nombre assez restreint des écrits hagiographiques (par ex. les Actes de Tite; la Lettre de Pélagie), les Actes de Paul et Thecla au contraire ont été utilisés non seulement par les auteurs des légendes hagiographiques (Actes de Xanthippe et Polyxène; légende de la Synclétique), mais aussi par les grands écrivains ecclésiastiques, notamment les panégyristes de Thecla). Jean Chrysostome, Photius etc.). Parmis les nombreux textes qui en remanient l'histoire de Thecla les plus intéressants sont ceux de Basile de Séleucie (Migne, PG 85, 477—617), Siméon le Metaphraste (Migne, PG 115, 821—846) et Nicétas le Paphlagon (Migne, PG 105, 301—336). Tandis que les deux derniers textes ont une forme littéraire bien définie

(vie de saint — type synaxaire; homélie biographique) le texte de Basile présente quelques difficultés quand à sa classification littéraire. Après avoir analysé son rapport avec sa propre source-ce qui seraient les Actes de Paul et Thecla- (nous en avons choisi le fragment PG 85, 520—524 pour le comparer en détail avec le chap. 26 des Actes de Paul et Thecla) nous avons fini par conclure que le texte de Basile en est, au moins dans l'intention de l'auteur, un écrit historique, par opposition à un roman vrai et propre — ce qu'on pourrait penser à la première vue.

D'autre part nous avons trouvé intéressant d'analyser les rapports de ces trois écrivains entre eux-mêmes: il paraît qu'aucun d'entre eux ne dépand pas de son prédécesseur. Au contraire, tous les trois ont constamment recours à la source même, les Actes de Paul et Thecla.

Après cela nous en avons continué le discours dans le sens de la recherche d'un texte — écrit toujours à la base des Actes apocryphes de Paul — qui réellement pourrait être défini le roman chrétien. Tel texte nous en étions penché à voir dans les Actes de Xanthippe et Polyxène, un écrit qui excèlle par son imagination sans bornes et la prépondération d'une intrigue extrémement exubérante.

De tout cela il en sort que les Actes apocryphes ont été bien longtemps utilisés avec toute confiance comme une source historique, véridique, et à la base desquels on avait continué à construire de nouveaux écrits également „historiques". Mais d'autre part on s'en est servi aussi pour la formation d'un nouveau genre littéraire, le roman vrai et propre. Il ne peut y être une meilleure preuve de la vitalité d'un genre, humble et souvent dédaigné, mais qui a su trouver des sympathies chez les lecteurs de toutes époques.

Зборник радова Византолошког института, XVII, 1976.
Recueil des travaux de l' Institut d'études byzantines, XVII, 1976

БАРИША КРЕКИЋ

ЗАШТО ЈЕ ВОЂЕН И КАДА ЈЕ ЗАВРШЕН РАТ ДУБРОВНИКА И СРБИЈЕ 1301—1302?

Почетак XIV века освануо је за Дубровник у знаку великих потешкоћа, створених ратом са Србијом. Краљ Милутин био је на почетку своје владавине потврдио Дубровчанима раније повластице и одржавао је добре односе са њима, али то није дуго потрајало.[1] Веома је вероватно да је већ 1295. Дубровник имао неприлика са Србима. Пролећа те године, млетачки посланик Romeus Quirino, који се налазио тада у Задру, решио је — у договору са задарским кнезом-Млечанином и са већем — да оде у Дубровник. Собом је повео једног задарског већника и неколицину властеле, све то „occasione novitatum que occurerunt Ragusio".[2] Мада не знамо какве су то „novitates" биле, можемо претпоставити да се радило о нечем веома озбиљном. То што Quirino није тражио мишљење нити чекао одобрење Млетака за овакву одлуку, само по себи говори о хитности којом је требало деловати. Спремност млетачке владе да накнадно поднесе трошкове овог путовања још више потврђује оцену о озбиљности целе ствари.[3] Пошто нема података да је у ово време у Дубровнику дошло до каквих унутрашњих немира или проту-млетачких покрета, намеће се мисао, да се могло радити о опасности споља, од суседа, дакле од Срба.

Ма какво било тумачење овог случаја, нема двоумљења у погледу догађаја из 1301, када је започео рат између Србије и Дубровника. Питање је, ипак, зашто је до тог рата дошло? Неки историчари су повезивали избијање рата са Милутиновим новоствореним савезом са Византијом, који је довео до његовог венчања са Симонидом, малом ћерком цара Андроника II Палеолога.[4] По овом схватању, као византијски савезник, Милутин се окренуо против Дубровника, штићеника Млетака, непри-

[1] К. Јиречек, *Историја Срба*, књ. I, Београд 1952, 195.

[2] Ш. Љубић, *Листине о односајих Јужнога Славенства и Млетачке Републике*, књ. I, Загреб 1868, 188.

[3] Исто.

[4] Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1969, 456—7. A. Laiou, *Constantinople and the Latins; the Foreign Policy of Andronicus II*, 1282—1328, Harvard University Press, 1972, 94—99.

јатеља Византије.[5] Овакво тумачење догађаја изгледа нам сувише сложено и непотребно заобилазно. Пре свега, зашто би Милутин истресао свој гнев управо на Дубровнику, ако је његово непријатељство било повезано са млетачко-византијским сукобима? Важније од тога, зашто би српски краљ, као што ћемо видети, прихватио једног Млечанина као посредника, ако је Дубровник привукао његову мржњу управо као штићеник Млетака?

Нама изгледа много вероватније да узроке овоме рату треба тражити у целокупности српско-дубровачких односа крајем XIII века, а не у далекосежним рачуницама српског владара. Краљ Милутин се, напросто, није био одрекао старе српске жеље да освоји Дубровник и да тако стекне одличну и већ уходану луку на Јадранском мору, као и бројне и искусне поморце и бродоградитеље за своју државу. Догађаји последњих година XIII века у томе су му ишли на руку.

Када се разбуктао велики млетачко-ђеновљански рат[6], према опису најбољег дубровачког хроничара Ј. Рестића, Млечани су послали у Дубровник два посланика да убеде Дубровчане да даду помоћ млетачком бродовљу. Дубровчани су решили да пошаљу четири добро опремљене галије. Истовремено, због приближавања ђеновљанске армаде, одлучили су да припреме своје грађане и своја утврђења за одбрану. Рестић не каже да ли су дубровачке лађе учествовале у, за Млечане несрећној, битци код Корчуле. После млетачког пораза, Рестић вели да Дубровник „non vedeva volentieri quel dominio (тј. Млетке) depresso". Стога је, „per li fini d'ostentare ai principi slavi e di Rassia l'amicizia e protezione d'una repubblica potente" послао своје галије млетачкој флоти, која је наносила штете Которанима. Которани су, на то, предузели мере против Дубровчана, на што је Дубровник прекинуо трговину са Котором и вршио одмазде над његовим грађанима. Тако је то трајало — по Рестићу — „sinchè il re Orossio mosse alla repubblica (тј. Дубровнику) una crudelissima guerra".[7]

Рестићев опис догађаја, истина, не може се потврдити сада постојећим архивским документима. Ипак, нема сумње да се он заснива на изворима, који су Рестићу били познати и приступачни *(Reformationes* пре 1301). Отуда се може закључити да је он у основи веродостојан и да је рат Дубровника и Србије избио, 1301, као готово природан исход једног дужег стања напетости. Српска жеља за освајањем града, заједно

[5] Јиречек, исто; Laiou, н. д., 110. М. Динић, Однос између краља Милутина и Драгутина, *Зборник радова Византолошког института*, књ. III, 1955, 58—59, не улази у узроке сукоба Милутина са Дубровником, а исто тако ни модерне историје Дубровника. В. н. пр. К. Јиречек у М. Решетар, *Дубровачка нумизматика*, књ. I, Сремски Карловци 1924, 7; Ј. Тадић, *Историја народа Југославије* књ. I, Београд 1953, 636.

[6] H. Kretschmayr, *Geschichte von Venedig*, књ. II, Gotha 1920, 64—67. R. Cessi, *Storia della Repubblica di Venezia*, књ. I, Milano 1944, 263—5. Laiou, н. д., 101—109. F. C. Lane, *Venice, A Martime Republic*, Johns Hopkins University Press, 1973, 82—85.

[7] *Chronica ragusina Junii Restii*, изд. С. Нодило, Загреб 1893, 102—103. Ј. Лучић, *Поморско-трговачке везе Дубровника и Венеције у XIII стољећу*, Поморски зборник, књ. VIII, 1970, 575, каже да су се Дубровчани „знатно ангажирали својим галијама" у битци код Корчуле на основу овог истог Рестићевог текста.

са дубровачким поступцима, који су могли да послуже као повод за напад, довела је до отворених непријатељстава.

Рат је био веома свиреп. По Рестићу, краљ Милутин „talmente vesso le cose e lo stato de' Ragusei, che per la sua prepotenza non si poteva trovar riparo dal governo". Многи грађани су хтели да напусте Дубровник и да пођу живети у „luoghi piu quieti in Italia e manco esposti alle vessazioni de'principi infidi e barbari", али је влада то забранила и тако је Дубровник одбрањен.[8] Млетачка влада, са своје стране, пратила је са великим забринутошћу развој догађаја. Када су дубровачки трговци у Србији ухапшени, а српска војска угрозила град, Млечани су решили да се уплету. Почетком септембра 1301.одлучили су да пошаљу два посланика у Дубровник, а отуда у Србију „ad dominos reges Raxie".[9] Истовремено, наређено је заповеднику млетачке јадранске флоте да своје галије одведе у Дубровник и остане тамо према потреби. Још две галије, вероватно на повратку са Леванта, требало је да се задрже у Дубровнику краће време, а лађама натовареним житом наређено је да сместа дођу у Млетке.[10] Најзад, решено је да млетачка влада поднесе трошкове потребне за помоћ Дубровнику „cum homines Ragusii molestentur a rege Orosio multum".[11]

Рат је имао бројне и мучне последице по Дубровник. То се види по многим одлукама војне, привредне и политичке природе, које су већа у то доба доносила, а у чије појединссти ми овде нећемо улазити.[12] Продужавање сукоба могло је само да погорша стање. Тога није био свестан само Дубровник, него и Млеци. Отуда њихове наведене мере. Двојица посланика, за које се рачунало да ће провести на путу у Дубровник и у Србију два месеца или више, кренула су из Млетака у другој половини октобра 1301. Требало је да се посаветују са млетачким кнезом Дубровника и са тамошњом властелом о своме задатку. У Млетке се нису смели вратити без овлашћења владе. Само ако би се односи Дубровника и Србије смирили, могли су се вратити не чекајући позив.[13]

[8] Рестић, н. д., 103.

[9] Множина се односи на Милутина и Драгутина и показује да Млечани нису били довољно добро упознати са правим стањем у Србији и у близини Дубровника. Сами Дубровчани никада не уплићу Драгутина у овај сукоб. Љубић, н. д., 166, 195. G. Giomo, *I „Misti" del Senato della Repubblica veneta*, Venezia 1887 (Amsterdam 1970), 280. J. Valentini, *Acta Albaniae veneta saeculorum XIV et XV*, књ. I, св. I, Palermo 1967, 1—2.

[10] Љубић, н. д., 195—6. Giomo, н. д., 280. F. Thiriet, *Délibérations des assemblées vénitiennes concernant la Romanie*, књ. I, Paris-La Haye 1966, 88.

[11] Љубић, н. д., 196. Млечани су нешто олакшали новчана ограничења према Дубровнику и Дубровчанима у Млецима. Исто, 194. E. Favaro, *Cassiere della bolla ducale, Grazie — Novus liber (1299—1305)*, Venezia 1962, 58.

[12] Подаци се налазе у *Reformationes*, свеска I, Хисторијски архив у Дубровнику, а објављени су, често лоше, у G. Gelcich, *Monumenta ragusina*, књ. V, Загреб 1897, 1—6, 9—12. Један млетачки документ лепо показује до каквих је поремећаја у трговини рат довео: један Дубровчанин носио је „ceram de Ungaria Ragusium", али због „exercitus regis Sarvie (sic!) circa Ragasium (sic!) non fuit ausus intrare", па је преко Трогира стигао у Млетке. Ту су му „domini de contrabannis intromiserunt ei dictam ceram", па му је Веће четрдесеторице учинило милост, ослободило га и вратило му восак. Favaro, н. д., 61.

[13] Љубић, н. д., 155, 156, 196—7; књ. III, 436—7. Giomo, н. д., 281. Thiriet, н. д., 89.

Почетком новембра 1301. стигао је у Дубровник „dominus Paulus de Thoma, ambaxator domini regis Urosii“, са којим су Дубровчани 10. новембра повели преговоре о примирју, исплати данка краљу Милутину, ослобађању Дубровчана затворених у Србији и другим питањима из међусобних односа. Задржана је и даље на снази забрана псслсвања са Србијом за дубровачке трговце док се затвореници не врате у Дубровник. Самом посланику Томи Дубровчани су обећали грађанство чим се повољно реши питање затвореника и они буду ослсбсђени.[14] Истовремено, кренула су из Дубровника краљу Милутину два посланика, Михо Прокулић и Урсо Будачић.[15] Чињеница да они нису чекали долазак млетачких изасланика свакако показује да су Дубровчани оптимистички гледали на развој догађаја. Доиста, преговори са српским представником у Дубровнику су се очигледно повољно одвијали, јер је већ 11. новембра Велико веће дозволило српском архиепископу да извезе из Дубровника тканина у вредности од 170 перпера[16], а два дана доцније решено је да се пошаљу поклони краљу Милутину, његовим „baronibus“ и архиепископу.[17] Врхунац овог повољног кретања дошао је 14. новембра, када је у књиге унесен детаљан уговор, који је „Paulus de Thoma“ закључио са дубровачким кнезом и којим је требало да се среде српско-дубровачки односи.[18] Дубровчани су, изгледа, укинули тада и забрану трговине са Србијом.

Олакшање и нада, међутим, нису у Дубровнику дуго потрајали. Већ последњег дана новембра сбновљена је забрана тргсвања „in terris regis Stefani et tota Sclavonia“, док се не врате дубровачки посланици[19] — јасан знак да ствари нису текле глатко. Током децембра стигли су у Дубровник млетачки посланици, Петар Michiel и Јаков Зено.[20] Они су се дуже времена задржавали у том граду. Крајем јануара 1302. Велико веће је расправљало о начину да се пронађе новац, међу осталим и за слање „ambaxatorum domini ducis qui ituri sunt ad dominum regem Urosium“.[21] Уствари, тек у другој половини фебруара кренуо је само један посланик, Јаков Зено, из Дубровника за Србију. Дубровачка влада је обећала да ће прихватити све што он уговори, а неке судске одлуке и сва трговина са Србијом одложени су до његовог повратка.[22] Дубровник је посебно опремио „de ponte in ponte“ једну општинску лађу и ставио је на располагање Зену, да га одведе „ad Ludrinum“. Очекивало се да ће путовање трајати 22 дана или више[23], али тај се рачун показао погреш-

---

[14] *Monumenta ragusina (MR)*, књ. V, 12—13.
[15] Исто, 13.
[16] Исто, 13. Истог дана сличне дозволе су издате још двојици укупно за 190 перпера.
[17] Исто, 13.
[18] Исто, 13—14. Т. Смичиклас, *Дийломайички зборник краљевине Хрвайске, Далмације и Славоније*, књ. VIII, Загреб 1910, 20—22.
[19] *MR*, V, 15, 16.
[20] *Reformationes*, I, 24v.; *MR*, V, 17.
[21] *Ref.*, I, 26; *MP*, V. 18.
[22] *Ref.* I, 32v.; *MR*, V, 21—22. Друге мере: *MR*, V, 24—27.
[23] *Ref.* I, 32v.; *MR*, V, 22.

ним. Зено се вратио у Дубровник тек касно у априлу 1302, проборавивши у Србији око два месеца.[24]

Изгледа несумњиво да је Зено донео на свом повратку добре вести у Дубровник. Првог маја 1302. изабрано је пет „sapientes ... qui debent providere et cogitare ... pro pace et concordio firmando quod habemus cum rege Urosio“.[25] Истога дана, у Млецима је речено да се оба посланика опозову из Дубровника. Истина, то наређење је већ сутрадан измењено и посланицима је поручено да остану у Дубровнику, односно да се тамо врате, ако су већ кренули[26], али само њихово позивање да се врате кући показује да су и у Млетке били стигли гласови о повољном развоју односа између Дубровника и Србије. Када је, дакле, мир заиста склопљен?

К. Јиречек, ослањајући се на повељу коју је краљ Милутин издао Дубровнику на Крстов дан, 14. септембра 1302, сматра да је тек тада закључен мир.[27] У томе га је следио и М. Динић.[28] Ми, међутим, мислимо да су догађаји текли нешто друкчије и да је мир склопљен раније. Вероватно средином маја 1302. поново је дошао у Дубровник „Paulus de Thoma“ као српски посланик. После краћих преговора, 24. маја Велико веће је овластило кнеза, архиепископа, посланика Јакова Зена и Мало веће „ad tractandum, firmandum et componendum pacem et concordiam“ са Томом. Одмах затим, две стране „ad ... pactum et concordiam pervenerunt“ у свим спорним питањима и тај договор је сместа забележен. Тома је, међу осталим, пристао да остане у Дубровнику, са породицом, док се не врате Дубровчани, ослобођени из српских затвора.[29] Мада све ово не мора да се узме као непобитан доказ да је мир тада коначно склопљен, ови документи свакако показују да је до споразума дошло.

У Млецима се средином јуна 1302. знало „quod concordia est in fieri“ између Дубровника и Србије, а Зену је поручено да се врати у Млетке „concordia facta“.[30] Он је, доиста, напустио Дубровник, на дубровачкој лађи, 5. августа.[31] По нашем мишљењу, то је јасан знак да је мир пре тог времена био склопљен. Има, међутим, и других, иако неки подаци можда нису толико поуздани, да би се из њих могли извући сигурни закључци. На пример, на седници Великог већа од 5. јула 1302.

---

[24] 1. маја 1302. дубровачко Велико веће дало је 40 перпера једноме човеку „pro suo labore et expensis pro via quam fecit cum domino Jacobo Zeno, ambaxatore ad dominum regem Urosium“. *Ref.*, I, 40v.; *MR*, V, 28. У јулу је исплаћено седам перпера једном Дубровчанину „quia fuit turçimano domini Jacobi Geno ad regem Urosium“. *Ref.*, I, 48v.; *MR*, V, 33.

[25] *MR*, V, 27—28.

[26] Посланици су, заиста, већ били кренули из Дубровника, примивши прво упутство. Измена наређења их је затекла на путу. Зено се вратио у Дубровник, а Michiel, који је био оболео, наставио је путовање. Љубић, н. д., 200. Giomo, н. д.284.

[27] Јиречек, н. д., I, 195, нап. 44. Ванредно обавештен и, као увек, оштроуман, Јиречек је тачно исправио датовање код F. Miklosich-a, *Monumenta serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii*, Беч 1858, 51—53, који је мислио да је ова повеља из времена краља Уроша I.

[28] Динић, н. д., 59.

[29] *Ref.* I, 42—42v.; *MR*, V, 28—29.

[30] Љубић, н. д., 200. Giomo, н. д., 287.

[31] *Ref.*, I, 50v.; *MR*, V, 35.

решено је да се Томи исплати 1000 перпера од светодимитарског дохотка „dando dominus rex nobis et comuni Ragusii bonam et firmam pacem et reddendo nobis omnes nostres prexonerios".[32] Неколико дана доцније, 10. јула, приликом продаје неке земље на Бргату, предвиђа се шта ће општина радити са примљеним новцем „si pax non erit, quod Deus avertat".[33] У другој половини јула предузете су посебне мере да се од прихода соли добије новац „ad solvendum ypergeros MM domino regi Urosio".[34] Да је Дубровник још увек био у рату с њиме, мало је вероватно да би улагао нарочите напоре да испуни своје новчане обавезе према српском владару.

Најубедљивији докази, међутим, да је мир стварно закључен пре средине септембра налазе се, по нашем мишљењу, у два документа забележена 13. августа 1302. Најпре је тога дана Велико веће решило „quod civitas Ragusii aperiatur per mare et per terram, et quod omnes Ragusini et alie persone qui volunt ire in Sclauonia cum personis (et) rebus suis in terris et districtu domini regis Urosii et domine regine matris sue, ire possint libere et absolute et reddire sine alicuius contradicione".[35] Истога дана „Paulus de Thoma" са читавом породицом примљен је у дубровачко грађанство.[36] Раније смо видели да је, још новембра 1302, њему било обећано грађанство када дубровачки затвореници у Србији буду ослобођени, дакле када буде склопљен мир. Његово примање у грађанство, 13. августа 1302, показује да је тај услов био испуњен.[37] Ова два податка, заједно са одласком Јакова Зена из Дубровника 5. августа морају се узети као несумњив доказ да је мир тада већ био закључен.

То, међутим, није био крај поступка за потпуно утврђивање мира. Требало је да га и српски краљ лично потврди. Отуда су 14. августа изабрани Никола Крусић и Бинчула Фосковић да, као посланици, оду краљу Милутину.[38] Имали су да му понесу поклон у вредности од 300 перпера, а одлучено је да се пошаље и обећаних 200 перпера неким Србима „qui adiuvarunt ad faciendam pacem".[39] Коначно, 27. августа поново је дозвољено Дубровчанима да слободно иду у Србију, а поништена су ограничења, наметнута неколико дана раније.[40]

Све ово, по нашој оцени, показује да је мир између Дубровника и Србије био склопљен и ступио на снагу најкасније почетком августа 1302. Милутинова повеља од 14. септембра — која је, уствари, давање трговачких повластица Дубровнику — мора се узети као потврда већ постојећег мира, а не као његово склапање.

---

[32] MR, V, 31.
[33] Исто, 32 (погрешно „Die X intrante augusti").
[34] Исто, 33—34.
[35] Исто, 36.
[36] Исто, 36.
[37] 27. септембра исплаћено је „Drago de Thoma" 127 перпера и 3 гроша „pro expensis quas fecit quum ivit ad regem Urosium pro accipiendis nostris prexoniis". Исто, 38.
[38] Исто, V, 37. Помиње се у Милутиновој повељи. Miklosich, н. д., 52.
[39] *MR*, V, 37.
[40] *MR*, V, 36, 37.

Bariša Krekić

WHAT WERE THE CAUSES FOR THE WAR BETWEEN SERBIA AND DUBROVNIK (RAGUSA) 1301—02 AND WHEN DID IT END?

Summary

Historians have sought the causes for the war between Dubrovnik and Serbia in 1301—02 in the newly-forged alliance between the Serbian King Stefan Uroš II Milutin and the Byzantine Emperor Andronicus II Paleologus (K. Jireček, A. Laiou). According to this opinion, the Serbian ruler opened hostilities against Dubrovnik because that city was a protégé of Venice, the enemy of Byzantium. The author of this article considers this interpretation to be too far-fetched and unnecessarily complicated. It is well known that the Serbs for a long time wanted to conquer Dubrovnik nd thus to gain a first-class access to the Adriatic Sea. It is possible that already in 1295 Dubrovnik had had trouble with them. Certain moves made by Dubrovnik during the Veneto—Genoese war, which culminated with the Venetian defeat at Korčula (Curzola) in 1298, together with Dubrovnik's hostility toward Kotor, gave Milutin enough pretext to attempt to fulfill the old Serbian desire and this led to his attack on Dubrovnik in 1301.

During this war, Venetian protection proved very valuable for Dubrovnik and Venetian ambassadors travelled to Dubrovnik and to King Milutin's court. Their movements, together with other Ragusan documents, allow the author to offer a new date for the end of the conflict. It has been assumed until now, based upon a charter issued by King Milutin to Dubrovnik on September 14, 1302, that peace was made on that date (K. Jireček, M. Dinić). However, the Venetian ambassador to Dubrovnik and Serbia, Giacomo Zeno, who had been instructed by his government to leave Dubrovnik only „concordia facta", left that city on August 5, 1302. Furthermore, on August 13th Dubrovnik was opened for free trade with Serbia and on the same day the Serbian envoy in Dubrovnik, „Paulus de Thoma", was granted Ragusan citizenship, together with his family. This had been earlier promised him for the time when peace was made and the Ragusans, arrested in Serbia, had returned safely home.

All of these and some other documents lead the author to the conclusion, that peace between Dubrovnik and Serbia was made at the latest at the beginning of August, 1302. King Milutin's charter of mid-September of that year should be seen, in this view, as a confirmation of the already existing and operating peace, through the granting of commercial privileges to the Ragusans, rather than as a peace treaty, marking the beginning of peaceful relations between the two former enemies.

ASSOCIATION INTERNATIONALE
DES ÉTUDES BYZANTINES

KOMMISSION FÜR DIE HERAUSGABE DES

CORPUS FONTIUM HISTORIAE BYZANTINAE

1010 WIEN

Postgasse 7

STAND DER PUBLIKATIONEN

(Mai 1976)

Erschienen:

Bd. 1:	Constantinus Porphyrogenitus, De administrando imperio, edd. Gy. Moravcsik — R. J. H. Jenkins. Washington, Dumbarton Oaks[2] 1967 (DOT 1).
Bd. 2:	Agathiae Myrinaei historiarum libri quinque, ed. R. Keydell. Berlin, de Gruyter 1967 (Series Berolinensis).
Bd. 2A:	Agathias, The Histories, transl. by J. D. Frendo. Berlin, de Gruyter 1975 (Series Berolinensis).
Bd. 3:	Nicetae Choniatae Orationes et epistulae, ed. J. A. van Dieten. Berlin, de Gruyter 1972 (Series Berolinensis).
Bd. 4:	Ioannis Caminiatae De expugnatione Thessalonicae, ed. G. Böhlig. Berlin, de Gruyter 1973 (Series Berolinensis).
Bd. 5:	Ioannis Scylitzae Synopsis historiarum, ed. I. Thurn. Berlin, de Gruyter 1973 (Series Berolinensis).
Bd. 6:	Nicolai I Constantinopolitani Patriarchae epistolae, edd. R. J. H. Jenkins — L. G. Westerink. Washington, Dumbarton Oaks 1973 (DOT 2).
Bd. 7:	Athanasii I Patriarchae Constantinopolitani epistulae CXV, ed., anglice vertit et commentario instruxit Alice-Mary Maffry Talbot. Washington, Dumbarton Oaks 1975 (Series Washingtonensis — DOT 3)
Bd. 10:	Ignoti auctoris Chronica Toccorum Cephalleniensium, recensuit et italice vertit J. Schirò. Roma, Accademia Nazionale dei Lincei 1975 (Series Italica).
Bd. 11/1—2:	Nicetae Choniatae Historia, ed. J. A. van Dieten. Berlin, de Gruyter 1975 (Series Berolinensis).
Bd. 12/1:	Chronica Byzantina Breviora, ed. P. Schreiner. 1. Einleitung und Text. Wien, Verlag der Osterreichischen Akademie der Wissenschaften 1975 (Series Vindobonensis).

Im Druck:

Bd. 8: Manuel II. Palaiologos, Briefe, ed. G. T. Dennis (Series Washingtonensis).

Bd. 9: Nikephoros Bryennios, ed. P. Gautier (Series Bruxellensis).

Bd. 12/2.3: Chronica Byzantina Breviora, ed. P. Schreiner.2 .3. Kommentar, Übersetzung, Indices (Series Vindonobensis).

In Vorbereitung:

Chronicon Paschale, ed. O. Mazal (Series Vindobonensis).
Demetrios Chomatenos, ed. G. Prinzing.
Ephraim, ed. O. Lampsidis.
Eustathios von Thessalonike, ed. P. Wirth (Series Berolinensis).
Georgios Pachymeres, edd. V. Laurent — A. Failler.
Gregorios Akindynos, Briefe, ed. Angela Hero.
Gregorios Nazianzenos, Carmen de vita sua, ed. J. Th. Cummings (Series Washingtonensis).
Ignatios Diakonos, Briefe, ed. C. Mango.
Ioannes Anagnostes, ed. J. Tsaras (Series Berolinensis).
Ioannes Kantakuzenos, ed. T. Miller.
Ioannes Kinnamos, ed. P. Wirth.
Ioannes Malalas, edd. K. Weierholt — I. Thurn (Series Berolinensis).
Ioseph Genesios, edd. A. Lesmüller-Werner — I. Thurn (Series Berolinensis).
Kekaumenos, Strategikon, ed. Charlotte Wrinch-Roueché.
Konstantinos Manasses, ed. O. Lampsidis.
Konstantinos Porphyrogennetos, De legationibus, ed. O. Kresten (Series Vindobonensis).
Leon Diakonos, ed. N. M. Panagiotakis (Series Berolinensis).
Leon Grammatikos, ed. Ch. Hannick (Series Vindobonensis).
Manuel II., Epitaph auf Theodoros, ed. Juliana Chrysostomides.
Maurikios, Strategikon, edd. G. T. Dennis — J. Wiita.
Michael Attaleiates, ed. E. Tsolakis.
Michael Glykas, ed. Soultana Mauromati-Katsouyiannopoulou.
Michael Kritobulos, ed. D. Reinsch.
Laonikos Chalkokondyles, ed. A. Lolos.
Michael Psellos, Chronographia, ed. K. Snipes.
Miracula S. Demetrii, ed. P. Lemerle.
Nikephoros Gregoras, ed. J. A. van Dieten (Series Berolinensis).
Ps.-Symeon Logothetes, ed A. Markopoulos (Series Berolinensis).
Stephanos Byzantios, ed. R. Keydell (Series Berolinensis).
Synodicon Vetus, ed. J. Duffy.
Theodoros Metochites, Basilikoi Logoi, ed. I. Šedvčenko (Series Vinobonensis).
Theophanes Continuatus, edd. C. de Boor — I. Ševčenko.
Theophylaktos von Ohrid, Briefe und Reden, ed. P. Gautier.

Texte, deren Aufnahme in das CFHB wünschenswert ist

a) Besonders dringlich:

Georgius Continuatus
Konstantinos Porphyrogennetos, De ceremoniis
Leon VI., Taktika
Nikephoros Kallistos Xanthopulos
Photios, Briefe
Theodoros Skutariotes
Theodoros Studites, Briefe

b) Sonstige:

Andreas Libadenos, Dorotheos von Monembasia, Dukas, Ekthesis Chronike und Chronicon Athenarum, Eparchikon Biblion, Georgios Amirutzes, Georgios Kedrenos, Georgios Monachos, Georgios Sphrantzes, Ioannes Antiocheus, Ioannes Kanabutzes, Ioannes Zonaras, Ioel, Ps-.Stephanos von Alexandreia.